

8/2135

g. i. y.

OSZK
KÖNYVÉLOSZTÓ
FŐ OSZTÁLY

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

CSENGERY ANTAL és LÖNYAY MENYHÉRT.

F 3

U J F O L Y A M.

V. KÖTET.

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV,
M. AKAD. NYOMDÁSZNÁL.

1866.

OSZK
KÖNYVELOSZTÓ
FŐLŐSPÉLDÁNY

8.11.8.

1492

BUDAPESTI SZEMLE

CSENGERY ANTAL - FŐNYAI MENTHART

~~22~~

UJ FOLYAM

1. KÖTET

1881

28673 71

B Á T H O R Y G Á B O R

FEJEDELEM BUKÁSA.

ELSŐ FEJEZET.

Az 1612. évi tél szokatlan hideggel köszöntött be. — Megfagytak a vadak az erdőkön, írja Bojti, a cserjék és ligetek kivesztek. De a zord idő nem tarthatta vissza Báthoryt, hogy a tokaji kiegyezés után vissza ne térjen Erdélybe. Székelyei már január 10-én megérkeztek Kolosvárra, maga csak e hó 29-én. Részgyűlést tartott körülötte levő hiveivel, mely Szilvási Boldizsárt szabadon bocsátá, s a még le nem csendesedett Bárczaság leigázására készülődéseket tett. S ekkor február 8-án maga is elindult Szebenbe, hogy a brassói lázadás leverésére személyes felügyelete alatt tétesse meg a szükséges intézkedéseket *).

Weisst, a mozgalom lelkét, Báthory szerencséje, Forgách kudarcza, Radul bukása, a tokaji kiegyezés híre nem hangolák le. Minden, a miben bízhatott, már el volt veszve, s a fejedelem csillaga fényesebben ragyogott mint valaha. Alig valószínű, hogy ő valahol támaszt találjon a lázadás kétségbeesett ügyének, ellenben a féktelen hajdukat s a végig bántott székelyeket annál biztosabban várhatta nyakára. Mindez nem birta visszalépésre. Jellemének fővonása a kitartó szívósság, mely nem képes meghajolni. De különben is kedvezőtleneknek találta az adott viszonyokat meghódolásra, tisztában lévén azzal, hogy kegyelmet legfőlebb személyének nyerhet, s nem az ügynek, melyért kardot rántott. Szeben s a papi

*) Segesvári Bálint Naplója : Erd. Tört. Adatok V. köt. 179. l.

tized élvételével, a harmadik nemzetnek már életgyökere volt el-metszve, s a fundus regius addig tartott, meddig a Weiss kardja ért. Igaz, hogy ez mindössze sem volt sok, néhány mérföldnyi területre, s néhány várra és erődre szorítkozott. De egy erős és jól védett várnak ostromlása, a legnehezebb hadi munkálatok közé tartozott, bevétele mindig aránytalanul sok áldozatot követelt. S Brassó, Erdélyben az első rangú erődök közé tartozott. Aztán se a mezei hadak, se a székelység, se a hajduság nem alkalmasok a fárasztó ostrom-munkálatokra, mert azok csak bizonyos ideig maradnak a táborban, ezek portyázásban gyakorlottak s mindannyian megbecsülhetetlenek a védelmi és támadó háborúban, azon helyeken, hol a személyes vitézség kitüntetésére elegendő terök van, de gyakorlatlanok a nagyobb várak ostromában.

S Weiss mindezt számításba vette. Sőt többet. A helyzetet úgy fogta fel mint volt, semmi hiú reménnyel sem áltatta magát. Tudta, hogy Báthory elvharcot folytat s a harmadik nemzetnek politikai különállását akarja semmivé tenni. Tudta, hogy ez eszme nem népszerűtlen s csak a kölcsön visszafizetés színét viseli magán, mert Szeben s a szászság nevezetes része erőlesen támogatta Bástának azon törekvéseit, melylyel a magyarságot és székelységet semmivé akarta tenni. Aztán eme várost azért íteltette el, mert lázadókkal czimborált, s bizonynyal a tényleg fellázadt Brassó sem számíthat több kegyelemre. De míg ez fel nem adja magát, mindig lehet reményök. Talán a német udvar dolgaikba fog elegyedni, talán a török kegyelmébe fogadja őket. Ez utóbbira már is meg vannak téve a lépések, s ez idő szerint egyetlen teendőjük, megtartani önállóságok ez egyetlen, talán utolsó pontját. S ha Weissnak a múlt évben még sok kilátása volt a győzelemre, ez idő szerint annál többet nem akart. A lázadás ügyét, az naptól fogva, hogy Báthorynak megtagadta a városba vonulást, ő vezette s mindig egyenlő erélylyel és kitartással. 1600 óta tanácsos, 1608-ban városi kapitánynya (Stadthan) lett, de e hivatalát egy év múlva letette. Attól fogva 1612-ig viszont egyszerű tanácsos, midőn januárban bírővá választatott. A bírói hivatal országos fontosságú lett, s többé nem volt mellőzhető az, ki e hivatalt e város időkben, ha nem névleg, de tényleg vezette.

Azután hogy 1611. őszén Forgách hadai elvonultak, a Bárczaság egy része, mely a székelység támadásának ki volt téve, elhagyta a lázadás zászlóját: elébb nov. 7-én Földvár és Botfalú,

utóbb Hermány és Prásmár hűséget esküdtek Báthorynak, s kötelezték magokat, hogy Brassót nem fogják segíteni *). Ez elpártolás Brassót jobban kitette a székelység támadásának, de a tél szokatlan zordonsága egy időre felfüggeszté a hadműveleteket. Báthory haza érve, Brassót feladásra szólítá fel, különben, írá nekik, ostromszereit városuk alá fogja vezetni. Weiss válasza jan. 27-éről határozott és gúnyos vala „Erdély fejedelméhez, hajdani urához:“ jót kívánt neki a haza javával nem ellenkező dolgokban, figyelmeztette Horatius mondására, hogy erény a bűnt kerülni, s bölcsesség bolondságba nem esni; eszébe juttatá, hogy midőn árthatott volna neki, nem tette; igaz, hogy utóbb nyíltan akart ártani, de ez már akkor kötelessége volt, mert ő a városé; most kéri, ne jöjjön át a Sárkányon, várja meg, míg követei a portáról, nádortól visszatérnek. — „Különben élni fog azzal a mit a jó Isten és természet adott.“ S ha az, hogy a fejedelem fölött még egy felsőbb hatóságot akar elismerni már sértő volt, még jobban bánthatá amaz tanácsaival: „Zabolázza szerencséjét és kéjlegéseit, mert a hol nincs szemérem, gond a jogra, kegyelet, szüziesség, ott az uralkodás nem állandó. Cedo — végező sorait — vale, sine me, sine te, sin et aura valere“ **).

Maga Weiss sem várta, hogy e levélnek foganatja legyen s mondhatni csak támadására volt jeladás. Febr. 6-án egy csapat az elpártolt szász vidékeket támadta meg, Földváron néhány székely nőt és gyermeket felkonczolt, s zsákmánynyal megrakodva tért haza. Következő napokon tartott a portyázás, s Höltvény, Hidvég, hol a Mikó Ferencz nevének temetését akarák eléggé embertelenül meggátolni, Botfalva, hasonló jeleneteknek voltak színhelyei. A támadás a háromszéki székelyeket, kikre a lázadók fékentar-tása bízva volt, visszatorlásra ösztönzé, febr. 12-én megrohanták Brassó egyik külvárosát (Blumenaut), levágnak néhány gyalogot elfoglalnak egy dobot, zászlót s visszahuzódnak **). Ily merész visszatorlásra Weiss nem számított. Febr. 14-én szemrehányással

*) Weiss, Brevis Consignatio Trausch Chroniconjában. I. 250. Vess össze: Bánffy Péter Naplója 267. l.

**) Közölve a levél Weiss, Liber Annalium végén Trauschenfels Fundgruben 222. l.

*) Nössner 168, Bánffy Péter 268. Trauschenfelsnél. V. 6. Mikó Ferencz — Kazinczy Gábor kiadása — 221. l.

teljes levelet küldött a háromszéki tisztikarhoz: „Ádjon — ír — a kegyelmek nyughatatlan lelke okot Isten előtt ennyi veszedelemért. Jobb lenne, mikor kegyelmek szabadságunk helyreállításért szavakkal munkálna, hogy nem annak rontását tettekkel követné. Tudja kegyelmek, hogy a szükség tanulékonyt tesz, erővel vitézzé tettek bennünket. Emberünk több vagyon, hogy nem kegyelmek székelységgül lehet, lábunk kezünk annyi, mint kegyelmek közül egynek; lovunk jobb, szerszámunk fegyverünk több, erősségünk nem kicsiny; elégtelen a kegyelmek ereje ilyen dologra.“ Három nap múlva azonban, már is be kelle látnia, hogy nem csak a székelyekkel lesz küzdelme. Febr. 17-én éjjel Vidombák és Keresztyénfalva felől hajdú csapatok rohanták meg s tete mes károkat okoztak a brassói külvárosoknak.

Ez napról Szebenből a fejedelem is kibocsátá hadfelhívását. „Nem akarván (brassói árulóinknak) annyi időtől való gonosz eslekedetöket, mód nélkül való árultatásokat, országunknak miatok való pusztulását és sok vitézeinknek halálokat tovább szenvednünk, magunk, személyünk szerint is, semmit nem késvén, mindjárást megindulunk, csak várjuk a magyarországi gyaloginknak megérkezését. Im mindenfelé irtunk hadainknak, hogy mindjárást jó készülettel induljanak arra Brassó felé, lövő szerszámokat is mindjárást indítjuk bőségesen és érdemek szerint meg akarjuk őket büntetni.“ A háromszékieknek különösen meghagyta, hogy a hódolt falukat oltalmazzák, hogy a gyalogok tüstént, a lovasok pedig egy újabb parancs után induljanak el. „Ha kegyelmek — ír nekik végül — e levelünket beküldi neki, nem bánjuk, had értsék akarátunkat, mert Fejér Mihályt magunk személye szerint meg akarjuk látogatni, rövid nap.“ A levél a vigyázó székel hadak szotyori táborába vitetett. Az alkapitányok — Mátyás, Csoma, Dunát, — felhívták febr. 21-éről Weisst, hogy az nap két órára Hermányba követeket küldjenek értekezletre „minthogy a dolog késedelmet nem kíván.“ Weiss semmi értekezletről sem akart hallani. Szükségtelen azért, hogy a fejedelem levelét elolvassák Hermányba követeket küldeni. Ők se fáradjanak efféle dologban „ha még az unióra adott hitének is csak ezzel akar eleget tenni“; s aztán felsorolván hogy a fejedelem a várost mint fosztá meg szabadságától és javaitól, folytatja: „Egy kevés puskánk, porunk, globisunk maradott még, azt nem úgy akarjuk kezünkől kiadni, mint

a szebeniek, hanem különben.“ A válasz még kézhez sem ment, mire az alkapitányok eredetiben beküldék Brassóba a fejedelmi hadfelhívást. A brassói bíró megköszönte ezek szivességét, különben is hálával tartozik azoknak, kik a mesterembereket vitézetekké tették. Isten segedelmével már tudnak ezek ártani akárkinek „haszintén az ördögök is hajduvá, avagy a hajduk ördögökké lettek volna is.“

Ugyanekkor Weissra még több oldalról is akart nyomást gyakorolni a fejedelem. A hozzá hű kőhalomszéki királybíró, Weisrauch Dávid, megbízottat küldött Brassó vidékére, hogy az erődöket, melyeket Weiss a város iránti hűsége megesketett s őrséggel látott el, kegyelem ígérettel meghódolásra bírja, fenyegetve a makacsokat a gyülekező fejedelmi hadakkal. A dolgot a földvári bíró megírta egy brassói barátjának Ehrestelsschmid Tamásnak. „Nem csak én vagyok Tamás, válaszolá ez egy, Weiss által tollába adott levélben, hanem az egész város, s ha Dávid úr azt akarja, hogy Dávidokká legyünk, küldje be Szilvásit és Régenit, hogy tehessük kezünket oldalába.“ A megbízott semmi eredményt sem tudott elérni, mert Weiss erős fegyelmet gyakorolt a helyeken, hová hatalma elért.

A földvári hírekkel csaknem egy időben, febr. 23-án, a Botfalván táborozó hajdu hadak, melyek a Bárczaságot ez oldalról voltak féken tartandók, hasonlólag meghódolást ajánlottak. Török, Mozsonyi, Horvát, Bánházi kapitányok, felszólíták Weisst, hogy a Temeshez követeket küldjön. Senkisésem akart vállalkozni — felelé ez, s csak nehezen nyerhette meg Benekner és Hersely uramékat. Az ezektől febr. 24-én beizent feltételeket is elfogadhatatlanoknak találta, s a hajdukapitányokhoz más nap ki is küldé válaszát: a fejedelem nem tartotta meg a feltételeket, őket mindenekből kiforgatta, ezért ők másutt kerestek oltalmat „a hova most is embereink vannak, és valameddig azok meg nem jönnek, vagy leveleket nem küldik, mind addig kegyelmetekkel egyet nem értünk, főképen holott császárnak is embere jött volt hozzánk, mely által a portától is várunk. Ha pedig úgy történnék, hogy addig, a mikor az országnak régi jó szokása szerint gyűlése szokott lenni, azaz sz. György napjáig meg nem jönnének, és azonban jó módot az országnak megmaradásában, és annak régi jó törvényinek igazságának megtartásában és ő felsége hozzánk való jóakarátának va-

lani argumentumát láthatnók, mi válogatást fejedelmekben soha nem követünk.“ *)

Weissnak, mint e sorai mutatják, ez idő szerint legfőbb igyekezete volt, hogy haladékot nyerjen. S erre minden eszköz kezében volt. Rendelkezett annyi zsoldossal, mennyivel e területet megvédhette s meggátolhatá, hogy a Sárkány aljában fekvő hajdu-, s az Olt mellett táborozó székely-hadak nem zárhatták el a várost az Oláhországgal való közlekedéstől; veretett pénzt**), melyhez anyagot a gazdag polgárok önkénytes adományaiban talált, felkölté s ébren tartá ezekben a lelkesedést, meggyőzván őket, hogy megveretés vagy meghódolás után mindig egyforma sors vár rájuk: az, hogy önállóságukat biztosító kiváltságait elveszítsék. A küzdelem folytatását tehát életföltételnek mutatta föl, s kétségtelen, hogy számítása e részben teljesen helyes volt. Készen várta a fejedelmet.

A mint az idő engedett, s a hadak gyülekezni kezdtek, Báthory Fogarasba ment. Innen parancsokat küldött a barezasági helységekbe, hogy követeik által hódoljanak meg. Csakugyan jöttek; kettő külön, minden korábban meghódolt faluból és városhból, kiket ő biztatásokkal s dicséretekkel halmozva bocsátott vissza. De azon helyek, melyeken Weiss parancsolt, nem engedelmeskedtek, s a hó vége felé ezek meghódítására indult seregével. Márczius 23-án Feketehalom alá érkezett, hol a székely-hadak már készen várták. Hat falkon taraczk volt a táborral, melylyel rögtön hozzá kezdtek a kastély lövetéséhez. Az ostrom közepette, midőn a sáncz felverésén munkáltak, a toronyból egy szakállásból tett lövés az udvari darabontok alkapitányát találta. Az esemény boszúra tüzelte az ostromlókat, az ágyuzás következő napon is tartott, s márczius 25-én a bensorúltak feladták a várost. A toronyba 35 brasoí ifjú szorúlt, kiket Weiss a kastély megsegállítására küldött oda, s kik még azután is védték magukat. Végre is löporuk elfogyott s kénytelenek voltak megadni magokat. A fejedelem haragja nem ismert féket, mert oly sokáig daczoltak s mert a kapitányt az ő lövésök találta. Húszat közülök karóba vonatott, tizenegyet — ezek magyarok voltak — felakasztatott, kettőt lábával fölfelé köttetett fel Vidombák és Keresztyénfalva közt, s azon egyet, a harminczö-

*) Mind e levelek Weiss annálisaihoz vannak mellékelve. Fundgruben III. 222—232. 1.

**) Bojti Engelnél, Monumenta 313. 1.

tödikét, ki hóhéri tisztet végzett, visszabocsátá Brassóba, de ez is a hóhérságért ott ben Fejér Mihálytól megöletteték. Feketehalom példájára a vidombákiak s keresztyénfalviak erődjeik kulesait a fejedelem elébe vitték, s ez mind három erődbe saját népét tette.

Márczius 28-án a fejedelmi hadak Rozsnyó-alá értek. Ennek erődje jelentékenyebb a bevetteknel, magaslaton fekszik. A fejedelem egy, Töresvár felől való hegyre két falkont vitetett, melyekkel magába a várba czéloztatott. Egy éjjel a brassói őrség kiütt, az ostromlók sánczaira vigyázó székely csapatot szétugrasztá, s a falkonokat beszegezte. De még virradat előtt a főseregtől észrevétlenül visszavonúlt. Mindez semmit sem használt, s Weiss is hasztalan kereste aprilis 1-jén írt levelével Mogilát és Kendit, hogy hőshöz illően mutassák meg hol vannak? s siessenek segélyére. A Rozsnyó városiak egy része zúgolódott, a benlevő oláhok nyílt felkeléssel fenyegetöztek, végre viz dolgában is megszorultak. April 3 án feladták a várat, melybe hasonlóan őrséget rendelt a fejedelem. Másnap Töresvár alá ment a had, melynek őrségét már előre megrettenté a beküldött parasztok által. Azok, mielőtt a magyar tábor a sáncz munkákat bevégezte volna, april 5-én feladták a várat. De a porkolábokat, számszerint hatot, Weiss árulással vádolván, részint karóba vonatta, részint lábokkal fölfelé bitóra akasztatta, hogy a nyomorultak annál hosszabban kinlódjanak.

April 6-án Báthory Hermány alá ment, mely a múlt év őszén meghódolt, de most elszakadt, minthogy a bevett erődökbe magyar őrség tétetett, s az itteni porkolábok is a kastély átadására szólítottak fel. A fejedelmi táborba parancsolt követek nem jelentek meg itt, e helyett Brassóba mentek, a tanácstól segélyt kérendők. Weiss okulva eddigi veszteségein, ellátta őket kellő segélylyel, mindenek fölött alkalmas parancsnokot küldött, Cseh Jánost, mesterségére nézve festőt, de a hadtudományban járta s az ágyúk kezeléséhez értő külföldi embert. Az engedelmeség megtagadása Báthoryt sérté, s bár löpőpor s élelmi szere fogyatékán volt, könnyű diadalt reménylven, a különben nem erős s csak egy fallal körített kastély ellen ment. Ezúttal csalódott. April 9-ig tartózkodott falai alatt, mi alatt szép szerével újra átállásra hívta fel a várbelieket. Naponként 20 — 25 ágyú lövésnél többet nem tétetett, de ennyi is elég volt, hogy a gyenge falakon rést löjjenek. Ekkor rohamot parancsolt a székelyeknek, kik az eleség hiánya miatt már el voltak csigázva. Midőn ezek a

rés alá érkeztek, Cseh János kenyeret hányatott közéjük. Az ostromlók mohón nyultak a kenyerekhez, vesztőkre, mert azokba rákéták voltak sütvé, melyek elpattanván, a székelyekben sok kárt tettek. Még e cselekedet sem bosszulhatta meg Báthory, s ápril 10-én „gyalázattal“ elvonult Földvár alá, mely befogadta a magyar öröset Hermány példájára. De Prásmár visszapártolt „mely elébb szép szót nyújtván, azután meg tréfála.“ S most Báthory visszatért Szebenbe, Bethlen Farkas parancsnoksága alatt ott hagyván a Mozsonyi György és Török István-féle hadosztályt s intézkedvén, hogy a székelyek székenként egymást felváltsák*). A két hétnél alig hosszabban tartó hadjárat fényes eredményt mutathatott fel. Hét kisebb nagyobb erőd került magyar kézbe, s köztük Törösvár, mely által a brassóiaknak Oláhországgal való közlekedése (innen kaptak élelmi szereket) ketté vágatott. De másfelől is, félhold alakban, minden erőd, mely Brassónak külvárosául szolgált, a magyar had kezében levén, a vár kerülete szűk körre szorult, földmívelés s a mezei munka megtétele teljesen lehetetlenné vált, s a folyton tartó apró portyázások a brassóiaknak sok kárt okoztak. Székelység és hajduság nagy mértékben szorongatta a várost, s a fejedelemnek oka volt hinni, hogy a kényszerűség is feladásra bírja azt.

Május 15-ére Szebenbe Báthory országgyűlést hirdetett. E gyűlés feladatává tette: Brassó meghódolását s a lázadás elnyomását szigorú rendszabályok által siettetni. A rendekhez küldött üzenet első pontjában kívánta, hogy ők a fellázadtak ellen a törvény szigorát alkalmazzák. A rendek magok megvallák, hogy „ez méltó és igaz kívánság“; de sok figyelmet érdemlő tekintet mérséklést ohajtott. A lázadás meglehetősen el volt terjedve s a törvénnyel sújtás oly tömeges lett volna, hogy ez magokat a büntetöket is meg fogta volna döbbsenteni, annyival inkább, mert sokan a nemesek és székelyek közül véletlenség vagy a körülmények által sodortattak forradalomba, míg a felkelt szászok a megtámadott nemzeti önállóság védelmével mentheték magukat. De magoknak a Brassóba szorult uraknak is volt mentségük: ők „a sok számta-

*) Weiss, Brevis Consignatio Trauschnál II. 251—254 ll. Nössner, Res actae, 681. — Bánffy Péter, Tagebuch 256. l. — mindkettő Trauschenfelsnél, Eigentliche Beschreibung. Kemény Fundgruben I. 260. l. — Krauss Chronik 31. l. — Bojti Engelnél 312. l. — Mikó históriája 321—323. ll.

lan duló, fosztó, kóborló és pusztító, hazánk rontó hajduságnak iszonyú rettenetes kegyetlenségek“ elől menekültek oda. S aztán „ebben a nagy égő láng közepében levén“ nem tudának hová lenni. Midőn Sorbán Erdély ellen jött, még többen harczoltak ellene, néhányan pedig betegségök miatt nem harczolhattak. Azonban Sorbán győzött, s ez naptól fogva kénytelenek voltak tőle hallgatni és tőle függeni. Így adák elő magok a dolgot*): de ha benszorulá. sukra találtak mentséget, benmaradásuknak nem volt elfogadható oka, mert még eddig semmi szigorú rendszabály sem gátolta megterésöket, — ellenben ők Forgách kiverése után is folytatták a pártoskodást. Épen ezért most már ellenök volt legingerültebb a fejedelem, s maga az országos közvélemény sem tudta őket az árulás bűne alól felmenteni.

A fejedelmi üzenetet a rendek tanácskozás alá vették. A törvény szigorának végrehajtása nagy kegyetlenségek nélkül nem eshetnék meg, s ezért elhatározzák megkísérteni, hogy Báthoryt szándékától elállásra bírják. Folyamodvánnyal járultak hozzá: a lázadók — irák — két osztályba sorozhatók, melyek közül az elsőbe a megrögzött gonosztevők, kik két felől hozák be az ellenséget, a másodikba azok sorozhatók, kik „abban semmit nem értvén, sem tudván, véletlenül az ellenség erejétől nyomattak, és az ellenségnek nyakában való tüzetől kényszerítették ideig vagy jó szót adni, vagy hittel is kötelezni magokat. Mi mindazonáltal, folytatták a rendek, országul, mint kiket egy haza nevelt, egy törvény éltetett és egy fejedelemnek kegyelmessége tarthat bennünket, és egy haza, nemkülönben mint a szentegyház magában kegyes anya szokott lenni egymáshoz: nagy alázatossággal és töredelmes szívvél esedezünk felségednek, mind a két rendbeli vétkeseknek bőséges kegyelmessége szerint legyen kégyelmes.“ Aztán emlékébe hozák a fejedelemnek, hogy a trónokat kegyelmesség szilárdítja, hogy ez fényesebb nevet ad az ellenségen vett diadaloknál is. Hisz maga a fejedelmi üzenet is mondja: „Istent természettel kell a fejedelemnek e földön való igazgatásban követni.“ Valóban Istennek minden tulajdonait kegyelmessége mulja felül, mely a bűnét megvalló töredelmességet soha sem veti meg. De ők nem könyörögnek a makacsokért, elfutottakért, a fejedelem ellen „rugódozókért“ ha-

*) A brassóiak panasz-levelei: függelékül Mikó históriájához 298. l.

nem a megtértékért. S itt a fejedelmi kegyelmességre a történetből hoznak fel példákat, kiemelve főként a Békesnek megkegyelmező Báthory Istvánt. Azért tekintse Istennek kegyelmességét, az őse által adott példát s az ő esedezésüket: „Ha az Úr Isten Sodomá tartományának 10 igazért megkegyelmezett volna, felséged sok ezer hívének törekedésére adja meg azoknak a vétkeseknek újonnan életöket, tisztességeket, jószágokat.“ Végül Brassó ügyére térnek, „noha ez kegyelmet érdemelni nem láttatnék,“ nekik azonban a három nemzet uniójára meg kell emlékezniök. Megtérésükre határidő kitűzését kéri.

A válasz magához a fejedelmi tizenetkez mérve, eléggé kegyelmes volt. Az országban levő vétkesek, azok, kik el nem futottak vagy nincsenek nyílt lázadásban, bocsánatot nyernek, de a mely jószágok már el volnának adományozva; azok nem adatnak vissza; Brassónak pedig megtérési határidőül pünkösdi tüzetik ki, ezentúl hütlenségi bűnben fog elmarasztaltatni. De ennél kevesebbet nem tehetett Báthory, mert tulajdonkép csak a megtérteknek adatott kegyelem, Brassónak pedig a megtérésre lőn alkalom nyújtva, s ennyit a rendet határozott magatartása miatt is kénytelen volt megtenni.

Másfelől a gyűlés is engedett a fejedelmi akaratnak, s a macsok, szökevények, nyílt lázadók ellen törvényt hozott. „Végezzük azért — írák — egész országot, miért hogy a felséged kegyelmességéhez való megtérésre minden rendnek elegendő ideje lőtt volna, és ilyen nyilván a közönséges békességes jónak magokat opponálni nem kellett volna, méltóknak ítéltetnek mint két rendbeliek (t. i. a szökevények és lázadók) az örökösön proscriptióra; sőt ígérjük országot, hogy mi az fugitivusokat fölséged hire és akaratja nélkül soha be nem fogadjuk közinkbe; sőt azután való legitimus fejedelmeket is arra kötelezzük, hogy gratiát nekik ne adjanak és be ne fogadják se magokat se maradékokat.“ Azután következik a lázadók névsora „hogy mindeneknél nyilván lehessen“ szám szerint 43 ember; két pap: Csiki István püspök, Koppányi Mátyás kanonok, hét nagyságos: Kendi István, Sennyei Pongrácz, Kornis György, Boldizsár és Zsigmond, Sennyei Miklós, Petki János, harmincznégy nemzetes, köztök: Kálnoki, Bernáld, Domokos, Nemes, Mikes stb. családok tagjai, Literati János és Régeni János, tehát azok is, kik már a lázadás kezdetekor elfogattak vagy kivé-

geztettek, a mennyiben azóta nem kaptak kegyelmet. De új, szokatlan volt e törvényben, sőt ezzel a rendek készsége a jus ligatumon is túl ment, az, hogy e törvényhozás a jövődőt is megakarták kötni. Mert nem csak az elítélt 43 embert és utódait zárták ki a következő fejedelmek kegyelméből, hanem hittel kötelezték magokat a rendek, hogy „valamikor szabad választás által fölséged után utódot tennénk, a szokott hitletétel (t. i. a fejedelmi föltételek) között kiválóan az felséged donatiói, inscriptiói, annuentiai, privilegiumi és deputatióinak megtartására hittel kötelezzük.“ Képzelní alig lehet, hogy a törvényhozás fen és alatt ne érezte volna e végzés képtelenségét, de ez is egy neme volt a terrorismusnak. Aligha nem sejtették, hogy e határozat a mindenétől megfosztott elítélteket még makacsabbakká teszi, de ők a jelenben még hívekre akartak hatni: úgy hitték, hogy ez által azok elpártolása van lehetlenné téve. Ezenkívül az egész a gyanakvó Báthory megnyugtatóására volt számítva.

Ekkép a bűnösöket „egész országnul elmarasztalván s a fejbecsület és a saját magokat s utódaikat illető vagyon-vesztést maga után vonó nota-ítéletben hagyván,“ a megtérteknek adott kegyelemért áradozó hála-feliratot intéztek a fejedelemhez. Ezen „sokoknak — irák — reménységök felett való kegyelmességéről mind Isten és ez világ előtt országnul illendő bizonytságot tevén, tapasztalhatóképen megmutatja fölséged, hogy velünk egy nemzetből és természet szerint való fejdelmünk levén, nem bír s igazgat országnul bennünket mint csak törvény szerint való justitarius fejedelmé és ura, hanem mint édes atyja és vér szerint való alumnusa, nem úgy mint országát, hanem mint édes hazáját úgy igazgat.“ Ha, folytatják, hajdan a rómaiak hazájok hű szolgálit haza atyjának nevezték el, „mi is ezért a megmutatott kegyelmességeért minden maradékunkkal egyetemben ma conferáljuk felségedet hazánknak édes atyjának.“ De e hízeltésnek is oly kevés gyakorlati értéke volt, mint a következő fejedelmek lekötésének, s aligha nem voltak a rendek közt, kik észrevették már is, hogy az út, melyre Báthory át kezd térni, nem az, melyen megtarthatja e rá ruházott címet. Ez úgy bevégzése után az országos sérelmek orvoslásához fogtak: a törvényt napokat e zavarok alatt elhanyagolták, legyen gondja a fejedelemnek, hogy azok megtartassanak; a rablók az országban mindenfelé elszaporodtak, ezek üldözésére keljenek fel a

hatóságok, s elfogván, büntessék meg őket; a moldvai utakra ügyeljenek, hogy meggátolják „ha marhástól, feleségestől innét Erdélyből a szegénység át akarna menni“; a hadak miatt elpusztult kapuzám új összeírás alá vétessék; a fehértvári káptalan állíttassék helyre; a bitorlók kezén levő jószágok vétessenek vissza; a fejedelmi posták visszaéléseit ne tűrje a fejedelem; a barmokat ne legyen szabad kivinni az országból; Várad, Lippa és Jenő helyheztesse nek jó karba, s az őrségnek adassék meg zsoldja; adót, portánként tíz forintot ígértek. A gyűlés május 25-én oszlott el *), s néhány nap múlva bizottság indult Brassóba, megkísérteni e város megtérítését, a törvényhozás által nekik biztosított amnestia alapján. De mire a követség oda ért, a brassóiak reményei oly magasra csigázódtak, a portától nyerendő segély iránt oly biztos kilátásaik voltak, hogy meghódolásról vagy kiegyezésről többé szó sem lehetett. E reményeket egy Géczytől küldött követ azon perczen (május derekán) ébresztette fel, midőn Báthory tavaszi diadalai, az azóta tartó portyázások, az elzáratás Havasalföldétől a bezártak helyzetét csaknem tűrhetlenné tette.

Géczyt a fejedelem 1611. őszén küldte Konstantinápolyba, hogy itt a diadal jelvényeket mutassa fel, hogy viszonyát a portához még szorosabbra fűzze, s a Magyarországgal megújulandó háború esetére segélyt biztosítson **). Az erdélyi orátorok rendesen a Barcaságon át Tergovistba mentek, s innen folytatták útjokat: Géczy is Szebenből Brassón keresztül jutott a portára. Brassóban találkozása a bezárt urakkal végzetteljessé vált. Ezeknek — jól látták azt — egy menedékek van, ha Báthory megbukik, de ezt elérni egyetlen úton lehetséges, ha a divánban a fejedelem letételét kiesziközik. Tervök készen állt: ha Géczyt megnyerhetik, minden jóra fordulhat. Ez ember jelentékeny ajándékokat visz magával, nem lehetne-e rávenni őt, hogy éppen ez ajándékokat Báthory ellen fordítsa? hisz ő maga nagyravágyó, hiú és ambitiosus a legnagyobb mértékben. Korábban, már mint hajdú-kapitány, szerzett magának némi nevet a portán, s ez ottan könnyíteni fogja előmenetelét. S úgy tettek. Azon oldalról támadták meg Géczyt, melyen legkönnyebben hozzáférhető volt: nagyravágyásáról. Rábeszélték,

*) E gyűlés czikkeit s az illető felírásokat l. Erdélyország Tört. Tára II. 202—220. II.

**) Vesd össze Budapesti Szemle. Új folyam II. köt. 39. I.

hogy lépjen fel a portán az ország panaszával, ezek támogatására oszszá ki ott a rábizott ajándékokat, mint az ország küldeményét, hisz azok valójában úgy is az ország kincsei; terjeszsze elő, hogy az ország Báthorytól minden áron szabadulni akar, s őt, Géczyt, őhajtja fejedelmül — ország alatt természetesen Brassót és a bezárt urakat értvén. E hitvány embernek természetesen nem volt arra érzéke, hogy e tettének aljasságát belássa; szövetekezett a lázadókkal, átvette tőlök a kellő irományokat és felhatalmazást, s elindult. Midőn Stambulba ért, a viszonyokat itt bonyolultatnak s ezéjaira kibányászhatóknak találta.

A zsitvatoroki békének hatodik, Erdélyt illető pontja, a magyar király követének sok küzdelemre adott alkalmat. A portán ugyanis magából a béke-okmányból egyszerűen kihagyták e pontot, s akárhányszor akárminő alkalom adta elé magát, mindig ezen meghamisított példányra hivatkoztak, s egy ideig a diván makacságán a bécsi udvar ügynökeinek minden igyekezete meghiúsult, melylyel ezek az elrontott szöveg kiigazítását sürgették. A követség azonban, mely 1610. májusában érkezett Konstantinápolyba, s mely Buonumoból, Negroniból és a protestáns Starzerből állt, végre csakugyan kivitte, hogy az eredeti szöveg helyreállíttatott. Ezzel azonban — bár Negroni 1611-ben tetemes ajándékokat hozott a portára — nem volt még minden megnyerve, mert a porta tovább is ragaszkodott Erdélyt illető jogaihoz, s a magyar királytól semmi beavatkozást sem volt hajlandó eltűrni. E diplomaticai torzsalkodások közepett Báthory nagy tervvel lépett fel a portán. Ügynökei által kijelenté a diván előtt, hogy ha az ő adóját elengedik s a feltett negyvenezer aranyat kölcsönöznék, Moldva és Oláhország adójának felét átadják neki, a két vajdát négyezer lovassal, az egri és temesvári basákat, a gyulai s szolnoki bégeket keze alá adják, ezekkel és saját harmincezer hajdujával elfoglalja Magyarországot Pozsonyig, s helyreállítja Bocskai idejét *). A dolgot a diván tárgyalni kezdte, de Starzer ébersége meggátolta, hogy annak végrehajtása elhatároztassék, magának a portának sem levén kedve megengedni, hogy Báthory hatalma szerfölött megnöveked-

*) Starzer jelentése Hammernél: Második kiadás II. k. 748. l. De ő összezavarja a dolgokat, s Borsos és Balassi 1613-iki követségét is ide foglalja.

jék; s midőn Géczy 1612 elején megérkezett Konstantinápolyba, a trónkövetelő nem kis támaszt talált a császári ügynökben.

A portán az alkudozások s az ezt megelőző bemutatások is jó szolgálatokat tett Géczynek, ki annak útmutatásaival élt, hogy a basák közül kiket és hogyan nyerjen meg. Ezek előtt ő magát az erdélyi rendek követének adta ki, a Báthorytól küldött ajándékokat azok nevében és saját érdekében osztotta szét, s ekkép magának a divánban pártot teremtett *). Báthory ügynöke, Körösi István, megfejtette a dolgot, s eleve tudosítá fejedelmét. Levelei azonban nem jutottak rendeltetésük helyére**), Géczy szerencséjére s hihetőleg rendszabályai következtében, ki megkezdett terveit ekkép csaknem háborítlanul vitte előre. Neki a török uraknál a renegat Márkházi Pálnak fia ^{3*)}, Mehmet aga tette a legjobb szolgálatokat. Ez embert eddig is alkalmazták erdélyi követségekre s egy ilyen esauszkodása alkalmával (1611-ben) Brassóban, épen midőn ott az alkudozások Géczyvel folytak, megnyerték a lázadók, hogy tapasztalatainak eredményeit az ő érdekőknek megfelelőleg adja elő. Azután is küldözte követeit Weiss panaszaival a portára, ha szorongattatása növekedett, vagy Tergovistba, midőn meghallá, hogy esausz érkezett oda. Mivel — ír a egy ilyen alkalommal — nem hagyjuk magunkat úgy megtréfálni, mint a szebeni városiak, ránk ereszté hadait. Pedig neki tudnia kellene, hogy csak a hatalmas császár kegyelméből fejedelem, s ezért „a hatalmas császár juthait is nem kellett volna megnyúzni, hanem csak gyapját kellett volna venni“ ^{4*)}. E folytonos kitartó működés annyival biztosabban megtermelte gyümölcsét, mert Báthory — nem lévén tudomása a fondorlatokról — nem támogathatta állandó követét, Körösi Istvánt, kit egy ízben Géczy, hijában próbálván őt ügyének megnyerni, meg akart öletni, s ki csak barátai által menekült meg annak törétől. De másfelől Starzer is sikeresen gyámolítá a Géczy ügyét, sőt Mohammed heréltet megvesztegette, hogy ez május 12-én Báthory elmozdítására és megölésére irással kötelezte magát.

Május havában az ügy a divánban szőnyegre került. A Brassóban bezárt urak, kik magokat Erdélyország rendeinek nevezték,

*) Mint ezt Báthory jelentése mondja az erdélyi rendeknek. Kézirat

**) Körösi levele Báthoryhoz. Erdély Tört. Tára II. 198. l.

*) Weiss, Brevis Consignatio 258. l.

4*) Weiss, Annales 231. l.

egy felhatalmazvánnyal s egy panasz¹-levéllel látták el Géczyt. Az első mindenekelőtt a szultán nagylelkiségére hivatkozik. Azért ültette őt a hatalmas Isten ősei székébe, hogy azon általa teremtett nemzeteket, melyeket ő a padisah böles kormányja alá rendelt, ez ősei kiváltságaiban, jogaiban tartsa meg. Sőt oly nagy az és elődjei kegyelme, hogy bárha tőlök, erdélyiektől, s némely fejedelmektől busítottak is, a szultánok nem vették ezt figyelembe s mindig védelmezték őket. Íme mostani fejedelmök maga nyomja el őket. Tettei olyanok, melyekből jól látják, hogy a hatalmas szultán búsulása fog következni. Hogy ezt elháríthassák „küldöttük — írják — hatalmasságod fényes portájára legnagyobb rendeink közül, a mi igen becsületes tudós és dicséretes, nagy dispositióju atyánkfát, Géczy András urunkat, hogy hatalmasságod mind igazságunkat, mind hűségünket, ártatlanságunkat és mostani fejedelmünk miatt elromlott állapotunkat mint igazságos császárnak igen alázatosan deplorálja és jó idején a következhető nehézséget rólunk elfordítani igyekezzék, és hasonló alázatos szemérmességgel könyöröggjön azon, hogy minket mostani nagy inségünk alatt szabadítson fel, régi törvényeinkben, kiváltságainkban tartson meg, hogy mi is hatalmasságod szerencsés hosszú életeért és birodalmának terjedéseért igen alázatosan szolgálhassuk Istent.“

A credentionalis végéhez *) csatolták magát a vádiratot is, melynek tizenkilencz pontja azonban nem csak vádjait, hanem ígéreteiket is magában foglalja. Tulajdonképen ezen iromány az, mely legsúlyosabban vádolja a lázadókat, s mely épen érdemeit és hazafias tetteit fordítja Báthory ellen, bűnei közé sorozván azokat is. A tizenkilencz pontból vádjok hetet foglal el, de ezek közül is csak az első komoly vád: „hatalmasságod Mehemet aga nevű jámbor és becsületes szolgája Erdélybe jövéen, egész országostól, mindenféle nép és nemzetség, kik Erdélyt lakják, előtte siránkozással panaszt tettünk, maga is szemével látta a nyakunkon levő nagy gonoszt, úgy mint javainknak zsákmányoltatását, feleségünkön való erőszakoskodást, eleinktől igazságosan reánk szállott jószágunknak törvénytelenül való elfoglaltatását, azoknak idegeneknek való osztogatását, városinknak, faluinknak mostani

*) A credentionalis végétől Rozsnyai históriája a vádpontokat külön választja — de egy másik fordítás, mely a „Hon és Külföld“ 1845. évi 68-ik számában jött ki — összeköti a kettőt. S ez valószínűbb is.

fejedelmünk miatt égettetések, pusztításokat, régi törvényeinknek felforgattatását.“ A többi hat pont kétséghiűt még a lázadók előtt sem volt botránykő, s bár csak a porta megnyerésére volt számítva, de egyszersmind azt is mutatja, hogy minő hazafiatlan szempontot foglaltak el a lázadók: a temesvári hódoltság részeit akaratok ellenére idegen latroknak osztogatta; hatalmas császártól pénzt, lovat kunyorált, de az adót nem szolgáltatta be; a török szökevényeket nem adja ki; Jenőt, Lippát s ezek kastélyait az ő akaratok ellenére visszatartja; Moldván, Havasalföldén adót követel; a szomszéd országot égeti, rabolja (értsd háborúval).

A következő nyolcz pont a fenyegető eshetőségekkel foglalkozik. Mindenekelőtt kéri, hogy a hatalmas császár könyörüljön rajtok, s vegye el rólok „boszuálló haragos fegyverét“, mert ők már Báthory Zsigmond idejében ellenzették ennek elszakadását a portától, miért sokan közülök halállal lakoltak, s most hasonló tettért Báthory Gábor száműzte őket, elfoglalta Szebent, fenyegeti Brassót. Ez az oka, hogy a magyar király és Sorbán megrohanták Erdélyt, ezért lesznek ők kénytelenek, ha a császár nem védi őket másutt keresni-segélyt, ennek tulajdonítsa a porta, ha a szomszéd-országok a békét felbontják. Sőt ők is felszabadíthatták volna magokat, ha a portától nem tartottak volna. Azonban Báthory a főurakat vagy megölette vagy kikergette, s ezóta Istentől nem félő esoda kóborlókkal vette magát körül. Ezért kéri a szultánt, szánja meg őket, adjon engedélyt nekik az elfogott latrok kivégezésére, parancsot a végek basáinak az ő megsegéllésökre. Íme mennyi hazugság és ámitás e pontokban, mennyi igyekezet, hogy a látszatot Báthory ellen fordítsák még ott is, hol saját összeköttesöket a német császárral a fejedelem nyakába akarják tolni.

Az utolsó négy pont ígéreteiket foglalja magában. Ők mindnyájan felajánlják szolgálatjokat. A legelső országgyűlésen elfogják határozni, hogy Jenő és Lippa átadassék. Azután új fejedelmet választván főrangú követeket küldenek a portára „kik által minden dolgok jó újabb rendbe állíttatván, azoknak megtartásául állandó hitlevelek adassanak.“ Sőt parancsoljon a szultán, adja értésökre Mehemet aga és Géczy által minden kívánatait, hogy ők ahoz tarthassák magokat. Ha pedig ellenök valami vád adatnék fel, kéri a portát, hogy annak hitelt ne adjon *). Íme nyitott lapot

*) A hitlevél és pontok eredeti példánya lappaag. Azok Konstanti-

adnak át a portának, melyre ez tetszése szerint irhassa föltételeit; lemondanak azon vívmányokról, melyeket az eddigi athnamek biztosítottak az országnak, sőt ennek határait is készek átengedni. Lehet-e mentsége ekkora erkölcsi súlyedésnek?

Mehemet aga jelentése egészen a lázadók kezére dolgozott, sőt azok folyamodványából ő maga készített egy kivonatot a diván számára, mely a vádakat szabatosabban, ügyesebben formulázza, s azokat saját tapasztalataival is erősíti. Ő mikor már ben járt — írja végül — assecurálta az országot, hogy azt a „hatalmas császár boszuálló fegyverével három hónap alatt felszabadítja.“ És ugyan ő Jenő és Lippa és környékéhez tizenhét kastélyt említ, mint átadandó járulékot. Mind ez sokkal több kedvezést ígért a porta számára, hogysem hajlandók ne lettek volna a kínálkozó alkalmat megragadni. Az napon, melyen a szebeni országgyűlés megnyílt, hogy a lázadók ügyével foglalkozzék, május 15-én a diván is megkezdte tárgyalásait. Kimondatott, hogy megengedtetik Erdélynek, hogy magának új fejedelmül Géczy Andrást válaszsza, s megállapítottak a pontok, melyek az ennek adandó athname alapjait fogják képezni: Géczy be fog a szultánnak mutattatni; zálogul testvérét a portán hagyja; a kérdéses várakat átadja, átadja a tömösvár-vidéki visszafoglalt hódoltságot; a Halul bég deftere újra érvénybe lép; az adót (15,000 aranyra emelve) beszolgáltatja; ha a szultán parancsolja, tizenötezer emberrel táborához csatlakozik; a török szökevényeket kiadja, s az oláh vajdától nem szed adót*). Két pontja az okmányoknak súlyosan terheli magát az országot. Ezek egyike emeli az adót, másika csonkítja határait; egy rangba helyezi az oláh vajdaságokkal, midőn az eddig szokatlan hadjárat kötelezettséggel terheli. De Géczy perczig sem habozott azt elfogadni, s még az nap, május 15-én, kiállítja a portától kívánt kötelezvényt: ő, Géczy András belátta a veszélyt, mely Báthory Gábor zsarnoksága miatt Erdélyt fenyegeti, s ezért a hatalmas szultán előtt addig könyörgött, míg az meg nem szánta a sze-

nápolyban lőnek lefordítva, s ezen fordítás került Rozsnyai Dávid török deák kezébe. Ezt ő kétszer fordította le, még pedig egymástól függetlenül. Egyszer nagyobb munkájában s egyszer önmagában külön. Ez utóbbi megjelent a „Hon és Külföld“ 1845-ki folyamában. Én mind a két példányt használtam.

*) Az oklevél kivonata Rozsnyai kézirati históriájában.

rencsétlen országot, s Temesvár vidékének s Havasalföldének pusztításaért meg nem bocsátott. Sőt „hazánk lakosinak nyomoruságos nyavalyájok iránt való siralmas könyörgéseket irgalmas szemmel tekintvén, s könyörülő füllel hallván, kegyelmességét igérte, hogy mind mostani fejedelmünktől való szenvedésünk alól felszabadít, mind régi törvényünkben megtart s megoltalmaz.“ De azon föltétel alatt, hogy ezen kegyelméért s ősei jótékonyágáért, t. i. hogy a két János királyt s Báthory Istvánt és Zsigmondot haddal segítették a német ellen, legyenek háladatosok. Mindezt tekintve „azt fogadom — ír — és az ország lakosival arra kötelezzünk magunkat, hogy mindezeket megháláljuk, et in signum gratitudinis Jenő, és Lippa várait, ezek körül való, s ezekhez hallgató több várakkal és kastélyokkal együtt, bennök levő minden apparatusokkal a fényes portának assignáljuk. A tizenötezer aranyadót a régi szokás szerint esztendőnként egészen minden controversia nélkül beadjuk, és ezen hitlevellemmel az egész országgal együtt kötelezzük magunkat arra is, hogy a fennebb megnevezett Lippa és Jenő várait, kik is Tömösvárnak válogatott zászlós helyei, a körülöttek levő s azokhoz hallgató több várakkal és kastélyokkal együtt, bennök levő minden requisitumokkal és ezekhez való falukkal és városokkal halalmas császárnak fényes portája Kaputsi pasájának, deák Mehemed agának ő kegyelmének, avagy a kiknek hatalmas császár parancsolja, per manus bocsátjuk, azon várainkban levő embereink pedig mikor költözzenek ki belőlök, nekik napot praefignálunk, hogy megüresedvén, az előbbi forma szerint a törökök ismét beleszállhassanak. Mindezeknek nagyobb bizonyosságára, és hitünknek is bitelesebb voltára nézve, megakarván hatalmas császár elméjét a dologban nyugtatni, egy testvér-atyánkfiát, Géczy Pétert, hatalmas császár vezér kajmekam Gyüjrtsi Mehemed pasa, és a több vezérek, és a dicsőséges Mufti kezeknél sequestrálom, s a fényes portán hagyom a fenn declarált dolgoknak effectumáig zálogul. Mely dolgoknak effectumáról midőn hatalmas császárnak hírt adunk, ő hatalmassága is Géczy Péter nevezett atyánkfiát bocsássa oly tisztességgel vissza hozzánk, melyet ő hatalmassága mind a maga becsületéhez s mind a mi tekintetünkhöz illendőnek ítél. Ennek igazságára adtam ezen kezem tulajdon írását, újjamban viselt gyűrűmmel roborálván.“

Semmi kétség benne, hogy a hitlevél aláírása után, bemutat-

tatott a szultánnak. Nyomban rá intézkedések tétettek, hogy ő az erdélyi fejedelemség elfoglalása végett, bekísértessék az országba. Minden előtt kézbesítettett neki a fermán, mely az új fejedelem választást elrendelé. Ez okmány *) mindenek előtt hivatkozik, hogy ő, a szultán, minő kimélettel bánt Erdélylyel. Nyugalmok volt s bűneikért bocsánatot nyertek. De ők pusztították a hatalmas szultán országát. „Hogyha — mondja a fermán — a szegénységet és jobbágyinkat nem sajnáltuk volna, minden erőnkkel felkelvén, magatokat kicsinytől fogva nagyig levágtatván, az országot porrá és hamuvá tehetjük volna. De a mi fegyverünkön kívül is a magatok keresztyén nevet viselő szomszéd felekezetetektől minemű fegyverzörgést, csapást szenvedtetek, e világ tudja: Isten azok által is megvert titeket.“ De a szultán követjök panaszait meghallgatta. Ezenkívül is értesült fejedelmök zsarnokságáról, ezeket bégjei is tudatták vele. Sőt azt ő több ízben megintette, s most midőn mind ez nem használt, Isten és világ előtt tiltakozik, hogy ő veszedelmöknek oka ne legyen. „Íme azért — folytatja Achmed szultán fermánja — hozzánk küldött magatok atyátokfiát, Géczy András követeteket, visszabocsátottuk hozzátok, és melléje csanzunkat rendeltük, kitől országotokba botot, zászlót küldöttünk. Parancsoljuk azért néktek országostól, hogy ezen fényes parancsolatunkkal oda érkezvén, a magatok törvénye és szokások szerint, az országnak nagy rendei közül magatoknak más előttetek-járót, fejedelmet választván, tegyetek, a ki a mi császári parancsolatunknak engedelmeskedjék, és igazán szolgáljon, és titeket is semmi-nemű törvényetekben, szabadságatokban meg ne háborgasson, javatokban meg ne károsítson; sőt mindenekben megoltalmazzon benneteket. Mi is ahozképest a régi természeti kegyelmességünk szerint benneteket gratiánkba veszünk, és ellenségetektől benneteket megoltalmazunk, szárnyunk alá veszünk, és eddig való vétkeketek és gonosz cselekedeteket szemetekre nem hányjuk. De mindazáltal többször ellenünk pártot ne téssetek, hűségteket hozzánk megtartsátok: mert ha többször effélét követtek, nyugodjatok meg abban, hogy az Istent hívom bizonyságul, hogy magatokat kicsinytől fogva nagyig fegyverre hányatlak, országotokat porrá tétetem, semmi gratia nem adatik, és minden veszedelmetek-

*) Közölve az okmány Felső Magyarországi Minerva 1829. évf. I. köt. 23. l.

nek okai magatok lesztek: a kik utánatok megmaradnak, átkoznak benneteket e világ előtt. Azért úgy gondolkozzatok felőle. Konstantinápolyban Mahumeth Próféta halála után 1021. esztendőben.“ (1612.)

Ezen okmány nem szól hathatósabb török segélyről; nem említi, hogy a határszéli basáknak Géczy megsegélése kötelességgé tétetett volna. Kétségtelenül ez nem is volt czélja a portának, mely előtt az erdélyi lázadás oly neműnek festetett le, mely egy maga képes lesz Báthoryt megbuktatni. Valóban a divánban ezen hit uralkodott, s ezért mindössze is, az eléggé fényes kíséreten kívül, néhány száz emberből álló csapat rendeltetett alá, s csak a havasalföldi vajda utasított támogatására. Maga Géczy is elegendőnek hitte ezt, s a szultán és kajmekam parancsait gyors futártól előre küldve, folytatta útját Tergovist felé, hogy innen menjen át Brassóba, hol éppen ez időben lőn elvágva a kiegyezés ulolsó fonalszála.

Géczy és Weiss ugyanis folytonos összeköttetésben voltak, s a praetendens ügye előhaladásáról koronként tájékozá a brassói bírót. S mennél jobban állott ennek ügye, annál kevésbbé lehetett szó kiegyezésről. Midőn a határidő vége felé járt, négy nappal annak eltelte előtt, s a szokásos tiszok kicserélése után, junius 7-én reggel megérkeztek az országgyűlési biztosok. Hatan voltak, minden nemzetből kettő. Közölők csak háromnak ismerjük nevét: Erdélyi Istvánét, Weyrauch Dávid szász ispánét s Frank György beszterczei bíróét. Ugyanakkorra népgyűlés lőn hirdetve a tágas székesegyházba. Roppant tömeg gyűlt fel oda, s e monumentalis épület, mely a magyar korona tartományainak templomai közt kiváló helyet foglal el, minden zugában meg volt telve. A hangulat egészen harcziás volt: a brassói nép, mely már is oly sokat szenvedett Géczy biztatásai folytán, megszabadittatását várta, s a benszorúlt nemességnek, melyet a szebeni gyűlés földönfutóvá és hontalanná tett, nem volt más választása, mint diadal vagy teljes bukás. A két elem érdeke nagyon össze volt forrva, s csakhamar kitűnt, hogy elhibázott lépés vala egyiket a másiktól elválasztani akarni. S csakugyan a szent hely ezúttal türelmetlen zaj tanuja volt. A követek előadták küldetésök czélját, felhívták a nemesség, székelység s szász-egyetem nevében a népet, hogy hódoljanak meg, ismerjék el Báthoryt fejedelmőknek, s adjanak erről hitleve-

let. Gúnyos zajjal *) adtak tagadó választ. Most a követek az ebből származható veszélyeket festették. Inkább vesszünk el mindannyian, hangzott a nép kiáltása.

A határidőből még három nap volt hátra s a követség ez alatt a városban maradt, de készség a kiegyezésre azután sem mutatkozott. Épen ezalatt érkezett meg Géczy futárja **) a kajmekám és nagyvezér leveleivel a brassóiakhoz s az összes erdélyi rendekhez. A szultánét már ismerjük. Ugyanazt tartalmazta a kajmekámé is. Álljanak el mindnyájan Báthorytól s azt vegyék üldözőbe, mert a szultánnál el volt határozva, e gonosz és szerencsétlen fát kivágni. Géczy szándéka az irományok gyors beküldésével az volt, hogy még bejötté előtt nyomást gyakoroljon az erdélyi közvéleményre, azt lehetőleg elfordítsa Báthorytól s a szultán nevének rettenetességével mennél többet megnyerjen a fejedelem hívei közül. S e czélnek megfelelőleg június 9-én, ünnep szombatján, Weiss értekezletet tartott a követekkel. „Íme — mondá ezeknek felmutatva a leveleket — a város hatalmas császár parancsa ellen, nem állhat át Báthoryhoz. Intem s az ország megmaradására kérem kegyelmeteket s a többi rendeket, engedelmeskedjenek a hatalmas császárnak, ragadják meg ez alkalmat hazájoknak Báthory zsarnoksága alól való felmentésére, mert minden gonosznak, mely ennek elmulasztásából származni fog, kegyelmetek lesznek okai.“ De ők — mondja Weiss — ellenségei voltak Géczy törekvéseinek, azonban megígérték, hogy Báthorynak s a rendeknek mindent hiven fel fognak mutatni. S csakugyan a leveleket át is vették. Küldetésök czéljához képest ünnep másodnapjáig, június 11-ig, a városban maradtak. Ez napon ők haza utaztak, a túsok pedig visszajöttek a hajdúk táborából. Géczy már ekkor Tergovistban ***) volt, készen

*) „Welche ihm aber spöttisch und hönisch ist abgeschlagen, et nolumus, darum wirds hernach wird heissen sic voluimus.“ Mondja az egykorú Nössner napló följegyzéseiben. Trauschenfels Fundgruben III. k. 70. l.

**) Nam dum praedicta in comitiis Coronensium causa ageretur, jöttek Géczy követei. Mondja Weiss consignatiójában. Trausch a Weiss kiadója, I. k. 255. l. megigazítja a praedicta-t praedictisra. E szerint volna praedictis comitiis, t. i. a májusi gyűlés. De ez lehetlen. A portai irományok május 15-én keltek. Gyors futár 15—16 nap alatt érhet Brassóba, tehát épen június 7—8-ára. A praedicta a causa-ra vitetik, s a comitia a brassói népgyűlést érti.

***) Körösi levele Báthoryhoz június 27-éről, melyben írja, hogy Géczy 15 nap előtt onnan Tergovistból, levelet küldött a portára.

az Erdélybe menetelre, magával hozva Körösi Istvánt, Báthorynak portai ügynökét, kinek urához intézett tudósításai elvesztek. De Boér Péter csakugyan talált alkalmat tudatni vele a dolgok állását.

De már ekkor, a dolgok rendje szerint eléggé későn, értesítve volt a fejedelem Géczy törekvéseiről. Minden arra mutat el, hogy az első kimerítő tudósítást a hazáért országos megbizottaktól kapta. S most már a veszély nagyságához képest gyors intézkedésekhez fogott. Szerencséjére a havasalföldi vajda megemlékezvén, hogy székét neki köszönheti, ragaszkodott hozzá; Géczy bemene- telét késleltette s kezdetben a neki adandó segélyről hallani sem akart. Azalatt a budai basát a fejedelem is megnyerte ajándékai- val s rábirta, hogy érdekében felterjesztést tegyen a portára. Ezen kívül Fehérvárra június 26-ára összehívta a rendeket s következő izenetet *) köldött hozzájuk: „Megemlékezhetik kegyelmek egész országu- l arról, hogy miolta az Úr Isten kegyelmek szabad vá- lasztásából minket az erdélyi fejedelemségre helyheztetett, min- denkor azon igyekeztünk, hogy az mi hazánkban régi rendtartá- sok és módok observáltassanak, tudván azt is ennek előtte való időkben, Erdélyország az hatalmas császár fényes portájától füg- gött, és onnat is becsületi és szabad-választása is mindenkor ol- talmaztatott, sőt minden keresztyén országoknál, kik a török császártól függötenek, ez mind becsületesebb és tekintetesebb volt, mi is úgy igyekeztük magunkat viselni, hogy a régi álla- potjában, mint régen tartatott, Erdély országa megmaradhasson.

Tudhatja kegyelmek az elmúlt nyáron minémü hadakkal jötte- nek vala reánk Magyarországból, kiből minémü veszekedés és bizonytalan vég következhetett volna, akárki is meggondolhatja; de mi hazánk- nak és magunknak csendességet akarván szerezni, nem csak megbékelttünk vélek, de örökös békességet szerzettünk, kiben minémü tökéletességgel viseltük és igazsággal magunkat a török császárhoz, kegyelmek azt is tudhatja, úgy annyira, hogy a conföderatióból is teljességgel kikötöttük, hogy soha tö- rök ellen kardot nem vonszunk, míg ők is okot reá nem adnának, hozzája követünket bocsátottuk, császárnak szép és illendő aján- dékot, ez mellett vezérének és egyebeknek is szép és tisztességes

*) Az izenetet Szabó Károly barátom másolta le, az erdélyi muzeum egylet birtokában levő példányról. Kemény József, Codex Articulatorum III. köt. 313—317. lapokon. Kézirat.

ajándékokat küldöttünk, remélvén azt, hogy a mi oda bocsátott szolgánk a tőlünk neki adatott instructiónak szerint viselné magát, és kívánságunkat is a szerint véghez viszi; hiszszük, hogy kegyelmek immár azt is jól érti, ott mint viselte magát, és minemű hitetlen árulóúl cselekedett magunk személye és országunk ellen. De még is rövideden mi is akarók kegyelmek eleiben adni, és a kegyelmek értelmét venni.

Az a hitetlen és sok értékekkel nevelt áruló szolgánk a tőle beküldött ajándékunkat, kit maga, kit pedig kegyelmek nevével egész országul adott be ilyen követséggel, hogy kegyelmek egész országul kérte ötöt a mi ellenünk való cselekedetre, és kegyelmek magát nemcsak követül, hanem fejedelemségre választván, úgy bocsátotta a fényes portára, hogy a kegyelmek választására török császártól maga felől consensust hozzon, kit mi, hogy kegyelmek soha azt nem cselekedte, kegyelmek felől bizonyosan azt nem elhittük; mivelhogy tudhatja kegyelmek, hogy mi is kegyelmekhez, még a kik kegyelmek körül ellenünk vétettek is, az ország törekedésére minemű kegyelmességgel voltunk, és ennek-utánna is akarunk lenni; hihető lehet az, hogy a brassóiak és a több hozzájuk beszorúlt latrok, kik ennekelőtte is hozzánk és kegyelmekhez is miképpen viselték magokat, bizonyoságot tesznek arról kegyelmek előtt atyáinkfiainak Bárczaságon való halálok, azok ha egyet értenek velle, és ország neve alatt formálták legyen az utálatos és fertelmes cselekedetet.

Tudhatja kegyelmek, minemű nyomorúságos és veszedelmes állapot legyen az, hová a török fejedelmet szokott bocsátani, ott sem törvény sem igazság, sem rendtartás helyben nem maradhat, kit kegyelmek ama két Oláhországon szemeivel láthatott, és hallhatott.

Mi pedig sem nagyra sem kicsinyre a török császárnak és birodalmának soha ezekre okot nem adtunk, hanem csak a maga hite ellen, fogadása és frigye ellen vezérlette ellenünk pogány természet; azért, minthogy mi semmire okot neki nem adtunk, hiszszük, hogy az úr Isten a mi ügyünket megoltalmazza, s mind őket mind a mi áruló szolgánkat vellek egyetemben megbünteti; azért akarok ezt kegyelmeknek rövideden értésökre adni, és a kegyelmek értelmét venni, mit kelljen felőle cselekedni, minthogy ország nevével törekedett ott benn a portán az a mi áruló szolgánk, kiben az országnak sem hire sem tanácsi nem volt, kell-e megta-

lálni a török császárt, és a portát felőle, és mi módon és kit válasszon kegyelmek hozzája, hogy mind mi szónkkal és az egész ország szavával ennek az áruló szolgáknak iszonyú hazugságát, mind a török császárnak, mind a vezéreknek elejekben adják.

Tudjuk azt is, hogy hallhatta kegyelmek, minemű nagy veszedelemre való dolgokat ígért ez az áruló az országnak, talán mindazokat illendő volna kegyelmeknek a török császár s mind a vezérek előtt refutáltatni, kegyelmek tetszése pedig ehhez járulván, oly illendő embert kellene oda választani, a ki híven, igazán és egyenesen járna el benne, igaz ügyünk levén, igaz ügyünket könnyen oltalmazhatja, minthogy pedig ezt is hitetlenül kezdték, az idő közben ugyan egyszeri hitetlenségekben előbb-előbb akarnak menni, mit kellessék nekünk interim cselekednünk, mert mi kegyelmek tetszéséből semmi jónkra néző illendő dolgokat nem akarunk praetermittálni; kellessék-e a keresztyén fejedelmeket megtalálnunk, és a magyarországi királyt ki által, és mi móddal? hogy a két szék között a földön nem maradván, legyen kihez bízunk, viselhessünk gondot magunkra, és annak oltalmára, mert általán fogva, minthogy nincs egyebet mit tennünk, a ki fegyverrel háborgat, mi is kénytelenek vagyunk fegyverrel magunkat ellenek oltalmazni, kiben, minthogy igaz ügyünk vagyon, mennyire mehesünk elő, az is tudhatja kegyelmek.

Igen jó magunkra gondot viselünk, és a több keresztyén atyánkfiaiak is segítségekkel élünk, hiszszük, hogy minden házája szerető tökéletes jámbor szeme előtt viseli azt, hogy mindnyájunknak jobb volna meghalni, hogy sem mint szabad-választásunk ellen a török császár portájáról jönne fejedelem szép hazánkban. Havasalfölde és Moldva keserves állapotjára jutnánk, és gyakran változásokban, mint szintén ők úgy fogynánk.

Ím minden felől hadainkat gyűjtjük, a székely atyánkfiait felültettük, és a hajdú vitézeket is behívtuk, mi is fizetett hadainkkal és kegyelmek vármegyéivel készen vagyunk, hogy magunkra, hazánkra, kegyelmekre Isten segítsége véllünk levén, gondot viseljünk. Immár kegyelmek e dolgokat értvén, azért gyűjtöttük egytív kegyelmeket, hogy a kegyelmek közönséges értelmét vegyünk, és hazánknak megmaradására nézendő dolgokat felkeresvén, illendő gondot is viseljünk; kegyelmek a felül megirt dolgokat eleiben gevén, minthogy a dolog késedelmet nem szenved, viseljen gondot közönséges jónkra. Et bene valeant."

Erdély rendei a legnagyobb készséggel engedelmeskedtek urok felhívásának. Okmányt állítottak ki, s azt aláírásokkal és pecsétjökkel látták el, melyben a fejedelem ártatlanságát bizonyítják, az ellene szort vádak alól igyekeznek őt felmenteni, s a szultán haragjának elfordítását kérik. Eljutott-e ez irat a portához? emlékeink nem említik. Annyi bizonyos, hogy nem ez, hanem egészen más dolgok hiúsították meg Géczy vállalatának sikerét. Midőn Géczy Tergovistba érkezett, a vajda nyomon felterjesztést küldött a portára Báthory érdekében, s tényleges segélyről hallani sem akart. E megtagadás birta rá Géczyt, hogy ő is június 12-én futárt küldött Konstantinápolyba, újabb parancs küldését sürgetve. Ez alatt Benkner János csakugyan hozott magával Oláhországból 18 törököt s mintegy 200 ráczot. A brassóiak e kisded csapatot az érkezendő nagyobb segély előpostájának vették s bizalommal eltelve megújíták kirohanásaikat a hajduk s székelyek ellen, sőt július 14-én Rozsnyót is megtámadták, de onnan visszaverettek. Végre megjött a parancs a vajdának a portáról, hogy Géczyt megsegélje, ezt most már nem lehetett mellőzni. Benkner újabban Oláhországba ment, s Géczy ezzel, a török kísérettel s mintegy kétezer emberrel július 21-én a Parahó útján, mely nem volt elfoglalva a fejedelem hadai által, bevonult Brassóba. Az oláh had négy napot töltött a Bărczaságon. Ezalatt is, fegyelmezetlen levén, s titkos utasításával megegyezőleg több kárt mint hasznót tett. Július 24-én felkerekedett s Géczyt mintegy harmincz törökjével hátrahagyva, azon az úton, melyen jött, visszament, még a zsoldosok közül is többeket magához véve. Weiss és Géczy nem tehettek mást, minthogy panaszt emeljenek a portán, s e célból Kammer Pétert, Jeckel Mihályt s velök együtt Mehemet bégét Konstantinápolyba indíták. De az oláh vajda jelentései felvilágosíták a Persiából visszatérő Nazuf hasa nagyvezért, hogy nem az országgal, csak a lázadókkal foly a harc; s midőn Starzer a herélt Mohammed kötelezvényét, hogy Báthoryt meg fogja öletni, felmutatta, a nagyvezér elhatározta Géczy elejtését. Mohammed a herélt száműzetett s Mehemet bég futással menekült. Ekkép Báthory időt nyert, s ezzel másodszer is meg volt mentve*).

*) Weiss említett két munkája, Nössner naplója, Bánffi Péter jegyzetei az idézett helyeken. V. ö. velök Kőrösi Péter levelét s Mikó históriáját.

Ugyanez időben Báthory egy másnemű veszélytől is megszabadult. Bizonyos idő óta azon hír kapott lábra, hogy Nagy András hajdu-kapitány a törökök közé ment *). A hír még ekkor nem volt igaz, de úgy látszik az ármányos ember megint valami árulást forralt. Legalább a gyakran megújuló portyázások erre mutattak. A nádor az 1611-iki tokaji békét csak kénytelenségből irta alá; Bécsben nem helyeselték azt, s úgy látszott, hogy felbontására az idő kedvező. A levert szászoknak egy fiatal lelkesült, de kalandos jellemű követé, Bakos Bálint, Bécsben Mátyástól némi pártfogási ígéreteket nyert ki **), s ehhez képest a nádor július 25-ére a dunáninnyi megyéket Trencsénben gyűlésre hívta meg, hogy erdélyi török és hajdu veszedelem czime alatt újabb hadjáratot rendezhessen s a király akarata szerint segédpénzt kérjen. A gyűlés meglehetősen zajos volt. Forgách kudarczára még elevenen emlékeztek, s egy ideig a nádori propositiókat tárgyalás alá sem akarták venni. Utóbb azonban elállottak e szándékjoktól, de azért a nádor kívánságát másképp hiúsíták meg. „Ő nagysága kívánságára — végezek — arra mentünk, hogy ha jövőben országunkra nyilvánvaló ellenség haddal jönne, nem úgy mint offensive hanem defensive“ ez egyetlen esetre s ez évre, csak két hónapra, minden négy portától egy lovas adnak, de azon kikötésekkel, hogy a felültetés csak a végszükség esetében történjék, hogy a török béke fel ne bontassék, „hogy erdélyi atyánkfiai, kik velünk confoederatusok, romlásokra ne következzenek.“ Szóval a támadás lehetetlenné tétetett. Báthory azonban nem mulasztá el e törekvésekről Hasszán budai basát értesíteni és segélyét megtámadtára esetére kikérni **).

Ezalatt Brassó vidékén folyton folyt a küzdelem. Midőn Géczy még Tergovisthan volt, de beütési szándékáról már értesült a fejedelem, parancsot küldött Németi Gergely udvarhelyszéki ka-

*) Sepsei Laczkó Máté krónikája 136. l. Bécsben holt híre járt: „de az ördög feltámasztá s mondják, törökké lett.“ Brüsseli okmánytár III. k. 60. lap.

**) Goebel és Wachsmann Cronica Civitatis, Schnenburg, Kemény-nél II. 110. l. Érdekes kalandjait fentartá Krauss I. k. 32 l. Szerinte 1612. márczius 16-án ért Medgyesre. Valótlan tehát mit az Eigentliche Beschreibung 264. l. mond, hogy 1612. sept. 20-án indult volna el.

3*) Közölte az okmányt Botka Tivadar Tudományos Értekező II. 114. lapján. Hasszán értesítéséről a nagyvezér ír, Katona 420. l. közölve a levél-

pitánynak, hogy Brassó mellé szálljon az egész székelységgel. Ez Géczy kése delme daczára sem érkezhetvén „a sok utak közt minden ösvényre való vigyázásra,” a praetendens mint láttuk, Parahó-útján bevonult. Ettől fogva „minden nap nem kevés csatázások, ellenkezések, szép vitéz-játékok estek a város mellett. Ott a kinek kedve volt hozzá, megmutathatta magát*). A székelyek tábora a papir-malom mellett volt, ők learatták s haza küldték vagy fölégették a brassóiak vetéseit, hogy ezek a szükség által is a békére hajlékonyabbakká tétessenek. Augustus 5-én Cseh János festő, a hermányi porkoláb, mintegy húsz emberrel, bor-vásárlás kedvéért Botfalva alá ment. A kastély a benne levő őrség vigyázatlansága miatt védtelen volt, s Cseh János megragadta a kedvező alkalmat annak visszafoglalására. Megrohanta, hatalmába kerítette s a következő éjjel nagyobb őrséggel látta el. Weiss a város tekintélyesb polgárai egyikét Quinten Mátyást, mint Botfalva elpártolásának főokát, augustus 12-én lefejeztette. Ez napon egy csapat brassói zsoldos bettött a székely-földre s onnan gazdag zsákmánnyal tért vissza. De útközben Tatrang előtt a székelyek, s hajdúk megtámadják, szétverik őket, a zsákmányt visszaveszik, s közülök 74-et részint elfognak részint levágnak. Most Németi Botfalva visszavételét határozta el, hogy a székely-földre a kastélyból tett kiutéseknak végét vessen. Augustus 13-ika éjjelén egy csapatot a kastély alá vezetett. A székelyek létrákat támasztottak a falnak, de az őrség ébren volt s vitéz ellenállásával ezeket visszanyomta. Most Cseh János a kastélyban szurkos szalmacsomagokat gyújtatott meg, s ezek fényénél rakétákat szóratt az ostromló táborra, melyben ezzel is sok kárt tettek. De legnagyobb csapás volt magának Németinek megsebesítése, ki september 4-én Dersben meg is halt, s hirnevéhez méltó fénynyel sept. 12-én Benedeken temettetett el. Kedvencz tábornokának végtisztességén a fejedelem is jelen volt. Ez alatt augustus 13-a virradatján Brassóból újra kiutottak a rác és oláh zsoldosok, de a lesben álló székely és hajdú had által Prásmár mellett újra nagy veszteséget szenvedtek. A székelyek ezután, augustus 28-án, zsákmánylás kedvéért megrohanták a brassói külvárosokat, de onnan visszanyomattak.

*) Mikó Ferencz históriája Kazinczy kiadása 224. I. V. ö. Nagy Szabó Ferenczczel, Bojtival s a szász forrásokkal.

Újabb csapás érte őket augusztus 29-ére virradólag, midőn egy brassói csapat, a feketehalmi kastélyt, épen azon perczben, midőn a környék parancsnoka, Szigethi István, a szomszéd vidombáki kastély megvizsgálására ment, megrohanta a nyitva maradt kapunát, némi küzdelem után a benmaradt száz embert lefegyverezte, a toronyba zárkózottakat pedig feladásra kényszerítette. Így folyt a küzdelem napról napra a két fél közt minden nagyobb eredmény nélkül, de folytonosan fárasztva és gyengítve egymást. Ősz kezdetével a hajduk hazamentek, s most a székelyek magok maradtak. Más felől Weiss fogadott zsoldosokkal megszorította seregét s szeptember 12-ike éjjelén megrohanta a székely tábort. Ez készülletlen volt, a vezérek, Szilasi és Béli, Ilyefalvába menekültek, s a brassói hadak gazdag zsákmánnyal megterhelve tértek haza. Most szeptember 21-én Weiss és Géczy Földvár ostromára siettek, melytől a vizet elzárták s bár innen három napi küzdelem után kudarczsal tértek haza, de 23-án a Földvár fölmentésére siető székely tábort szétverék, mire Vidombák és Keresztyénfalu, miután a megrettent székely őrseg belőlök elvonult, feladták magukat.

Az eddigi siker egy elhatározó lépés tételére bátorította a lázadás fejeit. S ehez képest szaporították erejüket, fogadtak zsoldosokat s küldtek Oláhországba új hadakért, melyeket szabad rablás ígéréssel kecsegtettek magokhoz, úgy hogy october elején összesen mintegy háromezer emberök volt. Ezek közt volt nyolczszáz oláh, ugyan annyi magyar s székely és kétszáz oláh lovas — a többi gyalog és önkéntes, a követségekkel bejött törökök, tatárok, kik inkább csak rettegetésre szolgáltak, s 22 deák, kiket az általános lelkesedés ragadott magával *). Mert oly nagy volt ez és oly általános, hogy a város fegyverfoghatóinak nagy része csatlakozott. „Mintha nemis háborúra, hanem menyegzőre készültek volna, mondja egy német évkönyv író, oly nagy volt az öröm.“ Az eredeti terv szerint a hadnak székely-földre kelle mennie, hogy azt felláítsa, onnan Segesvárra, hogy azt elfoglalja s onnan Fehérvárra, hogy Géczyt a fejedelemségbe ültesse. Úgy hívék, hogy minden

*) Bojti és a Mikó folytatója Biró, ki jobbadán amabból compilált, a brassói összes haderő számát 1600 emberre teszi. Azonban Weiss évkönyveinek anonym folytatója, ki ez egész vállalatot legterjedelmesebben s legjobban irta le, 3000 embert említ. A kettő is kiegyeztethető, mert Bojti az önkéntesekről hallgat.

könnyen fog menni, s csak meg kell indulni, hogy Báthory megbuktassék. Vége a hadkészületekkel készen voltak. A sok idegen zsoldos már terhére volt a városnak, s az azt egyszer megis akarta rohanni. Ez volt egyik oka, miért Weiss a hadjárat megkezdését sürgette, melyet Géczy szeretett volna mennél kisebb mérvre szorítani. A bíró, a leendő korlátnok — mint ezt egy napló feljegyző mondja — nem értett vele egyet.

October 8-án az egész had, hat nehéz löveget, s köztük a híres nagy ágyut is magával vevé, útra kelt. Weiss meg volt indulva. Rosz sejtelmek voltak, s megelőző nap elkészítette végrendeletét. Mikor a had élén kiment a kapun, többször visszatekintett, s könnyezve jövendőlte, hogy ő nem fog többé élve azon átmenni. Hadtudományi járatlanságának érzete kelté fel e gondolatokat benne. Igaz, hogy ő volt a vállalatnak lelke, de az eddig csak védelmi volt, igaz, hogy buzgalma erélyével párhuzamban állott, hogy bátorsága nem hiányzott, de eddigelé erős fal védte őket, s most minden lépéssel messzebb hagyják hatok mögött e biztos védszert. Azonban Géczy tapasztalt hadjárta férfiú — de szerencsétlenségére szertelen ambíciója nem engedé, hogy ennek mérsékeltségre intő tanácsait figyelembe vegye. A had eleinte a Báthory kezén levő kastélyok elfoglalását vette célba. Ilyefalva s néhány más kastély feladta magát, Földvárt elhagyta őrsege, mely october 10-én került a brassóiak kezébe, s melynek parancsnokát Szébenben a fejedelem lábával akasztatta fel. Innen Uzon alá mentek, a had egy része ezt fogta ostrom alá, a többi széteszött a székelyföldön portyázás végett. Uzonon az ellenség rést lőtt, azután felgyújtotta s elfoglalta azt. Géczy minden kicsapongást ellenzett, mert ő a székelyekkel önkényes meghódolások végett alkudozást kezdett. S ezek csakugyan szép szót adtak — de az egész esel volt. Mert mi alatt szinleges alkuba bocsátkoztak, titkon növelték erejüket s a fejedelmet figyelmeztették, hogy az Olton túl fekvő táborn erősítse meg. Most Weiss bevárando az alkudozás eredményét s Ilyefalván eleséggel ellátván magát, a nagy ágyut visszaküldötte Brassóba, s maga a táborral Hidvég alá ment. S itt october 14-én egész véletlenül hirt vesz, hogy a fejedelmi had átkelt az Olton.

Úgy volt. A hajdu és székely sereg parancsnoka Török István, egyetértve Mozsonyival és Foltival, az nap virradóra Földvár alá ér-

kezett *). Csatlakozott velök Allia Farkas a kék haczérokkal, s az egész felett átvette a főparancsnokságot. Tizennégy zászlójuk volt ezerkétszáz lovassal. Egy negyede a jobb szárnyán Mozsonyi, másik negyede a balon Folti s hatszáz lovas a középen magának Töröknek parancsnoksága alatt lönek felállítva. A hadi rendben álló tábor megpillantására Géczy tanácsolta Weissnak, hogy Brassóba vagy valamelyik erődbe vonuljanak vissza, mert ő nem bízott saját gyülevész, fegyelmezetlen táborában. Weiss hallani sem akart róla. Tán nem ültél eleget, kérdé tőle, a brassói húsos fazekaknál? Szavazata döntött, s most ők is hozzá fogtak a tábor felállításához „a mint az idő szorossága engedé.” Átjöttek az Olton akkép, hogy a gyalogokat a lovasok hozták át, s „ímgý amúgy rendbe álltak.” De a fejedelmi hadak első rohama elegendő volt végetlen zavart idézni elő. Az oláhok és rácok „látván a fejedelmi hadnak jó rendit, avagy attól ijjedve meg, avagy talán a vajdától is parancsolatok levén, ne vesszessék magokat és a harcot elkerüljék, hátat adának, és minden tartózkodás nélkül Havasalföldre visszamenének.” A kék haczérook rohamát a Géczy körül levő székely és tatár hadak legalább feltartóztaták, s ez védelmük alatt menekült Brassóba, de Weiss tápora „az afféle városi mives legény és deák-micsoda” Török hajdúi előtt nem állhatott meg. Hijában lelkesítette őket az elszánt bíró, tekintélye itt semmit sem ért. Népe elszaladt, „mindnyájan elhagyták őt — mond egy jól értesült szász — egyetlen szolgája kivételével.” Most maga is megszaladt, de már későn. Midőn egy sáros és nádas árkon át akarna menni, leaset lováról. Idő telt, míg lovára felkaphatott, s most egy Tunyogi nevű hajdú, némi védelem után, fejét vette. A többi nép a brassói hostátig üldöztetett. „A többi deákság is könyveket kapván elő, és kezeket az ég felé emelvén” kért kegyelmet. De hasztalan, leváगतott. Weissal együtt Heltner is elesett, a brassói választott polgárság elnöke. Mint egy másfélezer ember esett el, vagy lett fogolylyá; zsákmány nyá lett az egész tábor, mintegy 25000 frtnyi értékkel. Brassó szomorú jelenetnek volt tanúja. Az özvegyek és árvák jajgatása tölté be az utcákat s Weiss halála csak növelte az általános levertséget.

*) Biró a magyar tábort szállítja az Olton át. Egy tekintet a föld-abroszra, meggyőz, hogy ez lehetlen. Hisz a Hidvég alatt levő brassóiak voltak túl az Olton. — De ezt mondja Weiss folytatója is.

Testét Brassóba vitték, s koporsóját sokan a bánat könnyeivel, mások az átok kitörő szitkaival kísérték. Fejét Tunyogi Szebenbe vitte, hol az nyársba vonatott. Ott állá october 22-ig, midőn egy vihar alkalmával ellopták *).

Ily kudarczczal végződött a fenhangon kezdett hadjárat, melynek egyenes czélja volt fejedelmet vezetni a fejedelmi fővárosba, s ily véget ért Weiss, ki tán hasonló kimenetelt szánt Báthorynak. Rosz katona, de ügyes államférfi, erélyes pártember, de nagyravágyó lázadó volt. Míg az ellentállás terén maradt, cselszövényeivel tudott terveinek bizonyos sikert teremteni, de természetes volt bukása azon perczen, melyben támadólag lépett fel. Belátása itt elhagyta s hibát hibával tetézett, mígnem maga is áldozatul esett. De neki s az ekkép vezetett vállalatnak máskülönben is bukni kellett volna. Ő egész életében, fiatal-ságától elkezdve, német párti volt; nemzeti hajlamból, elveinél fogva, melyek egyenesen Rudolf táborába vonzották, épen mint Huetet s egy töredékét az „okot s előrelátó nemzetnek.“ Szívesen ragadta meg az alkalmat, hogy a hagyományos erdélyi államélet felforgatásához járuljon, mihelyt az kínálkozott, s örömet csatla-kozott a lázadókhöz, kik egy magyarországi párttól nyilván s a magyar királytól titkon segítve ezt írták lobogóikra. De az 1611-iki hadjárat bukása után Magyarországon többé nem lehetett szó Erdély megtámadásáról s a fennálló államintézkvény ellen ezúttal kikelni nem volt tanácsos. Így sodortatott Weiss oda, hogy törökössé legyen, s egyik másik török csauszszal való ismertségének e részben hasznát is vette. Bizonyos tekintetben — bár gondolhatólag bizonyos fentartással — szakított múltjával. De komoly volt-e ezen tette, komolyan hitte-e, hogy olyan hitvány embert, mint Géczy, a fejedelmi

*) Az expeditio leírásával bőven foglalkoznak a szász és magyar források. Ez utóbbiak: Mikó folytatója, Biró Sámuel 229—231; Bojti Engel kiadása 319—321; Borsos Tamás 42; Nagy Szabó Ferencz (ki azonban egyet s más összezavar) 110—111; Segesvári Bálint naplója 180 l.; az első kö-zől: Weiss Annalesinek folytatója 237—239; a Brevis Consignatio folyta-tója 233, 234; Bánffy Péter 258, 259; Hegyes 371, 372; Krauss Siebenbürgische Chronik 33, 34; a névtelen Eigentliche Beschreibung 262 — 264 s Nössner 72 ll. Ez utóbbi vak gyűlölettel viseltetik Weiss iránt, gúnyolja, szidja. Szerinte ő volt fax et lerna omnium malorum. De e gyűlölete, min-denkire, a ki nem Báthory párti, kiterjed s mondhatni ily nagy mértékben. Szenvedélyes hangja nagyon is magán viseli az akkori zaklatott idők bélyegét.

székbe fog tiltetni? Úgy látszik, bár kétségtelen, hogy a török frigy és Géczy nála csak eszköz volt. De mint láttuk, Géczy majd mit sem ért el, s az ily módon kezdett vállalatnak nem lehetett jövője. S épen abban volt a Weiss nagy tévedése, s épen az fogta volna őt múlhatatlanul megbuktatni, hogy egy olyan erkölcsileg sülyedt s magasb tulajdonokkal nem bíró férfiú fölemeltetését sürgette. Hogy Báthoryt saját eszélytelensége megbuktatandja, az már ekkor nem szenvedett kétséget; de Báthory Géczy által sohasem lett volna megbuktatható. Azonban valljuk meg, hogy bár mennyire tévedett is Weiss a Géczy személyében, nem tévedett a Báthoryt illető felfogásában. Nem akart vele alkudni, mert nem hitte, hogy a szász nemzet önállósága alatta biztosítható legyen. Tulajdonkép ez volt az ügy, melyért ő annyi kitartással küzdött, melynek élete is áldozatul esett. S e részben annyira igazat adott neki a nép, melyet maga körül gyűjtött, oly hiven ragaszkodtak hagyományához barátai, kik titkaiba be voltak avatva, hogy midőn nyomon a földvári diadal után Allia Farkas felszólítá a vesztesége első fájdalmából fél sem ocsúdott várost, hogy hódoljon meg Báthorynak, a kegyelem egyetlen föltételéül Géczy kiadatását tűzvén ki, kívánatának teljesítését öszhangzó akarattal megtagadták, s a harez s küzdelem folytatását határozták*). E czélból a földvári csata harmad napján, october 18-án, a meghalt bíró egyik legeszebb és legtekintélyebb barátját Benkner Jánost, a portára küldték, hogy onnan segílyt eszközöljön. Nehány hét múlva, november 5-én, utána indították a bezárkozott urak közül a legtekintélyesebb s már koros főurat Nemes Balást, hogy amannak előterjesztéseit támogassa a portán.

MÁSODIK FEJEZET.

A fejedelmi tizenet, melyet Báthory június 27-én a rendek elé terjesztett, feltűnő nyomatékkal hangsúlyozta a porta méltatlan bánásmódját, élénk színekkel festé ennek következményeit s emelte ki annak szükségét, hogy a magyar királylyal kötendő szövetségben keressenek menedéket. A rendek sok mindent megtettek Báthory kedvéért, kiállított okmánynyal igazolták az ellene emelt

*) Trausch, Annales Hung. et Trans. I. köt. 265. l. — Borsos Tamás Önéletrajza 43. l.

vádak alaptalanságát, de nem minden borzalom nélkül hallották a czélzatot, hogy Báthory a portától el akar szakadni. Ősének és elődjének, Zsigmondnak, hasonló tette nagy inséget hozott az országra, sok vér kiontását okozá. Mind ez még elevenen élt emlékekben s annyival jobban nőtt rettegésök, mennyivel több jelenség mutatott rá, hogy a fejedelem e szándékát végre is valósítani akarja. Egy ízben, midőn levelet küldött a portára, ennek végén titoknoka az irodai stil szerint, ura szolgálatát ajánlá. Talán igen sok lesz a szebeni háztól? jegyzé meg a szolgálat szóra; máskor figyelmeztették, hogy ajándékokkal engesztelje meg a portát. „Egy viseltes papucsom sem adom“ volt a száraz felelet *). Más jelenségek ellenben arra mutatnak, hogy a tokaji tractatust magával Mátyással szorosabb frigygyé akarja fűzni. Lehetlen vala a hazafiaknak ily körülmények közt titkolni agályaikat, s mennél ingerültebbé tette Báthoryt a küzdelem makaessága, annál inkább érlelődött azokban az eszme, hogy a veszélyek elhárításáról eleve gondoskodjanak. Így lőn, hogy Bethlen Gábor, eddig legkiválóbb híve, tanácsosa s udvari kapitánya, biztosokat küldött a székelyekhez, mint ezek főkapitánya, kik által azokat minden eshetőségre a maga részére igyekezett kötelezni. Aztán a temesvári basát levélével figyelmeztette, hogy Báthory a portától elszakadást forgat fejében: s ha e czél megvalósulna, és ő ezerötszáz emberrel beütne, maga Bethlen s a szászok és székelyek föltétlenül részére fognak állni. A levél nem rendeltetése helyére jutott: ellenkezőleg, a fejedelem kezébe esett.

A dolog Bethlenre nézve, főleg Báthory jelleménél fogva, kétszeresen veszélyessé válhatott volna. Ez emberben rosz tulajdonai egy idő óta mind jobban kezdetek fejlődni. A lázadás gyanakodóvá tette s szigorúsága kegyetlenségbe ment át. Egy kolozsvári polgárt ok nélkül meggyilkolt, foglyokat a szebeni toronyból ugratott le, lovászmesterét, Horváth Miklóst, hirtelen haragjában lovával tapostatta össze, Bedő Istvánt adott kegyelme daczára megölette, Csizsár Miklóst, a földvári porkolábot, e vár feladásáért lábánál fogva akasztatta fel**). Ily szomorú bár megérdemlett kime-

*) Nagy Szabó Ferencz emlékirata 112. l.

**) Ez egyes esetek a brassóiak panasz-levelében vannak felemlítve (kiadta Kazinczy G. függelékül Mikó históriájához); a földvári porkolábról a szász évkönyv-írók is emlékeznek.

nete le lett Nagy András hajdú-kapitánynak is. — Ugyanis ez 1611-iki megkegyelmeztetése után újra árulóvá lett. Kállót felégette s a várat ostrommal fogta körül. De elűzetett alóla, s a Báthory parancsára felkelt bihari nemesség, várából, Bajomból, is kiverte. Nagy a törökökhöz menekült s lőn a vidék ostorává. Egy idő múlva kegyelmet nyert, de új áruláson törte fejét. Báthory vadászat alkalmával elfogatta őt s augusztus 14-én Fehérvárot fejét véttette *). Ily nemű tetteivel híveit folytonos rettegésben tartotta. Ehez járult erkölseinek lazulása, feslettsége, mely naponként újabb botrányokat okozott; „még kevélyebbé, esztelenebbé lett“ mondja róla egy száz évkönyv író. Ily körülmények közt rá nézve teljesen végzetszerűvé lőn, hogy apró surlódások őt, a már is elidegenedett Bethlen Gáborral teljes meghasonlásba hozzák, s ezt nyílt fellépésre kényszerítsék. Ez félelmesebb ellenség Géczynél, s annyival félelmesebb, mert a portán eszéért, tehetségéért higadtságaért és főként próbált hűségéért valóságos tekintély, mert otthon azon párt mely a független államélet és vallásszabadság fentartását a török frigyben kereste, az naptól fogva, hogy Báthory ettől elfordult, szükségessé képe az ő táborába ment át. Ezen elvkérdés volt a benső, igazi, valódi ok, s a többé kevésbé heves összezdörnyölések csak következményei, inkább jelenségei a meghasonlásnak.

Még a tavasszal kezdett gyanakodni. Midőn a fejedelmi hadjárat alatt a brassóiak a Rozsnyót ostromló ágyukat beszegezték, Báthory megfenyegette Bethlent: „Bizony nem más dolga ez, hanem tied,“ mondá neki. Bethlen elhalványult, de a dolog ezúttal annyiban maradt. Utóbb egy ízben Bethlen Gábor lakomát adott Szebenben, melyen a fejedelem is jelen volt. Távozásakor „egy kő kiesék a grádicsnak felső lépcsőjéből, mely kő a fejedelmet alig le nem ütö lábáról.“ Haragja első pillanatában a dolgot szándékosnak tekinté s szidalommal és fenyegetéssel illeté Bethlent, ki valóban tartott a támadástól, s házát eltorlaszoló. De Nagy Gergely, az udvari gyalogok kapitánya s Kákonyi István ezúttal lecsilapíták haragját. Mäskor a fejedelem rendezett egy bált, melyre a szebeni előkelő hölgyek is meghivattak, ezek azonban, minthogy az ilyen mulatságok olykoron bacchanaliákká fajultak, nem akartak megjelenni. Bethlen szavával állott jót, hogy az illem

*) Bojti és Mikó, továbbá az Album Oltardianum 40. l.

szabályai nem fognak megsértetni, s ezek eljöttek. A mulatság egy ideig tisztességes volt, utóbb azonban a bortól neki hevült fejedelem egy hölgygel egy pamlagokkal körülvelt sötét zugba huzódott. Bethlen, kötelezve adott szava által, égő gyertyával a zug felé sietett, de a mérsékletet nem ismerő Báthory kikapta kezéből a gyertyát, s Bethlen szakálában oltotta el. Bethlen távozott a palotából, s várába Dévára ment vissza. E meghasonlást még sem akarta a fejedelem, s midőn nem sok idő múlva Fehérvárra ment, meghívta Bethlent is. Itt egy izben a fejedelmi asztalnál „a fejedelem medgyes bort iszik vala, és az inas Bethlen Gábornak fejr bort vivén, mondja vala Bethlen Gábor: Öcsém, hozz nekem is a veresből, mert megérdemlem. Azon a fejedelem felgyuladván, a kardját oldalán megcsapja (mivel szüntelen azt visel vala).“ Bethlent árulónak nevezé és mocskolá. Dühében kebelébe nyult s Bethlennek a témesvári basához irt levelét elévonva, esküdözék, hogy nem hogy veres bort adatna neki inni, hanem hogy vérével fogja a padlót befesteni. De midőn kirántott kardjával feléje ment, Kapi András és Rhédei Pál felhasználva a zajt, Bethlent kísérik a palotából, ki aztán emberei segélyével nyomon Dévára szaladt. Báthory Alvinczen halt, s itt kedvesének, Dengeleghi Mihálynénak szül. Török Katának, bizalmas beszélgetésben kijelenté, hogy Bethlent megfogja öletni. Dengeleghiné rokona volt Bethlennek, s midőn másnap ennek egy szolgájával, Debreczeni Andrással, Fehérvárott találkozott, megizente neki a fejedelem szándékát. Ugyanakkor Rettegi, az udvari pap, Rhédei és Kapi is irtak neki, hogy semmi csellel se engedje magát Fehérvárra hivatni.

Ez értesítéseknek Bethlen nagy hasznát vette. Mert Báthory az első pillanat óta hogy kijózanodott dühéből és mámorából, aggodni kezdett Bethlen elszalasztásának következményei miatt. A támadható veszélyek elhárítása végett őt minden áron vissza akarta udvarába csalni, „azért ír egy levelet Bethlen Gábornak, követi tegnap esett alkalmatlanságáról, s egyszersmind kéri, ne sajnálja hozzá feljöni és háromezer forintot vinni, mivel pénzre volna szüksége, és ezért neki Szászvárost inscribálná.“ E sorokhoz menedék levél is volt csatolva. Bethlen hajlandó vala a kitörést Báthory fékezetlen dühének tulajdonítani, „kapott a jó alkalmatosságon“ hogy birtokait nevelhesse, s már elkészíté a kívánt összeget, midőn Török Kata értesítését, Rettegi, Rhédei és Kapi leveleit meg-

kapta. A jókor jött leleplezések szándéka megváltoztatására bírák. Kirándulást tett illyei kastélyába, hol ügyeit rendben hagyta; Dévát megrakta őrséggel, nejét, Károlyi Zsuzsannát benne hagyta *), s maga ötven válogatott szolgájával szeptember 13-án Temesvárra ment, melynek beglerbégje, Mehemet, barátja volt **). Egyelőre itt tartózkodott, gyakran meglátogatta a divánt, leveleket hozott elé, melyek Báthorynak Thurzóval s Forgáchcsal való összeköttetésre mutattak, s minden igyekezetét arra fordítá, hogy a diván az ő érdekében Konstantinápolyba fölterjesztést tegyen. E törekvései közepett két szolgája, Basa István és Vajda Zsigmond — elcsábítva a fejedelem ígérete által, ki a Bethlen fejére 100 házas falut tűzött ki — elhatározzák meggyilkolni őt, s titkokba egy harmadikat, De breezeni Andrást is beavatá. Ez a dolgot fölfedezte Bethlennek, ki „nem akarván az idegenek előtt kegyetlen nevet viselni,“ megbottoztatá s egyszerűen elbocsátá az árulókat. Temesvárról Bethlen még ez őszön Budára ment Hasszán basához, innen Tolnán, Kanizsán át (hol a beglerbéggel Skanderbéget részére nyerte) Eszékre, Nándor-Fehérvárra, Drinápolyba ment, hol a telet tölté. Neje ez alatt képtelen levén sokáig védeni, feladta Déva várát, melyet Báthory hadai őrséggel raktak meg, maga pedig Enyedre ment lakni.

Báthory a keletkező veszély egész nagyságát fölismeré. A szerencsés földvári csata után, s főként Weiss halála következtében reménye volt, hogy Brassót meghódolásra birandja. Az első lépés, melyet e célból rendelt el, teljesen elhibázott vala: Allia, hadai fővezére, kegyelmet ígért a brassóiaknak, ha Géczyt kiadják. A megtagadó válasz a fejedelmet a kísérletnek módosított alakban tett megújítására bírta. October 7-én körlevelet küldött szét: a szent Mihály napjáról elmaradt országgyűlést a szent Demeter napját követő napon, october 27-én, fogja megtartani. Ezért haladék-

*) Egy pár százsz forrás, különösen Weiss évkönyveinek folytatója, tudni akarja, nejének elcsábítása miatt hasonlott meg Báthoryval. Ez idétt bizony sok mindenféle hír járt a fejedelem szerelmi kalandjairól, de ez mindnyája közt a legvalószínűtlenebb, s ha nem koholmány, csak mendemondán épült hír.

**) Fleuri, Ortelius nyomán (Katona XXIX. k. 418. l.) tudni akarja, hogy Bethlent maga Báthory küldte Temesvárra. Katonával együtt Zinkeisen is tévednek a dolgot. De tévednek, s ez állításnak semmi valószínűsége sincs, az összes erdélyi forrásoknak m s értelmű följegyzései ellégében,

talán megjelenést kíván: mert fontos tárgyalandó dolgok vannak szőnyegen, melyek halasztást nem szenvednek *). Maga a gyűlés ünnepélyesen egy hó múlva nyílt meg, de a rendek a kitűzött időben megjelentek. Báthory közbenjárások által akarta kieszközölni a brassói lázadás lecsendesítését, de nem volt elég lelki ereje, hogy egyetemes bünbocsánatot hirdessen, s azt hitte, hogy a városiak és beszorított nemesek közt meghasonlást támaszthat. Levelet íratott az összegyűlt, de országggyűléssé még nem alakult rendek által Géczynek s bezárt társainak, melyben azok bőséges szemrehányas után felszólíták ezeket, hogy forduljanak kegyelme-kérréssel a fejedelemhez s ez esetre ők, a rendek, felajánlák közbenjárásokat a fejedelemnél. De Brassóban a két lázadó elemnek érdeke sokkal jobban össze volt forrva, hogysem ily módon azokat egymástól el lehetett volna választani, s így ők nem tehettek mást, minthogy a megkezdett úton haladjanak. Heteken át válaszolatlanul maradt a beküldött levél, végre Géczy nyilatkozott a rendeknek, terjedelmesen, kimerítően, de gúnynyal, szemrehányásokkal vegyítve, és kellő határozottsággal **): „Megadták volt—írá—nekiünk a kegyelmelek levelét, melyből a kegyelmelek írását, kívánságát és jóra való intését megértvén, mi nagy becsülettel, szeretettel és jó szívvvel s kedvesen is vöttük volt. Annak okáért, hogy kegyelmelek rólunk régi igaz jóakaró szegény atyafiáról s barátjáról el nem feleltünk volt, hanem kegyelmelek mint ilyen nagy földogloból, ki szegény hazánkna és megromlott nemzetünknek megmaradásába és régi szabadságába s törvényeinek szolgáltatásában, feltalálásában és helyrehozásában való dolgának igazgatásából minket is kegyelmelek nem excludált, hanem kegyelmelek serkeztet az jóna követésére és a gonoszna eltávoztatására. Mely kegyelmelek írásának nem csak most kellett volna meglenni, és levelével minket látogatni, s ilyen nagy dologból régen megtalálni és minket erre inteni, serkenten, hanem sokszor, számtalanszor ezelőtt esztendővel is.“ A levél aztán szemrehányó hangon mondja, hogy ők meggondolhatták volna, hogy a kétségbeesés végsőre kényszeríti az embert, s a szunyogocskának is van fulánkja,

*) Az Új Magyar Muzeum 1858. I. k. 428. l. közölve a szász ispánhoz s szász megyékhez küldött levél.

**) Egykorú másolat, vagy tán a correctióiról ítélve, fogalmazvány; de nem Géczy írása, t. Mike Sándor úr gyűjteményében.

bármily csekély állat legyen is. Ekkép mikor ők látták volna, hogy nem akarják azok atyafiságos szolgálataikat hátravetni, hogy nem a magán érdek, hanem közjót nézik, ők, a bezárt urak is azt követték volna, az ő szívöket is, mint igazi hazafiakét, a szép intés talán a fejedelemhez s hozzájuk térítette volna. „Most immár — folytatják — az kegyelmetek levelére, hogy immár ilyen későn teszünk választ, semminek egyébnek tulajdonítsa kegyelmetek, hanem csak ennek, hogy mikor először megadák, nekünk az kegyelmetek levelét és elolvasók, akkor első tekintetre az felette izet lennek, kedvetlennek és mintha tréfának láttaték lenni. Ezért mert a levélnek kezdeti és előljáró szavai, nem jól, hanem a helyes beszéd mód ellen láttaték lenni, mert viszáson valának benne a szók, melyet láték és eszembe vök, hogy nem az író, hanem a leíró hibája. Maga mikor az nagyon tisztelendő Frater Corbex velem egyetemben Göcsében forgolódék vala, én ő kegyelmét az én scholámban nem így tanítottam az aulica phrasisra.“ S itt elmondja, hogy a levél bevégezése csupa gúny volt, hogy azon intés, hogy a brasói nagy pappal s tanácsossal törekednének a szent békesség kövítésére, kivihetetlen. Ők a külső atyafiak híre s tudta nélkül nem vehetnék arra magokat, mert közbotrányt okoznának, ha azokat „kik a haza javát, magunk maradását és az mi jónkat futják, az közönséges dologból kirekesztenők, másszor jövődöben vétetnek imputáltatnék, ha azokat az tös gyökeres úrfiakat, urakat, főembereket és hazája szerető fiaikat, kik országokból és ékes házakból, az törvényteleniségtől félvén, idegen országokba mentenek és futottak, a törvényteleniségért, és hiteknek és életeknek megtartásaért, hátra hagynók.“ De mind e csekélységeket mellőzik s áttérnek a főokra. S itt terjedelmesen tárgyalják mind azt mivel Báthoryt rendesen vádolni szokták, Weiss azon phrasisát sem hagyva ki, melylyel ez a portát akarta megnyerni, hogy a juhokat nem megnyüzni, hanem csak nyírni kellene. S aztán folytatják: „mely sok számtalan sokféle veszedelmes állapotját országunknak, nemcsak mi, hanem kegyelmetek fejenként látta, és talán volt oly idő, hogy mindenből, ha nem mindnyájan is, de kegyelmetek közül némely consentiált velünk arról immár, hogy kegyelmetek az jó ügyekezettől és olytól, ki Isten előtt is kedves és ez világi emberek előtt is dicséretes és becsületes lött volna, magát ha ebbeli jó szándékától és ügyekezettől hátravonta, arról mi nem tehetünk, trahit

sua quemque voluntas, de inkább hiszem, hogy sokakat mostani időben voluptas.“ Hiában várták, hogy ő felsége haragja szelidül, hogy irányokban enyhül. „Íme míg egyfelől — írják — kegyelmetek minden jóakarattal ajánlja magát, másfelől Allia Farkas uram minő leveleket iratott mind urunk ő felsége nevével, mind magáéval, hogy a várostól kér vala ki bennünket; ezek nem quadrálnak egymás között.“ S némi magánosoktól vett sérelmek felhozása után írja: „Továbbá a mi nézi jóakaró uraink és szerelmes tiszteletes atyánkfiai az mi nagy pappal és várossal és az egész tanácsesal való az szent békesség felől való törekedésünket és fáradságunkat s munkálkodásunkat, minekünk abban semmi módunk és alkalmatosságunk nincsen. Okai ezek: hogy mi ennekelötte a minémű köteleességgel és össze incorporáltatva voltunk ezzel az Brassó városával, most újabban annyival is inkább össze vagyunk kötelezve, hogy mindenből egy értelemből akarattal és tetszéséből cselekszünk mindeneket, egymás hire nélkül semmit nem cselekszünk, melyről mind az város nekünk, mi is az városnak szép kötéslevelet, hitünk és pecsétünk alatt való reversalistadtunk. Immár ehhez képest megitélheti kegyelmetek, mint indulhatnánk és forgódhatnánk mi az békességnek véghezvitelében. Holott ők elvégezték azt magokban, hogy ők, noha az szegény megholt Fejér Mihály, ki bíránk vala, kiesék közülünk, de semiből ők alább akaratjokat nem hagyták, hanem inkább minden rend kicsinytől fogva nagyig azon opinióban perseverálnak, és állhatatosan abban megmaradni akarnak, hogy soha ennek az urunknak szolgálni nem akarnak. Mi is ama mondáshoz tartván magunkat, cum fueris Romae, romano vivito more, si fueris alibi, vivito sicut ibi. Minekünk követünk vannak immár az hatalmas és győzhetetlen török császárhoz, az magyar királyhoz azonképen, valameddig azok onnét meg nem jönnek, addig mi nekünk abban az opinióban kell állhatatosoknak lennünk. Azok onnét megjövén, megmutatja az Úr Isten és az idő, mihez kellessék magunkat tartanunk. Mindazonáltal, mikor azért látnók az fejedelemnek ő felségének erről, az kiről kegyelmetek magát afferálja nekünk, szép intő és biztató levelét, kihez képest állhatatosan ragaszkodhatnánk az ő felsége jó akaratjához, ki tudja talán gondolkodnánk magunk állapotja felől, de hogy ennyi ideig nem érdemlők azt ő felségétől (noha vagyon oly köztünk, hogy in diebus

illis ő felségének sokat szolgált), de egy kis papirosát ennyi időtől fogva miért hogy nem láthattuk ő felségének, és ő felsége egy kis írásával és levelével bennünket hogy ez ideig meg nem látogatott, mi legyen az oka, azt ítélnünk, hogy ő felségének mi reánk meglágyíthatlan kemény haragja és nehézsége legyen.“

E levélnek se hangja se modora nem volt alkalmas, hogy a kibéküléshez hídul szolgáljon. Azon utolsó kísérletet, melyet Géczy vég soraiban ajánl, hogy a fejedelem maga írjon neki, lehetlen vala elfogadnia, a gyűlés tárgyalásainál pedig a levél és így ama zárpont sem vétethettek figyelembe. A kitűzött határidő után csaknem egy hóval, november 20-án, küldte Báthory a rendek közé propositióit, kik tanácskozásaikat azok s az országos sérelmek felett tíz napon át folytatták (november 29-ig). Fő és kiváló tárgy a zendülés ügye volt. A szász városokban, azokban is, melyek eddig hívek voltak, erős izgalom nyomai mutatkoztak, s ha nem pártoltak is el nyilvánosan, de a lázadókkal már Besztercze és Segesvár is titkon egyetértettek*). Most is ugyanazon utat követte Báthory, melyen eddig haladt: nem volt ereje annyira felülemelkedni a viszonyokon, hogy általános bűnbocsánattal engesztelje meg a kedélyeket, — s elégnek hitte, ha egy kegyelmi ténnyel újabban kiengesztel egy töredéket. Valamint a múlt gyűlés a visszatérteknek bocsánatot hirdetett, úgy a mostani a szász papok 1611 májusban Kolosvárott elvett dézmáját **) adta vissza. A végzés tulajdonkép csak megerősíté Báthorynak e tárgyban november 28-án kiadott rendeletét s annak hatályát törvénnyel biztosítá. A nyílt parancs, helyesebben adomány levél **), az emberi sors mulandóságán elmélkedik, azután a fejedelem azon folytonos törekvését rajzolja, hogy alattvalói szeretetét hova tovább lánczczal akarta magához fűzni. De az irigyek és lázongók elébb élete ellen törtek, azután különböző hadakba bonyolíták, melyeknek lecsendesítése, bár mennyire akarta, három év óta sem sikerült. E viharok között a szász papi rendet — Köhalomszék s Beszterczevidék kivételével

*) Bojti és Biró, de azon állítás, hogy Segesvár és Besztercze nyíltan fellázadtak s a portára követeket küldtek volna, valószínűtlen.

**) L. Budapesti Szemle Új folyam II. k. 16., de e gyűlés Kolosvárott volt, nem Medgyesen, mint azt némely források után írtam.

**) Kéziratban gr. Kemény József gyűjteményében. Chartophylacium Tran. II. köt. Velem Szabó K. úr közlé. V. ö. Quartalschrift V. köt. 115. l.

— a tized neki járó háromnegyed részétől (a negyedik negyedrészt még 1580-ban a fiscusra szállíttatott) az 1611-iki országgyűlés megfosztá s azt is a fiscusra szállítá. Most ez elvett három részt ő teljesen visszaadja, de azon feltételek alatt, hogy a papok a szokott censust az úgynevezett cathedra-ticust, a meghatározott napon s összegben kifizessék; a régi szokás szerint háború idején lovakat adjanak az ágyuk, társzekerek elé, kivéve a következő 1613-iki évet, melyre nézve e tehertől felmentettek; a papi confirmationalist s végrendeleti hagyományokat régi szokás szerint megtartsák, s a fiscus szokott jövedelmét fődekánjoknak beadni tartozzanak; s végre, hogy a dézma azon negyedét, mely korábban a fiscusra szállíttatott, ő és fejedelmi utódjai kapják a tiszteletes szász pap urak megegyezésével, azonban a közte és a szász nemzet mind két rendi előkelői közt létrejött kiegyezés folytán, eltöröltetvén az ennek megváltásaért fizetni szokott bérösszeg *). Sőt minden a hajdani királyoktól s fejedelmektől a szász papoknak adott kiváltságokat megerősít.

Való igaz, hogy e kegyelmi tény egy égető kérdést megoldott, s hogy egy igenis veszélyes rendet legalább részben kiengeztelt. Annyival végzetszerűbbé lett a notabiüntetés, melyet az országgyűléssel nyomban ezután Bethlen Gáborra (s vele összefoglaltan Géczyre) kimondatott, s mely ekkép hangzik: „Értvén kegyelmes urunk felségednek Bethlen Gábor, Géczy András és több bűntársai felől igazi, méltó és törvényszerint való kívánságát, mivelhogy mindnyájan bizonyosan tudjuk: felséged Bethlen Gábort mennyi sok javaival és kegyelmességével felruházta volt, úgymint nagy úri méltósággal, tanácssággal és több becsületes tisztekekkel, az mellett várakkal, jószággal és nagy értékekkel; ő peniglen felségednek ennyi sok rendbeli kegyelmességéről, felségednek tett hitről elfelejtkezvén, édes hazánknek romlását, szabadságának elfordulását semminek vélvén, az felségedhez való hűsége és birodalma alól idegen nemzetség közibe futott, és onnat minden tanácsával,

*) A szász papoktól t. i. Báthory Kristóf a tizednegyet (quartat) 1580-ban azon feltétel alatt vette el, hogy nekik azért évenként bérösszeget fizet. Báthory Gábor szedte a quartat, de pénzzavarai miatt nem fizette az arendát. A végkiegyezés itt történt, a szász egyetem lemondott a fejedelemtől fizetni szokott arendáról. Ezen kiegyezés utolsó időig érvényben maradt,

igyekezetivel azon volt, most is azon practikál, hogy mind az felséged személye ellen, mind szegény megnyomorodott hazánk ellen nyilván való veszedelmet admovealjon. Itt benn is penig Déva várából hozzá tartozói által felséged és birodalma ellen mint nyilván való ellenség opponálta magát. Felséged penig mind Bethlen Gábort, mind az Dévában lévőket evocáltatta, s nem compareáltanak. Géczy András azonképen több iszonyú és hallhatatlan árultatásai között az fényes portán az néki adott követség ellen idegen és hamis követséget hordozván, országunknak az török nemzetséggel való régi frigyét és békességét akarta felbontani, az fényes portát felségednek és egész országának ellenségévé igyekezte tenni. Sőt ha felséged szorgalmatos vigyázásával és gondviselésével eleit nem vette volna, eddig is veszedelmet hozott volna reánk; mostan is penig nyilvános zendülésben vagyon. Annakokaért mi egész országul, három nemzettől, egyező akarattal s szavazattal Bethlen Gábort és Géczy Andrást, minden bűn- és összeesküdt-társaikat ilyen nagy hallhatatlan gonoszságért, hogy minden utódaik és nemzetek (azaz nemzetségek) az ő gonosz cselekedeteknek büntetését örökké sirassák és sohajtsák, és jövőendőben is mindeneknek rettenetes példák legyenek, a törvény értelmében: hűtlenségi nótára, azaz fejök az ő és gyermekeik minden javai birtokai és tulajdonai elvesztésére ítéljük és száműzzük. Sőt igérjük országul, hogy mi ezeket a fugitivusokat felséged hire és akaratja nélkül soha bé nem fogadjuk közinkbe; sőt ezután lévő legitimus fejedelmeket is arra kötelezzük, hogy gratiát ne adjanak nékik és be ne fogadják se magokat se maradékjokat.“

A gyűlés azonban, mely e számkírással elegendő előzékenységet tanúsított fejedelme iránt, a rend valódi háborgatóit is szeretete volna sújtani, s legalábbbb a közbátorságot biztosítani óhajtá. Egy csomó „csavargó, zászlóján kívül járó ismeretlen hajdú és katona“ barangolt szerteszét az országban, dült, rabolt, fosztogatott. Kisebb nagyobb csapatokra osztva egyes vezetők alatt, mint Pipali Mihók, Buzás János, Földvári Pál, Zsidó János, Borbély Ambrus, Gombos András*), Besenyei János alatt megtámadta a

*) Ezen kettő, Borbély és Gombos, még a Bethlen Gábor idejében is ismert hajdukapitányok voltak, kikkel Eszterházy összeköttetésben állt. V. ö. Eszterházy élete II. köt. 22. l.

helységeket s még előkelőket is legyilkolt. Végzést hoztak tehát, hogy minden hatóság a hajdút s katonát (azaz gyalogot és lovast) ha kapitánya útlevele nélkül utazik, letartóztathassa mindaddig, míg igazolta magát; ha pedig fosztogatáson érte, elítélhesse. A fennebb, névszerint felhozottakat törvényen kívül helyhezé, Király-Ujfalú, mint a latrok barlangja ellen pedig vizsgálatot rendelt.

E végzések hozatala előtt s mindjárt a gyűlés kezdetén az adó és ezzel kapcsolatban a követküldések ügyét tárgyalák a rendek: „Megértettük — irák — kegyelmes urunk az felséged kö-zinkbe küldött propositiójából bőségesen, hogy felséged egész bi-rodalmának idejében minden tehetségével és igyekezetivel azon volt, azon szorgalmatoskodott, hogy az országban az szép csendesség és békesség minden rendek közt megtartassék, és hogy az körülünk levő szomszéd országoktól is háborúságok ne következ-hetnének, azokkal is felséged nagyobb és örökös csendességünk-ért confederatiót igyekezett szerzeni, és az felséged részéről szent-től meg is tartani. Az mikor felségednek ilyen szent proposituma ellen nyughatatlan, változásban gyönyörködő embereknek practi-kájok által valami oly zűrzavarok és háborúk támadtanak is, azo-kat is felséged mentől hamarább in ipsa quasi fumigatione nem vérontással, hanem inkább csendes tractatusok által igyekezte le-szállítani, melyet felséged az elmúlt esztendőben is jó hírének ne-vének terjedésére követett az magyarországi státusokkal, az egész magyar nemzetnek nagy öröme és megmaradására örökös con-foederatiót szerezvén, kinek confirmatióját bizonyos főköveti ál-tal felséged római császár ő felségénél végbe akarván vitetni; an-nak felette az fényes portára is szegény hazánknak romlott álla-potjának jobb állapotra való hozásaért hasonlóképen főköveteit akarván bocsátani, ezeken kívül is értvén és tudván felségednek sok rendbeli naponként való szükségét, noha számtalan sok fo-gyatkozásinkat mind magunknak s mind szegény községünknek érezzük, de viszontag felségednek is országunk megmaradására s oltalmazására való sok rendbeli szükségét látván, az mennyire le-hetséges, fogyatkozásunkkal is akarván az felséged kegyelmes ki-vánságának megfelelni: ígértünk felségednek az kapuszám szerint mind az portai ajándékra, költségre és egyéb rendbeli felséged szükségire tizen egy egy forintot, öt forintját közelebbi új év nap-jára, az más öt forintját hasonlólag közelebbi Pál fordulási napjára

fogyatkozás nélkül bészolgáltatni. De miérthogy az derék-adót az megnevezett napoknál előbb szegény községünknek fogyatkozása és szegénysége miatt fel nem szedhetjük, az portára való küldést pedig miérthogy az szükség is kívánja, felséged sietteti, nem is akarja halasztani: egy forintját a mostani gyűlés bevégezése után két hétre felségednek beszolgáltatjuk *).

De bármennyire kiemelte is e gyűlés a portai követküldés szükségét, nem ezek indultak el, hanem a római császárnak kinevezettek: Kamuthi, Erdélyi és Kassai. Ugyanakkor kijelölte ugyan a fejedelem a portai követeket is: főkövetül Keresztési Pált s állandó orátorul Borsos Tamást; „de ő magában felfuvalkodván, elhitette magával, hogy a török nemzet ő utána jár, és akkor—írja maga Borsos**)—el nem küldte, hanem az egész télen mind vontatá, haladoztatá az portára való küldést.“ Pedig éppen ez idő alkalmas lett volna, itteni zilált viszonyait jó karba helyezni, mert a portának ekkor még távolról sem volt komoly szándéka őt elejteni. Mátyás király ez év derekán Negrónit küldte gazdag ajándékokkal a portára, ki ide sept. 7-én érkezett meg. Nazuf a nagyvezér nem volt Konstantinápolyban, s a követ előlegesen a kajmekámmal értekezett. Természetesen Erdély is szóba jött, melyről a követ a zsitvatoroki béke alapján kétségbe sem akarta vonni, hogy Magyarországhoz ne tartoznék. A kajmekám szakállába nevetett: Nagy a te bátorságod, hogy szóba hozod, midőn a mi biztosaink Zsitvatoroknál Erdélynek nevét sem merték kiejteni, miután ez a szultánnak örökös országa. A követ most magyarázni kezdte, hogy a zsitvatoroki béke hatodik pontja a bécsit erősíti meg, mely Erdélyt Magyarországhoz csatolja, hogy Erdély szabadon választá fejedelmeit egész Báthory Gáborig. A kajmekám itt fordított a beszéden: Majd megszabadítom az országot ettől a zsarnoktól csak azért is, mert urad is erősen panaszkodik reá. Negrónit ez nem kis zavarba ejtő: Uram levelei Báthoryra éppen nem úgy vonatkoznak, mintha őt láb alól el akarná ejteni, mint ezt az ügynökök hamisítva adták elé, hanem a törökök által tett sérelmekre, Géczynek törvénytelen kineveztetésére s más ilyen dolgokra, melyekkel a béke meg lőn szegve. S a

*) Ez országgyűlés törvényczikkei megjelentek: Erdélyország Történelmi Tára II. köt. 221 s. köv. 11.

**) Önéletírása 42. l.

kajmekám végre azzal fenyegetőzött, hogy Erdélybe valamelyik basát beküldi.

Mindez csak előleges tájékozás volt. A nagyvezér october 25-én érkezett a fővárosba. Negroni a divánban oct ober 27-én fogadtatott *), bár ez úttal is beszélt a fővezérrel, tüzetes kihallgatáson october 29-én volt. A tárgyalás a zsitvatoroki béke körül forgott, melyet a portán mindannyiszor kérdésbe vontak, valahányszor rettegteni akartak. Békét vagy háborút akartok-e, kérde a nagyvezér. Nem azért jöttem, hogy a békét megtörjem, hanem hogy fentartsam, válaszolá Negroni. De hosszas beszélgetés után is inkább feszülten mint szívélyesen váltak el. Ezután egy hónapnál tovább húzódott az ügy tárgyalása, — végre december 3-án Starzerrel újra a diván előtt jelent meg **), s megint a zsitvatoroki béke 6-ik pontja s Erdély birtokszime felett folyt a vita. Ennek folyamában a vezér-basa egyre szidta a részeges tehetlen Alit, ki megvesztegetve kötötte meg e békét, s midőn a követ tovább is vitatta a magyar király tulajdon jogát, Achmed basa közbe szólt: „Ha hát Erdély tietek, miért nem büntetitek Báthoryt, midőn ez nektek annyi boszuságot okoz?” „A ti császárotok közbenjárása következtében, s valóban úgy illenék, hogy ez is hasonlót tegyen Radul vajdával.” „De csak arra nem bízhatok valamit, ki ellenségeink árnyékában nyugszik?” mondá most a vezér-basa. Három nap múlva, december 6-án a szultán fogadta Negronit, ajándékait szívesen, de őt magát ránczba szedett homlokkal kimérten. Ennek elmondása után Negroni az egész következő évről pár mit sem mondó sort írt. Így ő a következő események illusztrálásához legalább e jelentésében egy sovány adatkával sem járul. Őt épen úgy mint a bécsi udvart holmi jelentéktelen levelezésekkel foglalták el,

*) Katona XXIX. köt. 424 l. van egy levele Negroninak, mely ezt oct. 16-ára teszi. Ha ez nem tévedés volt tőle, a különböző (gregorianus és julianus) naptárak szerint jegyezte fel.

**) Negroni követjelentését kiadta Kovácsics, Script. I. k. 245. s köv. l.—Hammer a titkos levéltárban levő példányt idézi, de szokása szerint felületesen, hibásan, s e hibájába a még oly vigyázó Zinkeisent is bevonta. Ő nov. 3-át ír: pedig maga mondja Negroni a Katonánál levő levélben a 426. l. „már hatvan napja, hogy itt vagyok, s nem voltam a szultánnál” s viszont követjelentésében, hogy a dec. 3-iki diváni tanácskozás után három nappal fogadta a szultán. Így lőn, hogy 1612-ben tétet jelentést az 1614 ben elfoglalt 4 partiumi várról

komolyan nem gondolt kívánságokkal, fenyegetésekkel tartották lekötve, s ama hatodik pont értelmezését tolták előtérbe, hogy a porta valódi czéljait annál könnyebben eltitkolhassák, hogy a bekövetkező eseményeket annál biztosabban előkészíthessék, s hogy magatartását teljes homályba burkolhassák. Úgy látszik, teljesen czélt érték. Nem birt e tudomással Negroni, hogy mi készül, vagy csak nem birta fentartani? Annyi bizonyos, hogy jelentéséből e részben miről sem értesülünk.

Épen ez időben és épen e tárgyalások folyama alatt hozták szőnyegre és tették tanácskozások tárgyává a brassói követek városuk ügyét, kérelmét. Benkner János *) és Nemes Balázs pár heti időközzel egymás után, november végén s december elején értek a portára. Mint Géczynek, a szászok és székelyeknek követei jöttek s nem sokáig kelle várniok, hogy a diván előtt kihallgatást nyerjenek. Nemes, hajlott korú tapasztalt férfit vezetett itt a szót: „elsőben is a portának nagy kegyelmességéről bőv beszéddel szólván és hogy az által szerzették volna a nagy birodalmat, midőn hírek elterjedett volna, mely kegyelmesen bánjanak az alattok valókkal, és az elnyomottaknak kész segítséggel voltak volna eleitől fogva, azért valakik a fényes portához folyamodtanak, soha gyámol nélkül nem maradtanak. Legelsőben is a saracenusokkal és más nemzetektől az által nyerték volna el mind a két Arábiát Azsiát, Egyiptust, Siriát, Babiloniát és a Paleologus familiától kihivattatván Európába, Konstantinápolyt, honnan mintegy vigyázóhelyből vigyázván, valakik megnyomorítottanak más nemzetektől és segítségét kívánták, mindjárt jelen voltak; példa lévén a magyar nemzetben is János király, ki elnyomtatván Ferdinandus német császártól, szultán Szulimán által helybeállították, és azótától fogva mind jól is folytanak volna a magyarok dolgai, míg nem a mostani fejedelemnek, Báthory Gábornak, atyafia, Zsigmond, és maga Báthory Gábor, össze nem gázolták volna a szegény hazát. Azután kezdé elészámlálni Báthory Gábornak szám-

*) Érdemesnek tartom ide iktatni, hogy mikép jellemzi Nössner, kétségtelen túlzással Benkner (vagy Dreckert mint gúnyolja) „Christi adversarius, strenuus Diaboli miles, filius perditionis et sceleratus, diabolicus haereticus, idololatricus, meretricus, adulter, sacrilegus, superbus, astutus seditiosus, rabiosus, stolidus, vanus, sophista, sanguinarius.

talan excessusait; ki, minekutána a bátyja, Ecsedi Báthory István-
nak kincsét eltékoztotta volna, az országnak pedig jövedelmét is-
mét tolvajokra és kurvákra elköltötte volna; annakutána prédá-
lásra adván magát, városok, várak, faluk teljességgel kimerítetté-
nek minden javakból, nem lévén elégségesek számtalan nagy költ-
ségű vendégségeinek elviselésére, az egész haza is fegyverbe bo-
rulna miatta. Mivel mihelyt a fejedelemséget eléré, mindjárást Ma-
gyarország részeit, melyek a német császárhoz tartoznak vala,
megbolygatá; Lengyelországba tolvajokat küldé; Moldovát felpré-
dáltatá; Havasalföldéből a vajdát kiüzé és az országot elégeté; a
fényes porta ellen gyakran fenyegetőző szokat szolott; hazafiait,
kik a fényes portához hűséggel voltanak, egy részét megölette,
egy részét bujdosásra tette; jószágokat azoknak tolvajokra és kur-
vákra osztá fel; feleségeket sok uraknak erőszakosan megszeplő-
síté, sőt maga testvérhugaival is gonoszul élt. Egy szóval, nincsen
az a nagy vétek és gonoszság, mely benne meg ne találatnék; bi-
zonyosságok a haza veszedelmének Omer basa, Zulphikár basa,
Memhet aga, Ibraim csauz, mások is sokan, kik az elmúlt eszten-
dőben a győzhetetlen császár vitézinek előttökjárói valának. Hoz-
zátevé az is, hogy Géczy András, megjövetele alkalmatosságá-
val, a fényes porta assecuratioja mellett, bizván, hogy egy hajszála
is el nem esnék, kihez képest oláh segítségek is érkezvén, meghar-
czoltanak volna a Báthory Gábor hadaival; de az oláhok árultatá-
sok miatt ötszáznál többen vesztenek el, a brassói birón és két je-
les polgárokon kívül. Azért folyamodnak a győzhetetlen császár
szárnya alá, oltalmazza meg továbbra is a Báthory tyranusságá-
tól őket, feleségeket, gyermekeket; és ha a budai vezér által (kit
sok ajándékival corrupált) az ország neve alatt valami leveleket
küldene is a portára Báthory Gábor, hely és hitel neki ne adassék,
mert az hamis levél volna, és sokaknak nevek s pecsétjek volna
rajta, kiknek sem hírek, sem tanácsok benne. Melyek felől, hogy
Bethlen Gábor is mindenekről bizonyosságot tudna tenni, állítá.“ *)

De a portán jól ismerték a viszonyokat, s tudták mi a tulzás,
mi a hazugság e beszédben. Senki nem hitte, hogy Báthory küldte

*) Biró és Mikó folytatója, Kaziuczy kiadása a 231—233 ll. s vele
egyétértőleg sőt terjedelmesebben Bojti Engelenél 322. l. Ez utóbbi két
sértelenül a beszéd fogalmazványát vagy leírt példányát használta.

Lengyelországba a tolvajokat (azaz a hajdúkat), mert előttök is tudva volt, hogy ezeket egy lengyel nemes hívta be, nem hogy Báthory azon urakat ölette le, kik a porta iránt hűséggel voltak, mert előttök ennek ellenkezője világosan állott, s Bethlen még akkor csak a hódoltságban volt. Aztán a budai basa állásánál fogva is tekintélyesebb, hogy sem ily egyszerű vádra az ő jelentéseit elvetették volna. De abban is kétkedtek még ez időtt, hogy a fejedelem oly nagyon gyűlölt volna az országban, s azon kudarcz, melyet Géczy és a brassóiak szenvedtek, épen arról győzte meg a portát, hogy ezeknek ügye nem oly népszerű, mint azt ők elhítenni akarák. Sőt e meggyőződés óvatosságra inté őket, s bár Báthory már havak óta nem volt ottan képviselve, a diván nem volt hajlandó őt elejteni. S Nemes fogadtatására sietnek is megjegyezni az egykorúak, hogy beszédét meghallgatták ugyan, de annak nem lett fogantatja: mert a porta tudá, hogy azok urok ellenében lázadók s az „az efféléknek nem igen szokott kedvezni, sőt inkább ellenek szokott fegyverkezni.“

Úgy volt.

Benknert a porta vissza inditá hat törökkel s egy fermánnal Brassó városához, melyben parancsolja, hogy a fejedelemmel jó és tűrhető feltételek alatt egyezkedjék, hogy az ország nyugalma álljon helyre. De bár Benkner 1613 január 13-án megérkezvén, még mindig várakozást tanácsolt, január 20-án Abdias aga érkezett meg tíz törökkel, Kammer Péterrel, Jeckel Mihálylyal (kik július 28-án indultak a portára) s egy újabb fermánnal, mely már fenyegetésekkel is kiegyezést parancsol *). De bármennyire megrendítette is a lázadókat annak tudata, hogy a porta őket teljesen elejtette, ez még csak egyengeté a kibékülés útját. Azt végre is más körülmény idézte elő.

SZILÁGYI SÁNDOR.

*) Weissnak mind két folytatója az idézett helyeken.

A BÖLCSESZET MAGYARORSZÁGON.

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

HETEDIK FEJEZET.

A nagyszombati egyetem. Tolnai, Comenius. Az előkor bevégeződik.

A XVII. század eleje, az ország rendkívüli állapotaihoz képest, philosophiai műveltség dolgában örvendetes arcczal mutatkozik. A protestantismus sikerei után ítélve Mátyás kora jut eszünkbe, azonban Bethlené folyt. A mit e korból a polgári és vallásos életrevalóság javára felirhatunk, a tudományt is illeti; de az öröm csak részletes lehete, mint az ország, mely darabokban fektött az erdélyi fejedelmek, a magyar király kezei között és a török hódoltság kényszere alatt. A haza éjszaki részén kelettől nyugotig az újított hit szabadabb eszmélkedései adának lendületet a komolyabb ismereteknek. Az a nagy országút, melyen, a török hódoltságot kikerülve, a miveltebb nyugoti külfölddel folyt Erdélyből a közlekedés, egyszersmind a tudományosságot is hordozta. Gyulafehérvár és Sárospatak, mindkettő az erdélyi fejedelmekre hallgatva, a protestáns, Nagyszombat a magyar király alatt, a katolikus érdekeknek székhelyei, vagy legalább jelentékeny állomásai az út vonalába estek. Elismert dolog, hogy szellemi részről a protestantismus vitte a zászlót és adta ki a jelszót, és a jelszó indít. A két elem találkozott. Az uralkodásra siető befolyás ellenében áll a fel már a másik oldalon Pázmány Péter, az esztergami főpap, alapját vetni Nagyszombatban a bölcészeti

műveltségnek s osztozni a század dicsőségében Bethlennel és a Rákóczyakkal. Az ellentét sohasem fejtett ki hasznosabban. 1635. évben meg is nyílt a nagyszombati egyetem, Pázmány oly világos meghagyása mellett, hogy még azon évben bölcseészeti tanfolyamot kezdjen, mely következőleg három évre kiegészítve állandósíttassék *).

Midőn Palkovics Márton, a logika tanára, ékes szónoklattal az észszerű bölcseészetről (de philosophia rationali) ünnepélyesen megnyitá a nagyszombati főiskolát, a protestáns műveltség kilépő félen volt a scholastica bajboncsaiból, vagy legalább birta zsongéjében az új idő értelmét. Ramus Péter lett volna az átvezető, kiről főlebb megjegyzők, hogy Erdélybe jövendő vala, de megemészté a párisi vérmenyekző. Tanai jöttek helyette. Tan ellen tant könnyű volt állítani, és magok a protestánsok nagy részben erőfeszítésig emelték a heidelbergi Keckermann és vele a scholasticismus hagyományos tekintélyét.

Sárospatak, kitünő iskolaváros, ez időben heves küzdelmek színhelye lett, melyekbe az összes protestáns értelmiség, magát a fejedelem I. Rákóczy Györgyöt és családját sem véve ki, vagy egyik vagy másik részre, beléjük sodortatott. Épen Tolnai Jánosra, ki Angolországban nyerte műveltsége zamatát s gondolkozása irányát, bizatván a sárospataki főiskola vezetése, következtek a jelenségek. A hír úgy jött előtte, mint a vészmadár. Puritán érzelmekre gondola, mely reá várt, a felekezeti; a puritánokról pedig csak roszt hallott, a kik fejedelmet fognak kivégezni. Erdélybe, mint meglátandjuk, e hírt hozva menekült az angol Basire. Így, az előjelekből nem volt nehéz sokat fogni Tolnaira, a mi nem igaz, sőt igen könnyű volt tudományát elfekettítve tengerentúli morosophiának csüfolni, mint az ellenségek régi szokása, mely nem változik.

Hogyan lelé Tolnai a sárospataki főiskolát és benne a tudományos kilátásokat, meg fogjuk érteni, ha tudjuk, miként voltak berendezve a tantárgyak. A latinban Molnár Gergely és Me-

*) Tenebitur etiam Societas (Jesu) Tyrnaviae hoc ipso anno millesimo sexcentesimo trigesimo quinto unum cursum philosophicum inchoare, successivis vero consequenter annis tres philosophici cursus una cum Ethica et Mathesi habeantur cum duobus theologiae scholasticae professoribus. (Fejér, Historia Acad. Pázmaniae. Budae 1835. Documenta. 16. lap)

lanchthon Fülöp nyelvtana, a görögben Károli Péteré használta tott. Szónoklatban ismét Melanchthon Erotematája, Péczeli Imre Isagogia rhetoricája, Keckermann rhetorica majorja. Észtaniakban újból Melanchthon és még Lossius dialectikája, megint Keckermann logikai rendszere volt — mint a magyar reformált iskolák nagyobb részében közkivánatra — bevéve. Physicában Margirus természet-isméjén kívül Keckermann természettani rendszere; bölcseészetben Alstedius és Keckermann metaphysikája, sőt a hittaniakban is Melanchthon loci communes-én, a heidelbergi kátén, Ursinuson, Trelcatiunson, Vollebius és Vendelinus hittani rövidletén (compendium theologicum) kívül utoljára és megint Keckermann hittani rendszere (systema theologicum) forga iskolai közkézen *). Tehát Keckermann és megint Keckermann! Melanchthon köztekintély volt, de Keckermann! Tolnai ezt a Keckermannt nem szenvedhette. Képzeltetni, minő nagynak kellett lenni a visszatetszésnek, midőn az iskolában Tolnai föllépén, Keckermannt megtámadta, kézikönyvét rövid úton kiküszöbölte. Keckermannt megtámadni a tekintély felségsértése volt; az esemény iskolai forradalomná nőtte ki magát s példázta az életet. Kár volna épen azért hallgatással mellőzni a nagytudományú erdélyi püspök Geleji Katona István ítéletét Keckermann logikájáról s vele összefüggőleg Tolnairól. — „Az a logika, tudniillik Keckermanné, szól a tudós főpap, oly mélységesen és mesterségesen írt logika, hogy abból a tanuló ifjak nem csak a logikában, de még az egyéb tudományokban is erős fundamentomot vethetnek, és az hitnek ágazatiban támadt agyas ellenvetésekre nagy segedelmet vehetnek mind az ariánusok mind az pápisták mind pedig a lutheristák ellen. Az én ítéletem szerint, folytatja alább, jobb volna Tolnai János uramat az pataki mesterségből (tanárságból) kivenni, mint azt a logikát letenni, mert ha erővel rá vetik is, csak kopácsol rajta, refutálja, ócsárolja az deákok előtt“ **).

A jeles főpap igazat jósolt. Keckermann logikáját Tolnai a haszontalan alosztályozások csupa zavarának, a hamis törvények halmazának, ugyanazért lelkiismerete szerint nem taníthatónak nyilvánítá. — Felette nagy meghasonlás az iskolában. Tolnai ellen sok és különbféle vádak emeltettek. „Az pataki deákság közül

*) Sárospataki Füzetek. 1865. 621. l.

**) Ugyanott 1857. 178., 179 l.

ötnél több nincsen, az ki pápista emberrel disputálhatna és megállhatna. Az logika volna az deáknak szárnya és körme, (Tolnai) et től fosztja meg“ *). A vita zajjá lett és tulesapott az ország határain Hollandiába, honnan Maresius gröningai tanár avatkozott belé. Azonban ez már hittani érdek; Tolnai és mozgalmai hasonlóan; de azért esik némi világítás belőle a kor bölcseészeti állapottaira. Keckermann gyűlölete mutatja, hogy a scholastica meg volt unva s hatalmas reactió támadt ellene, melyet azóta sem tudnak felejtetni annyira, hogy Tolnai neve ma is még a reformeszmék zászlója. Bizonyos továbbá, hogy a hit dolgai nem lehettek el valamely bölcseészeti támogatás nélkül annál kevésbbé, mennél orthodoxabb volt színezetök. Ellenben Tolnai az újító felől olvassuk, hogy a metaphysika létezését tagadta. — Ez aligha igaz.

Bölcseészeti szempontból ez időtájatt nem szükség különbséget tenni a katolikus és protestans irány között hazánkban. Geleji Katona István, Miskolczy Csulyak István, Szilágyi Benjámín István, amaz Erdélyben, ezek Magyarországon Tolnai leghatározottabb ellenségei, Nagyszombatban sem lehetnek vala különb scholasticusok, mint voltak Gyulafehérváron és Sárospatakon. A scholasticusok nem felejtették hagyományaikat s értették, mi az Bacónál: „hagyjuk a hitnek, mi a hité“ és Palkovics Márton példájaként böleselkedtek az észszerű felett, üzvéen a scholasticát olyan nyugodt és gyökeres meggyőződésel, mint elődeik, hogy benne isteni és emberi dolgok ismeretére nézve ki van mondva a végszó. A bölcseészet nekik mennél kevésbbé volt keresztyén, annál jobb, s Aristoteles mennél kevésbbé ösmerte Krisztust, annál inkább méltó az örök üdvre, mint ezt a kölni theologusok egy önálló munkában „de salute Aristotelis“ hajszálnyi finomságig megmutatták. — Az újító felekezet ellenben, lihetőleg Bacótól kapva vérszemet, mihez Descartes föllépte is nyujta egy jó adag bátorságot, iszonyodván a scholasticától, tagadott mindent a régiből annál inkább, mennél kevésbbé volt készen az állítás érveivel; azaz tagadta, a minek hasznát úgy sem vehette; és várakozott valami jobbra, s ez volt minden állítása, mialatt győztesen fordult felül az orthodoxia, de az életben Tolnai neve maradt fel. Csudálatos egy adat az élet diadalmaihoz, hogy Tolnai mellett koránsem a szakértő egy-

*) Sárospataki Füzetek, 1865. 614—642. II.

házi rendből, hanem a világiak közül egész sereg zemplénmegyei úr járt közbe a sárospataki főiskola gondnokánál, sőt maga Lorántffy Zsuzsána is, Zákány András követe által, a gálszécsi zsinaton *). A vallásbölcseészeti érzület, a mint e jelenségekből kivehető, lassanként oda volt már érlelődve az egészséges felfogású közvéleményben, hogy ne lássa vétkesnek az agg hit ellenségét s köszöntse az új időt, melyben a bölcseészet várja kedvenceit. Így az angol műveltség rovására ejtett „morosophia“ csak is a papi oldalról hangzott már gúnyosan, s a vallásba való elmélyedést, az ezzel járó szertartási különözséget, az úgynevezett puritán szemforgatást érdekelte; mely tekintetben az egyháziaknak is meg kell adni a magok érdemét, a miért nem akartak szakítani a nemzeti hagyományokkal, ösies egyszerűséggel.

Metaphysikárul levén szó, igaz, hogy a gyakorlati irányú angol elme sohasem mivelé a metaphysikát előszeretettel. Ha valaki, épen Baco az, ki a természeti tudományokban lelő a világ jövőjét s a népek anyagi jólétének biztosítékát: mégis a metaphysikát érti, mondván: „alapíttassék egy egyetemes tudomány, mely a többinek anyja legyen, és a tudományok előmenetelében az útnak mintegy az a része, a mely még el nem ágazott.“ E tudományt nevezi ő „philosophia primának.“ Azonban kétkedik és kérdi: vajjon ez is a hiányzó (desiderata) tudományok sorába teendő-e? És úgy véli hogy igen. „Van ugyan, folytatja, e részben is a tudománynak valamely loma, rendezetlen halmaza természeti hittanból, physikából, logikából, mint lélek és elvtudomány, melyet emberek, a kik szeretik magokat csudálni, föllengős beszéddel a tudományok hegyibe tolnak; de mi, kevélységtől menten, annyit akarunk, hogy jelöltessék ki valamely tudomány, mely mindazon axiomákat, melyek a különös tudományoknak nem övéik, hanem többeket közösen illetnek, magába foglalja **).

A miről így beszélhetni, az vagy megvan, vagy meglesz. Baco a metaphysika meglétét nem hitte, hanem programját irván, lételet megjövendőlte. Az ő kétkedése lőn már tagadássá Tolnai szájában; mi a múltra esett, a scholasticát illette. Józanul véve a dolgot, látni való, hogy a metaphysika nem volt

*) Sárospataki Füzetek, 1865. 636—640. ll.

**) De dignitate et augmentis scientiarum, Lib. III. C. I.

eltagadva, hanem régi alakjában elégtelennek tartva, elvetve; a logika pedig annál nagyobb tekintélyben, mint a tanultság „szárnya és körme,” tulajdonkép a theologiai versengések paizsa és kardja. Egyébiránt a század bölesészeti állapota ingadozott. Most a természeti ösmeretek buvárlása fogá kipótolni a metaphysika hiányát, mert a természet törvényei örökek, az első bölesészetnek pedig ilyenekből kell kiállíttatni. Majd az élet iránya, mely mindig a gyakorlatiasság, szitott az erkölestanhoz (ethika), mint a mely az államra, életre egyiránt hasznos, azonfelül érthetőbb is az elvont metaphysikánál, sőt fontosabb, mint magok a természeti tudományok, melyek inkább a külsőnek, a morál pedig a belsőnek ismerete. Ez utóbbi nézethez ma is hajlandóbb a magyar elme. Itt leljük meg nyitját hazánkban — épen úgy mint Angolországban — az erkölesiratok, majd politikai elmélkedések folytonos keletének, talán épen divatának. — De minők voltak emez erkölesiratok? A fennebb nyujtott, leginkább fordítási mutatóványokból ítélve, oly elmélkedések az ember társalmi és magán kötelességeiről, melyekben, azonkívül hogy megnyerik a közkedvességet, nem szükség, nem is nehéz eredetinek lenni, mert az emberiség első rendű követelményei. Az evangyéliom mellett azon lélekzettel olvassuk bennök az egyházi atyák és régi classikusok, keresztyén és nem keresztyén írók jeles mondatait, intelmeit halmozva és válogatás nélkül, a mint a fölvetett tárgy kívánja. Szerzőik legtöbbsnyire egyházi férfiak, kikről tapasztalásból tudhatni, hogy örömet nyujtanak vigaszt és tanokat a nép elé. A tartalom vegyes volta mutatja, hogy inkább hajoltak az egyetemes érdekhez, mint maradtak volna kizárólagosan a keresztyén hitélet alapjain.

Ezen iránynyal tisztábbá lön egyre a lélek eszméje, ismerete. Jól egyezik már a tudomány történetével, hogy nyelvünkben erköles és lélekismeret, igen helyesen, ugyanaz. Melanchthon, a protestánsok egyik legnagyobb tanítója szerint a lélek, mely a testet mozgatja, mint valamely finom gőz a vérből kinyomva, hasonlít lángocskához, mely a test tagjaival életmeleget közöl és az agyvelő ereje által még tisztább és finomabb lesz *). — Baco szerint az állatok lelke testi állományul tekintendő, melegtől finomul-

*) Ritter, Geschichte der christl. Philosophie. II. B. 53. l.

va és láthatlanná téve: szellet, mely tüzi és légi természetű; a tűz cselekvésre indító erővel ruházván fel, a lég pedig benyomások elfogadására lágyítván meg. Előkelőbb állapotoknál kitünőleg a fejben, honnan végig foly az idegeken, megtelve oly vérrrel az üt-erekből, hogy magát megújítja *). Descartes a lelket egyenesen a gondolkodásban, mint belső elvben helyezvén, első, ki a gondolkodást testnélküli állomány tulajdonának, a kiterjedést pedig a testi világénak állította **). Övé a dicsőség, hogy az eszmeiség nyitját ily módon fölfedezte. Minő jól eshetett pedig a keresztyén gondolkodásnak eme szerencsés fordulat, minden azótai előmenet bizonyítja. Az elme és körülményei között volt ezáltal megtéve a lényeges különbség, s elválasztva egymástól az anyagi és szellemi világ, mire a bölcseészeti fejlődés tétovái úgyszólván biztosabb lengésű irányba szedődtek, vagy határoltattak. Ezután is fog még a bölcseészet hol a természeti tudományokhoz, hol a mathesishez, hol a hit és erkölestanhoz mutatni előkelő hajlamot: de mégis a descartesi szózat világánál nyílt fel ama szellemi táj, melynek tudnivaló szépségei a mai bölcseészeti műveltségben lerajzolvák.

Ennyit legalább fölemlíthetünk e helyütt az újabbkori bölcseészet eszmélkedéseiből a lélek fogalma iránt a nélkül, hogy a tudalom fejlődését minden fokozatain láttatnók, s a rendszerek elkészülését könyvünkben, mint valamely faragószéken, utáncsinálnók. Csinálja ezt a bölcseészet egyetemes története. Nálunk e tudománynak nincs oly származatos, izről izre kimutatható folytonossága, hanem csak szakadozott irodalma. Lett és jött a rendszer hozzánk mint a vendég, el is ment rendesen mint az. Mielőtt beéltük volna magunkat valamelyikbe: kénytelenek voltunk ellenni nélküle, ha nem akaránk elmaradni a pályán előljáró nemzetektől. Így a fejlődés gyors volta megszegyeníté legjobb akaratunkat; de gyér számú kedvelők és mivelők nem is sorakozhattunk oly derekas tömörségbe együtt, hogy minden oldalra jutván elégséges vizsgáló erő, szerves műfolyam telt volna ki munkálatainkból. Elég volt, ha soknemű viszontagságaink közepett egyegy érett gyümölcsöt szakaszthatánk magnak a tudás fájáról. Már is látszik, hogyan szakad a mi tanultságunk folyamába egyegy csatornácskán az is-

*) De dignitate et augmentis scientiarum. Lib. VI. c. III.

**) *Renati Descartes, Opera philos.* Amstelodami. 1698. Notae. 178, 179. II.

meret majd innen majd amonnan; s hogyan vet habot lassanként az életnek vize, mely a bölesesség tudománya, egy medenczében, mely az irodalom. Megjelölhetjük mindjárt, hogy a XVII. század közepe táján némi szaporább elevenség, több oldali fejlődés mutatkozik az elmékben. Már ismerjük az erkölestan iránti vonzalmat, mely országos életünkkel az iskolász bölesészet karjain együtt jár. Lett alkalmunk látni, hogy a metaphysikai elvontság, az *ens*, tulajdonkép a lét tana mellett, mi akkor *vagyonság*-nak (Comenius) is mondatott, összerű eszmék: a *natura* és *coelum* is megjelentek egyegy természettudományi vitaértekezésben az akadémiákon. Ne várjunk sokat e dolgozatoktól. Akadémiai szövényságok. Ily nemben igen sokáig meg kell elégednünk a régi bölesészek elmejárásával, Plutarch, Laërti Diogenes, idős Pli-nius értelmével a természeti tárgyak felől, ámbár egy sem lesz oly tekintély mint Aristoteles, kihez a szentírás magyarázók is el-eljártak tanácsot kérdeni; még igen sokáig fogunk tanulni másoktól, hogy végre magunktól is tanulhassunk, mert ez a bölesés-zeti műveltség koronája: de azért ama jámbor akadémiái érteke-zések a mi tudományos életünk zsöngéi; velök mindegyre szapo-rodik az ismeret kelméje, s a tudomány legalább kezdetét veszi pá-lyafutásának.

Honnan jöttek mi hozzánk Comenius, Alstedius*), Bisterfeld? Nem az a szellem hívta-e be őket, mely Mátyás idejében is már a külföldi s leginkább olasz tudósokat? Alstedius roppant ency-klopaediát írt, Bisterfeld sok munkát, Comenius hasonlóan; de a három közül minden bizonynyal legmaradandóbb emléket hagyott maga után Comenius. Ő nem csak tudós volt, ki folytatta volna elődeit, hanem új tudományt is hozza, melyben úttörő volt. Egyene-sen Tolnai tanácsából hívta őt meg Lorántffy Zsuzsána és tuda-mányszerető fia Zsigmond**) Sárospatakra, az iskolának jobb

*) Szül, nassauai Bikenben, 1588-ban, † Gyulafehérvárott 1638-ban, hová Bethlen G. hívta ki. Fáradhatlan író. Nevéből (Alstedius=Sedulitas) betűcserét csinálva ezen epigrammot írták:

Sedulus in libris scribendis atque legendis
Alstedius nomen Sedulitatis habet.

Lásd: Siebenbürg. Quartalschrift. V. B. 209. l., hol élete, munkái előadvák.

**) B u d d e u s szerint: ad Sigismundum Rágóczyum Transylvaniae principem; hibásan. Ebből némely nevelési munkákba az a tévedés csúszott be, hogy Comenius Erdélyben lakott. Ez a Rákóczy Zsigmond nem

rendbe hozása, s a nevelésnek, tanításnak tudományos elvekre alapítása végett. Mint ilyen viselt ő hivatalt négy esztendeig „pædagogiarcha“ czímmel a Rákóczyak főiskolájában; oly esemény, a mely igen érdemlette volna, hogy folytattassék. Ha mégis a viszontagságok miatt mindez nem vala lehető, nyereség, hogy van e részben is mire visszamutatni. Mert Comenius a nyugoti pallérozódáshoz, különösen Németország törekvéseihez kötötte a mienket. Ott ugyanis Troitzendorf és Sturm megelőzték már őt, kiknek elveire az alaki tanítás körül jól következtek az ő reál irányú nézetei oly érdemben, a mint azt Montaigne és Baco jóval előbb kiáltották.

Johannes Amos Comenius (Komnai Ámos János), Morvaország Komna falujában, husszita értelmű morva és cseh atyafiak egyletéhez tartozó családból, született 1592. mart. 28-án. Egyházi hivatalt viselt. Élete változás, viszontagság; tanultsága eredeti, és lendület egy magas czél felé, mely a böles nevelés, tanítás. Viszontagságaiból följegyezzük, hogy két futás, a fehérhegyi (1620.) sorsúlat (catastrophá) után az egyik 1624-ben, mikor hitsorsosainak pusztúlni kelle Csehországból, és a lengyelországi zavarok alkalmával 1656-ban a másik, mikor menekülnie kelle Lisszából, kevés hián minden irodalmi munkálataitól megfosztá. Volt nevelő négy esztendeig Szadovszki cseh bárónál; élvezte négy évig Oxienstierna svéd korlátnok pártfogását Elbingben, hol a svéd rendek megbízásából nevelési módszert dolgozott. Lakott négy évig Sárospatakon (1650—1654.), miután 1641-ben Londont is meglátogatta ugyancsak az iskolaügy javítása végett. Sok viszontagságainak Amsterdamban érte határát, mely város vendégszeretettel fogadá, hogy 1671-ben, miután élt volna 79 évet, haló földdel is megajándékozza. Tudományos miveltsége, hatása bővebben érdemi figyelmünket.

Ha böleselkedni elmélet, nevelni gyakorlat, vagyis a nevelés az emberiség gyakorlati bölesészete. A nevelés, Comeniusnak, vezéresillag istenhez, kinek képét lerontá emberről az eset. Nevelni s talán még tanítani is? Igen, mindkettő együtt volt az ő életének feladata. Négy nyelvű *Látható világa* *) (*Orbis sensualium* volt Erdély fejedelme, hanem I. Rákóczy Györgynek kisebb fia, kit rendesen ma is tudós jelzővel emleget a maradék.

*) J o h. A m o s C o m e n i i *Orbis sensualium pictus*. Leutschoviae 1685.

pictus) ily párbeszéd alakjában hívja meg a gyermeket tanulni: Mester. Jöszte ide gyermek, tanulj okoskodni (böleselkedni). — Gyermek. Micsoda az: böleselkedni? — Mester. Mindeneket, valamelyek szükségesek, igazán megérteni, igazán megeselekedni (véghez vinni), igazán kimondani. — Gyermek. Kicsoda tanít meg engem erre? — Mester. Én, isten segítségével. — Megjegyzendő, hogy a mester és a tanítvány szemközt állanak egymással egy rajzban, mely után e párbeszéd következik. A mit olvasok ebben, látom abban. A rajz tehát nem fölösleges. Comenius a nevelésben segéd-tudományul vette föl a nézlettetést és a nyelvészetet. Az „Orbis pictus“ előljáró beszéde már így adja élő a neveléstani alapeszméjét. „Ennek a dolognak ez a főföndamentoma, hogy az mi érzékenségekkel megfogható dolgok, az érzékenségeknek igazán eleikben adattassanak, hogy az ember megérthesse azokat. Azt mondom és fön szóval ismét azt mondom, hogy ez az utolsó dolog minden egyéb dolgoknak fundamentoma, mivel sem okossan valamit véghez nem vehetünk, sem nem is szólhatunk okossan, hogyha azokat a dolgokat, melyeket véghez kell vinni, és a melyekről szót kell tenni, előbb igazán mind meg nem értjük. Nincsen pedig semmi is az értelemben, hogyha azelőtt nem volt az érzékenségekben. Hogyha azért az érzékenségek a dolgok között való különbségeknek igaz megértésiben szorgalmatossan gyakoroltatnak, az szintén annyit télesen, mintha valaki az egész bölcsestésnek és az egész böles ékessen szöllásnak és minden okos erre az életre tartozandó cselekedeteknek fundamentomát felvetné. Az mely dolgot mivel közönségessen elhenyéllik az oskolában, és olyakat hagynak a tanétványoknak megtanólni, a melyeket sem igazán az érzékenségeknek le nem ábrázoltattanak avagy eleikbe nem adattattanak, azért az következik belöle, hogy mind a tanítás, mind a tanulás nehezen esik, mind pedig kevés hasznot is hoz magával.“

A nézlettetés, vele az érzékre való támaszkodás elve itt van először leghatályosabban kimondva. Ezen elv a mily egyoldalú vagyis kezdetleges a bölcsestésben, annyira hasznos mindig a nevelésben, mely maga is kezdöket illet. Az élet követte, de a tudomány nem akart tudni róla, vagy legalább kéteessé tette fontosságát. Bayle kereken kimondja, hogy Comenius módszertani munkái sok fáradságba, söt költségekbe is kerültek, de belölök a tudományos

állapotokra semmi haszon nem háramlott. Azonban dicsérői sem hiányzottak, az idő pedig nevelte számukat. Annál fontosabbnak lelé kora, hogy bölcsezetéről beszéljen. Comenius igen őszinte, midőn vallomást tesz magáról, hogy a gondolat világában az ő egyik vezére „az elmének vakmerősége, mely mindent próbálgat“ *). Nem hihető, hogy e vakmerőség ajánlotta volna bölcsezetét. Neveléstani elvével az „érzékenségekre“ utalván, ragaszkodnia kellett a testi világhoz, mely a külső természet. A tárgyakat érzékelni, érteni, előadni a bölcsezet foglalatja. Az érzékből megy minden az értelembé, az értelembe a tiszta előadásba. Miképen Mózesnél a teremtes története a „legyen világosság“ szavakba foglaltatik: hasonlóan emberi elménk is csak a világosságban alkothat, szülhet eszméket, igazságokat, tudományt, bölcsezetet. Mindez annyi-
ra igaz, hogy éppen nem vakmerőség.

Hanem vakmerőségnek tetszett igenis az a kísérlet, hogy a természettant „az isteni ész világánál“ a szentírásból reformálja, hogy bölcsezetiekben az emberi elme határait túllépje, s oly világosságra siessen, hol a tiszta látásnak szemünk fénye az ára. Ez történt Comeniussal. 1632-ben kiadott Synopsis (Physices ad lumen divinum reformatae) című munkájának előszava igazít el bennünket iránta. Ő ugyanis olvasta Ludovicus Vives könyvét a tudományok előadásáról, melyben sok szép intés mellett fájlni kezdé némely hiányokat, s valakinek azon megjegyzésére, hogy Vives inkább látta a nem létezőt (τὸ μὴ ὄν) mint a létezőt (τὸ ὄν), azon gondolatra jött, hogy isten bölcseségnek törvénye fokként nyilatkozni. Midőn ezen hányná vetné elméjét, olvasta Campanellát, ki mindent két elvre visz vissza, holott már a genesisből bizonyos, az elvek hármassága, valamint Hugo Grotius is helyesen állitá, hogy két elv nem építi, hanem rontja egymást. Ennélfogva Comenius következő alapigazságokra fektette okoskodását: 1) a bölcselkedésnek egyetlen igazi útja és módja mindent az érzékből, az észből és a szentírásból meríteni; 2) a peripatetikusok bölcsezete nem csak sok részben hiányos, hanem szövevényes, kétes, hibás; a keresztyénységnek nem csak haszontalan, hanem káros; 3) oly tisztán kell tehát kiderítettetni a bölcsezetnek, hogy igazságait minden józan

*) Világ Labirintusa. Cseh nyelven kiadta Comenius. Fordította Rimány István. Pozsony, 1805. (Az előljáró beszéd XXIV. l.).

eszü halandó látván lássa, tapintván tapintsá. Egyébiránt, mond Comenius, a ki egyedül az érzékekre hallgat, nem fog kiemelkedni a köznépből, sehogy sem képzelhetvén csillagnál kisebbnek a holdat, földnél nagyobbának a napot, gombolyúnek és lakhatónak minden oldalán a földet. Ellenben az elvontságok körül elmélődve, a ki az ész az érzékek tanúsága nélkül követi, csupa képzelmekekbe vesz, és terem magának világot, minő a plátói és aristotelesi. A kik végre az érzék és ész meghallgatása nélkül csupán az írást nézik: gondolataik fensége útján vagy elhaladnak a világ mellett, vagy nem értett dolgokat szirkóhittel *) (fides carbonaria) fogadnak, vagy mint képtelent, babonást hinni méltó gyanánt tekintenek. Megállapítván ily módon a szentírás bölcseészeti tekintélyét, a mi ellen volt legtöbbeknek kifogása, kikel az aristotelesi bölcseészet ellen, hogy keresztyén iskolákban nem kellene mint főtudományt megszenvedni, hanem az érzék, az ész, a szentírás nyomain reformálni, azaz visszatérni a mózesi tanokhoz, mint a honnan eredt mindaz, mi a szentírásban bölcseészeti“ **).

Még korábban 1623-ban írta Comenius következő című munkáját: „Világ labirintusa, és szív paradicsoma, azaz világos lerajzolása annak, hogy e világban és minden ő dolgaiban semmi egyéb nincsen, hanem csak zavarodás és tétovázás, nyughatatlanság és háborúság, csábítás és csalárdság, nyomorúság és szomorúság, és utoljára mindennek megünása és kétségbeesés; de a ki a maga szívében, otthon ülven egyedül, az úr istennel bezárkodik, csak az éri el az elmének igaz és tökéletes csendességét és örömét.“

Legszebb férfi — harmincz éves — korában írta Comenius e könyvet, mely hetven éves korára sem lett volna késő. El van benne készülve azon beteges irány, melybe élete utolján amsterdami lakásakor tévedett a siléziai Kotter Kristóf, a cseh Poniatov Krisztina és a morva Drabicius Miklós jóslatainak (a világi dolgok leendő nagy átváltozásáról) védelmével. A hitnek élni s a tudással inceselkedni: talán ebbe vonható össze a könyv tartalma. Mint zarándok járja be szerző a világot, melyben fáj a mi van,

*) Szirkó tájszólásban (Ung, Bereg m.) annyi, mint holt szén, carbon. Itt helyén használhatónak vélem a fides carbonaria, Köhlerglaube (vak-hit) áttételeire.

**) Lásd bővebben: B u d d e u s, ad historiam philosophiae hebraeorum. 300 stb. II.

kéj a mi nincs. Napjainkban világfájdalom e hangulat neve; akkoriban együgyű kegyesség naivságának mondhatád. Szolgáljunk egy két példával, melyekből meg fog tetszeni, hogy Comenius tudott írni. Hallja többek között, hogy vizen is fog utazni. Utazni? s eszébe jut a szekér, és mutogatják neki „a gyeplőket, szütyellőket, hámfákat, tengelyeket, nyújtókat és sokféle rudakat, a melyek mind másformák voltak, mint a formányos szekér körül. Mert ez (t. i. a hajó) volt hanyattá fekvő szekér és a rúdja (t. i. az árboc) felfelé állott a levegő égnek,” stb.—Meglátogatja a philosophusokat, kik előtt téhen, szamár, farkas, kigyó, szóval mindenféle állat, fa és kő, tűz és víz, angyal és planéta. „Disputálnak.” Miről? Arról, „hogyan lehetne ezen teremtetések közül mindeniktől elvenni azt, a mi őket másoktól megkülönbözteti, úgy hogy mindnyájan egymáshoz hasonlókká tétessenek. És elvették először a formát, azután a materiát, utoljára minden nem oda tartozó dolgokat (accidentia), úgy hogy csak a csupa ens, valóság maradt meg. És itt versengettek: ha vajjon mindazok a dolgok ugyanazon egy dolog-e?” stb. Nem rossz kigúnyolása az elvonásnak.—Azután jár kel a bujdosó, mint magát nevezi Comenius, szemléli az alchimiát, az orvosi, törvénytudományt stb., s az alchimistákra csipősen mondja: „ezeknek oly sok okai voltak, hogy nem tudták miképen mentsék ki tudományokat.” Így tovább mindenütt és minden tudományt apróra morzsol, szétszed, elfintorít, s a nézpontot úgy veszi fel, hogy a ki onnan vizsgálódnék, magát hinné kancsalnak. Szóval: Bujdosó szemeiből Mephisto kándikál, vagy legalább egy quodlibetarius bűvész.

Comeniust Tolnai hívatta meg Sárospatakra. Tolnairól nagy melegséggel emlékezik „de studio sapientiae” című értekezésében Apáczai: látni való, hová feszült s távolodott el egymástól végleteiben a bölcseészeti tanultság hazánkban. Még nevezetesebb alap szerintünk a bölcseészeti fogalmának oda kiterjesztése, hogy a „tudáson, cselekvésen” felül a „kimondás” is a bölcseesség kelléke, foglalatja; mert e tanokra játszik vissza mint egykorú esemény a bölcseészetnek anyai nyelven való megindulása. Úgy gondoljuk ezt, hogy a népek, miután értették már egymást a latin mint egyetemes nyelv által: akarták érteni magokat is a született, mint magok-szerű kifejezés által. A tudás minden hagyományos kelméi a classikai régiség tárházából, a mennyire összegyűjtthetők valának,

versben, prózában összegyűjtettek, átismertettek; hiányzott azonban egy: a tudomány életszine. A quidditas és quodlibetismus a latin nyelv minden hajlékonysága mellett sem volt képes az értelemben jutni, a tudósokat minden vigyázat sem bírta védeni, hogy Róma nyelvén barbarismus nélkül újíthattak, építhettek volna. Európaszerte az anyai nyelvekre került a sor az eszmék hordozásában. Csuda-e vagy szerencse, de inkább mindkettő együtt, hogy az olasz, francia és angol után metaphysikában a magyar előadás megelőzte a németet? Mint régi jóra, mutatván már e munka elején a magyar nyelv bölcészeti hajlamára, folytatásunkban új idomulásaira: nem előny-e, hogy Pataki Füsüs-nél oly nyomokat lelünk, melyeknek ma tetszik meg a becsek? Névszerint a legújabbban használatba vett zárolás szónak syllogismus (Schluss, conclusio) értelmére már ő ada példát, midőn e latin mondatot: „adversus Manichaeos conclusum est“ így teszi át: a manicheus eretnekek ellen bezároltatott*). Ugyancsak neki voltalan**), a régi vol (volt, mivolt, voltakép) gyökből annyi mint léttel nem bíró vagy a későbbi alkotású, jelenleg már polgári jogot nyert lényegtelen. A bibliafordításokból, Szenczi Molnár, Draskovics, Geleji Katona, Medgyesi, Pázmány stb. munkáikból, mindezekhez többet nyomozva, fáradságunk nem esnék hiába, miért is a nyelv és irodalom történetíróira, kik a nyelvkincs tárnokai, bátran merünk hivatkozni. A tudomány megtette a magáét, Baco és Descartes irányához mutatván hajlandóságot. Csernátóni és Kolozsvári, mindkettő Pál, elég korán mertek szólni Descartesről, noha nem minden visszatetszés nélkül. A nyelv is megérett annyira, hogy elkezdjen rebegni; s noha mindez sem ad jogot valamely vérmes kilátásokra a tudományban, mert a régiség utóíze még nem maradt el, de megértük azt, hogy a bölcészet előkora, költők és hitszónokok mellé bölcészek is támadván, nyelvünknek az ige hordozására felerősödtevel, bezáródott. Így fog következni Apáczai Cseri János.

ERDÉLYI JÁNOS.

*) Királyok tüköre. 205. l.

**) Ugyanott 137. lap, ily szövegszerkezetben: Aesopus kutyája... magát az sem miért a valótól is megfosztja. Szintén így némely fősvények.... azokat is, a melyek körmök közt vadnak, az voltalanért méltóságokkal együtt elvesztik.

A LEGÚJABB ÚTAZÁSOK

ÉS

FÖLFEDEZÉSEK.

Korunk azon serény munkásságában, mely az ismeretek terjesztését, a tudományok gyümölcsöztetését tárgyazza, a földirati nyomozások kitérő helyet foglalnak el. A XIII. században *Marco Polo* bámuló kortársai előtt a távol eső keletnek tárta fel tartományait; a XV. század végén *Columbus* a messze nyugaton fedezett föl egy új világot; a XVI. században *Magellan* és kísérői a föld kerekességét hajózták körül legelőször; a XVIII. században *Cook* tette nagyszerű fölfedezéseit. Ámde a földkerekség összes részeinek alapos és mindenoldalú kikutatásában és ismertetésében egy korszak se fejtett ki nagyobb buzgalmat, mint a mi századunk. Európa egyes országainak szabatos fölmérése csak a mi századunkban indult meg, s a háromszögellési hálózat évről évre mindinkább terjeszkedik, biztos alapul szolgálván szabatos földképek készítésére és földünk igazi alakjának meghatározására. Az Európán kívül eső földrészek és országok kikutatásával oly férfiak foglalkoznak, kik a tudományos készültségre s a vizsgáló eszközökre nézve a múlt századok utazóit nagyon felülhaladják. *Niebuhr* és *Saussure* a pályatörők; *Mungo Park* és *Humboldt* kitágíták az utat, s az utazók új nemzedéke biztosan halad előre *Humboldt* nyomain. A háromszögmérések s az egész földkerekségén eszközölt csillagászati észlelések által, mind több helynek határozatik meg földirati fekvése; ezenkívül magasságmérések által a domborzati viszonyok is földerítettnek, melyek oly nagy befolyást gyakorolnak az éghajlatra, a nö-

vények és állatok feloszlására, a nemzetek közlekedésére, mivelődésére és jellemére.

De a jelenkori utazók és kutatók figyelme még más tanulmányokra is van fordítva; kiterjed a régiségre, a régi eltűnt államok műveltségi és művészeti maradványaira, a nemzetek régi és új hagyományaira, nyelveire, vallására, szokásaira, testi és lelki tulajdonságaira. Az összehasonlító nyelvészet kulcsot nyújt nekik sok talány megfejtésére, s tanulmányaik által ismét az összehasonlító nyelvészet, az archaeologia és ethnographia gazdagszik meg.

Az utazók és fölfedezők által felhalmazott észleléseket és adatokat a földirati tudomány rendszerezíteni és feldolgozni ügyekezett, s Humboldt Sándor hathatós támogatása mellett Ritter Károly az új földiratnak veté meg alapját. A földkerekségének, az országnak vagy egyes tartománynak leírása nem szorítkozhatik többé száraz és unalmas névjegyzékre. A föld és a rajta lakó emberek egymásra hatnak, s az ország, sajátos fekvésénél, természeti tagosulatánál és domborzatánál fogva, befolyást gyakorol úgy az egyes emberek, mint az egész nemzetek kifejlődésére és cselekvési szerepére. E viszonyokat fel kell ismernie a földiratnak, s egyaránt felkarolván az embert és természetet, ki kell mutatnia azoknak és kölcsönös hatásaiknak elemeit. Ez által a földirat valóságos tudománynyá lett, és pedig oly tudománynyá, melynek legtöbb és legkülönbözőbb alkalmazása van az életben. Fájdalom, nálunk a nagy közönség még fagyos közönnnyel viseltetik a földirati tudomány iránt; s kétszeres fájdalom, hogy a földirat igazi feladatát és lényegét — tisztelet a kivételeknek — gyakran még azok sem ismerik, a kik tanodáinkban előadják.

Az utazások és fölfedezések egyre folynak. Földünk ismeretlen részei évről évre kevesbednek; s évről évre jobban vizsgálatnak meg azon vidékek is, melyekről még csak hiányos és hézagos ismeretünk van. Századunk elején a földtekét ábrázoló legpontosabb térképeken is még igen nagy hézagok voltak. Ezeket igyekeztek mindenekelőtt betölteni rettenthetlen bátorsággal és türehtelen állhatatossággal. Ott volt az éjszaki s másfelől a déli sarkvidék. Itt is ott is a természet csaknem legyőzhetlen akadályokat rakott az ember útjába.—Éjszak-Amerikának nem csak a Jeges-tengerbe merülő partvidéke, hanem egész nyugati fele is sűrű homálylyal volt fedve; a nagy Csendes oceánban Új-Hollandia vagy

is Ausztrália csak partjai mentében volt többé kevesebb megvizsgálva, belseje egészen ismeretlen maradt. Afrika belsejének legalább is két harmada szintén csaknem egészen tires lap volt.

E roppant hégzagok, az oly nehezen megközelíthető területek s oly nehezen megoldható feladatok, melyeket az elmúlt három évszázad bántatlanul hagyott, jelenkorunkban 30—40 év alatt jobbra kitöltettek, megvizsgáltattak, megoldattak. A sarkvidéki nagy földadat teljesen meg van oldva. Az eredeti földadat, melyet az első sarkvidéki utazók tűztek vala ki magoknak, hogy t. i. egy rövidebb tengeri utat fedezzenek föl Európából keleti Ázsiába, már rég meg volt fejtve annyiban, mennyiben csakhamar meggyőződtek, hogy Amerika északi partjai mentében, a Jeges-tengerben és sziget-csoportjai között, nincsen a kereskedelmi hajók által megjárható út. De a sarkvidéki utazásoknak tudományos földadataik is voltak, melyek földünk különböző természeti viszonyai földterítésére vonatkoznak; s e tudományos feladatok ösztönözték az angol nemzet bátorlelkű hajósait, hogy 1818 óta új meg új kísérleteket tegyenek, mígnem végre roppant áldozatok árán sikerült eloszlatni a homályt, melyben azon sarkvidékek burkolva voltak.

Az amerikai kontinensnek belsejében volt ismeretlen területek egymásután vizsgáltattak meg. Századunk elején a Sziklás hegység és egész környéke Mejikótól a Jeges-tengerig, több mint 300 mfdnyi hosszában, úgy szólván egészen ismeretlen volt, épen úgy, mint az azon hegylánczolatól nyugatra a Csendes-oczeánig terjedő vidékek. Most mindazon területek nem csak megismertetvék, hanem városokkal és államokkal is megrakvák, melyek hallatlan gyorsasággal keletkeztek és virágoztak fel. Az angol faj az Atlanti tengeren innen és túl szívós munkássága és bátor jelleme által minden akadályon győzelmeskedett.

Ausztrália belseje sem maradhatok többé elzárva. Minden oldalról megtámadták, véghetlen sivatagok s más akadályok sokáig megghiúsították az ismételt kísérleteket, elvégre mégis sikerült az egész kontinensen keresztül törni, s belsejének titkairól a fátvolt föllebbenteni.

Hasonló kitartással, de még nagyobb sikerrel folytak az afrikai utazások és fölfedezések; déli Afrikában az angol Livingstone és hazánkfia Magyar László, közép Afrikában Bur

ton és Speke, du-Chaillu, éjszaki Afrikában Barth, Vogel, Heuglin, Duveyrier és mások örök babérokat szerettek magoknak. Afrika térképe az új és legújabb fölfedezések alapján, úgy szólván, egészen megváltozott.

Még az öreg Ázsiában is voltak ismeretlen vagy csak félig ismert vidékek és népek. Ott is nagy mező nyílt az európai utazók előtt s azt is igyekeztek elfoglalni. Ázsiában az oroszoknak jutott a fő osztályrész, a mi nagyon természetes; de más nemzetek fiai is vettek részt az ázsiai kutatásokban, s köztük két hazánkfiát is találunk, Regulyt és Vámbéryt. Különben nemzetünk elszigeteltségénél és nagy szegénységénél fogva csekély részt vett a fölfedezési utazásokban és földirati feladatok megoldásában. Az angol, német, francia, olasz, dán, svéd és orosz nemzetek fiai-
nak jut azon dicsőség, hogy az újkori földirat anyagát és adatait felhalmozták, s a földirati tudomány nagyszerű épületét szilárd alapokra rakták.

Törekedjünk legalább az utazások és fölfedezések eredményeivel megismerkedni, s a földiratot egész kiterjedésében irodalmunkba áttüntetni.

Jelen dolgozatommal e törekvést óhajtom némileg előmozdítani. Azért a következő szakaszokban a legújabb utazások és fölfedezések főbb eredményeit fogom vázlatos áttekintetben közleni. Kiindulásul az 1860-dik esztendőt veszem; a régebbi utazásokra csak akkor és annyiban térek át, mikor és mennyiben az előadandók megértésére okvetlenül szükséges. A gyűjteményes földirati munkák, melyekben valamennyi jelentékeny utazásról kisebb nagyobb közleményeket találunk, s melyekhez én férhetek, a következők: „Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt,” etc., melyeket dr. Petermann Ágost Góthában szerkeszt; „Zeitschrift für allgemeine Erdkunde”, melyet Berlinben dr. Koner V. ad ki; „Journal of the Royal Geographical Society” Londonban. Ezekhez 1863 óta a Vivien de Saint Martin által Párisban jelesen szerkesztett „L'année Géographique” járúl. Az egyes szakaszoknál e folyóiratokat nem idézem, s a jegyzetekben csak az önálló becsesebb munkákat említem meg.

Á F R I K A.

I. A NILUS MELLÉKEI ÉS FORRÁSAI *).

A Nilus környékei évezredek óta vonják már magokra az utazók figyelmét. Alsó völgyét, Egyiptomot, az 1798-ban ott járt francia tudósok kezdeménye óta újra meg újra kikutatták és megismertették. Földirati viszonyait már oly jól ismerjük, mint bármely európai országét. De Ó-Egyiptom városainak omladéakai, műemlékei, sírboltjai, feliratai és tekeresei kifogyhatlan kincsanyagát szolgáltatnak a tudós utazóknak. Azonban Lepsius, Brugsch, Rougé, Mariette és mások idevágó munkáit elmellőzzük, mert az archaeologiai tanulmányokra nem akarunk kiterjeszkedni, s mert azon tudósok főmunkái közül egyet sem találunk a mi könyvtárainkban, melyek több száz és ezer forintba kerülő munkákat, sajnos szegénységök mellett, nem képesek megszerezni.

1) Az egyenlítőtől éjszakra a Nilus és Vörös tenger mellékein tett utazások.

A Nilus a régi Aethiopiának sivatagjairól tör be Egyiptomba, melyet öntözéseivel termékenyít. Honnan ered az évenként oly rendes szabályossággal dagadó és apadó folyam, azt már a régiek kérdezték, de kielégítő választ senki sem adhatott nekik, s a „Nilus forrásait keresni“ közmondássá vált, mely olyasmit jelentett, a mi kivihetetlen. Néro római császár két centuriót küldé 60 táján Kr. után a felső Nilus megvizsgálására. A római katonatisztek Meroéből kiindulván a nagy moesárokig jutottak, melyek, mint az újabb utazók tudósításaiból kitetszik, körülbelül az É. Sz. 9-ik foka alatt terülnek el, s tehát körülbelül 200 mérföldnyire vannak Meroe városától, a folyó völgyén fölfelé menve.

*) Petherick John, Egypt, the Soudan and central Africa, being Sketches from sixteen years' travels, London, 1861; Burton, The Lake Regions of Central Africa, London, 1860; Kremer, Aegypten. Forschungen über Land und Volk während eines zehnjährigen Aufenthaltes, Lipsce, 1863; John Hanning Speke, Journal of the discovery of the source of the Nile, London, 1863; Hartmann, Reise des

Ez Afrika belsejében a legdélibb pont, melyet a rómaiak elértek; s közelebb a Nilus forrásaihoz a legújabb időig egy európai ember sem jutott. Ptolemaeus, ki a Kr. utáni II-ik században élt, egyiptomi kereskedők által Afrika keleti partjain szedett azon hírt közli földirati munkájában, hogy a Nilus a Hold-hegység által környezett nagy tavakból ered. E bizonytalan hírnél a legújabb időig se tudtunk többet.

Régóta tudtuk, hogy a Nilus, mely Egyiptomot termékenyíti, felső Nubia vagyis egyiptomi Szudán fővárosánál, Khartumnál támad, két folyónak egyesülése által. Az egyik délkeletről Abesszíniából jön s az araboktól *Bahr-el-Azrek*, azaz Kék folyónak nevezetik. A másik délről jön, s arab neve *Bahr-el-Abiad*, azaz Fehér folyó; főlebb *Bahr-el-Dzsebel*-nek, a benszültök pedig *Tuburinak*, *Kir*-nek stb. nevezik. Általában ezt tartják és tartották mindig a Nilus főágának, anyafolyójának. Mióta Khartum egyiptomi hatóság alatt áll, ismételve kisebb nagyobb kirándulások tétettek a Fehér folyón fölfelé, s róla, nevezetesen *Russegger**) és *Kotschy*, becses tudósításokat közlöltek. De a komolyabb és tartósabb vállalkozások a Fehér folyó megvizsgálására s a Nilus forrásainak fölfedezésére csak 1840-ben kezdődtek. Mehemed Ali pasa, francia tisztviselői biztatására hallgatva, 1839-ben néhány hajót, Szelim bimbasi vezérlete mellett, küldte ki a Nilus forrásainak fölfedezésére, hol valami kincsbányákat vélt találni. Ez első kísérlet majdnem eredménytelen volt.

Freih. Adalbert von Barnim durch Nordost-Afrika, in den Jahren 1859 und 1860, Berlin, 1863; Die deutsche Expedition in Ost-Afrika, 1861 und 1862, Gotha, 1864.; *Munzinger*, Ostafrikanische Studien, Schaffhausen, 1864; Reise des Herzogs Ernst von Sachsen-Coburg-Gotha nach Aegypten etc., Lipse, 1864; *Grant*, A Walk across Afrika etc., London, 1864; *Kaufmann*, Das Gebiet des Weissen Flusses und dessen Bewohner, Brixen, 1861; *Andree Károly*, Forschungsreisen in Arabien und Ost-Afrika nach den Entdeckungen von Burton, Speke, Krapf, Rebmann, Erhardt und Andern, Lipse 1861; *Erneszt szász-koburg-góthai herczeg*: Reise nach Aegypten und den Laendern der Habab, Mensa und Bogos, Lipse 1864; *Brehm*, Ergebnisse einer Reise nach Habesch im Gefolge Sr. Hoheit des Herzogs von Sachsen-Coburg-Gotha Ernst II.

*) Lásd *Russegger*, Reisen in Europa, Asien und Afrika, 1835—1841. Ő 1837. márczius és april havakban Khartumon felül El-Aiszig, az egyiptomi birodalom akkori határáig ment fel a Fehér hajón.

Szelim az É. Sz. 6 $\frac{1}{2}$ fokáig jutott csak. Mehemed Ali tehát 1840-ben új expeditiót küldte ki, még pedig D'Arnaud és Sabatier francziák vezérlete alatt. Ezek a Fehér folyón fölfelé hajózáván, elsősorban az É. Sz. 9-ik foka táján azon mocsáros vidéket érik el, melyet már Néro két centuriója fölfedezett vala, s melyhez a No vagy Nu tava, valamint az úgynevezett Gazella folyó tartozik; azután délfelé a Fehér folyón folytatták útjokat. Az É. Sz. 5-ik és 4-ik fokai között sziklás hegyek közé szorúl a folyó s medrét is szirtezetek foglalják el. E rohanatokon és zuhatagokon nem törhettek át a hajókkal s visszafordultak *).

Mehemed Ali még egy expeditiót küldte ki, melyben Szelim kapitányon kívül D'Arnaud, Sabatier és Thibaut francziák vettek részt. De azon harmadik expeditio 1841—1842-ben még az említett zuhatagokat sem érte el. Az egyiptomi pasa tehát nem érte célját; emberei se kincseket nem találtak, se a Nilus forrásait nem fedezték föl.

Mindazáltal a Fehér folyó messze földre meg volt nyitva az egyiptomi, nubiai és európai kalandorok, elefántesont- és embertörsérek előtt. Azonnal nagy mohósággal foglalták el az új mezőt. Csakhamar kisebb nagyobb hajórajok indultak ki Khartumból s mind süröbben látogatták meg a Fehér folyót és mellékvizeit. Majd kis gőzhajók is megjelentek rajta**), s két partján az üzerek egyes tanyákat (stabiliment) telepítettek. XVI. Gergely pápa 1846-ban Közép-Afrikát apostoli vicariátussá tévé, s 1847-ben Ryllo jezsuita mint provicarius, Knoblecher, Vinco és Pedemonte pedig mint hithirdetők Khartumba menének, hogy ott egy missiói állomást alapítsanak a keresztyén vallás terjesztésére a Közép-Afrika keleti részében lakó pogány négek között. Rendeltesök helyére 1848. febr. 11-én jutának. Ryllo csakhamar elhalt, s helyette Knoblecher Ignác vetté át a missio igazgatását. A török-egyiptomi kormány engedelmével egy telket szerezvén, terjedelmes házat építe egy bekerített kertben. A missio főfeladata volt,

*) Az 1840-diki expeditióban egy német, Werné Ferdinánd is részt vett, s ez közlötte a legrészletesebb és legalaposabb tudósítást az egész utazásról (Expedition zur Entdeckung der Quellen des Weissen Nil, Berlin, 1848)

**) Lafargue franczia volt az első, ki gőzössel hajózott a felső Fehér folyón 1858-ban.

rabszolgagyermeket kiváltani s a keresztyén hitben és holmi hasznos mesterségekben oktatni. Ügyét Ausztriában a császári királyi ház és magánosok vallásos buzgósággal karolták fel. Bécsben Máriaegylet is támadt a közép-afrikai kath. missio gyámoltására, sőt a bécsi kormány Khartumban, leginkább a missio érdekében, egy consulságot is alapítá, melyet egy ideig a híres Heuglin viselt. A khartumi anya-missio nem sokára néhány fiók-missiót is létesít, kettőt a Fehér folyónál: egyet t. i. a bari népség területén, Gondokoro mellett, az 1840-diki egyiptomi expeditio végpontjához közel, tehát az É. Sz. 4-dik és 5-dik foka között; a másikat a kics népség területén a 7-dik és 8-dik fok között. A gondokoróit 1851-ben Knoblecher állítá fel, a másikat, melyet szentkeresztről neveztek, Mosgan létesíté 1855-ben. Azonban e missiók eredménye a keresztyén vallás terjesztését illetőleg igen csekély volt. Hiában áldozták fel a buzgó hithirdetők egészségüket és életüket. Egy az, hogy a szegény feketék már magokban véve sem igen fogékonyak a keresztyén hit befogadására; más az, hogy a gyalázatos khartumi kereskedők, arabok, nubiaiak, egyiptomiak, törökök és európaiak, sok akadályt gördítettek a hithirdetők útjába.

A Fehér folyó partjain eleintén meglehetősen szabályozott cserekereskedés folyt a török és európai üzérek meg a benszülött népségek között. A karthumi kereskedők hajóikon holmi üveggyöngyöket, rézlemezeket, vas-árukat, szöveteket küldtek, melyekért a négerek elefántesontot s alkalmilag rabszolgákat is adtak cserébe. Az üveggyöngyök s más efféle csecebecsék nagy becsben voltak a négereknél, kik az első időben 5—10 darab nagy üveggyöngyért (galambtojásért) egy 80 fontot nyomó elefántesontot, sőt egy rabszolgát is adtak. De a nagy nyereség az üzéreket mind nagyobb vállalkozásokra serkentette; nagyban üzték a dolgot, s portékáikkal csakhamar eláraszták az ottani tartományokat; portékáik becsé tehát mindinkább csökkent, s az elefántesont és rabszolga mind ritkább lön. Az üzérek ünni kezdék a lassú üzletet, s alkalmilag erőszakhoz is folyamodtak. A „fekete bestyé“-ket, a „pogányokat és bálványimádókat“ csakhamar fogdosni kezdék, s azután mint rabszolgákat adták el. Végre valóságos hajtó vadászatokat (ghazua) rendeztek a szegény feketék ellen. Khartumban a hajókat mindenféle csöcselékkal és fegyveres néppel rakták meg, így küldték „ke-

reskedésre“ a Fehér folyón fölfelé. S az ily hajókat gyakran az európai üzérek is személyesen vezérlették és vezérlik. Alkalmas helyeken megerősített s fegyveres néppel megrakott állomásokat (seriba, stabiliment) telepítettek; hogy azokból a hajtóvadászokat, rablójáratokat (ghazua) annál kényelmesebben intézlhessék a feketék ellen. A férfiakat s általában azokat, kik ellentállanak, lelövik, a gyermekeket, leányokat és nőket elhűszelják, a barmot elrabolják, a helységeket fölperzselik. A kereskedési telep tulajdonosa a környéken lakó négereket alattvalóinak tekinti, mindenféle szolgálatokra és adókra kényszeríti. Az ily telepeknek európai birtokosai is tökéletesen úgy élnek és garázdálkodnak, mint valami török pasák. Rendesen Khartumban tartózkodnak s telepeiket helytartókra, ügyvivőkre bizzák, kik a nyereségben osztoznak, s kik az úgynevezett katonákat és vadászokat vezérlik. Az ember elborzad azon sokféle kegyetlenségen, csaláson és gazságon, melyet a nyereszkes üzérek Afrikában elkövetnek. Dandolo, Hartmann, Heuglin s más utazók hajborzasztó részleteket közölnek tudósításaikban. Az angol kormány hiában igyekszik a gyalázatos rabszolgakereskedést meggátolni; az egyiptomi kormány maga is leledzik e bűnben, s ha akarná is, nem volna képes annak mások általi elkövetését megakadályozni. A francia születésű Malzac, két Poncet, az olasz Miani, az angol Petherick és mások személyesen és ügyvivők által az embertelenségben a török és arab üzérekkel vetélkednek. Hol ily üzérek tanyát ütnek, ott csakhamar végkép elaljasodnak a benszülöttek, sőt egészen ki is pusztulnak a sokféle emberrablás és öldöklés, s az üzérektől és szolgálkától rájuk ragadt betegségek meg az éhség miatt. A hithirdetők erősen kárhoztatták ez undokságokat és embertelenségeket, azért gyűlöltek és üldözték őket az üzérek.

A khartumi missió csak 12 évig állott; sok hithirdető az egészségtelen éghajlat miatt életét vagy legalább egészségét veszté. Azért Kirchner provicarius és társai oda hagyák Khartumot 1860 juniusban, s Egyiptom déli határszélén, Birbeh falunál, Asszuához közel, ütek fel sátraikat. A gondokorói állomással is felhagytak, s Morlang hithirdető 1860 elején szintén Asszuamba költözik, a missio házat egy néger főnök oltalmára bízván. 1860. diki télben még egyszer meglátogatta Gondokorót: akkor a missio házat már némely khartumi üzérek foglalták vala el, kik a kápol-

nát is kirablották; a falut pedig az 3 embereik szállták meg, a szerecseneket vagy elszélesztették, vagy elhűzolták. A szentkereszti missio még állott, s Morlang ott telepedék le. 1862 szeptember 6-án a pápa a közép-afrikai missiót a barátok szerzetének engedé át, s a szerzet generalisa legott intézkedéseket tett, hogy a hithirdetés nagyobb erélylyel folytattassék. Már azon évi november elején 33 barát érkezék Alexandriába.

Jöllehet eddigelé a keresztyén vallás nem verhetett gyökeret a Fehér folyó mellékein lakozó négerek között; mégis az ott működő hithirdetők sokat tettek a tartományok és népek ismertetése körül. Morlang hithirdető 1859-ben Gondokorótól nyugatra tett néhány kirándulást, melyekről érdekes tudósítást küldött Európába, Többnyire az ő társaságában tette meg útazását báró Harnier Vilmos, ki Darmstadtból szakadt Egyiptomba, s ki 1860—1861-ben Gondokorón túlig hajózott a Fehér folyón felfelé; odább nem mehetvén, megfordult, s néhány hónapot nem messze a Sz.-Kereszt missiótól tartózkodott, azután a missióra ment, s ott 1861 november 23-án vadászat alkalmával egy bivalybika által öleték meg. Naplója, melyet Petermann földirati közleményeiben találunk, igen becses tudósításokat foglal magában.

A Burton és Speke által déli Afrikában fölfedezett nagy tavak híre gyorsan elterjedett úgy Európában mint Egyiptomban. Azon hír új ösztönt ada Peney francia orvosnak, ki 16 év óta az egyiptomi kormány szolgálatában Khartumban élt vala, hogy a Gondokorótól délre eső tartományokon keresztül az egyenlítőig s a nagy tavakig előnyomuljon, sejdítvén, hogy ezekből ered a Fehér folyó. Ezen akart tehát mindig fölfelé menni, hogy az utat el ne téveszsze. Az egyiptomi kormánytól megnyervén az engedélyt, 1860 november elején elindula Khartumból, két jól felszerelt bárkán s mintegy 100 ember kíséretében. December 29-én szerencsésen elérkezék Gondokoróba. De itt várakoznia kellett, míg nem a nagy esőzések időszaka lejár. Azalatt mindenféle észleléseket s kisebb nagyobb kirándulásokat tett nyugatra és keletre, valamint a folyón fölfelé délre. Azt találta, hogy a Gondokorótól délre eső szirtes folyószorúlat rohanatain és zuhatagain át csak nagy vízálláskor lehet hajózni. A parti hegyekről a folyóba sok patak ömlik, melyek az esős időszakban olykor nagyon megdagadnak s az anyafolyót is megduzzasztják. De e dagadásai muléko-

nyak, s 50—60 mérfölddel alább alig észlelhetők. Legnagyobb víz-állását Gondokoróban június havában éri el a folyó, Khartumban april végén kezd dagadni, május végén fölveszi az iszaptól származó fehéres színét és szeptember közepén legmagasabbra dagad. Legkisebb s legnagyobb vízállása között a különbség átlagosan 6 metert tesz. Egyiptomban szeptember végén kezd kiáradni a Nilus. A légmérséklet Gondokoróban február és márczius havakban 33 és 37 C. fok között ingadozott, egyszer 39 C. fokra emelkedett.

Peney júniusig akart Gondokoróban maradni, míg a folyó legnagyobb vízállását eléri. De lázba esvén, áldozata lőn a veszéyes éghajlatnak. 1861 július 26-án Harnier Gondokoróban találkozik vele; nem igen kedvezőleg nyilatkozik róla és útítársáról az olasz De Bono András-ról. „Ezek az urak, írja Harnier, szívesek és előzékenyek voltak ugyan, de jelentésünk természetesen nem tetszett nekik, mert üzemők tudomásunkra jutott. Mindent elkövették, hogy ne folytathassam útamát dél felé, sőt az itteni négereket halállal fenyegették, ha hozzám szegődnek mint vezetők és hordárok. Azt gondoltam vala, hogy már odább mentek, de itt tanyáznak egész kényelemmel, s embereik által minden irányban rablójáratokat intéznek a szegény négerek ellen, s elefántesontot és rabszolgát rabolnak, a hol csak lehet.“ Peney irományait és rajzait az egyiptomi kormány Párisba küldé.

Némely földirati ismereteket Afrika azon tartományairól az európai üzéreknél is köszönhetünk, kik nyomról nyomra előbbre törnek az ismeretlen népek és tartományok közé.

Az É. Sz. 9-ik foka táján levő mocsárokat a belföldiek No tavának, és Nam-Aith-nak, az arabok Gazella vizé-nek (Bahr-el-Ghazal) nevezik. Ez tulajdonkép egy nádas sárréten, lassan átkigyózdó folyó, mely délnyugot felől egyesül a Fehér folyóval. Az első európai ember, ki azon álló és folyó víztömkelegről részletesebb tudósításokat közölt, az angol Petherick János. Ez is efféle kalandor és üzér, ki mézgával és elefántesonttal s alkalmilag rabszolgákkal kereskedett, s a rablójáratoktól sem irtózott. Sok esztendőt töltött az egyiptomi Szudánban, s kalandozásait a fennebb idézett könyvben írta le. Új kereskedési mezőt akaráván magának nyitni, benyomula a Gazella vizébe s onnan délre tört előre jó messzire, noha korántsem az egyenlítőig, mint hitte.

Így 1853-ban bejárta a dzsürok, dórok és más népségek tartományait, melyekkel az európaiak még semmiféle érintkezésben nem voltak. Odaváló kirándulásait több ízben ismételte s így sok új ismeretet gyűjtött.

Petherick nyomát azután Khartum felől más európaiak követték, kik szintén mézgával, gyantával, elefántesonttal és alkalmilag rabszolgákkal üztek kereskedést. Így Brun-Rollet 1856-ban, Bolognesi 1856 — 1857.; Antinori örgróf 1860 végén és 1861 elején; Poncet két testvér 1861-ben. Közük legtisztesebb a francia Brun-Rollet s az olasz Antinori, s nekik legtöbb és legbiztosabb tudósítást köszönhetünk. Antinori 1859 júliusban érkezék Afrikába, elsőbben Khartumból Denderbe, Rahadba és Gedarefbé, s a Kék folyón Fazoglóig tett kirándulásokat; azután Lejeant Kordofánba kísérté el, s végre a Gazella folyón s a dzsürok országában utazott. Leginkább a madarakkal foglalkozott s munkájában 250 madárfajt sorol fel. Még többet tett a lelkes és fiatal francia tudós Lejeant, ki 1860—1861-ben a No tava nyugati oldalán tett messzire terjedő útát; a Gazella folyón menvén fölfelé. Mind többen Petherick nyomait követve, az e folyótól vagy sárrejtől délre eső tartományokat járták be. Így 1861—1862-ben a krajnai születésű Klanczik, ki egy ideig a khartumi missióban munkás volt, s azután az elefántvadászatra adta magát, a Gazella folyó felől az elhírhedett nyamnyam nemzetig nyomult elő. Nyomában járt Khursud-Agha kereskedő. A nyamnyam nemzetről azon hír terjedt el, hogy farkas emberekből áll. Azonban e hír csak onnan eredt, hogy elől meg hátul derekukhoz egy csomó füvet vagy szőrt kötnek, mely fark módjára lelóg. Mindazáltal a felebb említett Antinori állítja, hogy a nyamnyamok közt vannak egyesek, kiknek faresik-csontja kevesbbé van előre hajlítva s jobban hátra emelve, miszerint némileg egy farktövet képez. Ő maga csak egy ily egyént látott még pedig 1851-ben Konstantinápolyban.

A hithirdetők közül az említett Morlangon kívül legbecsebb s legrészletesebb tudósításokat a Fehér folyóról és mellékeiről Kaufmann közlött idézett könyvében. Ebből vesszük a következőket:

Khartumtól kezdve fölfelé Gondokoróig folytonos roppant síkságok terülnek el, melyeket csak ittött szakasztnak meg némi

jelentéktelen dombozatok. A Nilus fehéres vize lassan hömpölyög tovább a nagy síkságokon át. Dinka hegytől fel a Szobat mellékfolyó torkolatáig, a folyam partjait szép erdők fedik, melyek belsejében mindenféle vad állatok rejteznek; a Szobaton túl a folyam partjai igen alacsonyak, az erdők csaknem végkép eltűnnek, s a fáradt szem csak gyepes pusztákat vagy végtelen mocsárokat lát. Ezek a folyam partjain egészen a bórok tartományáig érnek, körülbelül $6\frac{1}{2}$ szélességi, s 4 hosszúsági fokokon át terjedvén. Dagálykor a folyam mindkét oldalán elönti a parti síkságokat, s midőn medrébe visszavonul, nagy nádas hanságokat és tavakat hagy hátra. Azon egész területen alig találni egy helyet, hol kiszállni lehetne. A bórok területétől kezdve a föld magasabbra emelkedik, s egészen más alakot ölt magára. Azon több mint 250 mérföld hosszú szakaszában, mely Khartumtól Gondokoróig terjed, a folyamba csak három jelentékeny mellékfolyó szakad. Ez első a D s a l folyó, mely keletről jő s melynek torkolata körülbelül az É. Sz. 10-ik foka alatt van; a második jóval nagyobb folyó a Sz o b a t, melynek torkolata egy fokkal odább délre esik, s mely déli Abesszíniát borító hegységekben eredő több ágnek egyesülése által támad; a harmadik a B a h r - e l - G h a z a l, mely bal felől ömlik a Nilusba, körülbelül 14 és fél mérfölddel a Szobat torkolatától délre, a mocsáros vidék elején. Közvetlenül beömlése előtt egy tavat, vagyis inkább egy mocsárt képez, mely részben náddal van benöve, s melynek kiterjedése a különböző évszakok szerint változik. Több folyóág ömlik beléje, dél, nyugat és éjszaknyugat felől, melyek vagy egészen ismeretlenek még, vagy csak kevésbé vannak megvizsgálva. — Fennebb a Fehér vagy mint itt nevezik, a Kír folyó több egyenközü ágra oszlik szét, melyek az anyafolyóból kiszakadnak s rövidebb hosszabb folyás után vele újra egyesülnek.

A Fehér folyó egész medencéjében a növényzet egyedül az esőtől függ, mert a feketék nem tudják, hogy mi az öntözés. Az eső időszakonként esik, s annál korábban áll be, mennél közelebb jutunk az egyenlítőhöz. Gondokoróban az esők rendszeren február végén kezdődnek s csak december elején állnak el; tehát kilencz hónapon át, csekély szünetekkel, folyvást esik. A legerősebb esők majd áprilisban és májusban, majd augusztusban és szeptemberben fordulnak elő.

A folyó vizállása természetesen az esőzések szerint változik. Gondokoróban február végén kezd dagadni, s legmagasb vizállását májusban, néha augusztusban éri el. Minthogy a folyó azon helyen igen széles s elég gyorsan foly, azért legnagyobb s legkisebb vizállása között a különbség csak $5-5\frac{1}{2}$ láb.

Nevezetes, hogy Gondokoróban a légmérsékleti szélsőségek kisebbek mint Khartumban. Amott t. i. négy és fél foknyíra az egyenlítőől éjszakra, a hőmérő legfőlebb 30 — 31 R. fokot mutat (úgy mint nálunk az Alföldön), s azon legnagyobb meleg a száraz évszakba esik januártól márcziusig; Khartumban pedig 44 R. fok-ra is felhág az árnyékban. Viszont Gondokoróban 16—17 R. foknál sohasem száll alább a kéneső (s ez az esős évszak derekán, júliusban és augusztusban történik), míg ellenben Khartumban a legkisebb meleg 8 R. fokot tesz. Nap lementé után a legmelegebb évszakban is érezhető hideget tapasztal az ember, s onnan van az, hogy itt a száraz évszak több betegséget okoz mint az esős.

Képzeltetni, hogy itt, hol a nagy meleghez nagy nedvesség járul, mily buja és dús a növényzet. . . . Az állatvilág is rendkívüli nagyság és változatosság által tűnik ki.

Az arab népségek uralkodása az É. Sz. 12-ik fokánál végződik, onnan kezdve az É. Sz. 4-ik fokáig, a meddig t. i. az európaiak előnyomultak, fekete népségek laknak. De az nagy terület csak gyéren van népesítve. Mindazon népek egy törzstől származnak, jöllehet nyelvre négy nagy osztályra szakadnak. Ezek a következők:

A sillúkók, kik keveretlen feketék s a folyó bal, azaz nyugati partján laknak a Bahr-el-Ghazalig. Nyugat felé Kordofánnal s a nomád arabokkal határosak. Termetökre nézve alább valóók, mint a délibbre lakó népek. De a felső Nilus népségei közül egyedül ők vannak egy fönök (mak) alatt egyesítve, s ennél fogva hatalmasabbak mind szomszédjaik. Az egyiptomi törökökkel is éreztették hatalmokat. Földmiveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak.

A sillúkoktól délre a nuér-ek laknak, jobbra a Fehér folyó jobb oldalán. Területök az alsó Szobatnál kezdődik, melynek mindkét partján tanyáznak. Harezias jellemöknél fogva szomszédjaik által tiszteltetnek, s a törökök se mernek közéjük menni rabszolgáért. Sok durrát termesztenek. Szálás és izmos termetűek,

sokan közülök rendes arczvonásaiknál fogva európai emberhez hasonlítanak. Társadalmi szerkezetök patriarchalis a legnagyobb mértékben; minden család külön falut képez. A férfiak, mint általában minden itteni népnél, csaknem egészen meztelentül járnak; a leányok s kivált a nők kissé jobban öltözködnek, jóllehet egészben véve többet gondolnak a piperére, mintsem a ruházatra. A női szépség egyik főjelét, bőrtük karczolásán kívül abban helyezik, hogy alsó ajkukat, vagy mindkét ajkukat keresztülfürják, s beléje egy kis fahengert dugnak.

Azután következnek a d i n k á k, kik legnagyobb területen vannak elterjedve, t. i. az É. Sz. 12-dik fokától majdnem az 5-dik fokig. Sok külön népségre oszlanak, melyeknek azonban közös nyelvök van. Igen szép és magas természetűek. Arczvonásaik szabályosak, jóllehet a néger jelleget viselik magukon. Nem oly vadak és nyersekek, mint szomszédaik. Legdélibb dinka népségek a b ó r-ok és e l j a b-ok. Ezekről délre a b a r i-ak következnek, kik az itteni népek negyedik főosztályát teszik. Területökön nincsenek többé mocsárok s a folyam két partján szép erdők vannak. A bariak állandó helyeken laknak s leginkább földmivelésből élnek. Az ő területökön fekszik Gondokoro. Ettől délre 3—4 mérföldre a folyó egy szigetet ölel, melyen a Logvek hegy emelkedik. Azután csakhamar a makedói zuhatagok következnek, melyeken az európaiak sokáig át nem törhettek; főlebb a Meri-zuhatagok vannak, melyeket Miani ért el legelőször 1860 márczius 28-án. Most az egyiptomi aralkodás már a Szobat torkolatáig ér, miután 1862-ben a sillúkok s a dinkák egy része is meghódolt.

Nubiában és Abessziniában is folytatták a nyomozásokat. Adalbert porosz királyi herczeg fia, a 19 éves báró Barnim Adalbert dr. Hartmann kíséretében 1859-ben hagyá el hazáját, s november 11-én Triesztben hajóba szállván, november 17-én Alexandriában kötött ki. Nehány napot ott töltvén, Kajróba ment, hol 1860 január 13-áig mulata. Azután a Niluson fölfelé hajózik Dabbéh helységig, onnan szárazon folytatá útját, s Bajudah pusztán keresztül Khartumba érkezék. Innen a K é k f o l y ó n (Bahr-el-Azrek) hajózott fölfelé Fazoglo határáig. Roszejresz helységben a fiatal kir. herczeg megbetegedék, s néhány nap múlva július 12-én meghalálozék. Kísérője és tanácsosa dr. Hartmann legott visszafordult, s haza szállíttatá a drága holt tetemeket. Azután

egy igen érdekes és tanulságos könyvet írt a megjárt országokról; mint természettudós, kivált az afrikai állatvilágra fordította figyelmét. De népirati tanulmányai is nagyon becsesek. Különösen jobban ismertette meg azon nagy területet, mely a Fehér folyó keleti oldalán a Kék folyótól délre a Szobatig elterjed, s melyet az arabok El-Dsesziráhnak neveznek. E földterület központja Szenár. Népirati tanulmányai azon általános eredményre vezetnek, hogy éjszaki Afrika keleti részében mindazon népségek, melyek nem négerek, a galla, szomál, danakil, agaó népségek Abesszíniában, a berberék vagyis bérábrák a Nilus völgyében, a bedzsák Nubiában és sokféle ágaik, az abbadéh-k Egyiptom sivatagjában, s végre a Nilus nyugati oldalán Kordofánban, Darfórban stb. találtató számos népség, melyek magokat araboknak tartják, — mindezen népségek egy törzshöz tartoznak, melynek ős hazája éjszaki Afrika, s melyet a görögök az *aethiopo*k nevezete alá foglaltak.

Erneszt szász-koburg-góthai herczeg mint elnöke azon bizottságnak, mely 1860-ban egy különösen Vogel sorsának földértése végett Afrikába küldendő német expeditio létrehozására alakult, buzgó munkásságot fejtett ki s mind nagyobb érdekléssel tekintett Afrikára. S midőn Heuglin tudósítását a bogoszkok és messzák nagyszerű havasairól olvasta, eltökélte magát, egy kirándulást tenni oda, hogy afrikai földön is élvezhesse a vadászat gyönyöreit. Az előkészületeket gyorsan végezvén, már 1862 február végén elég nagy kísérettel útra kelt. Még ugyanazon évi júniusban haza érkezett, s azután egy diszmunkát ada ki, mely sok képpel ivrétben jelent meg. Az úti társaság tagjai voltak: a herczeg és a herczegasszony, a hohlenlohe-langenburgi fejedelem Ármin, herczeg Leiningen Eduárd, a herczeg szárnysegéde s ennek neje, dr. Hassenstein udvari orvos, Messmer Mária kisasszony, Reza Effendi tolmács, dr. Brehm és neje, Gerstaecker Frigyes, Kretschmar Róbert képiró s nehány inas, vadász stb.

Míg Brehm előre sietvén, hogy Masszanában a vadászati kirándulásokra szükséges előkészületeket tegte, a herczeg és kísérete február 28-án Triesztből Alexandriába hajózik, hol márczius 6-án érkezék meg. Mindjárt másnap Kajróban az alkirály egyik nyaralójába szállt, s márczius 9-én a „Krokodil“ gőzössel nilusi útját kezdé meg. Kevés helyen kötvén ki, mint Sziutnál, Denderáhnál, már márczius 16-án ős Théba omladékainál, Lukszor falu-

nál szállt ki. Ugyanaz nap oda érkezék Viktoria királynő fia, walesi herceg, ki Asszuamba tett vala kirándulást. Három gőzössel jött, s így azon helyen, hol öt és több ezer évnek emlékei találtak, négy gőzös és számos vitorlás hajó találkozott. A herceg csak két napot töltött a paloták, templomok, szobrok és sírboltok megsejnézésével, s azután visszafordult Kajróba, honnan márczius 24-én vasúton Szuezebe ment. Kisérétéhez még dr. Bilhartz s Gerhard osztrák consul csatlakozának.

A szuezi csatornát illetőleg ezeket találjuk a herceg könyvében: kivihetőségét most már nem igen tagadják, de minden okos ember azt mondja, hogy nem fog jövedelmet hajtani. „Csaknem általában azt tartják, hogy a nagyszerű átvágási terv tulajdonképi céljának egy sokkal szerényebb vállalat fog mutatkozni, mely, meglehet, Egyiptomra nézve is üdvös, s Lesseps úrra, meg arra nézve, ki mögötte áll, mindenesetre hasznos. Az t. i. a Nilus damiettei ágánál fekvő Zakaziktól az úgynevezett Timszab taváig elterülő Vádi-Tumejlat öntöztetése és művelhetővé tétele. Azon földterület hajdan igen termékeny volt, most pedig aszályos sivatag. A földszoros csatorna-társaság igazgatósága a Vádi-Tumejlatban igen terjedelmes földbirtokot szerzett, Ibrahim pasa egykori jószágait vevén meg. Egész rakás franczia telepedett le rajta, valamint Szaid révében, Zakazikban és Damiettében, s azok mind a franczia főconsul hatósága alatt állanak. Sőt a csatornaásásban alkalmazott belföldi munkások is többnyire kivonják magokat az egyiptomi alkirály kormánya alól, s franczia hatóság alá állanak. A társaság az általa megöntöztetett és megműveltetett földön, mely kiterjedésére némely kis hercegséggel fölér, korlátlan földesúri jogot gyakorol. Végre az engedélyezési oklevél sem igen világos. Nem mond semmit arról, hogy mi történjék akkor, ha a földszorosi csatorna a kitűzött hat év alatt vagy éppen nem, vagy csak részben készül el. Az oklevél szavai szerint Lesseps úr (ki, mint tudva van, Napoleon császár rokona) és részvényesei, kik között, igaz, Szaid pasa is van, még pedig 85-millió frankra szóló, tehát a felénél több részvényt, — még akkor is megmaradnak a nekik biztosított kiváltságok birtokában. Már pedig ezek 99 évre vannak biztosítva, azon naptól kezdve, melyen a nagy csatorna megnyitattik. Tehát nem kell egyéb, minthogy a franczia gyarmat, — mert ennek tekinthető III. Napoleon unokaöccsének társasága, — a

csatornát be ne végezze, s mind örökké megmarad jogainak élvezetében, melyek az alkirályi kormánytól való teljes függetlenséget czélozzák, ha csak a nagy politika számításait meg nem zavarja. Hogy mit jelent az, nem nehéz kitalálni. A részvényesek csak a második sorban állanak. Franciaország politikája amúgy suttomban új positiót nyert a Földközi tengernél; Egyiptomban, az Anglia és legfontosabb gyarmatai közötti legrövidebb úton erős állomást foglalt és becses jogokat szerzett. Ha a csatorna elkészül, akkor India kapuja egy hián száz esztendeig a francziák tetteles birtokában lesz. Ha nem készül el, akkor Franciaország a Vádi Tumejlaton Egyiptomnak egyik szép földdarabját birja törvényes joggal, s ennél fogva az egész ország belügyeibe számtalan alkalommal beavatkozhatik“ *).

Erneszt herczeg és kísérete márczius 29-én Masszanába érkezék. Itt új világ tárult fel előttük, de a forró égöv alatt s a míveletlen országokban szokásos kellemetlenségek és kényelmetlenségek is beköszöntek. Az egész társaság M' Kulluba költözék, hol egy keresztyén missiói telep van s egy angol alconsul is lakik. A herczegasszony ennek új szalmaházában szállott meg. Innen a társaság legnagyobb része a herczeggel együtt a hegységek közé ment **). A százarok hullámos sülevényes pusztáján áthaladván, a havasi vidék lejtőjén kapaszkodának fel, és pedig a Lava völgyén, melyet a forró évszakban is egy zúgó patak locsol. Itt rögtön egészen más jellemet ölt a természet. Buja növényzet mutatkozik mindenütt s kisebb nagyobb állatok, elefántok is, népesítik a hegyiséget. A hegyek és völgyek a tiroli havasokra emlékeztetnek. De meglepő báj ömlik el a vidéken, hol a havasi táj a forróövi növényzettel egyesül. Ápril 7-én végre a 6000 láb magas térségre jutának föl, melyen a menszák gúnyhó csoportjai terülnek el, s melyet köröskörül 900 1000 láb magas havasok vesznek körül. A

*) Azonban a legújabb hírek szerint a szuezi csatorna kisebbik ága meg van már nyitva, s a vállalkozók ez évi májushoz akarják rajta megkezdeni az árszállítást. De ez csak akkor lesz élénk, ha a nagy csatorna elkészülend, melyet csakugyan „világra szóló“ vállalatnak fogunk mondhatni.

**) M' Kulluban a herczeg kíséretéhez többi közt egy magyarországi ember, valami Wagner is csatlakozott, ki Munzingernél szolgált vala, s azután a menszák között telepedett le.

hegyeket mindenütt erdők födik, egészen a tetejükig, ha csak meredek gránit-sziklák nem akadályozzák a fák meggyökerezését. A változatos tájék s a vadászat sok gyönyört okozott, de az élvezet sok bajjal és szenvedéssel is járt. A társaság nagy része lázba esett. A herczeg néhányad magával a keresztyén valláshoz szító bogoszok földjére folytatá útját, s Kerenben és környékén is érdekes vadászatokat tett. Ott 8—9000 láb magas havasokon két elefántot is lőttek. E mellett a legfestőibb tájékokat szemlélhették. „Oly körlátvány tárult fel előttünk, — írja a herczeg, — milyent csak Tirol- és Svájcország néhány vidékén láttam vala. Barna és zöld hegyeknek elláthatlan tengere merült föl, itt a legszebb és leglágyabb alakokban, ott meg horgas éles sziklacsúcsokban nyulakodva égnek. Nagy-messzeségben kelet felé egy aranyos szalag a Vörös-tenger hullámaint mutatá, minden más irány felé hegység hegységhez sorakozott csaknem egyenlő magasságban.“ Nem sokkalig mulattak a havasokon, s ápril 23-án már M' Kulluban voltak, hol a herczegasszonyt és kíséretét jó egészségben találták.

Ottani mulatásáról a herczegasszony ezt írja: „Az itt töltött napok nem voltak amolyan csendélet, milyent a kedves honban élvezhetünk, sokat, mint a míveltség elkényeztetett gyermekei, csak nehezen tűrhettünk el; de mégis nagy benyomásokban dúslakodó csendélet volt az, melyek emlékezetét senki közülünk nem akarná elméjéből kitörölni. A ki valaha a forróövi nap sugaraiban az eget, földet és tengert szemlélte, az a természet színpompáját, s a fenkölt érzelmet, melyet az embernek kölesönöz, soha el nem felejtí többé. Hogy mi a fény és lángoló színszépesség, csak a déli országokban tapasztalhatjuk. S a fény és szín azon teljességének benyomása, a nagy ellentétek, melyek alkonya a honi ködszürkület általi közvetítés nélkül egymás mellett állanak, s mégis csodálatos szépségű képeket nyújtanak, mind hatalmasabb benyomást tesznek ránk, mennél hosszasabban mulatunk ott, s életünket oly költőiséggel körveszik, mely mesésnek tetszik, s bennünket majdnem elnyom. E bűbájos fényben idegenszerű földi világ ragyog; az emberek, állatok, növények s minden tárgy, melyre az utazó bukkan, közrehatnak a tájék által előidézett hangulat fokoztatására. Jóllehet európai ember e vadonban nem érzi magát bátorságban, mégis a forró övi élet bizonyos magasztos nyugalmat költ lelkében. Minden nagyobbyszerűnek és egyszerűbbnek látszik, s minden nehézség nél-

kül visszagondolhatjuk magunkat az elmúlt évezredekbe, melyekben ugyanazon pásztori és költözködő élet volt, ugyanazon állatok kiáltoztak, ugyanazon növények diszlettek, ugyanazon színek ragyogtak, s ugyanily homok fehérlett közúzadékaival s elhullott állatok fehér tetemeivel.“

Brehm a herczeg egyik kísérője különösen a meglátogatott tartományok állatvilágát írta le szokott remek modorában. De könyvében a Szamhara vagyis partvidék, mely félig puszta, félig sivatag, s a menszák és bogoszok havasai is szépen vannak leírva.

A Vörös-tenger egyiptomi és nubiai partjait Schweinfurt is meglátogatta, ki leginkább a növényzet kutatásával foglalkozott. 1864 január havában Egyiptomba érkezvén, elsőben a deltát járta meg, azután a Vörös-tenger partjaira ment s Kosszeir és Szuakin környékeit, az ababdék és bisarinok hegységeit látogatta meg.

A felső Niluson és környéken egy erdélyi szász is megfordult, s kalandos útazásait egy kis könyvben írta le *). Ez Binder Ferencz, ki Szász-Sebesből Oláhországba Plojestbe szakadt, hol 1849-ig mint kereskedő volt letelepedve. Onnan Konstantinápolyba költözvén, csakhamar kedve kerekedett Kelet-Indiába menni, hol mostoha testvére élt. Átkelt Ázsiába s fél évig ott barangolt ide oda. Aleppóból 1850-ben Alexandriába s majd Kajróba ment. Itt mindenféle mesterséggel kereste mindennapi kenyerét, mígnem 1852-ben Henglin Tivadarral ismerkedék meg, ki akkor az osztrák consulságnál volt alkalmazva, s ki neki egy kereskedelmi társaságnál szerzett alkalmazást. Mint ügyvivője azon társaságnak, mely Alexandriában székel, sok útazást tett Egyiptomban, Nubiában s az egyiptomi Szudánban. A szerenese szolgált neki, s 8 év alatt szép vagyont gyűjtött. Már 1855-ben néhány magával vitt német mesterember segítségével egy európai házat épített magának Khartumban. Árúval Kordofánba és Abessziniába is kereskedett. Gyakori kereskedési útazásain megismerkedett vala a francia Malzac-kal, kit már főlebb említettünk meg. Ez 1860-ban meghalt, s halála előtt Bindert kérte meg, hogy hátrahagyott leányának és jöszágának gondjait viselje.

*.) Binder, Mittheilungen über seine Reisen in Orient und sein Leben in Afrika, Hermannstadt, 1863.

Az elhunyt Malzac hátrahagyott vagyonát az osztrák consuli hivatal eladta, s Binder vevé meg annak kereskedelmi telepét a Fehér-folyónál, 2500 talléron. Most tehát a Fehér-folyón hajózik fölfelé a telep átvételére. 1860 november 15-én indula el Khartumból három hajón, s december 9-én Ghaba-el-Sambilba érkezék, mely egy kereskedői állomás a folyó partján. Ez állomásra szállított az elefántesont, melyet a beljebb eső főtelepen a négerektől becseréltek vagy vadászaton gyűjtöttek. Mintán Binder az említett révben dolgait elvégezte, 18 néger és 50 katona kíséretében elindult, hogy a főtelepet Rongában fölkeresse. Egy darabig igen mocsáros földön kellett átvergődnie, mignem december 22-én a néger falut eléré, hol a főtelep volt. Ez 70 szalmagúnyhóból állott, melyek árokkal és kerítéssel voltak körülvéve. Az ott tanyázó 140 katona, valamint a néger alattvalók is hamar megbarátkoztak az új úrral, kit Malzac öccsének tartottak. Azután Binder egy nagyobb kirándulást tett délnyugati irányban, s az összegyűjtött elefántesontot, mintegy 100 mázsát, 900 négerrel és 60 katonával Ghaba-el-Sambilba hordatta, onnan pedig hajón Khartumba szállította. Megtérvén Rongába, megbetegedék, mégis egy nagy kirándulást tett, melyen ismét sok elefántesontot gyűjtött. 1861 június 2-án a Fehér-folyóhoz, s azután Khartumba tért vissza. Itt is sokáig gyengélkedett, végre 1862 februárban Hansal Mártonnal együtt Kajróba s innen Erdélybe ment. Szép természetrajzi gyűjteményt hozott magával, melyet az erdélyi természettudományi egyletnek (Nagy-szebenben) ajándékozott. 1862 ősszel ismét Khartumba ment, hogy vagyonát rendbeszedvén, Afrikától végkép elbúcsúzzék.

Elmellőzvé a többi utazásokat, melyek a Nilus völgyében s ettől keletre a Vörös-tengerig meg Habesig (Abesszinia) és nyugatra a legközelebbi években tétettek *), csak K r e m e r fent idézett munkáját említjük meg, mint a mely Egyiptomról igen alapos és részletes közléseket foglal magában, s nem csak a tudósokat, hanem a nagy közönséget is érdekelni fogja.

S most még az úgynevezett német expeditióról, azután pedig T i n n e asszonyok utazásairól kell szólnunk.

*) Érdekes közlések jelentek meg gróf K r o c k o w K á r o l y tól, ki 1864-ben a Vörös-tengernél levő Szuakinból Kasszalába utazott. (Petermann, Mittheilungen etc. 1865-diki évfolyam. 104. s. k. l.)

Midőn a B. Szemle első és második évfolyamában az Éjszak-Afrikában tett utazásokat, s nevezetes Barth kutatásait elbeszéltem, megemlítém, hogy 1854-ben az angol kormány a lipcsei születésű, jelés készülttségű Vogel Eduárdot küldé Afrikába a fölfedezések folytatására. A Timbuktaból hazatérő Barth, Bundi város közelében, egy erdőrengetegben találkozik véletlenül Vogellel. Barth szerencsésen haza érkezett, Vogel ellenben Kukanából Vádajba menvén, nyom nélkül odaveszett*).

Dr. Petermann Ágost, a góthai földirati közlemények lelkes szerkesztője, kiváló érdeklődéssel kísérte vala az afrikai fölfedezéseket. Midőn Vogel sorsáról balhírek kezdenek terjedezni, azon indítvánnyal állá elé, hogy egy jól szervezett német expedítio hozassék létre. Góthában 1860-ban egy bizottság keletkezik, melynek titkára Petermann lön. A bizottság felhívásait egész Németországban lelkesen fogadták a kormányok, társulatok és egyesek adakoztak a tervezett vállalat javára, s nemsokára több mint 15,000 tallér gyűlt be, a könyveken, portékákon és eszközökön kívül, melyek némelyek által a bizottságnak felajánlottak. Ez tehát kidolgozá az úti tervet és utasításokat, s kiszemelte a legalkalmasabb embereket. Az expeditio fő feladata ez volt: hogy Vogel nyomait keresse föl, igyekezzék magának sorsáról teljes bizonyosságot szerezni, s netalán hátrahagyott följegyzéseit és irományait megmenteni; azonkívül folytassa a Barth és Vogel által megkezdett fölfedezéseket, még pedig a Nilustól nyugatra a Czád taváig elterjedő nagy földterületen. Az expeditio fővezérlete Heuglin Tivadarra bízák, ki már sok évet töltött vala Abesszinia éjszaki tartományaiban, a Vörös-tengernél és Khartumban mint osztrák consul, s tudományos képzettségét néhány munka**) által is bebizonyította volt. Úti társaiul kiszemeltettek: Dr. Steudner a fűvészeti és földtani, Schubert Ármín a fűvészeti tanulmányokra, Kinzelbach Stuttgarthból a csillagászati észlelésekre, Munzinger Verner a népirati és nyelvészeti tanulmányokra. Ez utóbbi már 8 év óta tartózkodott vala a Vörös-tenger partjain Masszanában és Kerenben, részint kereskedési vállalatokkal, ré-

*) Lásd: Budapesti Szemle IX. köt. 196. l.

**) Fő munkája volt: Reisen in Nord-Ost-Afrika, Tagebuch einer Reise von Chartum nach Abessinien, Justus Perthes, 1857.

szint földirati és népirati tanulmányokkal foglalkozván. Az alárendelt személyzet is, az önként ajánlkozók közül, jól volt megvalogatva.

Az úti terv szerint Heuglin Konstantinápolyba mene, hogy ott a szükséges útleveleket és rendeleteket megszerezze; a többiek, kik Németországból indultak el, 1861 február havában Triesztben szállának hajóba, s márczius 5-én Alexandriába érkezének. Az expeditio összes tagjainak Masszanában kellett találkozniok, hogy onnan Khartumba menjenek, s így az eléjük szabott utazásokat és fölfedezéseket megkezdjék. Khartum volt tehát működésök központjául kijelölve; onnan kellett volna nyugat felé Darfórba és Vádajba előnyomulniok. Később Beurmann Móricz, ki 1860—1861-ben felső Nubia egy részét járta vala meg, a góthai bizottságnak arra ajánlkozott, hogy Bengázi felől, azaz éjszokról, tehát körülbelől a Vogel által járt ösvényen, fog Vádaj felé iparkodni, ott az expeditio többi tagjaival találkozandó.

Ekkép minden jól volt előre meggondolva, kiszámítva; Petermann nem csak úti tervet és útasításokat készített, hanem Hasenstein segítségével az Afrikában eddigelé tett fölfedezéseket, méreéseket és észleléseket is egybeállította, s ezen gazdag adattár alapján nagy mérvű földképeket készített Afrika különböző részeiről, tájékozásul az utazóknak. Oly jeles és kimerítő tudományos készüléttel talán sohasem ment Afrikába egy expeditio sem. Biztos sikert lehetett várni; mégis előre nem látott akadályok miatt kitűzött feladatának egy részét sem oldhatta meg a német vállalat.

Egyénileg a vállalatnak minden tagja buzgón teljesítette kötelességeit. Már azon idő alatt is, melyet alsó Egyiptomban s a Vörös-tengeren és partjain töltöttek, sok becses adatot gyűjtöttek. Az útasítás szerint minden tag köteles volt tapasztalatait feljegyezni és tudósításait minden kínálkozó alkalommal Európába küldeni. Ily jelentések csakugyan érkeztek is tőlük már 1861 márczius 10-kétől kezdve *), miután márczius 4-én Alexandriában kikötöttek vala.

*) E tudósításokat leginkább Petermann közlé; ilyenek: Steudner kirándulása Alexandriából Rosetté-be; Steudner jegyzetei alsó Egyiptom természetrajzi viszonyairól; Heuglin jegyzetei éjszaki Egyiptom és sziklás Arábia gerinces állatairól; Steudner-től: a német expeditio Mózes forrásainál Sziklás-Arábiában; ugyancsak Steudner utazása a Dzsiddából Kerenbe tett utazásról.

Alexandria- és Kajróban s e városok környékein május 25-kéig tartózkodtak, azután vasúton Szuezebe mentek. Innen kirándulást tévén Mózes forrásaihoz, június 3-án hajóba szálltak, s a Vörös-tengeren Dzsiddába, innen a Dahlak szigetesoporthoz mentek s június 17-én Masszanában kötének ki. Innen Heuglin és Steudner megegyeszer meglátogatták a Dahlak szigeteket, jun. 30-án pedig Munzingerrel együtt, ki Masszanában csatlakozott hozzájuk, elindulának Kerenbe, a bogoszok főhelyére, hol július 21-én érkezének meg. Innen sokféle kirándulást tettek, s alaposan kikutatták azon tartományokat, melyek Munzinger vizsgálódásai előtt még egészen ismeretlenek voltak. November 11-én Heuglin, Steudner és Schubert elváltak Munzingerrel és Kinzelbachtól. Ez utóbbiak nyugatra menvén, Kasszalának tartottak.

A góthai bizottságtól vett útatisítások szerint az expeditionnak a legrövidebb s leggyorsabb úton Khartumba kellett volna mennie, hogy mentől előbb Vádajba jusson, mely kutatásának főtárgyául volt kitézve. Ámde Heuglin más tervet forgatott elméjében, előbb Abessziániának kevesbbé ismeretes tartományait akarta megjárni, s a Szobat völgyén visszatérni a Nilushoz. Steudner és Schubert, mint láttuk, Heuglinhez csatlakozának, Munzinger és Kinzelbach pedig a góthai bizottság útatisításához ragaszkodtak. Midőn a bizottság e szakadásról értesült, azonnal egy levelet küldö Kerenbe, hogy annak, ha még lehet, elejét vegye. Azonban levele nem találá többé Heuglint a bogoszok területén. Az t. i. két úttársával elválván Munzingerrel és Kinzelbachtól, Mai-Sekhában, november 11-én Adoába, innen Axumba ment, hol nevezetes régiségek vannak. Visszatérvén, december 26-kaig Adoába maradt, azután Habes fővárosába Gondárba ment, hol 1862 január 23-án érkezék meg. Február 15-kétől ápril 4-kéig Dzsendát, Gorgora félszigetet, Gaffatot, Csecsehót, Szebitet, Vadelát, a talantai felsíkot, a Dzsidda és Besilo völgyeit, Magdalát s a hegyes Dzsimbát járták meg, s így Tivadar császár táborába jutottak, mely akkor a gallák területén az edsebeti felsíkon állott. Innen Dzsendába visszatérvén, Cselgán, Metemmén, Dokán át Abu-Haraszba, s a Kék Nilust követvén, Khartumba mentek, hova 1862 július 6-án érkezének. A bizottság tehát Heuglint elmozdítá az expeditio vezérletétől, s Munzingerrel bízá meg vele.

Munzinger és Kinzelbach az esős évszakot Nubiában töltvén, csak októberben indulhattak el Khartumba. E szerint a német *expeditio* már 1861 végén fel volt bomolva, s három külön vállalatra szakadt. Munzinger és társa Khartumnak s onnan Kordofánnak és Darfórnak tartottak; Beurmann Afrika éjszaki partjairól igyekezett Vádaj felé; végre Heuglin és két társa dél felé Abesszinia hegysegeinek tartottak. Európa tudósainak figyelme tehát három irány felé fordult; mind három részről nevezetes fölfedezéseket vártak.

Azonban az események gyorsan fejlődtek. Munzinger és társa 1862 márczius 9-én érkezének Khartumba. Csakhamar ismét fölkerekedvén, április elején, Kordofánnak tartának, mely a Nilus nyugati oldalán az első oázis. Két hétig tartó unalmas és lassú utazás után El-Obeidbe, a kordofáni fekete szultán székhelyére érkezének. Most ott kellett várakozniok, míg nem a darfóri fejedelemtől az engedelmet megkapják, hogy országán keresztül Vádajba mehessenek.

Darfört eddigelé csak egy európai, t. i. az angol *Brown* *György* látogathatta meg 1793-ban. Az egy nagy ország, mely Kordofántól nyugatra esik. Túl rajta Vádaj következik.

A darfóri szultán Munzinger kérelmére, melyet egy arab kereskedő vitt el neki, azt válaszolá, de levelét nem egyenest Munzingerhez, hanem dr. Natterer, osztrák consulhoz Khartumba intézte, nem ellenzi ugyan, hogy a *franghi* (európai) utazók az ő látogatására menjenek, de Darfórban a levegő és víz az idegeneknek roszul szolgál, s ezek koczkáztatják egészségöket, miről aztán ő nem tehet. Nehány esztendeje, hogy egy francia orvos, *Cuny* *), fiatal fia kíséretében, jött Darfórba, s ötödnapra megérkezése után meghalt. Azután holmi roszakaratú emberek azt a hirt költötték, hogy az ő szolgálai okozták az orvosnak halálát. —

*) *Cuny Károly*, az egyiptomi pasa szolgálatában és a Sziut tartomány főorvosa volt. 1857 november havában a Nilus völgyén Abu-Guzig (Ó-Dongola közelében) fölmenvén, Kordofánnak fordúlt, s az európaiak által még nem járt pusztán haladt át egy karavánt követve. 1858 ápril 5-én El-Obeidbe érkezék. Onnan, talán májusban, Darfórba ment, hol állítólag rögtön megbetegedék és meghalt. Magával vitte volt alig 11 éves fiát, ki később visszakérült Egyiptomba. Úti naplóját, mely Sziutból El-Obeidig való utazását tárgyalja, gróf *D'Escayrac de Lauture* adá ki 1863-ban.

Végre egyáltalán meg nem engedhetné, hogy az idegenek az ő országából még beljebb is menjenek a Szudánba, hol ő épen nem állhatna jót az ő bátorságukért.

Midőn Munzinger e válaszról értesült, azonnal eltökélé magát, hogy megfordul, s Darfórba se megy. Meg volt győződve, hogy Cuny nem természetes halállal halt meg*). Míg El-Obeidben tartózkodott, alkalma volt részletesebb tudósítást szerezni Vogel megöletéséről. Bizonyos Mohammed, ki Sejkh-el-Abidin nevű urát Timbuktuból Mekkába tett zarándokláson kísérte, beszélé el neki, hogy 1856 tavaszán urával Masszénja városban, Baghirmi országban tartózkodott, midőn Vogel oda érkezék, s ott körülbelöl egy hónapig mulatott. Mohammed azon idő alatt megismerkedett Vogel szolgájával, ki Feszánból való volt. Kevéssel Vogel elutazása után urával együtt Masszényából Borguba ment, mely tartomány éjszakeről határos Vádajval. Ott hallotta, hogy mi történt Vogelgel. A vádaji szultánnak Szimélek és Gherma nevű két vezirje volt. Az első becsületes és igazságos ember, de a másik kapzsiságáról és kegyetlenségéről hírhedett el. Vogelnek igen szép lova volt, ezt megkívánta Gherma, s üzené Vogelnek, hogy adja ajándékol a szultánnak. Vogel felelé, hogy úti lovát nem ajándékozhatja el. Gherma ekkor azt üzené neki, hogy meg akarja venni. Vogel ezt is megtagadta. A nép úgy hitte, hogy Vogel muszulman, de a szultán és vezirjei jól tudták, hogy keresztyén. Gherma tehát az ál-sarifet arról vádolá, hogy bűbájos, ki ténta nélkül ír. Különbben is mit gondolnak ők egy hitetlennek életével? Vogel tehát elfogták, s Besé városban, mely Várától, Vádaj fővárosától, mintegy 16 óra járásnyira délre fekszik, kivégezék. Ez 1856 május havában történt. Midőn Mohammed és ura Vádajban jártak, mindenütt ez eseményről beszélének, s maga Szimélek több ízben emlegeté előttünk kárhoztatva és sajnálva Gherma tettét. — Ettől némileg eltér Mohammed ben Szliman elbeszélése, ki állítólag Vogel egyik szolgája volt s vele együtt Baghirmiből Vádajba utazott, s azután 1862-ben Tripolisba ment, hol a britt consultól hivatalosan vallattatott. Szerinte Vogel és három szolgája Várában végezték ki a vádaji szultán parancsára, 14 nappal oda érkeztek után.

*) De Heuglin, ki Cuny fiával találkozott, állítja, hogy lázban halt meg.

Munzinger időnként Petermannak küldött közlésein kívül egy terjedelmes munkát készített, mely „Ostafrikanische Studien“ czímmel 1864-ben jelent meg. Ebben egy általános vázlatot ad Abesszinia természeti, népességi, társadalmi, állami és vallási viszonyairól, azután az Abesszinia éjszaki határszélén lakozó, félig-meddig keresztyén, félig mohammedán, félig földmivelő, félig nomád népségeket írja le, melyek mind Abessziniának, mind Egyiptomnak hódolnak, köztük három főcsoportot különböztet meg, t. i. az aghazikat, besariéhkét vagyis bedzsákat s a kunamákat. Továbbá részletesebben tárgyalja az általa megjárt tartományokat és népségeiket, s végre Kordofán ethnographiai viszonyait adja elő. Munkája különösen nyelvészeti és ethnographiai tekintetben nagyon érdekes, jöllehet némely általános következtetései ellen kifogásokat lehet tenni és tettek is már. Ő azt állítja, hogy Nubia, valamint a közép Nilus medencéje összes népségei egészen Kordofánig a rá b származásúak. Ezt mások tagadják, s azon népségeket a régiek által úgynevezett aethiop törzshöz számítják. Ugyancsak Munzinger azt mondja, hogy a néger faj voltaképen nem különbözik más fajoktól. „Ha szabatosan észlel az őszinte utazó, — úgy mond, — akkor nem tudja többé, hogy hol kezdődik tulajdonkép a néger, s a hit az egyáltalános fajkülönbségben mindinkább elenyészik.“ Ez állítását sem akarják elfogadni, s ráfogják, hogy Darwin híve.

Beurmann Károly Móríc 1835-ben Potsdamban született, 1857—1858-ig porosz katonatiszt volt, 1860-ban Egyiptomba utazék. A Niluson fölfelé menvén, Nubia különböző tartományait buvárlotta át; elsőben Koroszkón át Szenárba akart menni, de hírért vevén, hogy ott veszedelmes láz uralkodik, megfordula, s Kajróba mene. Innen Szuezbá utazván, hajóba szálla s a Vörös-tengeren hajózik Arábia partjai mentében egészen Adenig, megérintvén Dzsiddát, Mekka kikötőjét. Azután Masszanában kötve ki, Takán át Khartumba utazék. Itt báró Harnierhez akart csatlakozni, de ez már elútazott vala Gondokoro felé, tehát Nubián keresztül Szuakinba mene, s ott hajóba szállván, a Vörös-tengeren Szuezbá s Kajrón és Alexandrián át hazatért. Ezen kirándulásairól kisebb nagyobb jelentéseket küldött Európába, melyek tanúságot tettek jeles készségéről. Jártas volt az aráb nyelvben és természettudományokban, s a természettani eszközök-

kel is tudott banni. Azért a góthai bizottság igen szívesen fogadta el ajánlkozását, mely szerint éjszak felől, Bengaziból akart Vádajba előnyomulni, Vogel sorsát felderítendő; annál szívesebben tevő azt, minthogy különben senkisésem találkozott vala, kinek kedve lett volna ezt az utat kockáztatni.

Beurmann tehát, szüleinek egyetlen fia, lelkesült bátorsággal és bizodalommal bucsúzik el 1861 karácson második napján szülei házától. Mindjárt, hogy Bengaziban kiköte, váratlan akadályok gördültek útjába. De ő csüggedetlenül előre nyomult. Egyenest nem mehetvén délre, Fezzának fordult, s így Murszukba jutta. Szorgalmasan jegyezgetett mindent, mit látott, s 1862 juniusban kelt több levele érkezék Európába. Ekkép elhagyá Murszukot, s a bornui járatos úton haladott előre. Ettől fogva mind ritkábban vettek tőle levelet. Utolsó levelei Barthhoz voltak intézve. Azokból azt látták, hogy július 7-én Madruszában, július 10-én Tegerriben, 17-én Bir-el-Varnál (Temninél), 19-én Bir-Mademmánál volt. Ott letért a bilmái útról, s nyugatnak tartva, az európai embertől még meg nem látogatott Dzsebado oázist kereste föl, melyet július 25-én ért el. Oda való útjában Bir-Kamodant s Afingese hegyét érintette. Dzebadó és Bilma között, valamint Bilmától délre is Muszkatennál való ságos vashegyekre bukkant. Bilmától a szokott úton tovább haladván, Agadem kútnál Mohammed ben Szlimánnál, Vogel egykori szolgájával s egy számüzött vádaji főemberrel találkozék, kik Tripolisba mentek, s kiknek ajánlólevelet adott az ottani angol consulhoz. Augustus 16-án Belkasi-farri kútnál volt, azután Nkuru-tinon át s Kufe kút mellett elhaladván, augusztus 20-án a Czád északi oldalán levő Henderi-n-Kibbúba érkezék. Innen egyenest Vádajba akart menni, de egy szolgáját se bírhatta rá, hogy elkísérje. Kénytelen volt tehát Kukába, Bornu fővárosába menni. Itt jó fogadtatásban részesült. Már szeptember 12-én Vádajba készült. De a bornui sejkh (fejedelem) nem akarta elereszteni, mivel Ká-nem országban zavarok ütöttek vala ki. Beurmann tehát kénytelen volt vádaji útját elhalasztani. Azalatt kirándulást tett Jakobába, a szokotói birodalomba kebelezett Bauesi tartomány fővárosába. Dec. 13-án ismét Kukába érkezék, s innen írta dec. 24-én Barthnak: „Egészségem nagyon hanyatlott, attól tartok, hogy nem fogok sokat lendíthetni, mert az elmúlt három hónap alatt tett kirándulásainról sem vagyok képes rendes jelentést készíteni. Anyagi te-

kintetben is rosszul vagyok; kirándulásomon egy lovat s három tevét vesztettem el, és saját fegyvereimnek egy részét kell föláldoznom, hogy azonnal indulhassak Vádajba. Pénteken, december 26-án fogok innen Kánembe menni, mert a délibb út a kiáradt vizek miatt még most se járható.“ — Egy angol consulhoz Murszukban intézett s 1863 január 6-án kelt levelében írja, hogy december 26-án csakugyan fölkerekedék, de 2 napi járás után három szolgálja közül kettő megtámadta és megfosztotta; még óráját is elvevék. Ennek folytán a legnagyobb szorultságban visszatért Kukába, hol egy arab kereskedő, Mohammed Titivi, kisegítette a bajból, adván neki embereket, pénzt és eleséget, a miért ő neki egy 450 Mária-tallérról szóló váltót adott. Egészsége még sem állott helyre, azért szándéka, Vádajból a legrövidebb úton visszatérni Bengaziba.

De az angol főconsul Tripolisban már augusztus 12-én kelt levelében írja, hogy a Bornuból érkezett karaván azon szomorú hírt hozta, hogy Beurmann megöletett. E hírt az utóbbi tudósítások is megerősíték. Ezek szerint Beurmann mindjárt, midőn a vádaji birodalom határszéli tartományába érkezett, a szultán parancsára meggyilkoltatott.

Láttuk fennebb, hogy Heuglin és két útítársa Habesben, vagyis Abessziniában, kutatási terveiket nem voltak képesek egészen valósítani. Habes hajdan igen hatalmas keresztyén birodalom volt. Az újabb időben a belső villongások és az európaiak avatkozásai következtén bomlásnak indult. A franczia és angol kormányok ott is versengenek egymással. A birodalom egyes tartományait egymástól független fejedelmek bitorolták, míg nem az alacson származású K a z a j-nak sikerült felülkerekednie, az egyes fejedelmeket 1852 óta egymás után levernie, s magának az egész birodalmat meghódoltatnia. 1856-ban a királyok királyának címét s II. T i v a d a r (Tadrusz) nevét vevé fel. Birodalmát régi nagyságában törekszik helyreállítani, s a határos népek ellen is hadakozott. Sőt Egyiptomot is fenyegeti. Az alkirály szudáni helytartójától követelte, hogy Szenárt s mindazon tartományokat adja át, melyek hajdan az abessziniái birodalomhoz tartoztak. „Tivadarnak, írja egyik levelében Heuglin — valami sejtelme van a természetes határokról.“ Agyában azon tervet forgatja, hogy nemcsak egész Abessziniát régi kiterjedésében, Masszanától a Nilusig,

foglalja majd el, hanem a mohammedánokat Egyiptomból is ki akarja kergetni, sőt Jeruzsálemet is óhajtja megszállani, hogy ott Dávidnak, elődjének, állítsa helyre trónját.“ — De csakhamar új zavarok ütöttek ki saját birodalmában, s Tivadar császár mind nagyobb nagyobb zsarnok lett. Az európai utazók és hithirdetők mind nagyobb zaklatásoknak és sanyargatásoknak voltak Abesszíniában kitéve. Nehányat közölök fogságra is vetett Tivadar, nevezetesen a francia Lejeant, a hollandiai báró D'Ablaing-et, Cameron angol consult s néhány hithirdetőt.

Henglin azután is, hogy a német expeditio vezérletétől elmozdítottatott, folytatta levelezéseit Petermannal. Steudner is küldött néhány érdekes jelentést, nevezetesen útját Adóából Gondárba írta le. Némi bosszúság mégis szól Heuglin egyik másik leveléből. Így 1863 június 30-án a Dzsúr folyó mellékeiről írt levelében mondja: „Magam a legszükségesebb tárgyakat se fogom bevásárolhatni, mert kételkedem benne, vajjon háromévi szakadatlan dolgozásaim által szerezhettem-e annyit is, hogy még néhány száz tallért kiadhassak. . . . Igen épületes a „német expeditio“ oltalmi viszonya is. Német lobogó alatt nem utazhattunk, mert nincs; Egyiptomban s Masszanában angol oltalom alá kényszerültünk magunkat adni, mivel egy német államnak sincs összekötése vagy befolyása Közép-Afrikában, sőt nevét sem ismerik ott egynek is. Khartumban lemondtunk az angol oltalomról, mivel Petherick consul akkor messze földön járt, helyettese pedig, ki egy siriai uzsorás, épen nem volt az az ember, ki szükség esetében nyomós oltalmat adhatott volna Darfórba stb. teendő utazásra. Tehát francia védelemért kellett kunyorognunk, melyet csakugyan — úgy mint előbb az angelt, — bő mértékben élveztünk is. Most pedig — mint az expeditio utolsó roskatag romja, — hollandiai lobogó alatt utazom, idegen kormány segítségével, betegen és sok, nagyon sok nélkülözést tűrve, igazán Afrika közepében, e continensről való eddigi ismereteink küszöbén messze túl. S még itt is kénytelen vagyok a németek — mert földieim — gánecszkodásait tűrni, holott egész birodalmok sem képes, egy máknyi közvetlen oltalmat nyújtani oly embernek, ki lelkestől testestől német, s kit éhen, vagy mint szegény Steudnert, lázban hagynak elveszni, mignem ráérnek, neki amolyan németesen szerény adománykát kiszolgáltatni, hogy életét tengethesse.“

Heuglin a T i n n e hölgyekkel került a Gazella folyó mellékeire s a dzsürok földjére. Ezek dúsgazdag hollandiai s illetőleg angol hölgyek: Tinne asszony és testvére, Capellen báró kisasszony, Capellen, hollandiai admirális leányai. Az előbbi egy angolhoz ment férjhez, s leánya, T i n n e A l e x a n d r i n a kisasszony, égett a vágytól, ismeretlen országokban utazni. Édes anyját és nénjét új meg új utazásokra lelkesítette; volt pénzök és bátorságok, szerették a kalandokat, s így oly akadályokon is győztek, melyektől sok ember visszariad.

Tinne asszony, testvére és leánya 1861 júliusban hagyák oda Hága városát, s augusztusban Alexandriában szállának partra, hogy Egyiptomot harmadszor megjárják, miután azt már 1856-ban s azután 1858-ban meglátogatták vala. Az öszt s a télnek egy részét Kajrónál egy szép falusi tanyán töltötték, s 1862 január 9-én megkezdék útjokat Nubia és Szudán felé, három bárkán. Igen nagy kísérettel utaztak, s egész évre való mindennemű szükségletekkel indultak el. Így többi közt 800 font sterling részpénzt vittek magokkal, mi 10 tevére való teher volt, s midőn Koroszkóból a sivatagon át Abu-Hammebbe szárazon tették az utat, poggyászuk tovaszállítására 102 teve kellett. Khartumban kis ideig pihenvén, a felső Niluson folytaták útjokat és pedig Halim pasa gözösén, melyet 20,000 frankért vettek bérbe. Helyenként rabszolga hajókkal találkoztak, mi annyira elkeseríté őket, hogy tetteles erővel is igyekeztek a rabszolgákat kiszabadítani, mi olykor vitézségüknek sikerült is. Különben a Fehér folyó jobban tetszett nekik, mint a nubiai és egyiptomi Nilus. Partjait mindenféle mimozák, tamarindok, virágos bokrok s vízi növények ékesítik, s a majmok és madarak sergei, a nilusi lovak és krokodílok vonzó és változatos látványt nyújtottak. A fekete népségek szíves nyájassága is kedvesen hatott rájuk. Tinne kisasszony olykor lovagolni szokott, azért a török szultán leányának tartották, s azt hitték, azért jött közéjük, hogy segítsen rajtuk, vigasztalja őket. Sőt még a gonoszságairól elhírhedett Mohammed Cher is, ki Kukában garázdálkodott mint főnök és rabszolgakereskedő, királyi kitüntetéssel fogadá őket, s Tinne kisasszonyt Szudán királynéjává ajánlkozáék tenni.

A Dzsebel Hemaja környéke annyira megtetszett nekik, hogy ott szerettek volna maradni, de embereik a vad állatoktól

féltek, s az egyik hölgy kénytelen volt onnan Khartumba visszamenni, hogy a gőzöst hosszabb időre bérelje ki. Azután július 7-én folytatták útjokat a folyón fölfelé. De ott a mocsáros vidék már nem tetszett nekik, s a khartumi kereskedők által vérig zaklatott sillúkoktól is kellett tartaniok. Azonban a hír, mely előttük járt, ott is használt nekik. Midőn egy sillúk falunál horgonyt vetettek, hogy a szükséges fát vágják, a gőzös népsége nem mert kiszállani. Tinne kisasszony tehát 10 katona kíséretében egyenest a faluba ment, ott mint a szultán leánya a legnagyobb tisztelettel fogadták, s az országot is felajánlák neki, ha megsegíti, hogy a gyűlölt Mohammed Chert elűzhessék.

Tovább haladván, a Szobat folyóba fordultak be, s rajta hajóztak fölfelé, a meddig lehetett. Szebbnek találták, mint a Fehér-folyót Dzsebel Hemaján felül. Azonban a No taván túl annak partjai is szebb alakot öltenek. Felséges erdei fák számtalan küszö növénynyel, a csinos papyrus, a rendkívüli könnyű fát szolgáltató ambadzs s különböző fűtejfélék díszlenek ott. September 4-én Sz-Kereszt missiót érték el, hol 15-kéig mulattak. Azután Gondokoróba hajóztak, hol september 30-án érkezének meg, a feketék nagy bámulatára, mivel a vitorlás hajók csak januárban szoktak oda érkezni. Még öt órányira Gondokoron túl is hajóztak, mígnem a sekélységek miatt kénytelenek voltak megfordulni. Gondokoróba csak a Belenia hegyet látogatók meg; nagyobb kirándulást a környékbe nem tehettek, mert a feketék De-Bono rablásai és kegyetlenségei miatt nagyon fel voltak bűszülve. Tinne asszony ezeket írja egyik levelében: „Nem írtam még önnek, hogy Gondokoróban — Alexina betegségét kivéve, igen jól éreztük magunkat. Ott igen szép terrasse volt, mely azon házhoz tartozik, melyet a tirolai híthírdetők építettek, s betegség miatt oda hagytak valami szépek a tamarind és citromfák! Alexina megbetegedése előtt egy 4 órai kirándulást tettünk a Belenia hegyre, dús lappalyn át, melyen szép fák díszlenek, sok tehéncsorda, s juh- és kecskenyáj, meg sok néger falu van. A négerek, valameddig kukoricájok eltart, éjjel nappal dalolnak. Minden faluban egymásután ünnepet tartanak. Szép harcias népfaj, csak hogy kissé civakodók.“

October 22-én odahagyák Gondokoro környékét, erős láz bántotta a hölgyeket, s november 20-án megint Khartumban vol-

tak. A folyón Khartum és Gondokoro közt tett útazás lefelé körülbelül 170, fölfelé pedig 360 óráig tartott, leszámítva t. i. a vesztegléseket.

Khartumban a hölgyek csakhamar új még kalandosabb útazásra készültek, t. i. a Gazella folyón a nyamnyamokig akartak menni. Capellen báró kisasszony, gyengélkedése miatt, Khartumban szándékozott maradni. Heuglin és Steudner, valamint báró D'Abiaing, engedelmet kértek a hölgyeket elkísérni; ezek szívesen megengedték, mivel ezáltal útazásuk némi tudományos jellemet kapott, Tinne kisasszony pedig szeretett volna valamit a tudománynak is használni a nagy áldozatok által. *)

Midőn Heuglin, Steudner és Schubert 1862 július elején Abesszíniából Khartumba érkeztek, már minden kilátás eltűnt, hogy a német expeditio főczélját, Vádaj országba kelet felől juthatni, elérhessék. Munzinger meggyőződött vala, hogy Darfóron át európai ember nem mehet oda, egyszersmind azt is látta, hogy az expeditio, a rendelkezésére levő eszközökkel, egyáltalában nem mehet sokra, s dél felől, a Gazella folyó mellékeiről sem kísértheti meg az utat Vádaj felé. Heuglin és két társa azonban még nem akartak Európába visszatérni, s egy fél évet Khartumban töltöttek, betegséggel és nélkülözésekkel küzködvé.

Azon idő alatt csak az Araskol hegységet látogatták meg a hollandiai születésű Pruyssenaer kíséretében, ki azután Nubiában folytatá útazásait és háromszögelléseit. Schubert nov. 16-án Klancsnik kíséretében a Bahr-el-Ghazal déli mellékeire ment, hol az utóbbinak kereskedő telepei voltak. Heuglin részint kölcsönvett, Steudner pedig édes anyjától kapott pénzen a legszükségesebb dolgokat bevásárolván, Tinne asszonyságokhoz csatlakoztak.

A hölgyek nagyszerű előkészületeket tettek. Megszerezték egy vontató gőzöst, egy dahabieh-t (kéj-bárkát), 4 szállító hajót, 4 teherhordó tevét, 1 lovat s több mint 20 szamarat; Heuglin és Steudner egy külön bárkát vettek, továbbá 1 lovat, 2 öszvért s 8

*) Burton azt mondja, hogy a Niluson tett nagy útazásuk alatt évenként 60,000 frtot költöttek; de hihe!őleg még jóval nagyobb volt a költségük. Barth belső afrikai nagy útazása alatt, mely majdnem 6 évig tartott, s melyen legalább 3000 földíratí mérföldet járt meg, csak 10,000 talért költött el!

szamarat. A felfogadott fegyveresek, szolgák, eselédék összes száma majdnem 200-ra rúgott. Tolmácsul egy olasz, Contarini, szegődött. Képzeltetni, ennyi ember számára, mennyi eleséget, lőszert s mindenféle portékát kellett összevásárolni, s mily nehézséggel járt csak az expedíciónak megindítása is. Végre felkészültek, s Heuglin meg Steudner 1863 január 25-én elindultak Khartumból. A főcsapat a gőzössel két nappal később hagyta el Khartumot. — Heuglin naplójában az utazás tudományos eredményeit találjuk följegyezve. A hölgyek egyes levelekben közölték élményeiket európai ismerőseikkel, s úti leírásuk a „Transactions of the Historic Society of Lancashire and Cheshire“ XVI. kötetében, ebből pedig külön lenyomatban is megjelent ezen cím alatt: *Geographical Notes of Expeditions in Central Afrika, by three Duch Ladies. By John A. Tinne, Liverpool, 1864.*

A hajóraj február 3-án a Szobat torkolata mellett haladt el, február 5-én a mocsárokba (No tavába) érkezék, melyek a Bahr-el-Ghazal és Bahr-el-Abiad összefolyásánál terülnek el. Onnan a Gazella folyón fölfelé a Rek révig vergődtek. Ez néhány év óta az üzerek főkikötőhelye (masra). Február 10-én érkezének oda. „Az utazásnak e része, írja Tinne asszony, felette egyhangú volt. A folyó, t. i. a Bahr-el-Ghazal, egy szűk és kanyargós csatornát képez, telve gyepszigetekkel és földzáttonyokkal, s jobbról meg balról átgázolhatlan nádasokkal szegélyezve. Sok elefántot, vizilovat, bivalyt s más vad állatot látni; de az ingoványos sárréten lehetetlen a vadászat.

A Masra-el-Rek környéke is csak egy terjedelmes sárrét, egyes locsogókkal, csatornákkal, lapos szigetekkel, melyeken csak hangyadombok emelkednek. A legnagyobb locsogó egy tócsa, melyben vagy 30 bárka fér el. Midőn Tinneék hajói oda érkeztek, már vagy 20 más bárkát ott találtak. Mindezen bárkák felvonták a lobogókat, s üdvözlésekkel fogadák az asszonyságokat. Onnan lehető gyorsan tovább akartak menni, hogy az esős évszak beállta előtt a Dzsúr, Bongo és Kozanga folyókon áthaladván, a túl rajtok levő magasabb földre érhessenek, hol az esős évszak lejártát óhajtották bevárni. „Mi történik majd a harif (esős évszak) után, írja Heuglin, arról annak idején Mofio (a nyamnyamok egyik főnöke) ő felsége udvarából fogom tudósítani. A gőzös egy hét múlva visszamegy Khartumba, hogy számunkra új élelmi s

más szereket hozzon. Reméltem, pénzt is hoz nekem, mert eleségen kívül a nyamnyamoktól beljebb teendő útamra még sok üveggyöngyöt, rézrudat stb. szükségelvek, talán teherhordó állatokat is. A lőszerekkel talán egy évig még beérjük, noha sokat fogyasztunk. Ha nem lehet a Czád taváig előnyomlunk, akkor majd azon lesznek, hogy egy év múlva a Szobat és Baro folyókat vizsgálhasam meg.“

Azonban csak lassan haladhattak előre. Nem volt elég barok a sok eleség és más készlet tovaszállítására, teherhordó embereket pedig a Masra környékén nem kaptak. Az ott telepedet khartumi kereskedők is mindenkép akadályozták előmenetelökben, mert nem szívesen látták, hogy az „ő országukat“, melyben oly gyalázatosan garázdálkodnak, más ember meglátogassa. Heuglin és Steudner tehát az emberek, és podgyász egy részével előre mentek, hogy alkalmas helyen tanyát üssenek, s a szükséges teherhordó embereket onnan küldjék a Masrába. Nagy ügygyel bajjal nyomultak előre nyugati irányban. A Dzsor folyón és más kisebb vizeken meg záporpatakokon (chor) átkelvén, végre a Vau víznél egy dzsur falut értek el, melynek közelében két kereskedőnek tanyái (szeriba) voltak. Mind Steudner mind Heuglin már a Masrában gyengélkedtek, s a láz folyvást bántotta őket. April 6-án Steudner rosszabbul lett s már april 10-én elhunyt. Ez nagy csapás volt Heuglinre, ki mindazáltal folytatta munkálkodását. Felette sok baja volt, míg a szükséges teherhordó embereket megkapta. A négerek önkényt nem akartak s nemis mertek szegődni, mert féltek uraiktól, a „kereskedők“-től. Ezek pedig iszonyú zsarolásokat követtek el s csak hiú ígéretekkel biztatták Heuglint. Az esőzések beálltak, mielőtt a magasabb földet elérhették volna.

Tinne asszony márczius 26-ról ezeket írja: „E sorokat földünk egyik legsajátságosabb helyén írom, hova szintén nagyon sajátságos úton jutottunk. A Ghazal folyón 3—4 napot mentünk felfelé, s minduntalan úgy látszott, hogy a folyó legott magas füvek és nádak tengerében fog elveszni. Egészben véve az egy roppant mocsár, melyen át a bárkákat csak lassan lehet póznák segítségével előre tolni; a náderdőben gyakran fejszével és sarlóval kell útát vágni. Négy napi fárasztó munka után elértük a tócsát, melyben most 25 bárka szorong egymás mellett a legnagyobb zavarban. Ez a Rek masra vagyis kikötő. Itt kell most veszteglenünk, míg-

nem Heuglin úr 8—10 napi járó földről embereket hoz Expedítio fölszerelése valami hihetetlen dolog. Magunkkal 10 hónapra való eleséget és portékát (ajándékokra és eszerére) kell vinnünk, — 300 mázsza üvegárút, 8 hordó rezet, 12,000 darab kagylót (cauri), azután borsot, sót stb. s miután egy-egy ember legföllebb 40 fontnyi terhet vesz magára, képzelheti magának, hogy mennyi emberre van szükségünk. Legalább 200 kell.“

Május 13-káról ezt írja: „Most jól megy a dolog. Végre 80 embert kaptunk a teher hordásra; tudjuk, merre megyünk; egy szóval, jól vagyunk. Heuglin úr meg van elégedve a beljebb eső országgal; szép vidék, jó víz, vendégszerető nép.“ De már két nappal később így ír: „Jannár előtt nem igen térhettünk vissza bárkáinkhoz a Rek tóban. Az esőzések csak novemberben állanak el; s akkor a vizek annyira megáradnak s a sár oly mély, hogy állataink egy lépést sem tehetnek előre.“ Junius 1-jén írja: „Május 17-én oda hagytuk hajóinkat. Nem mondhatom, hogy a tartomány szép volna, de igen sajátos jellemű. A fák szépek, s helyenként elég tisztos külsejű falvak vannak tócsák mellett. Május 20-án Afog faluba érkeztünk. Leányom itt lázba esett, s másnapra katonáink felzendültek, mondván, hogy nincs mit enniök, stb. Mégis sikerült őket lecsendesíteni. — Most megint útban vagyunk, s remélem, hogy a Kazinka (Kozanga) hegységet szerencsésen elérjük, hol majd a száraz időt fogjuk elvárni. Afog egy igen csinos falu buja szántóföldekkel, sok durrával és tökkel. A fák felségesek, s a távolban egész sereg tehenet, kecskét és juhót látunk legelni. A lakosok egészen méhkashoz hasonlító kunyhókban laknak; minden családnak három négy ily kunyhója van. Még néhány folyón kell átkelnünk, hogy a Kozanga hegyeket elérhessük, onnan azt mondják, csak két napi járó földre laknak a nyamnyamok, kiknek országa útazásunk végeztelje.“

De az ottani szeribák tulajdonosai s a mostoha időjárás meghiúsították reményeiket. Tinne asszony julius közepén hirtelen meghalt, ugyancsak juliusban Schubert is elhalt, ki Klancsnikot a Kozanga hegységbe kísérte volt el. Tinne kisasszony, anyja halála után, felhívá Heuglint, hogy miatta ne halassza el további útazásait s vegyen üveggyöngyeiből, lőszereiből s egyéb készleteiből, valamint fegyveres embereiből is, annyit, mennyit szükségesnek talál. Heuglinnek kedve volt folytatni útját, de föl

kellett hagynia tervével, s végre mindnyájan kénytelenek voltak visszatérni. 1864 január 22 én Tinne kisasszony második komornája is meghalt. Február 1-jén elkezdek útjokat a Rek masra felé s april elején Khartumba érkeztek. Ott Tinne kisasszonyt még azon szerenesétlenség érte, hogy május közepén nénje is meghalt. Julius 5 én végre búcsút vettek Khartumból s Nubián át Szuakinba a Vörös-tengerhez, onnan pedig Szuezbé utaztak.

Tinneék és Heuglin ezen útazásai által a Bahr el-Ghazal mellékeivel ismerkedtünk meg jobban. E folyóval az Ambadzs tónál a nyugatról jövő Bahr-el-Homr, s a délnyugatról folyó Bahr Dzsúr egyesül. Ez utóbbi folyó valahol dél felé ered, még nem tudni; hol jó darabig éjszaki irányban kanyarodik, nevezetesen ott is, hol Heuglin rajta átkelt. Talán azonos a Gondokorótól nyugatra elterjedő Jambara nyugati oldalán elfolyó s azután éjszakyugatra kanyarodó Jeji folyóval, melyen Petheric 1858-ban az É. Sz. 5-ik foka felett átkelt, midőn az É. Sz. 3¹/₂ fokáig jutott. Vele egyenközüleg foly a Bahr-Dembo vagy Kozanga, mely talán a Bahr-el-Homr-ba szakad. Heuglin Kulanda közelében jutott a Kozanga folyóhoz, de a túl rajta levő hegyeket nem érhetette el. Ezekről délre körülbelöl az É. Sz. 7-ik foka alatt, a folyó nyugati oldalán, volt Klanesniknak egy kereskedő telepe. Azon roppant s még most is jobbára ismeretlen folyóhálózat között laknak a denka vagy dinka, a dzsúr és dór törzsekhez tartozó népségek. A Kozanga folyótól nyugatra s Darförtől délre a fertit és kredzs népségek, s ezektől meg a dóroktól délre körülbelöl a 6¹/₂ foktól kezdve az egyenlítő felé a nyamnyamok (makarák, szandé-ek) tanyáznak, kik állítólag nem négerek, de alávetett néger népségeken uralkodnak. A Kredzs népségeknek sinesen néger jellegök.

2) Az egyenlítő déli oldalán a Nilus forrásvidéke kikutatására tett útazások.

Zanzibar felett éjszakkak a portugallok egykori hódításai által elhíresült Mombasz város van; ennek közelében Rabbai Mpia faluban 1846-ban, Krapf Lajos és Rebmann, az angol állami egyház megbízásából egy missiót alapítanak. Krapf azelőtt, 1857 óta Abessziniában működött vala; 1843-ban az arabok által Szahel-nek (Szuahelnek) nevezett partvidékre költözött, mely egészen éghajlata s lakosainak ellenséges indulata miatt az euró-

paiak előtt még ismeretlen volt. Krapf és Rebmann megismerkedvén a Mombasz közvetlen szomszédságában lakozó népségekkel, szokásaikkal és nyelvökkel, kivált 1847 óta mind nagyobb kirándulásokat tettek minden irányban. Így Mombasz környékén a partok mentén 2—3 foknyira s legalább ugyanannyira befelé terjedő tartományok lassanként fölmerültek a sűrű homályból, melybe azelőtt takarva voltak. Azonban legnagyobb zajt Európában azon tudósításuk ütött, hogy a parttól befelé 2 vagy 300 angol mérföldre két magas havas létezik, az egyik a déli szélességnek 3-dik és 4-dik foka között, a másik pedig vagy két fokkal közelebb az egyenlítőhöz. Az első havast Kilimandzsáró-nak, a másikat Kénia-nak nevezik. Ha a hegyek az egyenlítőhöz oly közel örökös hóval fedvék, legalább is 14,000 lábnyi magasságra kell emelkedniök. E fölfedezés már magában véve is nagy jelentőségű Afrika azon vidékeire nézve, de még nagyobb jelentőséget nyer az által, hogy a Nilus forrásvidékével van kapcsolatban. Ptolemaeus t. i. azt írta vala, hogy a Nilus néhány terjedelmes tóból ered, melyek a magas Hold hegység által vannak környezve. S a két hithirdető csakugyan a magas hegyeken kívül nagy tavaknak vagy belföldi tengernek is vette hírét a benszülöttektől.

Tudósításaik alaposságát némelyek kétségbe vonták s kivált Cooley angol tudós hatalmasan megtámadta, mivel a havasokat csak messziről láthatták s a beltengerről csak igen zavart híreket tudtak. Azonban báró Deeken az angol Thornton társaságában 1861-ben szerencsésen eljuta a Kilimandzsáróig, melyet a két hithirdető csak messziről láthatott vala, sőt e hegyet 8000 lábnyi magasságig meg is mászta. Saját szemével két hógülvát látott alágurúlni, s mérései szerint a hegy csúcsa több mint 20,000 lábnyira emelkedik; legfelső, körülbelül 3000 láb magas része örök hóval van fedve. Az egész hegy egy hatalmas, vulkáni kőzetekből álló kúp. Néhány más, 17—18 ezer láb magas kúp éjszakyugatra és nyugatra mered föl, melyek együtt igazi havas hegységet képeznek.

Burton kapitány 1856-ban a londoni földirati társaságnak egy úti tervet nyújtta be, mely szerint a Krapf és Rebmann által emlegetett nagy tavak felkeresésére s kikutatására vállalkozott. Egyszersmind meg akarta tudni, vannak-e azok a havasokkal és a Nilus forrásaival némi kapcsolatban vagy vi zonyban. Ajánlko-

zása elfogadott s tetemes pénzösszeg is adatott rendelkezésére. Burton tehát Speke hadnagy (utóbb ez is kapitányi rangot kapott) társaságában Zanzibarba mene, hol 1856 decemberben érkezék meg.

Zanzibar város és sziget úgy mint Mombasz, s az egész ottani partszegély a maszkati arab szultán felsősége alatt vannak. Az arabok a legrégibb időktől fogva látogatják Afrika ezen keleti partjait. Mikor a görög hajósok, több mint 1800 év előtt, oda kerültek, kik a Vörös tengerből India nyugati partjaira jártak, — az arabokat már ott találták letelepedve. Most is minden tengeri kereskedő városban Szueztől délre a Kaffirok földjéig több kevesebb arab lakik. Hozzájuk, azon déli partokon sok banyáni, azaz, hindu származású kereskedő járul. Különben a közeli szigetek s a partszegélyt csupa keveréknépsegek népesítik, melyekben a néger jelleg és vér többé kevesbbé túlnyomó. Úgy látszik, hogy az ott eredetileg honos négerekkel, még az arabok eljövele előtt, valami kaukázai népfaj vegyült össze, erre azután az arab vegyület következett be, mely azonban nem volt oly általános. Onnan van, hogy Afrika keleti partvidékén majdnem az egyenlítőről kezdve délre egészen Kaffiorszáig, tehát a mozambiki csatornán túlig, keveréknépek laknak. Említettük már, hogy az arabok az ottani partvidéket egyszerűen csak *Sza hel-nek*, azaz, partnak nevezik, erről kapták különböző népségei közös nevezetüket, mely így hangzik: *szauhili*, *szuahili* vagy *uaszuahili*. A *szauhilik* testileg ugyan felülmúlják a tisztavérű szerecseneket, de lelkileg nagyon elkorcsosultak. Tolvajok, hazugok, szemtelenek, bizalmatlanok, kicsapongók s fölötte tudatlanok és babonások.

Az arab és hindu kereskedők is nagyon elfajult emberek, s nem szívesen látták, hogy az európaiak azon vidékekre akarnak menni, hol eddigelé ők gyakorolták háborítlanul a nyereséges egyedáruságot a beljebb lakozó népségekkel. Burtonnak mindenféle akadályt gördítettek útjába, s csak Hamerton angol consul erélyes intézkedései tették lehetségessé, hogy végre 1857 június közepén útazását a tavak felé megkezdheté.

Az első hónap alatt az út egy lapos vagy csak csekély földhullámokkal borított térségen ment keresztül, melyen rétségek, erdők és mocsárok váltakoztak. Az esős évszakban a folyók kiáradnak s kisebb nagyobb locsogókat és mocsárokat hagynak magok

után, mikor medrőkbe visszavonulnak. E nádas posványokban tömérdek sok hulló és rovar tartózkodik, melyek nagy terhére vannak az embernek. Különben is az egész ottani alföld nagyon egészségtelen, s mind Burton mind Speke csakhamar tapasztalni kényszerültek az afrikai éghajlat veszélyes befolyását. Az egész partöv ily mélyen fekvő síkság; szélessége körülbelől 30 földirati mérföld. A sauhilik, mint említettük, csak a partokat tartják megszállva, beljebb a zaramók (uazaramo) és khutúak (uakhutu) laknak. A zaramók még a vérvegyület bélyegét viselik magokon, de azután mind túlnyomóbb a tiszta szerezsen fajbeliség. Azon vidéken Zangomero helység a partokról s a belső tartományokból jövő karavánoknak fő gyűlhelye, s egyszersmind az alaacsony partvidék nyugati határát jelöli meg. Túl rajta más jellemet ölt az ország. A föld érezhetőleg emelkedik, s nem sokára meredek lejtők mutatkoznak, melyek mély völgyelések által vannak megszakasztva. E lejtők a partvidéknek véghatárát s a beljebb eső felföldnek párkányát teszik. Az alföldről tekintve, hegylánczolatnak látszának, mely éjszokról délre hosszan elnyúlik, s melyet kisebb nagyobb távolságra a tengertől csaknem egész déli Afrikában találunk. De tulajdonkép nem hegyláncz, hanem, mint mondtuk, csak a belső felsik keleti párkánya vagyis lejtősége, csak hogy mintegy 20—25 mérföldnyi szélességben kúpokkal van tetézve és völgyekkel szakgatva, úgy hogy számos folyóval öntözött hegyes földet képez, mely sokkal egészségesebb mint a partvidék. A felsik azon keleti szakgatott szélén a szagarák (uaszagara) laknak, kik már tiszta négerek. Nádból és fűzből rakott kerek kunyhókban élnek, marhatenyésztéssel és földműveléssel foglalkoznak. Az ember szépségéről különös képzeletök van, midőn fülök czimpáját nehéz fülönfüggők s beléje dugott vastag fadarabok által annyira kinyújtják, hogy az gyakran, kivált az idősebeknél, egészen a vállig csüng alá. E furesa divat más afrikai népeknél is előfordúl, s okot szolgáltatott azon mesére, melyet a régiek némely aethiop népről regéltek, hogy t. i. fülökbe takaródzanak mint valami köpenybe.

Burton és Speke a lejtőségnek két egymásután következő hágóján áthaladván, a belső felsikra érkeztek, mely egy nagy térség széles földhullámokkal, s melyen sülevényes puszták sűrű, majdnem áthatlan erdőségekkel váltakoznak. Egészben véve több őserdő van rajta mintsem mivelt föld, több pusztá mintsem erdő s

kevesebb ember mintsem vad állat. Átlagos magassága a tenger színe fölött 3000 és 4500 láb közt változik.

Útazóink csekély kitérésekkel folyvást nyugati irányban haladtak előre. Számos apró, meg annyi külön főnök alatt álló népesség területén mentek át. Közölük leghatalmasabbnak azon nemzet látszik, melyet uniamoézi-nek hívnak, s melynek országa a tengerparttól körülbelül 50 földirati mérföldre kezdődik.

Az uniamoézi nemzetnek nevét már a portugallok ismerték, monoémuji-nak írtak. Tudták, hogy az egy nagy fekete nemzet, mely Afrika belsejéből kereskedelmi közlekedésben áll a partokon tartózkodó európai kereskedőkkel. Azon név, a benszüllöttek nyelvén, annyit tesz, mint „a hold országa.” Sokan azért a Ptolemaeus által említett Hold hegységgel hozták kapcsolatba. Úgy látszik, hogy az uniamoézik a felsők többi néger népségei fölött állanak. Jobban építik gúnyhóikat, sűrűbben laknak, több iparuk van. Főhelyök Kazéh, mely déli Afrika egyik legjelentősebb kereskedelmi központja. Az arabok karavánjai egész odáig járnak, s egy állandó ügyvivőjük is ott lakik. Speke meghatározása szerint Kazéh a déli szélesség 5-dig, s a keleti hosszúság (Greenwich-től) 33-dik foka alatt fekszik; tehát Zangebar tengerparttól 6 hosszúsági foknyira vagyis körülbelül 90 földirati mérföldnyire van.

Kazéhtől nyugat felé a föld lassan, de folytonosan ereszkedik alá, jobban van öntözve s termékenyebb. A rizs, ezukornád s India minden terméke buján terem. Mintán útazóink Kazéhtől kezdve 40—50 mérföldet előrehaladtak vala, 1858 február 13-án magas fűvön s azután gyér erdön át egy meredek dombra értek fel, hogy néhány percze megállapodtak. „Micsoda fényes szalag az ott lent?” kérdé Burton a kalauztól. „Gondolom, hogy az a víz!” Egészen meghökkentem és elrémültem, folytatja Burton. Szemem még fájós volt, a fák elzárták a szabad kilátást, a nap a tónak csak egy részét világítja meg, másik része homályban volt. Kissé hirtelenkedve, már szemrehányásokat tettem magamnak, hogy, az arabok túlzásaiban bízva, ily csekély locsogó miatt életemet kockáztattam s egészségemet elrontottam. Azonnal vissza akartam fordulni, hogy az éjszaki tavat a Nyanzát vizsgáljam meg. De néhány lépést a magaslaton lefelé haladván, egyszerre kitérult előttem a tó egész pompájában. S valóságos felséges látványt nyújt a tó, a mint köröskörül, magas hegyek közé zárva, a nap sugarai-

ban tükröződik. A meredek hegylejtőn lekanyarodó ösvényt követvén, egy gyönyörű gyept mezőre jutottunk, mely lassan ereszkedik a tónak sárga homokkal fedett partjaira. Ott terült el a 30—35 mérföld széles tó tükre, melyen keleti szél könnyed fűrtöket és habzó hullámkákat hányt. A háttérben szürke hegyfal emelkedett, hol ködben borongva, hol a nap sugaraiban ragyogva.

A tavat a benszülöttek Taganyika-nak, azaz összefolyásnak, az arabok Bahari-nak vagy Zivá-nak (tónak) vagy Mtoni-nak (folyónak), némelyek Udsidzi-nek nevezik. E nevet a partján épült egyik helység viseli. Éjszaknyugati szélén Uvira a főkereskedő hely. Burton és Speke a tónak csak éjszakai harmadát vizsgálhatták meg közelebről; azokból, a miket láttak és hallottak, azt következtették, hogy a Taganyika délről éjszakra mintegy 300 angol mérföldre terjed, a déli szélesség 3-dik és 8-dik fokai között; szélessége változik, egyre másra 30—40 angol mérföldnyi. Alakja tojásdad, de hosszan elnyúló. Tenger feletti magassága körülbelül 1844 láb. Vize édes, s igen sok hal tartózkodik benne. Távolsága a tengerparttól mintegy 800 angol mérföld.

Burton és Speke 11 hetet töltöttek a tónál, azután visszatértek Kazéhebe. Az utazás első felében Speke csaknem folyvást gyengélkedett, most jobban érezte magát, ellenben Burtont gyötré a lá. Sok hirt hallottak vala egy más tóról, mely akkora mint a Taganyika s állítólag Kazéhtől éjszakra esik. Burton alig birt mozdulni, Kazéhben maradt tehát, míg Speke néhányad magával fölkereskedék, hogy a másik tavat is fölkeresse. Csakugyan 25 napi utazás után eléré célját. Előtte terült el a nagy tó, melyet a benszülöttek Nyanza-nak vagy Nyasszá-nak neveznek, mi csak annyit tesz, mint „nagy víz.” Speke Viktoria tavának keresztelte el. Csak déli végét látta, mely meghatározása szerint, az egyenlítőtől délre $2\frac{1}{2}$ fokra esik. A belföldiek azt állíták, hogy éjszaki végéből egy nagy folyó foly ki, mely éjszagnak tart. Speke legott gyanítá, hogy azonos a Fehér-folyóval, a Nilus főágával. Sajnálta, hogy nem folytathatja nyomozásait, de vissza kellett fordulnia, s azután Kazéhből Burtonnal együtt Zanzibarba, onnan pedig Angliába ment.

Alig hogy haza érkezett, új úti tervet nyujta be a londoni kormánynak és földirati társaságnak, a Nyanza tó bővebb megvizsgálására, hogy meggyőződhessék arról, vajjon az képezi-e

csakugyan a Nilusnak oly sokáig hiában keresett forrását. A kormány és a földirati társaság helybenhagyá tervét s megadá neki a szükséges úti költséget. Anglia nem fukarkodik ott, hol kereskedelmi vagy tudományos érdek forog kérdésben.

Speke kapitány személyes okokból meghasonlott vala Burtonnal, második útját tehát Grant kapitány társaságában tette. A két bajtárs 1860 augustus havában érkezék Zanzibarba. Már october 1-jén nagy kísérettel útra keltek Kazéh felé. Csakhamarmegbánta Speke, hogy ugyanazon utat vette, melyet azelőtt Burtonnal járt vala. Mert azon évben ott rendkívüli szárazság volt, s'ennek következtén nagy inség és belvillongás támadt az ottani népségek között. Nagy vesződséggel végre 1861 october havában elérék a Nyanzát, hol új fölfedezések s egyszersmind új veszélyek és kalandok vártak rájuk. Majdnem egy esztendőt töltöttek a tónál és környékén, részint önszántukból, részint kényszerítve. Azon idő alatt sok, fölötte érdekes és fontos adatot és tudósítást gyűjtöttek Afrika azon egyenlítői részének alakzatáról, más természeti viszonyairól és népségeiről.

A Nyanza, úgy látszik, az egész környék fő vízmedenczéje. Nyugati oldalán, melyet utazóink megvizsgáltak, számos víz ömlik beléje s köztük egy jókora folyó is. Kétségtelen, hogy keleti oldalán hasonló, de hihetőleg még nagyobb vízmennyiség szakad beléje. Az egész medence magasan fekvő nagy felföldön van, mely az egyenlítő alatt Közép-Afrika felsikjának éjszaki széle, s mely éjszakra, a felső Nilus és keleti Szudán rónaságai felé széles fokozatokkal ereszkedik, s hasonlóan keletre, nyugatra és délre, az Indiai, Déli és Atlanti oceánok felé is hegyes fokozatokkal lejtőtödik. Azon egyenlítői nagy földhátat részben magas hegysek borítják, melyeknek csomósodását, tagozatait és csapását még nem ismerjük határozottan. Láttuk, hogy a tó keleti oldalán a Kilimandzsáro, Kénia s más magas havasok emelkednek; a tó nyugati oldalán Speke kapitány és társa több napijáró földre oly hegyeket vettek észre, melyek tenger fölötti magassága legalább 10,000 láb. Odább nyugatra és éjszaknyugatra Adamana határszélén Barth is talált magas hegyeket. Azon helyen, hol Speke és Grant az egyenlítői övet útjokkal szegték, nem találkoztak hegysekkel, de útjuk egy nagy és széles horpadást követett, mely körülbelül Gondokoro délkörében dél-éjszaki irányban vonúl el a

keletre és nyugatra levő felföldek és hegységek között. Azon horpadásnak legnagyobb mélyedményét a Nyanza és azon folyómeder foglalja el, melyben a tó vize talán a Nilus felé hömpölyög éjszakra.

A tó tenger fölötti magassága, Speke szerint, 3553 láb, de nyugati oldalán a föld csakhamar 6000 lábra emelkedik. Kiterjedése tetemes; ugyanis déli vége, Speke szerint, az egyenlítőtől $2\frac{1}{2}$ foknyira délre, éjszaki vége pedig attól $\frac{1}{3}$ foknyira éjszakra esik, tehát a tó egész hossza $3\frac{1}{3}$ fokra terjed ki, azaz körülbelül 50 mérföldre. Utazóink csak nyugati oldalát látták, de a benszüllöttek állítása szerint kelet felé legalább oly messzire terjed, mint éjszak felé. Vize édes, és sok hal van benne. Mélysége, nagy kiterjedéséhez képest, csekély; úgy látszik, hogy a víz haldan a környező lapályokat is elborította. A Nyanzán kívül még más tavak vagyis inkább mocsárok és sárrétek vannak azon mélyedésben. Az egyikről többi közt a benszüllöttek azt mondták, hogy 8—10 napijáró földre éjszaknyugat felé van s hogy neve: Louta-Nzighé.

Érdekesek Speke észrevételei az ottani éghajlatról. Többi közt 5 hónapot töltött Karaguében, mely $1\frac{1}{2}$ foknyira esik az egyenlítőtől délre. Azon helyen 1861 april haváig, mely idő alatt tehát a nap kétszer süttött függőlegesen, a légmérséklet 25 és 29 C. fok között változott, s a kénese csak egyetlen egyszer hágott 29.41 fokra. Az éjszakák mindig hűvösek voltak. Esteli 9 óra tájban a hőmérő 16—22, reggel felé 14—18 C. fokot mutatott. Tehát azon afrikai földhátan az egyenlítő közelében a forróság kisebb, mint nyáron a mi Alföldünkön. Európai ember azért könnyen megszokná az ottani éghajlatot, de a csaknem szakadatlan esőzéseket hamar megünná. A naptérítők közelében az év egy határozottan kifejezett száraz és egy erős évszakra oszlik. Azon különbség az egyenlítőnél megszűnik, s az esős évszak úgy szólván az egész esztendőre terjed ki. Egy hónap sines eső nélkül; csak oly hónapok vannak, melyekben nem omlik szakadatlanul az eső. Legtöbb esős nap april és május s october és november hónapokban van. Egész évben az esős napok száma vagy 240. A legesősebb hónapokban a szelek változók; a többi 8 hónapban a keleti szél uralkodik.

A tó nyugati oldalán lakozó népségek közül legnevezetesebbek a karaguék és ugandák. Azután az unyorók következnek, kik

még déli Afrika nagy népesaládjához tartoznak. A tolmácsok, kiket Zanzibarból magával vitt Speke, a tengerparttól kezdve egész odáig megértették a sokféle népségek különböző nyelvjárásait; de az unyorókon túl egészen más nyelveken beszélő népek vannak. A karaguék és ugandák mindazon népeket, melyeket Speke Zanzibartól kezdve előtalált, felülmúlják értelmiség és munkásság által; az ugandákat afrikai francziáknak nevezi. Királyuk Mtéza „szeretetre méltó fiatal ember,” ki szeret vadászni, s ki azt is tudta, hogy a fehér emberek Gondokoróig hajóztak, s néhányszor európai árukat is kapván, rendes cserekereskedésbe szeretne állani az európaiakkal, ha a közbeneső vad népek nem akadályoznák szándéka kivitelét. A jámbor nem sejti, hogy mi fogja őt és népét érni, ha az arab és európai üzérek hozzáig eljutandnak. Székhelyétől Gondokoro körülbelől 100 földirati mérföldre esik.

Az uganda főnök barátságos indulattal viseltetett utazóink iránt, s mindenkép előmozdítá útjuk folytatását. Speke és társa azon voltak, hogy a Nyanzából kifolyó vizet egész mentében kövessék. De a körülmények meg nem engedték. A tó vize nem egy, hanem több mederben foly ki; a legnagyobbiknak szélessége mintegy 150 rőf, Speke *Napoleon folyó*-nak nevezte el. A többi ág bizonyos távolságban egymásután a főágba szakad, úgy hogy a többől kiömlött vizek egy nagy deltát képeznek, melynek töve nagy távolságra esik a tótól. A delta nagy részét az unyorók foglalják el. Sokkal nyersebbek mint azon népségek, melyekke Speke a tengerparttól egész odáig érintkezésbe jutott; egészen meztelen járnak.

Az unyorók területét elhagyván, a gallák földjére jutottak utasaink. E nemzet a XV. század óta szerepelt Abessziniában. Igen harezias jellemű s nagyon sok ágra szakad. Eredeti hazája Abesszinia déli határán van, onnan idő jártában igen messzire terjeszkedtek dél, de kivált nyugat és éjszaknyugat felé. Lényegesen különböznek a négerektől, jóllehet roppant területök szélein mindentütt összevegyültek velök.

Speke, mint érintettem, nagyon szerette volna az általa *Napoleonról* elnevezett folyót követni, hogy kétségtelen tényekkel bizonyíthassa be, hogy csakugyan ő a szerencsés balandó, ki a Nilus igazi forrásait fölfedezte. Annnyival inkább óhajthatta, mivel egykori bajtársa, Burton, úti leírásában keményen kikelt hiszékeny-

sége, nagyításai, sőt szándékos hamisításai ellen. Azonban a folyó mentében csak két foknyira, vagyis 120 angol mérföldre haladhatott. Azon helyen a folyó nagy kanyarulatot tesz nyugat felé, s ott a benszüllöttek tudósításai szerint a Lauta-Nzighé tóba ömlik, melyből ismét más helyen kifoly. Speke azonban az ottani népségek belvillongásai miatt nem követhette a folyót ezen nyugati kanyarulatában, s kénytelen volt, azt balra hagyván, egyenest éjszakra folytatni útját. Ekkép körülbelől 100 angol mérföldet haladván, az éjszaki szélesség $3\frac{1}{4}$ foka alatt ismét egy folyóhoz jutott, mely oly nagynak mutatkozott, mint az, melytől el kellett válnia, s melylyel azt a benszüllöttek is azonosnak állították. Az új folyó a Fehér-folyó-nak bizonyult be. Speke tehát erősen hitte, hogy célját teljesen elérte. Megjárta az egyenlítői öv ismeretlen tartományait, s az európaiak által déli Afrikában meg a Nilus felső völgyében tett fölfedezéseket összekapcsolta egymással. Végrehajtotta, mit évezredek óta annyian hasztalanul próbáltak vala meg; szemével látta a rejtélyes földet, melyben a szent folyam forrásai lappanganak!

Képzeltetni a nagyravágyó kapitány érzelmeit, melyek keblében ébredtek, midőn az É. Sz. 3. foka 10. percze alatt véletlenül egy európai telepre bukkant. Egy olasz elefántesont-kereskedőnek, De-Bono Andrásnak tanyája volt. Csak török fegyvereseket talált ott, kik őt nagy szíveséggel fogadták. Speke és társa a török karaván kíséretében utazott Gondokoróba, hol 1863 február 23-án érkezének meg. Itt nagy örömsükre egy más angollal találkoztak, t. i. Baker mérnökkel, ki épen azért utazott vala oda, hogy eléjök menjen, vagy éjszaka felől tegye meg az utat a Nyanza felé.

Baker Samu mérnök egyike azon vállalkozó és bátorlelkű embereknek, milyenek kivált Angliában szoktak fölmerülni, kik minden veszélyes kalandot keresve keresnek. Ceylon szigetében sokáig tartózkodván, igen vonzó modorban beszélte el ott szerzett tapasztalatait, s megmutatta, hogy nem csak a vakmerő vadászatokhoz ért, de tudományos észleléseket is képes tenni. Azután Törökországban a dobrudsai vasutat építette, s végre a Nilus tartományába ment. Nehány hónapig az Atbara folyó lapályain, Abesszinia éjszaki határszélén mulatván, 1862 végén eltökélte magát, a Fehér folyón fölfelé hajózni, hogy a Zanzibar felől Afrika belsejébe indult Speke és Grant kapitányoknak segítségére men-

jen. Három hajót mindenféle eleséggel és szükséglettel felszerelve, elindult Gondokoro felé. Csak néhány nappal érkezett oda Speke és Grant előtt. Öt nappal később Petherick is megérkezék.

Petherick kereskedő volt, kit a nyereszkeség vágya vitt a Nilus völgyébe, s ki ugyancsak nyereségvágyból új mezőt nyitott magának, melyet más elefántesont- és mézga kereskedők még ki nem zsákmányoltak. Tizenöt évig a felső Nilus nyugati tartományaiban mulatván, Angliába ment, hol 1861-ben egy könyvet ad ki Egyiptomról, Szudánról s Közép-Afrikáról. Könyve kedvező fogadtatásban részesült, s a kormány angol consullá nevezé ki Khartum számára. Az angol földirati társaság meggondolván, hogy Speke és Grant kapitányok, ha sikerül a Nyanza felől Gondokorót elérniük, új segélyre nagyon is rá fognának szorúlni, Pethericknek 1000 fontsterlinget küldött, hogy két bárkát jól felszerelve s eleséggel megrakva 1861 november haváig Gondokoróba vigyen, s ha azon hónapban az útasok meg nem érkeznek, menjen eléjük a Nyanza felé. De Petherick csak 1861 november 15-én küldé el a két hajót Khartumból, még pedig egyik ügyvivője vezérlete alatt. Maga csak 1862 márczius 20-án indult el felesége, dr. Murie és Brownell kíséretében. Minthogy a kedvező időszakot elmulasztotta vala, csak nagy ügygyel bajjal haladhatott előre a folyón. Azután szárazon folytatá útját, és pedig a Fehér-folyó nyugati oldalán a Nyambara földön levő kereskedő telepjei felé. S végre csak onnan fordult Gondokorónak. — Ügyvivője se várta be Speket, hanem rabszolgakereskedést űzött. Petherick sok viszontagságot szenvedett ez útjában, de Speke keserűséggel beszél róla, s azt mondja, hogy saját esztelensége okozta veszedelmét.

Azonban Baker meghozta az óhajtott segélyt, s így Speke és társa minden baj és késedelmezés nélkül haza utazhatott.

Speke és angol barátjai komolyan hitték, hogy a Nilus forrásait tárgyzó nagy és nehéz feladat meg van oldva. Mindazáltal még sok kétség fér hozzá. Nagy folyamokra nézve már azt is bajos meghatározni, hogy melyik tulajdonkép az anyafolyójok igazi forráspatakuk. Annál bajosabban mondhatjuk még most, hogy a Nilus sokféle felső ágai közül, melyik az anyaaág. Ha elfogadjuk is azt, hogy a Fehér folyó a főág, még akkor sem tudjuk, hogy a sokféle ágak közül, melyekből az alakul, melyik a tulajdonképi anyaaág, s honnan ered az? Erre Speke sem képes határozottan fe-

lenni, s így a diesőséget sem igényelheti magának, hogy a Nilus igazi forrásait valóban fölfedezte.

Tinne asszony Gondokoro környékéről szólván, egyik levelében ezt írja: „A Nilus forrásainak fölfedezését illetőleg, az emberek itt csak nevetnek rajta. A Szobat folyón felül száz meg száz kisebb nagyobb folyó szakad a Nilusba. Gondokoróban évenként 6—8 hónapon át esik az eső, nem ugyan folytonosan, de oly szakadó záporokkal, hogy más forrásra, úgy látszik, a Nilusnak szüksége sincs.“

Láttuk, hogy Speke Gondokoróból a Baker mérnök által hozott segélylyel utazott haza felé. Baker ott maradt, ki akarván egészíteni barátja fölfedezéseit, s különösen a folyónak azon darabját megvizsgálni, melyet az nem láthatott vala. Gondokoróból tehát a folyón fölfelé akart menni, a meddig csak lehet. De emberei, kiket Khartumban szedett volt össze, csakhamar fölzendültek s visszafordulásra kényszeríték. Khartumi embereit eleresztvén, másokat vett szolgálatába, de azok is vonakodtak dél felé utazni. Baker tehát a Szobat felé indult el. Ez útjában Khursud agha kereskedő ügyvivőihöz és katonáihoz csatlakozék. 1863 április 12-én Latukából, mely 100 angol mérföldnyire Gondokorótól délkeletre esik, a britt főconsulnak azt írta, hogy néhány hetet ott fog tölteni s azután a Szobat felé menni. De 1864 május végén Khursud agha néhány embere Khartumba érkezék, kiktől Heuglin megtudta, hogy Baker csakugyan dél felé nyomult előre; Gondokoróból elsöben keletre ment s azután déli és délnyugati irányban folytatá útját, így jutott Latukába, mely helység Landától nyugatra esik, onnan pedig Kammaszi szultán székhelyére ment. A szultán jól fogadta, s egy kalauzt adott neki, hogy a nagy tavakhoz vezesse. De magától Bakertől sokáig semmi hír sem érkezett. Már aggódni kezdtek sorsáról, midőn 1865 május 10-én nagy útjából Khartumba visszaérkezék. Eddigelé csak rövid tudósításaink vannak ez utazásáról, s fölfedezéseit még nem ismerjük teljesen. Csak annyit tudunk, hogy a Speke által Louta-Nzighe neve alatt említett tavat csakugyan fölfedezte. A Viktoria Nyanza vagyis Ukereve tóból kiömlő folyó valóban, mint Speke állította volt, a Louta-Nzighébe, vagy, mint Baker nevezi, Albert Nyanzába szakad; torkolata előtt Magungónál egy 120 láb magas zuhatagot képez. Baker az unyorók főhelyétől, Mrulitól, nyugatra

menvén, Vakovia mellett jutott a Albert-Nyanzához , s rajta éjszak felé csónakázott odáig, hol a Viktoria-Nyanzából jövő folyó beléje szakad. Az Albert-Nyanza az egyenlítő két oldalán terül el; kiterjedése igen nagy, tenger feletti magassága 2070 láb, tehát 1132 lábbal alacsonyabban fekszik, mint a Viktoria-Nyanza. — Vajjon az e tavakból kiömlő víz csakugyan azonos-e a gondokorói folyóval, azt teljes bizonyossággal még most sem tudjuk, mert, úgy látszik, Baker fölfedezései után is még maradt egy hézag. Speke kapitány afrikai fölfedezéseinek részintes megerősítését és kiterjesztését Baker által nem érte meg; 1864 szeptember 15-én Bath környékén egy vadászat alkalmával véletlenül meglövetett. Még csak 37 éves volt.

HUNFALVY JÁNOS.

A RÉGI HÚN-SZÉKELY IRÁSRÓL.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A székelv-föld és nép, a magyar korona birodalmának legkeletibb szögletében, nemzetiségünk tömör és erős védbástyája, a magyar tudományosság szempontjából, oly gazdag bányához hasonlítható, mely dús kincs-ereket rejt kebelében, melyeket azonban részint fölkatatni, részint szakértő míveléssel kibányászni, még a jelen és jövő kor tudományos férfainak földadatai közé tartozik.

A székelvségnek őseitől örökölt s firól fira szállt hagyománya, melyet hazai történetírásunk atyjától, a XI. századi Béla király névtelen jegyzőjétől kezdve, krónikáink és íróink századokon keresztül mint kétségbe nem vont történelmi bizonyosságot hirdetnek, azt állítja, hogy a székelv nép Attila húnjainak maradványa, és így a legrégibb törzs, mely Ázsiából Európába átözönlött fajunkból hazánk területén ősi sajátságainak némi maradványaival maig is megkülönböztethetőleg él. Csak az újabb korban emeltek kétséget ezen hagyomány hitelessége ellen némely bel- és külföldi írók, a nélkül azonban, hogy a székelvek eredete felől fölállított vélekedéseik és ráfogásaik támogatására egyetlenegy olyan érvet tudtak volna fölmutatni, mely elől az ősi hagyományhoz ragaszkodó meggyőződés hátrálni kénytelen lenne. Ezen kérdés átható megvitatása és végelöntése, mi a magyar faj őstörténelmére is világot vetne, még tudományos irodalmunkban munkás kezekre vár.

Ott rejlenek a székelv-föld hegyormain, többnyire rengeteg erdőktől borítva azon sajátságos szerkezetű őskori hegyi várak kö-

alapjai s többszörös mély árkai, melyek egymással szakadatlan láncolatban levén, kiszámított védelmi rendszerről tesznek bizonyosságot. E várak nagyobb részének még csak léteztéről sem volt tudományos irodalmunkban emlékezet; föl kutatásuk, valamint legközelebb eszközrendő megismertetésük a székely-föld fáradhatatlan útazóját, b. Orbán Balázst illeti: azonban a korszak meghatározása, melyben e várak épültek, a népfaj kijelölése, mely e ropant védműveket alkotta, még a régiségtudósok alapos vizsgálódásait követeli; s most csak annyit állíthatunk bizonyosnak, hogy ezen művek nem római kezek munkái, és hogy a magyar haza megalkulását jóval megelőző korból származnak.

Hazai régi köz- és magán jogtörténelmünk buvárai, a sa játszógos intézményei és külön magán joga oltalma alatt a legújabb korig külön nemzetül fenmaradt székelység múltját tanulmányozva, a legbiztosabb tájékozó szempontokat nyerhetik a magyar állam e tekintetben leghomályosabb első századának, a vezérek korának, jogi intézményeiről. A székelyek köz- és magánjogi életében, bár századról századra mind inkább homályosodva, de mégis mintegy megöröködvé szemlélhetjük azon korszak képeinek főbb vonásait, melyben még Árpád és vezér utódai alatt a magyar nemzet is épen úgy vérségi és katonai szervezetben élt, mint a székelyek; kik a közigazgatási és bírói tiszteket még a XVI. század közepén is nemzetségek és ágak szerint viselték; kik királyi adományt és királyi jogot földjükön nem ismerve, jószágaikat a vérségi leszármazás jogán bírták és osztották; kiknél szabadnak és fegyveresnek lenni egyértelmű volt.

Nyelvtudományunk mily öröndetes gyarapodást várhat a székely nép tájnyelvében, szójárasi sajátságaiban rejlő kincshalmazból, bizonyítja az az általános érdekeltség és elismerés, melylyel a magyar tudományos akadémia a Kriza János által nem rég kiadott „Vadrózsák“ című székely népköltészi gyűjtemény első kötetét s a melléje függesztett nyelvtudományi értekezést fogadta és koszorúzta. Ezen gyűjtemény megjelenése után tudjuk, hogy a régi magyar népköltészet legigazabb gyöngyei a székely nép ajkán maradtak fenn, s hogy e kincs még korán sincs kimerítve, a megindított gyűjtemény várva vár t folytatása fényesen fogja igazolni.

A természet oly dúsan áldotta meg különféle adományaival

a székelyföldet, hogy méltán sajnálhatjuk, hogy e föld ezen tekintetben korán sincs úgy átvizsgálva s a tudomány érdekében úgy megismertetve, mint megérdemelné. Ha egykor szakfőrfiaink a tudományos világot ezen föld alapos természettudományi leírásával megörvendeztetendik, annak eddig csak otthon vagy a közel szomszédságban is alig ismert természeti kincsei nem csak hazánk, hanem a külföld figyelmét is nagy mértékben magokra fogják vonni.

Nemzeti műveltség történelmünk szempontjából is kiemelendő még a székelység érdeme, mint a mely elszigetelt bércezes honában egyéb ősi szokásaival együtt, századok hosszú során ápolta s fenntartotta kebelében, fajunk ősi honából magával hozott saját írásmódját, hajdani ázsiai műveltségünk legvilágosabb bizonyosságát. Ezt régibb és újabbkori íróink *scythia*, *hún*, *hún-scythia*, *scythia-magyar* és *régi-magyar* írásnak nevezik; én azonban, tekintettel a székelyek hagyományos hún eredetére, s figyelembe véve e mellett azt is, hogy ezen írásmód legrégibb krónikáink és történetíróink világos bizonyossága szerint az ő korokban csak a székelyek közt divatozott s hiteles emlékei is csak a székelyföldön maradtak fenn, helyesebb és határozottabb kifejezéssel *hún-székely* írásnak véltem nevezendőnek.

Ezen ősrégi írásmód ügyét történettudományi szempontból tárgyalván, s a palaeographiai megvitatót, — mi, a mennyire ismereteim terjednek, ezen írásmód ősi eredetiségének hitelét nem fogja megdönthetni, — szakavatottabbakra hagyván, elő fogom sorolni, észrevételeimmal kísérve, mindazon történelmi tanubizonyosságokat, melyek ezen írásmódnak a székelyek között divatoztáról a XIII. századtól fogva a XVIII. közepe tájáig, ezen írásmódnak a gyakrlatból való kimeneteléig, szólanak; azután előszámlálom és megismertetem mindazon részint elveszett, részint meglevő emlékeket, melyeknek létezéséről tudomásunk vagy irodalmunkban emlékezet van, kijelölván egyszersmind azon emlékeket is, melyeket régibb és újabbkori tudósaink hibásan soroztak a hún-székely írás emlékei közé, melyekkel teljességgel semmi köztük sincs; végre rövid bírálati átnézetét adom újabbkori tudósaink vélekedéseinek és ítéleteinek, melyeket irodalmunkban ezen írásmód hitelessége mellett és ellen fölhozva találhatunk.

Hosszas tanulmány és mély meggondolás után azzal a biz-

tos reménnyel és hittel fogok e munkához, hogy meggyőződésem alaposágát ezen írásmód ősi eredetisége és hitelessége felől, az ellenvéleményűek netalán fölmerülendő ellenvetései ellenében is, képes lehetek hathatósan védelmezni.

I. A HÚN-SZÉKELY IRÁSRÓL SZÓLÓ TÖRTÉNELMI BIZONYSÁGOK.

Legrégibb bizonyság a székelyek közt divatozott külön írásmódról Kún László királyunk udvari papjának, a XIII. század második felében élt Kézai Simon mesternek, tudósítása, ki krónikájában, melynek nagyobb részét maga is régibb szerkezetű hazai krónikáinkból írta át, a hún birodalomnak Attila halála után történt fölhomlásáról, Csaba királyfi Görögországba költözéséről s a hazában maradt háromezer húnról s ezek maradékairól, a székelyekről beszélván, így ír: „Ezek a székelyek a húnok maradványai, kik midőn megtudták, hogy a magyarok Pannoniába másodszor visszajöttek, a visszatérőknek Ruthenia határszélein eléjük menének, s Pannoniát együtt meghódítván, abban részt nyertek; de nem a pannoniái síkon, hanem az oláhokkal együtt a határszéli hegyek között kaptak osztály részt. A honnan az oláhokkal összszeelegyedve, mint mondják, azok betűit használják“ *). Nem akarom az eredeti latin szöveg ezen szavainak értelmét: *literis ipsorum uti perhibentur*, némi erőltetéssel oda magyarázni, mintha Kézai azt akarta volna mondani, hogy a székelyek, jóllehet az oláhokkal vegyesen laktak, mégis saját betűikkel éltek, s e részben egy értelemben vagyok Horvát Istvánnal, ki szerint Kézai azt hitte és írta a székelyekről, hogy az oláhok betűit használták**): de nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy Kézai, mint a *perhibentur* szóval maga rá utal, nem önmaga tapasztalásából, hanem hallomás után beszél, és így az ő s illetőleg tudósítója véleménye vagyis inkább ráfogása ezen kérdésben nyomatékos épen nem lehet. Kézai állítását már csak azért sem fogadhatjuk el alaposnak, mert hogy az oláhoknak saját betűi voltak volna, annak a történelemben legkisebb

*) *Isti enim Zeculi Hunorum sunt residui, qui . . . cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur. Simonis de Keza, Chronicon Hung.*

**) Tudományos Gyűjtemény 1819. X. köt. 77. és 82. l.

nyomát sem találjuk; a Cyrill-féle betűk, melyeket az oláhok, minthogy saját írásuk nem volt, a szlávoktól vettek át, a székely írás betűitől, melyek több alphabetben s egy pár fölíratban fenmaradtak, annyira különbözök, hogy ezeknek azokból való alakulhatását még csak vitatni is lehetetlen. Egyébiránt Kézai idézett állítását határozottan megeczáfolják s tévedésnek bizonyítják számos krónikáink és íróink, kik a székelyek írásmódját részletesebben ismertetik s határozottan hún vagy scythia betűknek nevezik.

Így a XIV. század első felében szerkesztett bécsi képes krónika, mely a húnok korszakát a Kézai által alapul használt krónikánál bővebb, s Kézai koránál minden esetre régibb forrás után adja, ezen tárgyról így ír: „Ezek a székelyek, kik a scythiai betűket még el nem felejtették, azokat nem tinta és papiros segítségével, hanem pálczákra metszés mesterségével rovás módjára használják“*). Mennyivel határozottabb ez a tudósítás, mint Kézai idézett szavai, nem csak a betűk eredetére, hanem az írás módjára nézve is, mely mint látjuk valódi rovással történt.

A XV. század második felében élt Thuróczi János mester, ki krónikájába a bécsi képes krónika idézett helyét szóról szóra átírja, biznyságot tesz, hogy az említett írásmód Erdélyben a székelyek közt az ő korában is divatozott, ezt irván munkája előbeszédében: „E mi időnkben is ezen nemzet egy része, mely az ország erdélyi határain lakik, bizonyos jegyeket ró fára, s az efféle írásmóddal betűk gyanánt él“**).

Az olasz Bonfini, Mátyás és II. Ulászló királyaink udvari történetírója, figyelmét sem kerülte ki a székely írás, ki a XV. század végén így jellemzi a székelyeket, kiket, nemzeti hagyomá-

*) Hi Siculi nondum Scythicis literis oblit, eisdem non incausti et pyri ministerio, sed in baculorum excisionis artificio dicarum ad instar utuntur. A maig is kiadatlan bécsi képes krónikából kiírva Thuróczi által Chron. Hung. I. könyv 24. fejj., Schwandtnernél Scriptores rerum Hung. I. köt. 78. l.

**) Et hoc nostro aevo pars nationis ejusdem quaedam, Transylvaniae regni posita in oris, characteres quosdam ligno sculptit, et talis scripturae usu literarum ad instar vivit. Thuróczi, Chron. Hungariae. Schwandtnernél e. h. I. köt. 40. l.

nyainkkal egyezőleg, Attila húnjai maradványainak tart: „Ezek maig sem házasodnak össze idegenekkel, hogy véreket meg ne fertőztessék. Keményebb erkölseiket maig is megtartják, s a többi magyaroktól sokat különböznek. Scythiai betűik vannak, melyeket nem papirosra irnak, hanem rövid fácskára rónak, kevés jegygyel sok értelmet egybe foglalnak“ *). Bonfini ez utolsó szavai a székely írás azon sajátására vonatkoznak, melyszerint a székely betűik közül, mint-hogy nagyobb részint egyenes vonásokból voltak alkotva, kettőt sőt hármat is könnyen lehetett s szokás is volt egybe róni, s az írást az *e* betűjegy kihagyásával tetemesen rövidíteni, mint ezt az 1501-diki csik-szent-miklósi fölíraton tapasztaljuk, s alább részletesen fogom tárgyalni.

A székely születésű Benczédi Székely István írja Krakkóban 1559-ben megjelent krónikájában: „Attila halála után a magyarok fél részint a hadba veszének Sicambriánál, mikort Attilának a két fia a birodalomért megvívának, részint pedig avagy Csabával menének el, avagy Erdélybe a Moldovaság felől szállának meg, holott mind e mai napiglan lakoznak, és nem magyaroknak, hanem székelyeknek hivattatnak, kik még most is különböznek a többi magyaroktól törvényekkel és írásokkal, kik Hunniabeli módra székely bötüvel élnek mind e napiglan“ **). Székely István ezen tudósítása annyiban érdemel figyelmet, a mennyiben ő ezen írásmód eredetét Hunniára viszi vissza, s legelső valamennyi írónk közt, ki ez írást határozottan székely bötünek nevezi. Ezt ő, ki, mint tudjuk, munkája megjelenése előtt, több mint húsz esztendeig lakott Magyarországon, bizonyosan nem fogta tenni, ha a magyar hazában a székely földön kívül bárhol is efféle írásmód divásáról tudomása lehetett volna.

*) Hi adhuc sua matrimonia externis non communicant, ne proprium sanguinem inficiant. Severiores adhuc mores retinent, multumque a caeteris Ungaris differunt. Literas Scythicas habent, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo ligno incidunt, paucis notis multa sensa comprehendunt. Bonfinii Rerum Hung. Decad. I. Lib. VII. Coloniae 1690. 77. l.

**) Székely István, Chronica ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. 4-r. 142. levél.

Oláh Miklós, XVI. századi tudományos férfaink egyik jelesbike, ki mint esztergomi érsek 1568-ban halt el, írja a szerinte is Attila hünjaitól eredő székeleyekről: „Erköleseikre, szokásaikra és törvényeikre nézve a többi magyaroktól nagyon különböznek. Lelekők gondolatjának és minden napi akaratjoknak kifejezésére, papiros és tinta vagy más nyelvek betűjegyeinek használatán kívül, fa pálczácskákra némi jegyeket rónak, melyek közöttök valamit jelentenek, s az így rótt pálczákat barátjaikhoz és szomszédjaikhoz üzenet és levél gyanánt használják“ *).

Verancsics Antal, ki mint esztergomi érsek 1573-ban halt el, így emlékezik a székeleyekről és írásokról: „Erkölesek nem épen bárdolatlanok, hanem még kiri belőlök a scythiai nyereség; csaknem minden szokásaikban, törvényeikben és életmódjokban, kivéve a vallást, különböznek a magyaroktól; még nyelvekre nézve sem minden részben egyeznek velök, minthogy a régiek módja szerint beszélnek. Betűk gyanánt bizonyos jegyeket metszenek koczka módjára négyszegletűvé faragott botokra, s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök jobbról balra viszik; egy legfőlebb két ilyen sor, némi pontok hozzá tételével, a jegyek számához képest, igen sok értelmet ad. Hogy a hünök ezen jegyekkel éltek, a benszülöttek közönségesen beszélük“ **).

*) *Ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam, praeter usum papyri et atramenti, aut characteris aliarum lingvarum, notas quasdam bacillis ligneis incidunt, aliquid inter se significantes, quibus ita incisis apud amicos et vicinos vice nuntii epistolaeque utuntur. Nicolai Olahi Hungaria et Attila. Vindobonae, 1762. 195. l.*

**) *Pro literis notas quasdam in scipionibus ad formam tesserae quadratis incidunt, lineamque a dextra in sinistram, ut Judaei, Aegyptii ac Turcae, ducunt, quarum una seu ad summum duae punctis quibusdam additis plus quam pro numero characterum praebent intelligentiae. Hunnos his usos fuisse apud indigenas tritum est. Verantii Fragmentum de rebus gestis Hungarorum ab inclinatione regni, Kovachichnál Scriptores minores rerum Hung. II. köt. 109. l. és újabban kiadva Szalay László által, Verancsics Antal összes munkái I. köt. 145. 146. l.*

esics, mint tisztán kitűnik, saját tapasztalásából ismerte a székely írást: ő tudósít ugyanis bennünket legelsőben annak azon sajátosságáról, hogy sorai jobbról balra folynak; továbbá egyedül ő tesz említést a székely írásban használtatni szokott pontokról, melyeket az 1501-diki csik-szent-miklósi föliraton csakugyan szemlélhetünk, hol azonban e pontok nem rövidítést jelzenek, hanem, egy pár esetet kivéve, az igen sürűen irt szavakat elválasztó és így az értelmes olvasást könnyítő jelekül szolgálnak. Verancesics tudósítása annál teljesebb hitelt érdemel, mert ő, mint maga tudtunkra adja, sokáig forgott Erdélyben. Elmondván ugyanis Erdély, Moldva és Havasalföld leírásáról szóló dolgozata elején, hogy ezen munkájában ki akarta fejteni, mily viszonyban állanak egymással e tartományok, milyenek népeik erkölcesei, melyek szokásaik, városaik, folyóik stb. így folytatja: „Hogy ha ezeket valaki csekély s emlékezetre nem igen méltó dolgoknak s előadásomat netalán mérésznek és csélesapnak fogná itélni, minthogy abban sok s némely dolog másként is jön elő, mint mások írták, kérem, ne ránczolja össze azonnal senki ellenem homlokát, s ne húzza senki föl szemöldökét. Mert sokat saját szemeimmel láttam, mint a ki sokáig forgottam Erdélyben; többet az oda valókkal való társalkodásból és az ő elbeszélések után igyekeztem gondosan megismerni“ *).

Az erdélyi születésű Szamosi Istvánnak némely daciai föliratos kövekről és más régiségekről 1593-ban Paduában megjelent munkájában olvashatjuk a székely írásról: „Ezeknél (a székelyeknél) Erdélyben van még ma is bizonyos hazai írásmód, mely régi őseikről, a scythákról, sok századon keresztül szállott át a maradékra, s ezen Európába keletről behozott írásukat ma is föntartják“ **). Ugyanő alább előadván, hogy az euró-

*) Multa enim propriis oculis sum consecutus, utpote diu in Transilvania versatus, plura indigenarum consuetudine ac relatu data opera studui cognoscere. Kovachichnál e. h. 84. l. és Verancesics összes munkái I. köt. 120. l.

**) Superest apud hos in Transilvania genus quoddam vernaculum scribendi, quod ab ἀρχαιογόνους eorum Scythis, iam inde per multa secula, posteritati traditum ac ab Oriente in European illatum retinetur. Stephani Zamosii Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum. Patavii, 1593. 8-r. III. fej.

paiaak balról jobbra, a keletiek ellenben jobbról balra irnak, ezt jegyzi meg: „Csupán a székelyek írása nem akarta ezen törvényeket követni. Mert az nem innen arra, mint a görög és zsidó írás, (azaz: nem jobbról balra vagy balról jobbra), hanem fölülről kezdődve tart felénk, a betűk lefelé folyván és oly finomúl egymásba fonódván, hogy igen kevéssel sok értelem fejeztessék ki. E szerint nem mindig író tentával irnak, hanem hosszúkás fadarabokra és négyszegűre gyallott pálczákra késhegygyel, mint a stylussal, róják a sűrűen egymásba tapadó betűket. Mely rovási írásmód azon ősi betűjegyekkel együtt nálok mai napig fönmaradt. Ilyen nyomtatvány igen régi példánya egész kötetben van ma is a hetruriai (toscanai) nagyherczeg könyvtárában Firenzében“ *). Szamosi ezen előadásából, melyhez még azt is hozzá veti, hogy az európaiak előtt ismeretlen, csudálatos betűjegyekkel készült igen régi könyv nem az akkor divatozó lenpapirosból, hanem nilusi papyrus-szövetből áll, s nem tollal van írva, hanem nyomtatva, lehetetlen át nem látnunk, hogy ő, bár volt is tudomása a székelyek sajátos rovási írásmódjáról, a székely betűket s azok használati módját, hogy tudniillik a székelyek a sorokat jobbról balra rótták, teljességgel nem ismerte; mert különben lehetetlen lett volna a fölülről lefelé terjedő sorokkal nyomtatott régi könyvet, — melyet kétségtelenül régi kelet-ázsiai nyomtatványnak kell tartanunk **), — a székely írással ily kézzelfoghatólag összezavarnia.

A székely betűjegyek megismertetésének és közzétételének érdeme Telegdi Jánost illeti, ki 1598-ban, mint tanuló, külföldön járván, egy igen érdekes munkácskát adott ki Leydenben e

*) Sola Siculorum scriptura noluit eas leges imitari. Ea enim non ultro citroque, uti Graeca et Hebraica, sed initium a summo faciens horsum se capessit, litteris deorsum tendentibus, ac tam subtili complexione implicatis, ut paucissimis multa absolvatur sententia. Itaque non scriptorio semper atramento, sed particulis oblongis fustellisque in quadrum dolatis, cultelli cuspidē, veluti stylo, litteras confertim haerentes insculpant. Quod genus ἑλληνογραφίας, cum iisdem priscarum litterarum notis hucusque temporis penes illos remansit. Talis typi exemplar pervetustum integro volumine in bibliotheca magni Ducis Hetruriae Florentiae hodie exstat. . . Szamosi, u. o.

**) Ilyen arany vagy ezüst színű selyem vagy bársony szövetre fatypusokkal olajos festékekkel nyomtatott s tangut, mongol és kalmuk nyelvű régi könyvekről emlékezik Strahlenberg, Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia. Stockholm, 1730. 312. l.

czim alatt: *Johannis Telegdi Rudimenta priscae Hunnorum lingvae brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa, cum praefatione epistolari Joannis Decii Barovii ad Telegdium. Lugduni Batavorum, 1598. 4-r. *)*. E négy levélnyi kis munkában ő közli legelsőben az úgynevezett hún ábécze betűit, s nála találjuk legelsőben azt az észrevételt följegyezve, hogy a székelyek a mássalhangzók neveit kivétel nélkül a betűjegy hangja elébe tett *e*-vel ejtik, azaz a *b, cz, cs, d, f* stb. hangok jegyeit *eb, ecz, ecs, ed, ef* stb. néven nevezik **). A Telegdi alphabetjéről vett másolatokon alapúlnak a hún-székely alphabet több rendbeli későbbi kiadásai, melyek, valamint a székely-földön kéziratban több helyt fönmaradt alphabetek, a Telegdi-féle betűjegyekről némi el-

*) Ezen Telegdi Jánost, J e r n e y J á n o s, az úgynevezett thuróczi fakönyvről irt értekezésében, T u d o m á n y t á r, Ú j f o l y a m VIII. k ö t. 110. l. Telegdi Miklós pécsi püspök rokonának írja, és így egy személynek tartja az 1647-ben elhalt Telegdi János kalocsai érsekkel, ki Jerney szerint mint 24 éves ifjú külföldön tanultában adta ki e munkát. Azonban ezen állítás irányában némi kételkedést támasztott bennem már maga a nyomtatási hely Leyden, melynek ekkor virágzott református akadémiáján a katolikus püspök rokona alig tanulhatott. Kétkedésemet még inkább emeli Baranyai Decsi Jánosnak Telegdihez intézett s annak munkája előtt megjelent levele, melyből kitűnik, hogy Telegdi nem sokkal munkája kiadása előtt, az ekkor Maros-Vásárhelyt lakott Decsivel találkozott, őt ez ügyben megkérdezte, s ennek buzdító tanácsára nyomatta aztán ki munkáját Leydenben, hol hihetőleg mint tanuló tartózkodott; bajos ugyanis föltennünk, hogy a pécsi püspök katolikus rokona a távol M.-Vásárhelyt lakó református Decsivel bizodalmas viszonyban állott, s ha munkáját ki akarja adni, épen a leydeni nyomdához fordúlt volna. Decsi levelének végső szavai: „Deus... vos nobiscum ac cum tota ecclesia o r t h o d o x a c o n s e r v e t, ex animo precor“ szerintem világos bizonyosságai annak, hogy Telegdinek reformátusnak kellett lenni, miután tudjuk, hogy az orthodoxa ecclesián az akkori reformátusok csak saját egyházukat értették. Mindezek alapján bizonyosnak tartom, hogy a székely alphabet kiadója nem egy személy a hasonló kalocsai érsekkel, s azt hiszem, aligha csalódom, ha őt az Erdélyben maig is birtokos Telegdi családból valónak gyanítom.

**) Ez a körülmény is elősegítette a székely írásnak krónikáink s Bonfini által emlegetett rövidségét, a mennyiben a nyelvünkben igen gyakran előforduló *e* betűt a leíró kihagyhatta. Így az 1501-ki csik-szentmiklósi feliratban az *e z e r* szót a *z* (ez) és *r* (er) betűkkel s azokkal is egybe róva, az *e g y* szót pedig magával a *gy* hang jegyével találjuk leírva, mely betűt a székely *e g y*-nek hívott és olvasott.

téréseket mutatnak ugyan, de attól lényegesen nem különböznek. A mi magát e könyveeskét illeti, az épen kisded voltánál fogva annyira ritkává lett, hogy tudtomra hazánk egy könyvtárában sem található, s a magyar nemzeti muzeumi, a magyar tud. akadémiai és a m.-vásárhelyi Teleki könyvtárban is csak másolatai vannak meg *), úgy hogy ezen tárgyról értekező tudósaink Bél Mátyás, Cornides Dániel, Révai Miklós, Horvát István, Jerney János, Toldy Ferencz és mások annak nyomtatott példányát nem láthatták.

Baranyai Decsi Jánosnak, korában hazánk egyik legjelesebb tudósának Telegdihez intézett, s annak munkája előtt kinyomtatott leveléből, mely Maros-Vásárhelyt 1598 márczius 5-én kelt, kiemelendőnek tartom e következő szavakat: „Magam részéről méltóknak ítélem e betűket nem csak arra, hogy valamennyi iskolánkban a gyermekeknek tanítsák, hanem arra is, hogy minden rendü honfiaink, gyermekek, ifjak, öregek, asszonyok, nemesek, parasztok, egy szóval: a kik csak magyaroknak akarják magokat megneveztetni, megtanulják“ **). Ezen szavakból ugyanis kitetszik, hogy még Decsi korában ezen írásmódot nem tanították, mint később látni fogjuk, a székelyföldi iskolákban; akkor még azt az iskolai műveltségben részesült osztály magok a székelyek közt sem méltatta figyelemre: és így ez írásmódnak, mint legrégibb emlékei is bizonyítják, a latin iskolákba nem járt székely

*) Én a m.-vásárhelyi Teleki könyvtárban 1503. b. könyvtári jegy alatt található másolatot használtam, melynek pontos másolata az erdélyi muzeum kézirtattárában is megvan. Ezen másolathból maga az alphabet s a szövegben hún-székely betűkkel nyomtatott példák ki vannak ugyan hagyva, de ezt a hiányt pótolja az ezen kézirat mellett találtató tábla, mely *Characteres Siculorum* cím alatt a székely alphabet kilenczféle másolatát s ezek közt legelől a Telegdiét, s utánok a góth és orosz alphabetet egybeállítva adja. Ezen tábla egybeállítójának a székely írás tanulmányozásával foglalkozott Cornidest gyanítom; tartalmából bizonyos, hogy szerkesztése a múlt század második felében történt

**) *Equidem dignas hasce literas esse judico, quae non solum in omnibus scholis pueris proponantur, sed etiam quas omnium ordinum homines nostrates, pueri, juvenes, senes, viri, mulieres, nobiles ac rustici, breviter omnes, qui Ungaros se nominari velint, addiscant.. Telegdi munkájának említett másolatából; idézve Bod Péter által is, Magyar Athénása előbeszédében.*

közrendnél mintegy fíról fíra hagyományozva lehetett és kellett fönmaradni.

Mint említém, Telegdi könyvecskéje tett legtöbbet a székely írásnak a tudományos világ előtt való megismertetésére, azonban nem mellőzhetem el megjegyezni, hogy már a XVI. század első felében, Telegdi munkája megjelenése előtt majdnem hatvan évvel, emlékezik egy német író, Joannes Boemus Aubanus Teutonicus, a magyarok saját írásáról, e szavakkal: van-nak saját betűik is, de a római betűket örömes-tebb használnák^{*)}, mely tudomását ő hihetőleg valame-lyik régibb krónikánkból merítette.

A XVII. századból is számos bizonyosságot találunk a kérdé-ses írás folytonos divatoztáról a székelyek között.

Szenczi Molnár Albertnek, Hanauban 1610-ben ki-adott magyar nyelvtanában, a székely írásra vonatkozó szavai a mellett mit sem bizonyítanak ugyan, de még is idézendőknek tartot-tam azokat, már csak azért is, hogy lássuk belőlök, mennyire nem ismerték még e korban is a magyarországi tudósok, s köztök a pozsony-vármegyei szenczi születésű derék Molnár Albert is, a szé-kely írást, melynek használata e korban még a székely-föld terü-letén túl bizonyosan nem terjedt. „Az erdélyi székelyek betűit, mond ő, melyekről krónikájában Székely István emlékezik, soha-sem láttam, olyan embert sem ismertem, a ki látta volna. Kérem azért hazámfiait, különösen az erdélyi székelyeket, hogy ha va-lami efféléjük van, szíveskedjenek jegyzeteikkel együtt világra bo-csátani^{**)}. Föltűnő egyszersmind, hogy az 1590 óta külföldön tartózkodott Molnár Albertnek még Telegdi csak imént említett munkájáról sem volt tudomása.

Határozott bizonyosságot tesz a székely írás mellett Geleji

^{*)} Habent et privatas literas, sed Romanis libentius utuntur. Jo. Boemus Aubanus Teutonicus, *Mores, leges et ritus omnium gentium*. Friburgi Brisgoiae, 1540. 12-r. 189. l. és Antwerpiae, 1571. 12-r. 299 l.

^{**) Siculorum vel Székelyorum Transylvanorum litteras, quarum me-minit Stephanus Székely in suo Chronico Hungarico, numquam vidi, ne-que hominem novi, qui eas viderit. Rogo itaque populares meos, in primis Szekulos Transylvanos, ut si quid ejusmodi habeant, in publicum illud proferre cum suis commentariis dignentur. Alb. Molnár, *Nova Gram-matica Vngarica*. Hanoviae, 1610, az előbeszédben 21. l.}

Katona István, 1633-tól 1649-ig az erdélyi reformált egyházak püspöke, Gyula-Fehérvárt 1645-ben kiadott Magyar Grammatikáskájában, melynek előbeszédét „A kegyes olvasóhoz“ így kezdi: „A magyar nyelv egy az orientalis lingvák közül, mely megtetszik mind ebből, hogy . . . mind továbbá ebből, hogy ő neki tulajdon saját régi bötüi vagynak, melyeknek sem a Sidó, sem a Görög, sem pedig a Deák bötükvel semmi hasonlatosságok nincsen, s mind végezetre ebből, hogy az önnön bötüivel jobbtól, mint egyéb napkeleti nyelvek, balra irattatik.“ Ugyanő ezen munkáját e szavakkal rekeszti be: „A székelyek a régi scythiai magyaroknak igaz maradványi, úgy mint kiknél még az igaz magyar bötük is megvagnak, kik noha sok csufos és mi tőlünk értetetlen szókval is élnek, de az enyett igen ékesekvel és jegyzősökvel is, melyeknek lejegyzetésekvel itt papirost nem foglalok“ *). Katona, mint látjuk, régi magyar, igaz magyar bötüknek nevezi ugyan a kérdéses írást, de szavaiból bizonyos, hogy e betűket csak a székelyek őrzötték meg a feledéstől.

Bővebben tárgyalja ezen írás kérdését Geleji Katona ifjabb kortársa, Komáromi Csipkés György, elébb debreczeni tanár, utóbb oda való pap, Utrechtben, 1655-ben „Hungaria Illustrata“ czím alatt latin nyelven kiadott magyar nyelvтанában. Ennek legelején azt a tételt állítván föl, hogy a magyar nyelv a keleti nyelvek közé tartozik, ennek bizonyítására fülhözza, hogy „a magyar írás módja egy azon a legtöbb keleti nyelvekével, mint a héberrel, khálddal, szírrel, arábbal, persával, törökkel, tudniilik jobbról balra megy, mit egy nyugoti nyelv sem követ“ **). Áttér ezután a firenzei könyvtárban létező nyomtatott könyv bírálatára, melynek sorai fölülről lefelé folynak. Erről neki nem Szamosi után, kinek munkáját nem is-

*) Geleji Katona István, Magyar grammatikácska. Gyula-Fehérvárt, 1645. 4-r. ugyanott s ugyanakkor megjelent „Titkok titka“ czímű munkája mellett.

**) Georgii Csipkés Comarini Hungaria Illustrata. Ultrajecti, 1655. 12-r. 20. l.—Ezen ma már igen ritka munka megvan az erdélyi muzeum könyvtárában.

merte, hanem Boxhornius Historia universalisából volt tudomása, s egyenesen kimondja, hogy a tudós tanár tévedésben volt, midőn a régi magyar írásmódot is ilyennek s e könyvet magyar nyelven irt nyomtatványnak hirdette. „Mert van nálunk is, mond czáfólolag, — régi magyar betűkkel írott könyv, de semmi effélét nem veszünk észre benne, jól lehet ezt a régi írást olvasni, érteni, sőt még mai nap is tudjuk írni“ *). A kérdéses firenzei könyvet ennél fogva igen helyesen tartja valamely keleti nyelvű nyomtatványnak, a milyen chinai könyvet maga is látott egykor Utrechtben. Egy pár lappal alább az eredeti magyar írás betűiről értekezve, melyekről megjegyzi, hogy mind egyszerűek, ezt mondja: „A tulajdonképeni magyar írásnak harminczkét betűje van **); mert a k-t másképen írják közepett, másképen végül selől, mint kitetszenék a betűk alakjaiból, melyeket öröme st adnánk, ha anyomatatásra úgy volnának betűjegyeink, mint a hogy tollunk és újjaink vannak az írásra. Minthogy azonban scythiai typusaink nincsenek, rómaiakkal írjuk le“ ***).

Komáromi Csipkés ezen tudósításából két dolgot tanulunk, hogy tudniilik, náluk, azaz Debreczenben, létezett egy régi magyar betűkkel írott könyv, — ez a legelső értesítés irodalmunkban valamely határozottan megjelent efféle emlék hol létezéséről, — és hogy ezen betűkkel ő maga is tudott írni. Magokból az idézett sza-

*) Extat etenim et apud nos liber literis vetustis Ungaricis exaratus, sed nihil tale in eo observamus, quamvis scripturam istam vetustam legere, intelligere, praeterea etiamnum hodie scribere eadem possimus. Komáromy Csipkés, u. o. 41. l.

***) Telegdi alphabetjében is 32 a betűk száma: némely újabb alphabetekben 34 betűt találunk, minthogy ezekben az é és e külön jegyekkel van jelölve, s az r-nek is két különböző jegye van, mely különbségeket Telegdi és Csipkés még nem ismerték.

*) Literae . . . proprie Hungarice scriptae sunt 32: k enim aliter in medio, aliter in fine et principio scribitur, ut pateret ex figuris literarum, quas libenter daremus, si ita typos ad exprimendum, ut pennam et digitos ad describendum habere possemus. Quia vero typis Scythicis destituimur, Romanis describimus. Georgii Csipkés Comarini Hungaria illustrata 24. l.

vakból azonban nem lehetne teljesen meggyőződnie arról, hogy a kérdéses könyv, mely után Bél Mátyás már 1718 körül hasztalan tudakozódott, minthogy az hihetőleg a Rákóczi-háború idejében a debreczeni főiskola könyvtárával együtt semmivé lett*), vajjon hún-székely betűkkel volt-e írva: de szerencsére maig is megvan Komáromi Csipkés Györgynek épen ezen betűkkel írott egy pár sora, melyek semmi kétséget nem hagynak fenn az iránt, hogy ő a Telegdiféle székely alphabetét használta, következésképen a debreczeni könyv, melynek régi magyar betűivel, mint maga mondja, ő is tudott írni, nem lehetett másféle betűkkel írva. E sorokat Csipkés Leydenben 1653 mártius 12-dikén írta be egy héber és egy görög emlékmondat közé, barátja Kis-Marjai Veszelin Pál emlékkönyvébe, melyet ezelőtt egy pár évvel a debreczeni főiskola könyvtárában láttam és forgattam. Értelmük ez: „élég énnékem az isten kegyelme“ és „esmerd meg magadat.“ Ugyanezen emlékkönyvben találjuk még Miskolczy C. Gáspár által hasonló betűkkel s „Franequerae Frisiorum 3. Febr. 1654.“ kelettel beírva a következő szentirási helyet: „Légy hű mind halálíglan, és tenéked adom az életnek koronáját.“ Tapasztaljuk e bejegyzésekből, hogy a XVII. század közepe táján a székely írás ismerete, melynek Magyarországon divatoztáról a régibb korból legkisebb adatunk sincs, hihetőleg Telegdi munkája nyomán a magyar tudós körökben el volt terjedve, sőt ezen írás használása, melyet a székelyföldön a deáktalan köznép és közép-osztály tartott fenn, ekkor már valamint Erdélyben, mint alább látni fogjuk, úgy Magyarországon is negédes tudósi divattá vált.

Ezen korra, a XVII. század közepe tájára, vélem helyezendőnek Rettegi István ily című kéziratát: *Historia Transilvaniae hungarice per quaestiones descripta. Accedit ex vetusto exemplari in Bibliotheca M. Ducis Hetruriae existente norma litterarum Hunnicarum.* Hogy az ezen kézirathoz mellékelt betűjegyeknek 1667 előtt kellett másoltatniok, az erdélyi szász születésű Toppeltnus Lőrincz szavaiból következtethetjük, melyekben azt állítja, hogy ő Firenzében a nagy-hercegi könyvtár valamennyi könyvét

*) *Matthiae Bélii De vetere literatura Hunno-Scythica exercitatio. Lipsiae, 1718. 4-r. 50. l.*

gondosan forgatgatta, de a scythiai betűkkel írott könyvet, melynek ott létéről Magini Geographiájából értesült, föl nem találhatta *). Rettegi kéziratában épen csak a mellékelt firenzei hasonmás lehetne, az általunk tárgyalt kérdést illetőleg, különösen érdekes; a mennyiben ezen hasonmás bizonyosan tisztán ki fogná deríteni, hogy a firenzei nyomtatott könyvnek a hún-székely irással, mint már Komáromi Csipkés György helyesen kimutatta, semmi köze nem lehet. Rettegi kéziratának, tudtomra, egyetlen példánya Cornides gyűjteményében, a magyar tudom. Akadémia könyvtárának Teleki-osztályában található; én azt Erdély több könyvtárában sikertelen nyomoztam; sajnálom, hogy e példányt az akadémiai kézírattárban, mely az átköltözés után föllállítva és rendezve még nem lehetett, meg nem kaphattam és nem használhattam.

Ugyanezt kell mondanom Szentiványi Márkos Dániel *Commentatio de litteris antiquis Hunnorum* című kéziratáról, mely hasonlóan Cornides gyűjteményében a m. tud. Akadémia könyvtárában van. Minthogy Szentiványi erdélyi születésű tekintélyes állású tudományos férfiú, mint a ki 1668 óta Kolosvártt az óvári unitarius főiskola igazgató tanára, 1672-ben a kolosvári egyház főpapja s 1684-től 1689-ben történt haláláig az erdélyi unitarius egyházak püspöke volt, kinek hivatalos állásánál fogva is szoros egybeköttetésének kellett lenni a székely-földdel, lehető, hogy kéziratában a székely írásról olyan adatok is találhatók lesznek, melyek az eddig közlöttek pótolni vagy világosítani fogják **).

Mennyire el volt terjedve a XVII. század második felében Erdélyben a tanult emberek közt a székely írás ismerete és gyakorlata, kitűnik Sepsi-széki lisznyai születésű *Liszniai K. (Kovács) Pál* debreczeni tanár szavaiból, ki Debreczenben 1692-ben

*) *Toppeltinus, Origines et occasus Transsylvanorum. Lugduni Batav. 1667. 12-r. 71. l.*, és újabb kiadásában *Vienne, 1762. 8-r. 69. 70. l.* — Jerney János megjegyzéséből tudjuk, hogy a firenzei könyvet a nagyhercegi könyvtárban 1720 körül Berzeviczy Albert hazánkfi is sikertelen nyomozta. Lásd: *Tudománytár, Új folyam VIII. kötet. 1840. 115. l.*

**) E két kézitról, melyeket e kérdésre nézve irodalmunkban tudtomra senki föl nem használt, Jerney János ad igen rövid tudósítást, mely csak címek közlésére s hollétök megjelölésére szorítkozik. Lásd: *Tudománytár e. h. 111. l.*

adott magyar krónikájában így ír: „Ezeknek a széke-lyeknek (a mint az Atyllának és még az előtt való magyaroknak is) tulajdon magános magyar bötüi és írási voltanak, és valamint ma irnak a Sidók és a napkeleti népek, az ő írásokban jobb kéz felől bal kéz felé mentenek, mely magyar betűket és írásokat, hazámban lakván, én magam is láttam, sőt Erdélyben és székely földén olyan Praedikátorokat is, kik magyar betűkkel egymásnak irtanak, láttam s ismertem; ilyen vala Csulai nevű Erdélyi püspök is“ *).

Még egy magyar író említhetünk a XVII. század végéről, a Gömörmegyei születésű Otrokocsi Fóris Ferenczet, ki 1693-ban megjelent munkájában írja, hogy: kezénél vannak némi betűk, *Alphabetum antiquorum Hunnorum* címmel, melyeket egykor Velenczében kapott egy barátjától, ki az ő vélekedése szerint ezen alphabetet Magyarország nyugoti részéből kapta volt. „Minthogy azonban, így folytatja előadását, ezek a betűk magam előtt is még gyanúsak, különösen azért, hogy a magánhangzók (melyek száma nyelvünkben hét) a mássalhangzókkal vegyesen vannak az európaiak módjára elősorolva, azért azok közzétételét vagy rólok való bizonyosabb ítéletemet addig elhalasztom, míg, ha Isten megsegít, rólok másunnan jobban értesülendek. Mert az az ember vagyok, a kinem szeretek semmit homokra építeni.“ Mind e mellett is mások tanulságára, összehasonlítás végett, közli az alphabet hat első betűjét, s megjegyzi, hogy a hún betűk száma 34, minthogy a lágy mássalhangzóknak a *gy, ly, ny, és ty*-nek, más jegyük van mint a *d, l, n és t*-nek **). Otrokocsi alaptalan kételkedésével maga igazolja, mily teljességgel nem ismerte a székely írásról irodalmunkban előtte századokon keresztül folyton folyó adatokat, a

*) Lisznyai K. Pál, *Magyarok Krónikája*. Debreczen, 1692. 12-r. 172. 173. l. — Csulai György, Geleji Katona István utódja, 1650—1660-ig volt az erdélyi reformált egyházak püspöke.

**) *Francisci Foris Otrokocsi Origines Hungaricae. Franequerae, 1693. 8-r. 320. 321. l.*

mutatványul közlött hat első betüből pedig meggyőződhetünk, hogy kezében valósággal a Telegdi-féle alphabettal egyező székelv betűk voltak.

A XVIII. századi írók sorát, kiket a székelv írásra nézve bizonyoságul idézhetünk, Lakatos István, esík-kozmási román. kath. lelkész nyitja meg, ki 1702-ben írt „Siculia“ című történettudományi kézírata elején, a székelvyekeknél divatozó sajátóságos írásmódról röviden értekezik, s annak alphabetjét is leírja e cím alatt: „Alphabetum Siculorum seu veterum Hunnorum, qui a dextra ad sinistram scribebant. Literae autem eorum sunt 34“ *).

Csakhamar ezután jelent meg Oxfordban egy nyelvészeti nagyszerű s jeles munka: Georgii Hickesii Lingvarum veterum septemtrionalium thesaurus grammatico-criticus et archaeologicus. Tomi II. Oxonii 1703—1705. fol. Ennek „De antiqua literatura septemtrionali“ című fejezete értekezik a hún betűkről, s azokat hasonmásban közli is. Említendőnek véltem e munkát, mert ebben van a hún-székelv alphabet másodszor kiadva, még pedig nem Telegdi János nyomtatott munkájából, hanem Harsányi nevű magyar közleménye után, ki e betűket a szerző számára emlékezetéből írta le; mi bizonyítja, hogy e betűk ismerete a tanult magyarok között még ekkor sem veszett ki. Sajnálom, hogy ezen már külföldön is ritkává lett munkát, melyet egykor Cornides a bécsi császári s más közkönyvtárakban, Jerney János pedig a pesti könyvtárakban hiában keresett, nem láthatván, szerzője véleményét ez írásról nem ismerhetem, s az ő alphabetjét a Telegdiével össze nem vethetem. Cornides tudósítása nyomán azonban, ki a Hensel Godofréd által Nürnbergben 1741-ben Hickesius munkájából közlött alphabetet a Bél Mátyás által kiadottal egyezőnek állítja **), s még inkább a

*) Megvan ezen kézirat a m. Akadémia könyvtárának Teleki-osztályában, a szebeni Bruckenthal-könyvtárban, az Aranka-féle gyűjteményben, mely most gr. Mikó Imre birtokában van, sőt magánosok gyűjteményeiben is.

**) Lásd: Cornidesnek 1780. táján Hájos István Gáspárhoz intézett levelét, közölve ennek *Litteraturae Scythico-Magariae Monumentum* című kéziratában, mely megvan egyebek közt az reáli Muzeum s a m. tud. Akadémia könyvtárában is.

m.-vásárhelyi Teleki-könyvtár már említett kézírata mellett találató táblázatból, mely kilencz rendbeli alphabet közt a Harsányiét is adja, nem lehet kételkednünk, hogy a Harsányi által Hickesiussal közlött alphabetnek sem a Telegdiféletől, sem a Kaposi által Béllal közlött s ez által kiadott alphabettől lényeges eltérései nincsenek.

Az 1708-ban elhalt Tsétsi János sáros-pataki tanár azt írja ugyan, hogy „a magyarok mársok századolta mellőzve tulajdon betűiket, melyekkel Scythiában, honnan hajdan kijöttek, élnek vala, azok helyett latin betűket használnak“ *): azonban ezen helyre tett jegyzetében így nyilatkozik: „Nem bizonytalan hagyomány, hogy a magyarok Scythiában tulajdon betűikkel éltek, írás közben jobbról balra menve, a zsidók és más keleti népek módjára. Hogy ezen betűknek némi nyomai, mint némelyek állítják, az erdélyi székelyeknél maig is főnvannak, kétségen kívül van, jóllehet azokat használni keveseknek adatott“ **).

Ez után következik Bél Mátyás „De vetereliteratura Hunno-Scythica exercitatio“ czim alatt Lipcsében 1718-ban megjelent munkája, mely első tudományos értekezés a hún írásról. Ezen munka bírálati ismeretét alább fogom adni; itt csak annyiban tartom főlemlitendőnek, a mennyiben Bél közzé teszi az általa úgynevezett hún-scytha alphabetet, mely a Telegdiféletől igen csekély eltéréseket mutat. Bél se Telegdi se Hickesius munkáját nem ismervén, abban a hitben volt, hogy ő mutatja be legelsőben a világnak ezen alphabetet, melyet, mint

*) Hungari posthabitis suis iam a multis saeculis, quibus in Scythia, unde olim egressi sunt, utebantur literis, loco earum utuntur Latinis. Johannis Tsetsii Observationes Orthographico-Grammaticae l. l. Pápai Páriz Ferencz Dictionariumához függesztve, Leutschoviae, 1708.

**) Traditio non incerta est, Hungaros in Scythia propriis literis fuisse usos, progrediendo inter scribendum a dextera versus sinistram, more Hebraeorum et aliorum orientalium. Harum literarum vestigia etiamnum, ut aliqui perhibent, apud Szekelios Transylvanienses superesse extra dubium est, licet iis uti paucis datum sit. Ugyanő, u. o.

maga írja, az 1713-ban elhalt Kaposi Sámuelről, az egykori gyula-fehérvári reformatum collegium tudós tanáráról, és így Erdélyből kapott volt *). Ugyanő ezen alphabet rajzát ismételve kiadta *Meliboeus* álnév alatt közzé tett *Ungarischer Sprachmeister*-ében is, mely Pozsonyban 1729-ben jelent meg először, s utóbb tudtomra hét kiadást ért **).

Mint látjuk a hún-székely írás mellett eddig fölhozott valamennyi tanubizonyosságaink között egyetlen egy sincs, mely ezen írásnak a székely-földön található valamely emlékét határozottan megjelölné; miután a Komáromi Csipkés György által emlegetett debreczeni könyvet, a székely betűket megtanulva, bármely magyar ember bárhol is megírhatta, s így székelyföldi emlékek el nem fogadhatjuk. *Kunics Ferencz* jezsuita s kolosvári tanár volt az első, ki, Kolosvártt 1731-ben kiadott munkájában, egy ily székelyföldi emlékről, mint akkor létezőről, említést tett; *Csik-szék* nevezetesebb helységei közé sorolván *szent-Mihályt* „rég-i templomával és fölirataival, melyeknek jegyeit, (mint-hogy a görög, török és más betűktől nagyon különböznek), a régi scythákra viszik vissza“ ^{3*)}. Nem lehet eléggé sajnálnunk, hogy Erdélyben e korban senki sem akadt, ki e tudósításnak végére járni, s ezen föliratokról hasonmásokat véve, azokat a jövő kor számára megmenteni sietett volna. A derék *Cornides*, ki mintegy ötven év múlva e hasonmások megszerzésében haszontalan fáradozott ^{4*)}, már későn

*) *Bél, De veterē literatura Hunno-Scythica. Lipsiae, 1718. 4-r. 25. l.*

**) Bizonyosnak tarthatjuk, hogy *Bél* közleményei nyomán jelent meg ezen alphabet a következő külföldi munkákban: *Die Buchdruckerkunst und Schriftgiesserei. Leipzig, 1740. 8-r., Joh. Godefredi Oertelii Harmonia lingvarum Orientis et Occidentis. Wittembergae, 1746. 8-r. és Orientalischer und Occidentalischer Sprachmeister. Leipzig, 1748. 8-r.*

^{3*)} *Szent-Mihály, id est S. Michaelis, cum templo vetusto et inscriptionibus, quarum notae ad antiquos Scythas, (multum enim a Graeco, Turcico, aliisque characteribus absunt), rejiciuntur, Kunics, Dacica Siculia. Claudiopoli, 1731. 12-r. 55. l.*

^{4*)} *Delineationem harum inscriptionum, quantamcumque adhuc derim operam, nancisci non potui. Lásd: Cornides levelét Hájoshoz, közölve ennek Literatae Scythico-Magariae Monumentum című kéziratában.*

járt; ő még a hely színén megjelenve, vagy a föliratokat is fölfe-dezhette, vagy ha már ekkor elpusztultak is, azok holléteztéről a' helység véneitől biztos tudósítást szerezhetett volna; ma már, mint 1862-ben, a székely-földön utazva s Csikban is megfordulva, a legilletékesebb férfiaktól hallottam, hogy a régi egyház átalakítása-kor eltűnt föliratokra még a helybeli legvénebb emberek sem emlé-keznek.

Szerencsésebbek vagyunk a csik-szent-miklósi templom falá-ról 1749-ben lemásolt, és Dezsericzky Incze nyitrai kegyes-rendi szerzetes által 1753-ban hasonmásban közzétett fölirattal, mely, ha már ma valósággal nem létezik is, a régi egyház falai-nak a múlt század utolsó felében történt átalakításai alkalmával pusztulván el, de hasonmása által a tudomány számára meg van mentve. Ezen hasonmást, mint Dezsericzky írja, a kitűnő tuda-mányú Szilágyi Sámuel, akkor erdélyi királyi táblai ülnök, küldte fel Bécsbe gróf Batthyányi nádor fiához, (vagyis mint alább ki fog tűnni, azok székely születésű tanítójához, Horváth Benedek kegyesrendi atyához), s Bécsből került aztán maga a fölküldött hasonmás (épen Horváth Benedek útján) Dezsericzkyhez, ki azt a Bél Mátyás munkájából vett alphabettal együtt közzétette. Dezsericzky a fölirat értelmének fejtegetésébe nem mer bocsátkozni; mert, mint írja, „jöllehet ezen alphabetben több be-tűjegyek a fönnebb közlött fölirat vonásaihoz tökéletesen hasonlók, minthogy azonban néme-lyek különböznek s ezen kívül ezen emléken, mint látszik, némely rövidítések is fordulnak elő, azt igen nehéz olvasni és érteni.“ S azután mindjárt ezt az érdekes adatot beszéli ezen írás divatoztáról a szé-kely-földön: „Beszélte nekem kegyes rendi szerze-tünk Benedek nevű s erdélyi székely születésű tagja, hogy gyermek korában már ősz öreg nagyatyjától hallotta, hogy őt gyermekkorában kortársaival együtt az iskolamester tanította volt a zsidó betűkhöz hasonló hún-seytha betűk írására“ *).

*) Josephi Innocentii Desericii De initiis ac ma-joribus Hungarorum. Tom. II. Budae, 1753. 2-r. 154. 155. l.

Ezen fölírat több rendbeli megfejtéseinek birálatát s hitelességének megvitatását s megállapítását alábbra hagyva, itt előlegesen csak annyit jegyzek meg, hogy e fölírat, mint tartalma bizonyítja, az 1501-dik évből való, s mint a szövegében előforduló és a székelyföldön ma is hallható némely tájszólási sajátságokból kitűnik, iskolázatlan emberektől, azon magokat egyenként megnevező székely mesteremberek valamelyikétől származott, kik az egyház általok történt építésének emlékét akarták örökíteni. Valódi kincs e fölíratnak, mint látszik, gondosan vett hasonmása is, mert Telegdi koránál majd nem egy századdal régibb emléket tüntet elő, melynek betűi egy-két kör és félkör alakút kivéve, mind egyenes és merev szegleteket képző vonásokból állanak, s tisztán mutatják a székely írás eredeti rovási jellemét, mely a Telegdi és utódai által írt alphabetekben mind inkább elmosódik, a nélkül azonban, hogy a betűalakok lényegesen különböznenek.

A székelyföldön az ősrégi saját betűkkel való írás gyakorlata a Rákóczy korszak erőfeszítésére következett zsibbadás idejében, a nemzeti szellem hanyatlásának és tespedésének korában enyészett el. Nehány érdekes adattal bizonyítja ezt Hájos István Gáspár, az Arad vármegyei szent-annai kegyes rendi iskola egykori tanára, 1781-ben készült „*Literaturae Scythico-Magariae Monumentum*” című kéziratában.

Hájosnak e munka megírására, melyet 1782-ben, a régi magyarságra vonatkozó gyűjteményével együtt, a kegyes rend magyarországi levéltárába letéttetett, 1783-ban pedig szülő városa Jász-Berény tanácsának ajánlott, következő eset szolgáltatott alkalmat. Midőn, mint maga mondja, a magyar nyelvről írt munkájának „*Speculum linguae Scythico-Hungariae*” című negyedik kötetét akarta tisztázni, kapott véletlenül Cetto Benedektől, a veszprémi kegyes rendi collegium igazgatójától, egy általa úgynevezett hún-scytha betűkkel írott jobbról balra olvasandó imádságos könyvecsket másolatban. A könyv eredetije, Kalló Antal Pozsony vármegyei gellei plebánusnak Cettohoz írt levele szerint, egy Kecskeméti nevezetű oda való öreg emberé volt, kitől Kalló a könyvolvasását megtanulta, sőt alphabetjét is leírta, s az 1771-dik évi tavaszán Cettoval közölte. Ez figyelmeztette őt, ügyeljen a könyvre, hogy el ne vesszen; minek következtében Kalló az öregtől a könyvet elkérte, lemásolta, s má

solatát 1771 october 20-án kelt levele mellett három példányban elküldötte Cettohoz, megjegyezvén, hogy az öreg Kecskeméti még május 3-dikán elment volt hazulról a mária-czelli búcsúra s könyvével együtt még mindig oda van, úgy hogy ily szokatlan hosszas elmaradásából azt kell következtetnie és hinnie, hogy az öreg valahol útközben elhalálázott *).

Hájos a Cetto által küldött másolat értelmét, Novota László kegyesrendi igazgató segítségével megfejtvén, úgy találta, hogy abban a sz. Athanasius és az apostolok symboluma, az úri imádság, az angyali üdvözet, a tiz parancsolat s némi poenitentiára inté énekek foglaltatnak ékes magyar versekben, melyek a Kájoni János által kiadott csiki „Cantionale Catholicum“ szövegével szóról szóra egyeznek. Világos bizonyága ezen tartalom annak, hogy ezen könyv, Kájoninak legelsőben a csiki kolostorban 1676-ban nyomtatott, de a XVIII. században újabb kiadást is ért Cantionale-jából levén írva, keletkezését, — ha ugyan az eredeti valóságára nézve minden lehető gyanút félre tehetnénk vagy eloszlatva láthatnánk, — legfőlebb a XVII. század végére, sőt hihetőbben a XVIII. első felére tehetnők **).

Miután Hájos a kérdéses másolatból a Novota által kivont alphabetet s magából a szövegből is mutatványul néhány sort közlött, e könyvről többet nem szól, hanem megjegyezvén, hogy

*) Lásd: Kalló Antal 1771 october 20-án Cettohoz intézett levelét, ennek Hájoshoz írt levelébe foglalva. Hájos többször idézett kéziratának elején.

**) Ezen imakönyvnek éppen azon másolata, melyet Cetto Hájosnak, ez pedig Cornidesnek küldött, megvan a Cornides kéziratai között Q betűvel jegyezve a magyar Akadémia könyvtárának Teleki-osztályában e cím alatt: *Libellus precum quotidianarum cujusdam venerandis characteris Scythico-Mogorico Symbolum S. Athanasii, Orationem Dominicam, Salutationem Angelicam, Credo, Decalogum, Confiteor et Psalmos Poenitentiales continens, hebraico more a dextra sinistram versus exaratus, adjecto Alphabeto. E másolat egy példánya megvan a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárban is, hol azt átvizsgálni alkalmam volt, úgy találtam, hogy egyetlen egy betűje sem egyezik a hún-székely alphabettal, s így a székely írással teljességgel semmi köze nem lévén, annak emlékei közé nem sorozható. Mivoltának és hitelességének megvitatását alább az emlékek bírálati áttekintésénél fogom adni.*

egészen más scytha betűk voltak divathan Erdélyben a székelyek közt, áttér a régi székely írás ismertetésére, s kézirata három negyedét ezzel foglalja el, elősorolván mind azon adatokat, melyek e tárgyról tudomására jutottak. Ezek legnagyobb részét, mint a melyeket már fönnebb részletesen ismertettem, mellőzvé, csak azokat sorolom elő, melyek arról tesznek bizonyosságot, hogy a székely írás gyakorlatának elenyészése a XVIII. század első felében történt.

Osváld Farkas, gróf Batthyányi udvari titkára, mint Hájos beszéli, magyar nyelvtana előbeszédében Csécsinek a székely írásra vonatkozó s általunk már előadott megjegyzését szóról szóra közölvé, ezt vetette utána: „A múlt évben (1750 táján lehetett) magam is láttam Horváth Benedek nevezetű erdélyi születésű kegyesrendi atyánál, a magyar nyelv különben is buzgó művelőjénél, ki akkor itt gróf Batthyányi Fülöpöt oktatta a retorikára, Erdélyből küldött két sor írást, a zsidó betűkhöz csaknem hasonló scytha betűkkel írva, melyekkel, mint a tudósok állítják, nagy atyafiságok van. Sőt Benedek atya maga azt állította előttem, hogy az ő nagyatyja tanulta és jól ismerte a scytha betűket.“ Osváld e szavai után idézi Hájos, magának Horváth Benedeknek Osválddal közösen készített s maig is kéziratban maradt nyelvtana elejéről a régi scytha-magyar írásról szóló részt egész terjedelmében. Ebben Horváth előre bocsátván, hogy a magyarok, kiket régen húnoknak és scytháknak is hívtak, mielőtt mai honunkba költöztek és keresztényékké lettek, sőt azután is igen sokáig, bár nem mindnyájan is, zsidóhoz hasonló tulajdon betűikkel éltek, mint a kezénél több példányban levő scytha vagy magyar alphabethől kitetszik, ezt mondja: „sőt az is bizonyos, hogy még a múlt században is sokan voltak, különösen az erdélyi székelyek közt, a kik a régi betűkkel éltek, s azokat részint magán szorgalommal, részint iskolában tanulták. Anyai nagyatyám, mint elaggott vén ember, ki ezen század 29-dik évében (1729-ben), midőn én éppen a grammatika iskolába jártam, halt volt el, nem kételkedett azt állítani, hogy az iskolában tanulta a zsidó betűkhöz hasonló magyar betűket, melyeket én mint gyermek, kinek inkább a játékon járt az eszem, milyenek s mennyien voltak, magamnak megma-

gyaráztatni bizony nem igen ügyeltem. De már ma alig van vagy talán nincs is egyetlenegy ember sem, a ki ezen betűket ismerné. Így megváltoztatott vagy teljesen homályba borított mindent az idő, úgy hogy ezek helyett ma már mindenütt latin betűket használunk.“ Ezután beszél Horváth a székely betűk számáról, az összetett betűk egyes jegyeiről s „Régi mód szerint való székely Abécze“ címmel közlött három rendbeli hún-székely alphabetről, melyek két elsejét ő maga, egykor Gyergyóban időzve, írta ki Kájoni Jánosnak a szárhelyi kolostorban levő hittani munkájából (a 46. és 287. lapról), harmadikát pedig ugyanakkor ugyancsak Gyergyóban találta, s végre betűről betűre leírja az 1749-ben fölfedezett s Dezsericzky Incze által munkájában kiadott esik-szent-miklósi föliratot, megjegyezvén, hogy annak másolatát ő adta át Dezsericzkynek.

E hosszas idézet után írja Hájos, hogy ő nem bírván a esik-szent-miklósi föliratot megfejtetni, fölvilágosításért több híres tudóshoz folyamodott, kik közül Cornides Dánieltől terjedelmes latin választ is kapott. Ezen levélből szóról szóra kiírja azt az egy pár ivre terjedő részt, melyben Cornides a hún-székely írás emlékeit előszámlálja, és az ezen írásra vonatkozó történelmi adatokat egyenként elősorolja *); idézi továbbá belőle azt a helyet is, melyben Cornides ezen régi írásmódnak netalán valamely levéltárban lehető emlékeire nézve így nyilatkozik: „Kétségen kívül azok is port hintettek szemedbe, tisztelendő férfiú, a kik elakarták veled hitetni, hogy maig is léteznek némely levéltárakban scytha betűkkel írt bármiféle oklevelek. Én átkutattam Erdélyben a fehérvári káptalani s a kolos-monostori conventi, Magyarországon a jászói, leleszi, váradi, egri és váci levéltárakat, nem is említve a magánosok általam átvizsgált levéltárait, de bármily gondosan nyomoztam is, scytha írásnak még csak egy porczikájára sem akadtam.“

*) Ezen adatok közt Cornides, legelső helyre teszi a Janus Pannonius pécsi püspök által a XV. században írt magyar Grammatikát, melynek elvesztét már 1598-ban Baranyai Decsi János méltán fájalta. Minthogy azonban e munka tartalmát nem ismerhetjük, helytelennek tartom Cornidesdel s némely követőivel Janus Pannoniust a hún írás mellett tanúskodó írók közé sorozni, bár e tudós főpapról igen hihetőnek tarthatjuk is, hogy éppen úgy lehetett tudomása az erdélyi székelyek sajátos írásmódjáról, mint kortársának Thuróczi János mesternek.

Hájos mind e mellett sem akart lemondani a reményről, hogy a kérdéses ügyben bővebb értesítést szerezhet, s minthogy, mint mondja, ezen betűk bővebb ismeretéhez jutni igen óhajtott, irt többek közt Lestyán Barnabás dévai minorita gvardiánnak és Blahó Vincze ferencz-rendi szerzetesnek, kiről egykori tanítványa, Sinai Kristóf, akkor kassai kegyes rendi tanár leveléből tudta, hogy ezen írást érti. Lestyán 1780 october 12-én irt latin levelében egyebek közt így válaszolt neki: „Mind eddig halasztottam a választ, azért, hogy más figyelmes és tudomány kedvelő férfiakat megkérdezhessenek; eleget is megkérdeztem, de őszintén megvallom, azoknak (a scythiai betűknek) még csak nyomára sem akadhattam. Megkerestem egy derék urat, ki az egész károly-féhvári levéltárt lemásolta (?), s az azt felelte, hogy ott semmi affélet nem látott. Egy másik úr is azt állította, hogy olyan írást Erdélyben másutt nem találhatni hanemha a calvinisták enyedi collegiumában.“ Blahó pedig, ki ekkor Kassán tartózkodott, válaszában megküldte neki az udvarhelyi convent jegyzőkönyvéből 1780 május 5-én kiírt régi hún alphabetet, azzal a megjegyzéssel, hogy a *Historia Domus Csikiensis*-ben ezen jegyzet áll, hogy: a régi húnok ezen betűit vagyis a scythia betűket Gyalakutai Lázár Imre kéziratai közt találták, ki azokat Telegdi János munkácskájából másolta.

Ezen alphabet megismertetésével végződik Hájos kézirata, melynek általam kiemelt adatai biztos tájékozást nyújtanak azon kor meghatározására, melyben ez ősrégi írás használata, az azt annyi századon keresztül ápoló székelyföld kebelében, lassanként elhalt s örökre kiveszett.

Ha ezen századokon keresztül folyton folyó adatokból mulhatatlanul meg kell győződnünk, hogy a székelyek közt saját ősi betűik használata a XIII. századtól fogva a XVIII. századig szakadatlan gyakorlatban volt; ha továbbá ezen írás eredetéről gondolkozva, nem találhatunk semmi okot, melynél fogva annak keletkezését mai hazánkban a keresztyénség s ezzel együtt a latin írás behozatala után lehetnének képesek helyezni, s így a hagyomány hitelességét, mely ez írás eredetét fajunk ázsiai ősi honára viszi vissza, alapos okokkal kétségbe nem vonhatjuk: azt hiszem, senki nem fogja hihetetlen mesének tarthatni az 1533-ban régi irományokból szerkesztett csiki székely krónika adatát, mely szerint a székelyek

az Árpáddal kötött vérszerződés pontjait köre metszették. „Zandirhám rabonbán idejében, így szól e krónika, a húnok másik nemzete, Álmos fia, Árpád vezérlete alatt bejövén, Zandirhám, követeket küldve fogadá azon nemességgel tündöklő nemzetet, mint az urunk (t. i. Sándor Menyhért) házában maig is meglevő irományok és emlékek bizonyítják, s a hat, köre metszett törvényt kitévén s rabonbáni módra Budvárban áldozatot tartván, a kövekről következő törvényeket olvasott föl és alkalmazott nemzetére: stb.“ *). Nézetem szerint minél hitelesebbek régi krónikáink- és íróinknak a székely írásról szóló bizonyosságai, annál inkább nyer belső hitelességben a csíki-székely krónika ezen adata, mely viszont a hún-székely írás ázsiai eredetére vonatkozó bizonyosságokat támogatja.

Értekezésem történelmi részét ezzel befejezettnek tekinteném, ha említetlenül és vizsgálatlanul hagyhatónak tarthatnám egy külföldi történetíró tudósítását, mely nem ugyan a székelyek, hanem a IV. Béla alatt épen a székelyfölddel szomszédos hajdani Künországból, hazánkba telepedett künok saját írásáról, s annak a XIII. század közepéről kelt s a tudósító által saját szemével látott emlékeiről szól.

A XVII. századi Balbinus Bohuszlav cseh történetírónál olvassuk: „Az 1253-dik évben Béla király húnjaival, a most Magyarországot bíró törökök előfutáraival, a keresztyének nyugodal-mát ismét megzavarta, s egész Morvaországot, korra s nemre nem

*) Zandirhami Rabonbani tempore gente Hunnorum altero, Duce Arpad, adveniente, filio Almos, missis legatis Zandirham eandem gentem nobilitate pollentem (testantur acta et monumenta hodieque superfluentia in aedibus Domini nostri) excepit, expositisque legibus sculptis in lapidibus Hat Köver (talán Hat Kö-zer, szer=törvény) celebratoque more Rabonbani in arce Bouda sacrificio, sequentes leges ex lapidibus perlegens adplicuit genti suae. A n e m e s s z é k e l y n e m z e t n e k c o n s t i t u t i ó i. Pest, 1818. 8-r. 277. l. — Jól tudom, hogy voltak és vannak hazánk tudósai közt többen, kik a csíki krónika hitelességét kétségbe vonják, sőt kereken tagadják: de azt hiszem, ezen tudós ellenfeleim is meg fogják engedni nekem, ki e krónika belhitelességét terjedelmes bírálati értekezésben (Új m a g y a r M u z e u m, 1854. II. k ö t. 383—409. és 456—487. l.) okokkal vitattam és bizonyítottam, hogy e krónikát teljes meggyőződésem szerint mindaddig hiteles forrásul idézhessem, míg okaim erősebb ellenokkal megdöntve nem leendnek.

tekintve, mindent levágatván, földulta, mely barbárságtól csak a városok, várak és fallal kerített helységek menekülhettek, magokat a templomokat is pusztította, minden szent edényeiket elrabolta. E barbárok némi emléke még ma is fenn van, nem messze Evancsietől és az oslawáni kolostortól, egy derék keresztyén-egyház, melyben a kúnok igen számos sírjai és saját betűikkel metszett sirkövei láthatók, mely kövekkel az egyház földje csaknem egészen borítva van, mint magam láttam*).

Távol vagyok attól, hogy Balbinus idézett szavainak föltétlenül hitelt adjak, miután ő, ki IV. Béla koránál mintegy négyszázaddal később élt, nem nevezi meg a forrást, de még csak a hagyományt sem említi, melynek hitelére tulajdonítja az általa látott sirköveket, épen a IV. Béla alatt 1253-ban a morva-földet pusztított kúnoknak: de más oldalról határozott meggyőződésemm gyanánt nyilatkoztatom ki, hogy Balbinus említett szavait alaptalan tures beszédnek, annyival inkább czélzatos ámitásnak nem ítéldtem, mert erkölcsi képtelenségnek tartom, hogy ezen cseh író, a morva-föld szorosan meghatározott pontján létező emlékekről, mint saját szemével látottakról, a tudományos világ előtt nyomtatásban közzétett munkájában beszélhetett volna, ha tudósítását a kézzel fogható emlékekkel igazolni képes nem lehetett. Ezen esetben ugyanis tudhatta, sőt számíthatott rá, hogy őt hazafiai közül, kik közt hazája történelmét tárgyaló munkája bizonyosan leginkább volt olvasva és elterjedve, bárki rögtön megeczáfolja és megszegyeníti. Nézetem szerint tehát multhatatlanul kellett még 1677-ben lé-

*) Anno 1253 Bela Rex iterum cum suis Cumanis, Turcarum, qui nunc Ungariam obtinent, praeambulonibus, Christianorum quietem sollicitavit, totamque Moraviam, non parcens aetati nec sexui, caesis omnibus, pervastavit. . . . Superest hodieque aliqua barbarorum memoria non procul Evanczicio et Oslovanensi Coenobio, insigne Templum Christianorum, in quo plurima Cumanorum sepulchra et saxa literis illorum incisa spectantur, quibus saxis totum fere templi solum stratum est, ut ipse vidi. Bohuslavi Balbini Epitome Historica rerum Bohemicarum. Pragae, 1677. 2-r. 267. l.—Evanczicium a mai Eibenschütz mezőváros Oslawa szomszédságában, Brünnből nyugatdélre mintegy harmadfél mérföld távolságra.

tezni Morvaországban az oslawani kolostor közelében feküdt egyházban sajátos betűkkel metszett számos sírköveknek, melyeket Balbinus, helyesen-e vagy helytelenül, ezt csak a netalán napfényre hozható emlékek bizonyíthatnák, IV. Béla kúnjai saját betűikkel rótt sírköveinek hirdethetett. A Csehországban Königgratzben született tudós jézsuitáról s prágai tanárról bizonyosnak tarthatjuk, hogy valamint a latin és görög, úgy az ezekből alakult szláv és német írást ismerte s e nyelveket értette, és így az efféle betűkkel rótt köveket kún írás emlékeinek nem ítélhette. Azt kell e szerint következtetnünk, hogy szemei előtt oly írás emlékei állottak, melyet a fűnebbi írások ismeretének segélyével olvasni és érteni képes nem lehetett. Az volna tehát a főkérdés, vajjon nem tévedt-e Balbinus, midőn ez előtte ismeretlen írást határozottan a IV. Béla korabeli magyarországi kúnoknak tulajdonította? Ezen kérdést pusztá okoskodás útján el nem dönthetjük. Ha Balbinus helyes meghatározásában kételkedni akarunk, gondolhatjuk, hogy előtte talán rúnírás emlékei, vagy a Morvaországot is előzőnlőtt mongolok sírkövei feküdtek: de e ráfogásunkat igen bajosan támogathatnók, minthogy Morvaországban az éjszaki germánok rún emlékeinek, valamint a keleti Európát dúlt mongolok írásos sírköveinek se itt, se másutt mind eddig semmi nyoma nem jött világra. De viszont, ha Balbinusnak teljesen hitelt akarnánk adni, éppen ezen ellenvetéssel találkozhatnánk a kúnok saját írására nézve is, melynek nem hogy valamely emléke találtatott volna vajaha akár a régi Kúnországban (Moldva, Bessarabia stb), akár Kötöny (Kuthen) és kúnjai beköltözése után a Duna s Tisza vidékén alakult Nagy- és Kis Kúnságban, de a történelmi irodalomban sincs legkisebb emlékezete sem. Azonban ha meggondoljuk, hogy Kézai, IV. Béla kora után, oly közel emlékezik a székelyek külön írásáról; ha tekintetbe vesszük, hogy IV. Béla kúnjai, éppen a székelyfölddel szomszéd régi Kúnországból költöztek hazánkba; ha tudjuk a történelemből, mily szoros viszonyban állott a székelység a magyar királyság első századaiban még egyházi tekintetben is a szomszéd kúnokkal; ha a hagyományt s a két maig is élő népség nyelvét tekintve nem kételkedhetünk, hogy e két nép mindegyike a hún vagy khún népfaj ágazata volt: azt sem vitathatjuk hihetetlennek, hogy a székelyeknél már a keresztyénség előtt bizonyosan divatozott saját írásmód szomszé-

daik- és fajrokonaiknál, kik kún és fölváltva besenyő név alatt emlegetve, később is királyaink seregében előcsapatot képezve együtt harczoltak, ismeretes lehetett, s így az Oslawon közepén fekvő egyház sírkövei a künoktól származhattak: de bizonyosságra jutni s Balbinus adatának hitelességét kivívni vagy megdönteni, csak a hely színén teendő nyomozások s a kérdéses emlékek napfényre hozása és tudományos megbirálása után lehetne.

Nem zárhatom azért be czikkem e részét föladatomhoz illőben, mint hogy hazai régiségtanunk s műveltségtörténetünk minden szakférfiához, különösen pedig a magyar tud. akadémia archaeologiai bizottmányához buzgó kérelemmel forduljak: méltassák figyelmükre Balbinus e nevezetes adatát, melyre Horvát István ezelőtt harmincz évvel sikertelenül hívta föl a magyar tudósok figyelmét*): s tegyék meg a kellő intézkedéseket, hogy a kérdéses föliratos kövek, — ha ugyan még fölfedezhetők és megmenthetők, — nemzeti tudományosságunk közhasznára napfényre kerüljenek.

SZABÓ KÁROLY.

*) Tudományos Gyűjtemény, 1826. év. VII. kötet. 127. l.

TENNYSON ALFRÉD

NÉPIES KÖLTEMÉNYEI.

— Enoch Arden and other poems. By Alfred Tennyson. —

Néhány évvel ezelőtt, midőn az angol „poet laureate“ akkor megjelent könyvét, „A négy király-idyll“-t bemutattuk a Bp. Szemle olvasóinak (1859-ben, a Bp. Szemle VII. köt. 407—411. ll.), azon reménynyel zártuk be rövid ismertetésünket: „hogy a még erejében levő költő (szül. 1805-ben) az oly dús és több tárgygyal is kínáló Arthur-mondakör egyéb részleteit is földolgozandja még.“

Reményünk, az Arthur-mondakörre nézve legalább, úgy látszik, hiú volt. De nem arra nézve, hogy e koszorús lant hangjait még hallhassuk. A hatvan évét épen betöltött költő, egy új kötettel lepi meg, hét évi hallgatás után, a világot. S a meglepetés annál kellemesb, az ajándék annál élvezetesb, mert az új kötetben ugyan azon hangok zendülnek meg ismét, és pedig meg nem fogyatkozott erővel, melyeken évek hosszú sora előtt „A molnár leánya“ (The millers daughter) szólott, s könyekre lágyitá a királyné gyöngéd szívét és a „babér“-t szerzé meg költője fejének.

Tennyson az egyszerűség költője. Az igénytelen nép-élet valódiságait több igazsággal mint ő, senki sem tudja festeni. Egy angol Arany János e tekintetben, s költeményei úgy különböznek ezétől, mint az angol élet és természet a magyartól: csöndesebb, egyhángúbb, komolyabb, ünnepélyesebb rajtok a színezet, bennök a szellem. A négy idyll megjelenésekor Montegüt ezt írta volt róla:

„A mostani angol irodalomban bizonyára nem egy szenvedélyesebb, mélyebb érzelmű költőt találhatunk, de oly tökélyest, oly választékest egyet sem. Tennyson, a szó valódi értelmében, szerencsés és összhangzó értelmiség. Gyönyörrel ittam költészete derült habjaiból: vize tiszta és üdítő; de nem tudom miért, úgy tetszik nekem, a Lethe vizének is ily íze lehet. Nem szeretném mindennap az ily olvasmányt, félve, hogy elvesztem az élet valódi érzelmét. Nagyon sok bennök a kábító bűbáj s az inger ábrándra és jóltevő álmodozásra. Édes ugyan a feledés, de nem mindig üdvös“ *).

Ez utolsó megjegyzések csak a „Négy idyll“-re vonatkozhatnak. A jelen és a népelet egészséges festőjére nem. Ámbár igaz, hogy Tennyson, határtalan egyszerűségében, a művészeti szép azon nemét nyújtja mindig az olvasónak, melyet csak érezni lehet, kimutatni nem, számot adni róla alig. Szépségei nem egyes, kézzel fogható részletekben vannak, hanem az egészen átlengő szellemben s a hangban, mely oly nemzeti és emberi egyszersmind, hogy egyszerű mélységben s természetes festőiségben, minden szentségtörés nélkül, leginkább lehet az ó-testamentomi elbeszélésekéhez hasonlítani. Nem pengeti az emberi szellem leghatalmasabb hűrjait, s azért eredetisége nem megkapó és költőisége nem jósszerű, mint a legnagyobb költőké, és csak is a beavatottak szemecinek nyílik meg egész teljességében; mindazáltal a legteljesebben költői természetek egyike. Eredetisége abban áll, hogy meg tudja ragadni a hasonlíthatlan finomságú szépet, mely minden másokra nézve kézzel foghatlan. E képességgel oly mértékben bír, hogy az ember azt hinné róla, hogy e lincolnshirei lelkész fia, legkisebb gyermekora óta, csak a legnemesebb izlés és a leggondosabb kiválogatott szépség látványai által volt környezve, és hogy érzéke lehetetlenül kifejtett a dolgokban mélyen elrejtett szép iránt. Montegût őt egyszer, helyét akarván kijelölni a költők között „a tündérek udvara apródjának“ nevezte; s igazán, az embernek kedve volna e tréfát néha valóságnak venni és elbinni, hogy csakugyan ott nevedett, ott gyakorolta szeméit s belső érzékét a szépség azon nemének felfogására, mely legkedvesb lehet a tündérek előtt. Valóban, a szépség, melyet Tennyson fest, nem a plastikai, mely a vonalak és formák tökélyében áll, hanem a tündéries, mely a

*) Lásd Beüthy Ákos közlésében, a Bp. Szemle VIII. köt. 242. l.

mozdulatok, helyzetek pillanatonként változó, futékony és csak a legélénkebb szellem által megragadható bájában fekszik. A mit a közönséges emberi nyelv csak úgy szokott mondani „bizonyos nem tudom mi” — azt ő nevének nevezi; a mit kevés tud kifejezni, azt ő kifejezi; s a minék hatásáról más nem bir számot adni, ő magát ezt a hatást idézi elő s írja le.

Különös jelenség, hogy a sajátos költői érzék és előadói tehetség, nem a tiszta képzelet légiess műveiben jeleskedik, hanem éppen a mindennapi, hogy úgy mondjuk prózai, élet alakjainak, viszonyainak s jeleneteinek leírásában. De a mi első tekintetre különös, jobban meggondolva igen természetes. A mindennapi s a népies közéletnek vannak éppen azon aprólékosságai, melyekben az ezredik ember sem találja meg a szépet, az összhangzatot és az eredetiséget, a mi pedig éppen nem hiányzik bennök. Egy Tennyson, egy Arany kell hozzá, hogy az egyszerű csendélet képeit költői világításba helyezze, a nélkül, hogy valódiságuk szenvedne. „Genie ist Observations-geist” — mondta valami német bölcsész, nem kimerítő igazsággal, de nem is minden igazság nélkül. A kicsinységek szépségének s összhangjának észrevése s a szó által érzéktése is lángészt kíván, — s ily lángész Tennyson.

Költeményei legújabb kötete éppen erről tesz minden lapján tanúságot. Többnyire a köznapi élet aprólékos festményei. És pedig a népeletéi, a munkás, a nélkülöző, a nyomorral küzdő osztályé. A gyűjtemény legnagyobb darabja, mely az egésznek is címét adta, *Arden Énokh*, a legsikerültebb kísérlet Jocelyn óta, a mivel nem kevés van mondva, a családi élet valódiságát bevinni a költészet birodalmába. Előadási művészet tekintetében valódi remek. Egy szegény angol tengerész szenvedéseit és hősiségét Tennyson éppen oly tökélylyel rajzolja, minőt a kerek-asztal nemes lovagjainak ragyogó rajzában kifejtett. A mi *Arden Énokh*ot a király négy idyllje fölé emeli, az: hogy egyszerűségének bája még nagyobb, mint amazoké. Mint a szerény tárgy kívánja, selyem és bársony, fénylő fegyverzetek és vitézi pompa nem szerepel benne, az előadásból is száműzve vannak a nagy hasonlatok, az epikus jelzők, a természet fölötti arányok. Tennyson e kis költeményben, melyet minden túlzástól és cifrától gondosan megőrzött, éppen annyi erőfeszítéssel kerülte a helyén kívüli költői látszatot, a mennyit mások annak fitogtatására fordítani szoktak.

Elbeszélését hőseinek születése helyén s gyermekkorán kezdi. Expositiója a környezet és a személyek alapos jellemzésében áll. Három gyermek foglalja el mindjárt figyelmünket; mind a három a népből való: Annie, a legszebb kis lány az egész kikötőben; Fülöp a molnár egyetlen fia, s Arden Énokh, egy durva matróz fiacskája, „kit egy téli vihar árvává tön.” Szemünk előtt nevednek; s mikor felnőttek, egészen rendén találjuk, nem is lehetne másképp, hogy Énokh és Annie férj s feleség lesznek. Pedig Fülöp is szerette a leányt, vagyonosabb is volt; de Annie magához valóbbnak találja a szegény tengerészt, s szereti nyers, természetes erélyű jellemét.

Eleinte boldogok voltak; de a szerencse kereke forogni szokott, s mikor jó esztendeik számát hétig olvasták, a Fárao sóvány tehenei követték a kövéreket. Énokh egy árboczról lebukott, lábát eltörte, sokáig nem dolgozhatott, s a nyomor kezde beköszöntgetni a házba, hol már a harmadik csecsemő láta világot. A fenyegető nyomor és éhség sötét képei közepette, gyógyúlva, de örökre nyomorékon, már-már a kétségbe esés foglalta el lelkét, mikor előbbi hajógazdája felszólítja: nem lenne-e kedve, mint felügyelőnek egy nagy útra, Chinába indulni vele? Annie balsejtelmei ellene szólnak, a szükség kényszeríti, hogy fogadja el. A búcsú s elválás jelenete megható valódisággal van festve. Annie balsejtelmei a legszomorúbb valóságra fordulnak. Évek teltek s Énokh nem tért vissza. Az elhagyott nő s gyermekei, a nyomor és szükség sikos lépcsőjén fokanként szállnak lejjebb s lejjebb. Énokh, elindulása előtt, egy kis boltot szerzett nekik; de a kereskedés roszul üt ki. A halál is közbelép, s elragadja legkisebb gyermekét. Csapás csapásra keseríti a szegény asszony lelkét.

Ekkor előáll Énokh régi vetélytársa Fülöp, s házassági ajánlatot tesz az elhagyott özvegynek, mert nem több-e mint valószínű, hogy férje régen odaveszett? De mily nemes gyöngédséggel s természetes egyszerűséggel van e lépés bevezetve: Fülöp, férjhez menetele óta nem látta Anniet, most hallva elhagyott állapotáról, önmagát vádolja, miért nem jött már régen segítségére. Most hozzá siet, s mély bánattól leverten találja. „Annie, úgymond, azért jövök, hogy kérjelek valamire.” E kérelem az, hadd vehesse magához s nevelhesse fel Énokh két fiát, a távollevő apa helyett; ki szeretett volna jobb nevelést adni fiainak, mint maga nyert volt; és

fájna neki, ha majd visszatérend, tanulatlan találni gyermekeit. Fülöp hát elvitte a fiúkat, iskolába adta s taníttatta. Az évek azonban teltek, s mind hihetőbb lesz, hogy Énokh nem jövend vissza többé soha. Most kéri meg Fülöp a szegény nőt. E jelenet bája s valódisága utánozhatlan. Egy vasárnap, mikor Annievel s fogadott fiaival sétált, ugyanazon berekben, hol egykor a két boldog szerető tekintetében saját szerelme ítéletét olvasta vala, Fülöp rászánta magát, hogy megnyitja szívét, melyet oly soká zárva tartott. Énokh nem fog visszatérni; gyermekei mint valódi apjakat fogják őt szeretni; ő vagyonos s egyedül való; akarna-e nője lenni? Akkor Annie válaszolt s gyöngéden szólt hozzá: „Oh Fülöp, mint a jó isten angyala, olyan voltál házunknak; az isten áldjon meg érte! Jutalmazzon meg érte valami jobbal, mint a minő én vagyok. Lehet-e szeretni kétszer? Szerethetnélek-e úgy, mint Énokhot szerettem? mit kívánsz lehetetlent tőlem?” -- „Megalégsem, felelt amaz, ha egy kissé szereretni fogsz Énokh után.“ — Végre csak egy évi várakozást kér még. Fülöp szomorúan mondá: „Annie, egész életem várakozás volt; várhatok hát még egy keveset.“

Az év eltelt. „Várj még egy hónapot“ — kérte Annie, aztán még egyet s még egyet. Énokhról semmi hír. Akközben a rossz nyelvek fölkapták már bizalmas viszonyukat, s határozni kelle. Szorongattatásában Annie jelt kért istentől: él-e még Énokh. A régi puritánok szokása szerint kinyitotta bibliáját, s találmra beledugta újját. E szavak voltak épen azon helyen: „Egy pálmafa alatt.“ E kevés biztos jelt adó szavakat egy álom egészíté ki. Álmában Énokhot látta egy hegy tetején egy pálmafa alatt fekvé, s fejét a nap sütte. „Oda van, a nap közelében lakik, s a mennyei pálmák alatt zeng hozsánát!“ Ő kegyes rajongásában a jelt balálra magyarázta, s Fülöpnek nyujtá kezét.

„Egy pálmafa alatt.“ A biblia nem hazudott. Énokh élt. Hajótörés egy pusztá szigetre vetette. Robinsoni életén átsikamlunk. Sok év múlva jött egy angol hajó, s haza szállította. Sietve, dobogó szívvel fut lakása felé. A ház üres. Hova lettek, nője, gyermekei? — egy szegény korcsmában, hol senki nem ismeri, meghallja a rettenetes igazságot. Ellentállhatlan vágy ragadja, meglátni őket még egyszer. Odamegy, oda lopódzik. A családi kép, a boldogság s jólét képe, elmorzsolja szívét. Nemes elhatározással, nem zavarni meg e boldogságot, vonul vissza; s elrejtve, senki-

től nem ismerve, éli le hátralevő éveit, erős munka és létemésztő kinos emlékek között. Csak mikor haldoklék, fedezte föl ápoló gazdasszonyának titkát; de azt nem engedte, hogy bár gyermekeit is odahozzák ágyához, és megtiltotta hogy valakinek szóljon. Harmadik éjjel, míg Énokh halványan s mozdulatlan szunyadt, és az öreg gazdasszony hólingatva virasztott fölötte, a tenger egyszerre oly iktóztató bögést hallatott, hogy a kikötő minden háza megreszkedett belé. A haldokló fölébredt, főlegyenesedett, kiterjeszté két karját, s erős hangon kiáltá: „Vitorla, vitorla, meg vagyok mentve!” Azzal visszaesett. Meg volt halva.

Ennyiből áll e szép és egyszerű költemény, oly egyszerű, hogy fölment minden elemzéstől. Cselekvénye oly tiszta, világos, hogy semmi kitalálni valót sem hagy fönn. De az emberek oly éles látásúak, hogy mindenben fedeznek föl valami fölfedezhetlent. Ki hinné: e költeményt azzal vádolták, hogy erkölestelen? Nekünk úgy tetszik, épen ellenkező; de a bölcsek ítéletét, mint a szegény ember szándékát, boldog isten bírja.

A kötet többi darabjáról nem szólunk. Nem mintha említést s minden dicséretet ne érdemelnének. Ellenkezőleg. Például „A nagy anya“ a legtökélyesb művek egyike a maga nemében. Az öregségnek teljesebb, igazabb és költőibb kifejezését képzelni sem lehet, mint ez öreg nyolczvanéves nő. elbeszélésében unokájához, a mint három nemzedék személyeit s történeteit beszéli, zavarja össze, s a sokat érzett s tapasztalt szív, a fecsegő második gyermekség szájalomkeltő gyöngeségébe vész. „Tithon“, hitregei tárgya, minőkkel Tennyson régebben sokat foglalkozott, eszmei s allegorikus tartalmával ragad meg; a régiség rege tárgyaihoz is nem azért közeledik Tennyson költészete, hogy azok hassák át s termékenyítsék, hanem hogy ő hassa át új felfogásával s termékenyítse meg eszméivel.

Egyszóval, a poet laureate még sem vénült meg. Ritkán szólal meg, s egyik művétől a másikig évek telnek el; Horác szabályát, a türelmes és gondos simításról, ő megfogadja. De hogy a simítás nem veszi ki költészetét erejéből, s hogy érzéke a szép és való iránt nem hanyatlik éveiből: itt a tagadhatlan bizonyság!

(A Revue des deux Mondes után.)

SZÁSZ KÁROLY.

IRODALMI SZEMLE.

A FRANCZIA SZINPAD 1865-BEN.

A *Revue des deux Mondes* egyik közelebbi füzete érdekes pillantást vet a francia színműirodalom és erkölcsök állapotára a múlt évben. Annival méltóbbnak találjuk e tanulmányt, legalább főbb pontjaiban, közölni olvasóinkkal, mert a mi színházunk is legnagyobb részt a francia drámairodalom új termékeiből táplálkozik, s Sardou és Feuillet, kikről e cikkben legtöbb szó van, nálunk is eléggé ismeretesek. Közönségünk nem rajong ugyan ez idegenszerű táplálék után, de a tetszés, mely e darabok némelyikét nálunk is kísérte, s a mohóság, melylyel fordítóink mind az után nyúlnek, mi Párisban zajt költött: épen nem teszük fölöslegessé a szigorúbb bírálói szemlét, melylyel a kezünk alatti revuei cikkben találkozunk.

Ha a múlt év drámai eseményeit szemügyre vesszük, s megállapodunk azon daraboknál, melyek legtöbb tetszésben részesülvén, bármint belbecsesel bírjanak is, de úgy látszik, leginkább megfelelnek a közönség szellemének: nem igen remélhetjük, hogy vége felé járnánk azon visszaesési korszaknak, mely az irodalomban az 1852-ki államcsiny után állott be. Az előbbi korszak költői, regényírói és bölcsészei, az emberről, érzelmeiről, szenvedélyeiről s földi végzetéről talán igen magas fogalmakat alkottak magoknak. Most annál mélyebbre szállottunk e magasságból. Az emberiség, azaz a fajunk iránti meleg rokonszenv, úgy látszik, végkép kiveszőben van irodalmunkból, az eszményi iránti hittel és a jó izlés szeretetével együtt. A színpadon legalább alig látszik még valami nyoma. Mai vígjáték íróink nem annyira a bűnt sújtani, mint az emberi természetet ostorozni tartják főadatuknak; s mikor a rossz erkölcsöket javítani akarják, nem tudom hogy van, de legbizonyosabb eredmény, melyet elérnek, az — hogy a jó erkölcsöket sértik. A ki nem a mai irodalomtól nyerte képződését, s egyszer végig nézi legtetszőbb új drámáink valamelyikét: szíve mélyében sértve érzi jobb érzelmét. Talán jól mulatott; meg is indult tőn, egy-egy pillanatra; egyik jelenést bájosnak, a másikat tüzzel írottak, a harmadikat elmés és igaz mon-

datokkal teljesnek találhatta; — s mindamellett elégtelenül, sőt méltatlankodva, hagyja oda a színházat. E hatásnak okának kell lenni; s még vagyunk győződve, hogy az ok épen annyira szépirodai, mint erkölcsi. A művészetben e kettő szorosan összefügg.

Tehetség, szellem, sőt képzelődés sem hiányzik közönségünk kedvencz íróiban; de e kezdetleges anyagon kívül, mi csak a helyes alkalmazás által lesz értékesítve, szinte azt mondhatnók, hogy legnagyobb részökben minden egyéb hiányzik. Mindenekelőtt egy észrevételt kell tennünk: mostanában a színpadon nem igen találunk embereket. A régibb francia színpadnak voltak szerelmesei, fősvényei, fiatal emberei, öregei, együgyűi, cselszövői, pajzánai és nyomorútljai; de mind e személyekben, még a melyik — mint Turcaret — legközelebb állt is az állatiséghez, megvolt az emberi teremtmény értelmi és erkölcsi természete. Akármiképp értelmezzük is a lelket, megvolt benne az, a mit léleknek nevezünk. Egyszóval: „személyek” voltak, mint a színpad is nevezi. Most többnyire bábok vannak helyöken. E pillanatban, a föld mindkét féloldalán, nincs oly ügyes és elbűvölő bábtánczoltató, mint Sardou úr; de végre is csak báb-tánczoltató. S mivel hibáink, ha komolyan nem küzdünk ellenök, napról napra több tért foglalnak és növekednek életkorunkkal, így Sardou úr, minél több vigjátékot ír, minél gyakorlottabb lesz a színpadi föllállítás ügyességében — annál több tökéletes polichinell- és marionette-alakkal tölti meg darabjait. „Az Agglegények”-be még csak kettőt vagy hármat hullatott be; a „Benoiton család”-ban már egyéb sincs, ha Didier és neje a két impresariót, Clotildot és Champ-tosét kiveszszük, kik arra valók, hogy a közönségnek megmagyarázzák a játékot, mely előtte lefoly. S szálljunk egy-két fokkal alább a Benoiton család színvonálánál: mit találunk? az előbbi korszak vig és becsületes vaudeville-jei helyett szívtelen paródiákat, melyekben egy sereg hülye vagy barom jön-megy. Megannyi automat, melynek mozdulatait belső szükségesség nem magyarázza, emberi szenvedély nem menti.

Ily alanti fogalom az emberről és jellemről, természetesen bántó lehet a gondolkozó s emberi méltóságát érző nézőre. Valljuk meg azonban, hogy a drámaírók nem kizárólagosan felelősek a rendszerért, mely szerint embereiket alkotják. Gép-emberök egyforma típusát, kezdetleges vázát, tán tudtokon kívül a mostanában uralkodó bölcsészeti rendszerekből vették; s lehet, hogy az erkölcsi mozzanatoknak gépi mozdulatokkal helyettesítése nem annyira a drámai művészet sülyedését, mint régi és egészséges eszméink s hitünk változását bizonyítja. De a mi a művészet sülyedését s az elméleti szabályok teljes megvetését, melyek nélkül valódi művészet nem lehet, elmondhatlanul bizonyítja, az a darabok egész szerkezete és a jellemzés módja. E két pontban határtalan elhanyagolás mutatkozik. Mindenik úgy bonyolítja s úgy oldja meg cselekvényét, a hogy magának tetszik. Mindenik saját szeszélye vagy könnyebbsége szerint alkotja

személyeit. Ugyanazon vázlatban a legellenmondóbb vonásokat vegyítik. A szerkezetben még hanyagabbak szerzőink, mint a jellemzésben. Annyi fáradságot sem vesznek magoknak, hogy az ötödik felvonást összekössék az elsővel, vagy hogy öt-hat lehető megoldás közül kiválasszák azon egyetlent, mely természetesen és szükségképp foly az expositióból, a mint azt felállították, és a jellemek összeütközéséből, a mint azokat magoknak képelték. Minden személy jő-megy, visszajő, fellép s kilép, mint a boulevardokon a járókelő tömeg. Minden megoldás a felhőkből pottyán le. Minden esemény, a mi közel vagy távolról a megoldás előkészítésére van szánva, olyan, mintha csak a kemencze esnék be a szobába. Egy öreg kicsapongót kihív egy fiatal ember; s kisül, hogy ő a kihívónak apja; azt sem gondolta volt, hogy apa volt valaha, s egész életében rá sem is jött volna, ha régi szerelmes levelek elégetése közben, történetesen, e levelek egyikének borítékára nem esik pillantása. Íme, így oldják meg az agglegényi élet szövevényeit. Az agglegényekben (Sardou). E szerencsés boríték közbejötté nélkül, a darab mostanig mind tartana, mert nem lenne mód befejezni. Most öt felvonásos, akkor tíz vagy száz felvonás lenne. Vigjáték ez? nem, csak jelenetek sora. A Benoiton családot és Az agglegényeket össze lehetne olvasztani némi kis összekötő kapesok alkalmazásával, a két darab egynek látszanék, s a cselekvény se jobban se rosszabbul nem folyna le bennök, mint így különként. Másfelől a tíz felvonásból ki lehetne szakítani egyet, akármelyiket; a többiek magokban, valamint az az egy is magában, tírhető vigjátékok volnának; annyira áll, hogy az e fajta darabokban, kezdetet, közepet, véget megkülönböztetni nem lehet. — Azért idéztük Az agglegényeket és a Benoiton családot, mert ezek az év legfelkapottabb darabjai voltak, s a legzajosabb tetszésben részesültek.

Szólni sem merünk arról, mily erkölcsi tanúság vonható e darabok legtöbbszöréből. Bármily hajlandók legyünk is megengedni, hogy a művészetnek saját birodalma van, kívül az erkölcsiségen, az mégis kétségen felül van, hogy vannak jó hatású irodalmi művek és vannak káros hatásúak, éppen úgy, mint vannak jeles és vannak közepszerű művek. Nem az pedig a megvesztegető hatású mű, mely nyilván ellenmond az erkölcsiség bevett szabályainak vagy mellőzi azokat, mint nem következik, hogy jótékony hatású legyen az, mely hangozan buzdít e szabályok követésére. A mű jó vagy káros hatása a benyomásban van, melyet szívrünk, lelkünk tesz. Hiszen, vigjátékaink mind igen erkölcsösek; íróink nem csak a szellemdús társalgással, hanem az erényes szólamokkal is nagyon bőkezűen bántanak. S mégis, az erkölcsösöknek látszani akaró darabokban, minden bántja a becsületességet s fölláztatja a lelkiismeretet. Nincs bosszantóbb látvány a színpadon, mint a bűn szenvedély nélkül; s íme a bűnösök, kiket színműíróink előnkbe állítanak, a helyett hogy rossz szenvedélyeik áldozatai lennének, inkább magok szákmányol-

ják ki azokat, szemünk láttára, oly nyugalommal, oly szentelenséggel s oly szerencsével, hogy igazán tűrhetetlen. S ha végül bekövetkezik is, valamely esetleg által a büntetés, mit ér a legszebb s legszigorúbb bevégezés, ha az úton, míg oda jutottunk, erkölcsi érzetünk minden nyomon megsértetett s a gyöngédség folyvást szenvedett? Vigyázzunk, nehogy a bűn iránti gyűlölet helyébe a bűn rossz következményei felőli hideg és eszélyes meggyőződést tegyük. Vigyázzunk, nehogy elhitessük magunkkal, hogy szeretjük kötelességeinket s hívek vagyunk az erényhez, mert megijedtünk a szabályellenes helyzetek veszélyeitől!

S pedig a közelebbi évek egyik legjellemzőbb drámai tüneménye, „Egy nő bűnhődése” (La supplice d’une Femme) éppen ezt akarja elhitetni velünk. E józan dráma alig esik az újabb színirodalom ellen támasztható kifogások egyike alá is. A valószínűtlenségek daczára, melyeket csak utángondolással veszünk észre, s Alvarez személyiségének és Mathilddal való viszonyának aljassága, köznapi-sága daczára, a conceptio classikai egyszerűségű; a cselekvény, gyors és következetes magában, a művészet legjobb szabályai szerint gördül le; a helyzet, szintoly világos mint erős, és ha a jellemek nagyon is a helyzet uralma alatt állnak s attól sokkal inkább elnyeletnek is, mintsem egyenként kidomborodhatnának, de legalább e halvány és elmosódott, e csak társadalmi és törvényes viszonyaik által élő személyek egyike sem bonyolúl gyerekes ellenmondásba a darab folytatában. De hol van a becsületesség mély hangulata? hol hallatszik a bűnbánat kiáltása, e valódi följajdulása a léleknek? E vétke súlyától lenyomott asszonyban, csak a hét évig viselt bűnhődés fájdalma és szége szól. Mily sivárság! mily ridegség! Ez érez-morál, ez volna-e minden morál? E műben végre is nem kötelességeinkről van szó, hanem a házasság szükséges követelményeiről s a társadalmi törvény boszuló megtorlásáról. Ily példák eszélyesbéké s vigyázóbbakká tehetik azokat, kiken megesnek, de meg nem térítik. Az Egy nő bűnhődésének erkölcsi hatása szintoly vézna, a mily erős drámai hatása. E Matild látása után szinte félünk Indiánára, Valentine-re, Léliára gondolni: nehogy több erényt találjunk Sand George e hősnőinek a házasság elleni szentségtörő lázadásában, mint a Matild önmegadásában, melylyel bele fáradva a küzdelembe, csak azért tér vissza a kötelesség jármába, hogy Alvarez varázsa alól kivonja magát

Indiána, Valentine, Lélia! mily neveket, mily emlékeket idéztünk föl! Sajátságos dolog, s méltó egy bölcész egész figyelmére, ki érzelmeink és eszméink fejlődését s viszontagságait vizsgálja! — a mi harmincz év előtt vesztünket okozá: a nemes szenvedélyek túlsága volt, melyek nem akarták magokat a törvény köznapi féke alá adni; egy fénylő költészet álmodozása volt, mely nem akarta magát a házi élet földszinti börtönébe csukadni; az eszményiség forró szomszárja volt, mely az élet rideg valósága ellen lázadásra ösztönzött; a fölülemel-

kedés szükségérzete volt, melyet semmi sem birt már kielégíteni, csak ha lábbal tapodhattuk, valamely felsőbb érzelem nevében, a világ, társadalom s család legszentebb kötelességeit. A képzelődés eme nagy rendetlenségei most már a rend, engesztelés nélküli követeléseinek adtak helyet. Azon tiszta és világos eszme, hogy a rendet tisztelni kell, mert a rend előbb utóbb megboszúlja magát megsértőin, — ime! ez az erény azon legmagasb fölfogása, melyre a jelen korszak irodalmi moralistái emelkedni képesek! A törvényes erény, mely bizony nem ér többet, sőt kevesebbet ér, mint az előbbi költői nemzedék nagyon is földöntúli erényei, melyek gyakran ütköztek a büntető törvénykönyvbe. Én nem gyűlölöm a törvénykönyvet; szeretem mindenekfölött az erkölcsi törvényt, de csak úgy szeretem, ha nemes és gyöngéd érzelmekben van megtestesítve. Ha nem volna más választásom, mint ama mystikus regényesség közt, mely a valódi élet ösvényeiről oly messzeeső tévegekbe vezetett volt, és a törvénykönyv szerinti erény között, melyet mint egy algebrai formulát lehet eléállítani s bebizonyítani, — nem haboznék a választásban. Amaz olyan, mint a hit, cselekedetek nélkül; emez, mint a cselekedetek, hit nélkül; és nemcsak a theologiának van igaza, midőn a hitet főlebb becsüli a cselekedeteknél s a szeretet tényeit jobbnak itéli a törvény tényeinél.

Mind e színművek fenekén ugyanazon elvet találjuk, mely tizenöt év óta egész társadalmi s polgári életünkön, mint vörös fonal húzódik át: a ténylegesség szellemének túlzó kifejlését. A szívek keménysége, az erkölcsök elaljasodása, a képzelet műveinek vastag kézfelfoghatósága, az erkölcsi elvek köznapisága, — minden innen ered s ide vezet vissza. A regényes és az ábrándos (s pedig mi az élet egy kis regényesség és ábránd nélkül?) eltűntek s csak a kézzel fogható valóság és tapintható szükségesség babonás tiszteletét hagyták hátra magok helyett. Mindenütt a gyakorlati bölcsesség teljes diadaljaival találkozunk a költészet fölött. Ime, a legközelebbi évben már az eszmény utolsó költője, ki meg eddig leghűbb volt a legyőzött istenekhez, a legnépszerűbb azon írók közül, kik még az eget a földre tudják leszállítani, Feuillet Octáv, ő is lerakta fegyvereit a kor uralkodó szelleme előtt! Oh te, ki még a minap, annyi könyv között tártad föl előttünk Egy szegény ifjú történetét, mit adsz most A z e r d ő s z é p é - n e k csábító címe alatt előnkbe? mi mást, mint a gazdag és gyakorlati eszélyű ifjú dicséretét, kié — szerinted is már — e föld birodalma! Ott élt még, képzelődésed bűvös világának valamely zúgában, Champcey Maxime és Porrhoet kisasszony egy fényes és fiatal hűga; a haldokló Bretagne szűz és büszke leánya, ki csak neve becsületét s dicsőségét szerette; ki csak szent énekeiben, alamizsnáiban, hárfájában, a régi jó idők e nemes haszontalanságaiban élt; gyűlölte a pénzt és a termelő munkát; Peru minden aranya nem birhatta volna reá, hogy atyától örökölt hite vagy előítéletei legkisebbikéről is lemondjon; egy szóval olyan volt, a mint csak te tudod azt mostanában megalkotni: ábrándos és imáandó, s mi-

kor már a zárda kebelébe fogadta és hozzá egyedül illő menhelyet adá neki távol a világtól s pörölyeitől, — te fogod s kiragadod őt a templomból, elvonod az istentől, hogy e gyáros Morel karjaiba dobd! Guy-Chatel Blanka, megragadja az eszményt! soha a tu quo que-t több joggal el nem mondhattuk! Az ipartörvényvel fölfegyverzett közgazdaság mindazon diadalai közt, melyeket az utóbbi években, irodalomban s egyebütt kivivott, egy sincs oly meglepő, oly bámulatos, mint ez, hogy Guy-Chatel Blankát és költőjét is lába alá birta vetni. Nem tesszük azért Az erdő szépét az aljash vigjátékokkal egy sorba. Feuillet Octáv itt is megtartja felsőségét; de jelzenünk kelle a különös tüneményt, hogy még őt is, elzárkozott költői világában felkeresik azon eszmék s irányok, melyek a kor szinpadát mozgatják; kötelességünk volt műve megoldásában rámutatni a külső befolyások különös jelére, melyek öntudatlanul megragadják a legemelkedettebb s leghatározottabb szellemeket is.

Nem zárjuk be szemünket szándékosan némely egyes kedvezőbb jelenségek elől. Nem tagadjuk, hogy van egy két írónk, ki gondosan ápolja tehetségét s a botrány árán vásárolható könnyű diadaltól tartózkodik; van olyan is, kit merészebb és kétése kísérletre önzéstelen művészi becsvágy ösztönöz; van egy-kettő, kinél Scribe könnyed és találékony szellemével, Picard jókedvével s elevenségével találkozunk, egyes részletekben legalább; s az ember szíve szinte megkönnyebül, mikor vigjátékaink közönséges durvasága után, az emberi szív apró gyöngeségeinek a könnyed satíráira bukkan. A családi dráma műfajában is kaptunk egy-két, ha nem is hibátlan, legalább gondos és rokonszenves kísérletet. Nem hűnyünk szemet az ily művek érdeme előtt; de egyes és ritka kivételek nem másíthatják meg az általános ítéletet oly benyomások felől, melyeknek még a kiválóbb tehetségek is alávetvék. Még az a hatás is, melylyel Ponsard „Szerelmes orosz lánya”-ja a minap találkozott, s mely, remélni szeretnők, visszaintendi a Comédie Française-t kötelességeire és tulajdonképi hivatására, nem elég arra, hogy szinpadunk jobb jövője iránt megnyugtasson. Hiszen, mindjárt reá a Parquet Heoise következett, mely bár némely részleteiben elég emberi és megindító, egészében ismét, mint a kor egyéb színművei, a törvénykönyv erkölcsiségéhez és költészetéhez tér vissza, s csak oly tisztátalan benyomást költ, mint a többiek.

Ideje volna, hogy azok, kik a társadalomban a szót viszik s példát adnak, figyelmüket e durvaság ragályára, e sivár és erőszakos irányra fordítanak, mely egészen elhatalmasodott irodalmunkon. Ámbár, megvalljuk, a felelősség legnagyobb súlya a közönséget terheli, mely ez előadásokra szintűgy töri magát úgy tolong. Arczul verik — s tapsol. Felbonczolják élve, s szinte reszket a gyönyörtől. Az állatóságig alázzák — s tetszik neki. Megbántják ítélő tehetségét, föltéve róla, hogy mindent elhisz, s csakugyan elhisz és jól fogad mindent. In servitium ruunt, önként s gyönyörrel rohan a leg-

silányabb és legsületlenebb hihetlenségek elhívására. Nézzétek meg a színházat egy ily kedvencz darab előadásakor. Ha a színpadon egy szeretetreméltó nő oly beszédeket tart férjének, melyekért a legtürelmesb férjnek is ki kellene őt dobni az ablakon, magok a férjek tapsolnak neki legjobban. Ha egy rosz számító fiú, apjával, közös érdekeikről egy iparlovag hangján beszélget, mindenekelőtt a becsületes családapák, jó fiak derék apjai azok, kik nem tudnak hova lenni elragadtatásukban! Ilyenek láttára szabad azt állítanunk, hogy a nemzeti szellem és jellem e pillanatban érezhető átalakuláson megy át nálunk. A tény oka kétségkívül sokkal magasabban fekszik, mint a színpad; de a színpad bizonyítja legkézzelfoghatóbban, hogy úgy van.

E ponton, hol az izlés és szellem fogyatkozása oly kézzelfogható, a társadalom kötelessége: szigorú lelkiismereti szemlét tartani maga fölött; azoké pedig, kik a kormányt kezökben tartják, és pedig évek hosszú során át csaknem korlátlanul, hogy komolyan megkérdezzék magoktól: mikép használták föl hatalmukat? Vádoltuk s vádoljuk a közönséget, vagy annak többségét is, mert nála van a valódi erő, mert, mihelyt akarja, bírása s elítélője lehet barmely hatalmaskodó iránynak; s mert, kivált izlés és irodalom dolgában, a rosz csak úgy kaphat lábra, ha a közönség is büntársául szegődik. Mindazáltal, oly országban, kivált mint Franciaország, az államhatalom nyilvánlásának törvényei és formái mindig sokat tehettek a közszellem fölébresztésére vagy elnyomására, s ma többet tehetnek, mint valaha. Lehetlen azért a társadalmi, erkölcsi és irodalmi állapotok súlyedésének felelősége alól az állam kormányzási s törvényi szerkezetét is feloldozni.

De e tekinteteket nem akarjuk tovább fejtegetni, s miket ez irányban a francia szemleíró még elmond, azok minket kevesebbé érdekelnek.

SZÁSZ KÁROLY.

ARISTOTELES ELVESZETT MUNKÁI.

Aristotelesnek számos munkája jutott el hozzánk majdnem teljes épségben, — mindazáltal felét is alig birjuk azon iratoknak, melyek Aristoteles nevét viselték. Azonban elveszett munkáiból is számos töredéket őriztek meg számunkra a görög írók, a latin vagy arab, sőt még a középkori szerzők is. — mely szétszórt töredékek összegyűjtése és elrendezése, a szükséges felvilágosítások kíséretében, kétségkívül igen érdekes és hasznos munka lenne; a mennyiben az tetemes világot vetne az irodalmi történetre s Aristoteles véleményeire. E nézetből indult ki a berlini akadémiá, midőn 1859. évre Aristoteles töredékeinek gyűjteményét tűzte ki pályázati tárggyul; e

gyűjtemény által ama nagy kiadás kiegészítését akarván eszközölni, melynek vezetésével Bekkert és Brandist bízta meg. Alig lehetett volna—úgymond a Journ. d. Débats egyik tekintélyes munkatársa, — e részben kedvezőbb időpontot választani, a mennyiben a Renaissancekor óta kissé elhanyagolt Aristotelest napjainkban ismét mindenütt tanulmányozzák, magyarázzák és fordítgatják; úgy hogy szinte azt mondhatnók, hogy Aristoteles egészen háttérbe szorítá Platót.

Honnan ez a változás? Talán Aristoteles eszméi inkább összhangzanak korunk eszmeivel, mint Platóié?

Úgy látszik, e visszatérést Aristoteleshez vagy a tudományosság szerencsés szeszélyének, vagy ugyanazon tudományosság szinte kikerülhetlen visszahításának kell tekinteni. Platóval kétségkívül kellemesebb a társalgás, mint AristotelesSEL; de ezen kellem némi veszéllyel jár. Plato a válogatott értelmiségeket, szelleme szárnyain, a szép, jó és igaz legtisztább régióinak tetőpontjára emelvén föl, végre még ő maga sem nyújt elegendő táplálékot az irodalmi és plasztikai szépségek élénk érzetétől áthatott szellemeknek; míg ellenben Aristotelesnek mindig komoly, Platónál szigorúbb és szintoly hatalmas gondolkozásmódja oly mélységeket rejt, hova a szellem szeret leszállani, s ott megtelepülni.

Az Aristoteles-féle töredékek összegyűjtésének első eszméje a XVI. században keletkezett; s a mi különös, — ezen eszme végrehajtását Aristotelesnek egyik leghevesebb ellensége, Patrizzi kezdé meg, a ki semmi alkalmat sem mulasztott el, hogy Aristotelest plagiummal vagy eretnkséggel vádolja. Azonban Aristoteles árnya csakhamar meg lön boszúlva: engesztelhetlen ellenének egyik munkája a tiltott könyvek névsorába ígtattatott; míg nem sokára egy híres bibornok, Pallavicini, kijelenté, hogy „Aristoteles nélkül az egyháznak némely hitágazatai talán nem léteznének.“ Már Patrizzi azon következtetésre jutott, — mely kétségbeejtő lenne, ha igaz volna, — hogy ama könyvek közt, melyek jelenleg Aristoteles nevét viselik, szinte egyetlen sincs, a melynek hitelessége ellen komoly ellenvetést ne lehetne tenni. Gassendi szintoly kétkedőnek, de kevésbbé tanultnak mutatá magát, mint előde; — míg ellenkezőleg legújabbán Rose Németsországban azt állítá, hogy Aristoteles összes valódi munkáinak birtokában vagyunk, s hogy az állítólag elveszett értekezések egyike sem Aristotelestől ered. A múlt század vége felé Buhle, szintén e philosoph elveszett munkáiról irt értekezésében több buzgalmat, mint valódi tanultságot fejtett ki. A mily bátran, hogy ne mondjuk vakmerően jártak el nagyrészt az eddig említett szerzők nyomozásaikban, — épen oly óvatosságot, józan bírálatot s alapos ismereteket tanúsít Brandis Bonnból, a „görög s római philosophia“ híres történetírója; úgy, hogy az ő és Stahr munkái e tárgyban legbiztosabb kalauzokul szolgálhatnak. Míg az említett szerzők Patrizzi kivételével, csupán útát készítették azok számára, kik az Aristoteles-féle töredékek gyűjteményét akarják kiadni, — ellenkezőleg má-

sok, — mint a XVI. századbeli Casaubon, s korunkban Naumann, Bojesen, Brandis, Müller stb., — egy vagy több Aristoteles-féle könyv-töredékeinek összegyűjtésében fáradoztak. Mindezen nyomozások most még csak oly elszigetelt anyagszereket képeznek, a melyeknek újra egyesítése és kiegészítése valamely ügyes és tapasztalt kézre vár. Már ha ezen elveszett munkák szétszórt töredékeit összehasonlítjuk az idő által megkimélt munkákkal, — úgy találjuk, hogy a számunkra megőrzött könyvek szinte mind dogmatikaiak; míg ellenben az elveszett munkák nagyrészből didaktikai, történeti vagy bírálati iratok. Főleg az előbbiek foglalnak magukban Aristoteles saját tanait, — igazán szólva ő semmit sem vesztett dicsőségéből, s lángesze egész fényében tűnik fel előttünk. Azonban mégis tagadhatatlanul az elveszett munkák közt számos, igen nagy becsű volt; így p. o. különböző tárgyakra vonatkozó dialógok, — erkölcsi, politikai és államgazdasági értekezések, versek, színészeti évkönyvek, értekezés a görögök meséiről stb. De talán leginkább sajnálni lehet „A jóról“ című munka elveszését, melynek ritka töredékeit Brandis gyűjté össze, s a melyben Aristoteles Platónak a metaphysica alapelveiről közzé nem tett véleményeit adá elő.

E sajnos veszteségek, úgy látszik, nem egyszerűen a vaktörténet eredményei; hanem azokat némely inkább történeti, s következőleg kielégítőbb okokból is ki lehet magyarázni. Így hajdan ellenkezőleg azzal, a mi a könyvnyomás feltalálása óta történik, — valamely feledésbe ment, vagy nem igen olvasott könyv, rendesen örökre elveszett könyv volt. Továbbá a hajdankorban a nagy írók egymás, s önmaguk munkáinak fenmaradását is nehezítették. Így p. o. Aristoteles dialogjai hihetőleg azért veszték el, mivel Platónéi nagyon elhiresedtek. Másrésről Aristoteles némely munkáinak kitűnő jelessége sokat tett arra, hogy más munkái feledésbe menjenek. Ilyformán lehet kimagyarázni Aristoteles azon munkáinak elenyészését is, a melyeket ő a bölcelem történetének szentelt. Ugyanis az emberek azt hívnék, hogy Aristoteles és Plato irataiban az egész bölcsesség befoglaltatik, — keveset gondoltak a jóniai vagy nagy-görögországi böccselkedők véleményeivel. Ellenben Aristoteles a csillagászati, mechanikai, természettani stb. munkáinak, valamint leveleinek elveszését, is a vaktörténetnek kell tulajdonítani; mivel ezen munkák bizonyosan minden korban nagyon keresettek voltak, s különösen a levelek iránt igen nagy előszeretettel létezett. Az előadott okokhoz járul, hogy Aristoteles munkáiból már az első commentátorok körülbelől ugyanazokat válogatták ki fejtegetéseik szövegeül, a miket ma bírnak; s ennél fogva az általuk mellőzött munkák természetesen szinte mind feledésbe mentek s elvesztek. Már pedig ezen kiválogatásban a művészeti, vagy tisztán elméleti, irány gyakran feláldoztatott a gyakorlati tudomány közvetlen szükségeinek. Valószínűleg ezen rendszeres megcsönkítés után jutott el Aristoteles előbb a syrusokhoz, majd az arabokhoz, s az utóbbiak által a latin fordítások útján is-

koláinkba. Ekkép sehonnan sem hivatott fel a figyelem Aristotelesnek nem-canonicus munkáira; s a Renaissance-kor azokban nem igen volt gazdagabb, mint a középkor. Ezért kevés reményünk lehet arra, hogy e részben később még valamely fölfedezés fog történni. T.

PREVOST-PARADOL BEIGTATÁSA A FRANCZIA AKADÉMIÁBA.

A francia akadémianak, mely összesen negyven tagot vesz kebelébe, s minden, meghalt tagja helyét, egyenként és nagy ünnepélyességgel tölti be, bevett rendszabálya, hogy az új tag, midőn székét elfoglalja, mintegy emlékbeszédet tartson előde fölött, kinek helyére választatott, méltányolja annak irodalmi működését, s kijelölje úgy szólván helyét a halhatatlanság csarnokában. Ilyenkor az újonnan belépőt az akadémia egy régibb tagja üdvözli; ez is a megürült helyiménti elfoglalójával foglalkozik beszédében, s összehasonlítást tesz közte és most belépő utóda között.

Mivel nem mindig hason szellemű s munkakörű írók választanak egymás helyére; s az üdvözlő szónok is gyakran egészen különböző az üdvözölttől és a közösen ünnepelttől, a legérdekesebb, gyakran meglepő ellentétek fejlődnek ki ily alkalmakkor. Bár egy negyedszázad telt el azóta, mindenki emlékszik még a napra, mikor Hugo Victor, Lemercier helyébe választatván, politikai beszéddel foglalt székét, melyre Salvandy irodalmi beszéddel felelt; a szerepek e fölcserélése mindenkit meglepett váratlanságával. Mikor néhány évvel utóbb Sainte-Beuve a Delavigne Kázmér székét elfoglalta, s abban Hugo Victor által üdvözölteték, hármassal ellentét volt, melyre még mindenki emlékezhetik. Ellenben érdekes összhang, az árnyéklatok egybefolyó összhangja volt az, mikor ugyanazon akadémiai keretben három hasonszellemű s egymással ugyanazon folyóiratnál összekötött kritikus jelent meg, Saint-Marc Girardin, a ki Nisard-t fogadja el, míg mindketten elhunyt pályatársuk Feletz irodalmi arcképét állítják előtérbe.

Prevost-Paradol minapi beigtatásánál, ki Ampère helyére ült s Guizot által fogadtatott, az összhang és ellentét a legkedvezőbb arányban vegyült. Egy gazdag, hajlékony, mindenre kiterjeszkedő s minden irányban kifejezett szellemet, ismeretlen partok keresőjét, Ampère-t kellett, korunk értelmi újjászületése egyik dicsőséges hadastyánának s e mozgalom egyik legifjabb folytatójának, egyszerre magasztalniok. Három nemzedék szerepelt egyszerre: egy el nem avúlt hírnevű agg itt, egy fiatal de már hírneves író amott, s köztök a vásson háttérben Ampère eleven és mosolygó alakja. Az ellentét egyszerre szembeötlök: a kor és helyzet ellentéte; a mi bennök összhangzó, az, ugyanazon forrásból merített, ugyanazon elveken táplál-

kozó szabadelvűségük, mindenekfölött pedig ugyanazon emelkedett, őszinte, nemes spiritualismus bennök; úgy hogy a régi conservatív miniszter (Guizot), a parlamenti ügy éles polemistája (Prevost-Paradol) és az irodalmak s tudomány buzgó és kitünő terjesztője (Ampère), mindhárman ugyanazon diesteljes családhoz tartoznak.

Prevost-Paradol beigtatására roppant tömegben gyűltek föl az érdeklődők és kíváncsiak; barátai sokat vártak tőle; ellenségei s irigyei arra vártak, hogy fegyvert fog szolgáltatni kezökbe. Egyik sem azt kapta a mit épen várt. Prevost-Paradole napjaink küzdő irodalmában a legkitünőbb helyek egyikét foglalja el mint publicista. Jó alkalma lett volna, barátai tapsai közt, meztelen karddal, vagy éles és kétértelmű nyelvvel, finom és célzatteljes tollal, a napi politika legszebb csatái egyikét küzdeni ki. De ő sokkal finomabb és belátóbb szellem, mintsem ne érezte volna, hogy azzal, ha publicistai diadalait az Akadémiába is beviszi, csak ellenségei s irigyei vádait fogná igazolni, s szarvat adna azoknak, kik e komoly tudományos testületbe megválasztását ellenezték.

Elhatározta azért magát, hogy tisztán irodalmi beszédet tart s abban kizárólag akadémiai elődével foglalkozik. De nem oly könnyű ily feltételhez hű maradni, az ő helyzetében. Némely szemtelen hallgatók szerint, a szónok igen messzi kitéréseket engedett meg magának Ampère rajzától; a hallgatóság számosabb s tüzezebb része szerint azonban, egyetlen helyen kívül, igen is elhanyagolta azt, a mit élénk és támadó szellemétől vártak. A mindkét részre elfogulatlan bírálat azt fogja mondani, hogy Prevost Paradol nem adott elég eleven és minden oldalról teljes képet Ampère-ről, mint adhatott volna s mint tőle joggal lehetett várni.

Nem azért, mit többen megróttak, hogy Ampère több jeles művét: „A francia irodalom történetét a XII. századig, s A francia nyelv képződésének történetét“ meg sem említette, valamint „Urania“ című szép bölcselmi szemlélődéseit sem; és hogy Ampère kritikai működését elfeledte összehasonlítani a legújabb korszak annyi zajt ütő, kevésbé szerény s kevésbé termékeny kritikájával. Nem, mert végre is az akadémiai dícseszd nem biographiai s bibliographiai lajstrom; a festmény nem inventárium. De a mit a fiatal szónoknak méltán felróhatunk, az hogy nem ragadta meg e ritka szellem lényeges jellemvonását: mindenre kiterjeszkedő encyclopaediai tevékenységét, melyet szabadelvű bölcsélet és nemes költészet fuvalma lelkesite. A Prevost-Paradol festette arckép-egyes vonásai finomak és szabatosak; de kisugárzik-e alóluk a belső szellem? S azok kik Ampèret hódító kutatásaiban kísérték, ráismernének-e e képről? — Kérdés.

Szerencsére azonban ott volt Guizot, hogy kiegészítse a képet, melyet új társa nem bírt vagy nem akart teljessé tenni. A hirneves író válasza Prevost-Paradolhoz, a vidám öregség legszebb lapjai egyike. Mennyi elevenesség szavaiban! mint érzik rajtok a tapasztalás ize! mint

mérsékli a kecs az erőt! mily atyai jóakarattal mosolyg a fiatal pályatárs küzdelmei fölött, kinek nem írná alá minden eszméjét. Fölmutatja előtte a jövőt; ez egyszerű, de oly édes szavakat mondja neki, melyek szinte úgy hangzanak, mint egy dal: „Francziaország a remény hazája!” azután tanácsokat vegyítve magasztalásaiba s intéseket bátorításaiba, szívéből e szavakat ejti, melyeket a történetírás is fel fog jegyezni: „Csak annyi, de nem több tisztelettel fogtok viselkedni, mint elődeitek, az igazság, jog és szabadság iránt, a törvényes rend és a közjó iránt; óhajtom, hogy kevésbé nehéz legyen küzdelmeitek s legyetek szerencsésebbek.” Boldog író, kihez ily nyelven szólnak; boldog nemzedék, mely ily előérzetet igazoland!

E derült eszmék magasából, s mikor a jelent oly jól köti össze a jövővel, könnyű és édes igazságot szolgáltatni a múltnak. Mig Prevost-Paradol, harczy tollától önkénytelenül elragadtatva, elhanyagolja egy kissé az irodalmi hagyományokat; Guizot magasabb részrehajlatlansággal szedi azokat össze beszédében. Ampère szellemének ez uralkodó vonása, encyclopaediai tevékenysége, az egyetemes irodalom iránti lelkesülése, az emberiség szellemének eszményi és gyakorlati tisztelete, mit a fiatal utód rajzában sajnálattal nélkülöztünk, mindez oly szépen kiemelkedik a mester és szemtanú vésője alatt! Guizotnak csak emlékeit kelle összeszednie: visszagondolnia ama szellemi mozgalomra, a XIX. század valódi fegyverfogására, melyben magának is oly tevékeny része volt; csak le kelle írnia a tanulmányok ama bámulatos összeműködését, hogy egyszerre megjelölhesse a lánglelkű kritikus helyét. Mikor a csomag szétszakította kötelékeit, mikor mindenki saját kiváló hivatását követte, a politikát, bölcsészetet, történelmet, költészetet, tudományt, — volt egy férfiú, első tanítvány az általános megújulásban, ki annak minden irányban hűebb képviselője maradt utolsó perczéig. „Ebben áll — mondá Guizot igen helyesen — Ampère eredeti és kitűnő jelleme.”

Ki ne üdvözlönné tisztelettel a dicső aggot, ki helyét folyvást megállva, keserűség és csüggedés nélkül szólítja. Francziaországot szabadelvű hivatása betöltésére, lelkesülten emlékezik az oldala melől elhúlt dicső pályatársról, s fiatal pályatársában a jövő nemzedékeket látszik megáldani!

(A Revue des deux Mondes után.)

SZÁSZ KÁROLY.

AMERIKA GAZDASÁGA.

(The Resource and Prospects of America, ascertained during a visit to the States in the autumn of 1865. By Sir S. Morton Peto. -- London, 1866.)

A közelebbi években lefolyt amerikai roppant háborúk nehéz következményeit, az állam adósságot, s ezzel kapcsolatosan a kiegészítő forrásokat, az Egyesült Államok köz és magán gazdasági viszonyait, és termelését és műiparát előtintetni tűzte ki Sir Morton Peto feladatul maga elé. Adatait a legújabb forrásokból és közvetlen szemléléséből meríté, s általános áttekintést nyújtó, de olykor a részletekbe is beható műve, az angol kritikai folyóiratok szerint, szép nemzetgazdasági s pénzügyi ismeretekre mutat.

Mielőtt a csak ápril végén kijött mű kezeinkhez jutna, s belőle, ha érdekesnek vélnők, szemelvényeket adhatnánk, nem tartjuk érdektelennek az „Athenaeum“ ismertetése után alapvonalaiban bemutatni a művet.

Feladatához képest, az államadóssággal, ennek pár év alatti óriási növekvésével ismerteti meg legelőbb olvasóit. A háborúk előtt kevés jövedelemmel beírta az Egyesült Államok kormánya. 1860-ban, midőn Nagy-Britannia kiadása 69.500,000 font, Ausztriáé 367.800,000 forint (37-millió font körül) vala, Amerikáé nem rúgott többre 15.500,000 fontnál. A háború kitörésekor adóssága 13.000,000 fontot tett, 650,000 évi kamattal, míg Ausztriáé ugyanekkor 300.000,000 font körül járt. — Hanem ez, aránylag oly csekély adósság, borzasztó gyorsasággal felszaporodott, mint ez összeállítás mutatja:

1862. ápril	523.299,945 dollár.
1863.	639.497,359 „
1864.	1,656.815,105 „
1865. márczius	2,366.955,077 „

1862- és 1863-ban naponként 1.189,135 dollárral szaporodott az adósság; 1864-ben és 1865-ben 2.094,808 dollárral szintén naponként. Jelenleg már 600-millió fonton áll az adósság, oly föltételek mellett kölesönözve, hogy az évi kamat 25-millió font. Anglia viszonyaihoz képest drága, Ausztria kölesőneihez mérve olcsó pénz; mert míg Anglia 800-millió fontjáért 26-millió font kamatot ad, Ausztria 300-millió fontért 15-milliónál is többet fizet.

A hitelezők legnagyobb részint egyesült-állami polgárok, s így az adósság súlyát ez is enyhíti; de mind e mellett az amerikaiaknak erős szándékuk, egy ember-öltő alatt mind kifizetni azt, hogy az utódokat ne terhelje az előbbi nemzedék kötelezettsége. „Az elnöktől kezdve, le a legszegényebb földmivesig, nyugattól keletig, csak egy, és egyetlen véleményt hallottam az adósságokra nézve — mondja Sir Morton Peto, — s ez a vélemény az, hogy „ki kell fizetni; ki tudjuk fizetni; ki fogjuk fizetni; mert ki akarjuk fizetni!“ S ez nem marad pusztá rajongó beszédnek, mert a kincstár titoknoka

M. Culloch, már hivatalosan el is készíté a tervet, mely szerint a törlesztés, a most élő nemzedék által, megtörténhetnék. A folyó kiadásokra s az adósság kamatainak fizetésére jelenleg 50-millió font bevétel szükséges évenként; M. Culloch terve szerint még ezenfelül 10-millió fontot kellene évenként adózniok, s az adósság 30 év alatt törlesztve lenne. Természetesen az elhatározás más, s a kivitel megint más. Szép, ha az adós kinyilatkoztatja, hogy fizetni szándékozik; de még e becsületes szavakból nem következik, hogy fizetni tudjon is. Azonban, ha megfontoljuk, hogy péld. 1860 ban N.-Britannia kiadása 9.502,289 fontra, Franciaországé 82.620,301 fontra, Ausztriáé 36.660,033 fontra rúgott, ha megfontoljuk, mily nehéz viszonyok közt küzködnek ez államok némelyikének polgárai: semmi esetre se tartjuk lehetetlennek, hogy a gyorsan növekvő népességű, pezsgő, hatalmasan fejlődő iparú, tömérdek szűz-földdel, bányákkal rendelkező Egyesült-Államok is megbirják ama 60-millió font évi kiadást.

Igy kimutatva az államadósságot, áttér Sir Morton Peto annak taglalására, hogy igenis, hatalmában áll a nemzetnek azt kifizetni. Első a források közt: a munkaerőnek, mely folyvást özőnlík oda Európa zsi bongó országaiból, hatalmas növekvése. A beköltözés Amerikába, nagy ingatagságokat tüntet elő az évi mennyiségekben, még pedig olykor kipuhatolhatlan okokból. Így 1841-ben számuk 80,289, —1842-ben 104,565,—1843-ban megint csak 52,496 vala. — 1846. és 1847-ben az ír honi burgonya-éhség 154,416-ra és 234,968-ra emelte számukat. Kalifornia aranybányáinak fölfedezése megint nagy tódulást okozott. — Azonban az évtizedeket tekintve, a beköltözés folyvást gyarapodik:

	Beköltöző
10 év alatt 1829-ig	128,502
" " " 1839-ig	538,381
" " " 1849-ig	1.427,337
11 " " 1860-ig	2.968,194
	<u>5.062,414.</u>

E beköltözők fele 15—30 éves vala; az összeg pedig, melyet magukkal bevitték, meghaladta a 80-millió fontot; s így mind erőben, mind vagyonban szépen gyarapíták az államot. — Az összes fehér és szabad nép 1800-ban 5.305,925,—1850-ben 23.191,876,—1860-ban 31.429,891 lélekre ment, mely gyors növekvés természetesen a beköltözés hatása; e nélkül csak mintegy 10-millióra lehetne tenni az 1800-ban felszámított nép utódait. A háború megesők kenté a beköltözők számát; de semmi kétség, hogy a béke ismét fel fogja szaporítani — statisztikai tapasztalatok szerint—még talán nagyobb mértékben; mint a háború előtt volt.

Európában a nevezetesebb területi változások megfigyelését, városok alapulását, erdők kiirtását stb., egy-egy ember-élethez szokták mérni. „Még az én értemre e szántóföld helyén nagy erdő volt;” — „még az én értemre a Nengebäude kívül esett Pesten” — mondo-

gatja egy-egy öreg úr. Amerikában hosszú határidő volna ez; az Egyesült Államok polgára tíz év alatt több társadalmi haladást, kifejlést vagy elenyészést lát, mint egy Európabeli egész életében. Az amerikai menyasszonyt haza viszi férje egy negyven, ötven családból álló, faházakból épült faluba, s a nő még ugyancsak menyecske ám, mikor a falu már népes, gazdag gyár-várossá vált. „Mikor én 1838. június 23-án átkeltem a St. Marin — jegyzi meg M. Culloch titkár, Fort Wayneről, Indianiában, szólva — s lovamat a lélekvesztő mellett kellett átúsztatnom, Fort-Wayne még csak pár száz lélekből álló tanya-szállás volt — kicsiny kereskedelmi telep, egy szikrája a civilizációnak a vadon közt. Saját szemem láttára fejlett 20,000 léleknyi, vállalkozással, életerővel teljes várossá, második városává az államnak.” — Gladstone úr mondja, hogy már nyolcz év óta ült a képviselő-házban, midőn Chacigó összes lakóit 5,000-re számlálták; ő most is ott ül, s a város 180,000 lélekkel bír. — Minnesottának 1848-ban 4,000 lakosa volt, két évvel ezelőtt már 350,000; Wisconsin-nek 1840 körül 7,000, az 1860-ki census szerint 775,881; s ez utóbbi város gabona forgalma 1841-ben 4,000 bushel volt, 1862-ben már 18.712,380 bushel *) gabonával csattogtak tova folyam-hajói. Indiánia állam haladását, népesedését igen szépen tanúsítja az, hogy 1800-ban 4,875-re, 1816-ban 100,000 re számíták összes lakóit, s a közelebb lefolyt háborúk alatt már 125,000 harczost állított éjszak zászlói alá. Így népesedő állam, oly bő természeti források mellett, mint a miénk még Amerikában érintetlenül hevernek, nem igen ijedhet meg egy-egy kis államadósságtól.

Az Egyesült-Államok polgárai büszkeséget helyeznek abban, hogy hazájukat az iparos országok közé sorozzák; Sir Morton Peto azt hiszi, és nagy igaza van benne, hogy inkább a földművelőállamok közé tehető méltó ranggal. Daczára sok nemű és szép ipar-művi munkálataiknak, senkinek sem jutna eszébe a Déli államokat az ipar-országok közé helyezni; a gazdag ültetvényesek, bár jobbra szemes, ügyes kereskedők, ritkán gyárosok. Míg a rabszolgaság fennállt, a fehérek megvetették az ipart, s a déli tőke-tulajdonosok egyáltalában nem versenyezhettek a szabad államok gyárosaival. De még az Éjszak gyárai, ipara sem áll földművelésével egyenlő fokon. Nem mintha nevezetes gyártmányaik nem volnának, vagy nélkülöznék a szükséges kellékeket, hogy Anglia iparával versenyezhesse: ellenkezőleg, kiváló találményságuk, csodálatos vállalkozási kedvük van sok oly iparágban is, mely a földműveléssel semmi összeköttetésben nincs. De kísérleteik, s a gyakran fontos eredmények daczára is csekély jelentőségűvé törpül iparuk földművelésükkal szemben. Azonban ezt az amerikaiak szeretik el nem ismerni; örömet nagyítják iparuk jelentékenységét, melyet a munkás-erő szűkének daczára is valóban hatalmasan előre vittek. Erre mutatnak diadallal, hogy a

*) Egy bushel=0,59 bécsi mérő; egy bécsi mérő=1,02 pozsonyi.

szabad munkának a kényszer-munka fölötti elsőbbségét bizonyítsák; erre mutatnak nemzeti büszkeséggel, hogy bennök is megvan az az erő, mely Angliát első gyár-országgá tette. Valódi féltékenységgel hazájuk becsülete iránt, büszkén állítják, hogy 1860-ban 400.000,000 fontra tehető ipari-termelések értéke; de Sir Morton Peto kimutatja, hogy a hivatalos adatok, melyek e tételt hitelesítik, mintegy önakarral csalódnak, s illusoriusok.

„Nem kétlem,— mondja szerző — hogy a tétel hü, azon fogalmak szerint, melyeket Amerikában a 'gyártmány' szóhoz kötnék; — t. i. hogy minden gabona, ha megőrlik, minden fa, ha levágják vagy lefűrészelik, minden hal, ha a vízből kifogják, minden czizma, mit bőrből készítenek, minden szesz, ha lecsepegtetik, minden sör, mit főznek, minden ruha, mikor megvarrják, minden festmény, minden gáz, minden butor, drágakő, ékszer, a bánya-termények, a kiaknázott kőszén, az olvasztott vas, a felvált sósó, minden ásvány, mindez 'gyártmány-czikk'. — Bizony az Atlanton innen nem így számítunk. S csak a szövés-ipart tekintve is, mely az összes ipar értéknek mindenesetre igen jelentékeny részét képezi, nagyon kétlem, hogy az Egyesült-Államok többet állítnának elő ez ágban 40.000,000 font értéknel, azaz, tizedrészénél annak, mit összes iparuk értékéül fölvesznek.” Mert 1860-ban, midőn Nagy-Britanniában 30.387,267 orsó volt munkában, az Egyesült-Államokban nem vala több 5.235,727-nél.

A köztársaság fögazdaságául mindeddig legfőként a földművelést tekinték; nem ok nélkül: soha nemzet nagyobb szorgalommal s nagyobb eredménnyel nem töré a földet, mint az amerikaiak. — 1850-ben 100.485,944 bushel búzát és 592.071,104 bushel kukoriczát termeltek; 1860-ban e szám a búzánál 173.104,924 bushelre, a kukoriczánál 838.792,740 bushelre nőtt. S bár milliónyi férfit elvontak a fegyverek a békés foglalkozásoktól, a földművelési termékek mennyisége a háború alatt is folyvást gyarapodott. Természetesen minden tekintetben, kivéve egyet, igen kedvezők ebben Amerika körülményei. Termékeny klimája, roppant terjedelmű szűz földei vannak. „Kaliforniában — jegyzi meg szerző — hol pedig a gabona-művelés alig tekinthető megkezdettnek is, sok helyen a völgyekben hatvan bushel búza is terem egy angol holdon *). A téli hónapokban bőven hulló hó, tavasszal áradva szakad le a hegyekből, megöntözi a földet, a száraz, forró nyár pedig teljesen megérleli a szemet.” Az angolok irigykedve néznek e kedvező viszonyokra; a mi magyarhoni időjárásunk rendesen ilyen szokott lenni.

Az az egy, mit Sir Morton Peto, mint az amerikai földművelés nehézségét főlemlít, a munkások elégtelensége; ha munka készlete majdan egyenlő lesz termékeny föld-készletével, felbecsülhetetlen mennyiségű leendő földművelési termelése. — De Amerika jellemző ügyessége, találékonysága, e nyomasztó szükségén is segít. Az emberi

*) Egy angol hold=4840 □ yard; vagy — 0,703 cat. hold; vagyis 1120 □ bécsi öl. Tehát a mi kis holdunk.

kezeket géppel pótolja, a legnehezebb munkáktól, a csépléstől, fűrészeléستől, favágástól, a legfinomabbig, a varrásig. Vagy maga talál föl gépeket, vagy, még inkább, az Európában feltaláltakat oly gyorsan felkapja, elterjeszti, hogy még nevök is „amerikai“ lesz. — A földművelési gépek száma roppant. Az Egyesült-Államokban 250,000 re becsülik a kaszáló s arató gépeket, melyek mindegyike egyre-másra tíz holdat learat tízenkét óra alatt. Európában, még Angliában is, gyakran igen nehéz a népet új találmányok alkalmazására édesgetni; az amerikai egyszerű földműves pedig nem nyughat, míg a legújabbakat meg nem szerzé, sőt ösztönzi a gyárost, találjon föl még jobbat. Ekéik már vannak olyanok, melyekkel egy gyermek, vagy leány, vagy bÉna egész nap el szánthat. De ez nem elég. „A szántás nagy részét 14—16 éves fiúk vagy leányok végzik—írja egyik amerikai gazdasági író,—de a mostani ekék mellett ez igen ártalmas munka. Ballagni az eke után egész nap, megrontja az ifjak növést, formátlanná teszi termetöket, megmereviti a lábszárakat. Hogy ezen segítve legyen, oly ekét kell csinálni, melyre a szántó mint lóra felülhessen. Ilyen eke mellett aztán beteges vagy sánta ember is szántogathat.“

Ha az áldozatokat mérlegelni akarjuk, melyeket Amerika a véren, pénzen, pusztuláson s közvetlen értéken kívül hordozott a háború alatt, tekintetbe kell vennünk a munka-erőt, melyet a harc a productiv foglalkozásoktól elvont. Sir Morton Peto Chicagóban meglátogatva Wilson nyomdáját, negyvenhét betűszedőt talált ott, kik katonák voltak. „Az ott major volt,“ mondá Wilson, „emez kapitány, a harmadik káplár“ s így tovább. Sir Morton azt kérdezé: nem sajnálták-e ott hagyni a katonaságot? „Dehogy, felelt a tulajdonos — hiszen míg ott egy dollárt kapnak, nálam négyet szereznek. Mikor beálltak is, kikötötték, hogy helyeiket hagyjam meg nekik, s majd fogadjam vissza őket.“ És így van az egész államban. A fővezérek egyike kútgépeket gyárt, a másik vasutat épít. A potamaci sereg egyik első katonája fűszerrel kereskedik, egy tábornagy heti lapot szerkeszt Baltimoreban. Az ellenséges sereg katonái is épen oly csendes foglalkozásokhoz tértek. A legfőbb vezér matematikát tanít egy egyetemen; Sherman nagy ellensége vasúti szállításokat vállal. A hajdan rettegett Beauregardtól vasúti menetjegyet vehets Új-Orleansban; s ha egy kis friss húst akarsz barátaidnak Richmondba küldeni, Johnston József, nem rég egy nagy sereg vezére, elvállalja a szállítást, — és így tovább.

Az Egyesült-Államok népe még sokáig, bőven merithet természettől megáldott forrásaiból. Ha nemes érc-bányái ki lesznek aknázva, ha síkjait zajló népesség fedi, még tömérdek kincset szedhet köszén-telepeiből, melyeket harminczhatszor többnek számítanak, mint Európának e részben leggazdagabb országáét, Nagy-Britanniáét. „E köszéntelepek vannak arra szánva, — mondja szerző — hogy az Egyesült-Államokat első ipar-országgá tegyék a földön, ha Nagy-Britannia egészen kimeríté rohamos gyorsan apadó élelem-készletét.“ A. L.

FLEGLER SZALAY LÁSZLÓRÓL.

Erinnerungen an Ladislaus von Szalay und seine Geschichte des ungarischen Reiches. Von Dr. Alexander Flegler. Leipzig. 1866.

(Második közlemény.)

Már első közleményünkben megemlítők, hogy Flegler munkájának egyik része adalék Szalay életrajzához, a forradalom után külföldön töltött idejéből 1849—1854. Ez életrajzi adalékot kívánjuk most közleni olvasóinkkal a lehető terjedelemben, s bevégezzük Szalaynak, mint magánembernek, jellemzésével. Flegler Szalayt, mint embert, szint oly szeretettel rajzolja, mint a történetírót. Jól esik ez őszinte méltánylat, testvéries hang Németországból, kivált Augsburg közeléből, honnan annyi gúny áradt nemzetünkre s legkitünőbb férfaira.

Szalay 1849-ben május elején Belgiumból Schweiczba utazott, s egész családjával Zürich közelében telepedett le. Mostoha fia, May Árpád, a német nyelv tanulása végett bejárt a felsőbb realiskolába, hol a német nyelvet és irodalmat éppen Flegler tanította, ki már régebbi idő óta érdeklél a magyar ügyek iránt, és Szalayról nem csak mint a magyar kormány frankfurti küldöttéről hallott valamit, hanem egyszersmind legújabb munkáját is olvasta: „Lettres sur la Hongrie (Zürich, 1849).” Kapott az alkalmon, hogy Szalayval megismerkedhessék, mi csakhamar megtörtént. Szalay kérdést intézett hozzá mostoha fia ügyében; Flegler személyesen tisztelkedett nála.

„Ha Zürichből—úgymond — az országúton megindul az ember, s Unterstrass falun át a hegyoldalon túl Querlikon falu felé tart, balkézre kert középett egy falusi lak emelkedik, melyet tulajdonosnője leginkább idegeneknek szokott bérbe adni. Szalay is övével itt vett lakást. Késő délután érkeztem oda; egy nagyon egyszerű szobába utasítottak, mely az ideiglenes szükséghez képest csak egy pamlaggal, asztallal s néhány székkal volt behútorozva. Itt fogadott Szalay, keresetlen egyszerűséggel, melybe méltóságos komolyság és szíveség vegyült. Az iskolai ügyet megbeszélve, beszéd közben néhány megjegyzést tettem a „Lettres sur la Hongrie” című munkájára. Ebből egy hosszabb beszélgetés támadt, melyben Szalay korunk legérdekesebb kérdéseire kiereszkedett. Látszott, hogy pontosan ismeri az európai viszonyokat, s már az első találkozásunknál kitűnt nagy tehetsége a nemzetközi kérdéseknek számos eset és példa általi megvilágosításában. Kedvező véleményemet e férfiú kitünőségéről a személyes ismeretség nagyon növelte. Csak este felé vettem búcsút tőle. Néhány nap múlva Szalay visszaadta a látogatást, s így szövődött viszonyunk, mely napról napra szívesebb és bizalmasabb lön. Szalay nem sokára új szállásba költözött, a nagy Ascher-házba, az

ügynevezett Zeltweg-en, s a barátságos ismeretség nejeinek előzékeny szíveségénél és jóságánál fogva családainkra is kiterjedt. Tél beálltával vasárnap este rendszeren egymáshoz gyűltünk. De összeköttetésünk azért a hét folytában sem szakadt meg; házi kérdések és ügyek, személyes hajlam és tudományos vizsgálódás, gyakran összehoztak bennünket. S minthogy ez utóbbit illetőleg, mindig én voltam a fogékony rész és Szalay a termékenyítő, a gazdag ajándékot, melyet tőle vettem, az által igyekeztem némikép meghálálni, hogy az 1849—50 ki, reá nézve oly kínos telet, alkalmasint életének legszomorúbb korszakát, egygyel mással enyhítettem.

Flegler méltánylással szól Szalay mind két munkájáról, melyek Zürichben jelentek meg. A „Lettres sur la Hongrie“ 1849 tavaszán láttak napvilágot: az első levél június 6-án jelent meg, a második június 16-án, az ötödik és utolsó augusztus 16-án. Az 1848-ki alkotmány védelme e levelek tárgya, s általában felvilágosítása a magyarországi eseményeknek; különösen a szerb, horvát és szász ügygyel foglalkozik legtöbbit. Az ügy beható ismeretével, a legrejtettebb szálak fölfejtésével és az előadás csoda hatású erélyével védte benne Szalay hazája ügyét — jegyzi meg Flegler e munkáról. S e hatás annál vonzóbb volt, mert Szalay idegen nyelven írta s birtokában volt a francia nyelv finom és választékos fordulatainak. Találhatni ugyan benne itt-ott szokat és mondatokat, melyeket született francia nem használt volna, de elég világosan kitérnek, hogy ezt nem tudatlanságból tette, hanem hogy gondolatait jellemzőbben fejezze ki. E negyvenhét lapból álló töredék, mélybe ható felvilágosításai oly alapvonalokat képeznek, melyeket e kor történetírója még akkor sem mellőzhet, ha az ellenpártból való.

A másik munka címe: „Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland.“ Jegyzékek és oklevelek gyűjteménye a frankfurti követséget illetőleg; ugyanaz, melyet 1861-ben maga Szalay ismertetett meg a Pesti Naplóban a magyar közönséggel. E jegyzékek — úgy mond Flegler — némi elfogultságot tanúsítanak; épen azért hátrább állanak, mint a „Lettres sur la Hongrie,“ melyekben, noha csak egy évvel irattak később, érettebb szellemmel találkozunk, mely kétség kívül a frankfurti tapasztalatoknak, s Belgiumban, Angol- és Franciaországban tett utazásának gyümölcse. E jegyzékekben a kifejezés és nyelv minden határozottsága mellett is, nyugtalanságot és bizonytalanságot vehetni észre. Szalay mintegy előre érzí, hogy az aláírt föld inogni kezd alatta; itt lemondó objectivitas, mely világosan látja a közelgő sors titkos rugóit; ott könnyen érthető felindulás a becsületes törekvések sikeretlensége miatt; emitt egy mesteri nyugodt kéz erős vonásai, melyek a leendő történetírót már elárulják. Követségét, mint tudjuk, távolról sem koronázta siker. Azon idő általános zavarában, mely minden helyzetet megváltoztatott, bárátot ellenséget összevissza kevert, a Német- és Magyarország közt

kötendő szövetség is sirba szállott, de benső jelentősége megmaradt. A magyar kormány 1848-ban őszintén ragaszkodott Németországhoz, s ezen érzelmeinek Szalay hű képviselője és szószólója volt; ez tény. Oly német államférfiak, a kik ily előzmények után még elég merészek a magyarokat úgy rajzolni, mint Németország elvbeli ellenségeit, gyógyíthatlan rövidlátásúak; azon osztrák politikusok pedig, a kik Magyarország történeti jogát megtámadják, csak egy erőszakon alapuló osztrák monarchiát hirdetnek, de bizonyára nem akarják Németország egységét és hatalmát. „Ez őszinte nyilatkozattal — kiált föl Flegler — tartoztam Szalay emlékének, kinek jellemét mindig igaznak és szilárdnak tapasztaltam. S valóban Szalay ugyanazon szellemben szólt később is, a mint Frankfurtban működött. Képmutatás nélküli tisztelettel viseltetett a német szellem iránt; becsülte irodalmunkat; hazája és Németország közt folyvást szorosb szellemi és politikai kapcsolatot óhajtott. Természetesen mindezt nem úgy, hogy magyar nemzetiségéből kivetközzék; ellenkezőleg, nemzetisége iránt hasonló tekintetet és tiszteletet kívánt, minővel a német iránt viseltetett, sőt úgy vélekedett, hogy a politikai következetesség és kitartás tekintetében a magyaroktól valamit tanulnunk is lehetne. E kölcsönös elismerésen nyugodott barátságunk is, mely e nélkül soha sem lett volna oly szíves és benső. A német nép szellemi hivatása iránti tisztelettel egy részről, s erős hittel Magyarország igaz jogában más részről, szállott sírjába Szalay, ez erős és rendületlen meggyőződésű férfiú.”

Szalaynak e munkája 1849. szeptember 1-jén jelent meg, s mint egy zárkövét képezte diplomatikai rövid pályának. Az 1849-ki ősztiszta és derült volt; de Szalayra nézve sötét és szomorú. Hazájából egyik gyászposta a másikat érte. Nem csak a haza ügye miatti fájdalom nyomta kedélyét, hanem családi és baráti érzelme, politikai bajtársai iránti részvéte, az emberiség legtermészetesebb hajlamai is kinok kútfejévé váltak. Magyarország államférfiai, hadvezérei, tudósai, költői, részint a csatamezőn estek el, részint kivégeztettek vagy börtönben szenvedtek. A ki a forradalomban kiválóbb részt vett, ha tehette, elhagyta hazáját; olyanok is kibujdostak a reactio miatti félelemből, kik távol tartották magokat a forradalomtól. A legtöbben családi körükbe vonultak vissza, sokan az ország távolabb vidékeire költöztek. Magyarország megifjodási korszaka legkitünőbb férfiainak egész köre szétfoszlott, megsemmisült. Bármily lesújtók voltak az érzelmek, melyek Szalay lelkét ekkortájt eltöltötték, mindamellett ritkán szólott róluk; ismerte az ellenfelet, felfogta az események démoni hatalmát, s mindenre el volt készülve. „Csak egyszer láttam őt — folytatja Flegler — nyugodt és kimért magatartásából kikelni s egy pillanatra külső egyensúlyát elveszteni, melyet mindeddig megtartott. Szeptemberben a lapok azt a hírt közölték, hogy Batthyányi Lajos gróf, ki 1849 januárjában elfogatott, később Olmützben és Laibachban tartatott fogva, ismét Pestre vitetett s ott hadi törvényszék

elébe állíttatott. Szalay tüstént sejtette, hogy mi fog történni. Rendkívüli felindulásában oly czimekkel illette az osztrák államférfiakat, melyeket nem akarok ismételni. Majd, mint egy félelem és remény közt hánykodó, valamit hathatni remélt az események fordulataira. Egy kis cikket irt „Néhány szó, meggondolás végett az osztrák államférfiaknak“ czim alatt, s megkért engem, hogy adassam ki egyik legelterjedtebb délinémeterszági lapban.“ Flegler nem hitte, hogy a cikkeknek az illető helyen legkisebb hatása is legyen, különben is, míg az rendeltetése helyére ért volna, a katasztróf bekövetkezett. Szalay maga is belátta czikke sikertelenségét, s nem kérdezte megjelent-e vagy nem. Batthyányi halála hírért némán fogadta. Észre vehette ugyan az ember, hogy mély és éles fájdalom tölti el lelkét, de csak ritkán és futólag szólott róla. Sajátságos volt, hogy a bevégzett tényekre nem vesztegetett hasztalan panaszt, s erős szelleme a jelen kötelességei- s a jövő terveihez fordult.

A kemény megpróbáltatás e napjaiban a római classikusokban keresett enyhületet és erősödést. Leginkább Cicerót olvasta. Sajátságosan ítélte róla. „Jól ismerem mindazt a vádat, — mondá Fleglernek — melyeket e férfiú politikai hatása és személyes jelleme ellen fel szoktak s fel kell hozni. De ha közelebről megvizsgálom kritikussait, kik amúgy lóhátról néznek le rá s itélik el, úgy tetszik nekem, hogy ha ez urak erőszakos imperatorok kardéle és lelkiismeretlen népizgatók támadásai közé szorulnak vala, mint e híres államférfiú, sokkal nyomorultabb szerepet játszottak volna. Vagyon és ősök nélkül, a párt dulongások között nagy tekintetű államférfiúvá küzdeni föl magát, az általános erkölcsi romlottságban, ha nem is a dözsölő, de a finom és szellemi élvekhez ragaszkodni, az ellenkező oldalról kitörő viharokkal szemben, mégis megtartani állását, oly feladat volt, hogy a szilárdság majdnem a lehetlenségek közé tartozott. S mégis életének e bonyolult helyzetében van valami, a mi vonzalmamat folyvást hozzá csatolja. Bár hányszor ingadozott személyes viszonyaiban, két dologhoz minden körülmény között hű maradt: nemzete régi állami és erkölcsi rendjéből fenn akarta tartani és kora általános eszmei által megifjítani mindazt, mi nemes volt és jónak bizonyult be; továbbá az antik miveltség eredményeiből összefoglalt minden jót, szépet, tarthatót és használhatót, s felfogható előadása által az útkornak hozzáférhetővé tenni törekedett. Beszédeiben ez irányt a ragyogás és hatásvadászat, igaz, elhomályosítja; észrevehetőbben tűnik ki ez leveleiből, bár erős benyomások itt is elfojtják vagy hátra tolják; leginkább s egész erejében oly munkáiban mutatkozik, melyeket csendes visszavonultságában, szabad nyugalomban irt, s melyeknek semmi kapcsolatok a nap politikai szenvedélyeivel. Ezért bölcselmi és államtani iratainak határozottan elsőséget adok. Itt keresem és találok fel az igazi Cicerót. Itt tárja ő fel leginkább szíve és szelleme gazdagságát, ide rakta le sok oldalú nézeteit és tapasztalatait, itt fejtette ki műveszi formában az emberi és társadalmi vi-

szonyok erkölcsi felfogását. E minden szellemi benyomásra kész fogékonyságban, a képességben, minden égalj és nemzet szellemi nyilatkozatait egy egészszé olvasztani, az emberiség legfőbb kérdései és érdekei iránti őszinte és elfogulatlan részvételben találok én első csírait mindannak, mit a humanitas szóval szoktunk kifejezni.“ Cicero iránti előszeretete Szalayt egész életén át kísérte. Történelmi tanulmányaitól fenmaradt nyugalmas óráiban magyarra fordította a „Kötelességek“ről írt könyvét, mely fordítmány mind a hűségre, mind a styl választékosságára nézve kitünő.

A régiség nagy embereivel való társalgás erősítette ugyan szellemét, de nem feledtethette el vele a jelen keserűségeit. A seb, melyet a sors hazáján és rajta ütött, még friss volt, s a Pestről jövő hírek folyvást nyitva tartották. Ide járultak még házi gondjai; mert nem volt annyi vagyona, hogy egészen független ember lehessen. Életmódot kellett keresnie s biztosítani családjá jövőjét. Szalay akkor azt hitte, hogy többé sohasem térhet vissza hazájába. Mit csináljon? Ez volt a nehéz kérdés. Lázas nyugtalanság vett erőt rajta, melyet csak közel ismerősei vettek észre és értettek. Egyik terv a másikat nyelte el; a kétség és nehézség egymást kergették. S midőn így kilátásai pusztaságának egész érzelme reá nehezült, sietett a szabadba és bebarangolta, gyakran félnapokig, a zürichi tó kies környékét, enyhét keresni a szabad természet friss levegőjén. Rendesen a félreeső, magányos helyeket kereste föl. Egy ily sétája közben egy zürichi ismerőjével találkozott, kinek családja az övével egy kirándulás alkalmával ismerkedett meg, s azóta résztvevőleg csatlakozott hozzája. Úgy látszik, a hirtelen találkozás az út egyik kanyarulatánál mindkettőre nézve váratlan volt, s különösen a gondolatokba merült Szalayt megzavarta. Némi erőltetett társalgás szövődött köztök. Szalay röviden és szakadazottan beszélt. A jó zürichit annyira meglepte Szalay magaviselete, hogy gyanakodni kezdett: vajjon nem örült-e? Szalay észre vette ezt; még az nap este meglátogatta Fleglert, s elbeszélte neki tragikomikus esetét azzal a száraz humórral, melyet tőle hallani oly kedves hatású volt. „Megvigasztalhatom azt a jó embert,—így végzé elbeszélését — sok minden drágát elvesztettem már életemben, kétség kívül még többet is el fogok veszteni, és sejtelmeim a jövőre nézve éppen nem rózsaszínűek, de eszemet — s itt néhányat lépett a szobában — igen eszemet, azt meg fogom tartani. Meg fogom tartani, habár csak azért is, hogy az emberi tettek rugóinak nyomorultságát még tisztábban láthassam, mint eddig, s az emberi dolgok mulandóságának utolsó csalálmán is átessenem.“

Szalayt erős akarátja mindig kiemelte a kedélyhangulatok küzdelméből, mindamellett társas elszigeteltsége nem volt reá nézve jó hatású. Ezért Flegler, a mennyiben tehetségében állott, igyekezett társaságot szerezni neki. Az 1849—50-ki télen Zürichben egy vegyes társaság képződött, mely egypár benszülött és német családból s néhány menekültből állott. Szalayt meghívták e társaságba; eleinte

vissza akarta utasítani, de Flegler ismételt kéréseinek engedve, egy estét csakugyan e körben töltött. A német menekültek szájasabbjai mindjárt körülfogták a magyar menekültet, s alig beszéltek vele egyébről, mint forradalomról s újabb politikai rázkódásokról. Szalay egy darábig stoicus nyugalommal hallgatta a bő beszédű fejtegetéseket, s midőn a beszélők egyike azt állította, hogy legfőlebb két év múlva Európa minden részében forradalom fog kitörni, Szalay azt jegyezte meg reá: „Várjon ön még huszonöt évet.“ A beszélő erre tüzbe jött s az egész társaság beleelegyedett a vitába, de Szalay csak ismételte az ő huszonöt évet. Haza menet úgy nyilatkozott Fleglernek, hogy estéit jobban és célszerűbben tölthetné el, mint ily üres beszélgetéssel. Többé nem ment e társaságba, s Flegler felhagyott az unszólással. Az ő lénye benső komolyságával semmi sem ellenkezett annyira, mint az ily diákos és korcsmai politizálás.

A Flegler- és Szalay-család folyvást látogatta egymást, s a két férfiú barátsága mind bensőbb lön. Fleglert a magyar ügyek iránti érdeklődés vezette először is Szalayhoz, s most, midőn ismeretségük már barátsággá érlelődött, túlnyomólag magyar dolgok képezték társalgásuk tárgyát. Vasárnap délutánoként, mikor a két család rendszeren egymáshoz gyűlt, Flegler hol ez, hol az iránt kért felvilágosítást Szalaytól, sőt eddigi töredékes beszélgetéseknek némi rendszerebb alakot igyekezett adni. Így beszélt el Szalay Fleglernek Magyarország politikai és szellemi fejlődésének történetét az 1790°, országgyűléstől egész 1848-ig. Flegler nem győzi dicsérni e társalgási hangon, s minden előkészület nélkül mintegy csak oda vetett történelmi rajzot. „Élő szóval ily bevégzett plastikai előadást — úgymond — minőt rögtönözve ez órákban Szalay tartott, sohasem hallottam azóta, sőt mindamellett hogy azután Horváth Mihálynak e korszakról irt kitünő munkáját is olvastam., még most is úgy lebegnek előttem amaz egyszerű nagy vonások, melyekkel feledhetlen barátom tárgyát rajzolta, mint elérhetlen eszmény.“

E beszélgetések alkalmával többször előfordult az a szempont is, melyet Szalay a magyar pártküzdelmekben elfoglalt. Szalay eleitől fogva a magyar alkotmány átalakulása mellett küzdött, de az ország történelme és sajátságai alapján. Nem csak mérsékelte, de minden oldalról mérséklő s egyszersmind határozott nézetek képviselője volt. Elismerte a megyék jogát belső dolgaik kormányzatához, de hibáztatta demokratiai kinövéseiket, s az egész országot illető ügyeket a legfelsőbb törvényhozó hatalomnak kívánta alája rendelni. Azonban a központosítás, mely szeme előtt lebegett, nem volt szűk és lélekzelní sem engedő válszorító. Meg volt győződve, hogy keresni kell és megtalálhatni azt a formát, mely az államhatalom organumait a népéletből engedi kinőni, úgy hogy az alsók és közvetlenek lehető szabadon mozogjanak, csak az emelkedésben, a tetőzeten, hol az általános, legfőbb érdekekkel érintkeznek, kösse össze őket egy erős egység. A népélet szabad és egyéni alakzatainak összetartásában látta ő a király-

ság tulajdonképi hivatását és magasb feladatát. A valóság a legtöbb országban nagyon tökéletlenül felelt meg nézeteinek, s valósításuk legnagyobb akadályának a hivatalnoki rendszert tartotta, vagyis azt az irányt, melyet a burocratia szóval bélyegzünk. „A burocratia egykor a monarchiától életre szólítva, — mondá a többek közt — hogy a középkori testületek ellentállását megtörni segítse, s a rendezettebb államorganismus alapítását előmozdítsa, mely ez átmeneti korszakban az uralkodó korlátlanságában találta kifejezését, lassanként a fejedelem és nép közt foglalt állást, összekötve és elválasztva a kettőt. Életeleme az egyenlítés, s ennek megvolt bizonyos jogosultsága, midőn arról volt szó, hogy a régi állam alkatrészei szétűressenek s új társadalmi rend alapíttassék. De mihelyt ez ellentétek elenyésztek, tüstént kitűnt e hivatalnoki új hierarchia természetietlensége, mely ugyanakkor, midőn a körén kívüli egyenlőtlenségeket kiirtani ügyekezett, rangfokozat, címek, s a kitüntetés sok más eszközei által az egyenlőtlenség minden elemét fölvetve magába, s a hajdani kasztok helyébe egy új kasztot alapított, a saját magát. Szemben e néppel, a trón szentsége- és sérthetlenségével fődüzi magát, a trónnal szemben pedig, nagy alázatosan, nélkülözhetlenségével áll elő. A néppel alkotmányosdit játszva kaczerkodik; de ha ez nem eléggé engedelmesnek mutatja magát, brutalis erőszákhöz folyamodik. E kétértelmű helyzetéből foly mindent kormányozni akaró szenvedélye s fanatikus hite saját csálhatlanságában. Magokat a társadalmi állapotokat, ipart, kereskedést, mezei gazdaságot, iskolát és családot kényszerruhába szorítja, mintha a chinai államrend lenne polgárisodásunk célja. Soroz, fiókoz, számoz osztályoz, vallat, egyenruhába bujtat mindent, új rangfokozatokat gondol ki, és gyöttri magát kicsiny és nagy elkülönzésekkel. Ily módon válik a formulare, jegyzőkönyv, lajstrom éltető levegőjévé, s lesz az üres élet, ésszellem nélküli formák rabja. Elefántot ül, hogy egy legyet elfoghasson, s egész nemzeteket procustes-ágyra vonszol. Törvényeink többé nem szerves szülemények, melyek a nép öntudatos jogi fogalmai, s századok óta tiszteltetben tartott erkölcsét tartalmazzák, hanem vegytanilag szétbontott, mesterséges gyárművek, bizonyos elméleti shablon szerint készítve. A kormányzás e módjában van valami csábító; könnyű és kényelmesnek látszik oly gép birtokában lenni, melyet néhány rugó megnyomásával jobbra-balra mozgathatni, de egyszersmind könnyen veszélyes csálódásokba ringatja az embert. A burocratia forradalmár, bár öntudatlanul, mert a conservatív elemeket megsemmisíteni segíti, melyeknek a monarchia tartós alapját kellene képezniük; látszólag védi a trón minden igényét, de túlkapásával elidegeníti a népeket. Minden ellenérőt csatára felidézve, valamely állami újabb megrendülés esetében, legelőször fogja odahagyni a tért, nem gondolva a monarchia védelmével. Valóban ha nyugodtan meggondolom, hogy mennyi kicsinyes regulázást, sanyargatást, zsarnoki szeszélyt és macskasságot kell túrnunk a burocratia ostobaságától, majdnem haj-

landó vagyok megeskünni arra a paradoxonra, melylyel az eredeti Horvát István államjogi felolvasásait végezni szokta: „Nimius ordo, nimius servitus“. E tárgyról Szalay nem egyszer beszélt, s a legtöbb-ször vidám, szeszélyes gúnynyal. Egyébiránt a burocratiai intézmények szerinte részint a jelenkor bonyolult viszonyaiban, részint a népek és kormányok beteges állapotján alapúlnak; egyszersmind hitte, hogy a rossz túlsága magában hordja orvosságát, s a népszellem előbb-utóbb czélszerűbb egyszerűsége fog törekedni, s lehány magáról minden mesterséges terhet.

Flegler mennél többet beszélt Szalayval a magyar ügyekről, annál inkább meggyőződött, hogy a magyar nyelv s irodalom ismerete nélkül bajosan értheti meg a magyar történelmet. Ez ugyan minden nemzetre illik, kinek történelmét alaposan akarjuk tudni; de a magyarra kétszeresen. A magyar, így gondolkozott Flegler, az általa meghódított országban majdnem egy ezredéven át nem csak politikai fensőségét tartotta meg, de egész nemzetiségét, s ha ezt némely szerencsés körülmények elő is segítették, mindazáltal e tény magyarázatát főleg nyelvében kell keresni: mert minden nép nyelve és egyénisége közt kölcsönös hatás létezik. Flegler mindemellett egy darabig visszariadt a magyar nyelv tanulásától, mert nehéznek tartotta s nagyon elfoglalt ember volt. Azonban a vasárnapesti összejövetek lassanként bele sodrótták. Egyszer a költészetre, különösen a magyar költészetre fordult beszélgetésük. „A magyar — mondá Szalay — kíválón nem költői nép — ezt szemben hazámfiával is kimondottam; — a mi költői irodalmunk nem hasonlítható az európai nagyobb nemzetekével, sőt talán a kisebbekével sem (?). Mindamellett költeményeinkben sajátságos báj rejlik; friss, egészséges, erőteljes lehelet érzik rajtuk, s nem kételkedem, hogy ön nem egy szép gondolatot fog találni bennük, még pedig új és vonzó formában. Hanem ez a nyelv ismerete nélkül aligha lehetséges. A fordított költemények nekem mindig bágyadtaknak és szegényeseknek tünnek föl, melyek az eredetit sohasem pótolhatják. Magyar költeményt jól fordítani, a sajátságos magyar ragozás és mondatkötés miatt nagyon nehéz; a középszerű nem ér semmit, a rossz épen torzkép.“ Szóba szó öltődött. Flegler hallani kívánta a magyar nyelv költői rythmusát s Szalay néhány verset szavalt el neki, részint hexameterben, részint más versmértékben írottakat. S hogy egyszersmind a nyelv belső alkatát is feltűntesse, leírt neki írónnal emlékezetéből néhány magyar verset: Berzsenyi szép distichonait Napoleonra, „Barátimhoz“ címzett ódáját s Vörösmarty „Költőjét.“ Lefordította szóról szóra, megmagyarázta a magyar ragozás lényegét, az egyes szók egymáshoz való viszonyainak formáit, névutók természetét s az igeragozásnak a németre nézve oly nehéz határozatlan és határozott formáit. Flegler e részleteket más napra elfeledte ugyan, de némi általánosságok megmaradtak emlékében, s magyar nyelv tanulása megkezdődött. A Parnassus magaslatáról az egyhangú paradigmákra és példákra szállott le, s minden nap forgatta Töpler és

Fogarasi nyelvtanait. A politikát és történelmet tárgyzó beszélgetésekbe magyar nyelvi gyakorlatok vegyültek. Szalay valóságos nyelvmestere lön barátjának, s ez reá nézve mulatság és szórakozás volt. Gyakran, midőn meglátogatta Fleglert s roszt kedvű volt, vagy a beszélgetés a jelen vérző sebeit érintette, félbeszakította a társalgást, s félig kérő, félig sürgető hangon így kiáltott fel: „Lássunk dolgunk után.“

Lassanként a tél eltölt s 1850. tavasza beköszöntött. Husvét tájban Szalay elhagyta eddigi lakását, s megint Unterstrassban telepedett le, s most Flegler közelében. Új laka Fleglerék laka fölött emelkedett, attól csak néhány lépésnyire, egy halmon. Mindennap találkozhattak egymással. Szalay valamivel nyugodtabb lön és szükségét érezte, hogy külföldön valami életmódot keressen; gyakorlati tevékenységre adja magát, de bárhova tekintett, csak szeretett hazája képe tűnt föl előtte. Ifjú álmai, férfitüi tevékenysége, hazája újjászületési küzdelmeiből fonódtak, s a baráti s más kedves kötelékek egészen oda csatolták. „Hazámban — mondá Fleglernek — semmi nemű közállást nem foglalhatok el többé; a jelen rendszer alatt szolgálni, ha még használhatnék is, egyaránt tiltja lelkiismeretem és meggyőződése, s mikor e rendszer megváltozik, valószínűen már alkalmatlanná váltam. De egyéni sorsom, szemben a nagy egészszel, alárendelt jelentőségű; hazám állani és élni fog, ha némely hazafiakat a sors összetiprozt is. Most, midőn hazámtól kevés vagy éppen semmi külső kitüntetést s emelkedést nem várhatok, először érzem élénken, mivel tartozom neki. Most kezdek tisztába jöni az iránt: vajjon mindaz, a mire törekedtünk, a képzelődés fellekvára volt-e, mint ellenségeink mondják, vagy pedig erős történeti alapon lelte támaszt? Talán erre szólít fel távollétem is, s Magyarország jelen viszonyai, melyek összetépnek minden illusiót, józanságot és elfogulatlanságot tesznek kötelességünkkel magunk iránt. Egy ily fontos életkérdés, először is önismeretet kíván. Nem rég mondtam önnek, hogy költői tehetségünk nem valami kitünő, legalább semmi esetre nem olyan, hogy a szellem más irányain uralkodjék, más érdekeit hátra tolja. Épen úgy idegenkedünk minden rendszertől, doctrinarismustól, ideológiától; nincsenek meg bennünk a szellemi tevékenység előnyei, de hátrányai sem; hosszas vagy rövidebb kedvetlenség után felhagyunk azzal, minek a természet, tapasztalat vagy a tények ellenmondanak. Végül még egyházi viszonyainkat említem föl. A magyar általában vallásos, de szenvedélyes ellentétek nélkül; úgy a vallástalanság mint a túlvallásosságnak aránylag kevés nyomait találjuk nála. Dogmatikai fessegetések, bigottság, hierarchiai türelmetlenség, nagyon elszígelte tünemények nálunk. Vallásos üldözések és zavarok mindig kívülről erőszakoltattak reánk; a magyar népszellem mindig idegenkedett tőlök, s végre is protestánsok és ultramontanok csak annyiban hathattak, a mennyiben a nemzeti érzelmekhez tudtak alkalmazkodni. Mi mindig türelmesek voltunk, vagyunk és le-

szünk. Ez tény; legyen bár oka akár emberiség, akár közöny, akár államférfiúi belátás, akár pedig érzékihiány az abszolút, a megfoghatatlan iránt. Ha philosophiai és költői hajlamunkat nem becsülhetni is nagyra, minden esetre politikára és kormányzatra született nép vagyunk. Ezt határozottan merem állítani kivált azok ellenében, kik a politikai jellem egyetlen szikrája nélkül, lényünknek épen e legerősb oldala fölött törnek pálczátt, s bennünket megyéstől, fő- és alispánostól, szolgabíróstól és jegyzőstől az Áltai hegységbe és Selenga partjaira útasítanak. Nevetséges és történelmünkben hallatlan járatlanságot bizonyít a mi magnáskodásunkról szóló beszéd; a mi nemességünk részint különböző fokozatai, melyek egész a bocskoros nemesig számlanak alá, részint a néppel való társadalmi érintkezései miatt soha soha sem aszott össze mumiaszerű kasztá, sem pedig nem mészároltatott le a bureaukban. Megvoltok kimerült, vagy önző törekvéstől, tévedő korszakai, de a közélet kapcsából soha sem szakadt ki. Mi uralkodtunk más népfajok felett, de nem csak durva erőszakkal, — erre anyagi erőnk nem lett volna tartósan erős, — hanem szervezési képességünkkel s a közügyek iránti élénk érdekeltségünkkel is, melynek folyvást és szakadatlanul tanujelét adtuk. Vajjon az, minek ezredév óta nemzetünk fenmaradása s alkotmányának kiképzése volt következménye, örökre elvesztette-e erejét? Ez a kérdés, melyet magam elébe tűzttem, s melyet lelkem egész erejével nyomozni fogok. Ha elfogulatlan vizsgálat után oly eredményre jutunk, hogy Magyarország többé nem tartható, ha eddigi fennállásunk alapjai a kor minden irányával ellentétben állanak, hogy tiszteletre méltó alkotmányunk korhadó fává száradt: akkor nem marad egyéb számunkra hátra, bármily fájdalmas legyen is a tudat, mint nemzetiségünket, rég ohajtott zsákmányként a legközelebbi jobb szomszédnak oda dobni. De ha a szigorú vizsgálat ellenkezőleg azt bizonyítaná be, hogy a régi fa, melynek árnjai alatt századokig becsülettel tanyáztunk, még zöldülni, virágozni és gyümölcsözni képes: akkor alatta gyűljünk össze újra, s mint szabadságunk emlékoszlopát védelmezzük egész erőnk-ből. Ez utóbbi eredményt remélem; azt hívő vagyok, hogy nemzetem ez újabb válságból is törhetlen erővel fog kiemelkedni. Magyarország bensőjében szívós marhabörként terülünk el, ide oda vonszolnak az éhes fogak, de nem fognak összetéphetni.“

Ez időpontra kezdődnek Szalay történeti tanulmányai. Szobájában, dolgozó asztalán kívül, minden asztalt, széket történeti munkák foglaltak el. Fehér Codex diplomaticusa, Pray, Katona, Bél, Koválich munkái és mások, mindig kéznél voltak. Zürich könyvtáraiban mindent felhasznált, mi tanulmányaira tartozott. Eleinte még maga sem tudta, vajjon fog-e írni; először az anyagot akarta látni s megpróbálni erejét. Benső önbizalma nem sokáig váratott magára, s Flegler szemtanúja volt nem csak lelkiismeretes kutatásának, hanem annak is, hogy mily hamar otthon találta magát némely, egészen új dolgokban, s mi átlátszó tiszta felfogással tárgyalta a legnehezebb pon-

tokat, s a legbonyolultabb kérdéseket. Mindebben nagyon elősegítette műveltségének sokoldalúsága. Magyarország egyik legkitünőbb jogtudósa volt; az esküdszékekről irt értekezése, s egy új büntető törvénykönyvi javaslat szerkesztése megalapították hírét. A politikai dolgokban gazdag tapasztalatai voltak. Tagja volt az 1843—1844-ki országgyűlésnek, majd átvette a Pesti Hírlap szerkesztését s a „Szónokok és államférfiak könyve“ czimű munkáját adta ki, mely mind tartalomra mind formára nézve kitünő helyet foglal el a magyar irodalomban. Mind e munkák jogászai és észről s politikai nagy műveltségről tesznek bizonyosságot. Amaz képessé tette őt a magyar történelem jogi kérdéseinek pontos és mélyreható vizsgálatára, emez megoltalmazta azon egyoldalúságtól, melyet a történelmi kérdések tiszta jogászai megítélése okvetlen maga után von. Szalay régebben is foglalkozott a magyar történelemmel, de ismeretei, a mint Fleglernek mondá, csak töredékesek voltak, hiányzott belőlök a szerves kapcsolat. Különösen gyönyörködött, ha oly eseményeket és tényeket kellett most a férfi tapasztaltságával újra tanulnia, melyek mint ifjat lelkesüléssel töltöttek el; ha újra azon téreken kellett átvándorolnia, melyeken hajdan semmi különös nem tűnt fel előtte, ha csodálatát mérsékelhette vagy ha valamely félreismert igazságot napfényre hozhatott. Így eddig majdnem figyelem nélkül hagyta az egyházi viszonyokat, mert ezelőtti foglalkozásaival nem voltak kapcsolatban. De most, midőn Géza vezér és szent István korát tanulta, megvallotta, hogy csak most érti a magyar egyház egész jelentőségét; mint történelmi meggyőződését mondotta ki, hogy az egyház közreműködése, képző befolyása nélkül a magyar állam megalapítása lehetlen lett volna. Naponként új tért hódított meg; nézetei gazdagultak, s történetírói ítélete szélesb és egyetemesb alapot nyert.

1850. nyarán végre elhatározta, hogy hozzá fog Magyarország történelme megírásához s munkáját közrebocsátja. Eötvös József báró, ki ekkor tájt meglátogatta, sokat tőn ez elhatározása megerősítésére, a Lipcsében lakó Geibel Károly pedig, kit Szalay még Pestről ismert, azzal segíté terve végrehajtását, hogy a kiadást elvállalta. Szalay oly szorgalmasan és szakadatlan dolgozott, hogy egy év alatt az első kötetet bevégezte, de mielőtt az nyomtatásban megjelenhetett volna, külső életében némi változás történt. 1851. június hónapjában odahagyta Zürichet és Rorschachba telepedett le. A városon kívül lakott, az úgynevezett Vidám Kilátásnál egy domb lejtőjén, honnan valóban szép kilátás nyílt a Bodentó felett Lindau és Langenargen környékére. Majd neje családi ügyekben Pestre utazván, egyedül maradt könyveivel. Gyakori sétáit s néhány látogatást kivéve, nagy visszavonultságban élt. „A tő fölötti dombomon—írja ez időtájt Fleglernek— nagy képesség fejlenék ki bennem az ind-féle szemlélődő élethez, ha gyermekeim jövője nem parancsolná, hogy valami becsületes és jövedelmező foglalatosságot keressék, hanem — úgy látszik — a példaszó: quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo,

quando“ kérdéseire, kivéve a quis-t és cur-t, még sokáig adósnak kell maradnom.“ Valami életmód, hivatalos állás utáni vágya folyvást bolygatta egész külföldön léte alatt, s történelmi tanulmányai alatt sem hagyta el. Azonban változó hangulatait csak a víz felszíne remegő hullámozásához hasonlíthatni, melyet a szél fuvalma érint, borzogat. de mélye mozdulatlan: bensője, lelke elválaszthatlanul hazája ügyéhez tapadt. Csillaga a magyar történelemhez bilincselte; mihez eleinte kötelességérzetből fogott, az lassanként szeretet és kedvtöltés tárgya lőn, s megerősítette benne az ingadozó meggyőződést, hogy mintegy hivatása Magyarország történeteit megírni.

Nem egészen négy év alatt, munkájának négy kötetét végezte be; a negyedik már 1854. augusztusában megjelenhetett. E kötet bevégezése előtt, családja időközben Pësten mulatván, elhagyta rorschachi magányát s 1853. őszén Baselbe utazott, némely a magyar történelemre vonatkozó kéziratokat megtekinteni. A hosszas visszavonultság, a megfeszített szellemi munkásság, családja távolléte elsötétítették kedélyét. „E pillanatban nagyon le vagyok hangolva — írja Fleglernek elutazása előtt — a pakolás alatt, hol minden foszlány annyi mindenre emlékezteti az embert, a múlt évek minden szenvedését átéltem; lelkem vérzik; nem csoda, ha szememnek minden tárgy sötétnek tetszik. E felindulás elmúlik, szemem tisztábban fog látni; de kedveseim boldogságát és jövőjét akkor sem láthatom biztosítva. De elég a panaszból, mit ön nem vehet rossz néven oly embertől, ki egy egész évet magányban élt át.“ A tél nagy részét Baselen akarta tölteni, s itt mulatása mintegy átmenetet képezett volna családjával együtt Németországba telepedéséhez. Azonban Baselen nem sokáig mulatott. „Baselen csak october 8-ig mulatok, — írja ismét Fleglernek — hogy az itteni egyetem és olvasóköri könyvtára segítségével — ez utóbbi a zürichivel nem vetekedik — tudományom némely kiválóbban érzett hézagait betöltssem. Miután családom pesti szállását előbb fel kellett mondani, s ez csak tavasz kezdetével indulhat ki, célom volt több időt tölteni Baselen, ha a lakosok típusa egy kissé társasabb szellemű volna, s az idegen köztük jól érezhetné magát. De miután e típus olyan, a milyen, s az én kedvemért nem változik át, s mivel Németországon nem vár engem oly fényes állapot, hogy oda telepedésemet siettetni kellene, s mivel végre egy kissé beteges voltam, s a szállócnrát ajánlották, nem mentem ugyan Clarensbe, Montreuxbe, hova e cura végett annyi benszülött és idegen tódul, hanem egy kissé messzebb mentem egész Sittenig, hol régi barátom Ribordynak s ipának néhány kosár szállójét megettem s még most is eszem. E kellemes gyógymód nem akadályoz irodalmi munkásságom folytatásában; a baseli könyvtárban gyűjtött adataimat rendezem, s esténként breviariumomban olvasgatok, némely helyeket megjegyezvén, mint például:

Tu ne quæsieris (scire nefas) quem mihi, quem tibi
Finem Di dederunt . . . nec Babylonios
Tentaris numeros. Ut melius quidquid erit pati!

A Németsországba telepedés terve nem sikerült; e közben Szalay elfogadta Vallis canton meghívását, mely új büntetőtörvénykönyve szerkesztésében részvételre szólította fel. Innen Lausanneba ment, hova 1854. nyarán családja is megérkezett, hogy az ottani tartózkodás által megbetegedett gyermekének meggyógyulását siettesse. Lassanként megérlelődött benne az a határozat, hogy visszatér hazájába, s már octoberbe Pestre indult volna, de fiának újabb betegsége miatt az 1854—1855-ki telet Rorschachban kellett töltenie. „A fiú gyógyulni látszik — írja Fleglernek 1855. január 22-éről, — újra elővettem könyveimet, s munkám végső kötetén dolgozom.“ 1855. tavaszán megindult hazájába, s útját Nürnbergnek vette, hogy Fleglerrel még egyszer találkozassék, ki Zürichet odahagyva, most már itt tanárkodott. „Feledhetlen barátomtól — kiált fel Flegler — a közel viszontlátás reményében váltam el, s utólszor láttam őt.

Flegler Szalaynak hazajövetele után Pesten kifejtett munkásságát is rajzolja, mely annyira ismeretes a magyar közönség előtt. Azonban Fleglerhez intézett leveleiből kiemelünk egypár pontot, mint ismeretlen adatokat. Szalay, midőn a „Szerb telepekről“, a „Horvát kérdéshez“ című munkáit írta, úgy látszik, foglalkozni kezdett a nemzetiségi kérdéssel is, s ha a törvényhozás elébe kerül, be kívánt folyni elintézésébe. A magyar országgyűlés megnyílása után sürgette Fleglert, hogy küldjön neki adatokat arról, hogy a schweiczi nemzetgyűlésen, az egyes cantonok kormányshéknél, s a szövetség táncshán a különböző nyelvek minő coordinált vagy subordinált viszonyban vannak egymással. Az országgyűlésnek oly hamar bekövetkezett feloszlátása ketté metszette ez és más kérdések tárgyalását, de Magyarország és Ausztria egymás közti viszonyáról való nézetét mindez nem tette ingadozóvá. „Mit hoz számunkra a jövő — írja 1861. november 1-sőjéről — nem tudom, de azt tudom, hogy bizonyos urak politikája nagyon korlátolt észre mutat. Azt is tudom, hogy feliratunk nem volt oly visszautasító, hogy a jóakarát és belátás ne találhasson benne kiindulási pontokat tartós megegyezésre; de amaz uraknak nincs belátásuk, pedig legalább ezt nem volna szabad nélkülözniök, habár a jóakaratot nélkülözhetnek is hiszik. Hogyan tehettek föl rólunk, hogy ezredéves jogalapunkat feladhatjuk légvárakért, a mi magna chartánkat kicserélhetjük egy lenge papirdarabért, meg nem foghatom. Mi nem cselekedtünk könnyelműen; s mint az a férfit Wormsbán, mi sem tehetünk másképp.“

Flegler meghatva emlegeti, hogy baráti viszonyukat soha egyetlen rossz szó sem zavarta meg. Ha nem is sűrű, de rendszeres levelezésben állottak egymással. „Őn kedves levele — írja neki Szalay — hat hét óta válaszolatlan hever előttem. Mi mindketten, úgy hiszem, ugyanazon okból igen rossz levelezők lettünk: a másféle írás sokasága miatt nem érünk reá a levélíráshoz. Régi nótá az már, hogy a munka és enyhület ferde viszonyban állanak egymással, s igen illusztrálja a költő e szavait: „et propter vitam vivendi perdere causas.“

Zürichre, Fleglerre s vele ott töltött napjaira mindig kedvesen emlékezett vissza. Egyik levelében ezt írja a többek között: „Örömet színek ki önnel egy szívert, innám meg egy pohár winterthurit, de a mint a magyar népdal mondja:

„Azt hallottam felőle,
Semmi sem lesz belőle.“

1861 december 25-én a magyar akadémia titkárának választott. Bármily megtisztelő volt reá nézve ez állás, a hivatalos ügyek terhe nagyon nyomasztólag nehezült reá, s az utóbbi évekből Fleglerhez írott levelei benső bágyadtságot árultak el, noha erős lelke s még erősebb akarata fentartották az egyensúlyt. — Haszontalan panaszkok helyett, megszokva a tevékenységet, ritkán s alig érezette nyomasztó helyzetét, de azok, kik ismerték eleget érthettek enyryiből is. „Ha önnek jelentem—így ír Fleglerhez 1861 április 12-ről—hogy a mellé, mi reám nehezült, még a magyar akadémia titkárságát is magamra vettem, el fogja hinni, hogy száz köz és hivatalos dolog középett nem marad semmi szabad időm, s hogy fáradt, nagyon fáradt vagyok.“ Levelei ez idő óta látható sietséget mutattak, s csak a legszükségesebbre szorítkozott; de mégis néha átvillant sorain az elmúlt idők utáni vagyakozás. „Szívemből üdvözlöm önt, mint egykor Zeltwegen és Unterstrassban!“ Ezek valának végsorai Fleglerhez. Mind két barát sokkal elfoglaltabb volt mintsem egymáshoz írhasson; a levelezés megszakadt köztök, s ím Szalay 1864 július 17-én történt halálának híre Nürnbergbe is elhatott, s mélyebben rázta meg a jó barátot, mint életében bármely gyászhir.

Flegler könyve végén egy pár lapon rajzolni kívánja Szalay személyes jellemét is. E rajz megérdemli, hogy szó szerinti fordításban közöljük. Ím itt következik:

„Szalay közép termetű férfiú volt. Teste izmosnak látszott, de állandó halvány színe s tagjainak némi reszketegsége nem mutattak erős egészségre. Járása kimért és biztos volt, s meglátszott rajta valami vele született keresettség. Teste egyenes és nemes tartásának mintegy megfelelt, komoly kifejezésű s majdnem mozdulatlan arcza. A mély szemüregből, lehajló szemhéjaktól takarva, sötét szem sugárzott ki, mely szilárd nyugodtsággal mintegy a kültárgyakra tapadt, s beszélgetés közben figyelemmel függött a beszélőn, s csak akkor élenkült s emelkedett kijebb, ha beszéd emelte érzéseit, vagy valamely igazság egészen elfoglalta lelkét, a vagy ítélete kedvetlenségnek vagy épen erkölcsi felindulásnak volt szüleménye. Soha se vágott a más szavába s mindenkit végig hallgatott, mielőtt felelt volna; de ugyanazt igényelte magának másától is. Ha zajos viia keletkezett, vagy meggondolatlan tagadásra talált, jó móddal megszakitotta a beszéd fonalát, vagy sokat kifejező hallgatással felelt. Pontosán teljesítette dolgait, azt is, mire kényszerítve volt, úgy, mintha maga választotta volna, távol minden kérődző dicsekedéstől. Józanságával ellenkezett minden érzelés; de azok iránt, kiket szeretett, s kiktől sze-

retve hitte magát, egyszerű, kendőzetlen szívességet mutatott, mely meglítt körben gyakran felderítette borús arcát.

Társalgása más oldalról is jótékony és emelő hatású volt. Sokszor beszéltem vele a jelenkor embereiről, történeti személyekről, sőt oly viszonyokról is, melyek saját sorsát érdekelték; de soha sem hallottam tőle kemény vagy szeretetlen ítéletet másokról. Az a kicsinyes gyötrődés, melylyel bizonyos nevezetességek összekapart híreket örözik, az a gyűlöletes kritizálása másoknak, kik nagy fáradsággal kifőzött nézeteikkel ellenkezni mernek, a feltétlen imádók s vakon hívő tanítványoknak az a összegyűjtése, hogy személyöket általuk fontosabbá tégyek, egészen távol volt Szalaytól. Ő megkivánta az életben az őt megillető állást, gondosan igyekezett övéi helyzetét biztosítani, de az akadályokat, melyek e tekintetben útjában állottak, sorsa fensőbb bonyodalmából származtatta, s nem nézett másokra kedvetlen és irigy szemmel. A valódi romlottság irányában erkölcsi komolysággal viselte magát; de az emberi gyarlóságok, hibák és bohóságok tarka nagy tömegét inkább neveléséges oldalról tekintette. Ilyenkor nyilatkozott rendesen kedves enyhítő humora. Egy találó példázat vagy élcz, s az egész örökre el volt igazítva. A száraz komolyság, s el nem változott arc, melylyel szavait kísérte, még inkább emelték e sommás eljárás hatását.

Lényenek egész sajátsága leginkább szóbeli előadásában tűnt ki. Lassan beszélt, de minden akadozás nélkül, minden egyes szót a legérthetőbben kiemelve s nyelvtani pontos szóköttéssel. Mindenre, mit ki akart fejezni, a legszabatosb szót találta meg, s kikerekített, nagy részt mérsékelt hosszaságu mondataiban az egyes részek, arányosan és öszhangzón olvadtak az egészbe; sokáig visszacsendültek a hallgató fülében, épen a mint a művészi öntvények formái tartósan emlékünke tapadnak. E hatás titka, szelleme benső képzettségében rejtlett. Soha sem láttam életemben oly embert, mint Szalay, ki annyira tisztában lett volna azzal a mit tudott s a mit nem tudott, s abban is a mit tudott, oly pontosan képes lett volna megkülönböztetni a bizonyos részeket a nem eléggé bizonyosoktól. A mindentudás e korában sok emberen, s nem épen minden napiakon, tapasztaljuk azt a hiú törekvést, hogy oly dolgokról is beszélnek, melyekhez épen nem vagy csak félig értenek; innen a balviszony a gondolat és kifejezés közt, a nyelv zavara, a haszontalan flosculosok, melyek a felszinen mint vajcseppek úsznak, a ködös eszmék, melyeket a ködös nyelv még homályosabbakká tesz. Szalay mindig elég becsületes volt tudatlanságát bevallani, semmi olyasról nem szólt, miről nem volt tisztában; sokszor hallottam tőle: „Sajnálom, de ehhez nem értek.“ Annál vonzóbb, lebilincselőbb volt azon a téren, hol otthon érezte magát: tények, nevek, számok, idézetek s a legcsekélyebb vonatkozások mindig keze ügyében állottak s felhasználta őket célja szerint, hol jó emelkedő tehetségével megsokasítva, hol pedig éles ítélettel megválasztva. S e férfiú előtt, ki a nyelvvel oly jó l tudott bánni, ki a nyelv költői szép-

ségeit oly jól értette és érezte, a hangok tündér világa egészen be volt zárva. Nem volt zenei hallása és semmi érzéke az ének, a zene iránt; nekem őszintén megvallotta, hogy valamely csodált zene darab s egy közönséges nótá közt nem tud lényeges különbséget tenni. Erős és mély terjedelmű hangja éneklően egyhangú volt, minden dallamos fokozat nélkül; de egy oly tulajdonsággal dicsekedhetett, melyet én a legesengőbb s az egész hanglétrán átfutó hangban is hiában kerestem: ki tudta fejezni az igazságot, a benső meggyőződést. A külső és belső ember cz öszhangzata előttem legdrágább s örökre feledhetlen marad mindazon emlékek között, melyek Szalayhoz csatolnak.

Néhányszor, nem tudom mily alkalommal, beszélte nekem, hogy anyja egykor azt mondotta neki: Gyermequem, te nem léssz a szerencse gyermeke. A mi a külső életet illeti, az anya sejtelve nagy részt teljesült. A boldogult sorsa felett folyvást tragikai csillag lebegett. Midőn először a közélet színpadára lépett a mérséklett és szervező haladás elveit védelmezte. Majd meglehetősen elszigetelve állott, irányát elnyelték a radicalismus emelkedő hullámai, bár később igazságot szolgáltatott neki az idő. Az 1848-ki alkotmány az újonnan alakított igazságügyi miniszteriumban kitünő állásra emelte, mely illő volt tehetségéhez, hajlamai- és tanulmányaihoz. Alig foglalta el hivatalát, Frankfurtba küldetése kiszakította onnan; de ide csak azért jött, hogy végig nézze temetését a német parlamentnek, melyhez küldetett, s összeomlását hazája kormányának, mely ide küldötte. Számkivettetésében nemzete történelmének megírásához fogott, s midőn otthon azt már bevégezendő volt, a halál elragadta. Meghalt épen akkor, midőn már az élet biztosabb állásba helyezte, oly korban, melyben még remélhette, hogy teljesedni fogja látni azon eszméket, melyekért egész életében küzdött. A sors nem egy csalódással sújtotta, de tartós szellemi és erkölcsi győzelmet vett rajtok. Csak a jövőndő fogja világosan kitüntetni, hogy mily nagy mértékben folyt be nemzete politikai képzésére és szellemi megifjodására, s nevét örökre és elválaszthatlanul a hazájához fogja kötni. A veszteség, melyet Magyarország szenvedett, nagy s majdnem pótolhatlan, épen e pillanatban, hol világos beszéde, magyar történelmi mély ismeretei s politikai tapasztalatai által sokat tehetett volna az útba igazítás és kiegyenlítés ügyében. De ő hitt nemzete szellemi erejében, úgy tekintette magát, mint egy gyűrűt az összeható erők lánczában, s most Magyarország ifjú férfiai a sor, tettel és szóval megmutatni, hogy készek és képesek betölteni azt a szellemi nagy űrt, melyet halála hátra hagyott.“

Így rajzolja Szalayt egy déli német, ki egyszersmind személyes barátja volt. Bámulnunk kellene, hogy mily jól ismeri a magyar viszonyokat, ha nem tudnók, hogy érti a magyar nyelvet s irodalmunk már régóta tanulmányának tárgya. E munkájában a németeknek nem csak a magyar történelmi irodalmat s ennek legkitünőbb képviselőjét,

Szalayt mutatta be, hanem egyszersmind megismertette őket a magyar történelem legfőbb mozzanataival s hívebben, mint előtte bárki. Méltó emléket emelt barátjának. De e munka a magyar irodalomra nézve sem lesz hatás nélkül. A magyar irodalom történetirója, vagy Szalay életirója, becses adalékokat talál benne Szalay élet- és jellemrajzához. Flegler baráti kegyelele ugyan leginkább csak a fényoldalokat emeli ki Szalayban mint íróban, s az árnyat mellőzi; de e fényoldalak nagy részt valódiak s találóan jellemezvők. Vajjon fog-e Szalayval annyit foglalkozni a magyar irodalom, mint a német? Kérdésünk komoly s nem mi vagyunk okai, hogy gúnyosan hangzik! Flegler egy könyvet írt róla, az Österreichische Revue pedig nem rég terjedelmes életrajzát közlé. A magyar irodalomban nem találunk egyebet róla, mint Csengery jellemrajzát 1851-ből a „Magyar szónokok és államférfiak“ könyvében s b. Eötvös J. emlékbeszédét 1865-ből. Teljes életrajzát írói és politikai pályája jellemzésével együtt nem reméljük egy hamar birhatni. A magyar történelem némi kedvelésben részesül ugyan, de az irodalomtörténeti munkákat még nem igen hozta divatba se irodalom, se közönség.

GY. P.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar tudományos Akadémia történelmi bizottmánya. Második osztály: Írók. XI. kötet. — E külön cím alatt is: Altorjai b. Apor Péter munkái. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. n. 8. r. VII. és 484. l.

A XVIII. század első feléből egy történetirónak, b. Apor Péternek, a testvérhaza egyik fiának, három munkája, Kazinczy Gábor, fájdalom! utolsó közleménye, van a fenncímzett kötetben Akadémiánk által irodalmi köztulajdonná téve. A két elsőnek, melyek „Lusus mundi“ (3—115. l.) és „Synopsis mutationum notabiliorum“ (119—312. l.) czimek alatt közölve, szerzőjük mértéken túl loyális, vallásos, hiszékeny voltánál fogva csak szigorú kritika mellett veheti némi hasznát a történetiró, de annál többet talál bennök, kivált az elsőben, a genealog úgy magára az Apor-, mint a vele közelebből vagy távolabbról rokon, névszerint a Kálnoki-, Tomori-, Bánffy-, Bély-, Bethlen-, Károlyi-, Lázár-, Apaí-, Ugron-, Beez-, Daczó-, Nyujtódi-, Báthory-családokra vonatkozólag.

A „Budapesti Szemle“ olvasóira nézve mindamellett, hogy e folyóirat közlé már (V. köt. 54—57. l.) rövid életrajzát, legérdekesebb lesz dióhéjba összeállítanom Apor Péterről azon adatokat, melyeket ő maga; kivált második munkájában, szétszórta jegyzett föl magáról. Azok szerint 1676 június 3-án déli 12 órakor született. — Na-

gyon korán árva lett, mert még ugyanazon évi december 2-án atyját, Apor Jánost, elragadta a pestis, el a következő évben gyámját, Apor Farkast is. Öt éves korában Márton Miklós, 2 évig székelytanító, 57 évig altorjai tanító († 1735 február 14.) alatt abc-tanuláshoz fogott, s két év múlva, 1683-ban, Lőrinczfi György tanító alatt, olvasni, 1684-ben declinálni kezdett, 1686-ban, tiz éves korában, tanulás végett Kolosvárra ment, hol Benedek Pál, Benő István és Szentkirályi Mihály valának oktatói. Itt tanulása közben a császári hadsereg, lotharingiai Károly vezénylete alatt, Erdélybe be nyomult; Apaffy Mihály Szebenbe vonult, s az ő beleegyeztével a városok utóbb befogadták a német katonaságot, csak Brassó, noha adófizetésre ajánlkozott, ellene szegült az őrség befogadásának. A macskoskodó város lekenyerezése végett Apaffy Apor Istvánt küldé, ki vel Péterünk, mint tizenegy éves gyermek, szintén elment. Onnan tanulmányainak folytatása végett Kolosvárra visszatérve, 1690-ben súlyos betegségbe esett. 1693-ban a kolosmonostori templomban, főurak és rendek előtt, vigjáték lön előadva, s azon alkalommal a két első jutalmat, mint a szónoklati osztály növendéke, ő nyerte el. Két év múlva már Nagyszombatban, honnan Bécsbe is felrándult, találjuk, mint a bölcsészeti koszorúsát (baccalaureus). Ámde Nagyszombatba előbb kelle mennie, mert az 1696-ki évhez azt jegyzé föl, hogy a philosophiát ugyanott elvégezte, abból mesterré (magister) lön, három évig jogot tanult, egyszersmind Erdélybe visszatért, Hoffman Mihály, Duboczki János, Madocsányi András, Sometinger Frigyes, Stanner Bernát, Koller Ferencz és Bencsik Mihály tanárok alatt szép előmenetelt tévén a tudományokban.

Hazájában az 1699-ki segesvári országgyűlésen mint királyi hivatalos (regalista) vett részt, s később Kálnoki Borbálával kelt egybe. Lakadalmát Bécsben tartotta. Nászünnepélyének fényesnek kelle lennie, mert Leopold Kollonics bíbornok által, József főhg pedig a nyitrai püspök és kancellár, Mattyasovszky, által képviseltette ott magát; jelen volt még öt herczeg, csaknem az egész császári titkos tanács is, zenéltek pedig a császári zenészek. De a derült kezdetnek borult volt folyamata, mert Apor mások, nem saját akarata szerint házasodván, a keresett boldogságot nem találta meg. Némi szórakozást kükiüllői főispánságában kereshetett, melybe őt 1701-ben Pekry Lőrincz és Korda Zsigmond iktatták be. Házassága utóbb, mint alább látandjuk, derültté lön.

1703-ban a Rákóczy féle forradalom Erdélyben is mozgalmakat szült; elfojthatásuk végett a főrendekre és nemességre 100,000 forint vettetett ki, melyek a fizetni késedelmezőktől vagy képtelenektől katonai karhatalommal hajtattak be, a miért sokan értékesebb ingóságokat vagy jószáguk egy részét kénytelenek valának eladni. Ezen adó behajtása Kükiüllőme gyében és Udvarhelyszékekben Pekry Lőrinczre és Aporra lön bízva. A mozgalom nem lett elfojtva. Gúti István Udvarhelyszékkal, Kereskényi László Csik- és Háromszékkal fey-

vert fogattak, s előlük Apor, kit a kormánysszék, Pekry Lőrincz seregének szétszóratása után, Medgyesre vagy Ebesfalvára a mozgalmak szemmeltartása végett küldött volt, 1704 január 15-én Brassóba vonúlt. Onnan Oláhországon át Szebenbe ment. Innen 1705 február vége felé ismét Brassóba indult, de Rabutin tábornok nem engedte meg ezüstneműit és pénzét magával vinnie, sőt ezüstneműi nagyobb részét erővel lefoglaltatta. — Oláhországon át, veszélyek közt, 15. napra érkezett Brassóba, hol azon hírrel fogadták, hogy 900 frtja Rabutin parancsára elkoboztatott. Folyamodott a tábornokhoz, adja vissza pénzét, vagy engedje meg, szebeni ezüstneműiből hozathasson annyit, a mennyinek árából élhessen: de Rabutin se az egyiket nem engedte meg, se a másikat, s újabb jelentésére, hogy nincs miből élnie, és kérelmére, segítsen rajta a tábornok, ettől azon választ nyerte: mehet az Oláhországba menekült magyarok után. Ápril 4-kén tehát oda indult s a vajda, Brankovan Konstantin, és a főbb bojárok tiszteletére Bukarestbe ment. Tisztelkedés után Ploestbe vonúlt. A Brassóból menekült magyarokat élelembiány hazájokba visszatérni kényszeríté; Apor ott maradt egy tisztes öreggel, Henter Ferenczcel, az ország ítélőmesterével, gyakran tanácskozva vele a teendőkről. E tekintetben, hogy biztos lépéseket tessenek, Apor újból Bukarestbe a vajdához s Kantakuzeno Konstantin- és Mihályhoz ment azon nyilatkozattal, hogy Henterrel törvényes fejedelmök hűségében továbbá is megmaradni készen levén, kérdi: hallottak-e valamit a császári segélyről? s midőn amazok mellett keresztyén vetett kezekkel monák: istenre esküszünk, hogy mitsem hallánk,“ Apor viszonzá, hogy ő Oláhországban eddig is a vajda kegyéből élt s Henterrel egy ideig fentarthatják még magokat, de sokáig nem: amazok tehát mint keresztyének adjanak nekik, mint keresztyéneknek, tanácsot; mire azok „alkalmazkodjék — ugymondának — uraságtok az időhöz, és menjenek hazájukba annál inkább vissza, mivel német segélyt egyhamar nem várhatnak, mert a németek vesztek a francziák ellen,“ s hozzátették még, mikép annak idejében bizonyítványt fognak kiszolgáltatni, mit utóbb meg is tettek. hogy a két menekült nem gonosz szándékkal, hanem a szükség-től kényszerítve tért hazájába vissza. Apor ez egész ügyet megírta, s fogadott ember által elküldötte Rabutinnak, tanácsot kérve tőle. A visszajött követ jegyet, hogy átadta a levelet, igen, de választ nem hozott. Ez csak súlyosbitá a helyzetet, mert két magyarnak oly távol helyen tartózkodni nem volt bátorságos, a forradalmiak pedig gyakran fenyegetőztek, hogy ha kellő időben nem jönnek vissza, jószágaitól megfosztatnak. A fenyegetést menekülteink föl sem veendőék vala, ha a német segélyről bizonyos hírek volt volna: emigy körülményeik közt jobbnak láták összeszedközni s július vége felé hazájokba visszajöni. Visszatérte után Apor Forgách magához hivatván, meghagyá neki, minélelőbb Rákóczyhoz siessen. Ezen utat Apor, hogy azalatt a segélyről hallhasson valamit, húzta halasztotta. E közben

hire futamodott, hogy Rákóczy Erdélybe lesz érkezendő. Apor, említeni sem hallván a segélyt, october 4 én Csik-Somlyóról elindult; Medgyesre jöven, idős Jósika Gábortól, a császár titkos hívétől, hallá, hogy a német segély átkelt a Dunán. A két úr két nap tanácskozott a teendőkről; végre abban állapodának meg, Apor ne térjen Somlyóba vissza, hanem menjen Rákóczyhoz, azonközben pedig úgy viseljék magokat, hogy a császár ügyének legkevésbé sem ártsanak (Jósika is Hunyadvár feladásával csak kényszerülve alkalmazkodott a körülményekhez). Apor Rákóczyhoz mohón bizony nem sietett s akkor jött hozzá, midőn az Egregynél néhány nap óta időzött. Rákóczy kegyelmesen fogadta őt s harmadnapra ismét magához rendelte. Ekkor kérde tőle a fejedelem: meghalt nagybátyja mit hagyott neki végrendeletében? s elmondván Apor a mondandókat, Rákóczy viszonzá: „Fejedelmi szavunkra mondjuk uraságnak, ha isten megáldja fegyvereinket, az örököltekhöz, csak hívünk legyen, még többet adandunk, mert uraságod felől jó véleménynyel vagyunk s kivált tudományáról sok jót hallottunk.“ Rákóczy azután a várteleki út őrségéhez rendelte őt ki. Mentegetőzött, a hogy tudott, de engedelmeskednie kelle. Rendeltetése helyén nyugta volt a zsbói csatáig. Útközet után nem Rákóczyval, hanem csik-somlyói házához ment, a hol Horváth György, Rákóczynak írott parancsát kézbesíté neki, menjen ő hozzá, s míg a fejedelemnek egy falat kenyere lesz, lesz neki is. E közben hire terjedett, hogy Csikba német katonaság nyomul; e hirre a forradalmi párt forrongani kezdett. Ily esetben Apor biztosnak látá távolból ártatlannak mutatkozni, hogysem a közelben balértesítések által magát bajnak kitenni: összeszedközve tehát jókor akart Moldvába menekülni, de elindulása előtti éjjel álmában egy tisztas agg monda neki: „Csak a lator fut, mikor senki sem kergeti“ s hozzátevé még: „egy kis megsanyargatás után nagy megvigasztalás következik.“ S ime reggeli 4 órakor idegen férfi jelenvén meg nála, külön-szobába hija őt, hol megeskettetése után tarisznyájából kenyeret s ebből Rabutin nevében irt czédulát vön elő, a melyben írta neki a tábornok: a fölkelők közé ne vegyüljön, ő tudja, csak szükségből van köztök, tegye azt, a mit a hűség parancsol, a lakosokat otthon tartóztatasa: emígy nem hogy baj érne, hanem, katonai becsületszávára fogadja, inkább jutalmat nyer ő felségétől. Az idegent, nehogy gyanúba vétessék, ha azon az úton menne, a melyen a németek jövendök valóának, Apor Kászon felé útasította; a dolog a legtitikosabban folyt le, mégis a fölkelők megszagolván azt, a ferenczrendűek csik-somlyói monostorát körülvették, Apor pedig élet reménye s halál félelme közt várta a császáriakat, mitsem mulasztván el a reábizottakból. A császáriak csakugyan eljöttek, Apor eléjük ment s úgy látta, tisztelettel fogadták.

Apor hűsége és ragaszkodása a császáriakhoz váratlanul lett megjutalmazva. Csikba t. i. két császári ezred vonúlva be, az akkor is császári érdekekben működő, mitsem gyanító, ártatlanságában s

Rabutin katonai becsületszavában bizó Apornak fogság lön saját házában a vezénylő tábornok nevében bejelentve. Két nap múlva, tisztességéhez ugyan, Csik-Szent-Imrébe, hol a két ezerezd tanyázott, vitték. Ott más nap tudtára adták, akár lovon, akár saját kocsiján útnak eredjen. Ámde akkor már Rabutin ezredéből Mill nevű százados valamennyi lovát, kocsiját, bútorát, egy szóval, azonkívül, a mi rajta, nejlén, Zsuzsanna leányán volt, mindenét zsákmányul ejtő: Aport tehát paraszt szekérre ültetve Brassóba vitték, hol Cusani tábornok, ismerve a fogoly ártatlanságát, ügyében Rabutinnak írt. Írt neki, fogsága harmadik napján, Apor is; szemére lobbantotta katonai becsületszavának megszegését, s hivatkozott az oláh vajdára és két Kanta-kuzenóra, ártatlansága tanúira. Emlékiratát Wellenstein alhadnagynak küldé, küldené el Rabutinnak. Az azonban azon üzenettel szolgáltatá neki az irományt vissza, ne használja oly kemény szavakat a tábornok irányában. Apor emlékirata elküldéséhez ragaszkodott. Megtörtént. Eredménye vizsgálat elrendelése volt, mivel Aport, miként ő hitte, roszakarói s jószágaira vágyók-vádolták be. Vizsgálatra vizsgálat következett. Az irományok Rabutinhoz küldettek. Wellenstein azonban Pater Miklós brassói harminczados által tudatta Aporral, hogy ártatlannak, sőt magának érdemeket szerzettnek találtatott; legyen tehát reménye, hogy mihelyt megjő a válasz, szabadon fog bocsáttatni. De a fogoly csak azt nyerte, hogy a várban tetszése szerint járkálhatott, később a városban is minden ör nélkül egész nap mulathatott. Hálásan említi Apor, hogy fogsága alatt az egész tisztikar sőt a közlegények is emberségesen bántak vele elannyira, hogy nem fogolynak, hanem vendégnek tarthatta magát. Lakomák, játékok, csevegések annyira szórakoztatták őt egész fogsága ideje alatt, hogy elvégre terhére vált nem olvashatnia és nem írhatnia. De mialatt így folynak Brassóban napjai, Szebenben minden ezüstneműje zsákmánynyá lett.

Fogságából csak a következő 1707 ik évben szabadult ki. Hasztalanul könyörögvén Rabutinnak, bizonyos pártfogói által a fölséghez folyamodott, a ki július 11-én miniszteri tanácsban életét, jószágait, hivatalait neki visszaadta s ezt neki azonnal meg is írák. Ő a rendeletet közlé a parancsnokkal, s pár nap múlva a helyett, hogy szabadon bocsátották volna, keményebb fogságba tették, a mennyiben tilos volt szobájából kimennie. Ugyanazon nap, július 11-én, Rabutin is Bécsből Apor szabadon bocsátatásáról intézkedett, de úgy, hogy míg ő Erdélybe nem jő, levele Wellenstein kezébe ne jusson. Nem is jutott november 9-ke éji 10 óra előtt. Másnap korán reggel Wellenstein szépen fölszerelt lovon vitette Aport a városba, s megkövetvén őt, tanúkkal igazolá, hogy Rabutin levelét csak éji 10 órakor kapta. Apor Rabutin haragjának okát sohasem tudta meg, csak gyanította, hogy mások boszúja lehetett.

1708-ban Apor a Sepsí, Kézdi és Orbaiszékek fő királybirájává neveztetett ki; 1709-ben a szebeni országgyűlésen egyike volt azon

jelölteknek, a kik közül az országot ideiglen kormányzandó királyi bizottmány választatott. A megyesi országgyűlésen, 1712-ben ítélőmesterségre ő kapott legtöbb szavazatot. Ugyanazon évben báróvá lett, mit Hevenessi Gábor eszközölt ki számára.

1717-ben a tatár khán fia átkelvén a Pruthon, Moldvában ütött tanyát; senki sem tudta, merre tartand. Apor és alkirálybirája, Boér István, kémek útján minden mozdulatáról értesült. A haza megvédése végett a szorosoknál 300, a tatárok közelebb jöttével 700 jól fölfegyverzett embert állított ki, s kémei által azon hírt, ezer német gyalog jó a szorosokhoz, úgy terjeszteté, hogy az a tatárok fülébe is eljussen. A székelyföldről emigy elhárítá ugyan a veszélyt, de a khán fia Kolesak huttini pasával (a ki kevéssel azelőtt keresztyén magyarból lett törökké; előbbi neve Okolicsányi László vala) és Rakovicza Mihály moldvai vajdával augusztus 22-én a besztercezi szoroson Erdélybe rontott, de meghallván a török seregnek Belgrádnál megveretését, a huttini pasa és a vajda visszatértek Moldvába; a khán fia pedig majd 15-ezer tatárral, Erdély egy részének elpusztítása után, Szathmár- és Ugocsamegyékbe, innen zsákmánynyal terhelten és sok rabbal, Marmarosba tört be, hol a lakosok által megveretett, a rabok nagy része megszabadított, a zsákmány is jobbadán visszavétetett.

1718-ban Apor a pestis elől Korod-Szent-Mártonba, innen Tövisre menekült; de hogy közelebb legyen hivatala színhelyéhez, a kormánysszék parancsára Kövesdre vonult, itt maradva, míg a következő év elején a kolosvári országgyűlésre ment. A pestis a következő évben még nagyobb mérvben s annyira dühöngött, hogy egész Erdélyben százezernél több s csupán Seps, Kezdi és Orbaiszékekben és Miklósváron 19-ezer s néhány száz ember halt meg benne. Apor, jószágaiból kizártan, félévig Naszolyban tartózkodott, s július 25-től a következő évi májusig oly súlyos beteg volt, hogy életben maradásához csekély reménye vala.

1722-ben érzékenyen károsult meg. Január 1-jén éjjel galaczi házat fölgújtották. Családjával jöven, alig szabadult meg. Kincsek, ezüst- és önnemüekben, ruhák-, drága órákban 12-ezerig való kárt szenvedett. Három hét múlva ohábai házat szintén fölgújtották, ott is 500 frtnyi kárt vallott. 1724-ben József és János fiait tanulás végett Nagyszombatba küldötte, honnan József 1726-ban, János pedig mint bölcsész mestere 1727-ben tért vissza.

Apor 1730-ban azon kitüntetésben részesült, hogy VI. Károlytól száz aranyat nyomó aranylánczot kapott; 1733-ban pedig azon apai öröm érte, hogy József fia meghivatott a szebeni országgyűlésre. Életébe ezután az, hogy több országgyűlésen vett részt, hozott némi változatosságot, s 1743-ban nejét, a kit ez évnél már „dilectissima conthoralis“-nak nevez, január 7-én, esti 7 órakor, halál által elvesztette, maga is a kor alatt annyira hanyatlott, s 1747-ben sze-

mei annyira meggyengültek, hogy e miatt a további, emlékezetre méltó eseményeket mások által jegyeztette föl.

Mint vallásos ember udvari káplánokat tartott.

Gyermekei: 1) Róza, szül. 1700., † 1708.; 2) Zsuzsanna, szül. 1701., férjhez ment 1716. gr. Haller Jánoshoz, † 1618.; 3) első István, szül. 1702., † 1704.; 4) Borbála, szül. 1704.; 5) József, szül. 1706.; 6) János, szül. 1708.; 7) Zsófia, szül. 1709., † 1710.; 8) Anna, szül. 1711.; 9) Drusiana, szül. 1712., † 1720.; 10) László, szül. 1714.; 11) második István, szül. 1715.; † 1718.; 12) Zsigmond, szül. 1718.; † 1719.

Ennyit életfolyamáról saját följegyzései után.

Apor azon munkáját, melyből a fennebbi adatokat állítottam össze, és a már említett családok rokonságáról írottat sokkal többre becsülte annál, melyet „Metamorphosis Transilvaniae, azaz, Erdélynek régi együgyű alázatos idejében való gazdagságából e mostani kevély, czifra, felfordult állapotjában koldússágra való változása” cím alatt magyarul írt s a jelen kötetben (312—443. l.) szintén olvashatni. Csalódott. Amazok elpendültek, emez számos másolatban nagyra becsült, most pedig közkinccsé lőn. És méltán. A kor és nemzeti szokások ismeretéhez megbecsülhetetlen adatok vannak itt lerakva s a feledékenységtől megóva. Mi birta Apört e munka megírására, ő maga így beszéli el: „Ab anno 1687., az mely esztendőben az német legelsőbbben bejöve, aztától fogva látom minden esztendőben új új mód, avvagy, amint az német mondja, Náj módi vagyon, úgy hogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és czifrább paszamántos köntösökre vágyunk, és már az atyáink szokott eledeleit meg sem ehetjük, ha csak német szakácsunk nincsen és különbféle drága étkeket nem főz; hogy azért azon időbeli bécsi szokás maradványainknál éppen feledékenységből ne menjen, az mi kevés eszembe jut, leirom.” Párhuzamot vonva tehát az ősök és az író kora szokásai között, „a titulusokról; a vendégség-; ebéd- s vacsoráról; a fejedlem ebédi- és vacsorájáról; a régi erdélyiek köntösiről; nyájasága- és utazásáról; szekereikről, ezeknek miképeni megrakásáról; lakadalmi- és házasságairól; temetéseiről; esküvése, szitkozódása-, alázatosságáról” eleven színekkel rajzolt képet mutat fel, kitüntetve a nagy ellentétet is, mely volt az egyszerű, de erőteljes ősök és az úkorabeli, szerinte 49 év alatt elpuhult, elkorcsult nemzedék között. A képet egyes vonásokkal „Cserei Mihály pótlékai s megjegyzései” (443—484. l.) egészítik ki. A civilisatio hódító hatalmát s követelményeit akár tagadni, akár visszautasítani nem lehet; az akkori szokások közül tehát, melyek csak olyan kedvesek voltak az azon kor szülőtteinek, mint nekünk a mieink, sokat elhagyatott, szegletességeiken sokat simított a művelődés: de ha képzeletünkbe visszaidézzük öseinkkel ama világot, melyet Apor és Cserei előttünk feltárnak, annak szilaj szokásait, hogy szelidebbekkel vál-

tottuk fel, azon nincs ugyan ok bánkódnunk; ámde tekintve a dúsgazdagságot, a fényt, a pompát, mely egyszerű életök mellett is körülö-zönlé, körülsugárzá a boldog elődöket, fájdalommal kell felsohajta-nunk: vagyonilag azóta, boldog isten! hova jutánk!!

Úgy Apor munkája, mint Cserei pótlékai megbecsülhetetlen ér-tékű aranybánya művészeink-, regény- és beszélyíróinkra nézve, a kik tárgyat azon korból választanak.

GARÁDY.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

(1866. Márczius — Május.)

Márczius 19-én nyelv- és széptudományi osztály ülése. Napi renden van mindenekelőtt a jelentés a múlt évi Teleki-féle drámai pályázat eredményéről. A bíráló bizottság előadója Gyalai Pál lev. tag volt. Ime közöljük jelentéséből, a mi a pályázatra általában, s azon két műre vonatkozik, melyek a jutalomért versenyeztek:

A mi magát a pályázatot illeti, azt a tavalyihoz képest, midőn szintén tragoediák pályáztak, épen nem mondhatni örvendetesnek. Tavaly tizenhét tragoedia pályázott, a bírálók hármát találtak kiváló figyelemre méltónak, kettőt önálló becsűnek, s ez utóbbiak közül azt is, melyet nem jutalmaztak, úgy mutatták be, mint drámai irodalmunk nyereségét. A termékenységben az idén sem volt hiány; összesen tizenöt tragoedia pályázott: de a mint egyik bíráló megjegyezte, tíz van köztük olyan, melyeket nem író írt, öt olyan, melyeket író írt — roszul, három van az ötből, mely kevésbé hibás, de voltaképp drámai becsű egy sincs, sőt az is, melyet a bíráló bizottság a Teleki-pályázat szabályai szerint jutalmazandónak ítelt, nem annyira drámaiságánál, mint inkább általános költői tulajdonainál fogva nyerte meg a szavazatok többségét.

A pályaművek nagy többségét fiatal kezdők művei képezik, de kevés nyomával akár a tehetségnek, akár az aesthetikai műveltségnek. — A legnagyobb részt ízetlenségek halmazai, melyeket a gondosabb nyelv és verselés is csak ritkán enyhít. Mintha ifjaink aesthetikai műveltség nélkül kerülnének ki az iskolából, mintha egyelőre az irodalomból is leginkább csak azt szívnák be, mi félszeg, léha és affectált. Az a néhány mű, melyek gyakorlott kézre mutatnak, bár másnemű, de szintén kedvetlen benyomást tettek a bíráló bizottságra. Át nem gondolt terv, meg nem érlelt eszmék, elhamarkodott kidolgozás jellemzik e művek majd mindenikét; mintha a szerzők többet akarnának írni, mint a mennyire gondolatjuk és idejük van; mintha sietnének, nehogy elmaradjanak a pályázatról; mintha nem sokat

csinálnának belőle, ha hevenyészve kigondolt, félbe-szerbe megirt művel lépnek is a pályatérre, mert hiszen így is lehet nyerni.—Igaz, hogy a gondban néha elvész a gondolat, s a kétely megbéníthatja a lelkesülést; de a sok írás még nem termékenység, a Pegazus sarkantyúzása még nem emelkedés. A költőj műnek is épen úgy meg kell érni, mint a gyümölcsnek, mely fanyar ízű lesz, ha ideje korán leszakítjuk. E törvény alól a lángész sincs kivéve, annyival kevésbé az, kit csak tehetséggel, bár jeles tehetséggel áldott meg az isten.

A bíráló bizottság tanácskozó ülésében a tizenöt pályamű közül tizenegyet egészen mellőzendőnek ítelt, mint olyanokat, melyek majd semminemű figyelmet nem érdemelnek, s csak négyet vett bonczolat alá.

A bírálók egyhangú véleménye szerint ezek közül is csak két mű valamelyikét lehet jutalomra ajánlani.

E művek egyike a VIII. számú Szerencsés. A mű jó indúl, expositiója s a cselekvény első mozdulata biztos és érdeket kelt, azonban csakhamar kitűnik, hogy a hős oly organikus betegségben szenved, mely sokkal hamarabb megbuktathatja, mint tragikai vétsége. Jellemző, hogy a pályázó szerzők legtöbbje komplikált motívumokat használ, s a legszerencsétlenebbül. Távol van tőlem, a komplikált motívumok bizonyos módjának gáncsolása; ez az egyéni jellemzés leggazdagabb forrása, ez az, mi leginkább megkülönbözteti Shakespearet az ó-kori görög s az újkori francia classicismustól; ez az, a mi halhatlanná teszi Bánk bán szerzőjét, ki először kísérté meg irodalmunkban az ilyen mű drámai jellemzést. De egészen más, egymással ellenkező, vagy össze nem olvadható motívumokat használni, s egészen más, a főindokba, vagy szenvedélybe olynemű, hol erősb, hol gyengébb indokokat olvasztani, melyek a jellemzést gazdagabbá, a főindokot erősebbé és természetesebbé teszik. A ki így nem képes olvasztani, annak jobb az egyszerű indoknál maradni, kivált drámában, mely nem kedveli a detaillé-rajzot, s nagy és erős vonásokat kíván. — A Szerencsés szerzője, épen mint Boricsé, egymással össze nem olvadható vagy össze nem olvadt indokokat használ; a különbség köztök az, hogy amaz természetlen és visszataszító jellemet rajzol, ez pedig csak természetlent, mely egypár helyt majdnem komikai hatást tesz. Szerencsés, egy deli fiatal és gazdag zsidó, ki nagyravágyásból, tettszomból és talán hazafiságból is politikai szerepet akar játszani II-ik Lajos udvarában, mint Szalkán és Zápolya; s hogy ezt tehesse, elhagyja vallását, elválk nejétől, kit különben szeretett, s elvesz egy más hölgyet, kit jobban szeret, és ki által emelkedni is remél. Gyermekeit is nagyon szereti s visszaköveteli nejétől, kit elválása után is meglátogat, azonban e jelenetből, s általában atyai szeretetéből semmi sem fejlődik. E mellett hősünk a pénzt is nagyon szereti, s talán jobban becsvágyánál, jobban első és második feleségénél. Rajta is oly nehéz eligazodni, mint Boricsón. — A kincstárt ugyan nem lopja meg, de a magát gondosan őrzi, politikai befolyása veszélyeztetésével is, s csak neje fényűzését

nem korlátozza, de e jellemvonásából sem sok fejlik, s az a jelenet, mikor aranyaiért óbégat, mint egy kirablott szatócs, majdnem nevetséges. Nagyravágását csak ő beszéli, de tettei nem igen mutatják, — Csakhamar elpárolag az egész. Azt vélte az ember, hogy e nagyravágó férfiú valami nagyobb szerű szerepet fog játszani a politikai pályán, és merészen és határozottan bele kap a sors kerekébe. Szó sincs róla. Nagyon servus humillimusa Szalkánnak, s minden politikai szereplése csak annyi, hogy ráfogják a kormány minden hibáját, és börtönbe vetik. Itt már egy kis tevékenységre ébred, noha nagyon nyomorult lelki állapotban van, és hajdani nejét, ki börtönében meglátogatja, bizonyos titokkal Báthory István nádorhoz küldi, mi Szalkán megbukását s az ő szabadságát vonja maga után. Azonban, midőn szabadságának örülve, lakomáznék, egy fiatal nemes, ki szerelmi versenytársa volt, házára vezeti a népet. — A nagyravágó Szerencsést alig tudják megmenteni, mert nem hagyhatja kincseit, mert azt mondja: „Öljetek meg, de koldús nem leszek.“ E fontos perczen, mint szatócs-érmű államférfiú, természetesen nem is gondolhatott egyébre. — Mindamellettt szerencsétlen Szerencsésünk nem tud elpusztulni Magyarországból, pedig a király száműzi. Boszút akar állani új feleségén, kit céljai elérésére kívánt felhasználni, de ki őt így is, úgy is megcsalván, végre elhagyja. Ő maga lázítja, vezérli a népet saját palotája ellen, melyben neje van. Azonban fegyveres csapat jő, szétveri a népet, és Szerencsést leszurkák mint lázítót, s egyszersmind azt is büntetik benne, hogy az ember ne induljon ki annyiféle indokból, szenvedélyből, mert keveset érhet el akár az életben, akár a színpadon. Valóban, a hogy a szerző felfogta tárgyát, az sokkal alkalmasb komédiára, mint tragédiára. Egy uzsorás rajza, ki miniszter akar lenni, a nemességbe házasodik, aztán se pénz, se posztó; valóságos vigjátéki tárgy. Egyébiránt a mű nyelve gondos, verselése folyékony, zengzetes, s épen nem hiányznak benne itt-ott valóságos költői ötletek. A mi a szerkezetet illeti, csak a két első felvonást dicsérhetni, a többi szétaradó, laza, inkább események halmaza, mint fejlődő cselekvény, s kivált az országos események a mű organismusának csak kinőtt, beteg részei.

Az V. számú: A n a g y s á g á t k a, a legépebb compositio, s általában a legsolidabb mű versenytársai közt. Inkább kombinálva van ugyan, mint alkotva, inkább költemény, mint valóságos dráma, de nagy hibái mellett oly méltánylandó oldalai vannak, melyekkel versenytársai nem dicsekedhetnek. Legnagyobb baja az, hogy hőse passzív, s a tragikum csak a következményben nyilatkozik, és nem egyszersmind az előzményben, mely a darab kezdete előtt már lefolyt. Csak a megtört a bűnhődő hőst látjuk, s nem egyszersmind a küzdőt, ki tévedett. Oly mű ez, mintha valaki Shakespeare „Julius Caesarját,” melynek Brutus a hőse, ott kezdené, midőn Brutus már megölte Caesart, szóval: a két végső felvonást dolgozná fel drámának. Szerzőt talán a görög tragédiák triológiáinak valamelyik utolsó része ve-

zette félre, melyekben szintén láthatni ilynemű compositiót, de az egészen más, mert a különben magában is némileg önálló mű más két művel van kapcsolatban s együtt képeznek egy egészet. A főszemély, Cromwel, alig cselekszik valamit. A mi drámai érdek van, az a IV. felvonásban Huet királypárti körül öszpontosul. Cromwelben, mint egyik bíráló megjegyze, a nagyságot alig, inkább csak az átkot látjuk. A jelige: „hogy én nem én vagyok,” Cromwel tragikai helyzetét akarja kifejezni, ki múltjával és szívével ellenkezésbe jött. Leányát kénytelen feláldozni az eszmének, melyért életében küzdött, és szíve szakad utána. Állása családi boldogságát teszi tönkre, s így önmagát is. De a drámában, mint fennebb is említettett, csupán a katasztrófot látjuk. Huet és Cromwel legkedvesb leánya, Eliz, szeretik egymást; Huet meg akarja gyilkolni Cromwelt, ez megkegyelmez. De a parlament, a nép, sőt saját másik leánya, ki dühös közársasági, követelik Huet kivégzését. Cromwel, először, mert már kegyelmet adott, másodszor, mert leánya szerelmét megtudja, Huetet meg akarja menteni. De végre sem'sikerül, engednie kell vagy bukik. Huet meghal, Eliza utána hervad, és Cromwel érzi közel végét. Ezenkívül 'Cromwel még csak annyit cselekszik, hogy midőn koronával kínálják, óvatosan elhárítja, mint Caesar. Nem vizsgáljuk, vajjon Cromwel hü-e a történethez, de az drámailag és általában költőileg nagy baj, hogy megtöröttségében is oly kevés fenség nyilatkozik benne. Inkább reflexiókban és gyöngédségben gazdag, mint szenvedélyben. — Különbön következetesen van rajzolva, s leginkább passivitása miatt nem domborulhatott ki. A többi jellem is gonddal dolgozott, bár több finomsággal, mint erővel. A mű minden lapja a szerző jártasságát bizonyítja a történelem és politikai eszmék mezején. Kedélye nemes, van benne valami fennköltség, bár az inkább a lágyság emelkedése, mint az erőé. — Szerkezetében sok a fogyatkozás; mindjárt elől egy monologot hallgattat ki a szerző, holott a monolog általában nem beszéd, csak gondolkozás, s csodálatos módon, drámája majd minden személyét, sőt magát a parlamentet is, I. Károly sirboltjában hozza össze. A jelenetek sok helyt kelleténél hosszabbra nyújtják; szerző szeret sokat és hosszasan beszéltetni. Nyelve, verselése gondos és nem költőietlen, de nem mindenütt elég biztos.

Két bíráló ítelt így e műről, s egyszersmind jutalmazására szavazott. Ugyanezt tette a harmadik is, azon különbséggel, hogy e művet bíráló társainál többre becsülte, s mint drámát is jelesnek, sőt irodalmunk nyereségének nyilatkoztatta ki. — A más két bíráló Szerencsésre szavazott, leginkább azon okból, mert inkább szinszerű, mint a Nagyság átka, s erre a Teleki-pályázat szabályainak egyik pontja kiváló súlyt helyhez. De minthogy a színpadon egyiknek sem jósolhatni sikert, minthogy a 'szinszerűség a Szerencsésben is csak egy pár felvonásban nyilatkozik, s ily részletes szinszerűség a Nagyság átkában sem hiányzik, más tekintetben pedig azt jóval fölülmúlja: a többség megmaradt véleménye mellett, s három szavazattal kettő ellenében a Nagyság átka szerzőjének kéri kiadatni a Teleki-pályadíjt.

Felbontatván e pályamű jeligés levele, abból Zichy Antal neve tűnt elő.

Ugyanez ülésben Toldy Ferencz rendes tag a Corpus Grammaticorum-hoz irt előszavát olvasván fel, egyszersmind két régi magyar nyelvészt ismertetett.

Márcezius 16-án, philos., törv.- és történettudományi osztályok ülése.

Weninger Vincze lev. tag a jegybankok elméletét adá elé. Ime értekezésének főbb vonalai:

Két részből fog állani ez érdekes és korszerű dolgozat. Az első, melyet ezúttal olvasott fel értekező, a jegybankok elméletét tárgyalja, kiterjeszkedve a letéti bankokra is. A másik rész, a melyet később adand elé értekező, a bankügy körül támadt különböző nézetekkel, elvekkel és e tekintetben tett tapasztalatokkal fogja megismertetni a közönséget.

Weninger úr nézeteit a jegybankokról már a „Pesti Napló“-ban folytatott polemijából ismerik olvasóink. E nézetek bővebb elméleti kifejtését adá ma elé.

Vannak, mond értekező, pénzügyi vállalatok, melyek hiteljegyeket bocsátanak forgalomba, a mely jegyeken oly nyilatkozat olvasható, hogy a kibocsátó kész azokat bármikor törvényes ércpénzzel beváltani, annyit adván az előmutatónak vert pénzben, a mennyiről a jegyek szólnak. Az ily jegyeket kibocsátó intézeteket jegybankoknak nevezik, s az általok kiadott jegyeket bankjegyeknek. A bankjegyet a bank hitelüzletek által hozza forgalomba. P. o. N. kereskedő vagy bárki más a bankhoz oly kéressel fordul, hogy részére a bank 1000 frtnyi hitelt nyisson a közforgalomban közvetítés által, rövid időre, mely többnyire nem terjed többre három hónapnál, és pedig nem egy meghatározott személynél, hanem oly formán, hogy ezen 1000 frtig akár egészben, akár tetszés szerinti részletekben, akár egy személynél, akár többeknél a kívánt tárgyak birtokába jusson, vagyis elérhesse azon czélt, melyet szem előtt tart. A bank tudakozódik N. üzleti viszonyai és vagyoni állapota felől, a mennyiben több helybeli kereskedő, illetőleg a hitelkérő viszonyait ismerő egyének véleményét kéri ki N. hitelképessége iránt; s ha ezek oda nyilatkoznak, hogy N. a hitelközvetítésre méltó, a bank átvállalja a közbenjárást. A bank e végre N-nek ad, kívánata szerint 10 oly jegyet, melyek közül mindegyikben 100—100 frtnyi hitelt közvetít a bank. A ki a jegyet átveszi és ezen hiteljegy iránt kétséget táplálna, annak irányában a bank készen nyilatkozik a hiteljegyet bármikor vert pénzzel váltani fel. Tegyük fel, hogy N. portékát akar szerezni egy ily 100 frtos bankjeggyel R. kereskedőnél: R. a bankjegyet csak úgy fogja elfogadni, ha bizalommal viseltetik a bank iránt. A közbizalom abban nyilvánul, hogy a bank jegyeit R. ismét teljes névértékben fogja használhatni másoknál stb. N., ki a banktól hiteljegyet vett, köteles a banknak biztosítékot nyújtani az iránt, hogy a hitelnyuj-

tást igazoló jegyeket, annak idején vagy visszaszolgáltatja, vagy annyi készpénzt ad azok helyett a banknak, a mennyivel a részére kiadott hiteljegyek beválthatók. Így jön a bankjegy forgalomba. N. kereskedő a bank iránti kötelezettségét egy váltóban igazolja és fejezi ki, a mely a bank tárczájában van, mindaddig, míg a lejárat ideje be nem következik. A bankjegy tehát nem pénz, hanem oly hiteljegy, mely minden perczen fölmondható. Oly tulajdonság, mely által a bankjegy a hitelpapírok külön nemét képezi. S e tulajdonságban fekszik forgalmi könnyűsége, de egyszersmind veszélyessége. A bankjegy nem pénz, hanem csak esetlegesen, t. i. kívánatra, utalvány pénzre. A váltótól már külsőleg alakilag, belsőleg pedig az által különbözik, hogy felváltása nincs bizonyos előre meghatározott időponthoz kötve, hanem minden perczen követelhető. Az átruházás könnyűségénél fogva, mert átírással vagy számítási nehézséggel nem jár, igen kényelmes pótléka a pénznek: a minek tulajdonítható azon balmélet, hogy a bankjegy — papírpénz. — A bankjegy csak a pénz surrogátuma, és pedig ennek csupán csereszközi minőségére nézve, szintűgy, mint a váltó, utalvány stb, csakhogy kényelmesb alakban. — A váltó is számos kézen megy át fizetések teljesítése fejében; sőt a nemzetközi forgalomban nagyobb fontosságú hitelpapír a bankjegynél. A bankjegy azonban, hitelértékét illetőleg, azzal a nagy előnnyel bír a váltó felett, hogy míg a bankjegy kiadása felügyelet alatt történik, a váltó kibocsátása ellenben minden ellenőrködés nélkül, miért is a dolog természeténél fogva mondhatni, hogy a bankjegy, helyes bankrendszer mellett, általában biztosabb hitelpapír, mint a váltó, a mit tényleg nagyon fényesen lehetne igazolni, ha egybeállíttatnák a közönségnek a bankjegyeken és a váltókon ugyanazon időben szenvedett vesztesége.

A bankjegy előnyének súlypontja azon tulajdonságán nyugszik, hogy kívánatra érczpénzzel azonnal, bármikor fölcserélhetni, míg a váltónál csak később jövőnk annak tudomására, teljesítheti-e a kötelezett a mit magára vállalt. Továbbá a bank a bankjegyben a hitelt, közvetítést, tágasb körre terjeszti, miután jegyei köz kézen forognak. A mint a bankjegy forgalomban tartatik: bekövetkezhetik oly időpont, midőn készpénz kölcsönöket kénytelen adni. Így ha valamely bank 3-millió frtnyi bankjegyet adhat ki, s ezt már elhelyezte a váltó leszámítolásában, a lejárt váltók után pedig nem foly vissza a bankjegy, hanem kész pénz, a bank most szintén készpénzt kénytelen kölcsönözni. És a mütét már nem hitel-közvetítés, hanem közvetlen hitelezés, mint bármely más személy vagy testület kölcsöne.

Ezekből láthatni, hogy a bankjegy, mint már Huskinson mondá, nem egyéb, mint forgalomban levő hitel. A hitel közvetítés váltó által is történhetnék ugyan: de a váltó kényelmetlen forgalmi eszköz; minden átruházásnál külön kamatszámítással járna; egy ösz-

szegről szólván, csak nagyobb tételek kiegyenlítésére lenne használható; a váltó birtokosnak alkalmatlan volna a lejárat napján a behajtás; a váltó közforgalomba hozása a kereskedők hitelviszonyait feltárná a közönség előtt. Ellenben a bankjegy nem árulja el, ki mennyit hitelezett; a váltó összeget több kényelmesb részletjegyben (appoints) hozza forgalomba; az eredeti váltó behajtásának gondja a bankot illeti; a bankjegy semmi kamatszámítással nem jár, mert hár-mikor fölcserélhető készpénzzel.

A bankjegy ezek szerint egy neme levén a hitelpapirnak: kérdi értekező, van-e érte me annak, ha valamely államban a hitel ezen közvetítése kizárólag egy részvény társaság kezébe adatik?

A ki azon körülményben, válaszolja értekező, hogy a bankjegyben a bank a nagy közönségtől hitelt kér, a bank által hitelre méltatott egyén részére, — okot lát arra, hogy az állam a jegykibocsátást önmaga vagy védenecze részére tartsa fenn: nem veszi figyelembe, hogy a közönség a hitelt a banknak minden kényszer nélkül nyújtja, de meg is fagadhatja, s hogy a bankjegy részére kényszer folyamat a bankszabadság nem kér. A ki a bankjegyek kiadását azért követeli az állam részére, mivel a bankjegyben a bank ingyen kap hitelt a közönségnél, míg maga csak kamat mellett közvetít hitelt: annak csak azt felelhetni, hogy e körülmény a cheques-eknél, többféle utalványoknál stb. is előfordul, melyeknek kiadását senki sem vitatja az állam kiváltságának. A hitelközvetítés letéti bankok által is történhetik, s a betevőknek kevesebbet fizetvén, mint a mennyit a kölcsönvevőktől kap, a különbözet nyeresemény gyanánt e bankoknak marad. A fentebb érintett elvből tehát a letéti bankokat is monopoliumokká kellene tenni, ha az állam arra volna hivatva, hogy minden jövedelmező vállalatot elnyeljen.

Megjegyzí továbbá értekező, hogy a bankjegy az ú. n. lombard üzlet útján is forgalomba jöhet, ha t. i. az illető értékpapír ($\frac{1}{2}$ —3 óra) elzálogosíttatik és a bank az elzálogosítónak hiteljegyeit adja.

Visszatérve a váltóüzlet által eszközölt bankjegy-emissióra, megjegyzendő, hogy a bank a váltóért nem ad ugyanannyi névértékű jegyet, hanem leszámítja a kamatokat. P. o. egy 1000 frtos 3 hó múlva lejáráó váltónál évi 6⁰ 0₀ mellett, leszámítandó 15 frt, s így a bank 1000 frtos váltóért csak 985 frtot ad bankjegyekben. Ezen levonás indokolva van, mert a bankjegy-tulajdonos azonnal felválthatja a jegyet készpénzzel a banknál, s így a váltó alapján nyújtott hitelközvetítés valóságos pénzkölcsönné válhatik, melynek kockázatát a bank vállalja el. A kamat e szerint a haszonvételért járó díjból, s a kockázat díjából áll. Az előbbi díj egyenlő lehet, adott körülmények közt, minden adósra nézve. Nem így a kockázat díja. Ez három aláírásu váltónál kisebb lehet, mint két aláírásunál; s oly időben, mikor attól tartanak, hogy a hitelközvetítés szédelgő vállalatokra vétetik igénybe, a kockázat díját (s azzal a kamatlábot) szükségképp emeli a bank.

Megemlíti végre értekező, hogy fekvő birtokra és állam-kölcsönként is adathatnak ki bankjegyek. Miután azonban a bankjegyek beváltása minden perczben követelhető: a bank nem elégedhetik meg oly biztosítékkal, mely csak hosszabb idő múlva értékesíthető. A bankjegy természete ily hitelműtételekkel nem fér meg.

Kifejtván Weninger úr a bankjegyek kibocsátási módjait: azon különbség taglalására tér által, mely az állampapír-pénz és a bankjegy közt mutatkozik. — A papírpénz oly hiteljegy, vagyis értékpapír, a melyen a kormány kijelenti, hogy azt bizonyos értékben minden állampénztár elfogadja, s a magán polgárok is tartoznak elfogadni. Csak ritka esetben ajánlja a kormány a papírpénznek érczpénzzel bármikor beváltását. A papírpénz tehát nem hitelközvetítés útján, hanem kényszerfolyammal jó forgalomba. A kormány ily papírpénz által nem kamatozó kényszer-kölcsönt ró a népekre. Ha e papírpénz aránya nem nagy a forgalmi pénzhez képest: nem szorítja ki az érczpénzt a forgalomból. A bankjegy addig marad forgalomban, míg a közönség türi: a papírpénzt a hatalom parancsa tartja forgalomban. — A bankjegy akkor lesz egy természetű a papírpénzzel, ha valamely bank pénzügyi összeköttetésben van az állammal, ennek kölcsönökét ad oly mérvben, hogy aztán jegyeit be nem válthatja, s a bankjegy az államtól kényszerfolyamot nyer. Kóros állapot, melynek súlyát eléggé érezzük.

A kik a bankjegyet az állam papírpénzével egy természetűnek tartják, a pénzverési jog alapján, mely fejedelmi jog, vitatják a bankjegyek kiadása egyedáruságát. A pénzverés — válaszol erre értekező — azért tartatott fenn, az államhatalomnak, hogy a forgalomba bocsátott pénz ércz tartalma és ahhoz mért értéke ingadozásnak ne legyen alávetve. Az érczpénz értékét nem a fejedelmi bélyeg adja, hanem a pénzben levő nemes ércz; a bélyeg csak igazolásául szolgál annak, hogy a törvény által kiszabott nemes ércz az éremben megvan. A pénzverés nem a jövedelmezés szempontjából lett felségi jog, hanem a csereeszköz becsének állandósítása tekintetéből. Minden visszaélés a pénzverésben, rövid időn megboszúlja magát. — Alkotmányos országban csak az felségi jog, a mit az alkotmány annak mondott. Nincs alkotmány, mely a pénzverési regaléval a papírpénz készítésére is jogot adna a fejedelemnek, vagy a papírpénzt szabadalmazott iparaggá tenné. A papírpénz az államkölcsön egy neme, míg a vertpénz nem adósságot képvisel, hanem belértékkel bíró tárgy. A pénzverési fejedelmi jog azon értelemmel bír, hogy a törvényhozó közegek által megállapított pénzláb szerint történendő pénzverést a fejedelem ellenőrizze, s az államhatalom gyakorolja. A mint a papírpénz készítését a pénzveréssel egybekapcsoljuk, a pénzverési regaléban nem a csereeszköz belértékének állandósítását látjuk, hanem oly jogot, mely szerint a forgalmi csereeszköz becsét felségi jog czíme alatt az államhatalom önkényleg meghatározhassa. — Törökországban nyert ily magyarázatot a pénzverési regale: tudjuk, minő ér-

tékvesztett lett a piaszter. A hol a pénzverési jog oly magyarázatot nyer, hogy a hatalom adja meg a csereeszköz értékét, közelszegénység és a forgalom megzavarása az eredmény. Értekező az egész Corpus Jurisban nem talál egy cikket sem, a mely a papírpénz kibocsátási jogát a pénzverési regaléval kapcsolatba hozná, sőt az 1807., 1811. és 1825-ki országgyűlések több ízben nyilatkoztak ily értelmezés ellen. A pénzverési jogra vonatkozó törvényeink tisztán csak ércz-érmekről szólnak. Az 1439: 10. t. cikk is eléggé mutatja, hogy a pénz becsének megőrzése volt a magyar törvényhozás szeme előtt, és számos törvényből kitetszik, hogy a pénzverés nem volt a fejedelem szabad tetszésére hagyva. A forgalom könnyítése végett egyezett bele az ország, hogy az egész monarchiára nézve egyenlő finomságu érczpénz veressék (1662: 48. t. cz.). Az 1811 június 22-én kelt királyi meghívó levélben mondatik, hogy az évi augusztus 25-én az országgyűlés elé egy új pénzügyi rendszer fog terjesztetni, mely abban állott, hogy az 1811 február 20-ki patens intézkedését a bank-czédula és rézpénz értékének $\frac{1}{5}$ -re alászállítására nézve, az ország ismerje el, s az új váltóczédulák egy részét garantirozza. Már szeptember 9-én kijelenték a rendek, hogy az arany és ezüst pénzen kívül más pénzt nem ismernek el; a kiadott papírpénzt csak kir. kötelezvényekül tekintik, melyeket értékben nem lehetett volna leszállítani. — A felirat határozottan kijelenti, hogy „chartaceae pecuniae acceptatio imperari non potest;” hogy a február 20-ki patensnek már közzététekor protestáltak a megyék. 1812 ápril 8-án ismét kijelenték a KK. és RR. hogy a magyar constitutió aranyon és ezüsten kívül más pénzemet nem ismer. Ez okból a kívánt jóállást megtagadták, a papírpénznek a törvényes arany és ezüstpénzre felváltását kérték, kijelentvén, hogy törvényeikbe a „papírpénz” szót sem engedik fölvenni, nehogy abból később az ország kárára következtetések vonassanak. Értekező az 1811 és 1825-ki országgyűlések több rendbeli fölterjesztéseit és nyilatkozatait egész terjedelemben közli, melyek igazolják, hogy a papírpénz kibocsátása nem tartozik a fejedelmi jogokhoz, sőt a bécsi bank jegyei ellen is felszólaltak az ország rendei. Ha tehát a bankjegy és papírpénz egynemű volna is: a pénzverési regale nem szolgálhatna nálunk alapul a bankügy kérdésének megoldására. A papírpénz államkölesönbeli papir levén, értéke az állam hitelviszonyaival van kapcsolatban. A bankjegy, természeténél fogva, magának hitelére fektetett forgalmi eszköz. A papírpénz mindig kényszer útján eszközölt nem kamatozó kölesön. Ha alkotmányos törvényhozás útján jő a papírpénz forgalomba, a mi soha sem helyes lehet, a képviselőt gondoskodik arról, hogy a papírpénz mennyisége az érczpénzt a forgalomból ki ne szorítsa. Az absolut államhatalmat a kölesön felvétel e könnyű, olcsó neme könnyen túlságra ragadja, főleg válságos időkben: s aztán bekövetkeznek a pénzzavarok. Emlékezzünk a francia assignaták, az orosz papírubelek, az osztrák váltóczédulák történeteire. Ha a bankjegy kiadása, mint hi-

telítéleti mód, a pénzügytanban megkülönböztetett kisebb felségi jogokhoz számíttatnék: a hitelkereskedés az államhatalom részére foglaltatnék le, s az összes magánhitelre fektetett közvetítés a felségi jog köréhez tartoznék. Mire vezetne ez? Nem csoda tehát, ha még az octoberi diploma és februári patens sem tartja a felség önhatalmi szabályozása körébe tartozónak a jegybankok ügyét.

A bankjegy sajátágairól szólván értekező, mint egyik fő tulajdonságát említé, hogy az bármikor beváltható legyen. Ebből nem következik, hogy a bank annyi ércpénz birtokában legyen, a mennyi jegy van forgalomban. Ha a bankjegy úgy adatnék át a forgalomnak, mint ércpénz-helyettes: csak addig tartaná meg a közönség a bankjegyet forgalomban, míg a bank ércpénz-készletét meg nem haladná a kibocsátott bankjegyek összes névértéke. — S ha ennek ellenkezőjét látjuk, jele, hogy a közönség sem tekinti s bankjegyet ércpénz-helyettesnek, hanem hitelpapírnak. A bank, mely p. o. egy millió frtnyi bankjegyet adott ki, mindenesetre egy milliónyi követeléssel bír részint leszámított váltókban, részint elzálogított értékpapirokban. A jegyek beválthatása ércpénzzel nem azt jelenti, hogy a bank annyi ércpénzzel bír, hogy minden forgalomban levő jegyét beválthatná, hanem hogy a mennyiben egy vagy más bankjegy tulajdonos nem viseltetnék bizalommal a bank iránt, a bank a hiteljegyet készpénzzel fel fogja váltani, s a maga részére kért hitelről lemond. A bankjegy beválthatása tehát azt jelenti, hogy a banknak nyújtott hitelt a bankjegy tulajdonosa minden perczen felmondhatja. A bank csak akkor tapasztal tetemesb felmondást, ha eljárásában a hitelnyujtás szilárdságának elveitől eltér, ha a nemzetközi kereskedés mérlege ércpénz-kiegyenlítést igényel, vagy a közönségben, válságok idején, bizalmatlanság ébred, néha ok nélkül is. A jegybankok ez okokból csak rövid időre terjedő hitelt nyújthatnak, miután a részükről nyújtott hitelközvetítést a közönség minden perczen megszüntetheti, a mi ha nagy mérvben történik, s több bankjegy kerül beváltás végett a pénztárhoz, mint a mennyi ércpénz felett rendelkezik, a kívánnak csak úgy felelhet meg a bank, ha a részéről történt hitelnyujtást szintén megszüntetheti. Rövid időre terjedő hitelközvetítés csak a váltó leszámítolásnál és lombardüzletnél lehetséges. A fekvő birtok, a reá adott kölcsön gyors behajtásának s a jelzálog gyors értékesíthetésének nehézségei miatt, nem alkalmas, hogy a bankjegyek kibocsátását reá fektessük. Oly hitelnyujtás volna legjobb a banknak, melyet minden perczen meg lehetne szüntetni: de ily hitelnyujtás se az iparnak, se a kereskedésnek nem használna.

A letéti (deposit) bankok, minők nálunk a takarékpénztárak is, szintén zavarba jönnek, ha a betételek visszafizetése tömegesen követeltetik tőlök, s a kölcsön kiadott pénzeket nem huzhatják vissza elég gyorsan a forgalomból. Ily zavar lehetősége beállhat mindazon pénz- vagy hitelvállalatoknál, melyeknél, habár a mérleg szerint a

tartozások és követelések egymást egyensúlyozzák, a követelések lejáratási ideje későbbre esik, mint a tartozások lehető lejáratáa.

Alkalmat vesz itt értekező kitérni a letéti bankokra; kiemeli, mily hatással vannak azok a hitelrendszer szabályozására, mily óvatosságot igényel azok vezetése. Bennünket különösen érdekelnek, a miket értekező takarékpénztárainkról mondott.

Közli értekező a pesti takarékpénztár kimutatásait 1848-tól 1865 végéig. A rendkívüli 1848-ki évben a visszafizetések 500,000 frtal meghaladták a betételeket. Ez év tehát, a csekély váltó tárcza mellett, nehézségeket okozott, a mennyiben vagyonának tulnyomó része ingatlanokra volt kölesön adva. Az év végéig visszavonattak az előlegekből 80,000, a váltótárczából 120,000, a földbirtoki kölcsönből 35,000, a budapesti házakra adott kölcsönökből 115,000, a pénztárkészletből 47,000 frt; 1849-ben ismét tetemesb felmondások lettek szükségesek, a mi ismét a budapesti házakra adott kölcsönök visszavonása által eszközöltethetett, csekély levén a váltótárcza. A földbirtokra esett kölcsönöknél a felmondást a dologviszonyok természeténél fogva nem követhette siker. Így már 1848-ban azt a tapasztalást tettük, hogy a takarékpénztárainknál szokásos elhelyezési rendszer válságos időben okvetlenül visszafizetési nehézséget, sőt képtelenséget vonhat maga után. 1848-ban január 1-én az összes betétel 2.761,145 frt 29 kr. pp. volt. Ebből csak 246,000 frt (tehát nem is 10%) volt rövid lejáratú kölcsönökben elhelyezve. Azóta a viszony javult. 1858 elején a betételek 6 $\frac{1}{2}$ milliót tevé, ebből 2 $\frac{1}{2}$ milliónál több (38%) volt már rövid idejű kölcsönökben elhelyezve. 1865 végével a betételek mintegy 11 millió frtra rugtak, miből 4.500,000 frt (40%) rövid idejű kölcsönökben, 60% ingatlanokban, lekötve, mi a deposit üzlet természetével még ellenkezik. Egyébiránt a pesti takarékpénztár váltótárczájának állása mutatja, hogy az ország kereskedelmi központján sem találkoznak azon, időnként tetemes hitelre fektetett nagyobb mérvű vállalkozási üzletekkel, melyek kereskedelmi államokban válságokat idéznek elő az által, hogy nagy pénzhullámozást okoznak a belföldről a külföldre, és máskor ellenkező irányban, mint például Angliában.

Egyik nemzetgazdasági folyóiratunk 1864-ről 32 hazai takarékpénztár kimutatását közli. A betételekből (31 $\frac{1}{2}$ millió) közel 22 $\frac{1}{2}$ millió van ingatlanokra adva, melyek rövid időn vissza nem vonhatók. Válság idején hogy elégitenék ki a betevőket a pénztárak? A veszprémi takarékpénztár 978,000 frt betételben plane 938,000 frtot adott ingatlanokra, a körmöczi 300,000 frtból 287,000-et! A legjobb viszonyt látjuk a szegedi takarékpénztárnál (661,000 frt betételből ingatlanra adva 18,000 frt). Kedvező, helyes arányt tart a debreczeni és szepesi takarékpénztár is. Ha a külföldi letéti bankok hasonló elvek szerint kezeltetnének, mint többnyire takarékpénztáraink: egy sem állaná ki a válságokat. S miért nem buknak meg takarékpénztáraink? Mert csekély forgalmunknál és kereskedési viszonyainknál

fogva, oly válságok, minőket Angliában minden 6—8 évben látunk, nálunk elő sem fordulhatnak.

Nemzetgazdasági fejlődésünkkel és a forgalom emelkedésével takarékpénztáraink a jelenleg divó kezelési elveket nem tarthatják meg; az ingatlanokra adott kölcsönöket, melyek a letéti bankok természetével nem férnek meg, kénytelenek lesznek a hypothekar intézeteknek engedni, melyek csak oly arányban tartoznak a közvetített tőkét visszafizetni, a mely arányban a birtokostól a kölcsön visszafizetését maguknak biztosították, melyek ezen okból, a követelések és tartozások egyenlő lejáratúak lévén, válságos körülmények közé nem jöhetnek.

Másik hibája takarékpénztárainknak, a külföldi deposit bankokhoz képest, hogy igen csekély saját vagyonnal bírnak; 40—60 ezrenyi alaptőke milliókra terjedő betételekre nézve, nem nyújt elég biztosítékot.

A külföldi takarékpénztárak, valódi takaréktárak, egyedüli céljuk lévén a népben a takarékossgot ébresztetni, s a megtakarított fillérek biztos elhelyezésére alkalmat adni. Nem részvényes társaságok azok, hanem oly közintézetek, melyek vagy az ország, vagy a község által felállított organum által kezeltetnek. A betételek nem fordíttatnak váltóleszámitolásra és lombard-üzletre, hanem reál biztosítékra fektetett értékpapírok (vasuti elsőbbségi papírok, záloglevelek) vásároltatnak azokból; a mennyiben pedig a betételek nagyobb mennyiségben visszakéretnek, a községi vagy az országos pénztár előlegez a takarékpénztárnak. A pénztár nyeresége, bizonyos összegig, tartalék képzésére fordíttatik, azon túl pedig a községi, vagy országos pénztárba foly, oly intézetek javára, melyeknek célja a szegényebb néposztályok sorsán könnyíteni. A külföldi takarékpénztárak tehát nem letéti bankok; a vagyonosb osztály a bankokhoz viszi pénzét.

A deposit bankok üzlete, elmélet és gyakorlat által helyeseknek ismert elvei szerint, hazánkban a pesti kereskedelmi és a pesti iparbank által vezetettnek.

A jegybanknak a hitelynyújtásban még több óvatossággal kell eljárnia, mint a letéti banknak, hol a letétek visszafizetése néhány hétre kiterjeszthető. A jegybank tudja, hogy a mint tulságos hitelynyújtást tapasztal nála a község, azonnal hozzák pénztárához beváltás végett jegyeit, melyeket ily esetben saját tőkéjével kell beváltania.

Ha a jegybank természete nem engedi, hogy ingatlanokra adjon kölcsönt, még kevésbbé tűrhető, hogy az állam részére hitelközvetítő legyen. A mint a bank saját vagyont meghaladó bankjegyet adott át a kormánynak: a beválthatás lehetlenné válik. Az állam pedig rendesen nagy összegekért fordul a bankhoz. Már azért is veszélyes, mert ezzel tetemes összeg vonatik el a hitelközvetítést igénylő községtől. Aztán az állam nem szokta 3 hó alatt adósságát vissza

fizetni. A közönség pedig tudván, hogy a bankjegyek nagy részének földözétéül az állam hitele szolgál, valahányszor politikai bonyadalmak fenyegetnek, a banktól nagy mennyiségben követeli a jegyek felváltását. Az állam ekkor, tudván, hogy a jegyek beváltása ő miatta nem eszközölhető, felmenti a bankot azon kötelezettsége alól, hogy jegyeit beváltsa. Következik az agio az ércpénzre, a bankjegy elveszti természetét, megszűnik hiteljegy lenni, papírpénz természetét ölti fel, valamíg a banknak az állam, vissza nem adja fizetési képességét. A kormányok eleinte csak egy kis összegre nézve veszik igénybe a bank közvetítését, rövid időre; majd növekszik az összeg, s a fizetési határidők hosszabíttatnak, s az állambudgetben állandósítva látjuk a bank követelését, mint lebegő adósságot. Ezután a bank anticipál az államnak a kötetendő kölcsönökre stb. s hazafias érzelme tanusítására, a politikai viszontagságok közepette, a bankjegyet szorgalmasan nyomatja, sőt ércpénzalapját is kiadja. Ime, a jegybank és az állam közti viszony rövid története! Az eredményt ismerjük. Weninger úr ez okból kimondja, hogy a jegybank nem lehet hivatva arra, hogy állami hiteloperációkba bocsátkozzék. S ez is egyik ok a bankmonopolium ellen! A szabadalmas bank nagyobb tőkével bír, inkább ki van téve a kormányi kölcsön közvetítése csáberejének. Ebből aztán két válság áll elő: 1) mikor a bankjegy ércpénzzel beváltása megszűnik; 2) mikor e beváltás ismét megkezdetik. E két időpont közt a pénzrendszer kóros állapota uralkodik a nemzetgazdasági fejlődés hátrányára. S a beváltási képesség megszűntével a bank megszűnik hitelközvetítő lenni: mert direct e papírpénzt ad kölcsön, a mire nézve határt nem ismer, s így az egyedüli forgalmi eszköz mennyiségének meghatározása önkényétől függ, mi által az árakra a pénz mennyiségének önkényes változtatása folytán befolyást gyakorol. A hol a bankjegykiadást több bank eszközli: nincs oly nagy töke egy-egy ponton, a kormány tehát nem talál kielégítő pénzforrást; többszörös az ellentállás; nagyobb a félelem a közönség bizalma megvonásától stb.

Hosszasra nyulván már is ismertetésünk, mellőzzük, a miket értekező a bankjegy fedezetről s a különböző bank-rendszerekről ír, s áttérünk azon föltételekre, melyekhez kötetendőnek véli Weninger úr a jegybankok engedélyezését.

Ime e föltételek:

1. Jegybankot csak parlamenti engedély folytán alapíthatni.
2. Az ércpénzben teljesen befizetett bank-alap nem lehet kevesebb, p. o. egy millió frtnál.
3. Bankrészvényes csak belföldi lehet.
4. Egy-egy részvényes legfőlebb a bank-alap 2%-val lehet részes.
5. A bank részvényesei korlátlanul kezeshednek a bank tartozásaiért.
6. A bank legfeljebb 3 óra terjedő hitelt közvetít, és pedig csak váltó vagy bürzeképes papír alapján.

7. A bank egy-egy hitelkérőnek az alaptőkének legfőlebb 2%-káig közvetít.

8. A jegybank semmiféle hatósággal nem léphet kölcsönügyleti viszonyba.

9. A bank legfőlebb három annyi bankjegyet hozhat forgalomba, mint a mennyi alaptőkével bír, s a 6. pont alatt említett fedezet nélkül nem adhat ki bankjegyet.

10. A bank mindenkor köteles jegyeit kívánatra ércpénzzel becserélni.

11. A bankjegy 10 frtnál kisebb összegre nem szólhat. A bankjegyen szembetűnő legyen a bank czége. A bankjegy rajza, alakja, színe, a kormány engedélye nélkül nem változtatható.

12. A bankjegy elfogadására senkit sem kötelezhetni.

13. A bankrésztvények névre szólnak, s csak a bankigazgatóság jóváhagyásával ruházhatók át más személyre.

14. A bankigazgatóság hetenként részletes kimutatást ad vagyonállapotáról a hivatalos lapban, s a résztvényesek jegyzékét és a vagyonkimutatást a közönség részére nyitott üzleti helyiségben szemlélhetővé teszi.

15. A bankigazgatóság in solidum felelős a heti kimutatás számainak valóságaért.

16. A kormánybiztosnak joga van bármikor megvizsgálni a bank könyveit.

17. Minden vidéki jegybank üzleti összeköttetésbe léphet a pesti jegybankkal jegyeinek felváltása iránt; e célra megfelelő ércpénz biztosítékot nyújtván a pesti banknak.

18. A bank maga részére értékpapírokat nem vehet.

19. Az évi tiszta nyeresémények egy része tartalékképzésére fordíttatik, a melyet a bank tetszés szerint helyezhet el, s ingatlan birtokra is adhat.

20. A bank felszámítása és egyéb viszonyainak elintézése a létező általános törvények értelmében történik.

Ugyanez ülés másik főtárgya Schwarcz Gyula lev. tag előadása volt, ki a magyar birodalombeli gymnasiumok legújabb statistikáját mutatta be.

Schwarcz úr ez ügyben többet tett, mint elődei. Rovatos táblázatokat küldött szét mindenféle, melyeknek betöltését kérte az illető gymnasiumok igazgatóságaitól stb. Ezelőtt legfőlebb 126 gymnasium létezését tudták statistikusaink. — Schwarcz úr 1863-ban 166-ot fedezett fel. Ezek közül 67 nyolcz vagy kilencz osztályú teljes, 19 több mint 4, kevesebb mint 8 osztályú nagy, és 80 vagy kevesebb mint 4, vagy éppen csak 4 osztályú kis gymnasium. Felekezetek szerint ekkép áll a gymnasiumok statistikája. A római katolikusoknak van 37 teljes gymnasiumok 13,351 tanulóval; a görög-katolikusoknak van 2 teljes gymnasiumok 666 tanulóval; a protestansoknak 26 teljes gymnasiumok, több mint 7659 tanulóval; az unitariusoknak 1

gymnasiumok 243 tanulóval; a görög nem egyesülteknek 1 gymnasiumok 209 tanulóval.

A magyar birodalom összes (166) gymnasiumában, több mint 30,383 tanuló tanul. E szerint esik a magyar birodalomban minden 35 □ mérföldre és minden 492 lakosra, egy gymnasiumi tanuló; Poroszországban minden 29 □ mérföldre egy gymnasium, és minden 325 lakosra esik egy gymnasiumi tanuló; Franciaországban minden 567, Hollandban minden 2017, Spanyolországban minden 748 lakosra esik egy gymnasiumi tanuló. Reáliskoláink száma 29, tanulóik száma 2550. Poroszországban a reáliskolák száma 73, több mint 20,000 tanulóval. Míg tehát Poroszországban a gymnasiumi tanulók száma a reáltanulókéhoz úgy áll, mint 2:19: 1-hez, nálunk a gymnasium tanulók száma a reáliskolai tanulókéhoz 12: 1-hez. Poroszországban minden 61 □ mérföldre esik egy reáliskola, minden 891 lakosra egy reáliskolai tanuló; nálunk minden 308 □ mérföldre, minden 500 lakosra egy reáltanuló. Felekezetek szerint esik nálunk a róm. katolikusoknál 487 lélekre 1 gymnasiumi, és minden 4028 lélekre egy reáltanuló; minden 1538 görög- és örmény katolikusra esik egy gymnasiumi, és minden 277,737 görög- és örmény-katolikusra egy reáliskolai tanuló; minden 1686 görög nem egyesült lakosra egy gymnasiumi, és minden 19,680 görög nem egyesültre egy reáliskolai tanuló. Minden 356 zsidóra egy gymnasiumi, és minden 1103 ra egy reáltanuló. Az unitariusoknál minden 150-re esik egy gymnasiumi tanuló. Mi a nemzetiségeket illeti: a magyaroknál 250-re esik egy gymnasiumi, s 3791 magyarra egy magyar reáliskolai tanuló; 534 németre egy gymnasiumi, s 1467 németre egy reáliskolai tanuló; 1268 rumán lakosra egy gymnasiumi, s 55,567 rumánra egy rumán ajkureáliskolai tanuló; minden 1056 szerbre és horvátra esik egy gymnasiumi, s 12,578 szerbre és horvátra egy reáliskolai tanuló. Az örményeknél minden 122 lélekre esik egy gymnasiumi tanuló, míg a ruthéneknél 19,863-ra esik egy; reáltanodába örmény és ruthén nem is jár. A protestansok számarányát nehezebben deríthetni ki. Valószínű, hogy minden 261 protestansra egy gymnasiumi, minden 3161 ágost. vallásúra egy reáliskolai, és 75,315 helvét hitvallásúra egy reáliskolai tanuló esik.

Az első osztályú gymnasiumi tanulók közül hányan jutnak fel a felsőbb osztályokba? — nem könnyű kérdés. Értekező nagy fáradsággal azon eredményre jutott, hogy nálunk az első osztály után elmarad 33%, a negyedik osztály után 58%, a hatodik osztály után 77.2%, és a hetedik után 77%. Reáliskoláinkban az ötvenes évek alatt az összes első osztályúak közül csak 20% ért fel a legfelső osztályba, jelenleg nem jut fel több 10%-nál. Nem igen örvendetes eredmény.

Meg kell még emlitenünk, hogy értekező egy nagy szorgalommal egybeállított térképet is mutatott be, mely a magyar birodalombeli gymnasiumi, reáliskolai, egyetemi, műegyetemi és egyéb szaka-

kadémiái, képezdei, semináriumi tanfolyam földirati elterjedését tünteti fel.

Mind e becses térkép, mind azon igen tanulságos adatok, melyek a mai előadásban foglaltattak, Schwarcz Gyula úrnak a közoktatásról írt nagy munkájában fognak megjelenni.

Ápril 9-én, a philos., törv.- és történettudományi osztályok ülésében, Fest Vilmos rendes tag, ki a múlt évben Magyarország útairól alaposan értekezett, ez alkalommal az országos útakra, vagyis közútaink azon osztályának ismertetésére tért által, a melynek egyes vonalai nevezetesebb városok, vagy több megye kölcsönös kereskedelmi forgalmának közvetítésére szolgálván, országos érdekekkel bírnak.

Az illető úttérképre, melyet bemutatott, hivatkozván, felemlíti értekező, hogy a most fenálló országos utak száma 258-ra megy, hogy azok közül 132 már egészen, 99 csak részben van kiépítve, ellenben 27 még egészen csinálatlan állapotban van; hogy egyetemes hosszúságuk hozzávetőleg $1750\frac{3}{8}$ mérföld, s hogy ezek közül $1117\frac{1}{8}$ mérföld ki van építve, ellenben $633\frac{5}{8}$ mérföld még természetes állapotban levén, tökéletes helyreállításukra közelítőleg 50.873,163 frtnyi költséget fognak igényelni.

Ily rendkívüli áldozatot hozandó, — úgymond értekező — joggal követelheti a nemzet mindazoktól, kik az útcsinálás ügyével majdan megbízandók, hogy kellő szakavatottsággal felruházva, legelső feladatuknak s szent kötelességüknek tartsák, ernyedetlen buzgalommal oda törekedni, hogy hazánk helyi viszonyainak helyes felfogása mellett, úgy intézkedjenek, hogy az útépités a lehető legnagyobb takarékoszággal és legolesőbb modorban eszközöltessék.

Mint igen befolyásos tényezőt értekező e tekintetben az utaknak helyes kitzzését, de főleg a köpályáknak adandó szélességet hozza fel, megjegyezvén, hogy a fennebbi költség-fejlesztésnél azon feltételből indult ki, miként az utak köpályája, a most divatozó gyakorlat szerint, legalább is 18 lábnyi szélesre építtessék.

Ámde az alföld sok vonalán, s más oly vidéken, hol a köanyag előllítása rendkívüli költsékezéssel jár, a forgalom nem épen oly élénk, semhogy kisebb szélességgel is meg ne lehessen elégegni, s minthogy a könnyű közlekedés érdekében fő dolog az, hogy minél hosszabb — habár keskenyebb — köpályák létesüljenek, a czélnak jelesen ily nagy területű és pénzszegény országban meg lesz feelve, hogy ha legalább addig, míg lendület nélkül lekötött kereskedelmünk pangásából kibontakozik, az úttöltésnek megadatik ugyan a szokásos 30 lábnyi szélesség, hanem maga a köpálya szélessége 12 lábra, azaz: két szekérvágásnyira korlátoztatik, ez által legkevésbbé sem zavartatván a szemközt jövő szekereknek a (30 láb széles töltésen lehetséges) kitérése.

Ezen megszorítás az illető útvonalakra alkalmazva, azoknak építési költségei közelítőleg egy harmaddal, azaz: 16.395,698 forint-

tal fognak csökkenni, s így az összes költségek 51.873,163 forintról 35.477,465 forintra szállandanak le; s ez a költségek azon lehetőleg minimumának tekintendő, mely a jelenleg fennálló országos útainak még hátralevő kiépítésére, a legkedvezőbb viszonyok között is, szükségeltetni fog.

De midőn a közlekedések újabkori fejlődésére fordítjuk figyelmünket, nem hűnyhatunk szemet azon óriási haladás előtt, melyet főleg a vaspályák folyton szaporodó száma és kiterjedése, nem csak a belforgalom fokozására, hanem egyáltalán a kereskedelem sokféle elágazó irányzataira is mérvadólág gyakorolt.

Hogy ezen haladás új forgalmi viszonyokat szült, hogy ez új viszonyok közlekedéseinkre nem maradtak befolyás nélkül, hogy ezen befolyás úthálózatunk módosítását, illetőleg kiegészítését s czélszerű rendezését parancsolólag követeli, ki vonhatná kétségbe? A kérdés csak az! vajjon hol, miként és mily terjedelemben kellend módosítani, egészíteni s rendezni?

Támogatva a megyékben székelő megyei mérnökök becses közlései és segítve saját tapasztalatai által, értekező oly javaslat létrehozását tűzte ki feladatául, mely minden hazai állapotok számbavételével készítve, mint gyenge kísérlet, ha csak első talpkövíül szolgálhasson azon alap letételére, melyen tovább építve, döntő helyen annak idejében véglegesen fognak határozni ezen fontos ügy fölött.

A javaslat megyénként tárgyalja a rendezendő úthálózatot, felemlíti a szükséges kiegészítéseket, az úthálózatba felveendő, vagy belőle kihagyandó útrészeket, nem mellőzván sehol a helyi viszonyokhoz mért indokolást; így például Nyitramegyére nézve következőleg szól a javaslat.

Öt megye, nemkülönben Morva- és Osztrákországtól környezve, Nyitramegye kereskedelmi viszonyai kiváló figyelmet érdemelnek, s azért minden módon azon kell lenni, hogy e terménydús megyének úthálózata ott, a hol hiányos, czélszerűen kiegészítessék. E czélból a fennálló úton kívül, főleg még a következő vonalak figyelembe veendő:

a verbó-brezova-miavai és a brezova-szenicz sasvári vonal; minthogy e két vonal Miava, Verbo, Verbócz, Brezova és Szenicz iparvárosokat nem csak egymással, és a szomszédos vidékkel, hanem a hohenaus vasúti állomással is közvetlen kapcsolatba hozza; továbbá:

a bori-pöstyéni útszakasz, mely az imént érintett vonalak közvetítésével, a szakolczai és holtsi vidéket, valamint a nagyszombat-vágújhelyi országos utat, a diószeg-jablunkai államúttal kapcsolja össze, és egyszersmind a híres pöstyéni gyógyfürdőt érinti; a rendes postajárásnak pedig közlekedési eszközül szolgál:

a beregszeghszeredi útszakasz, mert Szered, Galgócz, Vág-Ujhely, s a Trencsén megyébe felnyúló Vág vidékét a szeredi, s illetőleg a diószegi vasúti állomásokkal egyenes irányban kötven

össze, ezen környék anyagi érdekét nem csekély mérvben fölélesztendi. Megjegyzendő, hogy ezen négy vonal — fontosságánál fogva — az illető községek magán szorgalma és erejével czélszerűen megépíttetett már, és jelenleg is jó karban van.

A megye érdeke továbbá kívánja, hogy országos legyen:

a szomorfalva-belicz-zliechovai fontos közlekedés, miután alsó részén, Belicztől Szomorfalváig, a többi közt sok építő és tűzifa szállíttatik a megye e részbeni szükségletei ellátására, e mellett pedig ezen irány a Nyitra folyó nagy terjedelmű balpartjának egyedüli közlekedési útja, melynek hiánya mostan annyival érezhetőbb, mivel árvízkor az egész táj el van zárva a megye többi részeitől. — A szóban levő útnak felső része pedig Belicztől Zliechováig a Belanka völgyét követve, nem csak 30 községnek egyedüli útja, hanem egyszersmind Trencsénmegye Illava vidékét és a zliechovai kincstári üvegghutát is, melyből évenként száz meg száz szekér üveg neműekkel megrakottan szállíttatik lefelé, hozza kapcsolatba Nyitramegye déli részével.

A belankai völgy érdekében még kívánatos, hogy

a divék-újfalui-nomaki útdarab is országos kezelésbe vétessék, minthogy az előbb említett zliechovai vonalat az alsó-kubini országos úttal kötvén össze, egyszersmind a Thurócz és Árva felé irányuló forgalmat segitendi elő. Nyitra és Bars megyék közös érdekében alapszik továbbá, hogy

a privigye-handlova-újlehotai közlekedés is figyelembe vétessék.

Szintügy kívánja Barsmegye és az ottani felvidék anyagi jólétének előmozdítása, hogy

az oszlány-maróti útnak azon része, mely Skétró helység környékén, Nyitramegye határán belől esik — Barsmegye módjára, szintén országosan kezeltessek; továbbá:

a czélszerűség és gazdálkodásnak számot vetve, igen kívánatos, hogy a galgóc-alsó-kubini országútnak azon része, mely Nédzsértől Tótrónán és Moskócson át még tovább terjed, a nédzsér-gajdel-znyováraljai szakasz által pótolassék, mert amaz nagy hegyeken vonulván át, már most is kerültetik, miután Turóczmegyében, sokkal czélszerűbb irányban, a znyováraljai részlet már megépült, minél fogva Nyitramegyében is:

a gajdel-znyováraljai darab szintén országos kezelésbe volna átveendő. Ellenben az országos utak sorából kihagyandók:

a nézsér-tótrónai, valamint a verbo-krajna-miavai országos útvonal.

Hasonló módon adván elő a többi megyék úthálózatát; értekező azt jegyzi meg, hogy az országos utak sorában több vonal találtatik, mely jelentőségénél fogva méltán megérdemli, hogy az államutak közé soroztassék, s azért kénytelen ezekhez még egyszer visszatérni, mivel, ha ezen főközlekedési erek azontúl is a birodalmi

kincstár által fognának kezeltetni és fentartatni, az ország helyesen felfogott érdeke azt hozandja magával, hogy azoknak száma, illetőleg kiterjedése, az örökös tartományok államútaihoz mérve, megfelelő arányban szaporíttassék.

Ezen viszonyos arány közelebb megítélésére, értekező megmutatja, hogy például Lombárdiában (midőn még osztrák birodalomhoz tartozott) minden négyszeg mérföldre jutott egy egész folyó mérföld, holott Magyarországon egy négyszög mérföldre legkevesebb, azaz csak 0.148 folyó mérföld esik, míg Csehországban már 0.58, közep számmal pedig az örökös tartományokban 0.4 mérföld, tehát átlagosan háromszor több van, mint Magyarországon, miből látni való, hogy ezen kiosztás mellett az ország tetemesen meg van rövidítve. Miután azonban a főutak kiterjedése nem csupán az ország nagyságához arányosítandó, hanem azonkívül még a népesség és adóképesség is figyelembe veendő, ez utóbbi két tényező pedig aránylag véve — inkább a Lajthán túli tartományok előnyére mutat, s a méltányosság határai közt maradandó, csak azt kívánja értekező, hogy számunkra legalább 0.26 mérföld állapíttassék meg egy-egy térmérföldre, s e szerint az egész országnak legalább is 1032 mérföldnyi államútai legyenek. E nézetből indulva ki, s számot vetve a fennálló forgalmi viszonyokkal, értekező kellő indokolás után még következő utakat ajánl állami kezelésbe vételre:

Az oroszvár-pozsonyi, sopron-győri, szered-galgóczy, németikorporna-zólyomi, sverczinovetz-saibusai, pest-váczi, rozsnyó-igló-krakói, bártfa-andrejova-orlichi, nyiregháza-ungvár-leMBERGI, debreczen-nagy-károly-técsői, katalin-tisza-ujlaki, munkács-leMBERGI, laczháza-baja-szabadka-pétervári, szegszárd-soproni, a szegszárd-kaposvári, győr-keszthelyi, szered-hodonin-brünni, esztergam-trencsin-hrozenkai, ipolyság-szobbi, makó-szolnok-zólyomi, tiszolcz-szandeczi, eperjes löesei, bártfa-szandeczi, miskolcz-tokaj-kolosvári, tokaj-ungvári, s. a. újhely-leMBERGI, debreczen-miskolcz-rózsahegy, nagy-várad-dévai, csaba-déva-n.-szebeni, körösladány-n.-várad, kalocsa-debreczeni, lugos-pancsovai, baja-zombori.

Ellenben az országos utak közé, visszasorozandóknak véli: az oroszvár-köpcsén-bergi, német-selmeczi, bártfa-zboró-orlichi, szigetkapniki, laczháza-kún szt.-miklós-szabadkai, temesvár-fehértemplomi és arad-zámi államútakat.

A mint ezekután értekező jelen javaslatában ajánlja, az új úthálózat kiterjeszkednék $1701\frac{1}{8}$ mérföld országos és $1032\frac{1}{8}$ mérföld állami útakra, összesen tehát 2734 mérföldre. Szembe állítván ezen vonalakat, a most fennálló $1750\frac{7}{8}$ mérföld országos és $587\frac{3}{8}$ mérföld hosszú állami úttal, kitűnik, hogy az új javaslatban foglaltak hossza összesen $385\frac{4}{8}$ mérfölddel többre rúg; holott a két rendbeli osztályt egymástól elkülönítvén, lesz az országos utak javasolt hossza 49 mérfölddel csekélyebb, ellenben az állam-utaké $444\frac{4}{8}$ mérfölddel nagyobb a mostan fennállóknál. Minthogy az új

úthálózat szerint $395\frac{1}{8}$ mérföldre legnagyobb részt még kiépítetlen útakkal bővítetik közútaink egyetemes hossza, ennek folytán az építési költségek is szaporodnak; ezek hozzávetőleg 20.900,000 frttal levén kimutatva, a fennállóknak még hátralevő 633 mérföldjének építése pedig 35 500.000, s végre a csinálatlan $913\frac{3}{8}$ mérföld állami útaké még 7.300,000 frtot igényelvén, közútaink eddigelé még kiépítetlen $1119\frac{3}{8}$ mérföld hossza összevéve 63.700,000 frtnyi költséget szükségelne tökéletes helyreállítására.

Azon esetben tehát, hogy ha (a fenforgó nagy közjogi kérdések nem oldathatván meg) államútaink még továbbra is a birodalom közös ügyei közt foglalnának helyet, magától értetlik, hogy ezen ropant költség fedezéséhez az álladalmi kincstár aránylagos részlettel volna köteles járulni.

Tekintettel az új javaslatra, értekező ezen hozzájárulást 20.000,000 frtra számítja ki, s e szerint még 43.700,000 frt az ország terhére esnék.

Egyébiránt hazánkban most derültebb jövő hajnalodván, fel nem tehető, hogy államútaink még soká fognának birodalmi kezelés alatt maradni, hanem inkább azt kell hinnünk, hogy nincs távol az idő, midőn azok törvényileg ismét az ország teendői közé fognak visszakkerülni.

Ha állam-útaink, mint reméljük, országos kezelésünk körébe visszakkerülnek: akkor az állam és országutak közt fennálló különbség magától megszűnvn, magunk erejére leszünk ugyan utalva; de a dolog lényege nem fog in ultima analýsi valami aggasztó változáson keresztül menni, különösen azért nem, mert a mostani gyakorlat mellett Magyarország egyetemes adózó lakossága épen úgy járul a többi tartományok államútaihoz, mint ezek viszont a mienkhez, csupán azon figyelemreméltó különbséggel, hogy a Lajthán túl aránylag sokkal több államút létezvén, a kölcsönös hozzájárulásban Magyarország nyilván túl van terhelve. Ellenben megszűnvn ezen viszonyos állapot, megszűnik a kölcsönös hozzájárulás is; az ebből eredő megtakarítás pedig az országban marad, saját útaink beruházására levén fordítható.

Egyébként megvallja értekező, hogy kísérletként előadott javaslata, mint egyes ember gyarló erejéből eredő mű, kétségtelenül sok hiányban szenved, s minden esetre még megfelelő javításokon kell hogy keresztül menjen, főkép azon esethen, ha az Országos Magyar Gazdasági Egyesület hazánk vasúti kérdését fejtegető két emlékirata pusztá holt betű nem marad, hanemha valósulni fognak mindazon vaspályák, melyek ezen jeles emlékiratokban hazánk kereskedelme és anyagi jobblétének előmozdítására ritka alaposággal tervezvék.

Ezekután értekező rövid pillanatot vet országos útaink mostani állapotára, s ebből következtetést vonva a jövőre, különösen azon kérdést pendíti meg, ha vajjon gyakorlatban levő útépitési és fentartási rendszerünk további alkalmazásától várhatók-e oly eredmények,

hogy ezentúli fenmaradása óhajtható, avagy nem volna e célszerűbb helyette más eszközöz folyámodni?

Ha a múltá tekintünk vissza, — úgymond értekező, — általában tapasztaljuk, hogy országos útáink állapota, néhány megyét kivéve, inkább rosszabb lett, de semmikép sem jobb, mint volt 1848 előtt, sőt aggodalommal látjuk, hogy a pólyáiban tengődő útesinálas nálunk, a helyett, hogy a mai kor igényeihez képest fejlődött volna, mindinkább hanyatlott, az ország anyagi jólétének és vagyonosodásának nyilvános hátrányára.

E szánandó hátramaradás egyik oka abban rejlik ugyan, hogy a természet maga igen mostohául bánt nálunk azon anyagi kellékek felosztásával, melyek jó utak életbeléptetésére föltétlenül megkívánatnak; — de lényegébe hatván a dolognak, az sem tagadható, hogy a bajnak más befolyásosabb kütfője mélyebben gyökeredzik, s leginkább azon rendszerben rejlik, mely az országos útiügynek kezelésében maiglan is mérvadó. Ugyanis:

A fennálló utasítások szerint a közmunka kezelésére, illetőleg ellenőrködésére, s ebből folyólag az útesinálasra is első vonalban a kerületi szolgabírák, ezek után pedig a megyék vannak hivatva. Ámde a szolgabírák, ezer meg ezer törvénykezési és közigazgatási ügyekkel annyira el vannak foglálva, hogy az útesinálasra, még ha különben értenének is hozzá, annyi időt szentelni nem képesek, mint a mennyit ezen, sok munkával és fáradsággal járó feladat sikeres teljesítésére szükségképen szentelni kell.

A megyékben székelő mérnökök ellenben inkább csak szenvedőleges állásra vannak szorítva, miután e részben teendőjük csak abban áll, hogy az összeirt közmunkaerő fölött a megyei főkimutatást szerkesztik, s ennek alapján az évi költségvetést összeállítják; hogy a munkaköteles helységek közt a munkafeladatokat papiroson kiszabják; hogy új építkezésekről és kijavításokról terveket és költségvetéseket készítenek, s végül a közérővel eszközölt útimunkát a szolgabírák közbenjárásával helyszínilag megvizsgálják és átveszik. Így tehát a szakértők, ezen utolsó functiót kivéve, leginkább csak számtalan meddő szobamunkára, nem pedig — mint a dolog természete kívánná — gyakorlati működésre vannak útálva.

Könnyen érthető, hogy az útkezelésnek ily célelles, mondhatni fonák felosztása mellett országos útáinkon valami fényes eredményt kivívni eddigelé nem sikerülhetett, s mindaddig sikerülni nem is fog, míg ezen szenvedő állapot gyökeresen orvosolva nem lesz.

Mindezekhez járul még más főakadály, s ez: a jelen korszelemmel többé meg nem férő ingyenes közmunka rendszere, mely nálunk — fájdalom — még mindez ideig fenmaradt és teljes gyakorlatban van, daczára annak, hogy a nép nyomasztó és aránytalanul felosztott terhét mélyen érzi, s általános idegenkedéssel viseltetik a közmunka ingyen teljesítése iránt.

Igaz, hogy a régiek, — nevezetesen a rómaiak, hasonló rend

szer mellett bámulatos műveket és még romjaiban is csodálatra méltó emlékszerű építményeket hoztak létre; úgy de nem kell itt szem elől tévesztetni, hogy ezen nagyszerű művek többnyire csak meghódított tartományok népei, s a hatalmas Róma jármát nyögte rabszolgák veritékéből eredtek *), mint valóságos kényszermunkák, a milyenek csak kényuralom alatt kedvelhetők, de az új kor intézményeivel karöltve járó jogegyenlőség elvével többé meg nem férnek. Innét van, folytatja tovább értekező, hogy, ha egyéb feudális viszonyokkal a kényszer-munka mégis átszállott a későbbi korszakra, Európa mivellett nemzetei az elavult rendszer árnyoldalain okulva, azt nem csak régen eltörölték már, hanem a legszebb sikerrel jutalmazva, más, korszerűbb intézményekkel pótolták, a melyek most felbátorító példák gyanánt szolgálván, azon meggyőződéshez vezetnek, hogy az ingyenes közmunka feláldozása Magyarországon is csak üdvös hatást fogna közlekedéseink fejlődésére gyakorolni.

Hogy e fontos kérdésben tisztán láthassunk és ítélhessünk, értekező, most az országos közmunka ügye körül gyakorlatban levő rendszer megismertetéséhez fordul, s gyakorlati alkalmazása alatt szerzett tapasztalatokhoz folyamodván, így folytatja tárgyalását:

A ki figyelemmel kísérte az imént elmondottakat, azonnal észreveheti, hogy az ingyenes közmunka ügye végtelen bonyodalmakban szenved, s azért gyakorlati alkalmazásában is leirhatlan nehézségekkel küzdökdik; de nem is a legigazságosabb alapra levén fektetve, a dolgozó nép általános ellenszenvével találkozók.

Mily roppant munkát okoz a többi közt már csak a közérőnek évenként ismételt összeírása, mely mindamellett hogy mázsza számra érkeznek be az összeírási táblázatok, majd mind hiányos; mert a község előljárói és a többi lakosok érdeke közös levén, amazok nem csak hogy nem akadályozzák, hanem még előmozdítják a módot, mely alatt a község a közmunka alól legügyesebben kivonhatja magát, jelesen azon gyakori esetekben, midőn a szolgabírák, számtalan hivatalos teendőik miatt a helyszínén személyesen meg nem jelenhetnek. — E mellett az összeírásoknak a központban való rendezése és egybefoglalása, valamint több hatóságon keresztül menő tárgyalása huzamosb időt rabol; az összeírások tehát későn érkeznek vissza a megyékbe, a munkafeladatok pedig sokszor június előtt nem állapíthatók meg, a tetteges végrehajtás tehát szintén elkésik, s így minden rendszeres munka és kezelés megghiúsulván, az év lefolytával néha a szolgáltatmányok fele sincs bevégezve.

Más baj az, hogy a mezei munkák közben nem köteleztethetnek a közmunkások akkor megjelenni, mikor a legszükségesebb volna; de különben sem jelennek meg pontosan; így különösen a kavi-

*) A nagyszerű római utakat, melynek nyomai maig fenmaradtak, nem rabszolgák, hanem a legiók készítették. S z e r k.

csolási munkák legcélszerűbben nedves őszi időben eszközöltetnek; ilyenkor azonban a többnyire silányul ruházott közmunkások irtóznak a helyszínére kimenni, s inkább honn maradnak a fűtött szobában, — a szűken kimért úti személyzet pedig kénytelen számtalan járás-kelest eredmény nélkül tenni, ezáltal saját hivataloskodásától tökéletesen elvonatván. Olykor ellenben töméntelen nép egyszerre jelen meg, s ekkor a munka tetszés szerint foly, mert se beokúlt útkaparók, se rendszeres felügyelők kellő számban nincsenek, és nem is lehetnek, mivel az országos építő-alap csak nyers erőből áll, csekély pénztára ellenben majdnem mindig fenékig ki van merülve. Így valóban nem csoda, hogy a már különben is csekély munkatartozás elporlik észrevehető eredmény nélkül.

Fokozza a veszteséget még számtalan más visszaélés, melyek a közmunkaerő hovaforditására nézve napi renden vannak. Itt például butorok szállítására használtatik ezen erő, ott a megyeházakból havat kihordani, s viszont tüzfát kénytelen oda szállítani; itt valamilyik úti-biztos szántóföldjeit művelteti vele, ott egy befolyásos rokon a szerződésileg elvállalt kincstári zab- vagy gabnaszállítmányokat eszközöltet általa; itt ügyes ürügy alatt magánépítkezésekre, ott falusi utak tatarozására fecséreltetik el az országos közerő, a dolog nem vétetvén az illetők által oly szigorúan azért, mert csak *ingyen* munkáról van szó, mely — okoskodásuk szerint — az országnak amúgy sem kerül semmibe; de fokozza a kárt elvégre még az is, hogy a közmunka-köteles nagy ellenszenvvel viseltetvén az *ingyen* munka iránt, ennek elkerülése végett minden cselt elkövet annál is inkább, mivel őt ezen törekvésében esetleges kedvezmények is segítik; alkalom nem hiányozván arra, hogy majd templom építés, majd folyószabályozás, majd marhavész tekintetéből hol egyes községek, hol egész vidékek a közmunkai szolgálat alól fölmentetnek, nem is tekintve azt, mennyire függ a munka-teljesítés a végrehajtó közegek egyéni erélyességétől, s míg némely járások leróvják a szolgálatot, mások egy vagy két, sőt több évi tartozásukkal következetes adóssai maradnak az országos építő alapnak.

Hozzá járul még azon sajnos tapasztalás, hogy itt-ott épen az előkelők és vagyonosabbak, a helyett, hogy jó példával mennének elő, sok esetben nem dolgozzák le munkafeladatukat, hanem ezekkel hátralékban maradnak, minden büntetés és kellemetlen következés nélkül. Ezen mulasztás, és még inkább a hanyag községek télenlensége, a szorgalmasak között is ragályos nyavalyaként elharapódzik, ezeket is lehangelja, s elvégre is az erkölcsiség súlyedésének örvénye felé vezet; a nép pedig a helyett, hogy üdvös munkásságra serkentetnék, inkább csak azon törekszik, miként lehessen munkatartozása alól leügyesebben menekülni, s e célz elérésére folytonos harcra állítja magát a végrehajtó hatalmat.

De ha végképen meggondoljuk, hogy a közmunkások a munkahelytől sokszor távol lakván, két, három, sőt több mérföldre kényte-

lenek utazni, hogy ezen mozgalom nem csak a munkásokra nézve felette nyomasztó, hanem, mivel a jövet menetet be kell számítani azoknak munka-tartozásába, az orsz. építő alap is tetemesen megrövidítetik; ha megfontoljuk, hogy a közmunkások csak silány, rossz számszámokkal bírnak, melyekkel jó munkát, jelesen a kö- és kavics fejtésnél teljesíteni nem képesek, hogy nem ritkán csak fiúk, leányok, vagy gyenge aggastyánok, s azok is csak délelőtti 10—11 órákor jelennek meg, délutáni 3—4 óra tájban már ismét haza sietvén; hogy számos megyében köhiány miatt csinált utak még nem levén, a köz-erő legfőlebb a töltéseken támadó gödrök és kátyúk kiegyengetésére, kerékvágások behuzására, útarokok készítésére s több efféle sísiphusi munkákra fecsértetik; ha továbbá nem feledjük, hogy az útbiztosok fel vannak hatalmazva bizonyos mennyiségű igás erőt hivataltos útazásaikra felhasználhatni, és sokan közülök e czím alatt a köz-erőt ugyancsak kizsákmányolják; ha végül figyelembe vesszük, hogy a gyalog és igás napszámok közti arány néhol oly kedvezőtlen, hogy azoknak czélszerű felhasználása lehetetlen; ha mindezeket — mond értekező — mérlegbe vetjük, nem lehet el nem hinnünk, hogy a természetben teljesítendő közmunka fennállásáig közlekedési eszközök, fájdalom, a haza anyagi érdeke és jólétének érzékeny kárára kellő tökélyre emelkedni csakugyan nem fognak.

De nem felelhet meg ezen rendszer a mai kor igényeinek még azért sem, mert a közmunkatartozás nem levén igazságos alapra fektetve, aránytalanul nehezedik az ország egyes polgáraitra.

Igy például egy 100,000 frt értékű ház tulajdonosa — az utasítás szerint — csak hat gyalog napszámmal járul a közmunkához épen úgy, mint egy 200 frt értékű házzal bíró zsellér; egy feltelkes gazda pedig, kinek összes telki birtoka két-három ezer forintot, silány vidéken csak 6—700 forintot, vagy ennyit sem ér, a maga négy ökre után nyolcz igás napszámot tartozik szolgálni.

Szint' ily kirívó aránytalanságot mutat az egy telkes gazda és nagy földbirtokos közti összehasonlítás; mert a tapasztalás szerint, péld. egy a legelő illetőséggel együtt mintegy 30 hold földdel bíró telkes gazda, belterjes gazdaságához csaknem kivétel nélkül 4 igavonó állattal van ellátva, míg egy nagyobb — mondjunk — 1000 hold föld birtokosa csak minden 100 hold és rét után tart egy négy igás marhából álló fogatot.

A harmincz holdas földbirtok tehát nyolcz igás napszámmal, ellenben az 1000 holdas birtok csak $8 \times 10 = 80$ ily napszámmal járul a közlekedési teherhez; következésképen a 34-szer nagyobb birtok nem visel — a mint az osztó igazság magával hozná — 34-szer, hanem csak 10-szer nagyobb terhet; ezen különbség pedig a szerint növekedik, a mint a földbirtok nagyobbodik.

A közmunka fősúlya igavonó állatra levén vetve, önként következik, hogy a nemzet azon osztályai, melyek vonó állatokat tartani kénytelenek, legsúlyosabban érzik a közmunka terhét. Már pedig

Magyarország kiválólag földmivelő ország lévén, önként következik az is, miként ezen teher leginkább csak a földbirtokost, más szóval — a földmivelőt sújtja, tekintet nélkül arra, hogy a nemzeti gazdaságnak éppen ezen legjelentékenyebb ága, a földmivelés—ily nyomás alatt sinlődven, nem emelkedhetik fel azon állásra, melyet honunk anyagi érdekében el kellene foglalnia.

Ellenben mily elenyésző parányisággal járulnak, a mostani gyakorlat szerint a közlekedések előállításához mindazon tényezők, melyek esetleg vonó állatokkal ugyan nem, de másként annál nagyobb vagyonnal bírnak, s a jó utak előnyeit éppen úgy sőt sokkal nagyobb mérvben élvezik, mint a földmivelő osztály?

Így nevezetesen a gazdag tökepénzesek, vagyonos házi urak, s nagyban üzérkedő kereskedők, kik ezekre menő jövedelmeik dacára csak hat illetőleg három gyalog napszámmal, tehát éppen csak annyival járulnak a közmunkához, mint a legszegényebb zsellér; így a sok kézműves, iparos és gyáros, de különösen az országban létező vaspálya-gőzhajózási társulatok s más oly vállalatok, melyeknek élete és fölvirágzása első vonalban csak jól rendezett s jó karban tartott útaktól várhat állandó lendületet. Mindezek, bizonyára, inkább csak híréről ismerik a közmunkát, terhéhez azonban alig járulnak valamivel hozzá; s ez az, a mi az igazság és egyenjogúság elvébe homlok-egyenest ütköztvén, az ingyenes közmunka iránt általános idegenkedést gerjeszt mind azoknál, kik ama kiváltságosak irányában túlterhelve, tulajdonképen a jármot húzni kárhoztattak.

Ennyi hiánya s árnyoldalai a fennálló rendszernek, parancsolólag követelik, hogy a közterhek ezen neme is valahára okszerű s a mai korszellemmel megférő, de egyszersmind igazságos alapra állított intézménnyel cseréltesse föl.

Mint minden más közteher felosztásánál, úgy itt is csak azon föelvezh kellene ragaszkodni, hogy haszonaránylag történjék a hozzájárulás, hogy tehát mindenki azon arányban járuljon az országos utak készítéséhez is, a melyben azokból hasznot húz.

Ezen elv szerint — folytatja értekező, — Lónyay Menyhért „Hazánk anyagi érdekei“ című jeles munkájában olvasható szavait idézve, „az országos útvonalak az egész nemzetnek hasznára lévén, viselje az országos utak költségeit az egész ország. Azáltal, ha valamely országban a fővonalok tökéletes úttal láttatnak el, nyer az ország minden tagja, mert az egész nemzet tényező-ereje, nemzeti gazdagsága növekszik, mi a nemzet minden tagjára üdvös befolyással van. Hasznosak az országos utak a kereskedő osztálynak, mert jó közlekedési eszközök nélkül virágzó kereskedés nem is létezhetik; nyer az iparúzó és gyáros osztály, mert ipara vagy gyára feldolgozásához szükséges nyers anyagokat s termékeket a természet helyéről az elkészítés helyére rendesen, szállítani kell. de az elkészített árukat eladhatás végett az ország minden vidékeibe ismét szét kell küldeni; nyer a földmivelő osztály, mert termékeit csak úgy ad-

hatja el jó áron, ha a közlekedési eszközök által a kereskedés, gyár- és műipar virágzó állapotra emelkednek, és ha termékeink árában a tökéletesült közlekedési eszközök által a szállítási költség mindinkább kisebbedik; de végre nyer a töképezés osztály, mely tökélt csak úgy jövedelmezteszheti biztosan, ha a nemzet mind kereskedési, mind mű- és gyáripari tekintetben emelkedésben van, és minden lakos, ki az útazásnál a tökéletesített útnak kényelmeiben részesül.⁴ Mind ezeket figyelembe véve, értekező nézete szerint, legigazságosabb s egyszersmind legsikeresebb is volna, hogy ha mindenki vagyona, illetőleg jövedelme arányában készpénzzel járulna a közlekedési teherhez, mi végből a törvényhozás útján megállapítandó egyenes adó annyival volna pótolandó, a mennyi országos útink folytatólagos kiépítésére s ápolására az évi költségvetés szerint szükségeltetni fogna.

Mihelyt tehát az egyenes adó meg volna határozva, egy úttal tudva lenne azon pótlék is, mely az országos utak szükségleteire az illető évben — minden adó forint után megkívátnatnék.

De ez ismét egy új neme volna a sok adónak, s nem vagyunk-e már különben is elárasztva számtalan megadóztatással? fognak sokan felkiáltani.

Igaz és maga is bevallja értekező, hogy az imént megpendített cszme életbeléptetése az amúgy is már túlságózott köz-adót még néhány millióval szaporítaná, de nem szabadulna e meg egyidejűleg az ország egy oly nyomasztó teher alól, mely a nemzet bizonyos osztályaira, nevezetesen a földmivelőre, most súlyosan nehezedik? S nem volna-e az oly adó, mely útink javítására beruháztatván, a helyett, hogy más adók, módjára a külföldre vándorolna, egy fillérig az országban maradna, új életet szerezvén a most pangó pénzforgalomnak, kiváltképen a dolgozó szegényebb osztályok között?

Egyébiránt nem is volna ezen ráfizetés oly nyomasztó és elviselhetetlen, mint első pillanatra látszik, sőt azokra nézve, kik a közmunkai szolgálatban jelenleg szerfölött igénybe vétetnek, a készpénzben fizetés inkább nyereség volna s valóságos könnyebbség, mint sem új terhelés.

Ennek behizonyítására értekező részletes adatok alapján először is az ország egyetemes közmunka-erejét, illetőleg ennek mennyiségét s pénzértékét hozza szóba s nevezetesen az 1865. évben összeírt közerőt említvén fel, megmutatja, hogy ez 1.370,221 két fogatú, 49,280 egyfogatú igás és 4.985,482 gyalog napszámra terjedvén, ezeknek megváltás szerinti pénzegyenértéke 3.583,128 frt 26 kr-ra rúgott.

Azonban köztudomású dolog levén, hogy a közérő rendszerint nem teljesít annyi s oly jó munkát, mint pénzzel fogadott munkások; tüzetesen megmutatja, hogy készpénzben körülbelül csak 2.671,730 frt igényeltetnék ugyanazon munkatételre, mely most a közérővel végrehajtva, az igen csekély megváltási árak szerint máris 3.583,128 frtba kerül.

Minthogy pedig a megváltási ár a tényleg divatozó napszámárnak csak három negyedére szabatik meg, a közérő valóságos értéke, nemzet gazdasági szempontból tekintve, nem 3.583,128 frt, hanem $\frac{1}{3} \times 3.853,128$ frtot, azaz évenként 4.777,505 frtot tesz; s ennél fogva a készpénzzel eszközölhető munka úgy áll a közérővel elérhető eredményhez, mint megfordítva $2.671,730 : 4.777,505$ -hez, vagyis hozzávetőleg mint 2 az 1-hez; más szóval: ha az országos utak csinálására a mostani közérő valódi pénzgyenértéke, azaz 4.777,505 frt készpénzben volna rendelkezésünkre, azzal kétszer nagyobb munkateredményt vívhatnánk ki annál, mely most a közérő természetbeni felhasználásával felmutatható.

Ez már magában véve nagy eredmény; de láttuk tovább, miként oszolnék el a közmunka fejében kivetendő pótdadó az egyes közmunka kötelesek között, s vegyük fel példaként a folyó 1866. évre kivetett egyenes adót, mely hitelt érdemlő kútforrás szerint Magyarországra nézve: 23.983,452 frttal állapított meg.

Ha már most minden adóforint után 20 kr pótlék fizettetnék, már 4.796,690 frtnyi jövedelemre, azaz igen közel a közmunkának mostani pénzértékére számíthatnánk, azzal pedig legalább is kétszer annyi munkát lehetne végrehajtani, mint a mennyit most a közérővel eszközölni lehetséges.

Hogy pedig ezen adó pótlék se a földmivelőre, se a szegényebb néposztályokra nézve nem volna oly nyomasztó, mint a divatban levő közmunka, ennek megmutatására így szól értekező:

Egy 500 holdnyi birtok, például, gazdasági céljaira közép számmal 33 vonó állatot igényel, egy telkes gazda mintegy ötöt; az első átlagosan 395, a második hozzávetőleg 31 frt adót fizet.

Így tehát az 500 holdnyi birtok 33 marhája után teljesítendő közmunkája fejében tartozik 66, a telkesgazda pedig 10 ígás napszámmal; s minthogy egy ily napszám valódi értéke 2 frt: amaz voltaképen 132 frtal, emez pedig 20 frttal járul az országos közmunkához. Ha ellenben a 20 krnyi pótlék készpénzben fizettetnék, az 500 hold birtokosa 395 frt egyenes adója után 20×395 , azaz 79 frttal, az egy telkes pedig 31 frt adója után csak 6 frt 20 krral tartoznék az országos közmunkához járulni, s így amannak tartozása mintegy 53 frt, ezé 13 frt 80 krral kevesebbednék.

Egyébiránt nem szenved kétséget, hogy a gyalog erő főtényezőjét képező szegényebb sorsú lakosok is a pótlék fizetés mellett nagy előnyben részesülnének, a mennyiben azok csekély adójuk után amúgy is csak igen csekély pótlékkal tartoznának hozzájárulni.

Azon ellenvetés, hogy népünk nem bírná meg a munkatartozás helyetti készpénzfizetést, csak rémkép; hiszen az e cím alatti pénzek egyedül csak közútainkra fordítatván, évenként mintegy 44.800,000 frt tétetnék forgalomba, s így nem csak a szegényebb sorsú lakosságnak bő forrás nyílnék pénzkeresetre, hanem mindenkinek, a ki dolgozni szeret, elég alkalmá lenne azt, a mit adó pótlék-

kul befizetett, dús kamatokkal visszaszerezni; a pénzforgalom ezen fölélesztése pedig hatalmas ösztönül szolgálna az általános munkásságra, a megkedvelt munkásság az erkölcsiség elfajulásának gátot vetne, és — a mi földolog — hanyatlásnak indúlt közlekedéseink azontüli fejlesztése nem maradna többé csak jámbor óhajtas.

Sokan azt hiszik, hogy s természetbeni közmunka eltörlése a munkabér rendkívüli emelkedését vonandja maga után; de ez is alaptalan aggálynak tekinthető: mert a vállalkozási szellem újabb időben nálunk is annyira fejlődött már, hogy bármi munkára akárhány oly vállalkozó találkozik, ki aránylag igen jutányos áron vállalkozni kért, s így a költségek fokozásától tartani egy általán nem lehet az esetre sem, ha a közmunka természetbeni szolgálatot készpénzzel fizetés váltaná fel. Igazolja ezt a többi közt azon tény is, hogy az ezelőtt természetben teljesített úrbéri szolgálatnak megszüntetése, noha ez legalább is tízszer nagyobb volt a közmunkai tartozásnál — a földművelésben nem okozott legesekélyebb zsidbadást sem, sőt el kell ismernünk, hogy mezei iparunk sokkal fejlettebb most, mint volt az úrbéri viszonyok alatt.

Midőn ezek után még az útvámok föllállítása ellen indokolva felszólal, értekező úgy van meggyőződve, hogy nem marad számkra sem egyéb választás, mint: a közlekedési telernék a honpolgárok közötti igazságos felosztása alapján, más szóval, vagyon és jövedelem-aránylag, készpénzben teremteni elő azon tőkét, mely közútaink tökéletesbitésére s fentartására okvetlenül szükséges

E célra — mint fennebb érintetett, legalább is 4.800.000 frt kívántatnék meg évenként, hogy ha közlekedéseink szánandó állapotán némileg segíteni akarunk.

Ezen költség első pillanatra felette nagynak látszik ugyan, azonban mérlegbe vetvén a czélszerűen rendezett s jó karban tartott útból háramló roppant előnyöket, bizvást várható, hogy a beruházandó költség dúsán gyümölcsözve, bő kamatokkal pótolandja az országnak ebbeli adakozását.

Befejezésül végre így szól értekező:

Valahányszor a polgári társadalom szellemi vagy anyagi fejlődésében rohamos haladást tesz, mindannyiszor tapasztaljuk, hogy az emberi ész merészen gondolt ugrással kibontakozik a megszokott mindennapi rögeszmék közönséges ösvényéből, a korszellem szülte új eszmék ilyenkor a régi előítéleteket háttérbe szorítván.

Ily bátor ugrással kell, hogyha a közlekedések terén haladni akarunk, valahára nekünk is kibontakoznunk az ingyen közmunka elavult rendszerében gyökerező ámitások és előítéletek tömkelegéből, sőt kell, hogy minden mulasztást mellőzzünk ezen fontos kérdésben annyival is inkább, mivel annak sikeres megoldására legkedvezőbb kilátás nyílik épen most, midőn oly hosszú törvényhozási szünet után, az ország törvényhozó testülete ismét együtt ül, s kétségtelenül a közlekedési ügyet is nagyfotosságú tanácskozmányainak tárgyává

teendi, a közlekedési ügy épen azon közérdekű ügyek közé tartozván, melyeknek rendezése se egyesek nézetétől nem függhet, se egyes hatóságok szétágazó határozmányaira kizárólag nem bízható.

Április 16-án, a philos, törvény- és történettudományi osztályok ülésében, mindenek előtt „Nemzetgazdaság és társadalmi tudomány” czím alatt Greguss Ágost rektor Keleti Károlytól olvasott fel értekezést, melyben a nemzetgazdaság empirikus fejlődése vázoltatván, értekező kimutatja, hogy az élethől és tapasztalásból merített tanokon kívül az e tudomány-nyal foglalkozó egyes buvárok maguk is állítottak fel egyes tételeket, és azokat tüzzel lélekkel védve, belőlök oly következtetéseket vontak, melyek bebizonyítása és fentartása annál nehezebbé vált, minél hevesebb volt a támadás, mely ugyancsak e tudomány-nyal foglalkozó, de másképp gondolkozó férfiak által ellenök intéztetett. E küzdelem elkeseredetté, mondhatni véressé fajult, szemben a socialistákkal és communistákkal, kiket a nemzetgazdasági tudomány bajnokainak legyőzni, legalább elnémitani sikerült.

Úgyde a socialisták létező társadalmi bajok ellen küzdöttek, melyeket a nemzetgazdasági tudomány hívei sem tagadhattak, — s ha legyőzettek, oka nagy részben az, hogy a kik a nép szenvedésein segíteni iparkodtak, azokat a szenvedések látására felhevült képzeletök túlrágadta a mérséklet határain, s így támadtak a socialismus és communismus csalékony és kivihetlen túlhajtásai. Mindamellett tévesnek mondja értekező a hiedelmet, hogy a socialismus legyőzött álláspont. A phalanstérek, az állami mindenható gondviselés és a communisticus tulajdoneltörölések álmai elgőzölögtek ugyan, de minthogy a socialisticus hittanárok hóbortos állításai és fellengző tévtanai közt akárhány egészséges eszme született napvilágra és talált utat az elenséges táborba, hol a legszebb gyümölcsöket megtermé, s minthogy a nemzetgazdaság valódi tudománya ép e küzdelmek alatt fejlődött legerőteljesebben: azért az igazi harc csak most fog kezdődni. A beteges képzelgésekből kiábrándult socialisták ugyanis, belátva a gyakran legnemesebb forrásból származott eszmék túlhajtását, és érezve, hogy merő agyrémek hajhászata célhoz nem vezet, solidabb alapot kerestek, melyen lábukat megvethessék, s e biztosabb alapot ugyanazon tudományban lelék, melynek fegyverei ellenében pusztá ábrándokban menedéket nem találtak.

A nemzetgazdasági tudomány imez elleneit mutatja be szerző azon socialista irányú férfiakban, kik Carey, a hírneves amerikai nemzetgazda köré sorakoztak; nem, mintha Carey a szó szoros értelmében socialistának volna nevezhető, hanem mert benne találtak legtöbb, sokban legalaposabb ellenkezést az uralkodó angol iskolával.

Értekező ez újabb irány híveit számosabbnak mondja, semmint első pillanatra látszik, sőt állításaik és elveik egy részével még azok irataiban is találkozunk, kik általános felfogás szerint a divó nem-

zetgazdasági rendszert vallják. A socialista tanok és az angol iskola közvetítését célzó törekvéseket ugyan már régebben lehetett tapasztalni; Franciaország néhány kitűnő nemzetgazdája is ez úton halad, s a Németországban Roscher által megindított úgynevezett historicus iskola leginkább van hivatva az eltérő nézetek kibékítésére, az idő és országok szerint különböző tanok jogosultságának bebizonyítására, s a tudomány jelen állása szerint talán ez iránynak lehetne legtöbb jövőt jósolni. De a kikkel értekező ismertet meg, azok nyíltan bevallott socialisták, s egyik újabb képviselőjük, Dühring, a bölcsezet és nemzetgazdaság docense a berlini egyetemen. Dühring esküdt ellensége az új angol iskolának, dicsőíti Lisztet, mint Németország, de tán Európa legjelesebb, legmélyebben gondolkodó államférfiát, és egyedül Carey-t tartja a most élő ivadék között igazi nemzetgazdának, ki — szerinte — a legtokéletesebb rendszert állítá fel, s a legdiadalmasabban győzedelmeskedett az „iskola“ tévtanai felett. Dühringnek, úgy szólván, eszménye Carey, kiről a múlt év elején levelek alakjában „Umwälzung der Volkswirtschaftslehre und Socialwissenschaft“ czime alatt is értekezett. Újabb műve, melyet Keleti voltaképen ismertett, e czim alatt jelent meg Berlinben: „Capital und Rente. Neue Antworten auf alte Fragen.“

Szerző már előszava kezdetén is kimondja, hogy az antisocialistikus irány ellenese, s hogy műve „az elméleti és gyakorlati harcban ez irány ellen“ segítségül szolgálhat. Ez előszavából tűnik ki a szellem is, mely a munkát átlengi. Dühring bevallja, hogy leginkább a munkás osztályok érdekei lebegtek szeme előtt, és számunkra a leghathatós eszközt az önszegélyezésben látná, ha e szó más fogalom kifejezésére nem volna márigénybe véve. Itt a Schulze-Delitsch-féle törekvésekre, vagyis az associatióra céloz, és szembe állítja vele a coalitiót, melynek művén keresztül mindvégig hő pártolója marad. Tagadja a coalitiók veszélyességét, s azt mondja, hogy a csupán gazdasági társulás (associatio) elve a társadalmi szövetkezés (coalitio) erélye által már túl van szárnyalva. Főelvül a társadalmi igazságosságot állítja fel, vagyis a különféle erők működési egyensúlyát. — Érdekes, a mit Dühring a tulajdonról mond: „A helyett — úgymond — hogy, mint a socialisták többé-kevésbé tették, a tulajdon formája ellen forduljak, s így természeti törvény szerinti lehetetlenség felé törekedjem, arra általam, hogy a tulajdon tartalma két nagyon különböző alkatrészt tüntet fel. A tárgy feletti kizárólagos uralom nagy mértékben fel van tételezve az ember feletti uralom által, kit a hasznosítás körüli segítkezésre valamely alakban közvetlenül vagy közvetve kényszeríteni vagy legalább nógatni kell.“ Segyetlen e tételben véli megtalálni a tulajdon Achilles sarkát. „Valamennyi, a még álmodozó socialismusban eddig elvesztett erő, jövődre oly irányban lesz érvényesíthető, hogy állhatatos követéseknek kielégítő eredményekhez kell vezetni. Minden

rendelkezésre levő hatalmat azon kényszereszközök ellen kell fordítani, melyek gazdaságilag az ember felett uralkodnak, s a tulajdon jogi alapjának kikerülhetetlen létezése, társadalmi tekintetben, a legközönyösebb ténynyé fog válni.“

Értekező szerzőt végig kíséri egész művén, de csak a főtételeket emeli ki belőle, s habár nagy elismeréssel van a kimondott, gyakran talpraesett, nagyrészt új gondolatok és állítások iránt, koránsem osztozik szerző minden nézetében, sőt azokat gyakran meg is czáfolja. Ilyen egy hely például, a hol Dühring a *laissez faire* elmélete ellen fordul, s el nem fogadja az újabb iskola azon tanát, hogy a tömegnek pusztán kereseti ösztöne rendezné legtökéletesebben a társadalmi viszonyokat. Nem hiszi ugyanis, hogy a magánértelmség, bármennyire fokozódjék is, valaha elégséges legyen arra, hogy az egyéni érdeket fegyelmesse, s a gazdasági igazságosságnak alávesse. Nem hiszi még akkor sem, ha a közoktatás körül általános kényszer uralkodnék, mely akarva nem akarva, kinevelné az egyént; szerinte a pusztá tudás még nem teremtene rendet és összhangot, hanem oda az államhatalom közbenjárása is szükséges. De, ha e tekintetben tiszteljük is szerző nézetét — válaszol rá az értekező — nem kérdehetjük-e tőle méltán, ha vajjon e dicsőített állami beavatkozás szülte és teremtette mindazon rendet és összhangot, melyet az egyéni szabad törekvéstől megtagad? Elfelejtette-e, mily zsarnoki önkényvel uralkodott századokon keresztül az államhatalom — gazdasági dolgokban is — egyeseken és nemzeteken? — s kisebb megakadásnak volt-e kitéve a nemzetek összes termelése akkor, midőn majdnem mindenbe az állam keze nyúlt, vagy most, midőn az egyéni szabaddab mozgás legjobb belátása szerint cselekszik, föltéve természetesen, hogy senki saját jogai gyakorlásában a máséba nem vág, és midőn maga számára igénybe veszi az állam tulajdon- és jogvédő hatalmát, ugyan e tulajdont e jogokat felebarátjánál is tiszteletben tartja? De még ez ellenkező nézet alkalmával is igazságot szolgáltat értekező Dühringnek; mert szerző csakugyan másképp magyarázza műve folyamában az államhatalmat, tiltakozik a magánügyekbe avatkozás ellen, s csupán igazságot követel azon elnyomott osztályok számára, melyeket törvény nem véd a gazdagság által kiváltságos hatalmasak ellen.

Mellőzve Dühringnek az értekező által felemlített kifadásait a nemzetgazdaság „tudományos tartalékai“ ellen, figyelemre méltóbbnak tartjuk azon, némileg önálló és új elméletet, melyet szerző a tőke és pénz annyira érdekes, és mindeddig eléggé ki nem derített viszonyáról felállít. Szerző kezdetben csak azon közönséges értelemben használja a tőke szót, a mint az üzletekben általában értelmezik, t. i. a pénzzel és hitellel rendelkezést; csakhogy a készpénzt, nevezetesen az ércpénzt is hitelrendszeren alapulónak mondja, melynek ős időben valamely, szavakban soha ki nem fejezett egyezkedés adja meg általános forgalmi értékét, s ez annyiban ellenkezik a

közönséges felfogással, a mennyiben e szerint a hitel ott kezdődik, hol a pénz közvetlen működése megszűnik; pedig az ércpénz érvénye is, (magában és közvetlenül csak nagyon kevésbé levén használható) hitelt engedélyező akarattól származik, s azért szerző fősúlyt arra fektet, hogy még a legnyersebb és kezdetlegesebb forgalomnak is hitel az alapja. Az érvet, melyet ez okoskodás ellen a kereskedelmi- és pénzváltásokból fel lehetne hozni, azzal czáfolja meg már előre, hogy igenis nagy különbség van ily váltások alkalmával a készpénzben és hitel papírokba vetett bizalom között, sőt ily váltások elég érthetően hirdetik, hogy az általános hitelrendszer oly épület, mely valamikor ércpénz alapzatáig romba dőlhet. „De nem romolhat-e meg — kérdi — maga az alapzat is? Bizonyos mértékig az ércpénz vételerejében vetett hit is megínoghat; az élelmi szerek helyi hiánya az ércpénz értékét majdnem semmire csökkentheti, . . . általános nyomor, mely a nemzetgazdaság működését főágaiban megakasztja, az ércpénzt is beránthatja az általános váltásba, minek folytán az ércpénz is hasonló bajoknak lehet kitéve, mint a papirhitel.“ Szerző itt — jegyzi meg az értekező — szem elől téveszti a művelt világ államainak és országainak kölesönösségét, a vasútak által közvetített mai gyors közlekedést; legalább csak így fogható fel, ha a helyi hiányok visszahatását a pénzre valami nagy borderejűnek tartja, bár igaza van, hogy „semmiféle forgalmi eszköz (pénz) nem képes gyógyítani azon károkat, melyek a nemzetgazdasági alapműködések megbénításából erednek.“

A tőke szó magyarázatába bocsátkozván szerző, az nem, mint az uralkodó iskola sophismái tanítják, csupán birtoka által segít uralomra. „Nem a tőkebirtok, úgymond — oka a megtámadott gazdasági hatalom túlsúlyának és a kereskedelmi absolutismusnak, — melyet, mint minden absolutismust, másutt megtámad, — hanem mindazon eszközök és hagyományok foglalatja, melyek a munkások engedelmességét kierőszakolják.“ Szerző a tőke eredeti termelő erejét sokkal fontosabbnak tartja időnkénti birtokánál, azért nem is fordul a tőkepénzesek ellen, kik, szerinte a legártatlanabb emberek, s leggyakrabban a munkásnak szövetségesei, és ezért kevesli a Schulze-De-litsch-féle törekvéseket, melyek mindössze tőkebirtokra segítik a munkást.

Minden túlhajtás és némi felületesség mellett is eléggé kiténik Dühring művéből, hogy tiszta fogalma van a tőkéről és pénzről, s ezért alaposnak tekinthetjük ama kifakadását, melylyel azok ellen fordul, kik „tagadva a gyakorlati élet tapasztalásait, képzelt tudományosságuk öntudatában, ha valami egészséges okoskodást meg nem czáfolhatnak, csak azzal állanak elő, hogy az illető összetéveszti a pénz és tőke fogalmát!“ „Nem sokáig fog már tartani — úgymond — és ki lesz hordva a sok szemét, s a scholastikus érvekkel beszenyezett nemzetgazdasági tan Augias istállója ki lesz tisztítva. Már is megtorolhatjuk ez uraknak előkelő gögőjüket. . . . Az

elvloaglás ismert tisztelői, kik csupa logikából az egészséges észszel szakítanak, s a következetesség torzképét dialectikai helyes következtetésnek nézik, tudvalevőleg ellene vannak a „pénzpiacz“ kifejezésnek, s komolyan azt javasolják, hogy pénzpiacz helyett mindenütt „tőkepiaczot“ kellene használni. Az ú. n. tudomány, azt akarják, tagadja meg a pénzt, és ne lásson többé egyebet, csak tőkét. S itt részben Carey-re támaszkodva, részben önállólag, csakugyan helyes nézeteket vall szerző; de a melyek közül tovább nem idézhetünk, hátra levén még néhány következtetés, melyet szerző a mű ismertetéséből von, s melyeket szintén be akarunk mutatni.

Értekező szerző további nézeteit a munka-jogról ismertetvén, bemutatja a Dühring által külön szakaszban tárgyalt „gyakorlati célokat és eszközöket“, szól az „érdekek összhangjáról és ellentétéről“, mely cím alatt Dühring a szabad versenyt megtámadja, áttér az általános nemzetgazdasági műveltségre, melyet szerző a tudomány jelen állapota mellett nem tart elérhetőnek, mert várva várja a vizsgáló és bíráló elemet, mely meg fogja gátolni a népek tévútra vezetését, a mi különben mind nehezebb lesz, mert a képzelt fontosságú nemzetgazdaságtan általánosan elismert rendszeréről még maiglan sem lehet szólan. Az eddigi tudomány sok hibás állítását, elferdített sorait és értetlen tételeit a socialtudomány van hivatva tönkre tenni. Carey kezdte ezt meg, és az, szerző szerint, korszakot fog alkotni. „Ez alapja — úgymond — egy új nagy épületnek, ez bevezetése egy óriási fejlődésnek, mely a múlt század összes gazdasági és társadalmi gondolkozását nyers kezdetnek fogja feltüntetni. Csak az új nézetek alapján, melyekkel az emberi természet törvényei is összhangzók, fog lehetni komolyan gazdasági népművelésre gondolni.

Értekező az ismertetett mű egész szellemét, az idézett végzavakat, s a nemzetgazdasági tudomány jelen állását tekintve, koránsem osztozik szerző összes nézeteiben, de szükségesnek látja, hogy nemzeti alapon fejlődjék a közgazdasági tudomány; mondja, hogy világgazdaság és egy azt képviselő tudomány voltaképen nem létezik. Vannak általános, nagyrészt a természet törvényeiből folyó igazságok, melyek megtámadhatlanok, de a nemzetgazdasági tudomány számos, hogy ne mondjuk, legtöbb tétele maig is vitás; mondja, hogy chablone-ok többé már se a politikai, se a társadalmi életben nem igen alkalmazhatók. — S a nemzetek egyéni, öntudatos fejlődését kimutatva, az éghajlat — úgymond — és a nemzet kedélyére, erkölcsére, szokásaira visszaható körülmények oly társadalmi és gazdasági viszonyokat alakítanak, melyek kellő rendezése csak hason fejlődésű tudománynak sikerülhet. — Így érti legalább értekező, a mit az ismertetett újabb socialis iskola a nemzeti álláspont magatartásáról, az állam és társadalom elválasztásáról hirdet. — Nem vallja magát ez új iskola feltétlen hívének; de a mi benne keserű foglaltatik, — úgymond — a régibb nemzetgazdasági tudomány

hibás tanai, félszeg állításai és önkényes tételei ellen, azt, noha részben túlzott, épen mi magyarokul érthetjük meg leginkább, kiknek a gyakorlati államéletben volt ugyan, és részben van is nemzeti gazdaságunk: de a tudomány rendszeres műveiben, több jeles honfinak buzgó fáradozása mellett is, majdnem kizárólag világ-gazdasági irányban haladtunk; a külföldnek nemcsak példája után indultunk, de még eredetileg magyarul írt műveinkben is csak a külföldön uralkodó iskola tanait ültettük át hazai földbe.

Most ez iskola — így fejezi ki értekező — meg van támadva, részben megingatva a külföldön is. Nem Dühring ingatta meg, de maga Carey sem; hanem megingatta az élet, a tapasztalás, mely számos, kétségbevonhatatlannak látszott axiómát megezáfolt, számos kétes állítást kiderített. A nemzetgazdasági tanok csalhatatlanságába vetett hit megrendült, s a régi social-communistikus mozgalmak, a munkaszünetelések nyomorai, a coalitiók s az új socialisták fáradhatatlan törekvései óva intik a világot, hogy a merev tudományos „rendszer” helyébe mást, a vérkeringéssel megegyező, természetsszerűbb, életerős és életképes rendszert kell léptetni.

S ha az iskola külföldön megingott, mi sorsa lesz nálunk, hol ez idegen földön még oly erős gyökereket sem vert, hol számos tanárunk nézve merő idegen tárgyakkal foglalkozik? Utána ballagjunk mi is mind az életben, mind a tudományban, hogy nemzetgazdaságunk és oeconomiai tudományunk mindazon phasison menjen keresztül, melyeken külföldön átesett? Úgy hisszük, nem. Mihelyt annak meggyőződésére jutottunk, hogy világ-gazdasági tudomány nincs, legott szükségessé válik, a nemzetgazdaságot és tudományát nemzeti alapon fejlesztenünk. De, hogy erős legyen a kiindulás, biztos ismereteken is kell alapulnia. Azért végtelen fontosnak látszik, a mit egyik érdemes nemzetgazdánk már több ízben sürgetett, hogy iparkodjunk megismerni összes hazai, gazdasági, ipar és kereskedelmi viszonyainkat, iparkodjunk megismerkedni az ország termő-, a népesség termelő képességével. Csak e nehezen ugyan, de szilárd akarattal és nemes buzgósággal mégis megszerezhető ismeretekkel nyer a tudomány szilárd, az életből merített alapot; ha pedig ez alapon építve tovább, számba vesszük a külföldi példákbl meríthető tapasztalást, a saját múltunkból szerezhető okulást, ha mindezt összhangzatos egészszé olvasztjuk: csak akkor lesz igazi nemzetgazdaságunk, mely tudományilag tovább fejleszthető, a nélkül, hogy más czímhez folyamodni, s anyagi érdekeink kielégítését az új iskola társadalmi tudományában kelljen keresni.

Ugyanez ülésben Erdélyi János rendes tagnak „A bölcsészeti Magyarországon” című nagybecsű monographiájából, mely a „Budapesti Szemlé”-ben jelenik meg, olvasott fel egy fejezetet Gyulai Pál lev. tag.

April 23-án a nyelv- és széptudományi osztály, tartott ülést.

Toldy Ferencz és Hunfaly Pál olvastak.

Toldy Istvánnak „Magyar politikai szónoklat kézikönyve“ sajtó alatt van, a melyben „valahára némi folytonosságban kapjuk jobb szónokainkat, áttekintetet nyerünk, s az összehasonlítás lehetőségét.“ Ehhez az ápril 23-kai ülésben Toldy Ferencz bevezetést olvasa fel, melynek címe: „Egy pillantás a magyar politikai szónoklat történetére.“

Valahányszor magunkat dicsérjük, mi nem is ritkán történik, mindenkor politikai érettségünket magasztaljuk. Ez az érettség csak kettőnek lehet eredménye: a folytonos gyakorlásnak, és annak, hogy szeretünk is a politikával foglalatoskodni. Toldy Ferencz is a magyar szellemnek legsajátságosabb kifejezését alkotmányában és politikai életében találja. — Még a költészetet is, úgymond, nem annyira mint művészetet kedvelli, hanem mint a nemzet dicsőségének, fájdalmainak és vágyainak kifejezőjét. A tudományért sem hevült a magyar, még saját történelmét is elhanyagolta. Egy van, miben mindig jeleskedett, s az, a törvényismeret; bizonyos népszerű ékes-szólásban is mindenkor jártas volt.

Mióta a műveltség történeteit jobban kezdjük tanulni és felfogni, minmagunkról és másokról változnak ítéleteink. Belátjuk, hogy bizonyos műveltségi sajátságok nem annyira a nemzetek külön-külön jelleméből, hanem inkább a társadalom mivoltából magyarázhatók meg. Alkalmasint minden népnek, mely nagyobbacska helyet foglalt el a történelemben, volt oly társadalmi korszaka, melyben a szellem majdnem kizárólag a közügyekkel foglalatoskodik. A nem eléggé gondos ítélő hajlandó lehet dicsérni azt az állapotot, úgy hogy más állapotok elibe teszi. Azonban tekintve azt, hogy ép akkor az emberi szellem legszámosabb, és nem kevésbé nyomós oldalai parlagon hevernek: azt kell itélnünk, hogy a társadalom ilyen korszaka inkább kezdetlegesség, mintsem a fejlődés teljessége. A hol rendesen minden ember politizál, ott rendesen anyagi és szellemi szegénység uralkodik. Meg vagyunk győződve, hogy Toldy Ferencz „pillantása a magyar politikai szónoklat történetére,“ jótékonyan fog hatni az ítéletre is, melyvel magunknak kedveskedni szoktunk.

Mit foglalhat magában a magyar politikai szónoklat története? Erre azt a feleletet találjuk Toldy pillantásában, hogy egész a XIV. századig „nem maradt reánk semmi!“ A XV. XVI. századból alig van egypár, s az is csak elbeszélő kivonatban, így a XVII.-ből is, sőt a XVIII.-ből is kevés maradt meg. E szerint vajmi ösztövről a magyar politikai szónoklat története! Mégis Toldy Ferencz négy időszakot különböztet meg benne: az első Mátyás király korát előzi meg; a másodikat Szilágyi Mihály beszéde kezdi meg 1458-ban, a mely Mátyás megválasztatását eszközlé, és befejezi a szathmári békekötés; a harmadik időszak 1711-től 1830-ig terjed; végre a negyedik időszak a magyar szónoklat kirekesztő uralomra jutásával kezdődik.

Gazotti Ágoston, zágrábi püspök 1303—1322-ben, első híres szónok, ki hazánkban említetik. A második ismert szónok Telegdi Csánád (?), esztergami érsek 1330—1348, ki Károly király fölött tartotta a dícsbeszédet. A Hunyadi korból Laki Thúsz János, Vitéz János, Vetés László említhetők; Szilágyi Mihályon kívül maga Mátyás király is jeles magyar szónok volt. Verbőczy István szónoki tehetségét és hatását eléggé magasztalja a történelem. — Később a XVII. században kitűnének Pázmány Péter, Eszterházy Miklós, Wesselényi Ferencz nádor stb.

A szathmári békekötés után a politikai szónoklat deák lett, mi csak az újabb időben változott meg. — A szónoklati anthologia azt fogja nekünk mutatni, hogy politikai szónoklatunk az új magyar irodalomnak igen becses részét teszi; az anthologia pedig Toldy Ferencz bevezetése által minden bizonynyal sokat nyer.

Hunfalvy Pál először Hoffer Endrének egy herodotusi helynek (VI. 77.) magyarázatát mutatta be, a mely szerint az oraculumnak ezen szavait: ha majd a nő a férfit legyőzendí, úgy kell érteni: ha majd Minerva, vagyis a hadi esel, Marst, vagyis a rohamos hadat legyőzendí. — Valószínűnek látszik, ha bizonyosságra hozható, hogy a görög Athene (Minerva) csakugyan a cseles hadviselést képviseli, vagy személyesíti, Ares (Mars) meg csak a vak, neki menő megtámadást jelenti. De ha az bizonyosságra hozható is, még akkor sem szeretnők a szerzővel azt állítani, hogy a javasolt magyarázat világosabban fejtí meg a homályos helyet, „mint a világ minden eddíg magyarázott tudósai;” mert azt bizonyosan tudjuk, hogy összes könyvtárainkban sem találjuk együtt a világ minden eddigi Herodotus magyarázóit.

Azután Hunfalvy Ribáry Ferencznek a baszk nyelvről beadott munkáját ismerteté meg. A baszkok vagy vaszkok, kik magukat euszkaldunak-nak, azaz beszélőknek nevezik, más népeket pedig erdaldunak-nak, azaz idegeneknek, a pyrenei hegyeken laknak Spanyol- és Franciaországban, mintegy 350 □ mérföldnyi téren, és számuk 800,000-re megy, jóllehet nem mindnyájan beszélí már a baszk nyelvet. Ők a baszkok, Európa legrégebb lakosaihoz tartoznak, és Humboldt Vilmos véleménye szerint, bñhetőleg az iberek maradványai. Nyelvük egyikéhez sem tartozik a három nagy nyelvfajnak, mert az se nem árja, se nem sémi, se nem áltaji. Sokan azt áltaji nyelvekhez vagy, mint mondani szokták, a finnekhez számítják *), ámde szorosabb tekintet azt mutatja, hogy a baszk nyelv saját, az áltaji nyelvekétől nagyon különbözö alkotású.

A szárnevek: bat=1, bi=2, hiren=3, lau=4 bost=5, szei=6, zazpi=7, zorcei=8, bederaczy=9, amar=10, söt még a

*) Legújabban Bonaparte Lucian is „Langue Basque et langues Finnoises” czínű munkájában, mely Londouban 1862-ben jelent meg, a nyelvészek figyelmét az ezen nyelvek közt lehető hasonlatosságra fordítá.

névmások is: ni, nik=én, gu, guk=mi; eu enk=te férfi; hi, hik=te nő, udvarias megszólításban zu, zuek tik; a, ak=ő, aje k=ők; nere=enyém; eure, hire, zure,=tiéd, bere=övé stb. lehetőleg különböznek a mi nyelveink számneveitől és névmásaitól. Figyelemre méltó azonban, hogy a 8-as, 9-es — zoreczy bedera-czi szint- úgy összetett szók, mint a magyar nyolcz kilencz, vagy a finn k h a d e - k s a n y b d e - k s ä n, mi arra látszik mutatni, hogy a hetes számrendszer nemcsak az áltaji (finn, ugor, török) hanem más nyelvekben is mint láttuk, a baszkban a tamilban, (kelet indiai nyelv) megelőzte a tizedes rendszert.

A baszk nyelv feltűnőbb sajátása az igében rejlik. Vegyük az eu-ke birni, vallani (habere) igét; ennek csak az e vagy a hangja marad meg, melyet a tárgyi jelölő d=azt, s a személyi vagy alanyi névmások közé vesznek, így: d-e-t hoc habeo, d-e-zu hoc habes, d-u hoc habet, az alanyi névmás hiján; d-e-gu hoc habemus; d-e-zute hoc habetis, d-u-te hoc habent. Legyen más példa: ekarri hozni; ebből lesz: d a k a r t, d a k a r z u, d a k a r; d a k a r g u, d a k a r z u t e, d a k a r t e, hozom, hozod, hozza stb. E két példában a szó elején álló d a tárgy jelölője; csak egyes számot fejez ki; de a nyelv annak többes számát is ki bírja fejezni, mit azonban, ha jól értesít Ribáry, nem a d-n eszközzel, ahhoz adván a többes szám jelölőjét, hanem ezt, mely zki, külön az ige után teszi, így d akar-zke-t hozom azokat, d-akar-zki-zu hozod azokat, d-akar zki (az alany hiján) hozza azokat; d-akar-zki-zute, d-akar-zki-te. S a nyelv még többet fejezhet ki; kifejezheti, hogy kinek mit tesz az ige, péld. okáért: d a k a r z u t én hozom azt neked, d a k a r z k i z u t én hozom azokat neked; d a k a r z u t e t én hozom nektek azt, d a k a r z k i z u t e t én hozom nektek azokat stb. E kis mutatóványból is kiveheti a nyájas olvasó, hogy mi roppant nagy számmal lehetnek a baszk ige-alakok.

Ribáry F. még folytatni fogja tanulmányainak közlését, mely a magyar nyelvtudománynak becses adaléka lesz.

April 30-án, a mathem. és természettud. osztályok ülésében Greguss Gyula lev. tag a Duna hőmérsékére vonatkozó észleleteit közlé augustustól martius haváig bezárólag. E nyolcz hónap lefolyása közben a közép havi hőmérsék úgy a levegőnél, mint a víznél legmagasabb volt augustusban, legmélyebb pedig a levegőnél decemberben, a víznél januáriusban. A hetenként kétszer délben történt megfigyelések szerint legmelegebb volt a levegő augustus 2-án, 22.8 R°, leghidegebb december 30-an, 3.2 R°; különbség 26 R°; a víz pedig legmelegebb augustus 2-án, 18.7 R°, leghidegebb december 30-án, 0.2 R°; különbség 16.5 R°, tehát tíz fokkal csekélyebb, mint a levegőnél. A hideg hónapokban, u. m. october, november, december és januáriusban a víz közép havi mérséke magasabb volt, mint a levegőé; a melegebb hónapokban ellenben, u. m. augustus, szeptember, február és martiusban átlagosan a víz hidegebb volt mint a levegő, — miből kitűnik a víznek mérséklő hatása.

A 8 hónapi időköznek közép hőmérséke csaknem azonos a levegőnél és víznél, kerek számmal $7 R^0$. Valószínű, hogy átlag véve egész éven át a Duna hőmérséke nem nagyon üt el a levegőtől. A hőmérsék menetét úgy a víznél, mint a levegőnél, az egyes hónapokban rajzilag feltüntetve is bemutatta. — Ezután felolvasta értekezését a tágulás törvényéről, névszerint a víznél. A víznek az a sajátos meg tartása van, hogy a fagypontról kezdve melegedés közben eleinte összehúzódik, s csak aztán kezd tágulni, és pedig mind nagyobb meg nagyobb mértékben. Erre nézve számos, szorgos kísérletek tettek, de ezek eredményeit mindeddig csak empirikus képletekbe foglalták. Értekező egy egyenletet származtat le, mely kifejezi e tágulás törvényét, s azonkívül, hogy egyszerű, még azon előnnyel is bír, hogy csak oly mennyiségeket foglal magában, melyek a jelenséggel okszerű kapcsolatban vannak. Azonfelül ez egyenlet a gázok kitéágulásának törvényét is, mint különleges esetet, magában foglalja, s e szerint azon feltevésre indít, hogy e törvény egész általánosságban is ez egyenlet alakjában fog kifejeztethetni.

Ugyanez alkalommal G ö n c z y Pál lev. tag bemutatá H a z s l i n s z k y Frigyes levelező tag monographiáját „Éjszaki Magyarország lombmohairól.“ A nagybecsű munka kiadás végett a mathem. és természettudományi bizottsághoz tétett által.

Május 7-én, a philos., törvény- és történettudományi osztályok ülésében, mindenekelőtt felolvastatott tárnokmester úr ö nagymélt. levele, melyben tudatja, hogy L ó n y a y Menyhértnek a M. Tud. Akadémia alelnökévé lett megválasztását ö Felsége, a múlt hó 29-én kelt legmagasabb határozványával, legkegyelmesebben helybenhagyni méltóztatott. Nem szükség mondanunk, hogy a jelen volt tagok közörömmel fogadták e hivatalos értesítést, és ismételve kitörő éljenzéssel üdvözölték a jelen volt alelnököt. Jobb választás nem lehetett volna.

A tisztelt alelnök, mint szakférfiú, disze és méltó képviselője e tudományos intézetnek, s kiváló közigazgatási és rendező tehetség! Előadást kettőt hallottunk.

I p o l y i Arnold rendes tag a b é l - h á r o m k u t i (apátfalvai) apátság történelmi és archaeologiai ismertetését vala közlendő, azonban a történelmi rész az egész órát, a mennyi egy felolvasásra szánva van, igénybe vette. Nagy becsű adalék hazánk művelődési történetéhez. Annál kevésbbé kísértjük meg kivonatos ismertetését az adatokban gazdag érdekezésnek, mivel akkorra, midőn e sorok világot látnak, valószínűleg az egész mű megjelent már az archaeologiai bizottság közleményeiben. Legyen elég tehát a közlemények e füzetére előre is fölhívni mindazok figyelmét, kiket hazánk művelődési történelme érdekel.

A másik előadás a politikai tudományok köréből volt. K a u t z Gyula rendes tag „a képviselői állam az újabb politi-

kai elméletek szerint“ című terjedelmes értekezésének első szakaszát olvasta fel, mely John Stuart Mill-nek, a nagyírű angol nemzetgazdának és állambölcsésznek a képviseleti kormányzatról írt munkájával foglalkozott. Ez értekezést, egész terjedelmében, a „Budapesti Szemle“ egyik közelebbi füzeté hozza, mint a mely e folyóirat számára íratott.

Május 14-én a matematikai és természettudományi osztályok ülése.

Lónyay Menyhért alelnök, mint alelnök, először elnökölt.

Két előadás tartatott.

Szabó József lev. tag a kiszáradt Fertő tavában eddig tett természettudományi nyomozásokat ismertette. E nyomozásokat, hatósági felszólítás folytán, két m. óvári tanár tette, és Mosonymegye alispánja, Major Pál úr küldte meg az akadémiának. A Fertőnek két szegélyét, melyek a régibb vízállásokat jelölik, és közepét különböztethetni meg. A külső keskenyebb szegély rég csupa nádas volt, most szántóföldek; a bensőbb, nagyobb szegély csupa sós talajban termő növényekkel tele; a tő közepén semmi, vagy csak igen gyér sós talajú növényzet. A talaj mintegy 1—3 lábnyi vastag iszapból, s ez alatt tömöttebb (congeria) agyagból áll. Az iszap világos szürke, durvább része quarz, finomabb része mészhomok, igen csekély tulajdonképi agyagtartalommal. Felolvadó részei ez iszapnak só, túlnyomólag konyhasó, s glauber só és kesersó. A quarzhomok kovasav-porladék; az iszap részint szénsavas mész szénsavas magnesiával keverve, részint agyag (timföld, kovasav, víz) alkaliak nélkül. A talaj növényeiben igen sok sótartalom van. Így a chenopodium glaucumban sok konyhasó, s a schoberia maritima hamvában igen sok glaubersó találtatott. Tudjuk, hogy régen a Fertő volt Magyarország egyik széksó-bányája; s kiemelte értekező, hogy mindamellett jelenleg széksó csak a tő szélein található, közepén nem. A tónak több forrását vegyebontás alá vették, és mindenütt sok kéntartalom találtatott. Kiemelendő továbbá, hogy habár korhadásba menő szerves anyagok nagy mennyiségben vannak: salétromsavnak nyoma sem mutatkozik. Phosphorsav is gyéren van. S a mi szintén figyelmet érdemel és érdekes következtetésekre vezet, habár a Fertő medrében mészcarbonat és konyhasó nagy mennyiségben fordul elő: a mit az elmélet szerint ily vidéken kellene keresnünk, sziksót a tő medrében nem találunk.

Mi azon kérdést illeti: használható-e a Fertő kiszáradt medre gazdasági célokra? E kérdésre a vizsgálatok nyomán bizton felelhetni, hogy mindössze is a külső szegély, alig egy mérföldnyi térség az, a mit belőle használni lehet; 5 négyszög mérföld, ha a só eltávolíttatnék is, merőben használhatatlan, oly beteg talaj, mind az ismert szikföld.

S megmarad-e a Fertő mindig jelen kiszáradt állapotában? 1736-ban is annyira elapadt már e tó, hogy egyes pontokon át lehe-

tett lábolni, s megint megtelt. Értekező hiszi, hogy ha a közelebbi száraz évek cyclusát nedves évek cyclusa váltja fel, s a nyugati hegyek vízer-rendszere megtelik: bizton várható, hogy a Fertőnek is újra megjö a vize.

A másik értekezést Encz Ferenc lev. tag tartotta.

Egy sajtó alatti munkájából olvasott fel egy szakaszt a borok gallisatiójáról magyar szempontból. A gallisatiót, a természetes borok czukorral és vízzel megsziporítását, úgy mutatta be, mint a magyar bor-ügy ellenségét, mely borkereskedésünket veszélylyel fenyegetné. Ha Franciaországban, hol a czukor olcsóbb, a mustban meg kevesebb, s a borfogyasztás nagyobb a termelésnél, ki is fizeti magát e pancsolás: úgy véli Encz, hogy a magyar boros gazda nem szorúlt rá, s é felett több tekintetben roszul is számítana, ha ilyesmire vetemednék.

Május 28-án a nyelv- és széptudományi osztályok ülésében Vambéri Armin lev. tag újabb tudományos működéseit és sajtó alatt levő nyelvészeti munkáját ismertette. Mindenekelőtt számot adott arról, miért különzé el első utazási munkájából a nyelvészeti és részletesb ethnologiai tapasztalatokat. Csupán utazási vázlatot kívánt abban nyújtani a nagy közönségnek; s részben ez oknak tulajdonítja, hogy e munkából különböző nyelveken mintegy 24,000 példány kelt el eddig. Most két újabb munkát fog kiadni. Az egyiknek címe lesz: „Vázlatok Közép-Ázsiáról,” mely a török-tatár fajt Chinától a Dunáig ismertetendi; s a másik mű: „Dzsagatai nyelvtanulmányok” czím alatt szorosán nyelvészeti. Ez utóbbi munka, ha jól értettük, három főrészből álland. Az első a dzsagatai nyelv eltéréseit adja elő szókban és nyelvtani alakokban; a második rész Chrestomathia azon munkákból, melyeket szerző Közép-Ázsiából magával hozott; s a harmadik rész szótár. Persa-arab szók is nagy mennyiségben fordulnak elő Közép-Ázsiában a török-tatár népek közt, de szerző, tekintettel arra, hogy munkája szerfelett nagy terjedelmű ne legyen, csak az oly átvett persa-arab szókat vette fel, a melyek átvéve más jelentéssel bírnak. Nagybecsű adalék lesz ez az összes keleti nyelvtudományhoz. Reánk magyarokra és nyelvészetünkre nézve kétszeresen érdekes és becses. — Több nyelvalakon kívül, egyebet mellőzve, csaknem az összes magyar képzőket feltalálhatni a közép-ázsiai török-tatár nyelvekben. Egyszersmind, azt hiszi szerző, ki fog derülni e munka által, mennyire tévednek azok, a kik a magyar nyelvet a finn-ugorhoz közelebb állónak vélik, mint a keleti törökhöz.

KISFALUDY-TÁRSASÁG.

(1866. Martius—Aprilis).

Szándékunk a Kisfaludy-társaság havi üléseiről koronként tudósítani a Budapesti Szemle olvasóit, hogy betöltsük némi hézagát heti és napi lapjainknak, melyek vagy hallgatnak róla vagy csak gúnynyal említik. Valóban némely lap úgy tünteti föl e társaságot, mintha a világ leghaszontalanabb egyesülete volna. Itt egy éretlen újdonságíró rohan neki, ott egy-két elégedetlen költőcske lövell reá megvető gúnyt, majd erőlködő tárczairóink támadnak reá, de a refrain ugyanaz: a Kisfaludy-társaság nem méltó a közönség részvételére. Sőt egy tudományos lap, mely irodalmunkban azzal hisz új korszakot alapíthatni, hogy akarna alapítani, valódi anachronismusnak tartja e társaságot, mert a költészet és aesthetika meghaladt szempont a magyar irodalom fejlődésében.

Nem akarjuk e léha vádak mindenikét czáfolni, de érintünk egypárt, melyeket gyakrabban ismételnek, mintsem hitelt ne találjanak, mert a mit sokszor s oly nagy zajjal emlegetnek, legalább féligmeddig hajlandók elhinni mindazok, kik a dologgal közelebbről nem ismeretesek.

A Kisfaludy társaság ellen emelt vádak közt legelső az, hogy emelkedés helyett sülyed, s messze mögötte marad a régibb Kisfaludy-társaságnak, mely 1836—1848 oly jótékony befolyással volt a magyar költészet és széptani irodalom fejlődésére. Nem említjük, hogy egy tizenkét éves időszakot hasonlítani össze egy hat évessel, nem épen igazságos mérték; azt sem feszegetjük, vajjon, ha valamely társaság érdemei csekélyebbek egyik évtizedben, mint a másikban, elég ok-e ez arra, hogy elpusztulását óhajtsuk; csak azt kérjük: mit tett a régibb Kisfaludy-társaság? Jutalmakat tüzött költői művekre és széptani kérdésekre, évkönyvet adott ki, mely a jutalmazott pályamunkákat s a tagok székfoglaló s más felolvasásait foglalta ma-

gában, magyar népköltési gyűjteményt és külföldi regénytárt indított meg, egypár görög dráma fordítmányának kiadását eszközölte, s egy kritikai közlönynek, melyet egypár tagja szerkesztett, oda kölesőnözte firmáját. S vajjon a mostani mit tesz? Szintén jutalmakat tűz ki költői művekre és széptani kérdésekre. A költői pályázatok eredménye, igaz, csekély, s épen nem hasonlíthatni össze a régivel, midőn Arany Toldija bukkant föl; de vajjon oka-e ennek a társaság? A széptani pályázatok már több sükert mutatnak, legalább egyszer valódi becses művet lehetett jutalmazni. Greguss pályadíjt nyert értekezése a balladáról, minden esetre sokkal kitünőbb, mint a régebben jutalmazott pályaművek bármelyike. A népköltési gyűjtemény folytatása sem maradt el, még pedig szélesb alapon. A társaságnak már három kötetre való újabb gyűjteménye van; hogy egy kötet sem jelent meg még belőle, nem a társaságon múlt. A kiadásra nem lévén pénze, kénytelen volt kiadótól kiadóhoz menni, s csak most két év múlva talált egy olyanra, mely legalább az első kötet kiadását elvállalta. A régibb külföldi regénytár helyét az úgynevezett hatvan ives vállalat pótolja, mely bel- és külföldi regényeken kívül, részint másnemű költői műveket, részint pedig az újabb kor classikusainak műfordítmányait nyújtja a közönségnek. Így jelent meg Molièreből két kötet Kazinczy Gábortól, Hugo Victor „Századok legendái“ Szász Károlytól, Camoens Luziadája Greguss Gyulától, Puskin Anyeginja Bérczy Károlytól, s az „Ember tragédiája“ Madáchtól. E szépirodalmi könyvtár minden esetre felülmúlja a társaság régibbi külföldi regénytárát, mindamellettt néhány lap a legélesebben megtámadta. Vajjon a külföldi regények rossz választását támadták-e meg? Nem, pedig volt köztök egy „Antonia“ Sandtól, mely helyett jobbat lehetett volna választani. Vajjon Molière vigjátékai, vagy Luziada és Anyegin fordítmányában fedeztek-e föl szégyenletes hibákat? Nem. A Kisfaludy-társaság kiadványait e lármás bírálók nem szokták bírálni, ők csak magát a társaságot s vállalatait igyekeznek népszerűtlenné tenni; ők csak azzal állottak elő: miért nem jelen meg a hatvan ives vállalatban minél több eredeti regény, a társaság miért külföldieskedik, miért nem adja ki azokat a szép regényeket, melyeket talán a tárczairó urak barátjai irnak? A Kisfaludy társaság midőn hatvan ives vállalatát megindította, se eredeti, se külföldi regénytárt nem indított meg, hanem egy vegyes szépirodalmi könyvtárt, melyben a lehető legjobbat törekszik nyújtani pénzviszonyai és szépirodalmunk állásához képest. Ki az oka, hogy jobb regényíróink néhány év óta nem írtak regényeket, vagy ha írtak, oly kiadónak adták el, kikkel régibb s tán kedvezőbb szerződésök van? Ki az oka, hogy jelesb új tehetségek nem állottak elő? Bizonyára nem a társaság. A hatvan ives vállalat ellen megindult rendszeres izgatás, mely léha gúnyban és hazafias phrasisokban áradozott, megtántorította a társaság egypár bírálóját, s egy oly eredeti regény vétetett föl a gyűjteménybe, melylyel a társaság épen nem vallott bucsületet. Ez volt

a hiba, mely megrovást érdemelt, s nem az, mely a megrovásokat előidézte. A mi az évkönyveket illeti, ebből, az igaz, egy kötet sem jelent meg, de nem azért, mintha a havi- és köz ülésekben felolvasott költői művekből és értekezésekből nem telt volna ki egypár kötet, hanem részint azért, mert az a tag, ki a társaság története megírását vállalta magára, még mindig késik munkája beadásával, részint és leginkább azért, mert a társaság nem igen volt oly anyagi körülmények között, hogy a munkákat illően díjazhassa. Azonban e mulasztásért fényes kárpótlást nyújtott a társaság Shakespeare minden munkái fordításának megindításával, melyből már hat kötet jelent meg. A társaság szegénysége miatt talán e vállalat sem jöhetett volna létre, ha Tomory Anasztáz nemesszivűsége nem biztosítja a kiadást; de a szellemi munkásság a társaság érdeme, mert nagy részt tagjai fordítják Shakespearet, tagjai bírálják a beadott fordítmányokat. Méltán mondja Vörösmarty: „Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb literaturának is fölér legalább felével.“ Valóban ha a Kisfaludy-társaság semmit sem tesz, csak ennyit, mégis megérdemel legalább annyi figyelmet ujdonság- és tárczairóinktól, mennyit ők a magok vagy jó barátjaik vállalataira szoktak pazarolni.

Nem egyszer halljuk azt a vádat is a Kisfaludy-társaság ellen, hogy nem igyekszik maga körül öszpontosítani a magyar szépirodalmat. A Kisfaludy társaságnak föl kellene keresni a szépirodalmi írókat, kiadni vagy kiadásra segíteni munkáikat, s általában oly szépirodalmi intézetté válnia, mely kivegye szépirodalmunkat a nyereszkeskedő könyvtárosok kezéből. Ha az ily nemű vádakát és indítványokat kivetkőztetjük a hangzatos phrasisokból, értelmök röviden ez: Kisfaludy-társaság keresd fel és add ki az oly műveket, melyeket a könyvtárosok nem vesznek meg, légy pártfogója minden tehetségtelen költőnek, ki nem tud boldogulni, légy pusztán könyvkiadó társaság, azért van egy kis pénzed, hogy forgasd s ne bánd, mint a könyvtáros, ha nem nyersz is rajta vagy egészen elveszted is. Ezt teszi a magyar szépirodalom úgynevezett öszpontosítása. A Kisfaludy-társaság csak annyiban öszpontosíthatja a szépirodalmi írókat, a mennyiben vállalataiban munkáiknak hasznát veheti. A világ minden irodalmi és tudományos intézete ennél többet nem tesz és nem tehet. Az igaz, hogy ha a Kisfaludy-társaságnak nagyobb alaptőkéje volna, több vállalatot indíthatna meg, de akkor sem fogná magát pusztá kiadó-társasággá sillyesztetni s legkevesebbé a középserű költői műveket vásárolná össze. Hatvan ives vállalata számára megszerezne ugyan egy pár kitünőbbet, de leginkább oly vállalatokba fogna, melyek irodalmunk égető szükségei, s melyek leginkább társaságok pártfogása mellett virágozhatnak, mert közönségünk még fenn nem tarthatja. Megindítaná például a magyar költők gyűjteményét a XVI. századtól a XIX-ig; kiadna egy magyar aesthetikai könyvtárt, mely részint eredeti részint átdolgozott aesthetikai munkákat foglalna magában; dolgoztatna hazai és külföldi irodalomtörténeti munkákat; útazáso-

kat tőtetne a magyar népköltészet kincsei kibányászására; fordíttatná és jól díjazná az ő és új kor classikusait, és subventionálna egy kritikai lapot, szóval: tenné mindazt, a mi rendeltetése. Az irodalmi társaságok nem arra valók, hogy olyasmit tegyenek, mi nélkülök is könnyen megeshet, hanem hogy egyesült erővel, anyagi segélylyel oly törekvéseket gyámolítsanak, melyek különben bajosan érhetnének czélt. A társaság anyagi szűkös helyzetében megtesz a mit lehet, de megtartva és gyarapítva alaptőkéjét, előkészíti a lehetőséget arra, hogy évtizedek múlva egy szerencsésb nemzedék minél többet teheszen. A kik azt hirdetik, hogy a társaság nem méltó a részvételre, azt a lehetőséget, a jövődőt kívánják megrontani. A Kisfaludy-társaság nem hivatkozhatik ugyan se fényes múltira, se fényes jelenre, de annyit legszigorúbb bírálójának is el kell ismernie, hogy annyit minden esetre tett, mennyit érte a közönség áldozott.

A tagok munkátlansága szintén sokszor ismételt vád. Nem rég egy lap azt indítványozta, hogy a társaság mindazon tagjai, kik jelenleg nem irnak költői vagy aesthetikai munkákat, mondjanak le a tagságról s adjanak helyet az ifjabb erőeknek. E szerint a társaságnak legkitünőbb tagjait kellene kizárnia kebeléből: Eötvöst és Keményt, mert néhány év óta egyik sem ír regényt, csak politikai munkát, Czuczort, mert jelenleg nyelvészettel foglalkozik, Arany Jánost, mert két év óta nem olvastunk tőle új költeményt, s így tovább, habár közülök mindenik pontosan teljesíti a társaságtól reá szabott megbízásokat, minők emlékbeszédek, bírálatok. A társaság nem azért választja tagjait, hogy jövőben ily meg ily jeles munkákat írjanak, hanem azért, mert már irtak. E lemondási vagy kirekesztési indítványt nem akarjuk saját nevével megbélyegezni, de csodáljuk, hogy szó nélkül hagyta journalistikánk. A francia Institut fizetési tagjaihoz egy francia lap sem merne ily követelést intézni. Egy magyar szépirodalmi társaságot a magyar költészet legkitünőbb képviselőitől megfosztani akarni vagy őket mint bureaucratákat munkára kényszeríteni, oly indítvány, mely csak a mi journalistikánkban bukkanhat föl s maradhat szó nélkül. S mi az oka e neveléses követelésnek, miért akarják a társaságból kiküszöbölni a költőket, kik oly kitünő művekkel ajándékozták meg szépirodalmunkat? Azért, hogy helyöket oly költők foglalhassák el, kik semmi jelest nem irtak s talán nem is fognak írni. Az úgynevezett munkás tagok ellen is sok a panasz, tudniillik, hogy nem dolgoznak a társaságnak. E jó urak szerint a társaság havi és köz-üléseiben senki sem olvasott soha semmit; az a sok bírálat, melyet a társaság tagjai a beadott munkákról irtak, szintén semmi. Azt hisszük, hogy kár szót vesztegetni ily vád megeczáfolására. A dologban csak annyi igaz, hogy a társaság tagjai nagyobb tevékenységet fejthetnének ki a havi ülésekben, de ennek oka a legnagyobb részt az, hogy a társaságnak még nem indulván meg évkönyve, nincs hol kiadni a felolvasott munkákat. Ha az évkönyvek megindulnak s a társaság díjazhatja a felolvasott

munkákat, fokozódni fog a tevékenység. Egyébiránt úgy tudjuk, hogy évkönyveit, habár áldozatok árán is, nem sokára megindítja a társaság. Addig is arról, hogy a társaság havi ülései megérdemlenék lapjaink, kivált szépirodalmi lapjaink, figyelmét, minden elfogulatlan olvasó meggyőződhetik tudósításainkból, melyeket ezennel megkezünk.

A martius 30-ki ülésben két felolvasás tartatott. P á k h A l b e r t „Egy debreczeni m y s t e r i u m o t” olvasott fel, melyet Szathmáry Károly küldött be hozzá Debreczenből. E becses adalékkal a magyar népmysteriumok száma ötre nevedett; átadattott a Kisfaludy-társaság népköltési gyűjteménye számára. Utána Egressy Gábor olvasott fel egy szakaszt a „S z i n é s z e t K ö n y v e” című, már egészen elkészült munkájából. A tárgy érdekességénél fogva közöljük e szakaszt, melynek címe a F e s t ő h a n g, s ó h a j t j u k, hogy a maga nemében irodalmunkban egyetlen mű mielőtt megjelenjen.

„Az írás képességének korlátozottságát aránylag alig érezzük inkább, mint mikor általa a hangot láttatni szeretnők, vagyis, mikor a szemek útján akarnánk hatni a halló érzékekre. Igaz, hogy a kóták a zenei hangokat elméletileg láthatókká teszik, legalább a szakértő számára; ámde a beszéd hangfokozatai oly közel esnek egymáshoz, hogy azokat mértani határozottsággal elkülöníteni lehetetlen. Oly kóta, mely e fokozatokat jelölné, nem létezik. És a mi több: a hányféle hatást a kedély érezhet: ugyanannyiféle a viszhang is, melyet adhat. Eszerint a kedélyhangok lehetséges változatai s vegyületei oly végtelenek, hogy nem csak a lerajzolhatással daczolnak, hanem a lélektani meghatározás lehetőségével is.

A festő hangot tehát mulhatlanul élő hangon kell bemutatnunk, természeti valóságában, ha voltaképen meg akarjuk ismertetni; és e szakasz könyvünkben az igazi festő hangokhoz legfőlebb némi magyarázatul szolgálhat.

A festő hangot mondhatjuk képmásoló, jelképező, színező hangnak is.

A festésnek, színezésnek és jelképezésnek ezen ténye részint a természeti hangutánzók, részint a kedély hangok által megy véghez, átvitel útján.

A természeti hangok magokban határozatlanok, szervetlenek, s midőn az ember azokat szókból utánozza: akkor a határozatlant határok közé szorítja, a bizonytalan hangot bizonyossá, a szervetlent szervessé teszi.

De a szerves hangutánzó is csak magát a természeti tényt festi, nem pedig egyszersmind annak lélektani benyomását. Ellenben, ha bizonyos erkölcsi állapotokkal jön kapcsolatba: akkor már nem csak a puszta természeti tényt ábrázolja, hanem annak lélektani vagy eszményi benyomását is, mint például e sorokban:

„Sötét az éj, künn v a d v i h a r d ú l

A szél-kakas m e g - m e g c s i k o r d ú l.” (Arany.)

Itt már a vad vihar dülása, s e közben a szél-kakas meg-megcsikordulása, nem csak bizonyos érzéki tényt utánoznak, hanem eszményi jelentőséggel is bírnak, azon lélektani helyzetnél fogva, melyet a költeményben elfoglalnak. Ez eszményi jelentőség pedig abban áll, hogy e hangutánzók együtt, a festő hang hozzájárultával, oly képet állítanak a halló elé, mely félelmesen sejteti a rendkívüli pillanatot, mely bekövetkezik. Borzalomra hangolja a lélek idegeit- Ellenállhatlan hatalommal érezteti valaminek közellétét, a mi szörnyű, csodás, rejtelmes, természetfölötti.

Ha a hangutánzók saját értelmökben fordulnak elő: akkor csak szabályosan, tisztán kell azokat kiejtenünk, s a festés művét a szóra magára bízunk. Nagyitva utánozni a természeti hangot annyi volna, mint a szóban a szervetlen emelni felül a szervesen: s ez csak azon esetben szabad, ha a szinköltő éppen úgy akarja.

De az ily hangutánzókkal még akkor is igen óvatosan kell bánnunk, mikor azokat szellemi állapotokkal hozzuk kapcsolatba, (mint a felhozott példában), mikor általok közvetőleg s eszményileg akarunk hatni a hallgató lelkére. Az erősebb színezés itt is inkább a kedélyhang bevegítése által történjék, mint a szervetlenbe való tapasztalás által.

„Ha én fellépek: megrendül az ország!” úgymond Walter (Ármány és Serelem). A ki az itt előforduló hangutánzásban az *r* betűt nagyon megropogtatná: a nyers természetet állítaná a művészet helyére. A színezésnek a kellő erőt és lélektani hatályt itt az indulat bensősége, s a kiejtés erőessége fogja inkább megadni, mint a rendítés fizikai tényének a szervetlenig tulzott utánzása.

Hasonlókép történik e sorokban:

„Legyen hangod a vész zongorája,
Melyben a harc menydörgése szól.”

És ezekben:

„Legyen hangod szellők fuvalója,
Mely kesereg az őszi lombokon.” (Vörösmarty.)

Ha valaki dörgő hangon ejtené ki e szavakat: „szellők fuvalója”: akkor hangja nem csak a természeti ténynyel, s az ez utánzó szóval jönne ellenmondásba, hanem azon lélektani hangulattal is, melynek jelképezéseül a költő e természeti tényt alkalmazta. Ellenben az sem festene művészileg, a ki a másik túlságba esnék, s e hangutánzókat a susogásig hallkan és vontatva mondaná. A helyes mértéket tehát az találja el, a ki e hangutánzó szavak gyöngéd hangját a „késő banát és mélabú” színével vonja be; s a ki a természeti tény szerves hangjával lelki hangulattal is fest. Szóval, az utasítást a festő hanghoz a költőnél magánál kell keresni, a gondolat azon egészében, mely e természeti képet magába foglalja, azért, hogy benne az eszme átlátszó testet és alakot nyerjen. A kérdéses költemény e szavai: „gyászaink homálya,” „lengjen fátyol a vont húron,” „melynek andalító zengzetére, felmerül a gyásznak régi téje.”

.... stb. megannyi utasítás a hang számára az illető helyek festői kiállításához.

A kedélyhang, mint tudjuk, valamely kellemes, vagy kellemetlen érzés nyilatkozása; az érzéseinkre tett hatásnak rögtöni szüleménye; ösztönszerű hang, mely festővé csak akkor válik, mikor közvetőleg, azaz tárgyilag alkalmazzuk, például: mikor mások állapotát ábrázoljuk; vagy mikor elmúlt eseményeket adunk elő, vagy mikor színleljük az érzelmet, stb.

Azon kedélyhangokon kívül, melyeket egy fennebbi szakaszban elészámoltunk, vannak kedély szavaink, melyek megannyiféle kedélyállapotnak felelnek meg, s így mindannyian saját egyéni színezetű hanggal bírnak. Ilyenek a következők: áhítom, álmélkodom, bámulok, átkozom, áldom, imádom, (el-) -ámulok, (meg-) -ijedek, irtózom, iszonyodom, örülök, utálok, bánom, borzadok, búsulok, fáj, fázom, gyűlölöm, haragszom, (meg-) -rémülök, reszketek, rettegek, szánom, óhajtom, szeretem, sovárgok, szenvedek, szepegek, stb.

Vannak szavaink, melyek a látó, halló, izló, szagló és tapintó énekeinkre tett benyomásokat jelölik; ilyenek ezek: szép, gyönyörű, kedves, kecses, bájos, nagyszerű, rút, ocsmány, édes keserű, illatos, kábító, enyhítő, durva, kemény, lágy, sima, puha, metsző, hideg, forró, fagyos, dermesztő, stb.

Vannak természeti és erkölcsi állapotokat és sajátságokat jelentő kifejezések, mint ezek: remény, vágy, sejtelem, méltóság, fenség, boldogság, nemes, dicső, erős, hatalmas, szelíd, nyájas, szerény, szemérmes, bátor, merész, vakmerő, arczatlan, gyáva, czudar, gaz, bitor, zsarnok, alávaló, hitvány, silány, kín, gyötrellem, kétségbeesés, hallatlan, szerencsétlen, szomorú, szörnyű, vidor, irigy, gonosz, csalárd, kaján, gúnyos, bős, álnok, alattomos, sötét, világos, fényes, ragyogó, tavasz, nyár, ős, tél, zord, fergeteg, vihar, stb.

Vannak kifejezések, melyek a természet mozzanatait, a tárgyak megjelenését, s az élet műfolyamát jelölik, például: zöldellik, virul, virágozik, hervad, alél, sorvad, sáppad, illatoz, csergedez, sugárzik, virad, tündöklök, derül, borul, sötétül, lángol, dúl, stb.

Mindezek szintannyi benyomások képét viselik, s így saját egyéni hanggal bírnak.

Midőn e kifejezések semmi más eszmét nem helyettesítenek, nem pótolnak, nem magyaráznak, hanem csak saját eredeti jelentéseikben fordulnak elő: akkor a festő hangnak velük semmi dolga. A festés munkája ott veszi kezdetét, a hol a kifejezések tárgyas értelemben alkalmazvák, a hol tehát általok bizonyos eszményi tárgyakat kell megérzéskitenünk, vagy mások állapotát képmásolnunk; továbbá mikor nagyítunk, ámitunk; és mikor a lélek egész munkásságát a képzelet veszi által; például a visio és örület állapotában. És ekkor a festő hang által azon eredeti benyomást kell a hallóval éreztetnünk, mely a jelképezés végett átvitt szót létrehozta; s ekként a

szellemi állapotok és eszmék világát érzéki képekben állítani a hallgató elé.

Szóval, a festő hang feladata: a gondolat jellemzése; elvont eszmék megérzéskítése; képek előállítása a természeti hangutánzókatvitelével a képzelet alakjaira, eszményi tárgyakra, elmúltakra és távollevőkre.

A festő hang gyakorlatára már az elbeszélő költeményekben is elég alkalmat találunk, kiténő szerepe van például Vörösmarty „Szép Ilonkájában,” a többek közt e helyeken:

„A lányka híven és hívebben
Bámulá a lelkes idegent.
„Vajh ki ő, és merre van hazája?”
Gondolá, de nem mondotta szája“

az édes, titkos szerelem delejes, de visszatartott leheletével. —

„S csendes a ház; ah, de nincs nyugalma,
Fölveré azt szerelem hatalma.“

Az érzelem mélysége most megdöbbsentő. Az előbbi hang színe elsőtétől.

„Kérdi titkon aggó gondolatlalt,
S arca majd ég, majd színében elhal.“

A hang a titkos benső háborgást festi; a jelképező accentus az igéken („ég” és „elhal”) fátyolozottan és lassu tempóban vonul át.

„Felrobognak hadvész ülte képpel
Ujlaki, s a megbékült Garák.
A király jön, fonség érzetével
Környékeztén őt a hős apák.“

A festő hang elemei: a hősies, a fennkölt; a nagyszerű menet harszi robaja.

„Halovánnyan, hófehér szobornál,
Szép Ilonka némán és merőn áll.“

E kép oly eleven, hogy majd megszólal; s a hang színét egészen magán viseli. Szakgatott, alélt, halk és vontatott.

Eleven színekkel festheti a hang ez írott képeket is:

„Mögötte zordon feltűnik
Az óriás bakó.
„Elsápad a nép. Áll a hős.“

(Kont. Garay.)

A bakó föllépését, a jelenet rémületes színével; e kép hatását a nézők tömegére, az elszorúlt szívek visszafójtott hangjával; Kont alakját a rettenthetetlenség és erély jelképező hangjával.

„Én ittalak, oh szerelem!
Egy harmatseppnyi belőled édesebb,
Mint egy mézzé vált tenger.
De egy harmatseppnyi belőled gyilkosabb,
Mint egy méreggő vált tenger.“

(Petőfi.)

Itt egy feldult lélek őrző képzelete és emlékezése festi a kéjt, kint és végtelent, az eredeti benyomások egész elevevességével.

„Láttátok a fergeteget ?
E barna parasztot,
Kezében villám-üsztkével !“

(Petőfi.)

A korlátlan hatalom, a vad, szilaj erőszak, és nagyszerűség hangja.

A hangnak festenie kell a színművek bevezető részében (expositio); továbbá: a képmutató és cselszövő szerepekben. Festenie kell az örültnek visióját, s a szerepek leíró, elbeszélő részeit. Ily feladatok: a Jágó- és Tartuffe-féle szerepek; Hamlet színlése, szavalása a beszűtt szindarabból; a szellem és színész elbeszéléseik ugyanott. Ophelia és Lear örültségeik. Macbeth beszéde a gyilkolás után. Lady Macbeth alvajáró jelenete; Othello elbeszélése a tanács előtt; Petur beszéde Bánk előtt (2-ik felv.); Gritti önéletrajza és végjelene. Beaumarchais elbeszélése Clavigo előtt, Moor Ferencz jelenete, mikor álmát elbeszéli; Leicester visiója. (Stuart M.)

A képmutatás mondhatni, egészen a hang általi festés művészetén alapszik.

Ha a képmutató nem utánozná hiven azon érzések hangját, melyeket hazudik: akkor nem álmíthatna maga iránt; hitet, bizalmat, meggyőződést nem ébreszthetne. Álarczán keresztül láthatnának, s ő lehetetlenné válnék. Ő tehát a valódi érzéseket a festő hang segítségével utánozza. Azonban ha ezen utánzás akár durva, túlzó, kiáltó színezetű, akár csak egy hajszálnyiival marad innen a valószínűség szükséges mértékén: akkor azokat, a kik neki hitelt adnak, a legostobábbakul fogja feltüntetni, s a történetet, melyben szerepel, hihetetlenné, képtelenséggé változtatja. Azért ő a festő hang segítségével az őszinte bensőségre törekszik, hogy a képmutató benne csak akkor tűnik ki, mikor álarczát maga leteszi; azon percekben, midőn benne magát az igazi ember mutatja, s ez igazít a nem-igazival, a színlővel összehasonlíthatjuk. És így neki igaz hangjának is kell lenni, s a lélek ezen legbensőbb, legigazabb hangjának a bensőség csinált hangjától, a valóság festett képétől, határozottan különböznie kell.

Azonban, hogy érzékitő és képalakító képességgel az alanyi érzés közvetlen hangja is bír: már fennebb említve volt. Ha például az örömmek, vagy irtózásnak egy-egy felsikoltása magát kiszélesíti, s mint egy hosszantartó zenehang, az elvont eszmék során végig vonul: akkor azon egyetlen kedélyhang, a hozzá csatlakozott eszmék egész tömegének határozott érzéki alakot s életet adott.

És így egyfelől a kedélyhang, a maga alanyi minőségében, az értelmező hanggal összeolvadva; másfelől a festő és jelképező hang, tárgyilag alkalmazva: megérzékitik a szellemít, és átszellemítik az érzékit, eleven színt és alakot adnak az erkölcsi állapot leggyöngédebb viszonyainak és árnyazatainak. Az értelem jelentéktelen jegye, a betű, a hangok ez egyesült művében nyer életet s kifejezést. E

hangművelet hoz létre benső egységet a szó és gondolat közt; és így tökéletes művészi tény, miután a művészet lényege éppen az alak és tartalom benső egységében áll. A ki tehát a hangok e művét szavalásnak nevezi: az profanálja azt *).

E hangművelet az előbeszéd bájainak hatványozása, mely szebb mint a dal és a zene; ez egy fensőbb élet és világ. E hangok: élő képek, melyek hosszú fényes menetben vonulnak át a hallgató szemei előtt. A színművészet így emelheti a nemzeti nyelvet egy világnyelv színvonalára, hogy azt lélektani úton, az egyetemes emberiség megérthesse. Természetes, hogy a hang játéka, e fokozaton csak is az inspiratio remekműve lehet. Valamint az is kétségtelen, hogy a hangnak e művészetéhez a természettől kell nyerni az eszközöket, minők: a széles látkörű szellem, mélyen érző lélek, eleven képzelő erő, alakézés terjedelmes, hajlékony és képalakító erejű hang, mely azonban a színek kifogyhatatlan gazdagságával csak akkor rendelkezhetik, ha az úgynevezett magas iskolát már bevégezte.“

Az ápril 30-ki ülést némi ügyleti dolgok s Hunfalvy Pál felolvasása töltötték be. Hunfalvy a finn irodalmi társaság népmese-gyűjteményét ismertette, melyet Salmelainen szerkeszt s melyből már három füzet jelent meg. A harmadik részből, melyben állatmesék vannak, az itt következő meséket olvasta föl magyar fordításban:

I.

A HÖLGY-MENYÉT EGY HOLT EMBERT VISZEN SZÁNKÁN, S ÚTJÁBAN MÁS TÁRSAIVAL TALÁLKOZIK.

Vala egy férj és nő, kik tanyájokon laknak; de baromfiaikat a hölgymenyét járja. Ennek megakadályozására a gazda fogót raka ki a ház tetejére és csapót a csűr elejére, hogy megfogja a menyétet. Nehány nap múlva nézni mene ki fogó szereit, ámde maga esék fogójába, csapódék be csapójába, s bele hala. Kevéssel utóbb a hölgymenyét is oda érkezik s holtan találván ott a gazdát, kivevé a fogoszerekből, s kezdé száнкáján vinni a zsákmányt. Húzá húzá egy darab ideig, midőn az evetke jő szemközt vele, s mondja: Az istenért, pajtásom, mit hurezolsz erődnék erejével, ügető lábaiddal? A hölgymenyét elmondá a dolgot s így szóla: Ennél csudálatosbat nem hallottál soha: ez a vén atyus rakott volt ki

*) Ez elnevezés ellen Molière híres tanítványa, Baron, is tiltakozott. (Bibliot. des Mémoires. VI. 87.). Préville életirója pedig így szól: „Préville volt az első színész, a kit egy intézet fejevé tettek, melyet *improprius névvel szavalati iskolának* neveztek; mert az igazi drámai beszéd a szavalásnak éppen ellentétele.—(puisque la vraie declamation dramatique consiste justement à ne pas déclamer.). Préville a czímet meghazudtolta, s jeles színészeket nevelt “ (La vie des comediens. 219)

fogót háza tetejére
 csapót csürje elejére
 nekünk, a kik erdőn futunk,
 a zúzosban ugrádozunk
 homályosban leskelődünk
 a sötétben szökdecselünk,
 a harmatban járunk kelünk,
 becses bundabőrt viselünk,
 de maga
 fogódzék megfogójába
 csapódék becsapójába.

Harapj egyet, s jer húzni! Az evet harap egyet, s együtt kez
 dik húzni a gazdát.

Húzzák húzzák a szánkán, midőn a nyúl jő szemközt velök s
 kérdi: Mit visztek, keresztyén atyámfiai, erőtöknek erejével, ügető
 lábaitokkal? A hölgymenyét elbeszéli a dolgot a nyúlnak is, mint
 előbb az evetnek, s hívja segítségül, mondván: Harapj egyet, s jer
 húzni! Szívesen áll hozzá a nyúl, s mintán kis darabig haladtak az
 úton, elejökbe jő a róka, a ki hasonlóképen egy harapást harapván
 a halottból, velök egyesüle uti társul. Azonképen előre haladván, a
 farkas meg a medve is társaságukba jutának, és a mint időközben
 folyvást mindenik egyet egyet harap a halottból, ezt csak hamar
 tisztán megették. De azért az üres szánkát is csak húzzák húzzák
 egyre előre, midőn a farkas megéhezik, s kérdi a többitől: Mit
 eszünk most, pajtások, mikor a gazdának még a szakállá is elfogyott.
 — Legkisebbjeinket kell megenni, válaszolá a medve, s abba bele
 is egyezének legtöbben az uti társaságból. No, legkisebbek az evet
 és a hölgymenyét, tehát ezeket kell megenni: de az evet egy fára
 szövik, a menyét pedig egy kő alá búvik, nem lehet őket megfogni.
 — Mit eszünk most? kérdi a farkas. Megeszszük azt a kancsalsze-
 mőt, viszonzoz a medve, s már nyakába akarnak ugrani, mert hát
 most ő a legkisebbik köztük. De Jusszi nem várta be azt, hanem neki
 porola az erdőnek, hogy nem látták nem hallották többé.

Most a róka legkisebb a csapatban, s a farkas és a medve azt
 határozzák, hogy ötet eszik meg, minthogy Jusszi futással menekült
 tőlök. Mikkó bár hallá is ezt, még sem monda ellene a kettőnek, ha-
 nem így szóla: Unalmas dolog völgyben enni, kedvesebb azt hegyen
 tenni. Megengedik azt a farkas és a medve, s együtt kezdenek fölfé-
 lé menni a hegyen. A róka úgy teteti magát, mintha nem félne, sőt
 a hegyoldalba mentében beszélget is a farkassal, s kérdi többi közt:
 Petkó, mit fogtok azután enni, ha engem megettetek? Gondolkodván
 rajta a farkas, eszibe jut neki, hogy ő kisebb a medvénél, s azért
 szól mind a rókának mind a medvének: Pajtások, nem egyezhet
 nénk-e magunk közt, s nem élhetnénk-e együtt úgy mint barátokhoz
 és ismerősökhöz illik? A róka nagyon helyesli a javaslatot, s mivel
 a farkas a részére állott, a medve is kénytelen volt helybehagyni a
 határozatot, jöllehet neki sokkal jobbnak látszik vala hozzáfogni a
 róka levágásához.

II.

A RÓKA, FARKAS ÉS MEDVE KÜLÖN-KÜLÖN MEGTELEPEDNEK ILVOLA-
EL-FÖLDÖN, S A RÓKA ÉS A FARKAS EGYÜTT MUNKÁLJÁK A SZÁNTÓ-
FÖLDET.

Megtevéen a békeszerződést a róka, farkas és medve, együtt mennek tovább s így Ilvola-el-földre érkeznek, a hol kiki tanyát csinál magának. A medve egészen külön viszi a gazdaságát, mert ő igazán meg nem egyezik a többiekkel; de a farkas és róka együtt fognak a szántóföld elkészítéséhez. E szándékkal először is a fákat mennek kivágni, s munkára indulván, mindenikök egy-egy edénynyel vajat vesz magának eleségül. A rókának mindazonáltal nehezeze esik a favágás, s alig hogy egy kis ideig vágott, már félre mene az erdőbe valami dolgára, s onnan visszajövéen mondja a farkasnak: Nekem keresztelőbe kell mennem Ilvolába; midőn ott az erdőben voltam, akkor érkezék hozzám a meghívás. E beszéd után el is válék a farkastól, de nem mene el tovább mint a farkas vaj-edényéig, a honnan jól lakva tére vissza az irtásra. — No, mi nevet adtak a gyerekek? kérdé a farkas. — Első-iz nevet, válaszola a róka, s hozzá foga a munkához; de nem dolgozott sokáig, megint az erdőbe suhana, s visszajövéen onnan mondá a társának: Újra keresztelőbe hinak Ilvolába, ott most a házi leány szült gyereket. — Minek mégy oda mindég, felele a farkas, maradj el pajtás az egész vendégségtől, s vágjuk itt a fát. — Ne úgy, kedves pajtásom; nem lehet onnan elmaradnom, ha egyszer megtörtént a meghívás, viszonzá a róka; mindenkifehé, de kiváltképen új lakóhoz illik, jó egyetértésben és barátságban élni a szomszédsággal. — No, menj hát el, felele a farkas, de sokáig ne időzzél ott, mert nem halad a munkánk, ha csak magam vágom a fát.

Elmene a róka, de nem tovább, mint csak a farkas vajas edényéhez, a honnan kis idő múlva visszatére az irtásra. — Mi nevet adtak a gyerekek? kérdé megint a farkas a keresztelőből visszatértől. — Másod-iz nevet, válaszola a róka, s kezébe fogá a fejszét, mint a ki a munkához kezd. Miután egy kis ideig vágtak, a róka megint félre állá, s megint szóla a farkasnak: Már ismét hinak keresztelőbe Ilvolába, úgy hallom, ott a meny szült gyereket. — No, Ilvolában egyre van keresztelés, monda haragosan a farkas; ez egyszer pajtás, ne menj el, nem lehet örökké vendégségre jární. — Kómának hittak, szükséges vagyok ott, viszonzá a róka, el kell men nem! — Tehát menj el még egyszer, szól határozva a farkas, de mondd meg a ház népének, hogy többet nem érsz reá komának menni, mert közös munkánk van, s a tavasz siet. — Elindúla a róka, a farkas vajas edényéhez mene mint előbb is, s vissza sem tére attól, míg egészen meg nem ette a vajat. — Mi nevet adtak most a gyerekek? kérdé a farkas a vendégségből jött társát. — Har-

madár nevet, felele a róka rendje szerint, s kezdé a fákat gyalolni a farkassal együtt. De sokáig nem dolgoztak, mikor a farkas megéhezék, mert ő szorgalmasan dolgozott volt. Együtt menének tehát reggelizni; de midőn az eleséghez jöttek s a farkas kinyitá vajjas edényét, ime ez tisztán üres. Megharagszik azért a farkas, s kezdi okolni a rókát. Te, hitvány, te etted meg a vajamat! — Nem én soha, szabadkozik a róka, mit sem tudok vajadról. eleségedről; de minthogy nem hiszed szavamat, mindjárt megfogjuk látni, melyikünk a vétkes. Menjünk oda fel a sziklára, s feküdjünk le együtt a nap verő-fényére, bizonyára annak szájából ki fog csurogni a vaj, a melyikünk azt megette. Úgy is tőnek, mert másképp lehetetlen volt tisztába hozni a dolgot, s lefekvének a sziklára a nap verő-fényében. A farkas, ki magát ártatlannak tudja vala, mélyen elalvók a nap melegében: de a róka, ki bűnös vala, ébren marada egész idő alatt, s elmene a vajért az eleség-edényből, s azt az alvó farkas szájára folytatá ki. Azután felkölté a farkast, s kiálta: Kelj fel pajtás, nézzük, hogy omlik szádból a zsir a köre! Erre fölrze a farkas, s midőn a sziklát a szája két oldalán zsirosnak találá, nem is vitatá tovább a dolgot, hanem azt mondá a rókának: Elég, pajtásom, te ártatlan vagy, én vagyok hát a vétkes. Így eligazíták szépen a pert, hogy a farkas a vaj evését magára vette, s megint a munkához fogának mint az előtt. A fák ki voltak már vágva, most égetésökhöz állának, a mely munkát együtt kell vala megtenni: de a róka nem sokat gondola vele, hanem egy bokor alá leheveredék. — Jer hát égetni! kiálta neki a farkas, mit heversz ott, te czudar? — Csak égesd te, pajtáskám, viszonzá a róka, én itt az avart örzöm, hogy a tűz az erdőbe ne kapjon. Azt vélvén a farkas, hogy a róka teljes munkában van, mert az avart örzi, maga dolgozék mind addig, míg a fákat mind meg nem égette, a miután már a vetéshez fogának. A róka e dologban is magára hagyá a farkast, hogy maga végezze, a mint az előbbi munkát is maga tette volt, s lenyugovék a pörzsölt föld szélére az erdőben. Rosz néven vevé a farkas, s szóla az erdőben fekvőnek: Lódulj onnan, jer vetni, hisz közös a munka, miért nem dolgozol semmit, pajtás? — Nem mozdúlhatok innen sehova, pajtáskám, felele a róka, én itt az erdőben határt vetek az ég madarainak, hogy meg ne egyék a magot. — No, hát csak maradj ott, a hol vagy, pajtáskám, ha madár-határt vetsz, s ez által a közös hasznót mozdítod elő; azt gondoltam volt, hogy ott heverve töltöd az időt, válaszolá a farkas, s egymaga veté be az egész földet.

III.

MÍG A MEGMUNKÁLT FÖLD TERMÉSÉT VÁRJÁK, KERESÉT UTÁN NÉZNEK A FARKAS ÉS A RÓKA.

A pörzsölt föld olyan jó, hogy nem sokára kikelt a vetés. Örül

neki a farkas, s dicsekszik vele, hogy szép a munkája, de a róka nem örül nagyon rajta, hanem megnézegetvén a földet, mondja: Addig éhen is vesz a daru, míg a mocsár felenged; más után kell nézni, ha őszig élni akarunk. — Tehát menjünk élelmet keresni, vélekedik maga részéről is a farkas; s midőn beleegyezett a róka, elindulnak legott, külön útra mindenik, hogy élelmet keressenek.

A róka egy erdőben jártában külön helyen egy fát veve észre, a melyen a szarkának fészke és abban fiai vannak. Mikkó, ravasz ember lévén, szorosan a fa alatt állapodik meg, s azt minden felől megnézegeti. — Mit nézesz, Mikkó? kérdé őt a fatetejéről a szarka. — Lábtalpagnak nézem ki ezt a fát, felele a róka. Ezen megjedvén a szarka, könyörge neki: Ne barátocskám, ezt a fát, ezen fészken van s abban fiaim. — No ha egyet ide adsz a fiadból, szóla a róka, tehát nem veszem fészkes fádat, hanem megyek másutt keresni talpagnak való fát. — Szorultában reá álla ennek kívánságára a szarka, s a fa tetejéből lehajíta egy fiat a rókának, ki felkapván nyereségét, ravaszul útjára mene. Megörüle rajta a szarka, azt vélvén, hogy igen bölcsen cselekedett, midőn így a többi fiait megmentette a rókától. De másod nap visszajöve a róka, s megint a fa tövéen állapodék meg. Mit ülsz te itt? kérdé a szarka. — Lábtalpagnak nézem ezt a fát, felele a róka. — Ne vedd ezt, barátocskám, könyörge a szarka, hisz már tegnap megegyeztünk abban, hogy nem vágod le ezt a fát, hanem másutt keressz lábtalpagnak valót — Lehet, hogy így volt az egyezésünk, válaszolá a róka, de lásd, én az egész erdőben nem találtam ily alkalmas fát lábtalpagnak, mint ezt. Mégis hát ezt a fészkes fádat kell levágnom, ha csak második fiadat nem adod nekem a fészkekből. — Mit lehetett tennie? A szegény szarkának még második fiját is oda kelle adnia a rókának, a ki azután jó kedvvel útjára mene. Bánat közt ül vala fészken a szarka, midőn a varjú vendégül jöve hozzá, s kérdi, megnézvén a fészket: Barátném, hová lett két fiad? A rókának adtam; mert lásd, az két nap egymásután jött lábtalpagnak nézni ki a fészkes fát, s így kénytelen voltam két fiamat odaadni, hogy el ne rontsa egész költésemet. Semmit sem kellett volna neki adnod, se szarkaít, se mást; hisz nincsen faragó kése nincsen fejszéje a mivel levághatná a fát, úgy itéle a varjú. A szarka jól megtartotta e tanácsot, s elhatározá magában, hogy másszor őrizkedőbb leszen, ha a róka még egyszer meg akarná csalni.

El is jöve az megint a fatövéhez a következő napon, s kezdi lábtalpagnak nézegetni a fát, hogy ily módon a harmadik fiat is megkapja a szarkától. De ez már okosabb mint volt, nem is fél többé a rókától, hanem gúnyolva mond neki: Mehetsz útra, haszontalan róka, neked se faragó késed se fejszéd, a mivel levághatná fészkes fát! — Ki oktatott tégedet? kérdé csudálkozva a róka. A varjú vendégül jöve hozzám, az oktatott engem, szóla nevetve a szarka. — Jaj te néked varjú tanító, monda a róka, bölcsnek látszol magadnak, de várj csak, majd reászedlek még téged is. Ezt mondván, útjára indula

Mikkó, a ravasz ember, a szarka fészkes fájától, s egy nyílt rétnek tarta, hol kinyújtózva oda veté magát mint egy holt, hosszúra eresztvén ki nyelvét a szájából. Nem sokára a varjú repülő-útjában észrevé ott a rókát, s reáereszkedik, azt vélvén, hogy meg van halva. Majd órával a holtak nyelvét is kezdé vagdosni; de a róka, ki csak ezt várta, felszökken hirtelen s megfogá a varjút, mondván: No most, aranyos varjam, nem segít bölcseséged, nem is szabadulsz ki előbb körmeim közül, míg meg nem töltöd a hasamat. — Ne egyél ily csunyául, aranyos barátom, egyél meg szépen, könyörge neki a varjú; lökj fel oda a dombra, úgy majd egyik köre esik a szárny, másik köre vagy galyra a láb, hogy az emberek is lássák, mint büntetttél meg engemet. A róka a tanács szerint tön, s fellöké a varjút a dombra; de a varjú szárnyra emelkedék s elrepültében mondá a rókának: Eszed volt megfogni, de nem volt eszed megenni a mit fogtál!

IV.

A RÓKA A MEDVE HÁZÁBA MEGYEN HALOTTAT SIRATNI.

Rosz kedvvel, hogy megesalta a varjú, üget magánosan az erdőben, nem is tudja, mi úton módon szerezhesen ételmet; midőn történetből régi ösmerésével, a medvével találkozik. Annak tudniillik azon közben meghalt a felesége; ő tehát siratót indult keresni. Jár, jár egy darabig, akkor a farkas jó szemközt vele, s ez kérdi: Hová mégy, pajtás? — Siratót keresek. — No, fogadj engemet, pajtás, viszonz a farkas. — Tudsz e sírni? kérdi a medve. — Tudok, pajtás, tudok, felel a farkas. De a medve előbb hallani akarja, s azért mondja neki: Sirj hát kísérletül, ha tudsz-e hozzá. — A farkas neki fog és mond: hu, hu, hu, huu, huh! Ez a sírás nem tetszik a medvének. Nem tudsz te sírni, menj útra! szól a farkasnak, s ott hagyá. Egy kis utat tevén a nyúlal talkozik, a kinek elbeszéli dolgát, s ez hasonlóképp ajánlkozik siratónak menni hozzá, jónak dicsérvén hangját. — Sirj hát előbb kísérletül, hogy halljam a hangodat, viszonz a medve. A nyúl neki fog a sírásnak: pu, pu, pu, puh! de a medvének az a hang sem tetszik. Nem érsz semmit siratónak, mond ő Jusszinak, nagyon szokatlan vagy te. Megint tovább megyen a medve, s most jó a róka szemközt vele, a ki is, mint az előbbie, kérdi: Hová mégy pajtás? — Siratót keresek, felel a medve. — Fogadhat sz engem siratónak, mond erre a róka. — Értesz-e a síráshoz? kérdé a medve. — Értek ám, válaszola a róka, s el is kezd a medve hallatára sírni: luu, lau, luu, meghalt a gazdasszony, a nagy lepedők szövője, az orsóknak forgatója, a kalácsok jó sütője! — No, látom, annyira mennyire tudsz a síráshoz, mondá ezt hallván a medve, s magával vivé a rókát üdvözült feleségét siratni. Ott a vendéget szobába vivé, a hol megholt felesége a löczip fekszik vala, s meghagyá a rókának, hogy most nyakába

borulván, sirassa meg a holtat. De ahhoz nem vala kedve a rókának. Szobában nem jól hallik a sirás, igen bajos itt, mondá a medvének; vidd pajtás, a pajtába a halottat, ott jobb sirni. A medve kedvére tőn a vendégnek, s elvivé a pajtába a halottat; maga pedig visszamene a házba, pépet főzni a siratónak. Ezt készítvén, olykor-olykor kifelé hallgatózék a nyílt ajtón, hogy hallik-e a sirónak hangja a pajtából; de soha semmit nem hallott. A medve utoljára elcsudálkodik a dolgon, s munkája közben a szoba ajtajába fut, a honnan kiált a pajtába lévőnek: Miért nem sírsz, pajtás? nem válik ki a hangod? — A róka, ki a mint csak birta, javában eszik vala a holtból, siró hangon felele a pajtából: Lábam inai szakadoznak, sarkom inai megernyednek, ha nem töltetik meg hasam, az evés ideje nem érkezik.

A medve hallván ezt, a jóízű péppel gyógyítani mene a rókát, de midőn kinyitá a pajta ajtaját, a róka hirtelen a lába közt búvék ki a mezőre. A medve siettében a lisztes pép-étellel csak a farkát érhetette meg; azért mai napig fehér a rókának farka vége.

V.

A RÓKA SZOLGÁT FOGAD MAGÁNAK, S MINDJÁRT AZUTÁN A MEDVE KÖRMEI KÖZÉ JUT, A MELYEKBŐL AZONBAN RAVASZSÁGGAL MENEK-SZIK KI.

A medve házából az erdőbe futván a róka, útjában egy magános macskával találkozok, a melylyel beszélgetni kezd, mondván: Mi hoz téged, rokonom, magánosan ide az erdőbe? — Egy kunyhóban szolgáltam volt, felele a macska, de a háznép nagyon elszegényedett, hogy nem birt többé táplálni, magam pedig vénségemben nem foghatok már egereket. Elfogyván eledelök, minden házi állatjaikat kezdék már levágni, s végre még engemet is leöltek volna. Mert hogy tegnap a gyermekek azt kérdezték szüléiktől, hogy mit egyenek, mivel kenyér nem vala, az atya azt felelé nekik, hogy minden nagyocska állatot meg kell enniök. Ezt hallván, elfutottam tőlök ide az erdőbe, hogy engemet is meg ne egyenek. — No, szegődjél hozzám szolgának, én etetlek, tartlak, monda a róka. A macska életének fentartására más módot nem tudván, azt válaszolá a rókának: Hisz nagyon szívesen mennék hezzád szolgálatba, de öreg s többé nem oly gyors levén, mint fiatalabb koromban; mégis más állatok eledelévé leszek, ha itt mindég veled fogok lakni. — Azon ne aggódjál, felele a róka, gazdádban biztos fogat, bennem erős őr találasz.

A macska meghallván a róka vitézségét, hozzá szegődik szolgának, s együtt kezdenek járni. Az útban kérdezgetni kezdi a róka új szolgáját: Mit is tennél, ha magad volnál, s nem én találkoznám veled. hanem ellenséges ember jönne? — Egy módom volna, válaszola a macska, én egy fára másznám fel. — Vaj azt ugyan tehetnéd, szóla

a róka, ámde én nem bíznám magamat egy módba, hanem száz módot is tudnék, nem is nagyon ijednék meg, ha maga a medve is jönne reám. — Még mondja vala ezt a róka, midőn az erdő széléről eljőve a medve, a ki éppen a rókát üldözi vala azért, hogy mint sirató, megcsalta volt. A macska alig hogy észrevette a medvét, már a fára szökött fel, annak sudarába menekülvén, hogy nem lehetne utólérni; de a rókát nyakon fogá a medve. Most azt vélé a macska, hogy rosszul jár a gazdája, s leszól a fa sudarából, a hol vala: Száz módja van a nyérésnek. egy módja van a megtartásnak. De a róka nem fogyott még ki mindenéből, hanem észre vőn még valamit. Az őt haragpó medvéhez szólni kezd t. i. s mond neki: Ne tépj ily rútul pajtás, magamviselete irántad mindenkor alázatos és szép vala. — Vajjon szép e? viszonzá a medve, utánozván a rókát; de ezt mondván felnyitá száját, e pillanatban kifeslék a róka is fogai közül, nem is maradozék, hanem futva futá az erdőbe a mint csak győzte. S miután a medve másfelé elkullogott volt, visszatére a róka a macskához, s vele együtt házába mene Ilvola-el-földre.“

E mesékre többen összehasonlító megjegyzéseket tettek; egy tag különösen azt emelte ki, hogy az első mese alapnemében rokon a „Tyúk és farkasverem“ című ismeretes magyar mesével. A finn mesében azt akarják megenni a ki legkisebb, a magyarban pedig azt, a kinek a neve legcsúfabb.

Hunfalvy megígérte, hogy adandó alkalommal még több finn állatmesét fog felolvasni.

GY. P.

A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN. *)

— Der schrecklichste der Schrecken,
Das ist der Mensch in seinem Wahn!
Schiller.

E L S Ö R É S Z.

A PÓRZENDÜLÉS GENESISE ÉS ELŐJÁTÉKA.

I.

A h ó r a - v i l á g j e l e n t ő s é g e . — N é p m o n d a . — K ü t f ő k .
— G r . T e l e k i k ö n y v e .

A h ó r a - v i l á g n e v e a l a t t i s m e r e t e s e r d é l y i p ó r z e n d ü l é s , a z o n k i s o r s z á g á l l a m é l e t é b ől , t ö b b t e k i n t e t b e n f i g y e l e m r e m é l t ó , v a l a m i n t t a n u s á g o s k é p e t t a r t a g o n d o l k o d ó o l v a s ó e l ı b e .

M i n t m i n d e n l á z a d á s n a k , ı g y e n n e k i s é r d e k e , j e l e n t ő s é g e a z a z t e l ı i d é z ı o k o k b a n é s v i s z o n y o k b a n , s z ı v a l : a g e n e s i s b e n ı s z p o n t o s ı l . A h i s t o r i c u s v i z s g ı l ı s z e m é t a z é r t n e m k e r ı l i k k i a v é r e s d r ı m ı a b a n s z e r e p l ı o r k ı l e s i é s s z e l l e m i t é n y e z ı k ; a f ı l l ı z a d t t ı m e g s ı t é t s z e n v e d ı l y e i - , v a d d ı l h ı n g ı s e i - s b o r z a s z t ı e l v e t e m ı l t s ı g ı e n e k h ı t t e r ı b e n ı l l a n a k a z o n e s z m ı k , v ı g y a k é s ı h a j t ı a s o k , m i k a s z e g ı n y j o b b ı g y o l ı a h o t p o l g ı r i é s t ı a r s a d a l m i ı l ı r e n d e l t s ı g ı e n e k k ı v e t k e z t ı b e n k i v ı l ı o l ı a g f o g l a l a t o s k o d t a t t ı k , s e b b ı l e r e d ı s z e n v e d ı s e i , v a l l ı a s o s , v a g y i n k ı b b e g y h ı z i s ı r e l m e i v e l k a p e s o l a t b a n , ı t e t , f o l y v ı s t z a k l a t v ı n , k e s e r ı s ı g ı g e l t ı l t ı t t ı k e l , v a g y h ı u r e m ı n y n y e l k e c s e g t e t t ı k ; k i a v e r e j t ı k ı v e l m i v e l t f ı l d h ı z l e v ı n s z e g e z v e , m ı g i s a n n a k b i r t o k ı b ı l k i z ı r v a , a z ı r ı k ı s s z o l -

*) Szerz ı a f o r d i t ı s j o g ı t f e n t a r t j a m a g ı n a k .

gaság fájdalmas érzését mindig keblében hordozta; szóval: kinek naponként szeme előtt lebegett, mint az erdélyi törvény csipős gúnnyal mondja: „állapotjának alacson volta.“

Valóban ez oláh támadás egy elnyomott népfajnak a z ur a l k o d ó o s z t á l y ellen, annak kiirtására célzó fölkelése volt, a kunyhók lakóinak szívét is, úgy, mint azt felfogni tudják, hevítő s z a b a d s á g é s j o g eszméjét képviselte az, midőn másfelől a dolgok fennálló rendjét fenyegető s a társadalmat alapjában megintgató újítási merényletté fejlődve, egyszersmind igen gonosz alakban gyakorolt, erőszakos és üldöző vallásos térítéssé is fajult.

Hogy az oláhok felkelése, mindjárt kezdetben nemzeti és vallásos küzdelem irányában, vagy inkább színében tünt fel, s mindkét tekintetben abba vegyült ellenszenv és gyűlölség által élesztetett, — ezt több események s hivatalos okmányok is bizonyítják*).

Félre nem ismerhető politikai jellemet kölcsönöz a hórá-támadásnak azon körülmény is, hogy az egy reformáló fejedelem, II. József császár idejében történt, ki népei boldogítására irányzott terveit az alkotmányos formák félretevésével, a korlátlan hatalom útján akarta keresztül vinni, mely újítások az ingerültséget két oldalról és két ellenkező irányban élesztették. Ha a császár a főbb osztályok érdekeinek sértésével azokban nagy elkeseredést és ellenszenvet költött fel, másfelől, midőn a jobbagyakban is, őket egy jobb és szebb jövődnének reményével kecsegtetvén, a dolgok fennálló rendjével össze nem férő és nem teljesíthető vágyakat és óhajtasokat ébresztett fel, ezen az úton alulról csinált békételenséget, s a földnépét is elégtelenné tette. Így a felzaklatott szenvedélyek folytán, az országban oly feszültség, sőt éles ellentét állott be, mi-

*) Így például gróf Eszterházy Ferencz, udvari főkanczellár, a két hazából a zavargásokról hozzá érkezett több tudósítások alapján, a császárhoz 1784. november 14-én intézett jegyzékében írja: „dass es aus Zusammenhaltung aller Umstände zu erhellen scheint, dass dieser Schwarm unruhiger Menschen hievon eine Religions- und Nationalsache bereits gemacht habe.“ — Mind a mellett nem kell felejtetni, hogy ez úgy nevezett oláh nemzeti ügyet, nem a mai nemzetiségi eszmék és törekvések szempontjából kell tekinteni; az egészben véve népfaji gyűlölség kitörése volt.

ből a köz békét, sőt a polgári társaságot is fenyegető viharok következése a körülményektől, vagy inkább a véletlenségtől függött.

Az érintett viszonyok folytán az államhatalom és nemzet között kifejlett surlódás, a haza ősi alkotmányának felfüggesztéséből eredett, s majd a magyar nyelv megszorításával, s így a nemzetiség megtámadásával élesebbé vált viszály, szóval: a napirenden levő jog- és alkotmánytusa, az oláh lázadás folyamában is előtérbe lépett, s midőn annak a kormány által mesterségesen előidézését hitték, vagy sejtették, a közvélemény e részben oly túlzásba ment által, hogy az említett súlyos vádtól az emberszerető monarcha személye sem maradt megkímélve, sőt az, lehet mondani, a nép hitében még ma is fenlévő rögeszmévé vált.

A hórá-támadás történelmének értésére, valamint e nagy népmozgalomnak helyes szempontból tekintésére nézve azon lényeges körülményt sem kell felejtetni, hogy abban a népmonda főhelyet foglal el. A traditio, szóbeli emlegetés a véres tragoedia folyamába s annak egyes eseményei feljegyzésébe úgy s oly mértékben belé vegyült, általában arra oly döntő befolyást gyakorolt, hogy az néha még hivatalos okmányokba is becsuszott, s így az egész tényekben, megtörtént dolgokban is látható regényes színben tünteti fel, azt mintegy legendszerűvé teszi.

A kortársak, tehát úgy szólva szemtanúk által emlékezetbe hagyott s azért hitelesebbnek tartható pörzendülési tudósítások is különös figyelembe veendőek, de másfelől azoknak használásában óvatosságnak kell lenni, mert többnyire a lázadóktól elkövetett sok rendbeli gonoszságok, dúlások miatt felzaklatott szenvedélyek, kedélyizgatottság, valamint élénk fájdalom és gyűlölség közvetlen nyomása alatt jegyeztettek fel, annál fogva a részrehajlás, nagyítás, vastagon színezés és megtoldás bélyegét magukon hordozzák. E szerint, mivel a szóbeli emlegetéseknek kettős tekintetben zavaros kútfejből merített hórá-támadási közlések közé bizonyosan különböző hamis hírek, mondák, sőt koholt események is csuszak be, a történetíró tisztán látása, nyugodtan ítélése nehezítve van, ki gyakran tévútra is vezettetik.

Az elmondottakból világos, hogy a hórá-világ történelmének alaposan, s minden pártnézeten felülemelt részrehajlatlansággal megírása, sok bajjal és nehézséggel járó, valamint nagy vigyázatot kívánó feladat, miről a pörzendülés tanulmányozása közben

meggyőződni, nekem is elég alkalmam volt. Mivel a levéltárakban található, s leginkább biztos kútfőkhöz, az illető hivatalos okmányokhoz hozzá férni nem lehetett, -- ez okozta leginkább, hogy azon lázadásról eddig nyomtatásban megjelent, vagy csak kéziratban levő dolgozatok sok valótlanságot, s a tényállásnak meg nem felelő adatokat tartalmaznak; általában a közönség a véres tragoediának folyamát, nagy részben elferdítve ismeri.

Micsoda kútfőkből merítettem? mi czélra törekedtem e történelmi monographia készítésében? úgy hiszem, legelőbb e két kérdésre felelnem, eljárásomról tehát a t. olvasó-közönségnek számot adni kell.

Mi a kútfőket illeti: ezek közt, mint általában, úgy az oláh lázadásra nézve is, kétségen kívül első rendűek, legfontosabbak s legtöbb érdekekkel és hitelességgel bírnak a hivatalos okmányok és iratok. Másod rendben következnek, a magánosok által készített kézirati vagy nyomtatott művek.

A hóra-világot illetőleg: a hivatalos kútfők, az ezek közé sorozható soknemű és különféle okiratok felette számosak. Ilyenek például: császári legfensőbb végzéseik, intézvények, kormányi rendeletek, útasítások, különböző hatóságok, megyék, tisztek s egyesek részéről történt felterjesztések, tudósítások, szóval: a magyar oklevelek, melyeknek természetesen nem egyforma becsük- és jelentőségük van. Ezek mellett különös figyelmet érdemelnek az úgy nevezhető oláh okmányok, t. i. a gr. Jankovics Antal hóra-világi kir. biztos elnöklete alatt tartott udvari bizottmány jegyzőkönyve, annak mellékletei s hozzátartozó különböző okiratok, melyekben a pörzendülés kezdői és vezetőinek, valamint főbb részeseseinek, tehát oláhoknak vallomásai, általában a véres dráma eredetére, s egész folyamára vonatkozó felette fontos és érdekes adatok foglaltatnak.

Ez értekezésem írásában kiválólag a hivatalos kútfőkhöz folyamodtam, azokat használtam, de a kéziratban levő, vagy nyomtatásban megjelent műveket sem mellőzém, s azokat is, mennyiben ismerhettem, s czélomra tartozóknak találtam, átforgattam. A kútfőket, melyekből merítettem, főkép az egyes szakaszok elején, vagy az elbeszélés rendjében és maguk helyén kijelölni és idézni, s így az olvasót azokra figyelmeztetni el nem mulasztám. Munkámat három részre, s egyes jelentékenyebb tárgyak szerint,

több szakaszra osztám, s a főbb és a pörzendülés eredetét, okait kellő világba helyező eseményeket, adatokat, lehető diplomatikai hitelességgel s egybefüggőleg összeállítani megkísérltettem. Ha én abban megelőzőimnél talán többet tehettem, s némi részben szerencsésebb valék, ezt egyedül annak köszönhetem, hogy nekem kegyesen megengedtetett, — mit az illetők iránti legélénkebb hála és tisztelet érzésével nyilvánítok, — miszerint a hóra-világi hivatalos okleveleket, melyek jelenleg az erdélyi és magyarországi udvari kanczelláriák levéltáraiban őriztetnek, — átvizsgálhassam és azokat tudományos czélomhoz képest használhassam.

A hivatalos kútfők után, főkép a tőlem használt jelentékenyebb kézirati és nyomtatott művek megemlítése is, úgy vélem maga helyén lesz, s tán némi érdekléssel is bír. Ezek így következnek:

A) Kéziratok.

A pesti Nemzeti Múzeumban.

1) Az Eder-féle gyűjtemény. Ebben: „*Analecta ad historiam seditionis per Valachos Transylvaniae, duce Hóra conflatae.*“ Voltakép nagy-szebeni két érdekes emlékirat, melyeket Eder — az ismeretes erdélyi historicus — hivatalos kútfőkből írt. Az első a hóra-világ előzményeit és folyamát beszéli el 1780-tól a fölázadók kivégeztetéseig; a második az események naponkénti feljegyzése, 1784 november 5-től, 1785 január 4-ig, gubernator b. Brukenthaltól az íróval közlött kormányzékai jegyzőkönyvek kivonata. Ide tartoznak még némely apróságok, például, akkori nagy-szebeni főispán b. Rosenfeld Andrásnak élő szóval tett közlései után feljegyzett adatok.

2) Jankovich Miklós gyűjteménye. Különböző becsű, részint kortársaktól írt értekezéseket tartalmaz.

Ezek közül:

a) Hóra erdélyi támadásának és gyilkolásának diariuma 1784;

b) Hunyad-megyének főjegyzője ifj. Balia Sámuel től: „*Brevis descriptio rebellionis Horiae in Transylvania.*“

Az erdélyi Múzeumban, Kolosvártt.

3) A hóra-világról itt számos és részint nagybecsű kézirati

gyűjtemények találtak, például Benkö Józseftől, Aranka Györgytől, Mike Sándortól, gr. Kemény Józseftől stb. Az utolsó legnagyobb részben a b. Brukenthal Mihály-féle gyűjtemény. Ebben kiváló érdekekkel bír az erdélyi gubernium és főhad-parancsnokság között folyt és a porzendülésre vonatkozó levelezés.

A Batthyáni könyvtárban, Károly-Fejérvártt.

4) Gábri József, károly-fejérvári gymnasiumi tanár levelei 1784- és 1785-ből, melyeket Rómában levő Dániel Imrénének a fenemlített könyvtár öréneke írt, kit oda, erdélyi püspökök gr. Batthyáni Ignác, a könyvtár halhatatlan emlékeztető alapítója, a Vaticanumban találtatott hungaricumok lemásolása végett küldött. Ez egykorú levelek, némely hóra-világi adatok közlésért, kiváló beccsel bírnak.

B) Nyomtatott művek.

1) Hunyad-megyének 1784 december 24-én tartott közgyűléséből az oláhok által elkövetett vérengzésekről, valamint a lázadás okairól kir. biztos gr. Jankovics Antalhoz tett fölirat, — mely „Species Facti“ czim alatt olvasható e könyvben: „Collectio Ordinationum Imp. Josephi II. etc. Diószegini, 1790.“ 8. (p. 148. 197).

2) Ugyancsak Hunyad-megye 1790. június 2-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyve s fölirata az erdélyi unio ügyében a budai magyar országgyűléshez. Ennek 5-ik pontja a hóra-világi eseményekre vonatkozik. — Két igen nevezetes okmány: azokból az akkori viszonyokat, az ország hangulatát, főképp a II. József császár kormánya irányában uralkodó elkeseredést lehet ismerni.

3) Schaser: „Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel von Brukenthal, Gubernator von Siebenbürgen. — Hermannstadt 1848.“ 8. Szerző szász pap, s egykori nevelő a gubernatori házban, a hóra-világra vonatkozó s a család levéltárában találtatott hivatalos levelezést használta, mennyiben neki megengedtetett. Úgy látszik, gr. Teleki ez érdekes kis munkát nem ismerte.

4) Benkö József: „Az 1784-ben támadott oláh zenebonának leírása.“ (Az eredeti kézirat után) Lásd: „Kolosvári nagy

naptár 1865. közönséges évre. Szerkesztette K. Papp Miklós. (104—113 l.) Csupán a november 8-ig terjedő részben a népmondából merített eseményeket közli.

Csak röviden említem még, hogy a pörzendülés évében s nagyobbára hirlapi levelezések közléseiből készült e munkák jelentek meg: Bécsben, 1784, „Umständlicher Bericht von den in Siebenbürgen entstandenen Unruhen,“—azon év novembere 14-ig terjedő hírek; Károlyfejérvártt és Nagy-Szebenben, 1785: „Horja und Klotska, Oberhaupt und Rathgeber der Aufrührer in Siebenbürgen“; Strassburgban, ugyanazon évben: „Kurze Geschichte der Rebellion in Siebenbürgen.“—E két utolsó munkából látjuk, hogy az erdélyi oláh lázadás külföldön is nagy figyelmet gerjesztett, a hirlapok ott e mozgalmakkal sokat foglalkoztak, azokról s főkép Hóra személye s fellépéséről különböző tarka és mendemondából merített, azért nagy részben valótlán tudósításokat írtak.

A pozsonyi „Magyar Hirmondó“ című lapnak Szacsvai Sándortól szerkesztett 1784—1785. évi folyamában a hóralázadás eseményeiről Erdélyből több levél jelent meg. Első ilyen közlés volt, az 1784 november 24-én kijött 91. számban, melyben már az oláhok által elkövetett kegyetlenségek, dúlások, gyújtogatások eleven színekkel rajzoltatnak.

Vannak ezeken kívül hóra-világi kisebb értekezések például a „Tudományos Gyűjteményben“, s ilyen munkák is péld. Göttfy Borbálától: „Göttfy László háznépének romlása Hóra pór-hada miatt. Pest, 1823.“ 8-r., Vitán Sándortól: „Csaták Hóra követőivel a dévai mezőn. Pest 1825.“ 8-r.

Nem érdektelen körülmény az is, hogy a pörzendülésről, főkép annak eredetéről külföldi könyvekben merőben ellenkező állítások és ítéletek közöltenek. Barruel azt egyenesen II. József császár újításainak, s „trónokat és oltárokat fölforgató philo-sophiájának“ tulajdonítja*); ellenben MilLOT német fordítója Christiani szerint: e lázadást „a némely földesurak által jobbagyaik irányában gyakorolt el nem hordozható nyomások és zsarnokság, valamint a nemesség szerfölötti jogai és szabadságai“ okozták**).

*) „Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Jakobinismus. Münster und Leipzig, 1801.“ 8. II. Theil. 235. 236. l.

**) „Universal Historie alter, mittler und neuer Zeiten. Leipzig, 1793.“ 8. XII. Theil. 885. 886. l.

A történelem két főtörvénye: „semmit sem mondani, mi nem igaz,“ „semmit sem hallgatni el, mi igaz“, — e kis munkával foglalkozásom közben mindig szemem előtt lebegett. Általában az igazság és részrehajlatlanság szabálya vezeté tollamat, ez volt két irányban, felülről és alulról, „kedvezés és gyűlölség nélkül“ egyedüli törekvésem.

II. József császárnak a porzendülésben állítólagos részvéte már annak kezdetén fölmerült, s azután is hevesen, sőt szenvedélyesen vitatott kérdés volt. Ezt leghibiztosabban, úgy hiszem, maga e monarcha fejtheti meg. Ezért annak a lázadásra vonatkozó legfelsőbb intézkvényeit, — nemmyire azoknak birtokában vagyok, — gondosan, semmit el nem hallgatva, összeállítottam, hogy az olvasó a császárnak a véres dráma folyamában tanúsított eljárását mintegy tükörben lássa, és arról tények és adatok alapján fogulatlanul és igazságosan ítélhessen.

Másfelől ha az oláh jobbágyok által elkövetett véres tetteket és dúlásokat hallgatással nem mellőzhetém, épen úgy e népfajnak a magyar nemességtől elnyomását, jogtalan állapotban és szolgaságban tartását, mint a lázadás főokát kiemelve, arra rá mutattam. A gyászesemények e történelmének írásában fő és állandó szempontom s törekvésem volt: a történelmi igazságot felderíteni.

Kötelességem végre nyilvánítani, miszerint 'hóra-világi' dolgozatomat, főkép az Erdélyben napirenden levő nemzetiségi surlódások miatt, még kiadni czélszerűnek nem hittem, s nem is akartam. De szándékomat változtatni magamat felhíva éreztem, mintán id. gr. Teleki Domokos úrnak ily című könyve: „A Hóra-támadás története. Pest, 1865.“ megjelent, mely az oláh lázadás genesisé és főbb eseményei felől, s kivált II. József császár befolyását illetőleg, oly adatokat és állításokat tartalmaz, a mik a lázadásnak az én kutatásaim eredményével lényegesen ellenkező képet mutatják. Így történt, hogy az említett munkát a magyar tudományos akadémiának 1865. január 9. és 1866. martius 5-én tartott heti üléseiben ismertetvén, egyszersemind attól eltérő, de lehetőleg indokolt nézeteimről is számot adtam.

Gr. Teleki könyve, mint a hóra lázadás egész folyamát és okait is előadó első rendszeres mű, kétségen kívül figyelmet érdemlő irodalmi jelenség, habár, mint bebizonyítottam, abban jelenté-

keny adatok és tények, úgy mondható regényszerű alakban közzétetnünk, mit a népmondának a pórzendülési eseményekben tulajdonnyomólag szerepléséből kell kimagyarázni, s e befolyásnak tulajdonítani.

Jelen igénytelen értekezésem, akadémiái két-felolvasásom egybefoglalt és átdolgozott kivonata gyanánt tekintendő. A grófi szerző munkáját illetőleg, azt csupán ott és annyiban fogom érinteni, hol a tények és adatok helyreigazítása, s így a történelmi igazság érdeke kívánja.

II.

A hóra-támadás távolabbi és közelebbi oka. — Az erdélyi úrbéri viszonyok.

Gr. Teleki a pórzendülés eredetét fejtegetvén, annak ugyan „egyik főokát a nemességnek a parasztság ellen elkövetett jogtalan eljárásában“ találja (Hóra-támadás története, 106. l.), másfelől azonban mégis az oláh nép e fölkelésében külső, s jelesen orosz befolyást is keres.

Van-e ez állításnak valami alapja s a történelem azt mennyiben igazolja? erre bővebben kiertszkedni, majd alább lesz alkalom, midőn a lázadás okainak kinyomozására rendelt udv. bizottmány működéséről számot adandok.

Mivel a kérdéses támadásban a kezdők s főszereplők az oláhok valának, szükség, a dolog világosabban értéséért e népfaj polgári helyzete és sorsáról szólni, — általában az erdélyi úrbéri viszonyokat kell előbb vizsgálódásunk körébe vonni. Ez fogja nekünk az 1784-beli pórzendülés eredetére vezető utat kijelölni, mennyiben egy távolabbi s egy közelebbi okot találunk, melyek azon honrongáló mozgalomnak előidézésében kiválólag, sőt, lehet mondani, kizárólag szerepeltek.

A távolabbi ok: az erdélyi oláhok úrbéri helyzetében, általában jobbágyi, s így szolgaságra kárhoztatott sorsukban fekszik; a közelebbi ok: a zalathnai kincstári uradalom jobbágynak úrbéri sérelmeikben és szolgálati terheikben keresendő, melyekből a lázadás közvetlenül kifejlődött.

Mi a parasztok állapotát Erdélyben, általában az úrbéri vi-

szonyokat illeti: 1540-ig, t. i. a Magyarországtól elválásig, az itt a jobbágyságra nézve fennállott törvények az erdélyi földnépet is kötelezték. Mellőzve a régibb idöket, midőn a magyar földön még a rabszolgaságnak is nyomait találjuk, — a XIV. század közepén már a parasztok sorsának könnyítéséről a törvényhozás kezdett gondoskodni, jelesen I. Lajos király 1351-ben kelt decretumában, nekik a szabad költözködés megengedtetett, mit Zsigmond király, 1405-beli III. decretumában megerősített, de oly föltétellel, hogy az elköltözni akaró jobbágy, urától arra engedelmet nyerjen, s maga földbérét, — terragium — valamint más tartozásait is megfizesse. Mindkét törvényből, s más okmányokból is látszik, hogy a földesurak a jobbágyok irányában sok önkényt és pénzesikorást gyakoroltak, kiknek ezen erőszakoskodása volt egyik főoka, az Erdélyben Zsigmond uralkodása utolsó évében 1437-ben történt paraszt zendülésnek is, melyet sok vérontással lehetett elnyomni.

Egy második, nem kevésbé rész- és inségteljes pórlázadás, az ismeretes és Dózsáról nevezett paraszthad, mi közel nyolczvan évvel azután, úgymint 1514-ben II. Ulászló király idejében Magyarországbán tört ki, — a jobbágyok sorsát lényegesen megváltoztatta, azt sokkal súlyosabbá tette. Miután e támadás, erdélyi vajda Zápolya János által elnyomtatott, s annak kezdői és főbb részesei égrekiáltó kegyetlenséggel kivégeztettek, e véres példaadás elégnek nem tartatott, de II. Ulászló 1514-beli decretumának 14. és 15. t. cikkei értelmében „az országban bárhol lakó minden parasztok soha fel nem oldható jobbágyság békői ba verettek“ s a merő és örökös parasztságnak mintegy homlokukra süttött bélyegével földesuraik önkényének alája vettettek, mi a Hármaskönyv több intézvényei által tetemesen súlyosbított, péld. hogy a paraszt nemes-ember ellen pert nem folytathat, végrendelkezési joga ingó javaira nézve megszorított, főkép pedig, hogy munkája bérén kívül, urának földjén semmi tulajdoni joga nincs, de az egyedül a földesurat illeti, ki jobbágya földjeit, rétjeit, malmait becsü áron, a szőlőket pedig értékük szerint mindég visszaveheti. (Deer. Trip. P. III. Tit. 30. §. 1. 2. 7. 8.).

E szerint a mondott támadásban részt vett akkori paraszton kívül, nem csak az ország többi összes büntelen földnépe lakolt, de nagyobbára az erdélyi hadseregtől legyőzött felkelésben

részt nem vett parasztjai a testvérhonnak, hasonló sorsra jutottak, a borzasztó törvény rájuk is külön terjesztve. „Elnyomattak ugyan,” mondá a véres lázadásra hivatkozva K ö l c s e y F e r e n c z, a pozsonyi országgyűlésen november 10-én 1834-ben — „elvették büntetéseket, de nehéz meghatározni, mi vala nagyobb bűn: az-e, mit a jobbágyság undok tettei által elkövetett, vagy az-e, mit a nemesség az ezen tettekre szabott büntetéssel véghez vitt? Nem értem itt az embertelen kinzásokat, miket Zápolyának találékony esze kigondolt, hanem értem azon országgyűlési határozást, mely nem csak az akkor élt jobbágyokat, de azoknak még nem született, s következőleg a bűnben még részt sem vehetett maradékait is örökös szolgaságra kárhóztatá.”

Erdélynek Magyarországtól nemsokára történt elválása után, az említett országos végzések ott nem csak érvényben maradtak, de az erdélyi törvényhozás azoknál még tovább ment, mert a haza legnépesebb, dolgozó osztályának helyzetét, a jogtalan bánás mellett, megbélyegzéssel, lealacsonyítással is tetézte, s irányában a nyomás minden nemét gyakorolta, mint az egyébiránt sok szép és szabadelvű intézményt tartalmazó *Approbata* és *Compilata* lapjain olvasni lehet.

Helyesen jegyzé meg b. K e m é n y G á b o r ú r az 1848-beli óra-világról írt érdekes könyvében, melynek czime: „Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848—1849-ben,” (25. l.) „oláhtól majdnem elválhatlan volt az úrbéres fogalma;” azaz: Erdélyben az oláh és jobbágy csaknem egy jelentésű szó, porba lealázott s önkény alatt élő szolga kifejezése volt.

„Az oláh nemzet, — mondja az *Approbata*, — az hazában sem a Statusok közé nem számláltatott, sem vallások nem a recepta religiók közül való, mindazáltal propter regni emolumentum patialtatik”; „az oláh nemzet propter bonum publicum admittaltatott az hazában, mindazáltal nem veszi észébe állapotjának álacon voltát” (*Approb. P. I. Tit. VIII. art. 1.—Tit. X. art. 1.*). Íme! a csupán haszonért tartott állapotokkal egy sorba tett oláh népet terhelő nyomásnak kétszerezése súlyosbítása az által, hogy vallása- és nemzetiségének alárendeltségét törvénybe iktatták!

Ily szellemben írt törvények a következők is, hogy: „a földesurak az oláh papok fiait, ha nem papok, mint más jobbágyokat repetáltassák, sőt ha mint gyermekek vagy nőtlen legények

apjok mellett találtnak, megfogattassanak“ (A p p r o b. P. I. Tit. VIII. art. 3.); „a privatus nemes ember is suspiciora a parasztembert megfogathatja“ (A p p r. P. III. Tit. XLVII. art. 3); „lovak tartása, azokon járás a parasztságnak megengedtetik, de csak a földesurak engedelmével“; „paraszt ember és béres szolga posztóruhát, nadrágot, eszimat, dupla és forintos süveget, gyolcsinget viselni — ne merészellen“ (A p p r. P. V. Edict. XLVII.); „a meghalt jobbágnak ingó javaiban az özvegy — csak harmados, két része a földesuráé“ stb. (A p p r. P. III. Tit. XXX. art. 1.). Mellőzöm a jobbágyok visszahozására kelt különböző, s az önkénynek tágas tért nyitó intézvényeket. (Lásd pl. A p p r. P. III. Tit. XXXI. főkép P. IV. Tit. I. s egyébütt is.)

A jobbágyok szolgálatát, a robotot az idézett törvények nem szabályozták, azoknak mértékét akkor egészben véve a földesúr határozta meg, kinek szabad akarata, tetszése volt az egyedüli szokásos úrbér, vágy inkább: a súlyos büntetés terhe alatt teljesítendő n a p i - p a r a n e s.

Az ausztriai korszakban a jobbágyok sorsának könnyítésére az első lépés történt az úrbéri szolgálat egyformaságát szabályozó, és a földesurak több visszaéléseit megszüntető 1714-ben hozott, de csak Mária-Therézia által 1742-ben megerősített törvény, kinek e szentesítő végzéséből látjuk, hogy a zselléreknek kedvező némely urak a jobbágyokat szerfeletti szolgálattétellel nyomták, mi által azoknak az elbujdosásra s így a faluk elpusztulására alkalmat adtak *). Hasonlag a jobbágyok javára, főkép az általuk teendő úri szolgálat rendezése czéljából a nevezett királynő által, az úgy nevezett: „Bizonyos punctumok“ 1769-ben november 12-én kiadattak.

*) A Nagy-Szebenbe 1741-ben összehívott országgyűléséhez és a guberniumhoz gr. Czernin Theobald kir. biztos által, 1742. szeptember 13-án Mária-Therézia nevében különböző tárgyakra nézve intézett leiratba volt az 1714-beli törvény megerősítése foglalva, a mint itt következik: „Porro abusibus nonnullorum in hoc ipso Principatu Dominorum terrestrium, qui magno sui ipsorum, publici maximo detrimento, jobbágyok n e s s e r v i t i i s n i m i u m p r e m e n t e s, i n q u i l i n o s v e r o s u b l e v a n t e s, p r o f u g i o p l e b i s a c d e s o l a t i o n i p a g o r u m e o i p s o o c c a s i o n e m s u b m i n i s t r a n t, S a c r a t i s s. S u a e R e g i a e M a j e s t a t i e x p o s i t i s, r e l a t a q u e l e g e a b I n c l y t. S S. b u s e t O O. b u s c o n t r a h o s a b u s u s i n a n n o a d h u c 1714. d i a e t a l i t e r c o n d i t a, c o n s t i t u t i o n e m h a n c e c a r t i c u l a r e m p e r q u a m s a l u t a r e m

II. József császár uralkodói gondosságának és tevékenységének egyik fő és kiválólag kedvelt tárgyát a földnépe helyzetének javítása képezte, s ez emberszerető monarcha — bár sok nehézséggel küzdve, — számos arra vonatkozó rendeletet boesátott ki. Ilyenek voltak többek között: a Nagy-Szebenben 1783 június 4-én kelt, a j o b b á g y i nevet és kötelezettségeket eltörlő, s a személyes szabadságot a parasztságra nézve biztosító nevezetes kézirat, melynek alapján, hosszas levelezés után, — mire egyébiránt azon körülmény is adott alkalmat, hogy a császár az erdélyi jobbágys viszonyok felől nem egészen a tényállás szerint volt értesülve,—végre az 1785 augusztus 22-én kelt nyiltparanes közzé tétett; az úrbérnek Erdélybe behozatala végett 1789 decemb. 1-én kelt kir. leirat, a jobbágys szabad költözködését ismételve megengedő és 1786 mártius 2-án s september 6-án kelt intézkvények stb. De a nép javát szíven hordozó fejedelemlnek mind ez, egyébiránt nem is törvényes úton kiboesátott rendeletei, óhajtott siker nélkül maradtak, nagy részben végre sem hajfáltak, dicső szándéka, mint 1785-ben kelt említett nyiltparanesában kifejezé, hogy: „a parasz. tokat, akármely nemzet- és vallásbeliek legyenek, e m b e r e k k é tegye“, — nem teljesült.

A jobbágys állapotának szabályozása végett II. József császár után kelt törvényeket is a földnépe későbbi helyzetének ismerete végett röviden érintenünk kell. Azon országos végzések a nevezett fejedelem emlékezetét fényesen igazolják, mert az általa czélba vett javítások mértékén alúl maradtak, egyszersmind mutatják, hogy az erdélyi törvényhozás a hóra-világi véres, de intő és tanuságos eseményekből semmit-sem okúlt. Az 1791: 26, 27, 28 és 30. törv. cikkek a parasztnak a szabad költözködést ugyan megengedték, de csak terhes s a földesurak által könnyen kijátszható föltételek alatt, továbbá az úrbéri szolgálatot szabályozták, úgy, mint 1769-ben volt, s egyébként is igen csekély engedményeket tartalmaznak. Az 1847-ki úrbéri törvények is azon országgyűlés példás szükkebltsége, vaksága felől tesznek bizonytságot, mely se a kor

et necessarium approbans ac confirmans, serio mandat, ut illa per totum hunc Principatum, Partesque eidem annexas suo modo publicetur, statuta sub poena ubique observanda, hoc solum addito, ut eorum, qui pecoribus suis serviunt, vel e longinquo servientes praestant, pro loci distantia habeatur ratio.“

kívánatát fel nem fogta, se a haza közvéleményének eleget nem tett, midőn a parasztnak csak annyi jogot adott, hogy maga személyében perelhessen a nemes-emberrel, másfelől pedig az úrbért, egészben véve, inkább a földesúr, mint a jobbágyok érdekében rendezte. Így az erdélyi parasztszokra, tehát az oláhokra nézve is, az őket minden polgári jogokból kizáró, szolgálatra és terhek hordozására kárhóztató sorsuk, szóval, helyzetükben a jogtalan ság az 1848-ban történt, s az alkotmányt gyökeresen átalakító nagy fordulásig folyvást fennállott.

A milyen igaz, hogy bár a jobbágyok sorsának enyhítéséről gondoskodó kormányi intézkedések éstörvények terheiket, szolgálatjukat mérsékeltek, s egészben véve helyzetüket tűrhetőbbé tették, valamint számos, emberi érzésű és jóakarató magyar birtokosok szegény jobbágyaik iránt atyai indulatot tanúsítottak; —épen úgy másfelől tagadni nem lehet, hogy mind e könnyítések, úgy szólva, csak kivételt képeztek; állandó szabályul az önkény maradt. Nem csak személyét sujtó, de gyermekeire, sőt minden maradékaira kiterjedő szolgálai sorsának keserű öntudata állott minden perczen, minden nyomon a szegény oláh előtt, nyomorult állapotának érzése kíséré őtet egész éltén keresztül; századok hosszú során át tartott ez így, s a mások javáért élő örökös jobbágyot vagy szolgát a jogtalan ságból menekülés legkisebb reménye sem kecsesgette, a föld porából fel nem emelé. Ily helyzet, midőn az oláh már anyja tejével beszitta a földesura, mint elnyomója elleni idegenséget, benne természetesen kifejtette és megérlelte a magyarok iránt viseltető, valóban nem mindig igazságos gyűlölséget, mi a pórzendülés véres eseményeiben borzasztólag kitört, s a bilincseit bár pillanatig lerázó és boszúra izgató rabszolgát az elvadult kegyetlenség legszélső, s bizonyára semmivel sem menthető kicsapongásaira ragadta. Van Nemesis, büntető igazság az emberek, népek, államok életében, midőn, „az erős boszuálló Isten megbünteti az atyáknak vétkeket a fiakban, harmad és negyed íziglen“ (II. Mos. XX. 5.). Erdély történelmében ily Nemesisnek kell a hóra-világot tekinteni; az oláh népnek századokig jogtalan állapotban, súlyos szolgaságban tartása büntetlen nem maradt. E Nemesis, keresztyén fogalom szerint: van Isten a történelemben.

A földnépe azonban, — ne feledjük ezt, — nem csak Erdély-

ben hordozta a jobbágyi bilineseket és terheket, de ez európa-szerte így volt, sőt nem egy országban a jobbágyok még rosszabb és súlyosabb helyzetben tartattak; azért, e részben a felelősség nem egyedül a magyar és erdélyi törvényhozást terheli, — a parasztok e nyomott, alárendelt helyzete az akkor mindenütt fennállott hábér-intézményekben, a nemesség előjogaiban, általában az uralkodó államviszonyokban gyökerezett.

Legyen itt összehasonlítás kedvéért megemlítve, hogy az ausztriai nemét örökös tartományokban, II. József előtt, a jobbágyoknak, földesura engedelmé és beleegyezése nélkül, megházasodni, valamely kézimesterséget vagy ipart üzni, és tulajdonáról szabadon rendelkezni, azt eladni, elzálogosítani, stb. nem lehetett, míg e megszorítások az erdélyi és magyarországi parasztot egyáltalában nem illették *).

Másfelől, bár a fennérintett törvények, s főképp az udvari rendeletök a jobbágyok védelméről, sérelmeik orvoslásáról, s hogy nekik igazság legyen szolgáltatva, gondoskodtak, — tagadni még is nem lehet, miszerint azon törvények és felsőbb intézmények végrehajtása kellek nem volt biztosítva, mennyiben a megyei közigazgatás az érdekelt nemesi osztály, s időszakonként választott, annál fogva változó tisztek kezében volt, kik gyakorta jogtalan, igazságtalan és részrehajló eljárás által a jobbágyok sorsát terhelték, és azoknak sok méltó panaszra okot adtak. Szóval: az er-

*) Az ausztriai jobbágyoknak fennebb elősorolt megszorításait hivatalos okmányok bizonyítják. Midőn II. József, fennebb már említett 1783-ban kelt nagy-szebeni kézírata által, az örökös tartományok példájára a jobbágy-ságot Erdélyben is eltörölte, mint mondá: „damit diese knechtische und sklavische Herabwürdigung der Menschheit aller Orten ohne weitem aufgehoben werde,“ — akkor oly visszaéléseket is érintett, mik a magyar és erdélyi parasztok tényleges helyzetében fen nem állottak. Az udv. kancellária a különbséget főképp 1783 június 18-án és július 26-án a császárhoz intézett jegyzékeiben kifejtette, s azt kívánta megmutatni, hogy az erdélyi parasztok állapota voltaképp nem is jobbágy-ság, s az ausztriai úgynevezett „Leibeigenschaft“-hoz nem hasonlít. A kancelláriai munkálatokban, az ausztriai jobbágyokat terhelő fennebbi pontok, csász. nyiltparancsokból idéztetnek. — A július 26-ki felterjesztésből: „Nihil prorsus J o b b a g i o n a t u s hic improprie dictus in Hungariae Regno, partibus eidem annexis analogiae cum aliarum provinciarum mancipatu, ac proprie „L e i b e i g e n s c h a f t “ dicto habere, vel ex eo patet“; etc.

délyi parasztnak legtöbb bajt, szenvedést az emberi gyarlóság, önzés, szenvedélyek, az uradalmi és megyei tisztek önkénye, hűzavonája okoztak, és sérelmeiket a végrehajtó hatalom közegeinek hanyagsága, roszakarata nagy mértékben tetézte.

A hóra-világ történelmében, mint alább meglátjuk, épen a lázadó oláhok részéről történt nyilatkozatok s vallomások által bebizonyított, ellenmondhatlan tény és igazság: az 1784-beli erdélyi pórzendülésben legfőbb tényezőnek az oláhok jobbágyi sorsát kell tekinteni.

III.

A zalathnai kinstári uradalmak jobbág्याinak úrbéri sérelmei és panaszai. — A topánfalvi kihágás.*)

Ha a fennebbiek szerint az 1784-beli pórzendülés távolabbi oka a földesúri és megyei szolgálatra kárhozottatott, az ország minden terhét hordozó, mégis minden polgári jogokból kizárt oláhság jobbágyi viszonyaiban gyökerezik, azt másfelől közvetlenül a zalathnai kinstári uradalmakban a földesúri jogok kiméretlen gyakorlása s ezzel összekötött különböző visszaélések idézték elő. Az éveken át folyvást tartó s mind nehezebbé váló terheltetések által zaklatott szegény földnépének vég elkeseredése azon véres felkelésben tört ki.

Alsó-fejérmegye alsó kerületében feküdt a zalathnai kinstári uradalom, mely tulajdonkép négy, ú. m. a felső, közép- és alsó, valamint az Offenbányai birtokot foglalta magában. Az ezekhez tartozó jobbág্যok már a Mária-Therézia idejében kénytelenek voltak a szenvedett sérelmek és

*) Kütfők: a) Egy Zalathmán 1778 augusztus 11-én tartott úriszék ítélete. — b) A zalathnai kinstári uradalmak jobbág्याi által 1780, 81, 82 és 83. években az udvarhoz felterjesztett panaszok és kérelmek felől készült s 58 ivre terjedő „Inquisitio Zalathnensis,” melyben a 13 osztályba sorozott különböző sérelmeket és nyomásokat 59 pont alatt összeállították. c) Hóra elfogatása után, nála talált, s a jobbág্যok panaszos ügyében a fennírt években kelt udv. határozatok és válaszok; hét darab, másolatban. d) A hunyadmegyei „Species Facti.” e) Az első n.-szébeni emlékirat.

méltatlanságokért Nagy-Szebenben a kormányshéknél panaszołni, mint ezt a Zalathnán 1778-ben tartott úriszék ítétéből lehet látni. Ez évben ugyanis uradalmi tiszttartó Dévai György által Bisztra, Kis-Aranyos, Topánfalva és Nagy-Aranyos felső uradalombeli községek perbe fogattak, s el is ítétettek, mivel Nagy-Szebenben a felsőshéknél panaszaiokkal alkalmatlankodni mérészeltek, és ott magukat illetlenül és lármásan viselték. A „kérelem módjában kihágást el nem követő“ két első falu ugyan felmentetett, de több topánfalvi jobbágyok, kik a kormányshékhez küldött követekhez megbizás nélkül csatlakoztak s így ott „a kérelemhez nem szükséges számban jelentek meg,“ 12—12 „súlyos botütésre,“ hasonlólag három, nagyarányosi oláh, mint bujtogatók 25—25, végre ugyan e helységeből más négy kevésbbé bűnös jobbágy 12—12 botra ítétettek, azon komoly figyelmeztetés mellett, hogy földesuruk a császárnak széntséges személyét képviselő tisztek iránt a tartozó tisztelet- és engedelmességről el ne felejtkezzenek.

E kinestári jobbágyoknak részint uradalmi, részint megyei tiszviselőktől szenvedett többféle terheltetésük 1780-ban az udvarhoz feljutott. Ez évben Hóra, — kinek neve legelőbb itt jelenik meg, — Nagy- és Kis-Aranyos s Bisztra községektől Bécsbe küldetett, s általa azoknak, valamint minden fiscalis jobbágyoknak nevében „különböző sérelmek és törvénytelen pénz-esikarások miatt“ az udvarhoz két folyamodás nyújtatott be, melyek october 26-án, s így még Mária-Therézia éltében, a rájuk irt legfelsőbb kézi jeggyel — altissima signatura — az udv. kancelláriához leküldettek. Ugyanoda Hóra egy külön kérelmet is adott, melyben sürgeti, hogy küldőinek még semmi orvoslást sem nyert panaszaira nézve neki válasz adassék. Az udv. kancellária november 3-án a panaszló jobbágyok kérelem-leveleit a kir. guberniumhoz leküldötte, s a sérelmeknek, a kir. kincstárnoksággal egyetértőleg, kinyomoztatását meghagyta, egyszersmind Hórát erről, fennemlitett kérelmére hátiratilag adott válaszában értesítette, valamint a panaszlókat útásította, hogy haladék nélkül haza menjenek, s a dolog kimenetelét ott várják meg.

Az említett jobbágyok által az irt módon az udvarhoz benyújtott, majd 1781, 82, és 83-ban több versen megújított panaszok és kérelmek tárgyát képezték, — mint az „Inquisitio Zalath-

nensis“ből látni lehet,—csak a főbbeket említve : a földesuraságnak fizetendő díjak, valamint az adó — contributio — szerfölötti fölemelése, (így például: az Offenbányaiak, kik régebben földesúri díjakban 250, adóban pedig 364 frtot fizettek, néhány év óta az elsőt 1200, az utolsót 1400 forintban fizetik, s a bucsuniaknak 300 frtból álló adója 1700 frtra, s a mellett minden forint után járó hat krajczárba lett felrugtatva); továbbá : terhes és költséges fuvarozások, az úrbéri s más szolgálatok szaporítása és súlyosbítása; a katonaság részére természetben adott fizetéseknek meg nem térítése, uradalmi és megyei tisztviselőktől, tehát kétfelől gyakorolt pénz-követelések, húzavonák, valamint a panaszokkal folyamodó jobbágyoknak fogsággal, botozással olykor igen súlyosan büntetése. Mindezekhez a nemegyesült egyházbeliak részéről különböző vallásos sérelmek is járultak, például, hogy tőlök elvett templomok az egyesülteknek adattak, s bár kevés, s olykor egymástól messze eső egyházzal bírtak, újaknak építése vagy meg nem engedtetett, vagy lehetőleg gátoltatott; pópáik, mint a köz jobbágyok díj-s adófizetéssel terheltetnek, az adó felhajtása néha isteni-tisztelet alatt történt, mi a lakosokat a templomba járástól elriasztja stb. stb. Végre egyik fő és igen érezhető terheltetésüket a korcsmárlási jognak haszonbérbe adásából eredett károk és vesztések okozák, miről alább mindjárt bővebben szólnunk.

A jobbágyoknak ez elésorolt sérelmeit nagy mértékben tetézte és súlyosbította az eljárás, mi azoknak kinyomozása körül elkövetett. Azt a kirendelt biztosok szembetűnő részrehajlással teljesítették, nem csak hogy gyakran félénk, vagy a panasz tárgyát nem ismerő falusiakat kérdeztek ki, de azonkívül a vizsgálatot mindenkép húzták, halasztották, hogy véget ne érjen, s mégis ez időhaladékért a panaszlókra birságot róttak. — Az udvarhoz a fennemlített négy évben beadott, mindannyiszor az illető politikai és kamarai hatóságokhoz hivatalos tárgyalás végett leküldött kérelmek és folyamodások ügyében, a vizsgálat vagy fel nem küldetett, vagy hiányosan terjesztetett fel, a dolgot azért folyvást sürgetni, vagy eligazítás végett újra visszaküldeni kellett. Csak egy példát említve: Enyedi István Ferencz udvari agens közbenjöttével 1782-ben a jobbágyok részéről benyújtott újabb sérelmeket az udv. kancellária azon év április 29-én „legfelsőbb parancs folytán“ a guberniumhoz leküldvén, az 1780-beli panaszok

iránti vizsgálatnak felküldését sürgetni kellett, mi a legfelsőbb kézjegy daczára is két év alatt meg nem történt. — Valóban az elnyomott szegény jobbágyok jogtalan helyzetének, hurezoltatásának igen szomorú képét tartja e sérelmes ügy egész folyama előnkbe, s az erdélyi akkori igazság-kiszolgáltatást, általában a közigazgatási viszonyokat kirívólag jellemzi azon körülmény, hogy ők annyi éveken át a törvény oltalmát meg nem nyerhették, az orvoslást siker nélkül sürgették, azt ismételt császári parancsok sem eszközölhették, és sok rendbeli panaszaik 1784 végéig, a midőn a lázadás kitört, még eligazítatlan voltak, s ügy is maradtak.

Mi a korcsmárlási jognak haszonbérbe adásából eredett, fennebb már érintett sérelmet illeti: a zalathnai felső, közép és alsó kamarai dominiumban régtől fogva fennálló, s az időtől mintegy megszentelt szokás és gyakorlat szerint, a bormérés joga a falusi községeknek volt mérsékelt díjfizetés mellett oly móddal átengedve, hogy azon díj lefizetése után, minden lakosnak szabadságában állott a szükséges bort magának onnan vásárolni és szerezni, hol neki tetszett, a mellet pálinkát főzni, azt használni és árulni hasonlólag megengedettetett.

Az 1778. évben *dolgosa* cím alatt borárulási díj hozatott be, még pedig $1\frac{1}{2}$ krajczár minden kimérendő *veder* bor, s 1 krajczár egy *kupa* páliuka után*); de ezt csak azon lakosok fizették, kik borméréssel foglalkoztak, minden más falusinak szabad volt a neki szükséges bor megszerzéséről gondoskodni, nem kevésbbé jogában állott, szintén régi gyakorlat szerint, faszerszámokat borért cserében árulni.

Az 1781. évben e tekintetben nagy változás történt.

Bizonyos Áron, szolgálatból kilépett lovaskapitány, az uradalomnak azon javaslatot tette, hogy a korcsmárlási vagy borkimérési jog évenként fizetendő 12,000 forint mellett neki haszonbérbe adassék. De e nyereszkező ember, mint látszik, rosszul számított, már az első évnegyedi rátát fizetni nem volt képes, minek következtében a haszonbér tőle elvétetett, s a fennebbi összegnek t. i. az

*) Egy erdélyi *veder* ötöd része a magyarországi akónak, tehát öt *veder*, egy akó. A *veder* továbbá nagy, midőn 20 *kupa*s, kis *veder* = 16 *kupa*s. A *kupa* a magyarországi *pint*, vagy két *meszely*, — ez utolsót Erdélyben *fertálynak* nevezik.

évi 12,000 forintnak fentartása mellett, ha t egymásután következő évre Bosnyák Márton és Patruba Márton nevű örményeknek adatott ki.

Ez üzérek természetesen nem mulasztották el, a haszonbérből maguknak minél több hasznot, nyereséget csikarni ki, s arra minden kigondolható eszközt felhasználtak; hol lehetett, a minőségre nem ügyelve, olesó bort és pálinkát vásároltak, s azt drágán mérték ki, a bor kupáját 10 s több krajczáron, a pálinkáét 24 krajczáron (az elsőt a haszonbér előtt 6, a másodikat 14 krajczáron árulták); a pálinkát azoktól, kik főzték, csekély áron vásárolták meg, a lakosoknak a cserevásárt (faedényeknek borért cserébe adását) megtiltották, kik maguknak útra üvegben bort vittek, megbüntették, s a lakosok irányában több, ilyenmű bozszantást és zaklatást követtek el.

Megtörtént az is, hogy a bérlők egy húsvéti ünnep alkalmával Abrudbányáról a szent mise áldozatban használás végett az abrudfalvi pópáknak küldött bort, mint csempészetet lefoglalták.

Hogy az ily és hasonló esetek, a jövedelmező régi helyzetnek a haszonbér behozatala által megváltozásából szenvedett veszteségek a lakosokra nézve nagy mértékben érezhetők voltak, őket folytonosan keserítették, — könnyű képzelní.

A növekedő ingerültség végre tetteleges ellenszegülés és erőszakoskodásban tört ki. Topánfalvának régi és kiváltság erejével bíró szokásos joga volt, hogy a májusi sokadalom alkalmával, minden lakos szabadon mérhetett bort, sőt a helység az idegen borárulóktól egy kis vámot is vehetett. A haszonbérlők azonban e régi szokás ellenére, az abból eredhető károsodásuknak eltávolításaért, az említett sokadalom napján Topánfalvára lándzsával és puskával fölfegyverkezett két legényt küldöttek, kik a vásárban mint czirkáló örök szétjárjanak, s a nép által elkövethető kihágásokat meggátolják. Ez újítás a haszonbérlők ellen egyébként is felbőszült népre nézve kihívás volt, s midőn az egyik és lóháton ülő fegyveres legény Kossotán Izsák egy vidéki parasztot letapodott, ez a kezében levő baltával egy haszonbéri hordó fenekét beütötte, s azalatt a másik czirkáló ör Vertán egy méhsert áruló nagy-aranyosi jobbágyot szidalmazván, ez utóbbi, több hozzá csatlakozott paraszt segítségével a fennemlített vidéki jobbágy példáját utánozta, s így a felbőszült sokaság minden ott kitett haszonbér-

löi hordók fenekét beütötte, a bort kifolyatta, s az épen jelen volt nagy-aranyosi bíró, Togya Dumitru, csak nagynehezen tudta a népet a további erőszakosságra vetemedéstől, jelesen a haszonbérlok pinczéjébe betöréstől visszatartóztatni és lecsendesíteni.

Az említett kihágás komoly következtetéseket vont maga után, annál inkább, mert az uradalmi lakosok közt folyvást tartó ingerültség több zavart s rendetlenséget is idézett elő. A haszonbérlok, ilyen körülmények között nem akarták többé a bormérést Topánfalván és a felső dominiumban folytatni; az ügy a kir. kincstári tanács, s onnan a kir. kormányshöz elibe kerülve, több tárgyalásra adott alkalmat, migsem a haszonbérlok határozott vonakodása folytán végre 1783. ápril hóban a bormérést a kincstári uradalom vette kezébe, mely változás által azonban a jobbágyok nem nyertek.

A kir. kormányshöz ez alkalommal a topánfalvi kihágás szerzői- s részeseinek kinyomozását elrendelte, s a végre a mondott év tavaszán egy bizottmány neveztetett ki, mely munkálódását bevégezvén, a felső uradalomból 23 inkább terhelt egyén elfogatott, azok egy úriszék előtt megpöröltettek, némelyek közülök, további bizonyítékok összeszerzéséig, kezesség mellett szabad lábára tétettek, mások részint börtönre, részint 50 vagy 99 botra, ötven pedig, azok közt a fennemlített Togya Dumitru is, halálra ítéltettek; de perüjtés következtében, az utolsók attól a kir. kormányshöz által fölmentettek, s egy vagy két évi börtönre, s évnegyedenként 25 botütésre lettek elítélve. Az említett kihágások által okozott kár 8708 frt 44³/₄ krra becsültetett, mely összeg megfizetése a felső uradalom lakosaira rovatott, oly móddal, hogy tartozó adójokon felül, minden forint után 33 krt fizessenek, s ily módon a megítélt összegből 6179 frt és 22 kr felhajtattott, s az uradalmi pénztárba befizettetett, a többi hátralékban maradt.

Hogy a Topánfalván történt, s fennebb leírt bormérési kihágáson Hóra is jelen volt, s abban, valamint a később történt zavarokban is részt vett, névszerint a jobbágyokat a földesuraság ellen bujtogatta, s e gonosz tetteiért ő is elítéltetett, bizonyos; azonban sikerült neki, a ráért büntetést szökés által kikerülni*).

*) Hórának a topánfalvi kihágásokban részes voltát b. Bruken-
thal Sámuel gubernator 1784 november 6-án a porzendülés kitérő-
séről gr. Eszterházy udvari főkancellárhoz intézett elnöki levelében

A mondott körülmények folytán, Nagy- és Kis-Aranyos, Bisztra, Topánfalva stb. községek különböző terheltetéseik s rész szerint a bormérési haszonbérből történt sérelmeiknek is orvoslása végett 1783. májusban az udvarhoz két könyörgő levelet nyújtottak be. A császár azon év június 7-én kelt legfelsőbb határozatában a folyamodásoknak a guberniumhoz tudósítás végett leküldését megparancsolta, egyszersmind az udvari kancelláriának meghagyta, hogy az udvari kamarával egyetértőleg, „hasonló „visszaélések és kegyetlenségeknek megszüntetése végett“ véleményt adjon.

E császári intézkedésnek sem lett azonban, mint alább meglátjuk, sikere, bár a panaszló községek követői Bécsben és a császárnál is újra megjelentek.

IV.

A panaszló fiscalis jobbágyok Bécsben és II. József császárnál.

Hóra; mint a zalathnai kincstári uradalom jobbágyainak követe, már 1780-ban volt Bécsben, s a rá bizott panaszos ügyet az udvari kancelláriánál előmozdította. Ily küldetésben utolszor az 1783. év vége felé ment oda, mely alkalommal II. József császár elibe is bocsáttatott. Ez volt, sokat emlegetett híres bécsi útja.

Az erdélyi oláh jobbágyoknak e magán-kihallgatása, egy kérelemmel tehát a fejedelemhez folyamodása, valóban a pörzendülés történelmében említést alig érdemlő esemény, mely azonban gr. Teleki Domokos úr könyvében nagy politikai jelentőségre van emelve. Hóra, t. i. midőn a császárnál volt, — írja gr. Teleki, — az oláhoknak a jobbágyság, s így a magyarok urasága alól fölmentetéseért könyörögvén, hozzá tévé, hogy ha ez meg nem történik, megeshetik, miszerint magukat felkelés által fogják szabad-

említi s megjegyzi: „Der Baron K e m é n y“ (az alsó-fejéri főispán) fügte in Ansehung des Rädelsführers Horja noch dem Umstand hinzu, dass er der n e h m l i c h e sey, der Anno 1783 mit mehreren seines gleichen das Volk im Ober-Zalathnaer Dominio gegen ihre Grundherrschaft aufgewiegelt, und dass er damals nur durch seine Flucht, sich der Strafe, die den übrigen zuerkannt worden, entzogen gehabt.“

ságba helyheztenni, mire II. József a kérőnek e „súlyos szavakat“ mondotta volna, „Thut ihr das,“ Hóra pedig, hálája jeléül lábához borúlt*). Gr. Teleki ezen adatot a Ribiczei-féle levélből közli, azon hozzátétellel, hogy a kihallgatáson egy Szodler nevű hadbíró is jelen volt, kitől a levélírója azt hallotta. A mondott levél Kolosvártt az erdélyi muzeumban találtatik**), csak egyszerű másolat, szövege tele hibákkal és értetlenségekkel; azt Ribiczei egy ismeretlen nevű grófhhoz 1830. ápril 8-án, s így a lázadás után, szinte fél századdal irta, azért valóban hiteles okmányoknak nem tartathatjuk. Egyébiránt a levél illető helyének a magyar akadémia előtt 1865. január 9-én felolvasásával bebizonyítottam, miszerint Szodler Hórával egy időben volt Bécsben, de az audien-tián jelenlétét nem állította. Említést érdemlő körülmény, hogy Ribiczei az utóiratban mondja: „Bölesen észreveheti gróf úr, ezt a levelet egyedül ismeretes hazafiságának irtam és el kell égetni.“ — Végre a magán-kihallgatás alkalmával a császár szájába adott szavak, egy német író megjegyzése szerint, nyelvtanilag hibások, miket a császár úgy nem mondhatott**).

Ha gróf Teleki, a kérdéses levélre hivatkozást mellőzve, írja, miszerint Erdélyben akkor hitték és beszélték, hogy a lázadás nem történt II. József hire és tudta nélkül, s így némileg azt neki tulajdonították, egy traditionalis történelmi igazságot mondott volna, mint ez alább bővebben kifejtve lesz; — de azon állítás, hogy a fiscalis jobbágy által az oláhoknak a felkelésre, s maguknak ily úton felszabadítására engedelmet adott volna, egy több mint

*) Lásd: Gr. Teleki Domokos: „A Hóra-támadás története“ 8. és 108. l.

**) A Mike Sándor úr gyűjteményében. Azt az említett muzeum érdekes és buzgó könyvtárnoka Szabó Károly úr nekem leíratta és felküldötte, egyszersmind a lemásolás hitelességét neve aláírásával bizonyította. Gr. Teleki e példányt használta.

*) Dux Adolf úr a hivatalos „Wiener Zeitung“ tudományos mellékletében gr. Teleki könyvét, s az én akadémiai felolvasásomat ismertetvén, a császári szavakra e megjegyzést teszi: „Worte — die das Wahrzeichen ihrer Erdichtung auch in ihrer Unrichtigkeit tragen, da eine Zustimmung oder Ermunterung, wenn sie in diesem Falle wirklich gegeben worden wäre, dem deutschen Sprachgebrauch gemäss: „Thut das“ hätte lauten müssen, „und nicht: „Thut ihr das.“ Lásd: Oesterreichische Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst etc. Jahrgang 1865. Nr. 34. 260. l.

hatalatlan követelést sőt oly képtelenséget is foglal magában, mit bővebben magyarázni nem szükség.

Mi az erdélyi kincstári jobbágyok követeinek, jelesen Hórának Bécsben járását s a császárnál is megfordulását illeti: az erre vonatkozó legbiztosabb adatokat Hóra és Kloskának a pörzendülés okai kinyomozására rendelt gr. Jankovics-féle udvari bizottmány jegyzőkönyvébe iktatott vallomásaiból lehet egyedül meríteni. — Azokat, mint itt következnek, lehetőleg híven és pontosan összeállítottam.

Hóra és Kloska, s még más két oláh követ, a zalathnai kincstári uradalmak némely faluinak panaszaival három versen jártak Bécsben *), azonkívül Hóra még negyedszer, de Kloska nélkül, s más követekkel felment oda, t. i. az 1783. év vége felé, a görög egyházban szokott karácson előtti és hat hétig tartó böjt idejében, akkor több hónapig mulatott a császári székvárosban, s jóval husvét után érkezett Erdélybe vissza. Hóra is említi egyszer vallomásában, minden további megjegyzés nélkül, hogy Bécsben járt és a császárnál volt. Az oláh követek a bécsi utat mindig gyalog tették, a felmenetel négy hétben, a hazatérés ugyan annyi időben került, s rendszeren ott négy hétig s tovább is ültek; a pénzt az úti költségekre pedig a megbízó falukról kapták. Így, jelesen Kloskának, ki Bucsum, Kerpenyes és Abrudbánya követe volt, — e három helység, mindenik útra 20—20 frtot fizetett, egyszersmind Abrudbányát illetőleg megjegyezte, hogy neki azon pénzt nem a város, de az ott lakó jobbágyok adták.

A küldőik sérelmeit magában foglaló két első kérelmet Abrudbányán Martzi Samu készítette **), a harmadikat Bécsben üdv.

*) Az illető esztendő, mikor az oláh követek Bécsben jártak, a vallomásokban megemlítve nincsenek. Az első utat, mint fennebb láttuk, 1780-ban tették, azután, az adatok és okmányok egybeazonosítása után, úgy látszik 1782- és 1783-ban jártak fenn, s tudjuk, hogy az utolsó év végén Hóra még egyszer oda felment.

**) Abrudbányán lakó oláh nemesember. Alsó-Féjér megyének 1784 nov. 20-án a Felséghez intézett feliratához van mellékelve Egyedi Efraim szolgabírónak Zalathnáról november 17-én az alispánhoz az oláhok dúlásairól intézett jelentése, melyben Martzi Samuról írja, hogy Abrudbányáról anyja sok rendbeli megveréseért elszökött, s a fellázadt oláhok egyik vezére lett volna,

agens Enyedi írta, — egyébiránt egyik kérelem levélért sem kellett fizetni. Az említett udv. agenshez őket egyenesen a császár útasította, kihez ugyanaz által lettek azután bevezetve. Ez agens volt az is, ki a náluk levő két kiváltságos levelet lemásolta, a másolatokat a császárnak benyújtotta, s az eredetieket viszaszolgáltatván, ugyan akkor nekik egy választ is kézbesített.

Megemlítendő itt még az, hogy Hóra és Kloska vallomásaikban panasztáltak, miszerint őket Erdélyben a tisztviselők, kivált a falusi bírák és gornyikok *) által szemmel tartották, sőt fenyegettek, mivel a császárnál voltak.

Hórának az udv. bizottmány előtt tett vallomásából tudjuk végre azon körülményt is, hogy Bécsből egy görög templom építésére nyert, az elején kétfejű sassal díszített szabadalmat hozott le magával, melyet, a mint mondá, az ottani görög templomba adtak a kezébe. Ebből lehetne gondolni, — minek azonban se az udv. bizottmány jegyzőkönyvében, se más oklevélben nyomát nem találtam, — hogy a nevezett egyházi ügyben tán az orosz követség közbenjáróskodott.

Az udv. bizottmány jegyzőkönyvéből tudjuk azt is, miszerint Hóra kikérdeztetése folytában a császártól neki adott lázítási engedelemre egyáltalában nem hivatkozott, bár arra többször nyílt alkalma, jelesen, midőn több megesketett s vele szembesített tanuk, azok közt a kis-aranyosi oláh pap is, vallották, hogy az egybegyűjtött nép előtt kiadott intézvényeit, főkép a magyarok kiírása végett, egyenesen a császártól nyert parancsesal merte indokolni. E legfelsőbb felhatalmazással akkor sem védte magát, midőn a vallatás befejezésekor neki világosan megmondották, hogy, mint „a köz csendesség kegyetlen megháborítója“ elítéltetni fog, s gonosz tetteihez méltó büntetését elveendi, egyszersmind felszólították, azt, mit maga mentségére tudna, felhozni; — de ez oláh főczinkos ekkor is egyebet nem tett, mint a vallatás alatt, t. i. mindent tagadott, s a mint mondotta, mivel magát semmiben sem tudja bűnösnek, azért maga mentségére semmit is fel nem hozhat.

Lehet e gondolni, miszerint Hóra ily helyzetben, bi-

*) G o r n y i k, egyik falusi esküdt, ki rendesen a küldözéssel, rendőri végrehajtandókkal s így néha a botoztatással is megbízva volt.

ráinak határozott nyilatkozata után, tőlök el nem útasítható ment-ségére, a császári engedelemre vagy biztatásra ne hivatkozott, leg-alább a császár kegyelméhez folyamodást meg ne kísértette volna?

Az elmondottakkal kapcsolatban említendő, miszerint az oláh követek bécsi negyedik útjának is több sikere az előbbieknél nem lett. A jobbagyok kérelme Erdélybe újra leküldetett, s a guberniumnak meghagyatott: hogy folyamodók, ügyöknek eligazításáig, „minden méltatlan üldöztetések“ ellen oltalmaztassanak, ők pedig haza térvén, a kimenetelt ott várják meg. Hóra az erre vonatkozó és 1784. április 13-án kelt udv. kancelláriai válasznál egyebet magával le nem vitt *).

S mi történt Erdélyben Hórának haza érkezése után? ott az illető hatóságok az udv. rendeletet mikép hajtották végre? E két kérdésre feleljen Kloska, kinek a dologra vonatkozó, s 1785. jan. 26-án az udv. bizottmány előtt tett vallomását, annak jegyzőkönyvéből csak nem szóról szóra ide iktatom. — Nevezett oláh kapitány és több társai a Hórától Bécsben kapott válaszzsal a Péter és Pál napi bőjt idején (tehát július elején 1784-ben) Nagy-Szebenbe mentek, hol a gubernium nekik azt mondotta, hogy a kérdéses ügyben (t. i. a to-pánfalvi kihágásért s azután történt zavargásokért) elfogott oláh rabok szabadon fognak bocsáttatni, ők pedig menjenek haza, mert ügyökben a vizsgálat megtörténik, s részükre igazság lesz szolgáztatva. A gubernium nekik ez alkalommal 14 napi határidőt tü-

*) Mivel a porzendülés alatt az udv. válaszra többszöri hivatkozás történt, s Hóra is ez állítólagos „császári parancssal“ izgatta a népet, annak szövegét ez oláh vezér tarisznyájában talált írományok közül egészen közlöm. — „674. Disponitur sub hodierno ad gubernium, ut cum querelae supplicantium nunc recte sub incude versentur, ad secuturam usque earum decisionem ipsos, ipsorumque deputatos contra omnes indebitas persecutiones manuteneant; Supplicantium proinde erit, cum ipsorum praesentia nihil seu ad accelerationem, seu ad favorem negotii sui conducere possit, semet domum conferre, et ibidem eventum illius proximae secuturum pacate opperiri. — Ex Consilio Cancellariae Regiae Hungar. Trannicae Aulicae. Viennae, 13-tia Apr. 1784. Franciscus Horvát h.“ — Figyelmet érdemlő körülmény, hogy az udv. kancellária, mintha az oláh követeknek Bécsben jelenléte terhére lett volna, őket majd minden válaszában a haza-menésre útasítja: így például 1780. november 3-án „se indilate domum conferant“; 1783. május 21-én: „ipsorum erit semet domum conferre, et ulteriorem altissimam resolutionem pacate opperiri.“ Végre a fennebbi alkalommal is.

zött ki, melynek eltelése után, N.-Szebenben újra megjelentek, s a gubernium más határidőt tűzött ki, ez is elmulván, megint oda mentek, midőn a gubernator azt mondotta, hogy egész ügyök az alsó-fejérvári főispánhoz (b. Kemény Simonhoz) Gáldra küldetett, annál fogva mennének hozzá: ők ez utat is megtették, a főispán nekik eleinte ügyöknek eligazítását ígérte, több határidőt adott nekik, három versen valának Gáldon, utoljára valló, hatodmagával ment hozzá, — ki akkor már őket haza küldötte, mivel „a dolognak már vége van és abból semmi sincs.“ „Sie sollen nach Hause gehen, es wäre schon vorbei, es wäre mit ihrer Sache nichts.“ — A főispántól ily feleletet kapván, Károly-Fejérvárra mentek, s az ottani had-biztoshoz fordultak, kinek a Bécsből hozott választ megmutatták.

Hogy miért mentek Károly-Fejérvárra? s e lépésből végre mi fejlődött? azt a következő szakaszban mindjárt meglátjuk. — Tegye minden ember kezét a szívére: az udvari rendeletet számba nem vevő, a szegény oláhokat nem védő, de inkább zaklató és keserítő eljárása a guberniumnak és megyének nem kényszerítette e őket mintegy a kétségbe eséstől sugallott végső lépésre?

V.

A katonai összeírás, mint a hórá-támadás előjátéka*).

Az erdélyi határörvidéknek, s azon alkalommal az oláh nemzetből két gyalogezrednek, ú. m. az orláti- és naszódinak felállítása, mint tudva van, Mária-Therézia királynő idejében 1762 — 1765-ben történt. II. József császár a határszéli katonai rendszernek tovább terjesztését, javítását folytatta, s ily czélból alatta elrendeltetett, hogy azon provincialis faluk, melyeknek a határszéli cordonba bevonatása szándékoltatnék, kísérletkép—zur Probe —összeirattassanak, mint péld. 1784-ben a hajdani Szebenszékhez

*) Kútfők: a) Az erdélyi katonai és polgári kormány között ez ügyben folyt levelezés. b) A guberniumnak az összeírási zavarokról az egyes megyék tudósításai szerint 1784 augusztus 31-én a császárhoz tett fölterjesztése. — c) Az udvari kancelláriának az összeírás kezdete és folyamáról 1784 szeptember 23-án a császárhoz intézett jegyzéke stb. — d) „Species Facti“ (pag. 169—178.) — e) Schaser Denkwürdigkeiten etc.

tartozó Talmács és Boicza helységek. Ez ideiglenes katonai összeírás végrehajtására Geneyne tábornok Bécsből Erdélybe leküldetett*).

Az oláh jobbágyok azért elő példából látták nemzetük egy részének az úri terhes jobbágyságból a katonaságba, tehát a császár szolgálatába átvételét, s volt alkalmuk a párhuzamba tett két helyzet közötti különbség felől gondolkodni. Hogy ez eszmével élénken foglalkoztak, azt a pórzendülésnek a katonai összeírással egybefüggése világosan bizonyítja.

Természetesnek kell tartani, hogy a kinestári jobbágyok fennebb előadott súlyos sérelmeik s terheltetések miatt, kivált miután azoknak orvoslását semmikép sem eszközölhették, e szolgai állapottól szabadulni, s azt az aránylag könnyebb, a mellett tisztességesebb katonáskodással fölcserélni vágytak. Ez eszmének továbbá, az egészben véve velök egy sorsban levő úri jobbágyok között hamar elterjedését könnyű képzelní, s így a fegyver fölvétel s azáltal a jobbágyi igának lerázása lett azon jelszó, mi az erdélyi oláhság nagy részét akkor egy érzésbe, egy reménybe egyesíté. Annak országSZerte tudása, hogy a császár a szegény elnyomott földnépét felszabadítani akarja, azt, említett szándékának elérésére még inkább ösztönözte.

Így értjük Kloskának az udvari bizottmány előtt tett nyilatkozatát, s tudjuk, hogy az annyit szenvedett oláh jobbágyok a károly-fejérvári hadbiztoshoz mi czélból mentek.

Magukat katonáknak felíratni, és a fegyvert fölvenni, hogy a földesurat és megyét többé ne szolgálják; — szóval: hogy jobbágyok helyett, császári katonák legyenek.

*) Gr. Hadik András udvari hadtanácsí elnöknek ez ügyben a magyar erdélyi udvari kancelláriához 1784 october 30-án intézett s az arra vonatkozó utasítást magában foglaló jegyzékéből. E kísérletkép tett katonai összeírás kapcsolatban áll a császár által 1784 augusztus 16-án elrendelt, s katonatisztek közbenjöttével végrehajtandó, országos vagy nép-összeírással, — *conscriptio popularis*, — mely rendszabály országSZerte nagy ellenszenvet költött fel, s a megyék részéről az udvarhoz tett igen erélyes felirásokra adott alkalmat. Az ide tartozó érdekes okmányokat l. „*Collectio Ordinationum Imperatoris Josephi II. etc. Pars I. 97—147. II.*“ A császárnak ahhoz ragaszkodását mutatja a haladéknélkülvégrehajtás iránt 1784 october 29-én kelt kir. leirata. Ugyanott: 142. l.

Ez az úgynevezett, s az országot felzaklató katonai összeírás eredete, — mi a pörzendülésben egyik fűtényező, sőt annak előjátéka volt. Hunyad-vármegye azt a lázadás közvetlen okának nevezte*).

A katonai összeírás történelmében két főmomentum van. Egyik: a több megyében azáltal előidézett zavarok és nyugtalanságok; másik: a katonai és a polgári kormány magaviselete s eljárása a beháborgások alatt.

Egy 1784 május 22-én kelt, a következő hóban ország-szerte közzé tett, s a károly-fejérvári piacon is fölolvastott udvari rendeletben parancsoltatott, hogy azok, kik testük szándékos csonkítása által, magukat a besorozás alól kivonni akarnák, ha a katonaságra többé alkalmasok nem volnának, a pattantyusság vagy szekereszetnél teendő szolgálatra (als Stück- oder Fuhrknechte) használtassanak. A kihirdetésen a mondott város környékéből jelen volt oláhok haza menvén, a dologról egymás között tanácskoztak, s maguk „buta fogalmuk“ szerint azt oda magyarázták, hogy a császár minden jobbágyoknak mint katonának összeírását parancsolta volna, abból pedig az úri szolgálat alóli felszabadulásukat, sőt földbirtokhoz jutás által sorsuknak másképp is javulását következtették**).

Herpepe alsó-fejérmegyei oláh falu volt az első, melynek lakosai magok közül julius hó első felében, károly-fejérvári főhadbiztos Ortmayerhez tíz követet küldöttek, azon kéréssel, hogy a községet a határőrvidékben teendő katonai szolgálatra írja össze. A hadbiztos ez ajánlat elfogadására késznek nyilatkozott,

*) *Militaris conscriptio — immediata rusticanorum tumultuum per impostorem Hora excitatorum causa est.* „Species Facti“ (16. l.)

**) Az udvari kanczelláriai fölterjesztésben 1784 szeptember 23-án az összeírás kezdete, s a parasztok felizgatása a május 22-ki decretummal van összekapcsolva. A Károly-Fejérvárról hazatért oláhok, mondja a fölirat: — „haben sich nach ihrer Nachhaukunft untereinander berathet, wohin diese Allerhöchste Verordnung abzwecke, und aus derselben nach ihren rohen Begriffen, den Schluss gefolgert, dass Euer Majestät Willens seyen alle Inwohner des Landes conscribiren zu lassen.“ — A „Species Facti“-ban (169. l.) s ennek nyomán gr. Teleki könyvében is (10. l.) nem a valódi tényállás szerint mondatik: hogy hunyad-megyei Gontzága faluból mentek Karp határőrvidéki alezredeshez a magukat felírató első oláhok.

s folyamodóknak meghagyta, néhány nap múlva visszatérni, mikor őket a főhad-parancsnokság rendelete felől értesíteni fogja, hová a dologról jelentést teend.

A hadbiztos a katonai kormánytól július 14-én kelt, nem sokára ismételt azon rendeletet kapta, hogy a folyamodókat családjaikkal, fekvő birtokukkal együtt írja fel, őket a felsőség további intézkedéseig csendes magaviseletre, a földesurak és megyék iránt tartozó engedelmességre figyelmeztesse, valamint előforduló hasonló esetekben magát a rendelethez tartsa. Így a hadbiztosnál pópáival együtt újra megjelenő Herepe községe összeíratott.

Ennek híre elterjedvén, a hadbiztosnál csak hamar más négy falunak követei is jelentették magukat, s miután a biztos ezeknek is tudtára adta, hogy útasítva van, mindazoknak ajánlatát elfogadni, kik magukat önként összeíratni akarják, nála az irt célból mindenfelől oly számosan jelentek meg, miszerint szükségesnek látta, egy külön irodát állítani fel, melyben hat oláh pópa, azoknak fiai, s más emberek is az összeírással, s azt tartalmazó laistromok készítésével foglalkoztak. S végre mivel a fegyver föl vételért már a községek is csoportosan kezdetek a hadbiztoshoz tudni, ez kihirdette, hogy az ily célból folyamodó községek nevében, azt előbb a pópák, bírák s két vagy három esküdt nyilvánítsák, kiknek akkor a községek megjelenése végett kitűzött határidő tudtokra adatik. Így történt, hogy több megyéből, például Alsó-Fejér-, Hunyad-, Küküllő-, Torda- és Zaránd-ból részint Károly-Fejérvár, részint a szélbeli katonatisztek-nél a katonai szolgálatba áttételt oly sokan sürgették, miszerint rövid idő alatt 81 falu lakossága összeíratott. Majd a kártékony példát a maros-portusi só-szállító hajósok is utánozván, a fegyver-fölvétel végett magukat jelentették, s a tartozó kötelezettséget és szolgálatot teljesíteni vonakodtak.

Az ily módon megindított katonai összeírás következeit, az abból fejlődött nyugtalanságokat, kivált a föld népének felizgatása miatt, az ország nagy részében a közrend- és csendességnek is veszélyben forgását a megyék tudósításai—melyek a gubernium által a Felséghez augusztus 31-én tett feliratban egybefoglalva terjesztettek fel — élénken s el nem titkolt aggodalommal rajzolták.

Alsó-Fejérből, hol az összeírás kezdetét vette, érkeztek az el-

ső jelentések a guberniumhoz. Ott már augusztus 16-ig 43 falu volt felírva, s a jobbágyok, mondja a megye, azért akarnak katonák lenni, hogy: „a földesúri szolgálatot és a megyei törvényhatóságot lerázzák“; már több falu, például Krakó, Tibor, Királypataka, az úraságnak tartozó engedelmességét megtagadta, s más helységek is készülnek e példát követni, valamint a reformatum főconsistorium a nagyenyedi főiskolának henningfalvi ellenszegülő és erdő pusztítással fenyegető jobbágysai ellen a kormányshoz panaszt emelt, s a megye még későbbre is kénytelen volt jelenteni, hogy: „a zavarok nem szűnnek, sőt növekedve, naponként nagyobb erőre kapnak.“

Hunyad-megyében is, kivált a hátszegi határörvidéki tisztek által eszközölt összeírás sok rendetlenséget és háborgást okozott; a nép ott a guberniumhoz augusztus 23-án tett fölterjesztés szerint, „nyilván és mindenütt rablások, gyilkolások és gyújtogatások elkezdeséről beszél,“ a tisztviselők, főképen az adószedők, hivataluk folytatásában gátoltatnak, általában a közbátorság nagy mértékben megcsökkent, azért a megye némi jós-érzettel hozzá tévé: „ha a baj orvoslásáról korán nem gondoskodnak, egy kis szikrából nagy tűz fog támadni*).

Küküllő-megye is kénytelen volt a guberniumhoz a parasztnak mind nagyobb vakmerőségére és dühösségére vetemedése folytán, az előforduló makacs ellenszegülés egyes eseteit fölterjesztetni, míg Zaránd-megyének ez ügyre vonatkozó tudósításából kiemelendő azon körülmény, hogy a pópák és dászkelek vagy iskolamesterek is foglalkoztak az összeírással, s így rossz példával mentek elől. — Más esetek is fordultak elő, hogy az oláh papság az összeírási mozgalmakba avatkozott, sőt a népet arra bujtogatta, s így a zavarok élesztésére befolyt. Jelesen, Küküllő-megyében az alsó-bajomi oláh pap hallgatóit, magukat feliratni, a szószekekből buzdította, s maga vezérelt egy nagy csapatot, mely azon czélból Károly-Fejérvárra indult. E bajomiak közt két százsz jobbágy is volt, kiknek papjuk őket intette, hogy azt ne tegyék;

*) *Securitas publica ad eum articulum redacta est, ut nisi tempestive medela adhibeatur, parva scintilla magnum excitabit incendium.* „Species Facti.“ pag. 171. — Ugyancsak Hunyad-megyében, egy későbbi tudósítás szerint, a nép, úrbéri panaszok ügyében történt nyo-

a szászok azonban az elmenetelt megígérték *). Alább látni fogjuk, hogy Hunyad-megyében a város-vízi pap is ily izgató volt. Sugyane megye gr. Jankovichshoz intézett fölterjesztésében hitelesen bizonyítja, miszerint a pópák az oláh néppel elhitették, hogy katonákká összeiratásuk által nem csak felszabadulnak, de a most birt földjeiket is a földesurak kirekesztésével megtartandják. („Species Facti“ p. 176. 177.).

A főhad-parancsnokság részéről is érkeztek a guberniumhoz az oláhok közötti mozgalomról s főkép annak okairól tudósítások, miket oda Pfefferkorn tábornok és Karp alezredes jelentettek. Így péld. a fennemlített alsó-bajomi jobbágyok azért kívántak határszéli katonák lenni, mivel a tiszttartó őket kegyetlenül s csaknem halálra botoztatja; Hunyad-megyében továbbá a szántóhalmi parasztok panaszolták, hogy magukat feliratván, földesurok Macskási Ferencz, azért velük keményen bánik, többeket vasba veretett, s Dévára börtönbe küldötte, másoktól gabonájukat és marháikat elvette, némelyeket még telkükről is kiüldözött, míg tisztje, azokat, kik fogságba küldettek, gúnyolva biztatá, hogy majd eljön a császár és őket kiszabadítja; nem kevésbbé a főispán b. Bornemisza János tiszttartójától zaklatott, börtönnel, sőt olykor halállal fenyegetett sztrigy-plopi jobbágyoknak is igen keserves sorsuk volt. Az ily embertelen bánás már több gyászesetet idézett elő: Nandra nemes, Hercza szolgabíró, s a dévai uradalomnak egy gornyikja az oláhoktól megölettek.

A kir. gubernium ugyan a földes-urak hasonló kihágásainak meggátlására, és a jobbágyok sérelmei s panaszainak kinyomozására — mint a Felséghez 1784 szeptember 23-án azt jelenté,— a kellő intézkedéseket megtette; de lehet képzelni, hogy azoknak a fenforgó viszonyok között, mint a fennebbi példákból is láttuk, kevés sikere volt.

mozás közben, arcátlan kiabálásokra fakadt, hogy: császár ő felségén kívül, se a megyei tiszteknek, se a földesuraknak engedelmeskedni nem fognak, s inkább kiköltöznek, mint az összeírástól elálljanak. „Species Facti.“ pag. 175.

*) Ez adat az alsó bajomi oláh papról és két szász jobbágyról, említve van a nagy-szebeni főkatonai parancsnokságnak a guberniumhoz 1784 augusztus 28-án intézett jegyzékében.

Egy egész hónapig folyt az oláh népnek július első felében megkezdett összeíratása, míg végre augusztus közepén a k. gubernium, a megyék jelentése következtében, a jobbágyoknak, a kinszárnokság pedig, a maros-portusi sóhivatal által a sószállítóknak felíratása felől értesítetttek.

A gubernium, a mint Alsó-Fejérből, az ott történekekről, augusztus 13. és 16-án kelt első jelentéseket vette, Halmágyi Istvánt, Marosszék főkirály-bíráját, ki épen Nagy-Szebenben volt, a katonai összeírás kezdete és folyamának, s minden abba vágó körülményeknek kinyomozására, valamint az abból folyó, szükséges intézkedések megtételeért, maga biztossának kinevezte, s a helyszínére, főkép Nagy-Enyedre és Károly-Fejérvárra kiküldötte, azon meghagyással, hogy a dolog mibenléte felől a guberniumot mielőbb tudósítsa.

Halmágyi, e megbízatása folytán, egyfelől az alsó-fejéri főispánnal és a megye táblájával, másfelől a károly-fejérvári katonaparancsnokkal a történekekről tudomást szerezni, valamint a teendőkhöz véget értekezett, s így a dolog állásáról a guberniumhoz tett fölterjesztései rendében azt is jelentette, hogy mikor Károly-Fejérvárra érkezett, 2—300 és felíratásuk céljából oda siető jobbágygyal találkozott, kiket maga elibe hivatott, s hogy a dolognak több nyomatéka legyen, a katonaság által, a várparancsnok és több katonatiszt jelenlétében kibirdetteté, hogy — valamint az elkezdett összeírás — mely egyébiránt se a katonai főparancsnokság, se a guberniumnak, s legkevésbé ő felségének rendeletéből nem történt, — folytatni nem fog, úgy azt, mi végrehajtattott, érvénytelennek és semmisnek kell tekinteni, azért menjenek haza, s a földesurak és megyék iránt tartozó kötelességüket, úgy mint eddig teljesítsék, s illő engedelmisséggel legyenek, különben arra, katonai erő alkalmazásával is rá szoríttatnak; továbbá lehető sérelmeiknek orvoslását a megyék előtt maga útján keressék, a halottakat pedig mindazokkal közöljék, kikkel útközben találkozónak, és otthon is beszéljék el. S mivel nevezett kormánybiztos megtudta, hogy még számos és magukat felíratni készülő oláhok már útban volnának, a főispánnak ajánlotta, azoknak visszatérítésére nézve intézkedni.

A fennemlített hirdetésnek kívánt sikere lett, mely annál fogva egy károly-fejérvári hetivásár, valamint Tövisen nemsókára be-

következő sokadalom alkalmával ismételtetett, úgyszintén más czélszereti intézkedések is tétettek, s különösen a pópáknak felelet terhe alatt meghagyatott, a népet inteni, hogy az többé ilyesmit tenni óvakodjék.

A gubernátor 1784 szeptember 1-én írja' az udv. kancellár-nak: Halmágyi maga utolsó tudósításában azon reményét fejezte ki, hogy a nép nemsokára lecsendesedik, s így ő „miután küldetésének célját elérte, s hivatalába nem sokára beiktattatnia kell, haza ment; azért Déván levő titkos és kormányzóki tanácsos, egyszersmind tartományi főbiztos, b. Bánffi Farkas kéretett meg, a hunyadmegyei dolgok állásáról és további eseményekről tudósítást küldeni.

A mint b. Bánffi Déváról szeptember 5-én a gubernatornak írta *): a kikérdezett megyei tisztek állítása szerint, újabb rendtelenségi esetek nem fordultak elő, csakugyan némely földesurak általánosan jobbágyaik engedetlensége ellen panaszoltak, mely alkalmalmmal különösen Gontzága helység lakosainak nyakassága említettett, kik többszöri intés daczára is vonakodtak a sérelmek nyomozására kiküldött megyei biztos előtt megjelenni, nem kevésbbé az illyei uradalomból magukat feliratni akaró több jobbágyinak Károly-Fejérvárra elindulását, valamint Déván és Maros-Solymoson az összeírásnak folytatását jelentették. — E nem igen kedvező hírek mellett is, azt hiszi b. Bánffi, hogy bár a katonai összeírás következtében a köznép sok daczosságra vetemedett, mégis egyes jobbágyok makaesságán, s ivás közben történt beszédeken kívül, oly jelenségek nem mutatkoznak, „melyekből a jobbágyoknak felkelését lehetne következtetni“; azért a megyei tisztek is azt vélik, hogy a nép, mely már is kevesebb ellenszegülést árul el, a közel-eső katonaságnak a megyébe szándékolt beszállásolása által teljesen lecsendesedik.

Hogy az összeírás által felzaklatott oláh népnek a tett intézkedések folytán lecsendesítésére nézve Halmágyi István és b. Bánffi Farkas által nyilvánított remény, általában a kormány bizodalma ingatag alapra volt fektetve, azt későbbi, részint szembeötlő, s hivatalos oklevelekben említett adatok és események bizonyíttják. Hu-

*) B. Brukenenthal Sámuelről, 1784. sept. 8-án gr. Eszterházihoz írt elnöki leveléből.

nyad-megyei főispán b. Bornemisza Jánosnak sept. 12-én a kir. guberniumhoz tett tudósításából olvassuk, hogy Karp alezredes, és azon főispán kölesünös egyetértése folytán, az oláhok kedélyének lecsendesítése s az engedelmesség helyreállítása végett két zászlóalj katona lett a megye különböző helységeibe kiküldve, de a tiz állomásra — statio — kiterjesztett katonai ezirkálásnak, — bár az utolsó helyen maga a főispán is megjelent, kevés sikere volt, a jobbágynak itt ott (péld. Városvize, Gontzága, Oláh-Brettye helységeiben) tetteleg sőt részint igen kirívó alakban kitört nyakasága miatt, kik többnyire az engedelmességet csak föltétele sen ígérték, a míg t. i. a sorsukat eldöntő legfelsőbb intézkedés leérkezik. Városvizén az ottani oláh pap volt a szónok, s a népnek igen rossz példát adó arcátlan és daczos magaviseletet tanusított. A jobbágynak ily hangulata miatt, a katonai körútnak tovább folytatását a főispán tanácsosnak nem látván, azt félbeszakasztotta.

A katonai összeírás által az oláh jobbágynak között előidézett nagy s gyorsan növekedő ingerültségnek még két hivatalos bizonyítását kell ide iktatnom.

Az első: Zeyk János alispánnak gr. Teleki Károly kir. kinstárnokhoz 1784 szeptember 24-én intézett tudósítása, melyben előrebocsátván, hogy a nagy veszélyvel fenyegető körülmények között, a megye „tudatlanságban és rossz erkölcsben növekedett parasztságnak“ megzabolaztatása végett a kir. guberniumnak könyörgött, miszerint „téli quártélyra“ is ott maradandó katonaságot küldjön, de nem határörvidékieket, kikkel a czélt el nem érhetni, mert oláhok és szomszédok, — a grófot kéri a megye ügyét „kegyes patrocíniumával segíteni“; s ötlet egyszersmind a következő események felől értesíti. A Richard kapitány által Zeyk András kir. hivatalos közbenjöttével Hunyadmegyében, főkép Hátzeg vidékén falunként tett kihirdetés, miszerint: a katonai összeírás „a felsőbbek akaratja és minden erő nélkül“ volna, „kevés haszonnal“ történt, „mert nagyobb része a népnek több hitelt ad a hátzegi katonatiszt előtt véghez ment felíratásnak, mint — a publicatiónak, a honnét a katonaság felállása és talán egyéb ígérő biztatások miatt formált reménységből annyira elidegonednek a provincialis státustól, hogy majd számba sem veszik, sőt felséges Urunkhoz való indulatjuk is nagyon kétséges“, mely rossz gondol-

kodását a jobbágyoknak egy órja-boldogfalvi ember felszólalása, valamint több alsó-szilvási és mácsói emberek magokviselete is világosan mutatja. — E tudósításához mellékelte egyszersmind „egy becsületes embernek“ hozzá nagy sietségből csak plajbász-szal irt levelét, ki abban jelenti, hogy a mácsóiak a szolgabíróts a katonákat kihajtották, az uraság dolgára se mennek, s „az udvarbírákat ugyan megkergették, úgy hogy némely a szilvási hegytetőn is alig maradt meg“, továbbá, azon esetben „ha militia menne reájok“ Kis-Oklos és Jó-Valsel lakosait kölesönös segítség adásra szólították fel; ugyancsak Mácsón lárma és hirtétel végett „három hegyen strázsa áll“, és senkinek is közülök „büntetés alatt“ hazul kimozdulni nem szabad, végre még a katonaságot is „kuruczvilággal s rebellióval fenyegették“. Mind-ezekből a levélíró is „igen rosz következtést lát“ s Mácsóra feles katonaság küldését szükségesnek véli, „mert éjjel nappal foly a correspondentia az egész helységben alattomban“, s így fejezi be írását: „én se Isten, se császár előtt oka ne legyek, ha lábra kap ez az intentumok az oláhoknak; én, mint a ki ezeket bizonyosan tudom, jelentem.

A második okmány, Hunyad-megye tisztségének „a parasztok még le nem csendesedett háborgásáról“ 1784 szeptember hó 27-én tett tudósítása kivonatban, miszerint a kiküldött biztosok jelentése szerint, a nép a katonai összeírás érvénytelenségéről tett kihirdetés alkalmával bizalmatlanságot és igen kétes indulatot tanúsított, s akkor oly esetek is fordultak elő, melyek veszedelmes következtetéseket szülhetnének, így például: egy az órja-boldogfalvi sokadalmon jelen volt osztrói lakos maga bütlenségének oly világos jeleit adta, hogy elfogatott és a katonaság kezébe adatott, s Karp alezredest a szolgabíró és a kihirdető biztosok felszólították, miszerint a népet, mielőtt a veszély nagyobbra terjedne, lecsendesíteni ügykezzenek.

Az oláhok közt folyvást tartó kedélyizgatottságot s annak már veszélyessé váló következtetéseit a gubernium a felséghez 1784 szeptember 30-án tett felírásában nem kevésbbé igen élénk színekkel rajzolja. Így péld. Richard kapitány és Zeyk András által a megyében a katonai összeírás betöltésének kihirdetésekor, több faluban a lakosok katonákká felíratásukhoz ragsszzkodásukat igen szenvedélyesen — „non sine manifesta animositate“ —

nyilvánították, sőt Alsó-Szilvás helységben némelyek valódi hűtlenséget tanúsító vakmerőségre vetemedéssel nyilvánították, hogy: „ha ő Felsége nekik fegyvert adni nem akarna, eleget kapnak azt más hatalmasságoktól”; — „quodsi Majestas Vestra Sacratissima ipsis arma dare nolit, ea ab aliis Potentiis sufficientia acquirere possent“.

A kérdéses összeírásban szereplő második főmomentum a hazai két kormánynak, a katonai- és polgárinak, a kitört háborgások alatt tanúsított magatartása és eljárása. Az ide tartozó főbb adatokat lehető diplomatikai hitelességgel összeállítani megkíséretttem, miután azok az akkori belviszonyokra, általában a helyzetre oly világot derítenek, hogy a dolgok azon állásából a pörzendülésnek kifejlődését könnyű érteni.

A katonai összeírás megindulása s foganatha vétele felől, mint fennebb említve volt, a gubernium és a kinstárnokság az illető hatóságok által csak egy hónap múlva tudósítottak.

Miután azon hírek vétele következtében a szükséges intézkedések megtétettek, b. Brukenthal Sámuel kormányzó és gr. Teleki Károly kinstárnok, azon egy napon, ú. m. 1784 augusztus 18-án az említett összeírás folyamáról, s abból a megyékben s a sószállító hajósok részéről felmerült rendetlenségek felől, gr. Eszterházi Ferencz udvari főkancellárt értesítették. A gubernator egyszersmind különösen megemlítette, hogy a főhadparancsnokság által az összeírásra nézve bármi rendeletnek kibocsátását gondolni nem lehet, mert ellenkező esetben, onnan a szokott hivatalos közlés megtörtént volna, — most azonban a katonai kormány megkérgetett, a dologban felvilágosítást adni, valamint az összeírásra vonatkozó minden további eljárás megszüntetése iránt intézkedni.

A guberniumnak augusztus 17-én kelt, egyszersmind Halmágyi Istvánnak kormánybiztossá kineveztetését is tudatósító felszólítására a főhadparancsnokság aug. 19-én azt válaszolta *): hogy a guberniumtól felhozott helységeknek katonai összeírásáról tudomása nincs, csupán a herepei tiz jobbágnak kéréséről volt értesítve; s mivel a parasztok, ismeretes hajlamuk és gondolkodásuknál fogva,

*) E jegyzéke a katonai kormánynak a Brukenthal Mihály-féle gyűjteményben van.

könnyen békétlenségre vagy épen lázadásra csábíthatatnának, a károly-fejérvári parancsnokság utasított, nekik a csendes magaviseletet, s földesurak iránt tartozó engedelmességet kötelességükké tenni, továbbá: a károly-fejérvári katonai hatóságnak, mint szintén a határszéli tiszteknek is legszorosabban meghagyatott: hogy az elkezdett összeírásokat végkép megszüntessék, s hol az kívántatnék, a katonai segéderőnek kiküldése iránt a kellő intézkedés megtételét, végre, hogy Halmágyi Istvánnak a rá bízott munkálkodásban mindenkép segítségére legyenek, s azt előmozdítsák. — A katonai kormány augusztus 25-én kelt újabb jegyzékében ismétlé: miszerint a katonai hatóságokat a fennebbi értelemben utasította, sőt az összeírással foglalkozó koslárdi pap fiának, s a népet arra felhívó íveket falunként széthordozó egyéneknek, általában a bujtotatóknak elfogása iránt is a parancsot kiadta.

A főhadparancsnokság e közlései egészben véve ugyan elég világosan és határozottan valának írva, de azokra nézve mégis némi lényeges s nem alaptalan kételyekre alkalmat adó észrevételeket lehet tenni.

Az udv. kancelláriának már említett s a felséghez 1784 szeptember 23-án intézett felírásában szóról szóra idézve vannak a katonai kormány által a károly-fejérvári hadbiztoshoz a magukat nála jelentő oláhoknak összeírása végett július 14. és 23-án tett intézkedések, melyekből kitetszik, hogy azon biztosnak meghagyatott, a jobbágyokat családjuk s fekvő birtokukkal együtt felírni, s nekik tudtul adni, hogy a katonai szolgálatba lépésüket tárgyzó kérelmükre „annak idejében kellő figyelem fog fordíttatni“, ki végre világosan utasította is: minden előforduló esetben az irt módon járni el.

A katonai hatóságnak azért augusztus 17-ki jegyzékében csupán a herepei tiz oláh kérésére hivatkozását komolyan venni nem lehet, azzal inkább a dolog valódi állását palástolni, vagy kikerülni akarta, s nyilatkozatának azon részében az őszinteség s a teljes igazság hiányzik. S ha a hadbiztos által a jobbágyokat a földesurak és megyének tartozó szolgálatuk teljesítésére emlékeztette, egyfelől, illetéktelenül a polgári hatóság körébe avatkozott, másfelől a parásztokat, törvénytelen rendbontó és sok zavart okozó ajánlatoknak elfogadásával, s így sikerre nem jutható vágyuk és hiú reményük táplálásával, az engedelmességre némileg épen maga

hívta fel, annál inkább, mert az összeírás tovább folytatását is elrendelte, a helyett, hogy a kötelességük ellen vétő oláhokat vissza- és rendre útasítsa. A katonai kormány azért az összeírást illetőleg se jogosan nem járt el, se kellő előrenézést, óvatosságot és jóakaratot nem tanusított.

De a katonai segítségnek a kormánybiztos részére kirendelésében is, úgy látszik, valami hátulsó gondolat lappangott, legalább Halmágyi a kormányzékhez augusztus 23 án tett előleges jelentésében írta, hogy a károly-fejérvári várparancsnok ugyan a segéderőnek a körülményekhez képest kirendelését igérte, de miután, bár némely falukban fordultak elő engedetlenségi példák, még is nyilvános lázadás sehol sem tört ki, a katonaság kiküldését az ily esetek bekövetkezésére tartotta fenn. Szóval: a katonaság a zavarok lecsendesítésében a politikai hatóságok irányában őszinte egyetértést valamint a segélyadásban készséget nem tanusított.

Bornemisza főispán szeptember 12-én a guberniumhoz tett jelentésében kiemeli, hogy Karp alezredest több versen emlékeztette, a fenn említett katonai czirkálást Hátzeg vidékére is kiterjeszteni, de arra ötet rá nem bírhatta; nem kevésbbé a főispán figyelmzettette a guberniumot: mennyire szükséges volna, miszerint a jövőben kiküldendő katonaság a megyei tisztekkel egyetértőleg, s azoknak utasítása szerint működjek, főképp pedig a katonai összeírás érvénytelenségére vonatkozó s a gubernium és főhadparancsnokság egyező akaratából elrendelt kihirdetés kellő módon eszközöltessék. E részben a főispán megjegyzi, hogy a mint a körútban maga tapasztalta, az összeírás kihirdetése alkalmával, a katonaság által annak teljes érvénytelensége ki nem mondatott *).

Ez utolsó, s a helyzet jellemzéseért igen érdekes adatot a gubernium is szükségesnek vélte a Felsőházhoz szeptember 30 án az összeírási zavarokról tett felterjesztésében említeni. A mint abban megjegyeztetik, azon hirdetésen kívül, mi Richard kapitány köz-

*) „*Propria experientia cognitum in moderna circulatio. ne,—írja a főispán,—„peractam nuper conscriptionem male quidem accidisse, omni tamen robore ac vigore prorsus destitutam haberi, Statum militarem haud publicavisse.“*

benjöttével helyesen történt, az összeírás betiltását a katonaság nem a parancsolat értelmében tette közé, jelesen Karp alezredes a fegyverkapásának reményét a köznépben még táplálja, az összeírásnak teljesen megsemmisítését azért ki sem hirdetteté, de a népet intette, addig csendesen maradni, míg a fegyvert netalán megkapja *). A főhadparancsnokság annál fogva megkéretett, nevezett alezredest a felsőbb intézményeknek pontosabban teljesítésére utasítani, s azokat illetőleg, neki a feltételes nyilatkozatokat megtiltani, általában oly rendelkezéseket tenni, hogy a katonaság a rend fentartására a provincialis tisztekkel kezét fogjon; végre a zavarokból eredhető kedvetlen következtetések megelőzéséért a megyébe téli szállásra négy zászlóalj gyalogságot és egy csapat lovasságot küldeni **).

A helyzet jellemzéseért nem kevésbé említést érdemel a guberniumnak 1784 augusztus 26-án a főhadparancsnoksághoz intézett jegyzékében olvasható adat is, hogy t. i. „a hunyad-megyei határszéli katonák által nyújtott segélyben, többeknek közülök a elizgatott néppel vérrokonságban, vagy szomszédsági s együttlakai összeköttetésben állásukért teljes bizalmat helyezni nem lehet“.

Végre a fenforgó ügyben a helyzetet s az abból fejlődött következtetéseket lényegesen illusztrálja azon tény: hogy az erdélyi főhadparancsnokság a katonai összeírást Bécsből kapott rendelet nélkül, maga fejétől kezdte meg, s ez eljárása a császár ros z al á s á t v o n t a m a g á r a. Az ezt bizonyító, s a pórzen d ü l é s k i t ö r é s e u t á n i i d ő b e t a r t o z ó b i z o n y í t é k, annak elbeszélése folyamában lesz közölve.

A katonai kormány és polgári hatóságok között, a fennebb elősorolt tények, adatok szerint mutatkozó, az összeírás folyamában élesebbé vált, s mind nagyobb erőre kapott surlódás és egye-

*) Karp alezredes az oláh népet másképp is lázította a földesurak ellen. Hunyad-megye egy bizonyítványt csatol gr Jankovicshoz tett fölterjesztéséhez, hogy nevezett tiszt az összeírás alkalmával a népet kecsgettette, miszerint az által felszabadúl és földjeinek is birtokában marad „Species Facti“ pag. 177.

**) Hunyad-megye gr. Jankovicsnak panaszolja, hogy a gubernium felszólításának a megyébe katonaságot küldeni, a főhadparancsnokság eleget nem tett. „Species Facti.“ pag. 179.

netlenség a hazát fenyegető végzeteljes időpontban, minden bizonyynyal sok rosztat szült, a veszélyt nagy mértékben növelte, s annak a lázadás kitörése után még kártékonyabbul működését— látni fogjuk *).

Nem a minden esetben rendellenes eljárását a katonaságnak az összeírás ügyében menteni, csupán annak némi kimagyarázására lehetne felhozni, hogy a katonai kormány azon tette alkalmasint összefügg a császár által parancsolt, fennebb már említett, s katonatisztek közbenjöttével végrehajtandó országos vagy nép összeírással, s miután provincialis helységeknek kísérletképp összeírására példát már láttunk, megeshetik, hogy a katonaság a jobbagyoknak szintűgy kísérlet gyanánt felírásával, az országos összeírásra adatokat gyűjteni, s így azt bizonyos tekintetben előrekészíteni vélte.

Térjünk már át azon intézkedésekre,^{*)} miket a polgári hatóságok a katonai összeírásra nézve tettek, s lássuk, azon mozgalmak ellen mikép léptek fel?

A mint már tudjuk, a jobbagyok július közepén kezdettek Károly-Fejérvárra, majd a határörvidéki tisztekhez is tódulni, s a meglehetős zajjal folyt összeírás egy egész hónapig tartott, míg végre a kormányzék azon mozgalmak felől az illető megyék részéről értesítettet. Az erdélyi akkori közigazgatást, főképp a megyei kormányzást jellemző e tény egyedül elég hangosan szól. Minő hanyagságot, sőt aluszékonytságot mutat, hogy a megyei tisztek a földnépének oly szokatlan, vakmerő és rendzavaró lépését egy egész hónapig nem tudják, vagy ignorálják? Minő kedvetlen színben tünteti az fel a megyei felügyeletet és ellenörködést? Mit kelljen az akkori főispánokról, jelesen b. Kemény Simonról Alsó-Fejérben, b. Bornemisza Jánosról Hunyadban binni, kik közül az elsőnek megyéjében, s épen annak főhelye közelében

*) E sajnos visszavonást bizonyító jelentékeny adat gr. Hadik udv. hadtanácsi elnöknek 1784 szeptember 1-én a katonai összeírás ügyében az udv. kancelláriához intézett jegyzéke, melynek abban e miniszter némi szemrehányást teszi, a mellett az erdélyi gubernator által az ottani főhadparancsnokság irányában tanúsított bizalmatlanságra is különösen hivatkozik. A két kormány közötti idegenkedést a b. Brukenthal Mihály-féle gyűjteményben találtató levelezésük is bizonyítja.

vette az összeírás kezdetét? Melyik esetben nagyobb a hiba, — ha azon mozgalmakról nem voltak értesülve? vagy ha azokkal oly sok ideig nem gondoltak?

S ha b. Kemény Simonról, — ezt sem dicséretére, — a körülötte dolgok nem tudásánál egyebet nem mondhatunk, — b. Bornemisza János e gondatlanságot azzal tétette, hogy a vezetésére bízott megyében keveset lakott, mi, kötelességére komolyan emlékeztetés mellett, neki hibául kitétetett, egyszersmind arra ítasított, hogy ily válságos időben, felelet terhe alatt, a megyéből távozni ne merjen *).

Mi a guberniumnak összeírást tárgyazó intézkedéseit illeti: nem lehet tagadni, hogy a „*principiis obsta*“ szabály mellőzésével, a zavarokat kezdetben gyorsan elnyomni, s így rögtön nagy hatást tevő példát adni elmulasztotta. S midőn eleinte sokkal kevesebb szigor alkalmazásával a bajnak elejét venni lehetett, későbbben a kemény eszközökhöz nyulás már nehezebbé, sőt a katonaságnak ismert hajlama mellett, lehetetlenné vált. Halmágyi Istvánnak Alsó-Fejérbe küldetése is, lehet mondani, siker nélkül maradt. E kormánybiztos az ellenszegülő parasztokkal beszélt, őket intette, irányukban azonban erőiesen fel nem lépett, s a guberniumot a velük szelíden bánásra figyelmeztetni, elégneek tartotta, a mellett a megyében egy pár hétnél tovább nem ült, s főkirálybírói hivatalába leendő beiktatása végett, — mintha az későbbre nem haladhatott volna, — haza sietett. A gubernium a többi megyében sem látta szükségesnek biztost küldeni, csupán a nagy mértékben izgatott Hunyadban adta át egy potló biztosnak, mint mellék dolgot, az ott teendőket, kinek tevékenysége azonban egy felületes tudósítás felküldésénél tovább nem terjedett.

Az ily félszeg rendszabályok mellett nem lehet csudálni, hogy a gubernium, mintán a küldetését be sem végző, s azt mégis, mint fennebb láttuk, kissé korán hirdető Halmágyinak több hitelt adott mint kellett volna, de másfelől is az összeírási mozgalmak állásáról is kellőleg értesülve nem volt, a helyzetet nem elég komolyan

*) *Supremo etiam Comiti — sub hodierno serio injunximus, ut, cum aliunde etiam ad obligationis suae partes pertineat, ut in Circulo curae suae concredito magis continuo resideat, et officii partes supplement, in modernis praesertim illius Comitatus circumstantiis — — — — — absentare nullo modo praesumat, nisi responsabilitatem incurrere velit.* — A kir. guberniumnak a felséghez 1784 septemb. 30-án tett fölterjesztéséből.

fogta fel, s így idő előtt magát, a későbbi események által nem igazolt, kártékony biztosságba ringatta. S mire a guberniumnak különös gondot kellett volna fordítani, t. i. a földesúri és megyei kihágások ügyében, miből a zavarok keletkeztek, részrehajlatlanul és kellő szigorral eljárni, az illetőket érdemük szerint megbüntetni, s így a parasztoknak azon sérelmek által zaklatott kedélyét lehetőleg lecsalapítani, szóval: a bajnak gyökerére menni, — e részben a mint látszik, majd semmi sem történt. Legalább, hogy e tekintetben épen Hunyad-megyében, a fenforgó veszélyes körülmények között, mily lassu, sőt hanyag eljárást követtek, arról, úgy szólva, maga e megye teszen bizonytságot. A gubernium t. i. 1784 augusztus 18-án kelt rendeletében, a megyének bizonyos úrbéri panaszok kinyomozását parancsolván, ennek végrehajtására négy hónapi idő kivántatott, s az illető tudósítás a guberniumhoz csak december 15-én lett felküldve *).

Hogy a katonai összeírás érvénytelensége kihirdetésének sem volt sikere, az abból keletkezett zavaroknak főképen Hunyad-megyében folyvást tartása, vagy megszűnése felől, a guberniumhoz érkezett ellenkező tudósítások világosan mutatták, s épen e körülményben a helyzet súlyos voltának föltre nem ismerhető újabb bizonyosságát kelle látni. Ez ok indítá a gubernatort, october hónapban Koszta István kormányzéki titkárt azon megyébe kirendelni, hogy onnan a dolgok állásáról bizonyos tudósítást küldjön. E titkár jelentése szerint Hátzeg vidékén és Hunyad-megyének a Maroson innen fekvő kerületében a csendesség helyre állott, de túl a Maroson, főképen az al-gyógyi járásban a jobbágyság a földesuraknak engedelmeskedni nem akartak, a zarándi kerületből pedig semmi bizonyost sem tudhatott, mivel az ottani tiszték az alispánt a történetekről nem értesítették. Nem kell mondani, mily kevésbé volt e tudósítás megnyugtató, mely azonkívül a megyei kormányzásban a szükséges fölügyezés és ellenörködés hiánya felől újabb adat és bizonyosság gyanánt szolgál **).

*) Lásd : „Species Facti“ pag. 174.

**) A Koszta küldetése említve van a guberniumnak a császárhoz a porzendülés kitöréséről 1784 november 8-án tett körülményes fölterjesztéséből. Gr. Teleki is említi (Hóra támadás története 13. l.) Koszta küldetését s annak célját, de eredményéről nem szól. Közlése egyébiránt sem felel meg a tényállásnak, azért részben helyreigazítandó. Azt írja: t. i. „Egy-

A haza a katonai összeírás következtében, ily zilált, fölötté zavaros s a jövőre nézve méltán aggasztó viszonyok közé jutott. Nem lehetett félre ismerni ama válságos helyzetet, a miben főtényezők valának: a gubernium és a főhadparancsnokságnak ily vészteljes időpontban egymással versengése, félszeg, se nem erélyes se nem következetes felsőbb intézkedések a több oldalról, jelesen saját papjai által is izgatott, csalfa reményre s téveszmékre esábitott oláh népnek a fennálló rend ellen vakmerőn fellépése, melyet nyakasságában, a kormány meghasonlása, abból eredő gyengesége és visszás rendszabályai még inkább megerősítének.

A hunyad-megyei „Species Facti“ e helyzetet, a katonaság tényekben rajzolt magatartásának, főkép a polgári hatóságok jogkörébe avatkozásának következéseit erős színekkel ugyan, de egészben véve igazán rajzolja, midőn mondja, hogy a jobbágyok az által a megyei tisztek és földesurak számba nem vételére, gyűlölésére s irányukban bizalmatlanságra indítottak, annál fogva a tőlök kihirdetett felsőbb rendeleteknek sem kezdtetek hinni, majd az engedelmisséget is megtagadván, a polgári hatóságoktól és földesuraktól függés lerázásáról gondolkodtak, végre több ilyen, őket megzavaró fogalmak és gondolatok folytán, nyílt lázadásra is ragadtattak. Az ily móddal félrevezetett oláh jobbágyok, könnyen elhitették magukkal, miszerint felszabadítván magukat, földjeik birtokában is maradnak, azokat tehát a földesuraktól elvehetik *). S valóban, mint alább meglátjuk, a pórzendülés fo-

szersmind a kormányzék szeptember 26-ról, legfelsőbb parancsnomán a zavargók szigorú megbüntetése végett kemény rendeletet közzétett. De a főkormányzó — a helyett, hogy e rendelethez következetes maradt volna — october 19-én egy sajátos és a viszonyok komoly sürgősségétől merőben elütő rendeletében a hunyadmegyei tisztségeknek tudtul adta, hogy — — — Koszta István kormányzékai titoknokot — — — a megyébe küldötte“ stb. Ha magában véve is hihetetlen, hogy a gubernator egy legfelsőbb parancson alapuló intézkedést megváltoztatni merjen, — tudomra a gr. Telekitől említett szeptember 26-ki kormányzékai rendelet nem létezik, legalább elvitázhatlan tény, hogy a zavargóknak szigorú megbüntetésére nézve akkor legfelsőbb parancs ki nem adatott. Az alább szó szerint idézendő, s 1784 szeptember 23-án kelt legfelsőbb határozat ez ügyben ép az ellenkező tartalmú.

*) „Species Facti“ pag. 177. 178.

lyamában az államrendszert felforgató é merénylet eszméje az oláhok között felmerült.

A dolgok ilyen fenyegető, szinte példátlan állásában, a több oldalról szított tűznek nem sokára kitörését várni lehetett, mely teljes lángra lobbanván, a hazát embervért árasztó és romokba döntő gyászesemények színhelyévé tette.

Természetes volt, hogy a guberniumnak a mozgalmak horderejéről hiányos ismerete, s kivált a főhadparancsnoksággal újjat huzása miatt, az udvarhoz a történetekről nem egyező s a tényállásnak meg nem felelő tudósítások küldettek fel. A kormánykörökben akkor uralkodó hangulatnak hű tükre az udv. kanczellária által a felséghez 1783 szeptember 23-án tett, már többször említett fölterjesztés, mi az összeírás egész folyamát, a kanczellária votumával együtt előadja, s ez ügyben az egyik főokmányt képezi, egyszersmind a kérdéses tárgyban már előfordult sajátságos, s nehezen érthető események, lehetne mondani, anomaliák közé tartozik.

Az udv. kanczellária abban a gubernium jelentéseire támaszkodva, s Halmágyi eljárására hivatkozván, „mintán formaserinti lázadásra nem ment a dolog“ s lehet remélni, hogy „az eddig egészen helyesen tett intézkedések — ganz recht gemachte Vorkelrungen — az óhajtott sikert eszközözendik“, a nép irányában a szeliden bánást javaslá, a felségnek azért ajánlá, hogy nagyobb szigorral csupán a fölázítók és gyilkosok büntetessenek, valamint az összeírásért fölszedett pénzeknek visszafizetése s azoknak az illető községek adójába beszámítása rendeltessék el.—S a mit nem bámulni, s még kevésbbé helyeselni nem lehet, az udv. kanczellária a maga votumában a helyett, hogy a katonaságnak az összeírás ügyében tanúsított magaviseletét a császár előtt teljesen felvilágosítsa, s a baj orvoslását, kivált a veszélyes körülmények között oly szükséges őszinteség által kívánja eszközölni, mintha a dolgot elsimítani akarta volna, elégnek tartotta azt fejezni ki, hogy az összeíró hadbiztosban több szerénységet, a főhadparancsnokságban pedig jobb előrenézést óhajtott volna. — „Ein mehrere Bescheidenheit des Ober-Kriegs-Commissarii in Betreibung der Conscription, vorzüglich aber eine bessere Vorsicht des General-Commando in Ertheilung seiner Ordre, würde dem Volk den Stoff zu allen Ausschweifungen genommen haben“.

Az udv. kanczellária e jegyzékére a császár az ügyet elin-

tézö legfelsőbb határozatát — Allerhöchste Entschliessung — leadta. A felség nem látta szükségesnek az ügy is nem czélszerű ajánlatot jóvá hagyni, de azt parancsolta, hogy a már bevégzett dologban több nyomozás ne tétessék; a főhadparancsnokság és a károly-fejérvári hadbiztos nem hibásabbak, mint a téveszmétől elfoglalt alattvalók, a kikkel emberibb módon kell bánni, hogy ne legyenek kénytelenek állapotjukat változtatni *).

A nemeslelkű császárt jellemző, legfőbb határozatot épen az előadott felterjesztés a mint érthetővé teszi, úgy teljesen igazolja is, miután a gubernium hite és jelentése szerint, a már lecsendesedett népnek kisszerű zaklatásánál az irányában tanusítandó emberi bánás helyesebb és czélszerűbb eljárás volt. Ha — s ez el nem tagadható tény, — a kancelláriai tudósítás a dolgok valódi állását nem hiven adta elő, s a monarchának nem czélszerű rendszabályokat ajánlott, — a felelősség ezért az erdélyi kormánytestületekre háromlik.

Még egy pont van, mit az összeírási mozgalmak ügyében, s az oláh nép fölkelésére áttérés előtt, röviden érinteni kell. Mit tett Hóra Bécsből Erdélybe leérkezése után, s vett-e, és minő részt azon háborgásokban?

Hogy ez ember, ki jobbágytársainak sérelmeit, szenvedéseit szíven hordozta, azoknak orvoslása végett oly sokat fáradott, e céljára vezető bármely eszköztől is vissza nem rettent, — annak elég bizonyosága, a topánfalvi kihágásból eredett zavarokba avatkozása, midőn a nép egyik izgatója volt. Miután e bűneért elítéltetett, a rá mért büntetést azonban szökés által kikerülte, s hihetőleg Bécsben is oly sokáig azért mulatott, onnan haza térése után bujkálnia kellett, nehogy a felsőség figyelmét magára vonja. Nem maradott azonban ez idő alatt is vesztég, de az oláhokat a földesurak ellen, s hogy magukat, sorsuk jobbitása végett katonáknak

*) „Da die Sache bereits gestillt und beendet ist, so ist keine weitere Nachforschung mehr anzustellen, und hat das General-Commando und der Kriegs-Commissär in Carlsburg nicht mehrer als die Unterthanen, so einen solchen Wahn genommen haben, gefehlt. Übrigens ist den Obrigkeiten aufzutragen, mit ihren Unterthanen menschlicher umzugehen, und sie nicht zur Veränderung ihres Standes zu vermögen.“

felirassák, folyvást lázitotta, mint azt a Brukenthal levéltárt használó Schaser bizonyítja *).

Így Hóra az előjátékában is a tőle kezdett, róla nevezett pórzendülésnek szerepelt, melyben e jobbágy oláhot bár egy rövid pillanatra, szinte fejedelmi fény környezé, s őt európaszerte ismeretessé tette.

SZILÁGYI FERENCZ.

*) „Die im Jahre 1784 hin und wieder eingeleitete Militärconscription benützte Hóra, um Aufruhr unter dem walachischen Volke gegen ihre Grundherr anzuzetteln, denn er redete den Leuten ein: liessen sie sich als Soldaten conscribiren, so wären sie von der Unterthänigkeit frei, und den Grund und Boden, den sie bearbeiteten wäre ihr Eigenthum.“ Schaser: Denkwürdigkeiten etc. S. 60.—Az összeírási ügyre vonatkozó okmányokban Hóra neve schol sem említettik, részint, mivel lappangott, részint, mert a lázadás kitörése előtt nem igen ismerték, s csak azután vonta a közfigyelmet magára.

A BÖLCSESZET MAGYARORSZÁGON.

Ö T Ö D I K K Ö Z L E M É N Y .

MÁSODIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

Apáczai Cseri János. — Bölcsészeti álláspontja. — Nyelve. — Tanügyi sürgetései. — Ellenhatás.

A tudomány iránti érdekeltség ingerré lett s az önérzet vállalkozóvá. Eljöttnek látszott az idő arra gondolni, hogy az újabb-kori eszmejárás megindultával, annyi század után, a magyar elme is helyet foglaljon az európai népek között a bölcsészetben. A párhuzam képlete, melylyel ábrázolók a tudomány művelése körüli haladásunkat, vesztetni kezdé merev szabályosságát, s a két vonal közeledvén egymáshoz, végre egy nyomná folyt össze, mikor együtt voltunk az újabb-eszmeiség megindítójával, Cartesiussal, s önállóság színében a nyelv felavatása által. Ennyi és nem kevesebb tűnik elő Apáczai Cseri János (Johannes Chieri Apácius) igyekezeteiből. Ő egy Magyar Encyclopaediát *) és egy Magyar Logikácskát **) irt vagy inkább szedegetett össze és adta át nyelvünknek meglepni vele a irodalomtörténetet. A vállalat első volt a maga nemében, s kezdetnek oly mérvű, hogy

*) Utrecht, 1653. Két év múlva lett készen, hozzá jövé a „de studio sapientiae“ című értekezés is folytatott lapozással, de külön címlappal, hol 1655 áll.

**) Fejérvár, nyomtatta Major Márton, 1654.

elég lett volna folytatásnak, mégis a nélkül maradt. A történelem azonban nem feledé javunkra tudni be a várakozáson túli jelenetet. Ma dicsekszünk vele, hogy tudományosságunk, jóval előbb kezdé használni a bölcseSZETben anyai nyelvét, mint a német a magáét, melynek első nemzeti ajku mestere Thomasius (szül. 1655.) világon sem volt még vagy az első pólában, mikor a Magyar Encyclopaedia már nyomtatott. E munkával együtt láta világot Apáczai-nak „de studio sapientiae“ híres tanári beszéde, melylyel a gyula-fehérvári nemes collegiumban (in illustri collegio) hivatalát 1653-ban elfoglaltá, egyszersmind sokak irigységét is felkeltötte. Az a beszéd a bölcseSZET történetét adja elő dióhéjba szorítva, fölfedezvén azon módot is, mely szerint a magyar nemzet ne csak részt vehessen a bölcseSZETI műveltségben, hanem rövid idő alatt más népeket ha felül nem halad is, legalább elérhessen *). Merész gondolat, melyet ki fog játszani a kor előítélete, hűsége a régihez, de a szerencsétlenség csak emeli Apáczai mint nagy újtó érdemét. Lesz módunk látni új nyelven új tudományt, melyet ma nem értünk, akkor sem értettek; egyszersmind lesz módunk arányozni egymáshoz a kornak rendes írói és bölcseSZETI nyelvét, úgymint Pázmányét s Molnár Albertét, kik ma is éldelhető előadásnak, és Apáczaiét, kinek nyelve és amazoké között mintha századok feküdnének, pedig a különbség csak az, mit irtak.

Született Apáczai a Bárczaság Apácza helységében az Olt vize partján, „ott minemű szabadsággal élnek, olyan ember gyermeke“, írja Bethlen. Apacacus, Apácus tehát, így is úgy is használva munkáiban, előneve s mégis ezt fogadta el inkább az irodalom.—1643-ban tanuló Kolosvárott az emberleges tudományokat (humaniora) igen kedves emlékezetű tanára Porcsalmai András előadásából. E férfiú kelte lángot s előgondolatot lelkében egy encyclopaedia írására, mihez később, Gyula-Fehérvárral cserélvén Kolosvárt, Bisterfeld buzgalma és buzditása járult, ki nyomatékosan vitatá, hogy a szentírás magyarázata encyclopaedikus tanultság nélkül szinte lehetlen. E szó annyival inkább hatott Apáczaira, a mennyiben a tanár maga volt példa, kinek őszinteségét nem sza-

*) Modus ostenditur, quo gens hungarica hujus sapientiae non tantum particeps fieri, sed brevi illas (gentes) omnes si non superare, saltem aequare possit. Az „oratio de studio sapientiae“ czímlapján.

bad kétségbe vonni, midőn elmondhatá, hogy tizenhat éves korában már Alstedius encyclopaediáját, legalább a fő dolgokra nézve, könyv nélkül megtanulá. Ettől fogva nem volt a gyula-fehérvári collegiumnak serényebb ifja mint Apáczai. Tudván mi áll előtte, mások is belátván mire törekszik, a korai pályaválasztás szerencséjét azonnal érezé; pártfogókra talált. Gelei Katona István, az erdélyi reformált egyházak püspöke, tudomány embere maga is, főhelyen tilt épen s neki a külföldre úti költséget szerezhete. Férfiass elnökéltőség sőt elszántság kíséretében a harmincz éves háború megszűntével, mindjárt kiutazott a belgiumi akadémiákra. 1650-ben már akadémiai vitát álla Utrechtben s még ez év folytán adá sajátába első munkáját „*de introductione ad philosophiam sacram*“. A tudományokhoz elinnen, mind nagyobb szigorral és tervezettel, bölcseészeti oldalról lát. Gyűjt, értelmez, osztályoz isméréteiből valamely összefüggő egészet, mint lehetséges, talán rendszert is alkotandó. Így nézi a hittudományt, de még előbb tisztába kell jőni a héber nyelvvel, melynek buvárlására Gyula-Fehérvárott Árkosi Tegző Benedek unszolta már. Most jó azonban nyomára a valónak, hogy szir, kald, rabbin, talmud és arab nyelvek ismerete nélkül a hittudományban kevésbé remélhető az előmenetel; tehát legyenek ezek is elsajátítva; és úgy lön.

Nyelvészeti buvárkodásai közepett sok nép irodalmának jutván ismeretére, csudálkozás fogá el, mennyi másutt a nemzeti nyelven írott munka. Nyugot népei bámulattal s irigységgel töltik elméjét, magáé fájdalommal s pirulással. „Oly igen bánta ez,—írja, hogy többször elverte az álmod szemeimről, elvette a kedvet tanulmányaimtól, hazámra függedvén aggodalmaimmal, hogyan lehetne mindezen segíteni. Neki estem az írásnak és kezdettem minden tudományból magyarra tenni valamit. De a küszöbön megdöbbenván már a nyelv parlag és szegény volta, szinte félbehagyám a munkát; újra felbátorodván pedig itélém: a mi szabad volt egy görög írónak (Gaza) a latin nyelvben, midőn új szokat csinált, nekem a magaméban nem csak szabad, hanem szükséges is. Elhatározám tehát, isten ha éltet, nem halok meg a nélkül, hogy a magyarnak minden tudományt magyarul adjak“ *).

Ezért kell Apáczainak korszakot alkotni a nemzeti tudomá-

*) Az Encyclopaedia praefatiójában.

nyosság történetében. Egyébiránt bölcészeti álláspontját megint a következők szerint maga beszéli el. „Midőn az emberek elméjét fölöttébb való hiszékenység foglalná el s Aristotelesnek bölcészeti mindentudóság kezdene tulajdoníttatni: előállott a múlt században Ramus *), hogy a szíven fekvő tisztábbféle bölcészetet pártul fogná, a mostoha század gyomaitól megtisztítaná, a hamis és a keresztyén igazsággal ellenkező véleményeket megczáfolná, s a bölcészek ztrébe (chaos) mesterséges módszere világánál szép rendet hozna“ stb. — Így elmerülve Ramus dicséretébe, egyúttal fölfedezi, mi volt neki az ő bölcészeti rendszere, s bevallja, minő viszonyban állott hozzá. — „Rajta voltam,“—úgy mond, hogy ha Ramus fölkelhetne a halottak közül, Encyclopaediámat mindegyiknél inkább ösmerné a magának s megköszönné, hogy nem csak általam érte el leghamarább kívánságát, hanem a magyar nyelv tudása nélkül végre a magyarnak magyarul bölcseleksedik.“ Ramusról azonban Cartesiusra megy át és folytatja mindig lelkesedve: „de mivel nem egy ember dolga s nem egy század műve tökéletességre vinni a bölcészeti tudományt (philosophicam scientiam): a mi korunkat sem hagyta isten a maga jósága bizonyítéka nélkül, midőn a legújabb időkben s az előbbi századok irigységére támasztá Renatus Cartesiust, az egész bölcészet megújítóját (philosophiae totius restauratorem), századunk egyetlen dicsét és dicsét, ki mind nemzetség és születés, mind tanultság és erények

*) Ramus Péter született Franciaországban 1515-ben, szegény sorsú szülektől. Mint szolgagyerek jutott Párisba és lett az egyetemen tanár 1540 körül. Székfoglaló beszédében megtámadta Aristotelest, de a parlament és udvar által rendre útasíttatott. I. Ferencz király ez esetre nyilatkozványt bocsáta ki arról, hogy az általa kinevezett bírák Ramust valósággal „temerarius homo, arrogans et impudens“ címre kárhoztatták, ki Aristoteles megtámadása által saját tudatlanságát hozta napfényre. Párisból e miatt egy időre távoznia kellett, midőn újra visszamehetett, ismét tanszéket foglala. Ekkor már nem is említé Aristoteles nevét (hihetőleg e példa után lett Apáczai nálunk épen oly óvakodó), de megint valami új dologra bukkanván a régiségben, hogy t. i. a rómaiak „quisquis és quamquam“ stb. szokat, k i s z k i s, k a m k a m hangokkal ejték V hangoztatása nélkül: ez elég volt, hogy ellenségei újra felriadjanak és az eszement Antiaristotelest bottal verjék ki a tanári székből és elkergezzék a városból, mi valószínűleg meg is történik, ha nem sokára egy éjjel az utcán agyon nem szúrják 1572.

által a nemesek legnemesbike. Ő midőn látná, hogy a bölcészek egész országa el van árasztva pörrel, kötekedéssel, asszonyi nyelveléssel, megszállta elméjét a gondolat: vajjon nem volna-e mód a bölcészetet a matematikai tudományok bizonyossága szerint elővinni *). Föl nem hagyva gondolatával, kétségbe vona mindent, ha csak legkisebb okot lele is rá. Midőn ily úton saját elméjének mint gondolkodó lénynek létéről semmi módon nem kételkedhetett, következteté, hogy annak léttel nem bírnia lehetlen.“ Így az előszó, mely latinul van írva. Halljuk azonban az Encyclopaedia kezdetét, hol a kételkedés bölcselmét bevezeti. — „Mivel gyermeki állapotban születettünk és a megérezhető dolgokról sokféle ítéletet tölttünk, minekelülte a mű okosságunkkal egészen élnénk, a sok eleve való ítéletekkel félen fordítottunk az igaznak megismerésétől. Melyektől meg nem szabadulhatunk semmiképpen, hanem egyszer életünkbe minden tudománybeli dolgokról ügyekezünk kételkedni, valamelyeknek bizonytalanságok felől csak kevésbé gyanakodhatunk is. Kételkedhetünk azért, ha vagy-e voltaképpen azok közül valami, a melyeket mű érezünk vagy képzelünk (képzelünk). Mivel tapasztalván megtapasztaltuk, hogy az érzékeségek (érzékek) gyakorta megcsalnak, okosság pedig soha annak felette nem hinni, a ki münköt avagy csak egyszer megréfélt. Mert naponként számtalant láttatunk álmunkban érzeni vagy képzenni, a melyben semmi sincs; nincsen is az ilyen formán kételkedőnek semmi bizonyos jele, melylyel álmát imettétől bizonyosan megkülönböztethetné.“

„Így kételkedvén azért, egy először könnyen feltehetjük, hogy se isten, se ég, se föld, se semmi test ne legyen, és hogy magunknak is se kezünk, se lábunk, se semminemű tagunk ne legyen, mindazonáltal hogy mű magunk, a kik így gondolkodunk és kételkedünk, semmik ne volnánk, azt semmiképen meg nem engedhetjük, mivel magával ellenkeznék, ha azt vélnők, hogy a mi gondolkodik, azonban hogy gondolkodik, ne légyen. Minekokáért ez: én gondolkodom, azért vagyok, minden megtudható dolgok közül, legelsőbb és bizonyosabb. Holott a gondolkodáson értetnek mindazok, melyek mi tudunkra léznek bennünk, és így nem csak az érzés, akarás, képzés (képzelés), hanem az érzés is annyit té-

*) De studio sapientiae 436—438 ll.

szen itt, mint a gondolkodás. Valahol valami mineműséget (miséget) találunk, ott valamely valóságos dolognak kell lenni, és mennél több mineműséget találunk valamely dologban fel, annál világosabban ismerjük mű azt meg. Hogy peniglen a mű elménkben többet találjunk affélét fel, mint akármely egyéb dologban is, bizonyos; mert semmi sem cselekeszi azt, hogy valamit egyebet megismerjünk, a mely sokkal bizonyosabban a mi magunk elméjének ismeretire minket ne vinne. Minekokaért könnyebb az elmét hogy legyen és mi legyen megtudni, mint akarmi egyebet.

Köszönet Apáczaínak az elme szóért. Az föl van fedezve s jogába iktatva. Az elme következőleg tudja meg istent. „Midőn penig az elme, mely magát ismeri és egyebekről, mindenekről kételkedik, mindenfelé néz éll (vizsgálódik), hogy az ő tudományát küllyebb terjeszse: legelsőben is talál magában sokféle dolgoknak képzéseket (képzetét), melyeket valameddig csak néz éll, és semmit magán kívül azokhoz hasonlót nem állít vagy tagad, meg nem csalattathatik. Kik közül egyik egy végzetetlen értelmű hatalmas és tökéletességű állat, ki istennek mondatik; melynek létele teljességgel szükséges, megmásolhatatlan és örökkelő, nem úgy mint a többi, kik csak meglehetők és megtörténhetők. Tovább hányván vetvén penig azokat a képzéseket, eszünkbe veszszük, hogy a mennyiben azok a gondolkozásnak csak valami módjai, egymástól nem sokat különböznek, de a mennyiben egyik egyet, a másik más dolgot jelent, felette különbözők, és mennél több tökéletességet foglalnak be magokba annál tökéletesebbeknek kell azoknak szerzőjöknek lenni. Így azért az isten bennünk találtatott képzése felől ha megkérdjük magunkat, honnan legyen mű bennünk, oly megmérsékelhetetlen tökéletességet találunk abban, ha jól gondolkozunk felelőle, hogy lehetetlen legyen teljességgel annak mástól belénk oltattatása, hanem csak attól, a kiben minden tökéletességnek teljessége vagyon, azaz: az voltaképpen levő végzetetlen istentől. Továbbá megkérdehetjük azt is, kitől vagyunk mű, kikben az isten tökéletességének ily képzési vannak. Mert a természet világa mutatja, hogy a ki magánál tökéletesebbet ismer valakit, a magától nincsen, mivel mindazokat a tökéletességeket, melyeket másban lenni képz, ha magától volna, magának megadta volna; mástól penig nem lehet hogy legyen, csak egyedül attól,

a kiből minden tökéletességek megvannak, azaz: az istentől. A természet világa tanítja pedig azt is, hogy noha most vagyunk, ihon mind semmivé lehetünk, hanemha a mind örökké levő azaz az isten tartand meg bennünket. Az ő belénk oltatott képzésére szorgalmasan nézélvén azért, eszünkbe vesszük, hogy ő örökké való, mindentudó, mindenható, minden jósnak és igazságnak kútfeje, minden állatoknak teremptője, és végezetre hogy ő benne minden feltaláltatik, valamiben véghetetlen tökéletesség legyen.”

„Az istennek pedig legelső tulajdonságá, melyre itt kiváltképpen néznünk kell, az, hogy ő felette igaz, minden világosságnak adója, úgy annyira, hogy teljességgel ellenkeznék magával, ha minket megcsalna.” Isten igazsága tehát bennünk a tudás alapföltéte, s a „nekünk adatott ismeret soha semmit sem érhet meg, a mely igaz nem volna; a mennyiben ő azt megéri, azaz a mennyiben ő világosan és megkülönböztetve veszi azt eszébe.” — „A gondolkozásnak minden módjai, melyeket magunkban megtapasztalunk, két rendre vitettethetnek, melyeknek egyike az értés vagy az értelemnek munkája; másikja pedig az akarás vagy az akaratnak munkája. Mert az érzés, képzés és a csupa értés (esz-melés) a megértésnek csak valami különböző módjai; a minthogy a kívánság, megvetés, eltávoztatás, állítás, tagadás, kételkedés is csak különböző módjai az akarásnak.” — „Világos értésen értetik oly ismeret, melylyel a megértett dolog a figyelmetes elmének nyilvánosságos és mintegy jelen való. A megkülönböztetett pedig az, mely midőn világos; minden egyéb dologtól úgy elvonattatott, hogy semmit világosnál egyebet magába ne foglaljon.”

Még egy lépés; azonnal eljutunk a „természeti testes” dolgoknak is ösméretére. „Mert akárminek érzése is — mond az Encyclopaedia — oly dologtól ered mű bennünk, mely a mű elménktől különböz.” Így fölfedezvén magunkban az elmét, istent és kiltárgyakat, megalapittatik „a tudománynak kezdete,” mely az Encyclopaedia első része, s tisztában vagyunk Apáczai bölcsejszi álláspontjával. Ramus és Cartesius vég és tetőpontjai. Velők az idő magasára lép s jelzi az európai színvonalat. Egyébiránt a mit maga körül belát, elfogadja mind. Neki tartalom kelle az Encyclopaediához s azt meg is nyere olvasottsága tárházából; mint az előszóban őszintén bevallja. — „Nem féltem — ügymond — a ma-

gok tudományában legjártasabb férfiaktól kölesönözni. Ki a legjobb vezéreket választja, csak nyomukba lépjen, kevésbbé fog tévedni. Az óriás vállain tölő gyermek többet lát, mint maga az óriás.“ Elvégre is elszámolja mestereit. A theolog Amesiuszal és csillagász Copernicussal egyetemben ott vannak, a két előbbin kívül, a kor nagyjai minden tudományból. Encyclopaediája nem is egyéb merev gyűjteménynél, a mint a tudományok egységre vitel nélkül, mint kész jó, következnek egymás után. A ki a bölcsetben öt épen a kellő színvonalon leli, meg fog ütközni a természetrajziak együttségén. Azonban itt bölcsetszetről van szó, s e részben elég az új látpont, noha még nem miveltetett ki hozzá a gondolkodás; elég ha mondjuk oly igen nagy ragaszkodását Cartesiushoz, hogy kételkedésében sem kételkedett. A tudományt ugyan nem vitte elő, hanem igen is nevelte a nemzetet, melynek irt, a tudományra, midőn mivelés alá új földet mutatott ki neki a szellem országából, mely a nyelv. Jelenben, midőn utána két század bezáródott, elég távol vagyunk tőle, hogy méltányosan megítélhessük. „A fűben is nem az, hogy most nő, hanem hogy nőtt, az látszik“, mondja ő igen helyesen.

Apáczai, „minden igaz és hasznos bölcseiségnek szép rendbe“ foglalója, átöleli a korabeli tudományosságot. Bölcset a kezdet és hittan az utolsó vagy bevégző tudomány, a többiek a közbeeső ismétagak. Előadván a metaphysikát és logikát munkája első három részében, a negyedikben már átmegy „a dolgoknak megszámlálására“, vagyis a mennyiségre, „mely a testes dolgoknak állapotját teszi“; azután a hatodik részben tanít az „égi dolgokról“; hetedikben „a földi dolgokról“, nyolczadikban „a csinálmányokról“; kilencedikben „az ekkéig megtörtént dolgokról“; tizedikben „az ember maga viseléséről“; tizenegyedikben „az istenről és az ő dolgairól.“ Önként értetik, hogy az égi dolgok az égi testek. Földiek a föld, ennek nagysága, a tengerek; tűz, víz, föld, lég. Látható minemiség a szín (szín), hallható a hang stb. Itt jó elő a természettan, az élő és nem élő állatok; a vér; az orvosi tan; emberisme; természetrajz: állatok, növények, bányászati (ásványok) stb. Nyolczadik részben a csinálmányok. „A csinálmány oly dolog, melylyel a természeti dolog az ember szükségére a mesterség által jobban alkalmaztatik el.“ Ilyenek a körzöttül (cirkalom) és „Jákób botjától“ (mely mérésre való szer-

szám) kezdve a várak, városok, szántóföldek, gazdálkodás, kerítészet stb. Kilencedik rész a történelemé, tizedik az erkölcstané, az utolsó vagy tizenegyedik a theológiáé.

Cartesius a lélekeszme és az anyag fogalma tisztázásával nyeré fensőségét. Az anyaggal mégis jobban boldogult és hatott. A lélektől nem tagadhata meg bizonyos tériséget, nem ugyan álmányára, hanem képességére nézve, a mennyiben hatása észlelhető, mint valamely mozgás. Így Apáczai is. A lélek neki, mint mesterének és a theosophoknak „oly folyó rész, mely a vérnek legvékonyabb lehelletéből s párájából áll, s minden cselekedeteknek a kiváltképen való eszköze, mivel a nélkül csak egy cselekedet is jól végbe nem vitethetik.“ A lelkek (spiritus) tehát mozgó képesség. „A kharzedon a szomorúságot és félszet elüzi, az egész test lelkeit megújítván. A hyacint a szív és egyéb részek lelkeit megmértékli“, stb. Ez a kor színvonala; de a természeti tudományokban, különösen az állat-, növény- és ásványtanban szembevetőleg vallja kárát a régiség tiszteletének a középkorból. — Az elefántnak „a sárkányokkal (mivel ezek az ő vérét szomjuhozzák) szüntelen való ellenkezése vagyon. — A vad szamár füvel él, ha azt nem kaphat, széllal. Az ölyv (ölü, kerra héjja) az elfogott madarak szíveket soha meg nem eszi. A fenix igen ritka madár (talán nincs is sohol e világon). Boldogarábiában mondatik élni hat-száz esztendőig, még tovább is. A varjú kilencz annyit él mint az ember, a szarvas négy annyit mint a varjú, a holló három annyit mint a szarvas, a fenix kilencz annyit mint a holló.“ — „Az echineis egy igen kicsin hal, mely a nagy hajókat megtartóztatja“ stb. Molnár Albert valósággal épen így magyarítja: echineis hajótartóztató hal. Látszik, hogy kísérleti vizsgálódásnak, tapasztalásnak nyoma sincs; hanem a kis halat hallották, olvasták idősb Pliniusból, ki megint csak mesés hagyományokból tudott róla valamit, s a régiség regéje tudományi tekintélyre vergődött. — Közelebb jövőn az embervilághoz, mely a moraliákba foglaltatik, csak a hireért is megemlíttjük, hogy jelentékenyen s a tudományban talán legelőször ő kárhoztatá közöttünk az örökös jobbágytságot. Felebarátink iránt való kötelességeink sorában esik szólania a zsellérségről. Ez megmagyaráztatik. Apáczai rendesen tárgyhoz tapadva röviden szól, s nem téreget ki. Irálya most is száraz, de szíve gyűlékony és nemes; megemlékezik az emberi méltóságról. Kárhoz

tat és emel. „A zsellérséggel való gonoszul élésből származott ez a mai napi nyomoruságos jobbágyság, mely az egyiptombeli szolgálatot bizony haladja hazánkban sok helyeken.“ — A polgári társaság személyzetében ott leli a tyrannust. Ez is megmagyaráztatik. „A tyrannus az a személy, a mely az országnak igazait elforgatja s elnyomja. A ki az országot maga megadása előtt csalárdsággal vagy erővel hajtja maga alá.“ Egyszersmind elítéltetik. „Ennek akármely közember is ellene állhat, és csak módját ejthesse, szabad megölni mindaddig, míg a nép és polgári társaság meggyőztetvén, az ő méltóságát ő neki nem engedi.“ Tehát vox populi. Egyházilag Apáczai jelzetten puritán. Lelkeszi felavatásnál hogy a kéznek fejre tételében valami rendkívüli szentséget nem lát, bűntetlenül elmehetne, de hogy gúnyolódik is vele, szinte halállal fog lakolni érette. — Ugyancsak e fejezetben szól Apáczai a „scholák rendiről“, s adván egész igazgatási és tantervet, ide vonatkozólag mondja: „Bizony ha csak így lenne is, hamar világot látnánk (elhíresednénk) és lerázhatnók nyakunkból ama megmondhatatlan gyalázatot, mely miá más nemzeteknek csudáivá és csufjaivá lettünk volt, megküsebbíthetnők penig a tanulni idegen országokra járásunk miá esett rettenetes nagy summát, úgy mint kik szegén hazánkából három esztendőök alatt kitakarítottunk 18000 talért, azonban penig ugyancsak ott fentereg a magyarság, a mely sárban nagy költése előtt volt.“ A nevezetes városok mint iskolahelyek tárgyalásánál megint előveszi az igen kedvelt tanügyet és bámulatos unszolással, minőre kevés a példa, szívére köti felekezetének. A reformált felsőbb tanintézetek mind Erdélyben mind Magyarországon „iskolák inkább mint akadémiák a mű nemzetünknek nagy gondviseletlenségének miatta, az ő örökké való nagy gyaláztatjára; holott más keresztyén országokban, még a hol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egy néhány rendbeli akadémiájok. Minekünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon, s hol az akadémia? melybe, ha volna, a bőségre (olesó életre) nézve sok idegen országokból a tanulók elgyülnének, csak nyittanók fel egyszer immár álmos szemeinket s állatnánk tudós embereket a scholákba, mert találánk, ha az irigység meg nem eunne bennünköt.“

Apáczai három czímen érdemli méltatásunkat. Az első czím a bölcészeti; erről hallottunk is már. E részben ő mint Carte-

sus követője legfőlebb a korszertiség bajnoka oly kikötéssel, hogy midőn a cartesiusi alaptételeket behonosítá nyelvünkbe, nagy irodalmakat előzött meg. Írja is Brucker *), hogy a cartesianismus Németországban kevés sikert aratott; hanem általment Erdélybe, Helvéziába, és a lengyelekhez akadémiai ifjak által. A mi Apáczaink ezek egyike. Hanem földisz illeti őt, mint oly bölcseoszt, ki a tudományokat úgy szólván bálványozta, fenségökben első mutatta be a maga népének. Közönségesen úgy is tartják, hogy Erdélyben ő az újabbkori tudományosság fölélesztője, alapítója, hozzá tehetnök: Magyarországon is, egy különös megjegyzéssel, mely kivétel nélkül a bölcseészeti oldalt fogja illetni, és azonkívül feltartani a kellő rangot a nagyszombati egyetemnek. Azonban hányan kezdik **) rajta egyes szakírók a magok tudományát! Ha megengedjük, hogy a bölcseészet nem mindig alaptételek, elvek megállapítása, hanem belátás, és jövőbe tekintés mint a profetia, ihletés, mint a művészet: Apáczaitól nem lehet elvitatni a bölcseészti emelkedett gondolkodást. Megtörténhetik ugyan, hogy nem tudjuk kimutatni azonnal illő helyét a bölcseészek képesarnokában, de az nem baj. Legjobb lesz, ha ecelecticusnak mondjuk oly értelemben, mint az idő vette, mikor ecelecticus volt minden önálló vagy önállóságra törekvő fej, és főleg a ki menekülni akart a scholasticismus nyúgeiből. Így volt elhíresedve Campanella, Telesius, Bacon, Cartesius, mint ugyanannyi kritikai elme, s ha vesszszük az idő értelmét, nem alap nélkül. Helyén látjuk elvégre megemlíteni Bethlen Miklós följegyzését, ki a matematikai tudományok előbbvitelét egyenesen hozzá köti. „Azok a magyar nemzetségben, írja ő, hírrel sem hallattak Apáczai Jánosig az arithmetikának négy első speciesiein kívül.“

Második cím Apáczainál a nyelvészti; mert a magyar bölcseészetben igazán úttörő. A mi főlebb van idézve a tudományok kezdetéről, mindazzal, nyelvi tekintetben, könnyű volna kibékülni. Az türhető nyelv mint rendesen minden bölcseészé, vagy a bölcseészeti általános, míg részletekre nem kell alábocsátkozni. Bod Péter különben már ítelt róla, mondván, hogy az Encyclopaedia-

*) Institutiones Historiae philosophiae. 738. l.

**) Hanák (M. Akad. Értesítő. 1847. 96. l.) az állattan történetét; Balogh Pál (Esméreték tára. Apáczai cz. alatt) az orvosi tudományokat.

ban „traktál mindenféle tudományokról röviden; de nagy részin a deákul nem tudó olvasó, vagy ha deákul tud is, de a felsőbb tudományokban épülete nincsen, nem érti az olvasó magyarul. Mert sok magyar szókat újonnan csinált és mintegy elsőben jeget akart törni a tudományok megértetésekre.“ — Ezen ítélet alapossága ellen nincs mit szólni. Apáczai csakugyan nem érthető; de érthető lesz-e, ha avagy csak egy új szót sem kell vala csinálnia? Ez éppen a bölcsezet, mint tudomány keresztje, hogy nehéz benne az előadás, mert kevés olvasónak van épülete a tudományban, vagy inkább a gondolkodásban.

Apáczai elvégre is elszánta magát, miként főlebb látók, hogy magyarul bölcsezkedjék. Megdöbbenté a nyelv parlagsága és szegény volta, s mit csinált? A mi kevés készlete volt nyelvtünknek a múltból, és a mint könnyen keze ügyébe estek a szók, felhasználta, minők a z o n (idem), o k, í t é l e t, m e g f o g á s (conceptus). A mire szót nem talált, értelmezte mint tudta, bírván a belé foglalt eszmét. Lássuk csak hogyan lelé Molnár Albert szótárában a bölcsezet első szükségű szavait. S u b s t a n t i a állat, természet, valóság, item: marhajószág. M a t e r i a mind az, miből valami lesz. A c c i d e n s megesett, megtörtént dolog. E f f e c t u s meg-létel, megtörtént dolog. S u b s t r a t u s alája terítés. O b j e c t u m nincs magyarítva, hanem tárgy ott szerepel, de nem o b j e c t u m, hanem „pluteus, meta“ értelemben. S u b j e c t u m szintén nincs értelmezve, stb. Ily nyelv a bölcsezet vagy elretenti vagy vakmerővé teszi. Apáczainál ez utóbbi történt. — Igaz, hogy a subjectumot nem lelé magyarul kitéve a szótárban, hanem értelmezte ő magának a „Logikácskában.“ „Subjectum az, a melyhez valami adatik, mint a test subjectuma a ruhának, egészségnek, betegségnek, a kalamáris subjectuma a tentának.“ Ez tulajdonkép nem más mint substratum, mi jelenleg más mint s u b j e c t u m, azonban ennek magyarítására volt szükség, és lett alája vetettség dolog; o b j e c t u m előben tétetett dolog, a t r i b u t u m hozzá adottsági tekintet, a d j u n c t u m hozzá adott dolog, r e l a t u m barátságosan ellenkező, a d v e r s u m haragosan ellenkező *), a b s t r a c t u m maga erejét való, c o n

*) Birtokomban van egy kézirat, mely leiratott körülbelől 1655-ben Ha-lason ily címmel: C o m p e n d i u m L o g i c a e R a m e a e, tehát latinul; de a nevezékek zárjelben magyarítva. A r e l a t a ebben is b a r á t s á g o s a n

cret amattól (az abstractól) függő, simplex maga színént való stb., oly értelmezések, melyeket ma se az élet se a szótár nem ismer, ridegen kimondva senki meg nem ért. Mégis e kezdet a mai böleseszi magyarság elemei. Az „alája vetettségi dolog“ (subjectum) hátulról mind elkopott, maradván az al törzs, melyből ma bírjuk az alany szót. Az objectum mint előben tettett dolog, megtalálta hív kifejezőjét a meta jelentésében: tárgy, mert a czél mindig előttünk van (objectum, Gegenstand), tehát tárgy = objectum. Az abstractum igaz hogy „maga erejét való“, mert semmi másra nem szól, hanem csak magára, midőn minden egyébtől elvonatkozik és nekünk jó lett lefordítva egyszerűen: elvont, de a „maga erejét való“ kifejezés, kár hogy alakja miatt műszónak nem alkalmas. Nem is mulasztjuk el megjegyezni, hogy Apáczáinál igen sokat lelhetne a nyelvtörténet, miből az irodalom is szépen gazdagodhatnék. Mert sok derék szót őrizett meg a régiségből, vagy tartott meg eredeti alakjában, minő a mai esz köz, mely nála még és z köz. Alka lom nála contractus: a mai alku. Hasa d annyi mint megoszlás, péld. a Babylon tornya építéskor hasa d á n a k meg a nyelvek; innen a ha son l á s, megha son l á s. A tagadó nem, mikép Meliusnál gyakran, még nála is előfordul: nin alakban, péld. se kerület nin kell itt se bástya. Az önnön kifejezés e szövegben: az isten önnön, a mint vagyon“, helyesen fejezi ki a latin in se értelmét, mert ma g á n, ma g á b á n: privatus vagy solus.

Harmadik czíme Apáczáinak a tanárság, midőn az iskolatügyet sürgeti. Készséggel idézünk épen ezért, a főlebbieken kívül Apáczáinak egy latin beszédét, melylyel 1656-ban kolosvári tanárságába lépett, s az iskolatügynek akart lendületet adni. Himetlen, hámatlan mondja el itt az egyenes és erős akarátú tanár legbensőbb gondolatait az iskolatügy körül, s ha kitöréseit nézzük, talán valamely vett sérelmeket is akar megboszulni velők. „Valóban böles ember volt az, mondja, ki egy nagy közönség előtt állván fel egykor szónokolni, minden feszült várakozás ellenére csupán ennyit monda: H O M O, és menten lelépe szónoki székéből. Midőn hallgatói csudálkoznának fölötte, másnap gyönyörű be-

ellenkezők, adversa: haragosan ellenkezők. Igen bízott, hogy Apáczái iskolai kézírata, melyet azon időben, mint szokás, leírt s Hala sra hozott el valaki. Az egész tész kilencz lapót.

szédben adá elő az ember méltóságát, melyre minden szónoklat nélkül is rá kell fordulni a vizsgálódásnak. En, mond Apáczai, ha e példát akarnám követni, ennyit szólnék csupán: *Sch o l a, i s k o l a!* és hasonlóan elbocsátanám hallgatóimat.“ — Az iskola, mint látszik, nagy szó Apáczainak. Beszéde műveltségtörténeti adat, melyből ma is lehet okulni. „Károly, ki az iskolák iránti roppant figyelem és gondosságból érdemlette meg a *N a g y* nevet, midőn valamely városba vala menendő, elsőben is azt akará meg tudni: van-e benne három *P* (praetor, pastor, praeceptor). Sokkal helyesebben, mond Apáczai, mint sok magyar, kinek a praetor, pastor csak megvolna, de az iskola nem egyébbe való, mint a temetéseken éneklők lakomázásának lenni szállásul, tehát dalosoknak, zenészeknek inkább mint tanulóknak.“ A kezdet aligha nem keserű. És kikről kell szólnia? A tanulókról, tanárokról, igazgatókról, szóval mind arról, mi az iskolaüggyhez tartozik. „Az iskolák igen is az egyház és köztársaság alapja. A belgák a világ egyik legkisebb, de leghatalmasabb népe, iskoláikat a spanyol háború ideje alatt építék. A nép okos, böles embereket állíthata hivatalokba, míg nálunk a főhelyeket írástudatlan (illiterati), minden dologban legjáratlanabb halandók, az emberek lárvái (larvae) inkább mint okos lények foglalják el had és béke idején. — Beestülés táplálja, mond alább, a tanultságot. Mi nyomorult iskolai emberek a tanári és tudori rangért a külföldi egyetemekhez vagyunk kénytelenek folyamodni, oda is majdnem minden haszon nélkül, mert jövevények levén, a nyelveket sem birjuk, nem is áruljuk a mink nincs; a honnan megvettettünk, tudatlanoknak tartatunk; és bár az akadémiák a legnagyobb tisztességre méltattak: itthon minden egyháziak után lehet elfoglalni ülésünket.“ — Nézzük a tanulókat. „A tanulók nagy része, szól tovább Apáczai, kaszára, kapára született inkább, mint tudományra, műveltségre. Örökös jobbágyság, csikorgó szegénység volna sorsuk különben, s ezektől menekülni futnak az iskola oltárához, bizonyosságul annak, hogy nem a tudomány szeretete viszi őket, hanem a testi nyomortól való félelem. A lelkészi hivatalokat aztán ilyen emberi szörnyek (monstra) foglalják el, vélvén nagy botorul, hogy igazán csak azoknak illendő tanulni, a kik papság nélkül épen nem tudnak megélni. — Most a tanárookra kerül a sor. „Hányadik tanár az, ki felsőbb hivatásból hiszi magát annak és nem ácsinkózik in-

kább lelkészi hivatalra? Gyakran esetleg, de a felsőbbek oktalan rendelkezése miatt is oda jutnak némelyek, hogy szegénységtől menekülni óhajtván, leginkább egyházi beszédekre gondolnak, melyekért a nép megszeresse őket. Ha valaki születve van az iskolára, tudós és szorgalmas különben, de nem papolgat: hasztalannak, tudatlannak ítéltetik, ki nem érdemli fizetését.“ — Keményebb megróvás éri a lelkészeket. „Nagy csapás az egyházi férfiak, noha nem mindnyájan. Ezek száma pedig vajmi kevés; de mennyi azoké, kik magok nem tanulván, az ifjak igyekezetét, ha nálók többre akarnak menni bölcsészetben, nyelvészetben, azon okból, mert Dácia és Magyarország majd csupán a predikálásért ad chlebát*), nyíltan és alattomban ócsárolják. Akarjon pedig valamely külső belső javítást a gondnokság: legott előállnak, hogy a nélkül is megvolt, ellehetett az iskola, mégis mennyi derék ember került ki belőle! Jobb a régi mellett maradni, mint az újitókra hallgatni. Azonfelül megvetik, gyűlölik a tanárokat (scholar-chas), annyi tudomány és szentség duzzadozván bennök a kéznek fejre tétele által (mi Kálvinnak is közönyös dolog), hogy tudós tanáraikat, másod szüléiket lenézik és eléjük tolazkodnak. A pastor nekik sacerdos, mert ezt teszi a magyar pap; ellenben a tanár csak tanár. Végül kegyetlenek. Bántsa meg őket tanár: legott felforgatnák az egész iskolát, kilöknék a legjobb tanárt inkább, hogysen valamieskét engednének haragjokból.“ — A világi előjárók is elítéltetnek. „Ezek, alig menvén túl a nyelvtani elemeken, Magyarországbán és Erdélyben a legtudatlanabbak. Mathesisről, természettanról, csillagisme- és nyelvészetről, erkölcs- és országlatról szóval sem hallottak, álmodni sem képesek. Nekik elég, ha isten dicsőítésére három, négy papot beállatnak. Aztán oly nyavalyogva, immel ámmal viszik a dolgokat, hogy közjóra született elmében lelki csömört okoznak, ellenségeinknek pedig alkalmat szolgáltatnak a reformált vallás kigúnyolására.“

Az iskola kikapta a magát. Minden szó világos mint a nap, és keserű mint az epe. Mi vihette ily kifakadásokra e nagy törekvésű és humanus szellemet? Apáczai végzetes lelki állapotban lehetett, midőn mind a három P-ét, az igazgatóságot, lelkészeket

*) Chleb a szláv szó: kenyér. Apáczai zárjelbe oda veti: tantam barbariem tam barbara voce exprimere volentes, barbare loqui amant.

és kartársait egy nyilvános iskolai beszédben szemtől szembe le-
gyalázta. És micsoda ellenségekről beszél? Iskolák, tudomá-
nyos érdek levén szóban, nem fordult-e meg szeme előtt Baco
intése: „*Consule scholas jesuitarum; nihil enim, quod in usum
venit, his melius?*“ Hogy a jezsuiták fognák kigúnyolni a reformált
vallást és iskolákat, jósolhatta, érthette Apáczai; de ő azok ellen
zúgolódik, a kik okot adnak a kigúnyolásra vagyis belső ellensé-
gek ellen, kik a tanügyet zsibbasztják, rothasztják. Már a „*de
studio sapientiae*“ beszéd is sok alkalmatlanságot szerze nekie,
s irigyeket társai között, kikkel utóbb vitára került a dolog a
scholastica miatt, míg nem formás vád emeltetett ellene, hogy
presbyterianus és Cartesius követője, így az egyházi béke hábori-
tója. Tehát a tudománynak is sorsa van és az ember legádázabb
módra tud gyűlölni az isten nevében. Szerencsétlenségre a presbye-
rian nézet independentismusnak vétetett, minek a neve is borzasz-
tó. Egy király vére tapadt rá folt gyanánt. A cartesianismust nem
látta szívesen Németország, megtiltá a lelkészeknek Belgium, sena-
tus végzéssel üzte ki az iskolákból Franciaország, kötelességkül
tevéen a tanároknak, hogy Aristotelest kövessék. E két bűn egy
emberben! A gyula-fejérvári udvarnál készen volt épen a vádló
Basiriusban, ki francia születés, Angolországból menekült és sze-
mélyesen adhata fölvilágosítást rettenetes dolgokról. Ő 1655. sep-
tember 24-én egy nyilvános vitát rendezett, melyen a fejedelem
és udvara jelenlétében meg fogja vívni az independenseket. Hogy
a fejedelmet maga mellé hódítsa, a főpapok- és nagyokkal egye-
temben előre figyelmezteté: „vigyázzanak magokra, mert úgy
járnak, mint az ő királya (I. Károly) Angolországban. Másként
előbb omlik vérük mint ama gonoszoké.“ Basirius kitört az inde-
pendensek ellen, a fejedelem pedig nyilvánítá: ha találkozik inde-
pendens a tanárok közt, mondjon ellene ünnepélyesen; ő vár. —
Nem hinném, hogy egy is találkoznék nyilvánosan, folytatá Basi-
rius. — De én jól tudom, szólt a fejedelem, hogy vannak némelyek. —
Apáczai elérte a célzást, s a fejedelem iránt fordulva, mondá: „Fen-
séges fejedelem, kegyelmes uram! senki se hallotta, hogy lett volna
köztünk independens, most sem hiszem, hogy volna; ha van-
nak, azok presbyteriánok. Részemről én nem voltam independens,
most sem vagyok, nem is leszek, hanem presbyteri, az vagyok igen-
is.“ — „Presbyterianismus vezet az independentismusra.“ — „Fenség,

igaz, hogy úgy beszélnek“, —zárta be a közbeszólást Apáczai*). A vita elkezdődött és lefolyt az Apáczai dicsőségére, de nem nyugalomra. Ellenségei oly igen boszusíták reá a fejedelmet, hogy szinte vértanúja lesz hit- és tudománybeli meggyőződéseinek, ha pártját nem fogja Keresztúri Pál, kinek volt bátorsága közbenjárni. A fejérvári legmagasb torony lett volna, mint beszélék, tarpéji sziklája; így azonban Kolosvárra tétetett által 1656. Ekkor mondá beszédét az iskoláról. Meg volt alázva, nem volt mit vesztetnie; kimondta a mi szíven fektűt az utolsó szót, s meghalt aszkórságban 1659., úgy tetszik, írja Bethlen Miklós, „az esztendő utolsó napján.“ Az a beszéd a resignatio ékesszólása, melynek keserűségét elavíthatá az idő, de míg a tények megújulnak, utóíze nem vesz el. Valaki, félő, mondhatná, ma sincs különben. Az igazság Apáczai mellé állt Lorántffy Zsuzsánna, a kor legnagyobb magyar hölgye és Bethlen Miklós, Erdély Solona (Bod) személyében. Az első, „megtekinthvén a kolosvári orthodoxum collegiumnak szép állapottal való indulatját s nevedekését azokon a rendes és épületes úton, melyeket mostani becsülletes mestere Apáczai János uram bevitt és vőtt, jure perpetuo „ezer magiari forintokat“ conferál „a szeginb szerű, jóindulatú, s szerenien tanuló alumnusoknak táplálásokra“ (1658.); úgy szintén „üdvözült ura (férje) és fia temetésekre való bársony árából“ megint (1659.) ajándékoz újból Apáczai „hasznos és épületes forgolódásaért“ ugyancsak a kolosvári collegiumnak. — A második, vagyis Bethlen Miklós**) egyik hiteles kútfőnk Apáczai életéhez, tanítványa volt, s ha valahol van mentsége tanúskodásban az érdekeltségnek: itt bizonyosan. Adjuk hozzá még, hogy Miklós atyja, János, Apáczainak „a rendszerint való kolosvári fizetésen felül négyszáz forintot kerse az udvartól,“ Baresai Ákos fejedelemtől.

Apáczai a tudományban nem maradt követők nélkül, sőt jó részt ütöt a scholastica fellegrárán, de nyelvi törekvései abban hagyattak. Utódai, még ha bölcészek is, nem érték föl észszel ama nagy igazságot, hogy minden nyelv egy egy kijelentés. Homér, miodőn szárnyas igének nevezi a beszédet, többre gondolt a repülés-

*) L. Seivert, Siebenbürgische Quartalschrift. V. 226. stb. II. és Szilágyi Sándor, Budapesti Szemle. IV. k. 195—6. II.

**) Gróf Bethlen Miklós Önéletírása. Első fele. Pest. 1858. 247. lap.

nél, talán olyanra, mint a méheknél, hogy visznek valamit. A nyelv az eszmék hordozója. Apáczai látta az igazságot és szolgálta, utódai nem. Mi csuda épen azért, ha neve a képzelődésnek is hizeleg és a kortársakhoz mérve alakja oly nagy, mint egyes évekhez képest a századé. Még jobban kivehető ez azáltal, hogy csakugyan egy egész századnak kelle utána lefolyni, míg néhány moralistán kívül, kik leginkább fordítók, újból magyar nyelven bölcsekedett valaki *).

ERDÉLYI JÁNOS.

*) Lásd: Apáczai Csere János ismertetése. Erdélyi Jánostól, Sárospataki Füzetek 1858. 316—337. ll.; továbbá Budapesti Szemle XVII. köt. Szabó Sámuel től, 490—501. ll.

A NÉPISKOLA A XIX. SZÁZADBAN.

HARMADIK KÖZLEMÉNY. — HOLLANDIA.

Emile de Laveleye, Débats sur l'enseignement primaire dans les Chambres hollandaises (Session de 1857.) 1858. — Cousin de l'instruction publique en Hollande (1836—1837) 2 vol. — Le Roy jeles czikke a Schmid-féle oktatásügyi Encyclopaediában.

Ha a népek dicsőségét nem számarányaik, hanem azon érdemek szerint mérlegeljük, melyeket maguknak a szabadság védelme és a művelődés előmozdítása körül szereztek: úgy a hollandi népet, kis száma daczára, a világ első népei közt kell említünk.

A hol szabadságról volt szó, Holland mindig bátor előőrsként járt az európai népek előtt. Két ízben mentette meg Európa szabadságát: egyszer II. Fülöp, másszor XIV. Lajos ellenében. Holland avatta fel a szövetségi szabad kormányformát, melyet azóta az amerikai Egyesült-Államok oly fényes sikerrel alkalmaztak; Holland nyújtott menedéket az üldözött lelkiismeretnek, gondolatnak és sajtónak, midőn az emberiség e legdrágább kincsei mindenfelé a zsarnokság vas igáját nyögték.

A tantígy terén is régóta példányként áll Európa számos országa előtt; alighogy gyökeret vert a keresztyénség, csakhamar termékeny mozgalom keletkezett az oktatásügyben is. Az utrechti iskola igen nagy hírre emelkedett, s benne ama kor történetírói szerint nem csak a fries-, hanem a szomszéd országok ifjúsága is összegyűlt. A monda azt beszéli, hogy Pipin is e tanodában nyerte neveltetését.

Később a XII. században a létező püspöki, zárdai és káptalani iskolákon kívül, Hollandia dűsgazdag községei is alapítottak iskolákat, melyek főleg polgárok és világiak oktatására voltak számítva. Megjegyzendő, hogy ily iskolák állítására a gróf adta az engedélyt, ki is azt majd a városoknak kiváltság alakjában, majd egyeseknek különös kegyként osztogatta. Olyforma gyakorlata volt ez a földesúri főhatóságnak, minőre Belgiumban is akadunk, azon nevezetes különbséggel azonban, hogy míg Belgiumban, néhány város elemi tanodáit kivéve, a tanfelügyelet mindenütt a káptalanokat illette, addig Hollandban a községi iskolák a papság felügyelete alatt nem álltak s teljesen világi jelleműek voltak.

A hollandi községi iskolák kicsinyekre és nagyokra oszlottak (*bijschoolen en groose schoolen*); ez utóbbiakban latinul tanítottak. E községi iskolákban vettetett meg a városi polgárság műveltségének, szabad, fölvilágosult szellemének alapja oly korban, melyben még a nemesség büszkeségét helyezte vadságában. Különös hírben állt a zwollei iskola, főleg Cele János vezénylete alatt a XIV. században. Kempis Tamás és Ten Bussche szerint tanulói száma meghaladta az 1000-et, kik nem csak Holland és Belgiumból, hanem Németország legnevezetesebb helyeiről jöttek oda.

Nevezetes befolyást gyakoroltak a hollandi művelődés gyarapodására a középkor végén a Hieronymisták, vagyis a közös élet testvérei, egy, a deventeri Groote Gergely által alapított rend, mely főleg a classikai irodalom terjesztésén fáradozott. Mint délen az olasz renaissance férfiai, úgy éjszakon a közös élet testvérei el voltak telve a classikai írók bámulatával, azon különbséggel, hogy ez utóbbiakat Erasmus nem vádolhatta „paganitas”-sal, mint az olasz tudósokat. Daczára vezeklő életüknek, mely magát a „*De Imitatione Christi*” című könyvben tükrözi, hathatósan előmozdították a nép művelődését, nagy buzgalommal foglalkozván az elemi oktatással s a szégyenebb osztályok szellemi kiképzésével.

De még nagyobb szerű szellemi forradalom keletkezett, mikor a reformatio Németalföld éjszaki részeibe behatolt. A leydeni egyetem volt a hollandi prötestantismus főerőde, hol a gondolat-szabadsága theologiai vitákban adta első életjeleit, átmenve las-

sanként a segédtudományokra is, s hatalmasan előmozdítva végre az összes tudományok felszabadulását. A leydeni egyetemen kívül sorban keletkezett még több is, különösen a XVII. század folytatában s egész a XVIII. század közepéig Holland találkozó helye volt Európa jeles embereinek; ide gyűltek mindenünnen, kik hitökért üldöztettek, köztük nem egy első rendű tudós.

De a belföldiek sem maradtak hátra fényes vendégeik mögött, s Descartes és Huygens százada kétségkívül fényes helyet foglal el az emberi művelődés történetében. A hollandi egyetemek fénykora is ez időbe esik, midőn európai hírnű tudós nevek hosszú sorával dicsekedhettek, — kik közül legyen elég Erasmust, Spinosát, Boërhavet említenünk.

Lassanként azonban lelohadtak a theologiai viták lángjai, a bölcselem nem szorult többé menedékre s a tudományos mozgalmak hanyatlani kezdtek a bataviai köztársaságban.

Innét van, hogy Hollandia közép és felső tanintézetei az újabb időben nem állíthatók fel többé példányokul. Hollandia nem tündökölt többé, mint az európai tudós világ gyűlhelye; közoktatásügyi dicsősége észszerűen szervezett népnevelésében áll, főleg mióta 1806-ban a világi iskolát, Bancroft, Cobden és Lord John Russel szerint a modern polgárosodás ezen egyik legbecesebb vívmányát régi érdemei koszorújába beilleszté.

Hollandban 1784-ben egy társulat alakult „Tot nut van 't algemeene“ — közhaszonra — czim alatt, mely főfeladatául a közoktatás javítását tűzte ki, s e körül erélyes eszmemozsgalmat indított meg. Ennek következtében a kormány e század első éveiben hozzáfogott az oktatásügyi reformokhoz. 1799-ben a híres orientalista Van der Palm vette át a bataviai köztársaság kormányában a tanügyet, s 1801-ben és 1803-ban két, ama kor szabad szellemétől áthatott törvényt vitt keresztül. Az 1805-ben beállt változások folytán Van der Palm a közügyektől visszavonult.

A köztársaság feje, Schimmelpenninck nagy pensionair (Raadspensionaris) megszüntette a belligyminiszteriumot s államtitkárt nevezett ezen osztály számára, kire a közoktatást is rábízta. A népnevelés közvetlen vezetése Van der Ende nek jutott osztályrészül, egy nagy szakavatottságú gyakorlati államférfiúnak, kit Hollandia méltán tartott elsőrendű tekintélynek e téren, s ki a Van der Palmtól oly jól megkezdett művet kiegészítette s

tökéletesítette, s egész 1833-ig a népiskolaügy élén maradt. Van der Endenek köszönhető azon törvényjavaslat kidolgozása, mely 1805-ben november 19-én terjesztetett a batáv köztársaság követi kamarája elé s 1806-ban február 25-én elfogadtatott. Mint állam-törvényt Schimmelpenninek nagy pensionair ugyanazon évi április 3-án hirdette ki.

E törvény, közepette a dynastiák változásainak, s daczára a viszontagságos időknek, félszázadig szabályozta a hollandi elemi oktatást.

Hozatalakor egyúttal a kormány fel lön hatalmazva általános rendeletek kibocsátására; így jött létre azon, Schimmelpenninektől eredő három organikus szabályzat, mely a népnevelés szervezetét kiegészíté s magába a törvénybe beiktattatott.

Ezen organikus szabályzatok egyike, az A. alatti, 22. és 23. czikkben a vegyes, vagy világi iskola rendszerét hozta be. E czikkek így hangzanak:

„22. czikk: Az oktatásnak oly módon kell szerveztetnie, hogy az illő és hasznos ismeretek tanulmányozását az értelmi tehetségek kifejlődése kísérje, s hogy a növendékek előkészíttessenek minden társadalmi keresztyén erény gyakorlatára.“

„23. czikk: Gondoskodva lesz, hogy a tanulók azon vallásfelekezet dogmaiban, melyhez tartoznak, oktatás nélkül ne maradjanak.“

A belügyekkel megbízott államtitkár a különböző vallásfelekezetek lelkészeihez körlevelet intézett, melyben felszólította őket, mozdítanak elő az új törvény sikerét az által, hogy a hittani oktatásról gondoskodnak. Ezek minden vonakodás és ellenvetés nélkül mindnyájan megígérték közreműködésüket.

Különösen pedig a katholikus papok fogadták nagy lelkesedéssel az új rendszert. A frieslandi főesperes többek közt így szólt az államtitkári körlevélre küldött válaszában: „Hogy egytetés, barátság és szeretet uralkodhassék a különböző felekezetek között, nézetem szerint szükséges, hogy a tanítók tartózkodjanak a különböző hitfelekezetek hittanának előadásától. . . . Hogy a kormánytól czélbavett amaz üdvös eredmények, melyekhez erélyes közreműködésünket kívánja, elérhetők legyenek, a gyermekeken kell kezdeni a dolgot, s habár maga egyházunk is követeli tőlünk a dogma tanítását, mindazáltal oly kormány intései, mely az ifjú-

ság üdvét annyira szíven hordja, új buzdításul szolgálódnak nekünk, hogy még nagyobb hévvel teljesítsük kötelességünket.“ Az új törvénynek, daczára azon hiányoknak, melyekkel birt, daczára annak, hogy nagyon rövid volt, s csupán a tanfelügyeletet szabályozta s azon föltételeket szabta meg, melyek tanítói oklevél elnyerésére kívántattak, igen szép eredményei lettek.

Mindenfelé iskolák emelkedtek, melyekben nem csak alaposan, hanem kitünő szellemben is adatott az oktatás.

Cuvier -1811-ben s Cousin 1836-ban megismertették a hollandi tanügy szervezetét s utánzandó példány gyanánt mutatták azt fel a többi népek előtt.

Különösen a közmegelegedésre életbeléptetett világi vagyis vegyes iskola lepte meg Cousint.

A jeles francia tanár, mint tudjuk, az oktatásügyben is a német rendszer felé hajlott, mindazáltal kénytelen volt a vegyes iskolarendszer sikerét bevallani. A hollandi tanügyről írt szakavat munkájában idézi Van der Ende szavait, ki így szólt hozzá: „Igen, az elemi tanodáknak általában keresztyéneknek kell lenniök, de se nem protestansoknak, se nem katolikusoknak. Egy felekezethez sem szabad tartozniök, semmiféle tételes hittant nem szabad tanítaniök. Nem szabad az iskolák szétválasztására törekedni, s külön katolikus, külön protestans iskolákat állítani. A népiskola az egész nép iskolája.

Vallási türelem különben még koránsem közöny. Ön Hollandban van, hol a keresztyén szellem nagyon honos, s hol még is századok óta nagy türelem uralkodik a különböző felekezetek között.“

„Nálunk még a tanítóképezdében sem adatik — tevé hozzá a derék Prinsen Haarlemből — külön oktatás az erkölestanból. Én az oktatást az erkölestanban ép oly kevésbé tudom felfogni, mint abban, mit természeti vallásnak szoktak nevezni. Ez a metaphysika volna. De a tanító minden alkalommal ébreszti és táplálja a vallásos és erkölcsös érzületet, minden tanító tanít erkölestant, de egy sem ad belőle külön oktatást. Mi itt katolikusokat, protestansokat és zsidókat fölvesztünk, de ezek csak az ó-szövetségi oktatásban vesznek részt, — mert a bibliai történet rendszeresen taníttatik.“

Cousin egészen meg volt lepelve. Meglátogatta az amsterdami, rotterdami, haagai nagy iskolákat, s látta, hogy mindenütt katholikusok, mindenféle protestánsok és zsidók közös padokon ülve közösen nyerik valódi keresztyéni, de nem felekezeti szellemtől áthatott oktatásukat; s bár elvei mások voltak, kénytelen volt bevallani, hogy a tanulók közt semmi vallási verseny nincs, s hogy ezen tisztán világi tanodai oktatás őszintén vallásos s általában erkölcsös embereket nevel.

Az iskolalátogatás számarányaira nézve kedvezőtlenebbek voltak ugyan a tételek, mint például Schweizban, Dániában, Norvégiában vagy Poroszországban, de a haladás mégis igen nagy volt. Csak az utóbbi időkben, kivált pedig 1848 óta mutatkozott hanyatlás az iskolás gyermekek számában. Blaupot ten Kate kimutatta, hogy 1852-ben az iskolát nem látogató gyermekek száma még csak 21,000 volt, míg 1855-ben a szám 38,000-re emelkedett. Szomorú tény mindenestre, mely részben kétségkívül a proletárság növekedésének tulajdonítandó, bár 1854-ben az ingyenes tanulók száma 6557-tel szaporodott 1853-hoz képest. Mindenkit meglep ez, ki azon roppant haladást ismeri, mely 1806 óta végbe ment. Van Tets miniszter e csökkenést egyszerűen onnan magyarázza, hogy 1848 óta a magántanodák nagyobb hirre kezdtek kapni; de mióta ismét be kezdik látni, hogy az állami iskolák sokkal jobbak a magántanodáknál, azóta ismét javul az arány, s már 1857-ben egy százaléknyi növekvés mutatkozott az 1850-ki számarányhoz képest.

1848 ugyanis azon év, melyben a tanügyterén is nevezetes mozgalom indult meg. Az 1848-ki alkotmány 194. cikke kimondotta a tanítási szabadság elvét: „Az oktatás szabad a hatóság felügyelete alatt, s névszerint az elemi és középtanodákat illetőleg a tanítók által előmutatandó s a törvény által meghatározandó képességi s erkölcsösségi igazolvány mellett.”

Természetes, hogy e törvény a közoktatásügyre kihatás nélkül nem maradhatott, s szükségesnek látszott az elemi oktatásügyi törvénynek összhangba hozatala az új alkotmány elveivel.

Minden oldalról panaszok hallatszottak, hogy a tanítók fizetése elégtelen, a községek kötelezettségei igen hiányosan vannak körülírva, s hogy szükséges az állami felügyeletbe nagyobb egységet s nagyobb erélyt behozni.

Mindez alkalmas ürügyül szolgált azoknak, kiknek a fennálló rendszer ellen még más kifogásaik is voltak, s kik azt vélték, hogy nagyobb sérelmekről van okuk panaszkodni.

Már 1848 óta élesen el kezdettek válni a pártok a tanügy kérdésében. Különösen az ultra-protestansok voltak nagyon elégedetlenek. A katolikusok mióta az egyenjogúságot megnyerték, törekedtek az iskolákból minden vallási elemet eltávolítani, s a hol némi befolyáshoz jutottak, sikerült nekik a dogmatikai iránynak s a bibliának teljes kiküszöbölése. De minél jobban sikerült a katolikusoknak az 1806-ki törvények szigorú megtartatását keresztülvinni, annál inkább növekedett az ultraprotestansok elégtelensége. Az utóbbi években, nem vitathatván el a katolikusoktól a tisztán világi oktatás jogát a vegyes iskolában, a gyökerén kezdték a bajt megtámadni, - megtámadták magát a vegyes iskola elvét. Elnevezték „istentagadó iskolának“, „a vallástalanság és az erkölestelenség tanyájának“; ráfogták, hogy a nemzeti erények megsemmisítésére s a baza vesztére fog vezetni. Az 1806-ki böles rendszer ellen minden módon felbujtogatták a buzgó protestansokat, kiket a kath. egyház állítólagos terjeszkedése aggasztott. Minden áron felekezeti iskolákat akartak életbeléptetni.

Mindezen körülmények szükségessé tették a közoktatás újjászervezését.

E célra Van Reenen, belügyminiszter, 1854 szeptember 22-én az elemi és középtanodákra vonatkozó törvényjavaslatot terjesztett a törvényhozó test elé.

Az állam és egyház viszonyát e törvényjavaslat 4. cikke így határozta meg:

„A nyilvános tanodák minden gyermek számára valláskülönbség nélkül nyitvák.

„Az iskolákban a tanítók tartózkodnak tanítani, tenni, vagy megengedni bármit, a mi valamelyik felekezet vallásos hitét sérthetné.

„A vallásbeli oktatás a vallásfelekezetek gondjaira hagyatik. E célra az elemi és középtanodai helyiségek rendelkezésükre bocsáttatnak a tanórákon kívül.

„Ott, hol a körülmények megengedik, meg lesz engedve

külön-iskola nyitása az egy és ugyanazon vallású gyermekek számára" *).

A kamarákban két párt állott egymással szemközt.

Az egyik párt azt kívánta, hogy adassék az iskolában tétel-
es vallási oktatás. Törvény által akarta elhatároztatni, hogy az
állam által adandó oktatás keresztyén legyen, vagy hogy külön-külön
kizárólag katolikusok, protestánsok vagy zsidók számára rendelt
iskolák fognak nyitvatni. — E párt nem igen számos, de erőyes, he-
ves, néha még erőszakos is volt, mint a felekezeti szellem igen gyak-
ran lenni szokott. Tanainak tűzhelye az utrechti egyetem, az or-
thodox calvinismusnak e főhelye, fő szónoka pedig, kiről a párt
elnevezését is kapta, Groen van Prinsserer volt, sok tekintetben
kittünő ember, tagadhatatlanul szép tehetség. E pártot, még for-
radalom ellenesnek is hitták, mivel 1789 előttre vágya-
kozva vissza, minden reformot s rendszabályt ellenzett, mely a
francia forradalom elveinek jellegét viselé magán.

Ez a párt képviseli Hollandban a conservatív és retrograd
elemet, bár be kell vallani, hogy csak viszonylag retrograd, mert
a múlt, mely felé vissza vágynak, szabadelvűbb, mint a legtöbb
európai államban a jelen.

Az ellenkező párt azt állitá, hogy a viszonyok ereje s az
egész nemzet keresztyéni érzelmei szükségkép keresztyén irányt
adnak a közoktatásnak; hogy az ügyis keresztyén leendő alapjá-
ban, de a törvény nem decretálhatja olyanná; s ha akarná is a
törvény ezt tenni, még az alkotmány is formaszerint tilt minden
ilynemű rendelőt, s hogy következőleg fenn kell tartani a egyes
iskola elvét, úgy miként azt az 1806-ki törvény kimondotta, sér-
tetlen hagyatván az egyesek joga, az oktatási szabadsággal élni
s kizárólagos iskolákat alapítani.

A párt, mely így gondolkodott nagy többségben volt a ka-
marákban, mert benne egy és ugyanazon eszme körül különben
igen eltérő színezetű emberek csoportosultak össze: először is a
katolikusok, kik jobban szerették, ha a vallási oktatás egyene-
sen ki van zárva az iskolából, mintsem többé kevésbé protestáns
színezetű legyen; másodszor a szabadelvűek, kik az állam és az

*) Ezt facultatív különválasztás — facultativ splitsing —
műszóval volt szokás megnevezni.

egyház elkülönítésének nagy elvét akarták alkalmazni a közoktatás terén; harmadszor mindenféle dissidensek, mennoniták, lutheránusok stb., végre még az igazhitű calvinisták egy része is, kik névleg a fennálló egyházhoz tartoztak ugyan, de bensőleg attól tetemesen eltértek.

A német tudomány rationalista iránya nagy befolyással volt a hollandi theológiára; s az orthodox papság rémülve látta, hogy az ország több elsőrendű szószékét oly papok foglalják el, kiknek tanai a socinianismus többé kevésbbé jellegzett kinyomatát viselik magukon.

E majd unitárius, majd rationalista irány, melynek élén a groeningeni egyetem állt, azon felfogásra vezetett, mely a kereszténységnek inkább erkölcsi s polgárosító, semmint dogmatikai s újjászülő oldalát veszi tekintetbe, s Jézusban inkább az emberiség magasztos előképét láttatja, semmint a Messiást, ki a keresztfán a hívők bűneiért s üdveért meghalt.

E felfogásból indultak ki, mint alább látni fogjuk, a törvényhozó test tagjai közül sokan, ha talán a vele összefüggő theológiai rendszernek tiszta öntudatával nem bírtak is; s innen van, hogy szívesen át kívánták engedni a dogmák tanítását a lelkészeknek, de a keresztyén erkölcestant törekedtek a tanító számára fentartani.

Igy tehát két párt állt egymással szemközt: a szigorú protestánsok pártja, mely a régi rendszer emlékeiben élt, s a papságra és az arisztokrátiára támaszkodott; és az a párt, melyhez a katolikusok, szabadelvűek, a dissidensek s az új iskola igazhívői tartoztak.

E két szélső párt között létezett még egy harmadik, mely ellenezte ugyan a tételes hittan tanítását a nyilvános tanodában, de óhajtá, hogy a törvény említést tegyen a keresztyén elvről, s az 1806-ki rendelet módjára a közoktatás főczéljául a társadalmi és keresztyén erények ébresztését tűzze ki, hogy így a törvénytisztaiban is kitűnjék, miszerint a vallási elem nincs kizárva az iskolából. De mivel a miniszteri javaslat nem ment ennyire, ez a töredék, nem akarván a Groenistákat erősíteni, végre is a szabadelvű párthoz csatlakozott.

Az első javaslat az 1854—1855-ki ülésszak alatt nem fogadtatván el, az 1855—1856-ki ülésszakban a miniszter újat terjesztett

elő, mely csupán az elemi tanügyre terjeszkedett ki. A vallás-
oktatásra vonatkozó ezikkei a következők voltak:

15. cz. 1. §. „Az elemi oktatás minden községben a lakos-
ság szükségének megfelelő számú tanodákban adatik; ezekbe bár-
mely vallású gyermekek föl vétetnek minden különbség nélkül.“

21. cz. „Az oktatásnak az erkölcsi és vallásos érzelmek
kifejtésére kell szolgálnia.“

„A tanítók tartózkodni fognak bármit tanítani, tenni, vagy
megengedni, a mi azon felekezetek vallását sérthetné, melyek-
hez a tanodát látogató gyermekek tartoznak.“

„A vallásoktatás a különböző felekezetek gondjára bízatik. E
célra az iskolahelyiségek a növendékek rendelkezésére állanak az
iskolai órákon kívül.“

Mint látjuk, itt már nem is forog szóban külön iskolák ál-
lítása a különböző felekezetbeli gyermekek számára. A képviselők
nagy többsége ugyanis minden ilyenmű, még *facultatív* szét-
választás ellen is erélyesen tiltakozott, mint a mely a polgá-
rok közt az egyetértést aláássa s a türelmetlenség alapjait veti
meg.

Szerintök a vallásoktatást szigorúan el kell különíteni a ren-
des oktatástól, s lehetőleg világos és határozott szavakkal ki kell
jelenteni, hogy a vallási oktatás nem a tanító, hanem a pap te-
endője. Kell, hogy a tanító megértse, miszerint semmiféle ürügy
alatt sem szabad bármely tételes vallás terére átlépnie.

Minden, bármely néven nevezett vallásfelekezet hitét és ta-
nait a legnagyobb gonddal kell kizárni az iskolából.

E szabadelvű többség, mely az oktatásügyben igen illetékes
s kitünően vallásos férfiakból állt, még ennél is tovább ment:
nagy erélyvel küzdött még a 21. cz. utolsó §-a ellen is, mely a
tanoda helyiségek átengedéséről szól, s melyet a kormány azok
iránti engedékenységből iktatott oda, kik azzal vádolták az álla-
mot, hogy istentagadó iskolákat alapít.

De a többség nem hagyta magát e tekintetek által korláto-
latni, s kijelenté, hogy a törvényhozónak nem szabad előítélet előtt
meghátrálnia s határozatait képzelt sérelmek kedvéért módosíta-
nia. „Fölösleges — így hangzik a kamara egyik fölirata — tör-
vénybe iktatni, hogy a vallásoktatás a vallásfelekezetekre hagyat-
tik, mert ez úgys magától értetődik. A törvényhozónak még meg

sem szabad emliteni azon eszmét, mintha ezen oktatást a nyilvános tanítóra lehetne bízni.

„Még kevésbbé tanácsos azt mondani, hogy az iskola helyiségek a hitoktatásra át fognak engedtetni. A templomok s a katechizáló-szobák (cathéchisatiekamers) rendeltetvék e célra.

„Ily törvény végrehajtásánál leggyakrabban áthághatatlan nehézségekkel kellene küzdeni. Rendszerint az iskolahelyiségek még a tanórákon kívül sem állanak egészen használatlanul: a tanító foglalkozik, és sok gyermek hátra marad ott egy vagy más okból.

„Ott, hol a gyermekek nem csak két hanem több felekezethez is tartoznak, nehéz volna mindegyik lelkésznek külön órát határozni. Ebből vetélkedés, kellemetlen összetűközés származhatnék.

„Minden esetre az egyházi hatóságtalálkoznék a polgári hatósággal a nyilvános tanoda terén, s ezt minden áron ki kell kerülni. A pap-ság, mint ilyen maradjon távol az állam által adott elemi oktatástól.“

Ez utolsó pont legszilárdabb hívei a katolikusok voltak. A hollandi katolikusok e szabadelvűsége főleg onnan ered, hogy kisebbségben lévén a clerusban uralmi törekvések és vágyak nem is ébredhettek soha.

A kormány gondolkodását legvilágosabban kifejezi a kormányi emlékirat, mely a többek között így szól:

„A tanodától azt várni, hogy a gyermekeknek tökéletes nevelést adjon, annyi mint félreismerni a nyilvános tanoda hivatását. Hogy az állam képezze és nevelje az egymást felváltó nemzedékeket, e rendszer csak abszolút kormányformához, nem pedig oly országhoz illő, melyben minden polgár jogai elismertetnek s tiszteletben állanak. Ilyen országban, mint a mienk, a nevelést főleg a házi tűzhelynél maguknak a szülőknek kell adniok.

„Az iskolában a lényeges tárgy a tanítás, s kell hogy ez legyen a lényeges; de ebből nem következik, hogy onnan minden, mi a nevelésre vonatkozik, száműzessék. Se nem lehetséges, se nem kívánatos, a kettőnek tökéletes szétválasztása.“

„A valóban jeles tanító talál alkalmat az erény és köteles-

ség magvait csepegtetni az ifjú lelkekbe; de ennél tovább nem szabad mennie a nyilvános iskolában.

„Habár a kormány úgy vélekedik — mond az emlékirat alább—hogy az alkotmány nem engedi meg, miszerint a tanításnak tételesen s dogmatikailag keresztyén jelleg adassék, mindazáltal meg van győződve, a képviselők nagy részével együtt, kik nézetéhez csatlakoztak, hogy lehetetlen volna oly elemi oktatást adni, mely bizonyos tekintetben a keresztyén elven s a keresztyénség alapigazságain ne nyugodnék, de azt hiszi, hogy ezen elv nem szorúl a törvény általi megerősítésre, s hogy a keresztyén szellem annyira áthatotta a nemzetet, hogy az oktatás szükségkép keresztyén leend, ha a törvény semmi említést nem tesz is erről.

Annak kimondását, hogy az elemi oktatás célja a keresztyén erények kifejtése, a kormány nem tartja alkotmányellenesnek. A keresztyén erényeket, melyek legtisztább s legtökéletesebb erényekül tekintendők, ki lehet fejteni a gyermek szívében, bárki vallásos meggyőződésének minden sérelme nélkül. Minden tanító, minden oktatásiügyi rendszer kell hogy e célra törekedjék. Hogy a kormány nem akar róluk említést tenni a törvényben, onnét van, mivel ezt fölöslegesnek, sőt károsnak tartja, mert roszul fognák magyarázhatni, s egészen más értelemben vehetnék, mint a minő értelmet neki adni akar.

A második kamara nagy többsége még határozottabban visszaütöztette a „keresztyén“ szó használatát a törvény szövegében, mely szónak a képviselők nagy része igenis nagy becset táladjonított. Némelyek természetesen csak azért, mivel remélték, hogy idővel tételes keresztyén hittan tanítása fogja magát kinőni belőle, mások mivel azt hitték, hogy a nép nem venné szívesen a keresztyénség formaszertinti kizárását az iskolából, mert habár az államnak mint ilyennek vallása nincs is, a nép csakugyan majdnem kizárólag keresztyén. A zsidókat azzal vélték kielégíthetni, ha a számukra eddig létezett iskolák szaporíttatnak. E töredék az 1806-ki szabályzat szavait szerette volna látni a törvényben.

„A nagy többség—mond a kamara előleges jelentése—megmarad azon vélemény mellett, hogy a törvény semmiféle alakban sem beszélhet keresztyén oktatásról. Ha ez a szó alkalmaztatnék, a keresztyén elvben mindenki a maga hitét látná, s ezen

ügy alatt vissza fogna élni a törvénnyel, hogy saját hitelveit juttassa diadalra. Különben nincs szándékuk az 1806-ki törvénytől eltérni. E törvény sehol sem említ vallásos és keresztyén oktatást. Csupán csak egy pótszabályzatban van szó, „a gyermekek előkészítéséről minden társadalmi és keresztyén erények gyakorlatára“, — oly mondat, mely nem jelent többet, mint hogy az ifjúságot a keresztyén erkölcsök elveiben kell nevelni, melyeknek tökélyét s fensőbb tisztaságát senki sem tagadja.

„A mostani törvény annak kimondása által, hogy a tanító első kötelessége fölébresztetni az ifjúságban az erényes és vallásos érzelmeket, ugyan azon czélt éri el, a nélkül, hogy tartania kellene, miszerint az iskolát eszközzé tenné valamely határozott egyház tételes dogmáinak terjesztésére.“

Csalódnék ki azt hinné, hogy e többség ellenszenvvel vagy csak közönyvel is viseltetett a keresztyénség iránt. Ellenkezőleg, általában buzgó vallásos férfiakból állott, kik őszintén óhajtották, hogy a keresztyén erkölestan nagy elvei, az Isten és embertársaink iránti szeretet, a jószívűség, a testvériség, s mindazon magasztos eszmék, melyek a lelket fölemelik s nemesítik, lehetőleg áthassák az egész közoktatást; de kiküszöbölték a keresztyénség nevét, mert száműzni akarták a felekezeti vitákat, melyek elfojtják a természetes érzelmeket s megörökítik a szakadozottságot a haza kebelében. Eljárásuk indoka nem volt semmi más, mint tiszta és helyes felfogása az állam és az egyház közötti viszonynak.

Foglaljuk össze röviden a három pártot:

Az első felekezeti iskolákat kívánt, s a tételes dogmatikai keresztyénséget az oktatás alapjául, és a „keresztyén“ szó beiktatását a törvénybe.

A második párt kívánta ugyan a „keresztyén“ szót, de nem értett alatta mást, mint a keresztyénség és a keresztyén morál legáltalánosabb igazságait. Elfogadta a közös iskolát a zsidók kizárásával.

A harmadik egyetértve a miniszteriummal, csak a keresztyén erkölestant akarta megengedni a köziskolában; egyes iskolát akart minden valláskülönség nélkül; s a törvénybe csupán az általános szavakat tévé: „az erkölcsös és vallásos érület kifejtését.“

E párttal értett egyet a választók többsége is, mint azt az 1856-ki választások alkalmával, mikor a második kamara fele részben megújított, kimutatnia alkalmá volt.

De az ultraprotestans kisebbség nem nyngodott. Heve, erélye pótolta csekély számát; feliratokat, kérelmi-iratokat szervezett s addig izgatta a szenvedélyeket röpirataival s hirlapjaival, addig jajveszékelt, beszélt, fenyegetett, míg végre sikerült a királylyal elhitetnie, hogy a nemzet ellene van a törvényjavaslatnak, mely a nyilvános tanodákat istentelen tanodákká s a vallástalanság és erkölestelenség terjesztővé akarja tenni. A király kinyilatkoztatta, hogy meg fogja tagadni szentesítését. A Van Reenen miniszterium visszavonult, s Van der Brugghen és Van Rappard jutottak a kormányra.

A Groen párt ujjongott diadala érzetében: a miniszterium vele egyet értett, — azt hitte legalább a párt, s biztosnak hitte győzelmét. A szabadelvűek aggódtak, a katolikusok féltek. Az ügyek vezényletét ultraprotestansok tartották kezeikben.

A helyzet válságosnak látszott. A miniszterium tekintélyes többséget látott maga ellen a második kamarában, s nem volt mód maga számára többséget alkotni, mert a választók nagy többsége is ellene volt. De a miniszterium eljárása, mint látni fogjuk, se az ultraprotestansok vérmes reményeit, se a szabadelvű párt túlzott aggodalmait nem igazolta.

Meglehet, hogy vagy már előbb megváltoztatták volt az új miniszterek azon elveiket, melyeket nekik az ultraprotestansok föltétlenül tulajdonítottak; vagy legalább a közvetlen megismerkedés az ügyekkel s a helyzettel, a gyakorlati nehézségek látása, s a hatalom gyakorlata tette meg rájuk szokott mérséklő hatását.

Csak hamar belátták, hogy a vegyes tanoda már a nemzet szellemével összeforrt, s hogy a felekezeti iskolákat behozni lehetetlen. Azért ecclekticus tervet készítettek. Mind az 1806-ki rendszabálytól, mind az előbbi miniszterium első javaslatától kölesönöztek valamit, s javaslatuk 22. cikke így hangzik:

„22. c z. Az elemi oktatás a szükséges ismeretek megadásán kívül, kell hogy a gyermekek észtehetségét kifejtse s a keresztén és társadalmi erények gyakorlatára előkészítse.

„A tanító tartózkodik olyasmit tanítani, tenni, vagy megengedni, mi a más vallásúak meggyőződése iránti köteles tisztelettel el-

lenkezik. Beoltja e tiszteletet a gyermekekbe, s a türelem és kölcsönös emberszeretet érzéseit ébreszti fel bennök.

„A vallásoktatás a különböző hitfelekezetekre hagyatik. E czélra az iskolahelyiségeket a tanórákon kívül szabad azon növendékek rendelkezésére bocsátani, kik azokat látogatják.

„A hol a gyermekek szüleiik vallási aggodalmai miatt nem látogatják az iskolát, ha ezen aggodalmak figyelmes vizsgálat után sem oszthatók el, és ha lehetséges, szabad külön iskolát állítani, mely, a mennyiben a szükség kívánja, állam-segélylyel fog fenntartatni. E segély törvény által adatik meg.“

E javaslattal senki sem volt megelégedve.

A katolikusok nagyon rosztáltak, mivel említést tesz a keresztyén és társadalmi erényekről.

A szabadelvűek a facultativ szétválasztás ellen tettek kifogást, s ezt kivihetetlennek mondták.

De az ultraprotestansok egészen fel voltak bűszülve. A miniszterium, nem csak hogy megtartotta a vegyes iskola elvét, hanem elárulta őket, átment a hitetlenek táborába. A király ki mondta, hogy nem fog adni szentesítést keresztyén-ellenes törvényre, s újra olyat mernek előterjeszteni.

Groen úr röpiratot röpirat után írt, mely munkák tehetségről tanuskodtak ugyan, de csak egy okot ismételtek szüntelen, s ez az egy is sophisma volt : hogy hittan nélkül nincs elemi oktatás, s a tételes felekezeteken kívül nincs vallás!

A mérsékelt szabadelvű párt nézeteit báró Schimmelpenninek tolmácsolta. Határozottan a vegyes iskola mellett s mindenemű szétválasztás ellen van. Okai, melyeket röpiratában kifejtett :

1. A vegyes iskola 1806 óta fennáll s nemzetivé vált.

2. Az állam érdeke mindenben, mi tőle származik, egységet követel, kivált ott, hol az új nemzedékek erkölcsi és értelmi képzéséről van szó.

3. Minden felekezeti szellem távolléte nagy jó; a gyermekeknek holmi hittani vitakérdéseket nem kell tudniok.

4. Szétválasztani a gyermekeket vallásuk szerint, annyi, mint az egyenletlenség és türelmetlenség magvát hintegetni.

A szabadelvű párt el volt tökélve, hogy ezen elveket védni fogja, s hogy legfőlebb a „keresztyén és társadalmi erények“ kifejezést fogja egyezkedés útján elfogadni.

A vita június 29 én nyílt meg. Az izgalom nagy volt; napokonként érkeztek az ultraprotestáns párttól felizgatott községek kérvényei. A közoktatásügy jövője, a vallás érdeke, az állam és egyház közti viszony, a parlamenti kormányforma, a szabad eszmék túlsúlya, mind közvetlen érdekelve volt a viták alatt, — s mindenki érezte a pillanat fontosságát.

Hoffman nyitá meg a vitát mérsékelt szellemben. Ő nem akart oktatást a vallásban, hanem vallást az oktatásban. Külön iskolákat kívánt a keresztyének számára a zsidók kizárásával; s a keresztyén felekezetek számára ismét az úgynevezett *facultativ* szétválasztást, vagyis, hogy ott, hol a helyi körülmények megengedik, lehessen külön iskolát állítani az ugyanazon felekezetű gyermekeknek.

Utána Blaupot ten Kate groningeni képviselő emelt szót, egyike a kamara első tekintélyeinek s különösen a tanügy terén igen nagy készülségű férfiú.

Kimutatja, mily alkotmányellenes dolgot kíván a kisebbség, midőn a többséget istentagadó iskolák állításával vádolva, felekezeti tanodákat sürget; mert az alkotmány 194. cikke így szól: „a közoktatás törvény által fog szerveztetni oly módon, hogy senki vallásos hite ne sértessék.” Vallás dolgában tehát csak azt taníttathatja az állam, mi mindnyájukkal közös. Nagy tévedés e kifejezések alatt: tételés keresztyénség, keresztyén elem, csupán a hittételeket érteni, melyek vitályosak, s nem az erkölcsi elveket, melyekben mindnyájan megegyeznek.

Az alkotmány polgári, világi oktatást követel, melyben valásról, keresztyénségről csak annyiban lehet szó, a mennyiben ez mindenki hitével összeegyeztethető. Az államintézmények, kell, hogy mindenkre nézve egyaránt üdvösek legyenek. A polgárnak nincs joga azt követelni, hogy az állam gyermekéből keresztyén vagy zsidót, katholikust vagy protestánst csináljon; hogy az állam megtanítsa gyermekét mit tartanak a reformátusok, a lutheránusok, vagy a baptisták.

„Bármit tartsunk is az állam és egyház különválasztásáról — mond a szónok, — a hol az, mint Hollandban fennáll, a hol nincs uralkodó vallás, mint hajdan, a hol az alkotmány 165. cikke értelmében minden felekezetnek egyenlő védelemre van joga, s hol a 169. cikk értelmében minden felekezet egyenlő engedelmisség-

gel tartozik az állam törvényeinek, a hol e föltételek megvannak örködni kell, hogy az állam és az egyház kölesönös jogai és kötelességei tiszteletben tartassanak, nagy figyelemmel kell megkülönböztetni, mi tartozik mindegyik jogkörébe.“ — „Uraim, önök csorbát ejtenének az állam jogain és kötelességein, ha arra kényszeritenék, hogy oktatását a különböző felekezetek hite szerint ossza meg, s azt tanítsa, mit e felekezetek hisznek. Ép így, vallásos oktatásuk által félreismernék az egyház jogát, mert azon térre lépének át, mely egyedül az egyházat illeti. Politikátlanul cselekednének önök, újra összekevervén az egyházat és az államot a gyakorlatban, holott elvben egymástól elkülönítvék.

De többet mondok: azon pereczben, midőn az iskolában, nem mondom vallástanítást, mert e pontot még érinteni sem akarom, de tétélesen vallásos oktatást adnak önök, azon pereczben az egyházat ellenőrzésre kell felhívniok; s az egyház nem csak jogosítva, de kötelezve lesz iskoláik felett a vallásos felügyeletet követelni. Ily eredményt fognának önök maguk előidézni. Ez esetben nehéz volna kikerülni zavarok s összeütközések fölmerültét. A mi engem, mint e gyűlés tagját illet, én nem akarok az egyház ügyei-be avatkozni; örömet teljes szabadságot engedek az egyháznak saját ügyköre határai közt; de viszont erőlesen tiltakozom az ellen, hogy az egyház befolyást vagy felügyeletet gyakoroljon a felett, mi csupán az államot illeti.“

Sok szépet mondott még Ten Kate a keresztyénségről is, mi eléggé tanúsítja, mi igaztalan azok vádja, kik a szabadelvű pártot istentagadással vádolták. „Úgy hiszem, --- így felelt azoknak, kik azt kérdezték, fognak-e az iskolában Krisztusról beszélni —senki, még az izráelita sem fogna megütközni, ha hallaná, hogy Krisztust példányként állítják fel előtte. De nem hiszem, hogy önök közül valaki rám bízna a hivatást, hogy minden felekezet gyermekeinek megmagyarázzam, mit kell e szavak alatt érteni: Krisztus, a Megváltó, a Szabadító. Még kevésbé bíznam én bármely tanítóra; tudnom kellene előbb, hogyan magyarázza e szavakat. — — A dogma tanítása nem az iskolát, hanem az egyházat illeti.“

„Minden részrehajlatlan embertől, ki a kérdést ismeri, — mond alább — azt kérdezem, nem jobb-e, ha a tanító arra szorítkozik: előkészíteni az ifjú lelkeket az evangélium magva számára,

semmit, hogy azt maga vesse beléjük, oly módon talán, melyet a lelkész nem helyeselhetne. A vegyes iskola ellenzői csupán azt az ellenvetést tehetik, hogy az nem elég, de nem mondhatják, hogy rossz.

„Nem; önök iskolái nem lesznek vallástalanok, istentelenek mindaddig, míg erény és morál a vallás részei maradnak; mindaddig, míg tanodáikban minden vallás amaz örök alapjait, az Istenben és az örökkévalóságban vetett hitet tanítani lehet; mindaddig, míg fel lehet mutatni Krisztust, mint tiszta és moesoktalan példányképet. Igaz, ezek nem egyházi iskolák lesznek, s nem szabad ilyeneknek lenniök. Ismétlem, mit már előbb mondtam: ha az egyház az iskolába belép, akkor az egyház uralkodni fog ott; s az iskola az egyház rabszolgája leend. Akkor eltűnik a világi jelleg, melylyel a közoktatásnak bírnia kell oly országban, hol kiváltságos vallás nem létezik.“

Ten Kate, mint láttuk, főleg az állam és egyház közti viszonyokkal foglalkozott. Van der Veen e tekintetben osztá elveit, s a közoktatás szervezését fejtegette részletesebben. Ő az államhatalom erősebb közrehatását kívánta. Kijelenté, hogy nem fél a túlzott központosítástól, s hogy az erők elforgácsolását károsnak tartja.

Kívánta, hogy az állam folyjon be a tanítók választásába, fizesse a tanítói költségeit; az adózókra nézve — úgymond — mindegy, akár a községi, akár az állami pénztárba fizetik adójukat. A rendszer előnyei igen jelentékenyek lennének. Egység, arányosság, szabályosság jöne a fizetésekbe. A községek kevesebb tehernek, kevesebb alkalmatlanságnak lennének kitéve, s lehetne hozni az ingyenoctatást.

A felügyeletet fizetett, az országos főfelügyelőtől függő felügyelők kezébe akará adni, kiknek elég hatalmuk legyen a községeket a törvény megtartására kényszeríteni. Útalt Ten Kate adataira, ki megmutatta, hogy az iskolába nem járó gyermekek száma egyre nő, s 1855-ben már 38,000-re ment, s minden lehetőséget felhozott annak kimutatására, hogy a szülőket szabad rászorítani, hogy gyermekeik oktatásáról gondoskodjanak, s hogy az iskola kötelezettség behozatala szükséges, jogos, lehetséges.

Van Lynden a forradalomellenes párt eszméit fejtegette, s felekezeti iskolákat követelt. Meglepetését nyilvánította, hogy

katholikusok Hollandban a vegyes tanodát védik, melyet másutt erőlyesen elleneznek. Ha szükséges rosz a vegyes iskola, — jegyzé meg —, legalább is különös, hogy e rosz fentartása mellett szavaznak, s hogy semmit sem tesznek megszüintetésére.

Van De inse hathatósan bizonyította, hogy a vegyes iskola a legjobb eszköz arra, hogy a polgárok közt az egyetértés, a hazafias és vallásos érzületek egysége alapján megerösittessék.

Ingyenoktatást óhajtott s kívánta, hogy az állam gondoskodjék a tanítók fizetéséről. Az adózókra nézve a teher egyenlő, a tanítók állása függetlenebb, s az állam képesebb lenne erőlyes felügyeletet gyakorolni.

De különösen kiemelte a kényszeroktatás szükségességét, melyet a többség a szabadság érdekében elég elfogult volt ellenezni.

De közvetíteni akarván a polgárok jogát az oktatásügyi haladás érdekeivel, mind a tanszabadságnak, mind a tankötelezett ségnek erőlyesen védelmére kelt.

Sajnálta, hogy a törvény világosabban el nem ismeri a jogot, hogy előleges kormányengedély nélkül is magántanodát nyitni szabad legyen. Külön czikkben szerette volna kimondatni a szülők kötelezettségét gyermekeik elemi oktatására. Útalt a tanulók számának csökkenésére, mely a legutolsó évben ismét 4008 volt, holott a népesség egyre szaporodik. Ezt nem lehet helyi körülményeknek tulajdonítani, mert Zeeland és Groeningen tartományokat kivéve, az egész országban mutatkozik.

Az oktatás szabadsága, melyet az alkotmány a szülőknek ad, nem lehet szabadsága az oktatás teljes elmulasztásának. Itt az állam beavatkozni jogosítva s kötelezve van, mert be van bizonyítva, hogy a tudatlanság szüli a nép elbutulását, a nyomort, a lázadást s még más bajokat is.

Az állam megfeledkezik küldetéséről, ha a kötelességmulasztó szülők ellen a kiskoriúk érdekeit nem védi.

„Nem, — így szölt — mi mindnyájan szabadok vagyunk; egyéni szabadságunkat biztosítja az alkotmány, s mégis hányféle egyéni kötelezettséget nem rónak ránk egyes külön törvények! A községi és sok más törvény, melyet idézhethnék, kötelez bennünket személyes szolgálatokra, oly cselekvésekre, melyek a társadalomra nézve másodrendű érdekeik.“ S a nemzetörsegi és ka-

tonakötelezettségi törvényre utalva: „Hogyan! — így szól—szól-gálatra szólíthatjuk polgártársainkat, összes ifjúságunkat, s kényszeríthetjük a fegyverforgatás begyakorlására, hogy a kül-lenséget visszaverhesse, s ne lenne se hatalmunk se jogunk 6—12 éves gyermekeinket ismeretekkel s erényekkel fölfegyverezni, hogy egy sokkal veszélyesebb belső ellenséggel, a durvasággal, a tu-datlansággal, az elbutulással s ennek kiszámíthatlan balkövet-kezményeivel szembeszálhassanak?”

Nolthenius épen a keresztyénség érdekében követelte, hogy az iskolából minden tételes vallás tanítása kizárassék, s Né-metországot hozta fel, hol a tételes vallásoktatással megbízott tanítók a rationalismust plántálták át a néptömegekbe.

Egyetértve az alkotmánynyal, mely az állam és egyház kü-lönválasztását kimondja, szónok elismeri, hogy az államnak val-lása nincs; s hogy ily értelemben az iskola is, mely egy megha-tározott tant sem tanít, szintén nem vallásos iskola; de til-takozik az ellen, mintha ezért már vallástalan is volna, e szó tagadólagos értelmében.

Nolthenius határozottan ragaszkodott a vegyes iskola elvé-hez, s egyetértett a lutheranus zsinat 1857 május 23-án kelt nyi-latkozatával, mely kimondja, hogy „szerencsétlenség lenne az országra s a nemzeti egyházra is, ha az állam minden felekezet számára külön iskolát nyitna...”

Szintén igen erélyesen nyilatkozott az iskolakötelezettség mellett, és sok szépet mondott kiegészítésül az előtte szólottak in-dokainak. Itt csak a legfőbbet érintjük meg. Ő nem látja ugyan be, miért ne lehetné a taníttatási kötelezettség szentesítésül a fogságot és a pénzbírságot alkalmazni, miként Poroszországban történik; ideiglenesen azonban csak két igen könnyen alkalmaz-ható s meglehet elég hatályos büntetési módot ajánl: a közsegély-tőli megfosztást azoknál, kik ilyenben részesülnek, s pénzbírsá-got az iskola javára azoknál, kik fizetni képesek.

Noltheniussal egy értelemben nyilatkozott Gevers-Deynoot is, egyike a tanügyet közéről ismerő férfiaknak.

De különösen kitűnt Botscha beszéde. Egyike volt ez azok-nak, kik a legtisztábban fogták fel és fejtették ki az állam és az egyház közti viszonyt.

Kimutatta, hogy egykor az összes oktatás az állam kezében

volt: az állami oktatás divott Ó-Görögországban s Németsalföldön is Nagy-Károlytól egész II. Vilmosig. 1848 visszaadta a szabadságot a családnak, az egyháznak, a polgároknak; s ez ismét új jótétemény, s ezeket Holland a modern polgárosodás azon eszméinek köszöni, melyeket rendesen 1789-díkieknek szokás nevezni.

Elismeri, hogy azon általános oktatás, melyet az állam adhat, nem elégíti ki valamely nép vallási szükségait; bevallja, hogy nem elég arra, miszerint az embert életében s a halállal szemközt fentartsa; de nem az állam, nem a politikai törvényhozó kötelessége a tételes vallás szükségének eleget tenni. Az államnak is érdekében áll, hogy a polgárok önként, erkölcsi elvtől indítva, tegyék meg azt, mire őket törvény szerint kényszeríteni lehetne; de járjon el mindenki, állam úgy mint egyház, a maga tisztében.

Botscha két hibáját emelte ki a törvényjavaslatnak, mi szerinte nagyon fogott ártani a közoktatás haladásának.

Először: hogy a közoktatás költségei egészen a községre rovatnak, melyek azokat, mint a benyújtott kérvények mutatják kedvetlenül fogják viselni.

Másodszor: semmi rendszabály nem határozta meg arra nézve, hogy hanyag szülők gyermekeiket az oktatás jótéteményétől meg ne foszszák.

A miniszterek azt vetették az ultraprotestansok szemére: „Önök nem gyakorlati emberek, elveikkel nem képesek építeni semmit. Önök nem a korszak emberei, hanem csupán egyházi férfiak.“

Erre sorban felelt az ultraprotestans párt több tekintélyes tagja.

Mackay, a forradalomellenes párt egyik fő embere, erélyesen utasítá vissza ama sujtó szavakat, s újra felhozta a vegyes iskola ellen az annyiszor ismételt s a tények által mindenütt megczáfolt vádakat. Visszaútasítá az új törvényt, mivel nem volt más, mint ismétlése a szerencsétlen 1806-ki törvénynek, ráadásul az izráelitákkal. Az iskola, melyet e törvény felállít, szerinte keresztyéntelen, radical, istentagadó iskola.

El aut van Soeterwoude ugyanezen érveket ismételte, csak hogy még inkább theologiai színezettel. Szerinte az oktatás a tételes keresztyénségre, a Krisztusban mint Megváltóban vett hitre alapítandó. Jézust csupán követendő példány gyanánt

tüntetni fel, annyi, mint visszatérni a zsidósághoz és pedig Messiás reménye nélkül.

Groen von Prinsterer, a forradalomellenes párt feje, szintén fölemelte szavát a hit érdekében, melynek szerinte minden más alá kell rendelni, vagy melylyel, jobban mondva, minden más érdek azonos és összeforr.

„Midőn a döntő szavazás közelg, monda, érzem, mily nehéz a képviselői felelősség. Nem a választókat tartom szem előtt; nem! a kamara minden tagjának éreznie kell, hogy bármikor inkább lehet szó a választókról, mint ily fontos vitánál, mert most inkább mint bármikor, forog szőnyegen oly kérdés, mely mindegyikünkre nézve lelkiismeretbeli dolog.“

A törvény megbuktatására elégnek hiszi annak kimutatását, hogy a vegyes iskola elve szükségkép magával hozza a dogmatikai s történeti keresztyénség kizárását, mit nem is nehéz bebizonyítani, mert a kormány magyarázó jelentése sem tartalmaz egyebet. Kizárni a pozitív keresztyénséget Groen szerint annyi, mint kizárni minden vallást, mint felállítani az istentagadó iskolát.

Groen okoskodása igen következetes, de alapja hibás, mint azt többen elég világosan megmutatták.

Az ultraprotestansok után két katolikus képviselő szónokolt, mindakettő igen szabadelvű szellemben.

Dommer van Poldersveldt egyikét emelte ki azon ezernyi nehézségeknek, melyekkel a felekezeti iskolarendszer jár. Az egyház, szerinte szellemi testület, képzelt lény és semmi több. Hogyan lehet egyetértést létrehozni az egyházzal, ha a vallásoktatást a tanítóra bizzák? úgy fog-e az állam az egyházzal értekezni, mint hatalom hatalommal? Franciaországot hozzák fel; ámde Franciaországban az állam az egyház felett áll; a példa tehát roszul van választva. Szemben az alkotmánynyal ily alku lehetetlen.

A szónok mind az iskolában adandó hitoktatást, mind a gyermekek vallásszerinti elkülönítésének megengedhetőségét, az úgy nevezett facultatív különválasztást elutasította.

Egy más katolikus szónok Van Nispen van Sevenoer ily elkülönítést elfogadott volna, de azt kivihetetlennek tartotta. Különös erélylyel támadta meg ő is, mint a többi katolikusok, a christelijke — keresztyén — szó alkalma-

zását, melyet üriüggyül lehetne használni protestans törekvések terjesztésére.

Még Van Forest és Van Zuylen van Nievelt beszédeit is meg kell érintenünk.

Van Forest azért érdemel figyelmet, hogy bár a forradalom-ellenes párttal szavazott, eszméi nevezetes közeledést mutatnak a szabadelvűek nézeteihez.

Ő ismeri, hogy az alkotmány vegyes tanodát s a világi hatalom által adandó oktatást kíván.

A mi őt illeti, ő másképp fogja fel az állam hivatását. Szerinte az állam tulajdonképi hivatása: védni a jogot belül, s a nemzeti létet kívül. Minden más teendő kívül esik az államhatalom tétéles kötelességeinek körén. Ha az egyéni kezdeményezés elégtelen, vannak másodrendű teendők, melyeket lehet és kell magára vállalni az államhatalomnak, de csak egy föltétel alatt: hogy hű marad valódi hivatásához, mi nem más, mint, hogy fenntartsa mindenki jogait, és pedig nem csak az írott jogot, a törvényt, hanem azon nem írott jogot is, mely az egyéniség tiszteletében áll, tiszteletében az embernek sokféle erőivel s istenadta tehetségeivel.

„Már most, ha, mint hiszem, az iskola föladata a polgárosodást a társadalom minden rétegeibe elterjesztetni, s a tisztító világot egészen azon alsó rétegekig hatoltatni, hol a társadalom söpredéke fekszik, úgy, kell, hogy az iskola vallásos oktatást adjon.“

„Másfelől Hollandban, hol az egyház el van választva az államtól s hol számos hitfelekezet létezik, az állam nem alapíthat jó iskolákat, mert nem engedhet elég tért a vallásos elemnek.“

Azért a magánoktatásnak kellene a szabálynak lenni, s a nyilvános oktatásnak a kivételnek. Az államnak csak ott kellene közben járni, hol az egyének ereje elégtelen. Az államnak gondoskodnia kell, hogy mindenütt kielégítő módon adassék az oktatás, de magának csak ott kell azt adatnia, hol különben az oktatás hiányzanék.

Még ha az alkotmány szempontját foglaljuk is el, s megengedjük, hogy ez a vegyes iskolát kívánja, az következik-e ebből, hogy minden tétéles vallásoktatás, minden dogma mellőzését akarja? Ez esetben az iskola éppen nem lenne semleges, ha-

nem a szabadelvűség negatív elveinek uralma alá kerülne, melyek ellentétben állanak mind a katolikusok, mind a protestantok, mind a zsidók hitelveivel.

Ha a gyermekek előtt erényekről, még ha keresztyéni erényekről beszélnek is, a nélkül hogy kimondanák, miszerint minden erény és erköles Krisztustól származik: ez sérelem mindazokra nézve, kik ezen elvet hitágozatuknak vallják.

Nem elég Krisztusról úgy beszélni mint bölcsről, mint az emberiség példányképéről, a gyermekek barátjáról: Szabadítóul, a bűnösök Megváltójául, Isten fiául kell őt felmutatni.

Van Zuylen van Nievelt a vegyes iskolát védelmezte. Beszédében új eszme csak az, hogy ő az iskolát, a világi hatalom szükségképi kifolyásául s a felekezetek kizárólagosabb irányának természetes ellensúlyául tekinti.

Az általános vitát két miniszter beszéde fejezte be; mind a kettő igen gyakorlati szempontból fogta fel a kérdést, s az állam és az egyház közti viszonyinak igen helyes fölfogásából indult ki.

Először Van Rappard belügyminiszter szólt. Tegyük fel, — úgymond, — hogy az állam beleegyezik külön-külön iskolák alapításába protestantok, katolikusok és zsidók számára, az csak szükséges ez esetben is, hogy az állam tudja, alkalmasok-e azok az illető felekezeteknek! Annyira megy-e az állam, hogy maga hozzon e kérdés felől ítéletet? Minő alapra támaszkodják, hogy ily ítéletet mondhasson? A dogma terére fog-e átlépni? S ha átlép, a felekezetek alávetik-e magukat ítéletének? Kétségkívül nem. Ebből tehát az következik, hogy az állam kénytelen lesz a felekezetekre bízni annak megítélését, vajjon az iskolák megfelelnek-e igényeiknek; más szóval, a felekezeteknek az egyház kezébe kellend adnia a tanodák tényleges vezetését s a tanfelügyeletet. Kérdem már most, akarja-e, akarhatja-e ezt az ország?

A kisebbség a tételes keresztyénség taníttatását akarja, de nem tekintve, hogy ezt az alkotmány lehetetlenné teszi, hogyan fogja az állam megtudhatni, vajjon a tanító igazhítű-e? Hogyan fogja tudni, melyek azon alapigazságok, melyekben a felekezetek megegyeznek? Hogyan vesz majd biztos tudomást arról, vajjon azokat a tanító csakugyan kellőkép tanítja-e?

Világos, hogy itt hiányzik az alap; az állam lába alatt in-

gadozni kezd a talaj; maga nem bir kellő tekintélylyel s nincs kihez fordulhasson.

Elméletben a zsidók befogadása járna némi nehézséggel; de gyakorlatban megkísértette e az izraelitákat a keresztyén erények gyakorlata? Rájok magukra hivatkozom! Ők azt fogják mondani, hogy nem.

Három jellemvonása van a vegyes tanodának, úgy a mint mi létesíteni akarjuk:

- 1) A társadalmi és keresztyén erények ápolása.
- 2) Semmi dogmatikai oktatás.
- 3) Tisztelet minden vallás iránt.

Van der Bruggen igazságügyminiszter, kiemelte, hogy a keresztyénség ügye s az istenországának terjesztése nem államügy; ebből az következik, hogy a hol az állam alkotmánya közoktatást kíván, a hol az államnak oktatnia kell, ezen oktatás nem törekedhetik az Isten országa terjesztésére, mert ez a munka az állam jogán, hatalmán, hivatásán tökéletesen kívül esik. Ezt tehát más úton, az erre hivatott lelkészek által kell teljesíteni.

De nem csak elvi, hanem gyakorlati szempontból is vegyes iskola kell Hollandban.

Képzeltető ugyan is, ha az állam, mint az alkotmány kívánja, oktatást ad:

- 1) Felekezeti iskola dogmatikai tanítással.
- 2) A felekezetek facultativ szétválasztása.
- 3) Keresztyén elem az iskolában a zsidók kizárásával.
- 4) Minden vallásos elem nélküli iskola.

E négy módozat közül egyik sem egészen kielégítő.

Felekezeti iskolát az ország egyáltalán nem akar; tehát ez lehetetlen, de ha lehetséges volna is, még akkor is ellenezné azt, mert saját tapasztalásából tudja, hogy nem lehet oly tanítókat kapni, kik a vallást kellőképp tanítani képesek, s az iskola nem a valódi, hanem a csonka, kiforgatott, hazug keresztyénség ápolója lenne.

A mi a facultativ szétválasztást illeti, ennek elhatározását lehetetlen a községre bízni, különben fel kellene áldozni a kisebbség jogait.

A zsidók kizárása ellenkezik az alkotmánynyal.

A katolikusok azt kívánják, hogy minden vallásos elem

szigorúan száműzessék az iskolából, de ily iskola meg nem kellene a népnek.

„Tehát nem marad hátra más, mint a vegyes iskola, alkalmazva egy keresztyén nemzet érzületéhez, keresztyén szellemtől áthatott oktatást adva, de minden vegyülete nélkül a keresztyén dogmatikának.“

Groen ezek után is szorosan ragaszkodott előbbi véleményéhez, s kijelenté, hogy ha igaz, hogy az alkotmány vegyes iskolákat akar, úgy át kell vizsgálni.

A mi e röviden vázolt vitát különösen jellemzi az egyfelől a rendkívüli mérséklet, melylyel e nagyon kényes kérdés tárgyalott; másfelől a szigorú pártfegyelem daczára élesen kiemelkedő egyéniségek. Nem volt csak egy is, kinek beszédében valamely újat, valamely sajátságos vonást találni ne lehetne. Mindegyik mást mondott, és mégis mintha mind egy közös nagy beszéd különböző részeit mondták volna el, úgy összevágott, annyira kiegészítette egymást, annyira megvilágította minden oldalról a tárgyat, a mit mondtak.

Így befejeztetett az általános vita s megkezdődött a részletes.

Lássuk röviden azt is. A vitát a 16. cikk nyitotta meg, mely kimondta a vegyes iskola elvét.

Egy izráelita, Godefroid, amsterdami képviselő, hathatósan védte ezen elvet azok ellenében, kik legalább a zsidók számára külön iskolákat akartak. Világosan kimutatta, hogy ez nem csak sérelme volna az alkotmánynak, de valóságos visszahatás a létező törvényes állapot és az izráeliták szerzett jogai ellen, mintán legtöbb községben az izráeliták a vegyes iskolát látogatják.

A katolikusok támogatták az amsterdami képviselőt, kiemelvén, hogy oly oktatás, mely eléggé dogmatikai arra, miszerint belőle az izráeliták kizárassanak, a katolikusoknak sem lehet alkalmas.

A 19. cikk a tanítói fizetések minimumát 400 forintra határozza. Sajátságos, hogy egyedül a katolikusok sokallották az összeget. Blaupot ten Kate ellenben a rendes fizetéshez még pótlékot is akart csatolni, mely a tanulók számával növekedett volna; kitűnő rendszabály mindenestre, mi arra fogta volna ösztönözni a tanítókat, hogy a gyermekeket az iskolába édesgessék.

Szerencsétlenségre nem fogadtatott el.

A 20. és 21. cikk a tanítók kinevezését a községi tanácsra bízta.

Sloet tot Oldhuis az államnak nagyobb befolyást szeretett volna biztosítani, de ajánlata elvetetett.

Élénkebben mint valaha kezdődött meg a vita, a mint a 22. cikkhez értek, mely az elemi tanoda céljául a társadalmi és keresztyén erények ápolását tűzte ki.

Különösen ellenezték ezt a katolikusok. Dommer van Poldersveldt módosítványt nyújtott be, mely, be kell vallani, jobban megfelelt az alkotmány szellemének, mint a törvényjavaslat szövege. A módosítvány így hangzott:

„A nevelés célja, ébreszteni a vallásos érzületet, a honszeretetet és minden társadalmi erényt.“

A miniszter a „keresztyén erények“ kifejtését az 1806-ki rendeletről vette át, megnyugtató a Groen-párt által felizgott protestáns lakosság gyanakodását. A kamara szabadelvű többsége nem helyeselte e kifejezést, mely az állam tisztán világi jellemével, kivált 1848 óta, világos ellentétben volt; de egyezkedés útján elfogadta, egyedül a keresztyén erkölestanra értve azt, mely ellen még a zsidók sem tettek kifogást. Csupán a katolikusok nem akartak beleegyezni semmi engedménybe. Mindvégig küzdöttek a „keresztyén“ szó ellen, mely szerintők a gyakorlatban egyértelmű volt a „protestáns“-sal, s legtöbben a törvény ellen szavaztak, mivel e szó meghagyatott.“

„Se az 1854 — 1855-ki, se az 1855—1856-ki javaslatban nem volt szó keresztyén erényekről — mondá Dommer —, s van Reenen helyesen állította — tévé hozzá —, hogy elismeri a keresztyéniséget, mint más vallásokat, de a tökéletes egyenlőség elve szerint.“ A „keresztyén erények“ ürügye alatt az állam az egyház jogkörébe léphet át. Az iskola maradjon tökéletesen semleges.

Van Lynden törekedett bebizonyítani, hogy a „keresztyén“ szónak semmi jelentősége nincs, miután dogmatikai oktatást nem akarnak, mi egyedül adhatna e szónak értelmet, s keresztyéniségről szólni, a nélkül, hogy Krisztusról szólánánk, haszontalan szemfényvesztés.

W i t y e n s velős szavakban foglalá össze a szabadelvű többség nézeteit:

„A közös iskola — úgymond — legjobb biztosítéka a lelkiismeret szabadságának. Én azt akarom, hogy a tanoda tökéletesen független legyen az egyháztól. Ha az állam, közoktatás ügyében átlépi az egyház ügykörének határait, s nem azt tanítja a gyermekeknek, a mit tudniok, hanem azt, a mit hinniök kell; ha a helyett, hogy ennek tanítását a családra és a papságra bízna, maga veszi azt kezeibe: akkor oda van hazánkban a nyugalom és az egyetértés, akkor összefognak zavarodni a világi és az egyházi dolgok, s ismerik önök mindazon bajt, mindazon igazságtalanságot, mindazon iszonyúságokat, mik ezek összezavarásából keletkeztek.“

„Az új idők ama nagy elve, a nemzeti egység amaz alapja, az egyház és állam külön választása, kell, hogy kifejezést s elismerést nyerjen a közoktatás szervezésében. Az ifjú lelkekben a hazafiság közös érzetét föl kell ébresztetni, s hogy ez elérhető legyen, szükséges a tanoda egysége.“

Nem hagyhatjuk említés nélkül Thorbecke beszédét sem, ki alig lábbadva fel egy hosszú betegségből, kevés részt vett ugyan a vitákban, de a mit mondott, az mélyreható ismereteiről s nemes felfogásáról elég tanúságot tesz.

„Az állam, abban a mit tesz, s a mit megenged, ép oly független bármely felekezettől, mint a felekezetek függetlenek az államtól. Egykor kölesönös függés létezett. 1789 óta belátták s a törvény kimondta, hogy a vallás tökéletesen a vallásszabadság körébe tartozik, melyet az államnak kormányozni akarni nem szabad. E nagy elvet köztünk ma már nem tagadja senki; de a megfelelő elv, mely előfeltétele az előbbinek: az állam függetlensége minden hittani tételtől, — ezen elv nem ismertetik el oly általánosan.“

„Abból, hogy a világi hatalom nincs alávetve az egyháznak, valamint az egyház nincs alávetve a világi hatalomnak, az következik-e, hogy a keresztyénség az államtól, s attól, mi az állam nevében történik, idegen? Igen, ha azok keresztyénségéről van szó, kik azt mondják: „Az én hitemen kívül nincs más, mint hitetlenség, s ki a keresztyénséget nem úgy érti, mint én, az nem keresztyén.“ Nem így, s én is ismétlem e nem-et, ha elismerjük, hogy létezik oly keresztyénség, mely a dogmatikai megkülönböztetéseknek s eltéréseknek fölötte áll.

„A keresztyénség láthatatlan munkája a felekezetek határain kívül végetlenül hatalmasabb, általánosabb, mint az, mely az egyházak körében észlelhető. A keresztyénség behatolt törvényhozásunkba, kormányszerünkbe, társadalmunkba, erkölcesinkbe. Ez a mi napunk, melynek a különböző felekezetek csak egyes sugarai. E keresztyénség a különböző egyházak felett áll, valamint az emberiség felette áll a különböző népeknek, melyekből alkotva van, valamint a tudomány felette áll azon formáknak és elveknek, melyek segélyével azt mindenki ereje szerint elérni s kifejezni törekszik.

„A keresztyénség nem maradt bezárva az egyház határai közé; polgári, világi erővé lett; lelkévé polgárosodásunknak, élő folyóvízzé, mely az egész társadalmat áthatotta.“

E nemes felfogás s e nagy jelentőségű megkülönböztetés, melyet Hollandban a katolikusok is elismertek, heves ellenzőkre talált a forradalomellenes párt embereiben. Mackay, Elaut van Soeterwoude, Groen, mind felszólaltak ellene.

„Ha e törvény keresztül megy — monda ez utóbbi —, úgy a keresztyénség sectánál egyéb nem leend, s a politikai téren nevét kimondani nem lesz szabad. Megismerjük nem csak az állam és az egyház különválasztásának netovábbját, hanem különválasztását az államnak és vallásnak, — kivéve, ha talán az állam a nemzet vallásával szemben új vallást akarna alkotni!“

Nem szűkség magyaráznunk a kislelkűséget, mely e felfogásban nyilatkozik, mely az egyházat és a vallást azonosítja, s az egyházon kívül vallást el nem ismer.

Meylinck, buzgó katolikus, kijelentette, hogy a törvényjavaslat ellen fog szavazni, mivel még igen nagy súly van benn fektetve a vallásra.

Godefroid, amsterdami izraelita képviselő ellenben mellette nyilatkozott. „Szigorúan véve — úgy mond — az alkotmány szelleme és az állam s egyház különválasztásának elve a „christelijke deugden“ — keresztyén erények — kifejezés elhagyását kívánná; de mivel e szavak nem a keresztyén dogmákat jelentik, beleegyezhetünk, mert minden, még nem keresztyén ember is, kénytelen bevallani, hogy a keresztyén erényekben oly elvek foglaltatnak, melyek, kell, hogy minden embert, bármely vallású legyen, egész életén keresztül vezéreljenek.“ S ismételte

Schimmelpenninek szavait: „erkölcsei szempontból, úgy hiszem s reménylem, nincs egy tagja is e háznak, lenne bár izraelita, ki erkölcseileg nem keresztyén.“ Nemes, igazi türelemről tanuskodó szavak!

Kimutatta még Godefroid azt is, hogy az iskolák az által, hogy zsidóktól látogattatnak, nem válnak alkalmatlanokká keresztyének nevelésére; 809 község közül, hol zsidók laknak, csak 42-ben van külön iskolájuk. A többiben a vegyes iskolába járnak a zsidó gyermekek, néha 50-en, 60-an is, mint Zwolle-, Kampen-, és Assenben.

Van der Brugghen igazságügyminiszter beszédéből, melyben Groen heves szónoklatára válaszol, csak néhány pontot emelünk ki.

Groen azt állította, hogy nem lehet elnyerni a gyümölcsöt a gyökér nélkül, sem az erélyt a hit nélkül.

„A viszály a keresztyénség különböző felfogásából ered. Groen úr s pártja előtt a keresztyénség a keresztyén dogmát jelent. Rendszerükben a hit czikkelyek, a keresztyén igazságok elvont fogalmai tulságos nagy részét foglalják el a keresztyénség eszméjének. Kétséget nem szenved, hogy a dogma nagy fontosságú, de nem szabad a keresztyénség fogalmát absorbálnia. — A szabadelvűek, s más igazhívő s tudományos férfiak előtt ellenben a keresztyénség nem annyira az értelem, mint inkább a lelkiismeret dolga. Én az egész szabadelvű iskolával egyetértőleg azt tartom, hogy minden keresztyénileg alakult népben létezik a keresztyéni s felvilágosult lelkiismeret, s a kegyesség bizonyos alaptőkéje s összege; léteznek bizonyos érzelmek, melyek az okoskodási s dogmatikai viszályok daczára mindnyájukból közesek. A keresztyénségi érzelmek e közös tőkéjének kell a vegyes tanodában a keresztyén nevelés alapját képeznie.“

A család kebelében a gyermekeket a keresztyén erényekben nevelik, a nélkül, hogy első sorba helyeznék a dogma igazságait, melyek tanítása az egyházra van bízva. Így tegyen az iskola is.

Még szólottak néhányan, de lényegesen új elemet nem hozván a vitába, beszédeiket mellőzzük.

A facultativ külön választást, mely a 22. cikk utolsó §-ában

foglaltatott, 60 szavazattal 2 ellenében elvetették, s az egész cikket elfogadták 45 szavazattal 20 ellenében.

Most a pénzügyi kérdések következtek.

A 30. cikk az elemi oktatásiügy költségeit a községekre rója. De Poorter, Var Deinse, Van der Lynden, és Sloet tot Oldhuis kimutatták, hogy ezen intézkedés sok nehézséggel fog járni, mert a tanítói fizetések főlebb levén emelve, sok község nem lesz képes a majdnem megkettőztetett terhet elviselni. S csakugyan sok község kérvénye támogatta a szónokok nézeteit.

Sloet tot Oldhuis azt indítványozta, hogy viselje az állam a tanügy költségeinek felét, melyet összesen 2.010,000 frtra számítottak. Ezen összeg feléből leszámítva azon 180,000 forintot, melyet az állam eddig is adott, csak 800,000 forint lett volna új teher, melyet, mint Sloet kimutatta, a jövedelmi források emelkedése folytán, s a hadi budgetnél megtakarított összegből könnyen lehetett volna fedezni.

Daczára azon meg nem czáfolt okoknak, melyeket az erélyesebb állami beavatkozás barátai felhoztak, a 30. cikk elfogadott. Igaz, a 35. cikk azt rendeli, hogy: ha a községek ereje nem elég, a tartomány és az állam segítségére jön. De hogyan lehet eldönteni, melyek a közoktatás valódi szükségletei, s melyek a községek segédforrásai? S ez utóbbi meghatározásul a mostani pénztárállást, vagy a lakosok gazdagságát kell-e alapul venni? Elég bonyodalmas kérdések, melyek, a községek némi rozszakarata esetére, a közoktatásiügy kellő ellátását igen akadályozhatják.

A 32. cikknél a kötelező tanoda látogatás pártolói újra azon voltak, hogy a hanyag szülék ellen legalább közvetett pénz-bírságot eszközöljenek.

Blaupot ten Kate, kivel már e cikk folytán mint a szabad-eszmék egyik elsőrendű bajnokával többször találkoztunk, azt kívánta beiktatni a törvénybe, hogy tartozzanak a szülék 6—12 éves gyermekeiktől a tandíjt megfizetni akár járnak azok iskolába, akár nem; kivéve, ha hitelesen bizonyítják, hogy más módon van oktatásukról gondoskodva.

E rendszabályt Groeningen jeles képviselője tanpénz k ö t e l e z e t s é g n e k, — schoolgeld-plitigheid — nevezte, s támogatására felhozta azon kitünő eredményeket, melyekre az ő tartományában vezetett.

Ott 1839-ben behoztak ily rendszabályt, mely a tanpénz kötelezettséget minden 5—12 éves gyermek szüleine kimondta, s a tanulók előbb egyre csökkent száma 20-ezerről csakhamar 30-ezerre emelkedett. Ugyan ily intézkedések történtek Drenthen és Over-Yssel tartományokban, amott még 1630-, emitt 1666-ban, s jóhatásukat Van Swinderen statistikailag kimutatta.

De bár ez irányban több jeles szónok a rábeszélés minden eszközét megkísérlé, a Blaupot-féle módosítványt a kamara a radiál párt 13 szavazata ellenében 50 szavazattal elvetette.

Blaupot és elvtársai mind végig a lehető legerélyesebben vívtak a közoktatás érdekei mellett a törvényjavaslat minden oly pontjánál, mely alkalmat adott a községeknek a törvény intézkedései kijátszására.

Az egész javaslatot 42 szavazattal 13 ellenében fogadta el a kamara. Talán fölösleges mondanunk, hogy e 13-at főleg a Groen párt emberei tették.

Groen, legyőzve az erélyesen folytatott küzdelemben, lemondott képviselői tisztéről.

Komoly lépés ily nagy tekintélyű férfitől, kinek távozását, ha pusztán tehetségeit s nem reactionarius elveit tekintik, a kamara tagjainak méltán sajnálniok kell vala.

A második kamarában, melynek nincs módosítási joga, a vita nem igen heves volt; az ellenzékét mindössze egy tag, Van der Oudermeulen képviselte. De mondatott néhány beszéd, mely a szónokok nagyobb részének a közoktatásügy iránti nagy érdekelttségéről s tárgyismeretéről tanúskodik. Általában a hollandi felső kamarát valódi szabadelvű s haladási szellem hatotta át.

Mily szépek például Van Nispen van Pansterdam szavai, melyekkel „az istentagadó iskola” vádra felel:

„Határozottan visszaútasítom e vádat, úgymond. A vallás dogmatikai elveinek fejtegetése s a gyermeki lelkekbe csepegtetése nem a világi tanító tiszte. A családnak s a lelkészeknek dolga ez, kik egyedül hivatottak s képesek ezt tenni. Csak az szükséges, hogy a tanító a gyermekekben a kegyesség, az erény és a kötelesség érzetét ébreszsze föl. Elég ez arra, hogy az oktatást valóstalannak s istentelennek mondani ne lehessen. A kik többet kívánnak, azok szeretnék visszaidézni azon régi időt, mikor az

állam és az egyház bensőleg egyesülve volt, s az oktatás az állam-vallásra volt fektetve, nem csak ezen országban, hanem egész Európában. Vagy talán még messzebbre szeretnének visszamenni? Azon időkre, mikor az egyház azt állította, hogy egyedül neki van joga tanítani? De szerencsére ez idők elmúltak, nem csak hazánkban, hanem a legtöbb polgárosult nemzeteknél.

Van Nispen szintén sajnálta, hogy az oktatásügy költségeinek terhét a községek vállaira rakták; azt óhajtotta volna, hogy felét az állam viselje.

Rokon irányban beszélt még több jeles szónok. Beszédeiket nem közöljük, csak Van Dam, Van Ysselt beszédéből iktatjuk ide a zárszavakat, melyek igen jellemzik a szabadelvű többség nézeteit: „Ha az értelem kifejtése által ápoljuk az ifjú szivekben a társadalmi és keresztyéni erényeket, úgy azok egykor jó és hű tagjaivá válnak felekezeteiknek; de nem lesznek játékszerekké azon emberek kezeiben, kik szabad hazánkat Róma vagy Dortrecht igája alá szeretnék görnyeszteni.”

A viták, melyeket lehető rövidséggel vázolni törekedtünk, a törvényjavaslat elfogadását eredményezték. Daczára a féltékenykedő felekezetesség minden erőfeszítésének, győzött a higgadt józan ész a szenvedélyek sugalmai fölött, s a legszabadelvűbb tanügyi törvény, melyet eddig Európa felmutathat, 1857. augusztus 13-án életbe lépett.

Foglaljuk össze rövid képből e törvény nevezetesebb intézkedéseit s a hollandi tanügy jelentékenyebb mozzanait.

Hollandiában a népiskolák részint nyilvános, részint magániskolák (3. cz.). A nyilvánosak közé tartoznak azok, melyeket a községek, a tartományok, vagy az állam, külön-külön, vagy közös erővel tartanak fenn. Szükség esetén község, tartomány, vagy állam magántanodát is segíyezhet, de akkor ennek minden felekezet számára nyitva kell állnia.

Minden községben, kell, hogy a népességnek s a szükségleteknek megfelelő számú iskolák létezzenek (6. cz.). A szükséges tanodák számát a község határozza meg (17. cz.). De a tartományi rendek s az állam jogositva vannak ezek számát, ha szükségesnek látják, szaporítani.

Ha a tanulók száma a 70-et túlhaladja, egy tanítójelöltet — Kweekeling — kap segédül. Ha a gyermekek száma 100-on felül

rúg, úgy a tanító egy altanítót kap maga mellé; ha pedig a szám a 150-et is túlhaladja, úgy egy altanítót és egy tanítójelöltet. Ezen felül általában minden 50 növendékre még egy segéd, s minden 100-ra még egy altanító jut.

A népiskolai oktatás feloszlik közönségesre és felsőbbre. Ez utóbbi mindenütt behozandó, a hol csak lehetséges és kívánatosnak mutatkozik (16. cz.).

A közönséges oktatáshoz következő tantárgyak tartoznak: 1) olvasás, 2) írás, 3) számvetés, 4) a mértan elemei, 5) a holland nyelvtan elemei, 6) földrajz, 7) történelem, 8) természet-tudományok, 9) ének.

A felsőbb oktatás tárgyait teszi: 1) egy tanfolyam élő nyelvekből, 2) elemi mennyiségtan, 3) a földművelés alapelvei, 4) tornászat, 5) rajz, 6) a leányoknál kézi munkák.

Az 1857-ki törvény nem szervezte ugyan se a tanítói értekezleteket, se a képezdét egységes terv szerint. De főleg a felügyelők befolyása alatt számos tanító-egylet alakult, úgy hogy már 1858-ban 249 ily egylet létezett 3544 taggal. Ezen egyletek igen jótékonyan hatnak az által, hogy tagjaik közt a továbbképzés eszközeit s a jobb tanmódszerek ismeretét terjesztik. Hathatósan versenyeznek egymással, hogy az új törvény igényeinek megfelelhessenek. Sok helyütt gondoskodtak, az iskoláknak segédtanítókkal ellátásáról. Természetesen, törekvéseik a községek és tartományok részéről is élénk részvétnek s pénzbeli támogatásnak örvendenek.

Nem kevésbé jótékonyan hat az általunk már fentebb említett „Tot nut van 't algemeene“ társulat, mely jó, válogatott kézi könyvek s jeles tankönyvek közrebocsátásában fáradozik. Különös figyelmet szentel a külföld, névszerint Németország, jeles tanügyi munkáinak.

Hollandia tanítóképezdei. közül kiemelendő a haarlemi királyi képezde, melybe az ország minden részeiből vétetnek föl növendékek a tanfelügyelők jelentései folytán. Különös figyelemmel szokták kísérni a szegények iskoláit, melyeknek növendékei közül a legjobb tehetségeket tanító növendékekül kiválogatják; a növendékek végleges fölvétele a képezdébe, csak három havi próbaidő után, az izgató jelentésére történik. A haarlemi képezdében 10 teljes, 250 forintnyi s 14 fél, 125 forintnyi négy évig tartó pá-

lyadij létezik oly ifjak számára, kik az elsőrendű oklevél elnyerésére törekeshetnek. A növendékek az intézetten kívül laknak, s azért e 40 növendékre számított intézet az államnak évenként tízezer forintnál többbe nem kerül. Az elméleti oktatáson kívül a növendékek gyakorlati kiképzésben is részesülnek, mely célból eljárnak a városi tanodákba. A fegyelem igen egyszerű s mind a mellett nem igen van példa, hogy elégségesnek ne mutatkoznék. Újabban számos tanítóképezdét állított fel az állam.

A tanítói állomások betöltéséről következőleg vān gondoskodva. Évenként kétszer összegyűl egy tartományi esküdtszék, a jelöltek megvizsgálása végett. Ezen esküdtszék áll a tartományi felügyelőből s négy kerületi felügyelőből. Idegenek úgy, mint bel-földiek nyerhetnek oklevelet. Követeltetik az iskolai oktatás tárgyainak nem pusztá tudása, hanem bő, kimerítő, s észszerűen megállapított átértése, a nevelés- és módszertan; továbbá megkívánatik, hogy a leendő tanító vagy tanítónő mind előszóval, mind írásban művelt nyelven tudja gondolatait kifejezni.

Azon szakok, melyekből a vizsgált a vizsgálatot kiállotta, oklevelében megneveztetnek. A képességi oklevelek négyfélék: 1) tanítói, 2) altanítói oklevelek, 3) magántanítói oklevelek több tantárgyból, 4) magántanítói oklevelek egy tantárgyból. Ugyanezen fokozatok léteznek a tanítónőknél is. Az oklevelek az egész országra szólnak. Magántanítóknak vagy tanítónőnek nyilvános tanodán az írás, számvetés, ének és női kézimunkák tanítása engedhető meg.

A tanítót a községtanács nevezi ki azon 3—6 jelölt közül, kit a polgármester, az esküdtek és a kerületi felügyelő testületté alakulva együtt ajánlanak.

A tanfelügyelet egyik főjellemvonása egyházi tanfelügyelet nem létében keresendő. Különben a tanfelügyeletet az 1806-ki törvény oly jelesen rendezte, hogy Cousin minden túlzás nélkül így kiálthatott fel: „Ez a népnevelés igazi kormányzata, s ennek többé kevésbbé mesteri szervezete, nézetem szerint, a közoktatás életkérdése.“ Az új törvény az 1806-kinak lényegén e tekintetben nem igen változtatott; megtartotta a helyi tanügyi bizottságokat; ezeken kívül hat évre kinevezett kerületi és tartományi felügyelők léteznek, kik évenként gyűlést tartanak. Nemi hiánynak talán egyedül az tekinthető, hogy egyetemes közoktatási főfelügyelő nem lévén, hiányzik a különben oly mesteri szer-

vezetből a zárkö, mi a miniszteriumok gyakori változása mellett kétszeresen érezhető.

Már főlebb megérintettük, hogy daczára azon roppant haladásnak, melyet Holland népnevelése 1806 óta felmutathat, az utóbbi időkben némi hanyatlás volt észrevehető a tanulók számában. De szerencsére ismét öröndetes javulás állott be. 1857-ben a hollandi királyságban (a gyarmatok és Luxemburg herczegség nélkül) (létezett 2478 nyilvános, és 944 magán- (ezek közt 278 első- 666 másodrendű) népiskola. (1859-ben Kolb legújabb kiadása szerint a nyilvános iskolák száma 2498-ra, a magán-tanodáké 1016-ra emelkedett.)

A tanulók összes száma volt 1857 január 15-én 406,329, s ugyanazon évi július 15-én 317,618, kik közül 36% a tandíjtól egészen fel volt mentve, nem is számítva a félig fölmentetteket.

A főlebb érintett tanodákon kivől van még 784 kisdud-iskola, 152 ismétlő iskola, melyek arra rendeltetvők, hogy az érettebb korban elharapózni szokott tudatlanságnak a felnőtt eknél elejét vegyék, s szintén a „Tot nut van 't algemeene“ társulat teremtményei. Továbbá 118 vasárnapi, 71 kézműves iskola, 127 ének-, 23 tornaiskola, s végre 327 növelde.

A tanszemélyzet 1857-ben 6480 mindenféle tanítóból s 911 tanítónőből állott, tehát összesen: 7391. E szám azonban már 1859-ben 7807-re emelkedett, mi nevezetes javításokról tanúskodik.

Az új törvény, mint már érintettük, a tanítói fizetések legalábbját 400 forintban, az altanítókét 200 forintban állapította meg. De elegenden vannak, kiknek fizetése túl haladja az 1000 forintot. A legszorgalmasabb tanítók ezenkívül évi jutalom-osztalékokat s ezüst emlékpénzeket kapnak.

Minden néptanító, ha 65 éves és 40 évig hivataloskodott, nyugdíj húz. Ennek fejében az évi betét az állampénztárba 2%₀. A nyugdíj évenként az évi fizetés $\frac{1}{60}$ -ával emelkedik, de annak $\frac{2}{3}$ át sohasem múlhatja felül. Megjegyzendő még, hogy a tanítónak, ha a község kötelességeit kellőkép nem teljesíti, joga van ügyét a tartományi rendi bizottmányhoz főlebbezni, mely ily ügyekben véglegesen dönt (19. cikk.).

A mi a tanmódot illeti, röviden csak annyit mondhatni, hogy

e tekintetben a hollandok eclecticusok, s' nem annyira elméletet, mint a gyakorlat józan útmutatását hajlandók követni.

A nyilvános tanodák általában jobbak a magántanodáknál. Oka nagyon természetes, és Cousin a tények egyszerű kiemelésével igen jól megmagyarázta: „Ezelőtt — úgymond, a tandíjas iskolák a magánvállalkozásra voltak hagyva s majdnem mind magántanodák voltak. Minthogy a szegények iskoláit a közhatóságok nem csak fentartották, hanem rendezték s kormányozták is, azért ezek számára az iskolai rendszabályok az ügyben igen jártas, szakavatott férfiak művei voltak, a rendeletek szigorúan megtartattak; a tanmodor szigorú ellenörködés alatt állt, a fegyelem kitünő, az oktatás, bár körére nézve korlátolt, de alapos volt. — Azért a szegények számára fennállt ingyen-iskolák rövid idő múlva jobbak lettek, mint a tandíjasok, melyek a magánvállalkozók kezei közt voltak. Innen azon rendellenes helyzet támadt, hogy sok helyütt a vagyonos osztályok gyermekei tanulatlanabbak voltak a szegényekénél, s e rendellenesség könnyen zavart okozhatott volna magában a társadalomban is. E veszélynek elejét kellett venni, s a városok tandíjas iskolákat alapítottak: oly rendszabály, melynek a legjobb eredményei lettek, egyfelől azon versenynél fogva, melyet a különféle fajta iskolák közt keltettek, másfelől, mivel oly családok, kik nem eléggé szegények, vagy szegénységök mellett is több önérzettel bírnak, hogysem gyermekeiket az ingyenes iskolákba küldjék, de a legfőbb magántanoda meglehetősen nagy árát sem bírják meg, e nyilvános iskolában megtaláljuk azt, mi társadalmi állásukat megilleti, s érzelmeiket sem sérti.“

Nevezetes, hogy a városoknak a hozott áldozat csakhamar ki lett pótolva; mert, bár Rotterdam péld. hetenként csak 20%-et vetett ki fejenként, a tandíjas iskoláknál mégis fölösleg mutatkozott az év végével, mit a város ovódaira fordíthatott. Jelenleg tandíjas iskolák képezik a szabályt, a közbizalom egyre növekszik irántuk.

Bajos volna meghatározni, mennyit költ Holland évenként a közoktatásra, miután a törvény 31. cikke értelmében, az iskolák fentartása a községek kötelessége. Az állam 1857-ben csak 156,000 forinttal segélyezte a községeket. A törvényhozó testvitáinál alkalmunk volt kimutatni az e pontra nézve uralkodó eltérő

nézeteket; annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a községek terhe túlságos. Mégis legalább az a jó van a törvényben, hogy a kötelezettséget határozottan kimondja, s így állam és község a terhet kölcsönösen egymásra nem tolhatják, mi miatt a harmadiknak, a közoktatásnak kellene szenvednie. Az 1857-ki törvény 32. cikke szerint a községet következő kötelezettségek terhelik: 1) a tanítók és altanítók díjazása; 2) a segédekül működő jelöltek pótdíjai; 3) a tanodai épületek építési s tartozási költségei; 4) az iskolabútor, tanszerek, tankönyvek stb. beszerzése; 5) fűtés és világítás; 6) a tanítói lakok építési s fentartási költségei; 7) lakbér-egyenleg, ha a községnek nincs magának épülete; 8) aránylagos rész a nyugdíjakból; 9) a helybeli népiskolai bizottmány irodaköltségei.

A mondottak után beláthatni, hogy Holland, mely Europa népeit nem egy dologban előzte már meg, szintén az első volt Európában, ki az állam és egyház különválasztásának elvét még a népnevelés-terén is gyakorlatilag s következetesen keresztül vitte.

HALÁSZ IMRE.

LINCOLN ÁBRAHÁM.

Az Egyesült-Államok népe, mely egy négy éves polgárháború által eszközölte újjászületését, Lincoln Ábrahámot mindig a nagy köztársaság legnagyobb emberei közé fogja sorozni; s ha erkölcsi erő, szeplőtlen jellem, a szándék tisztasága és a cél szentsége mellett vasakarat és a választott eszközök fedhetlensége, ha továbbá a mocsoktalan kézzel aratott, semmi aljas bűnnel, szenvedélylyel, megtorlással meg nem fertőzött, és a szív alázatosságában fogadott siker és egy nagy nemzet egyhangú elismerése igényt adnak „n a g y” címre: úgy Lincoln a szó legmagasb és legnemesb értelmében n a g y e m b e r volt, s neve az új világ történelmében egy Washington, egy Franklin, egy Hamilton, egy Madison, egy Jefferson neve mellett fog ragyogni. Sőt Lincoln némileg még e nagy férfiaknál is feltünőbb alakot fog képezni Amerika évkönyveiben; mert ő volt az, ki az épületre a „koronát” felrakta, ki szerencsésen bevégezte azt a művet, melyhez a köztársaság alapítói fogni sem mertek; ő irtotta ki azt a társalmi kórt, mely az államélet legnemesb nedveit fölemésztette; ő mentette meg az alapjaiban megrendült köztársaságot a szétbomlástól a bomlasztó anyag elhárítása, t. i. a rabszolgaság megszüntetése által, melyért nemes élete egy fanatizált orgyilkos golyójának esett áldozatul.

A washingtoni congressus e felejthetlen férfiú számára emlékünnepet rendelt, mely folyó évi február 12-én a képviselőház formaszerű ülésében meg is tartatott. Stanton hadügyminiszter volt felszólítva, hogy emlékbeszédet tartson; a programm azonban meg lön váltóztatva, s az emlékbeszéd tartására B a n c r o f t úr, Amerika nagy történetirója, ki 1845—1849-ig az Egyesült-Álla-

mok teljhatalmú minisztere volt az angol udvarnál, szólíttatott fel, ki e tiszttel a legnagyobb készséggel el is vállalta.

Az ünnepély, mint mondták, a Capitolium képviselőházi tere-
mében ment végbe, formászerű ülésben, melyet Foster alelnök,
mint a senatus elnöke, nyitott meg. Jelen voltak: az Egyesült-Ál-
lamok elnöke az összes miniszteriummal együtt, Seward úr kivé-
telével, ki gyöngélkedő egészsége miatt maradt el, — az összes
senatus és képviselőház, a szövetségi főtörvényszék, valamennyi
országos főhatóság, a Washingtonban levő összes tábornoki és
tengernagyi kar, közöttök Grant és Butler tábornokok, Dahlgren
és Davis tengernagyok stb. Jelen volt az összes diplomatakar,
Montholon marquist és a mexikói köztársaság képviselőjét, Rome-
ro urat kivéve. A karzatokat válogatott nézőség foglalta el.

Pontban húsz percczel déli 12-óra után a tengerészeti ze-
nekar a „Miserere“-t játszotta el a „T r o u b a d o u r“-ból. Ezt a kép-
viselőház lelkészének, Bogaton úrnak könyörgése követé. Azután
Foster alelnök rövid megnyitó beszédet tartott, mire Bancroft úr
az alelnök felszólítására következőleg adá elő emlékbeszédét:

Amerika senátorai és képviselői!

Hogy az emberek ügyeit Isten vezérli, épen oly igaz, mint
bármely igazsága a természettudománynak. Az öröktől fogva lé-
tező nagy mozgató erőttől függ mind az érzékek, mind a gondolat
és cselekvés világa. Örök bölcsesség lépteti fel a nemzetek nagy
sorát, békétűrő folytonosságban szövéen tovább munkáját ivadé-
kokon át, sohasem állapotva meg, de nem is rögtönözve soha, át-
tekintetétbe keretelve valamennyi eseményeket, és mindig valósít-
va akarátját, szunnyadozzanak bár a halandók tespedésben, vagy
örjögve szegüljenek ellene. Királyok emelkednek és buknak,
nemzetek mennek és jönnek, köztársaságok felvirágoznak és el-
sorvadnak, dynastiák elenyésznek mint egy elmondott rege; de
véletlenül mi sem történik, bár úgy hiunné is az ember az okok
körüli tudatlanságában. Az idő cselekményeit az örökkévalóság
végzetei vezérlik, s ezek mondják ki rájuk az ítéletet. A mulé-
kony lét szeszélye meghajol a hajthatlan mindenhatóság előtt,
mely a századok összeségére teszi lábát, és se szándékait nem
változtatja meg, se pihenést nem ismer. Néha, mint egy hírnök
az éj sűrű homályában, rejtelmes útakra halad; de ha út az óra

egy nép vagy az emberiség számára, hogy a létnek valamely új alakját öltse magára, láthatlan kezek zárják fel a jövő kapuit; egy mindent leigázó befolyás készíti elő az emberek elméjét a közelgő forradalomra; azok, kik ellenszegülést terveznek, nem annyira emberi czélzatokkal, mint inkább a gondviselés akaratjával találják magukat összeütközésben; s minden szív, minden értelem, a nem akarók véleményeinek és befolyásainak legnagyobb része, csudaszzerűleg vonátnak és hajtátnak a változás előmozdítására, melyet az egyetemes természet iránti engedelmesség, nem pedig az ember önkénye előtti meghunyászkodás eszközöl.

Az idő teljében egy köztársaság támadott Amerika vadonában. Évek ezrei múltának el, mielőtt az időnek e gyermeke megszületheték. A mi jót a lefolyt századok rendszerei tartalmazának, az táplálékul szolgált; a múlt romjai intő példakul állának előtte. Természete legmélyebb mélyében gyökérző hitével megszabadítja a vallást a világi hatalom jármától, miszerint isten-imádása ne legyen egyéb, mint isten-imádás lélekben és igazságban. A bölcsesség, mely Indiából Görögországon át vette útját, gazdagodva azzal, a mivel Görögország azt saját bölcsesége tárlházából gyarapította, — Róma jogtudománya, — a középkor municipiumai, — a germán fajok képrviseleti rendszere, — Angolország tapasztalása, — a természet és a nemzetek törvénye, francia és hollandi magyarázóinak áldásterjesztő bölcsesége: mindezek lehető legjótékonyabb befolyást gyakorlának az új köztársaságra, mely a politikai bölcsesség aranyát ott gyűjté, a hol föltalálható, a fővenyből mosá ki, a köszikláról tördelé le, a romok közt bön-gészé össze. Az államférfiak és bölcsesek összes felfödözéseiből, az emberiség lefolyt életének összes tapasztalásaiból egy örökké maradandó politikai bölcsészetet állított össze, s megállapította őseleit a nemzetek erkölestánának. Európa bölcs emberei a legjobb kormányrendszert a monarchia, aristocratia és democratia vegyületében keresték; és Amerika e nevekből voná ki a társasági alakzat ételelemeit, s öszhangzatosan egyesíté azokat e köztársaságban, mely leginkább közelítette meg az emberek természetes egyenlőségének képét. A köztársaság a megállapított jogok öréül a törvényt állítá fel, a javítás mozgalmát a nép szellemére bízá, s erejét a kettőnek szerencsés egyeztetéséből meríté.

A köztársaságok ezelőtt csak kis kerületekből vagy egyes

városokból és ezek függeményeiből állottak. Amerika azt eszelekedte, a mi soha e földön még ezelőtt ismervé nem volt, vagy a mit a királyok és államférfiak lehetségesnek soha sem hittek, s közfarsaságát egy egész világrész szélében terjesztette ki. Amerika szerencsés jóslatú oltalma alatt a szabadság szőlővesszeje mely gyökeret vert, és elborította az országot csemetéivel, árnyékával fedte a hegyeket, ágai, mint nagyszerű czedrusok, tengerparttól tengerpartig terjedvén el. — — A szabadság ez egyetlen szülőténék híre elhatott a föld minden részére, s reményt öntött az emberi nembe.

Se az örökös monarchia, se az örökös aristocratia nem vala képes átültetni magát földünkbe; az egyetlen örökös állapot, mely ránk ragadt, a szolgaság vala. A természet őszinteséggel végzi munkáját, és mindig hűn követi saját törvényét. A méh mézet gyűjt, a kigyó mérget ereszt; a venyige meggyűjti nedvét, s hasonlót tesz a mák és az upas (neve egy amerikai mérges növénynek). Épen így érleli minden eszelekvény, minden gondolat saját magvát gyümölcsösé, mindenik saját fajtája szerint. Az egyes embernek, s még sokkal inkább egy nemzetnek egy helyes eszme életet, haladást, dicsőséget biztosít; egy hamis eszme pedig csak szerencsétlenséget, szégyent és halált jósol. Mintegy százhusz év előtt nyugati Jerseyben egy quaker ezt írta: „Ez a rabszolgakereskedés sötét felhő gyanánt lebeg az ország felett; következesei fájdalmasak lesznek a maradékokra nézve.“ Éjszakon a rabszolgaság terjedését természetes okok gátolták meg; a naptérítőkhez legközelebb eső tartományokban a rabszolgaság buján tenyészett, és helenőtt a keletkező államok életszervezetébe. Virginia középett állott a kettő közt: — talaja, égája és természetforrásai szabad munkát igényeltek; de a rabszolgamunka is haszonnal volt benne alkalmazható. Virginia nagy államférfiak hazája volt, kik eléggé előreláták a veszélyt, mely szülőföldjüket a dagadó árba fogná sodorni, miszerint a fűsvenység és dölyf önámításai ellen küzdjenek. Kilenczvennégy év előtt Virginia törvényhozása egy feliratban kimondá Nagy-Britannia királyának, mikép a „rabszolgákkal való kereskedés nagyon embertelen,“ hogy az „ellenkezik választóik biztosságával és boldogságával,“ hogy annak idővel „romboló befolyása“ lesz, és még „saját létüket is“ veszélybe fogja dönteni. És a király azt válaszolá nekik, hogy „a rabszolgák

bevitelének nem szabad akadályt vetni legmagasb kegyének elvesztése alatt.“ — „Farizeusi Britannia! — írta Franklin, Virginia nevében — mint kérkedel, ha egyetlenegy rabszolgát, ki véletlenül partjaidra száll, felszabadítsz, míg törvényeid megengedik az embervásárt, melynek következtében annyi százvezrek hűszol-tatnak rabszolgaságba, s mely utódaikat is e sorsnak vetik alá.“ — „Ha komolyan szemügyre vesszük e tárgyat — mondá Patrick Henry 1773-ban — nagyon sötét kilátás nyílik előttünk jövőre.“ Ugyanazon évben Mason György így irt a virginiai törvényhozás-nak: „A részrehajlatlan gondviselés törvényei még megtorolják majd utódaikon ez igazságtalanságot.“ Virginiában és a continen-talis congressusban Jefferson a rabszolgakereskedést tengeri rab-lásnak (piracy) bélyegezé, s ő volt az, ki a függetlenségi nyilat-kozatban Amerika sarkkővét tevő le ama szavakkal: „Minden em-ber egyenlőnek van teremtvé, és egyenlő elidegeníthetlen joga van a szabadsághoz.“ A continentalis terület ideiglenes kormányainak első szervezésekor, New-Jersey mulasztása nélkül, Jefferson 1784-ben ama területnek minden részét a szabadságnak szentelte vol-na. A nemzeti alkotmány alakításakor Virginia, Új-Anglia egyik részének ellenszegülésével szemközt, hasztalan küzdött a rabszol-gakereskedés rögtöni és örökös eltörléseért. S mikor Dane Nathan az 1787-ki törvényt, a rabszolgaságot tiltó zárdék nélkül hozta ja-vaslatba, főleg Virginia és Dél kedvező hajlamának volt tulajdo-nítható, hogy Jefferson záradéka helyre lőn állítva, és hogy az éj-szaknyugati terület — s ez volt akkor a nemzet egész birtokterü-lete — szabad emberek munkájának tartatott fenn.

Virginiában általában azt remélték, hogy a rabszolga-keres-kedés megszüntetése lassanként magának a rabszolgaságnak fő-konkénti megszüntetését is maga után fogja vonni; de e remény meghiúsulásra való kárhoztatva. Az emancipatio körüli kezdetle-ges rendszabályok pártolásában Jefferson nagyobb akadályokba ütközött, semhogy azokat képes lett volna legyőzni; és ő, haszta-lan küzdelmek után következő szavakra fakadt: „Remegek ha-zámért, ha meggondolom, hogy az isten igazságos, és hogy az ő igazsága nem alhatik örökre!“ — és e szavak a kétségbeesés sza-vai valának. Washington szívének óhajta az volt, hogy Virginia nyilvános határozat által törölje el a rabszolgaságot; és mikor az általános emancipatio kilátása mindinkább elhomályosult,

ő minden reményét teljesen elvesztvén, hogy az állam a tekintetben cselekvésre szánja el magát, tette azt, a mit tehetett, s végrendeletében megadta a szabadságot saját rabszolgáinak. Voltak jó és igaz emberek, kik már 1776 óta azon eszmével foglalkoztak, hogy a négert saját ősei honában telepítsék meg. Ámde az a vélemény merült fel, hogy a telepítés eszméje nevelni fogja az emancipatio nehézségeit, és csakugyan daczára a hatalmas pártolásnak, a telepítés, noha sok jót eszközölt Afrika számára, itthon mint gyógyszer sikeretlennek bizonyította magát. Madison, ki fiatalságában annyira gyűlölé a rabszolgaságot, miszerint azt óhajtá, hogy „minél kevesebb legyen rabszolga-munkára szorulva“; Madison, ki azt tartá, hogy hol rabszolgaság létezik, ott a köztársaság elmélete önámítássá fajul; — Madison, ki élete utolsó éveiben csak azért ellenzé Texas bekebelezését, mert attól tartott, hogy honfiai majd rabszolgákkal népesítik meg; Madison, ki azt mondá, hogy a rabszolgaság „a lehető legnagyobb baj, melyben a nemzet sülik“, hogy az „erkölcsi, politikai és gazdasági baj, — szomorú szenyfolt szabad hazánkon“, — gyászolva hanyatlott át az aggkorba ez örömtelen szavakkal: „Még eddig nincs kielégítő terv kigondolva, mely e szenyfolytot lemoshatná.“

A forradalom emberei letűntek. Egy új ivadék támadt, mely nem tűrheté, hogy az általuk annyira kedvelt intézmény embertelennek, oktalannak és igazságtalannak bélyegeztessék. Atyáik önszemrehányásai fölötti kínos elégtelenségökben és megvakítva ama gazdagság kápráztató fénye által, melyet nekik egy új törzsczikk (staple) művelése ígérni látszék, a fiak azt az elméletet gondolák ki, hogy a rabszolgaság, melyet megszüntetni vonakodtak, nem gonosz, de jónak forrása. Ők a telepítés barátai ellen fordulván, önhittén kérdezék: „Miért akarnátok a feketéket elszakasztani egy polgárosult keresztyén hazától, hol munkájok megmérhetlen nyereségnek nyit forrást, és hatalmat ad a világ vásár-piaczain uralkodni, — és miért küldenétek őket a tudatlanság, bálványimádás és lenyeség földjére, mely őseik hazája volt ugyan, de nem az ő hazájok már? A rabszolgaság áldás. Avagy nem jártak-e ők ősi hazájokban meztelen, alig haladva meg értelemben a vad állatokat, mitsem tudva a nap pályájáról, s csak a természet durva ösztöneit követve? És nem tanulták-e meg hazájokban ismerni az évszakok különbségeit? — nem tanultak-e szántani, nő

vényeket tiltetni és aratni, ökröket hajtani, lovakat idomítani, szűk körű nyelvöket az emberi nem leggazdagabb nyelvével, és botor bálványozásukat a legtisztább vallással föleserélni? A rabszolgaság ekkép jó levén magukra a feketékre nézve, jó az uraikra nézve is, mert vagyonosságot ad, és alkalmat egy emberfaj nevelésére. A fekete ember rabszolgasága már magában véve jó levén, ám, szolgálja a néger a fehért mindörökké.“

Ez új nyilatkozat után rendszeresen fejlődtek egymás után a követelések, még pedig logikai következetességgel. A régi nyilatkozvány szerint minden egyes állam magának tartotta volt fenn a jogot, rendes törvényhozás útján felszabadíthatni valamennyi rabszolgát; most azonban saját törvényhozásai nyirbálták meg a nép hatalmát a szolgaság kérdése fölött, és a kiváltságos osztály (t. i. a rabszolgatartók osztálya) nem késett törvényes és alkotmányos korlátokat erőszakolni a népre. Az emancipatio joga vagy megszorított vagy épen elvétetett. A rabszolga nyugalmát nem volt szabad megzavarni nevelés által. Egy lappangó s be nem vallott öntudat azt sugallá, hogy a szolgaság rendszere jogtalan, és a nyugtalan emlékezet nem volt egészen képes megfelelkezni arról, hogy a rabszolgaság ellenkezik a valódi amerikai tradícióval; nem maradt tehát egyéb hátra, mint fenmaradását bizonyos politikai szervezéssel biztosítani. Az a nemzedék, mely az alkotmányt készítette, a Jefferson által felállított szabálylyal gondoskodott arról, hogy a szabadságnak túlsúlya legyen a congressusban: az új iskola a senatusban szavazategyenlőséget óhajtott biztosítani a rabszolgaságnak, s oly szerves törvényre irányozván törekvését, mely a déli államokat együttvéve, veto-val ruházná fel a nemzeti törvényhozással szemközt; egyszersmind azt az elvet állítá fel, hogy minden külön államnak joga van az Egyesült-Államok törvényeit kénye és belátása szerint megváltoztatni vagy megsemmisíteni.

Az új elmélet ösztön gyanánt ragadt az ország külviszonyaihoz; Haytít, sőt még az amerikai telepítés által támadott Libériát is, lehetetlen volt elismerni, és a világnak értésére lőn adva, mikép a szabad munka megálapítása Cubában elegendő oknak fogna tekintetni arra, hogy a sziget Spanyolországtól elfoglaltassék. Mikor területek kapcsoltattak az Egyesült-Államokhoz, p. o. Louisiana, Florida, Texas, fél Mexiko, mindezen szerzeményekből

a rabszolgaságnak is részt kelle adni, és Dél egy darab időre elfogadá a vonalat, mely a szabad munka kétségbevonhatlan területét elválasztá attól, melyen a kényszerített munka uralkodott. Így folyt le néhány év, s ekkor az immár megerősödött és dölőfős új iskola nem csak követelte, de ki is vitte, hogy Jefferson szabályának Oragonra alkalmazásaért mintegy bocsánatot kéressék.

E szabály alkalmazása három kormány alatt félben vala szakasztva; de az igazság szilárdul haladt előre. Abban a hitben, hogy California emberei a szabadságot választották maguknak, Calhoun a távozó rabszolgaság halálharangját hallá megkondulni, s ő halálos ágyán elszakadást tanácsola. Washington, Madison és Jefferson a rabszolgaság megszűnése fölött kétségbe esve haltak meg; Calhoun ellenben halálakor a szabadság terjedése miatt vala kétségbeesve. Az ő rendszere ellenállhatlan erővel rohant természetes kifejlése felé. A Californiáért folyt halálos tusát rövid fegyverszünet követé; de a politikusok új iskolája, mely azt állítá, hogy a rabszolgaság nem átok, hanem áldás, csakhamar arra törekvék, hogy az elvesztett tért visszanyerje, s mintán Texast önrészére biztosítottak tudta, azt követelé, hogy a területeken a szabadság és rabszolgaság közt megállapított elválasztó vonal töröltessék el. Az ország, bizván a szabadság erejében, vállalkozó szellemében és terjeszkedő erélyében, nem szívesen bár, így válaszolt: „Ám legyen úgy; ne legyen többé harez testvérek közt, hadd versenyezzenek a szabadság és rabszolgaság egyenlő föltételek mellett és méltányos küzdőterén egymással a területekért egy részrehajlatlan kormány alatt.“ És ez vala az egyetlen elmélet, mely szerint a tusa kimenetelét az idő eldöntő ítéletére lehetett volna bízni.

Dél elrémülten riada vissza saját győzelmétől, mert tudá, hogy a méltányos verseny csak kudarczot jósolhat neki. Ámde hol keressen most már szövetségest, ki saját tévedéseitől megmentse? A mit most mondani fogok, nem mondom szenvedélylyel, de sajnálkozással. Mai gyülekezetünket, úgy szólva a sír felett, az örökkévalóság jelenlétében tartjuk, és itt az igazságot higgadtan és őszintén kell kimondanunk. Több mint kétezer év előtt mondott már, hogy az állam felforgatására irányzott kísérlet mindig a kormány valamely ágától nyer erőt és segélyt. Az Egyesült Államok főbírája (Taney úr) önként s minden szükség és alkalomszerűség nélkül rohant a rabszolgaság elméletének védelmére. És

az ő bíróságától csak az emberiség és történelem bíróságához van fölebbvitel. És ellenére az alkotmánynak, ellenére a nemzeti emlékezésnek, ellenére egy régibb határozatnak és a törvényes rendeletek egész hosszú sorának, az Egyesült-Államok főbírája akkép ítél: hogy a rabszolga tulajdon, épen úgy jogosítva van oltalomra, mint bármely más tulajdon, hogy az alkotmány azt minden területen, még a helybeli törvényhozás, vagy épen a congressus határozatai ellen is, vagyis a mint az elnök (Buchanan) himezetlenül kimondotta — „hogy Kansas csak úgy rabszolgaállam mint Dél-Carolina vagy Georgia, hogy a rabszolgaság az alkotmány erejénél fogva minden területen létezik.“ (Területek — Territories — alatt azon az Egyesült-Államok által szerzett kerületek és tartományok értetnek, melyek a törvényes kellékek hiánya miatt még nem alakultak államokká, s a congressusban még nincsnek képviselve, hanem a központi hatalom közvetlen hatósága alatt állanak.) A rabszolgaság ekkép ki levén vetkeztetve municipalis jelleméből, és a rabszolga tulajdon „s z e n t“-nek ítéltetvén, a törvényszékek tekintélye vétetett igénybe annak meghonosítása végett oly államokban is, melyekben a rabszolgaság el volt törölve; és az Egyesült-Államok egyik törvényszékénél akadt bíró, ki az áfrikai rabkereskedést törvényesnek nyilvánította, és voltak a rabszolgaságnak hatalmas szószólói, kik e kereskedés fölelevenítését sürgették.

E felett a főbíró (Taney) kijelenté körülményes véleményadásában azt, mit soha sem hallott a világ akár Rómában, akár Görögország bármely bírói vagy hatósági személyétől; — mi teljesen ismeretlen volt a (római) polgári, az egyházi, a hűbéri, a köz és az alkotmányos törvények, ismeretlen Jay, Rutledge, Ellsworth és Marshall előtt: kimondá t. i., hogy „l é t e z n e k r a b s z o l g a f a j o k.“ A gonoszság szellemének logikája igen mély. A bűn ítéletének tekintélye és oltalma alatt öt állam gyorsan követte egy hatodiknak már régebben adott példáját, és útát tört arra, hogy a szabad néger a rabszolgaság jármába erőszakoltassék; az elköltöző szabad néger rögtön rabszolgává lön, ha csak érintette is bizonyos hetedik állam földjét; és egy nyolczadik állam, mely terjedelménél s földje és ásványai gazdagságánál fogva kiszámíthatlan nagyságra van hivatva, szánt szándákkal behunyván szemét jövő jóléte előtt, törvényül mondá ki, a mint hogy Taney döntvénye

szerint kimondani joga is volt, — hogy minden szabad feketének, ki az állam határai közt kíván élni, el kell tagadnia mind maga mind maradékai részére a rabszolgaság tradícióját.

Csak egy lépés maradt még hátra. Jefferson és korának vezér-államférfiai erősen ragaszkodtak azon eszméhez, hogy az afrikai faj rabszolgaságba igázása úgy erkölcsi, mint társalmi és politikai tekintetben j o g t a l a n. Az új iskola éppen az ellenkező eszmére volt alapítva, és emberei legelőször is arra határozták el magokat, hogy megoszlast eszközöljenek a democrata-pártban, mire a szövetségi főtörvényszék nekik bőséges eszközöket nyújtja, s azután új kormányt alapítsanak, melynek sarkköve az erkölcsi-leg, társalmilag és politikailag j o g o s n a k vallott rabszolgaság legyen.

Mikor azután az elnökválasztás ideje közelgett, a hagyományos pártok egyike elmaradt a színpadról; a másik ingadozni kezdett, miszerint régi állását megtarthassa; és a jelölt, ki körülbelől leghívebben képviselé e párt legjobb véleményeit, hazafiúi buzgalmától készvte, hosszában szélteben bejárá az országot szavait hallatni az unio mellett, ennek ellenségeivel legalább szemtől szembe találkozni óhajtván, de nem remélve, hogy az unio általa meg legyen menthető. A vihar forgószéllé növekedett; ki fogja lecsillapíthatni dühét? Az ország legtapasztaltabb államférfiainak törekvései megghiúsultak. Azoktól, kik csak világi értelembe valának nagyok, nem vala semmi remény; jöhetett-e enyhület olyantól, kinek bölcsesége a kis gyermekek bölcseségéhez hasonlított?

Amerika választása egy férfiúra esett, ki — nyugotra az Alleghany-hegységtől — szegény emberek viskójában született, Kentucky állam Hardin nevű megyéjében; — s e férfiú Lincoln Ábrahám volt.

Anyja tudott ugyan olvasni, de írni nem; apja egyikhez sem értett; de szülői őt egy nagy abc-és könyvvvel iskolába küldék, s ő még gyermekségében megtanult olvasni is, írni is.

Nyolcz éves korában apjával az Ohio folyamón egy tutajon evezett le, mely a családot és ennek minden vagyonát Indiana partjaihoz vitte; s Lincoln, noha még gyermek vala, tehetségéhez képest segédkezet nyujta övének, a mint nagy ügygyel-bajjal utat törének maguknak a sűrű erdőségeken át Spencer megye

belsejébe. Ott serdült ő egy faviskóban, hol csak az ünnepélyes magány vala tanítója elmélkedése óráiban. Ázsia irodalmából csak a bibliát ismeré. Görögország, Róma és a középkor irodalmából nem ismert egyebet, mint Aesopus meséinek fordítását; az angolból csak John Bunyan „Pilgrims Progress“ („Az árándok haladása“) című munkáját. A Fox Györgyről és Peru Vilmosról (William Peru volt Pennsylvania alapítója és betelepítője) szóló hagyományok két századon át csak homályosan jutottak el hozzá ősitől, kik quakerek valának.

Egyébiránt nevelése egészen amerikai volt. A függetlenségi nyilatkozat előtt minden politikai bölcsesség foglalatja volt; Washington életét folytonosan tanulmányozta, s Jefferson és Madisonról is hallott valamit Henry Claytől, kit gyermeksege óta tisztelt. Egyébiránt ő egy nap úgy mint másnap az amerikai nép életét élte — ennek világánál járt, ennek elméjével okoskodott, ennek értelmi erejével gondolkozott, érezte szívében Amerika hatalmas szívének veréseit; s ekkép ő minden tekintetben gyermeke volt a természetnek, gyermeke Nyugatnak, gyermeke Amerikának.

Tizenkilenc éves korában becsvágya ösztöneitől késztve, kísérletet tön előre menni a világban, s elszegődött egy lapos dereglyén levezni a Mississipin tíz dollár havi fizetés mellett, s e lerándulást későbbben még egyszer ismétlé. Huszonegy éves korában, mikor családja Illinoisba költözött, apja marháit hajtá, s léczeket hasogata új lakhelyök kerítéséhez a vadonban. Huszonhárom éves korában kapitány volt az önkénteseknél a „feketesólyom“ („Black Hawk“, egy indián törzs neve) elleni háborúban. Tartott egy boltot; tanult egy keveset a földmérésből is; de angol irodalmi ismerettárát, Bunyan munkáján kívül, csak Shakespeare szindarabjaival gazdagítá. Huszonöt éves korában Illinois törvényhozásának tagjává választatott, s mint ilyen nyolcz évig szolgált. Huszonhét éves korában az ügyvédi karba vétetett fel. Az 1837. évben Springfieldben, az állam leggazdagabb vidékének gyönyörű középpontján telepedett le. 1847-ben tagja lóna nemzeti congressusnak, hol mintegy negyvenszer szavazott a Jefferson-féle szabály elve mellett. 1854-ben egész befolyását arra használta fel, hogy Illinoisból oly demócrata választassék az amerikai senatusba, ki minden kétségen túl igazságot fogna szolgáltatni Kansasnak. 1858-ban mint Douglas vetélytársa lépett a ha-

talmas prairie-állam (Illinoisban roppant terjedelmű és termékenységgű síkok vannak) népének élébe. „Az unio — úgymond — nem tűrheti el örökre, hogy félig rabszolga legyen, s félig szabad; az unio nem fog felbontatni, de a ház önmeg hasonlása meg fog szűnni“; — és most 1860-ban, mikor egész államok örülten sodortattak ki körpályájokból, és böles emberek nem tudtak hova fordulni jó tanácsért, e minden köztisztviselői tapasztalás nélküli férfui, a quakerek ezen utódja, Bunyan ezen tanítványa, a nagy Nyugat e gyermeke, Amerika elnökévé lön választva.

Ő számot vete a rá háruló kötelesség nehézségeivel, s elhatározá magában, hogy azt teljesíteni fogja.

Midőn Lincoln 1861-ben február 11-én elhagyá Springfieldet, mely huszonöt évig boldog hona volt, ünnepélyes búcsút vön barátainak és szomszédainak sokaságától, kiket nem vala többé látandó. „Nem tudom, mikor fogom önöket viszont láthatni. Kötelesség hárult rám, nagyobb, mint a milyen Washington óta bármely más emberre hárult. Ő (Washington) soha sem áratott volna sikert az isteni gondviselés segélye nélkül, melyben minden időben bízott. Ugyanazon mindenható lénybe vetem én is bizalmamat. Imádkozzanak önök, hogy megnyerhessem azon isteni segélyt, mely nélkül számomra nincsen siker, de melylyel a siker bizonyos.“ Indiana embereihez így szólt: „Én csak esetleges, ideig tartó eszköz vagyok; önök dolga talprakelni s megóvni a szabadságot és az uniot.“ Ohio fővárosában következőleg szólt: „Noha nincs nevem, de ok sincsen, miért kellene nevennek lenni, mégis oly nehéz feladat esett rám, a milyen e hon atyjára (Washington-ra) sem esett.“ New-York állam különféle helyein, különösen Albanyban, hol a törvényhozás a nagy vezér-állam egyesült pártolásával támogatá őt, a törvényhozó test előtt következőleg nyilatkozik: „Noha legkisebbnek tartom magamat mindazon férfiak közt, kik valaha az elnöki méltóságra emeltettek, de nehezebb feladatom van, mint a milyen feladata bármelyiknek is volt közülök. Én igaz szívet hozok magammal a munkához. Nekem az egész hon népére kell támaszkodnom, s ily segély mellett, bármi csekély vagyok is magam, okvetlenül sikerülni fog az állam hajóját bizton átvezetnem a viharon.“ New Jersey törvényhozó gyűlése előtt Treuton városában következőleg szólt: „Én oly tért fogok elfoglalni, melyet Éjszakra, Keletre, Nyugatra s Délre, szóval, az egész ország-

ra nézve jó indulattal, és bizonyosan távol minden roszakarattól az ország bármely része iránt, legigazságosabbnak fogok tartani. Én a békének hódolok, de a szükség úgy hozhatja magával, hogy keményen kell talpra állanom.“ — Philadelphiában a régi Independence Hall-ban ekkép szólt: „Politikailag nekem sohasem volt más érzületem, melynek más forrása lett volna, mint a függetlenségi nyilatkozat, kifejezett elvek, melyek nem csak ez ország népének, de az egész világnak minden időkre szabadságot adtak. Ha az országot csak ezen elv feláldozásával lehetne megmenteni, készebb volnék itt álló helyemben orgyilkos kéz által elveszni, mint ama nagy elvet feladni. Nem mondtam semmit, a miért élni és meghalni kész ne volnék.“

Lincoln, ki csak éjjeli útazás által került ki az orgyilkoltatást, beiktatása előtt kilencz nappal érkezett Washingtonba. A lelépő elnök (Buchanan) tanácsadójának többsége a congressus megnyitásakor még mindig oly emberekből állott, kik árulást forraltak; s ő (Buchanan) kijelentette, mikép, ha a szabadság eszméinek a rabszolgák közötti terjedése csak képzelt veszélyekkel fenyegetne is, az unio felbomlása elkerülhetlenné válnék. Lincoln és mások kétségbe vonák Taney véleményének helyességét, ki e megtámadást az idő „factiosus hajlamának“ tulajdonítja. Taney a democratá-párt többségének ama kedvencz-tanát, miszerint a rabszolgaság feletti intézkedés a helybeli törvényhozás hatalomköréhez tartozik, kárhóztatá, és „a tulajdon szentség ellen intézett megtámadásnak“ bélyegzé. Az követeli, hogy az államok törvényhozásai húzzák vissza — a mint Taney nevezé — „alkotmányellenes és kártékony határozataikat“, mert „különbben nem lesz emberi hatalom, mely az uniót megmentse.“ Sőt ha e különben jelentéktelen határozatok vissza nem húzatnak, „a megsértett államok jogosan ellenszegülhetnek, habár forradalmi úton is, az unio kormányának.“ Ő azt tartá, hogy egy államnak sem szabad ugyan kénye és tetszése szerint elszakadnia; hogy az unio örök időkre volt ugyan tervezve, és hogy a congressusnak szabad ugyan az unio fentartását megkísérlenie, de csak „kiengesztelés“ által; hogy a fegyver nem az unio erőszakos fentartása végett van a congressus kezébe adva; hogy „az utolsó kétségbe eső

mentőszer egy kétségtelen nép számára“ az volna, hogy „egy magyarázó záradék adatnék az alkotmányhoz, mely által, az Egyesült-Államok föltörvényszékének végzése elismertetnék.“ Taney az amerikai uniót „államok szövetségének“ nevezé és köteletségének hívé az általa ajánlott záradék mellett szót emelni, „mielőtt valamely állam elszakadna az uniótól.“ A tábornagy-helyettes (Scott) véleménye, némi hazafias intések mellett, „megengedé az elszakadás jogát“, az unio négy felé szakadását „kisebb szerencsétlenségnek“ nyilvánítá „a töredékek kard élével való újabb egyesítésénél“, és „iszonyodott egy elszakadt állam megtámadásának még gondolatjától is.“ A kabinetben történt változások után az elnök (Buchanan) tudatá a congressussal, hogy „a dolgok még rosszabbul állanak“, hogy „Dél komoly sérelmeket szenved“, melyeket „békés úton“ kellene orvosolni. Egy nappal ezen elnöki üzenet után lövések történtek Moultrie erődből az unio lobo-gójára, és e meggyalázás nem csak megboszulva nem lőn, de még csak figyelmet sem ébreszte. Senatorok, kik a congressusban ülének, táviratilag fölszólíták választóikat, foglalnák el a nemzeti erődöket, s e senatorok még csak el sem fogattak. Az ország pénzügyei iszonyú zavarban valának. Kis hadserege nem vala kéznél, egy részét Texasban, minden készletével együtt, saját parancsnoka az elpártolt lázadók kezébe szolgáltatta. Egyik állam a másik után az államgyűléseken az unióból való kilépésre szavazott. Virginia kérelmére egy úgynevezett béke-congressus gyűlt össze tanácskoznia az unióban maradás föltételei fölött. A congressus mindkét házengesztelő módokat igyekezett találni; a területeknek (territories) oly szervezet adatott, mely se Dél követeléseivel, se a szövetségi föltörvényszék bármely végzésével ne legyen összeütközésben; és mindezek daczára az elszakadó államok Montgomeryben ideiglenes kormányt alakítanak, s megátalkodott szándékaikat oly sikerrel követék, miszerint a tábornagy-helyettes attól kezdte tartani, hogy Washington városa egyszerre csak idegen országban fogja magát találni, s egyéb tanácsok közt, melyeket Lincoln figyelmébe ajánla, azt javasla nekie: hagyná az elszakadt államokat „békében távozni.“ Úgy látszik, mintha a nagy köztársas-

ság saját jelképét találta volna fel a nagy kötömegek, földön heverő és még soha helyeikre nem emelt oszlopok közt levő nagyszerrű, de még elkészületlen Capitolban, mely ott áll, látszólag mint emléke magas de áltató törekvéseknek, mint halomra hullott romja a kezdődő nagyságnak, szomorúbb az egyiptomi Thebe vagy Athén bármely romjánál.

Martius 4 ke érkezett. Az új elnök, midőn a hivatalos eskü letétele alkalmával a néphez szólt, ösztönszerű ildommal félre tőn minden kérdést, melyre nézve az országban meghasonlás volt, és általános támogatásra érdemesíté magát, midőn kizárólag az egy unio eszméjén foglalt tért. Kijelenté, hogy az unio fennáll, csorbitatlanul és örök időkre; s kijelenté, mikép eltökélt szándéka teljesíteni azon egyszerű kötelességet, „miszerint gondja legyen arra, hogy a törvények valamennyi államokban híven végrehaj tassanak.“ Hét nappal később a confoederált államok gyűlése egyhangúlag külön alkotmányt szavazott meg, és ünnepélyesen ki lőn hirdetve, mikép az új kormány azon eszmére van alapítva, mely a rabszolgaságot a négerfaj természetes és szabályszerű álla potjának vallja. A kérdés most az volt: vajjon hivatása-e valóban a nagy köztársaságnak az emberiség történelmében megtartani ama helyet, melyre a gondviselés állítá, avagy talán a négerek rabszolgaságára alapított pártütés elvei fognak az összes polgáro sult világban elismerést nyerni? Lincoln az elégületlenekhez így szóla: „Ti nem eszközölhettek összejöttközést, hanemha magatok vagytok a megtámadók.“ A confoederált kormány, hogy a déli nép szenvedélyeit felbujtogassa, maga lett a megtámadó; és april 12 kének reggelén megkezdődék Sumter erőd ágyúztatása, mely nek következtében az erődöt ki kelle üríteni.

Dicsőségére válik a néhai elnöknek, hogy teljes hite volt az unio állandóságában. Előre is támogatva Douglas által, ki úgy szólva millió ember szavával szólt, az elnök rögtön összehívá a congressust, és felhívá a népet, foglalná vissza azon erődöket és tulajdont, melyek erőszakkal vétettek el az uniótól. Éjszak férfiai iskolákban nyerték nevelésöket; szorgalom és mértékletesség jellemzé őket; sokan közülök el valának kényeztetve, de értelmök gazdag volt eszmékben és a vállalkozási tervek körüli leleményességben; a művészeteket előszeretettel művelék; buzgóan törekvének gazdagság után, de nem annyira magának a gazdagságnak fitogtatá-

sa, mint inkább a haza kincsforrásainak kifejlesztése végett; boldogságot csak csendes házi életben keresének, s a békét annyira szerették, hogy nemzedékeken át harcziatlanoknak tartatának. Ők most, mikor az inségben levő hon szavára csillapíthatlan hazafiúi lelkesedéssel kelének talpra, — s nem zsoldosokul, hanem mint legjobb s legtisztább vére a honnak, istenfélő ősök fiai, a kötelesség tiszta felismerésével, el nem ködösült hittel és ama szilárd eltökéléssel, hogy győzniök kell, sereglének össze az elnök körül hazájok megbántott szép lobogójának védelmére. A hittudományok tanodái kiküldék ifjaikat, kiknek ajkait már a szónoklat ihlete érintette volt, kiknek szíveit lelkes elszántság hevíté a közvitézek soraiban szolgálni, s csak a hadviselet tudományának el-sajátítása által törni maguknak utat a parancsnokságra. Iskolai suhancok és a legelőbbkelő és legszorgalmasabb tanulók, a legnagyobb kedélyű, legszeretetre méltóbb jellemű és legragyogóbb lángelméjű ifjak tanosztályaikból a táborba sietének. Favágók, kik az ős erdőkből érkezének, — kézművesek, kik műhelyeikben a politikai jogok gyakorlásában nevekedvén, egyaránt osztozának a köztársaság életében és reményeiben, egyaránt érzék felelősségöket őseik, maradékaik és az összes emberi nem irányában, sikra állának oly elhatározással, hogy a nemzet méltósága és fenhatósága, mint egyik alkatrésze e köztársaságnak, csorbát ne szenvedjen. Földművesek és földművesek fiai oda hagyák félig felszántott, félig bevetett földjeiket, s puskát ragadván a háború rázkódásai közt, félelem nélkül szeme közé tanulának nézni a vésznek és a közelgő halálnak, míg szíveik még mindig a mezei élet kellemeihez és a házi boldogság gyöngéd kötelékeihez vonatának vissza. A nemzet szívében élő egyetemes szeretet igazsága és hite egy általános kifejezésben tört ki. A hatalmas szelek minden oldalról magasb- és magasbra lobogtaták a szent, az elolthatatlan tűz lángjait.

Egy darabig azt lehetne hinni, hogy a háború saját hazai ügyeinkre fog szorítkozni; de csakhamar világos lőn, mikép az az összes emberi nem végzeteire terjed ki, s hogy annak okai és elvei fenékgig megrázkódtaták Europa politikai viszonyait, s Lissabontól Pekingig mély szakadást okozának a világ kormányai közt.

Volt egy ország, mely kittünő mértékben kivívta volt magának az ipar szabadságát és a személy és tulajdon biztosságát. Középosztálya nagyságra emelkedett. Ezen osztályból támadtak a

legnemesb költők és bölcsészek, kiknek igéi teremték a nép értelmi erejét; — ebből támadtak ügyes hajósok, kik megtalálák a nagy tengerek ösvényeit; nagy természettudósok, kiknek fölfedezései az ipart gazdagságára vezették, — míg végre e nép a világ bármely nemzetével is vetélkedheték irodalomban; iparban és kereskedésben pedig a világ minden nemzeteit meghaladá! Ámde ezen ország kormánya a földbirtok, nem pedig az emberek kormánya volt; minden fűszál képviselve volt benne, de a népből csak egy igen csekély kevesebbség. A lübbéri formákból való átmenet korszakában a társasági szervezet főnökei lerázák magukról a katonai szolgálat kötelességét, mely kiváltságaik föltétle vala, és az egész terhet az iparos osztályokra hárítván, a földbirtokot kizárólag maguknak tarták fenn. Roppant jószágok, melyek mint vallási vagy jótékony alapítványok szerzetes zárdák által kezeltettek, lefoglaltatván, udvaroncok és kegyenczek gazdagságának nevelésére fordítottak; és a köztelkek, melyeken a szegény embernek legeltetési joga volt, törvényes szín alatt elvételének, és a földbirtokosok közt elosztatván, ezek uradalmaihoz csatoltatának. A törvény egy lakost sem tiltott ugyan el földbirtok vételtől; de az átruházás oly költségbe került, mely valóságos tilalommal egyértelmű volt; s ekkép szabály lőn az országban, hogy a szántóvas ne legyen tulajdonosa kezében. Az egyház egy ellenmondásra volt alapítva, mert a feltétlen igazság megtestesülésének tartotta magát, pedig nem volt egyéb, mint a törvénykönyv teremtménye.

Haladtában az idő nevelte az iszonyú ellentétet a gazdagság és szegénység között. A dolgozó osztályok, meg lévén fosztva minden részvétől az állam kormányzásában, a legsúlyosb munka után is csak alig tárthaták fenn magukat, s a közjótékonyosság vagy a halál vala egyetlen reményök agg korukban. Kapzsi becsvágy katonai állomásokkal özönlötte el a világot; ez ólálkodott éjszakeleti határainkon, a Bermudáknál, a nyugotindiai szigetekken; ez őrizte a Csendes-tenger, a déli és a keletindiai tengerek kapuit; ez száguldozott éjszaknyugoti határaink körül Vancouverben, s tartotta az egész legújabb szárazföldet (Ausztraliát), foglalta el a régi Közép- és a Vörös-tenger bejárásait, és szállott meg minden erődöt Madrastól Chináig. Ezen aristocrata rémülettel szemlélé egy köztársaság növekedését, hol milliónyi szabadtelkek léteznek, és a vallás nem vala az állam rabszolgája; és most ezen aristo-

erátia nem fájthatá el örömét a köztársaság veszélyei fölött. Nem birt csak egy szavával is a rokonszenvnek ama jámbor szívvű férfit iránt, ki egy szegény embernek volt fia, és kit Amerika főnökévé választott. Gúnyolá e férfiú nagy kezeit, hosszú lábait, és idomtalan termetét; és a britt külügyek államtitkára sietett megizenni egész Europa palotáinak, hogy a nagy köztársaság immár vonaglik, hogy az többé nem létezik, hogy egy siremlék minden, a mivel a nemzetek törvénye a „néhai uniónak“ tartozik. De meg van írva: „Ám, a halottak temessék el halottaikat“, de a halottak nem képesek eltemetni az élőket. Temessék el hát a halottak halottaikat; szüntesse meg egy reform bill az elkopott osztályzati kormányt, s igyekezzék új életet önteni a britt alkotmányba az által, hogy jogszerű politikai hatalmat ruház a népre.

Ámde noha Amerika életerejé megtörhetlen, a britt kormány lélekszakadva sietett azt cselekedni, a mit soha azelőtt keresztyén hatalom nem cselekedett, még pedig egyenes ellenkezésben azon magyarázattal, melyet ő maga adott a közjognak akkor, midőn függetlenségünkért küzdénk. Ámbár a pártütő államoknak egyetlen egy nyílt kikötőben nem vala csak egy hajójok is, a britt kormány még a tengeren is egy hadviselő fél minden jogaival felruházta őket, és cselekedte ezt akkor, mikor a pártütés nem csak az egész világ legszelidebb és legjótékonyabb kormánya ellen volt minden igazolható oknak még csak árnyéka nélkül is irányozva, de irányozva volt maga az emberi természet ellen egy emberfajnak örökös leigazása végett. És ezen elismerésnek az a hatása lön, hogy oly cselekmények, melyek magukban véve nem valának egyebek tengeri rablásnál, oltalmat és menedéket találának az angol törvényszékeknél. N.-Britannia valamennyi tőkepénzesei, mühelyei, fegyvertárai, magános fegyver- és hajógyárai szövetségben valának a pártütőkkel, és valamennyi britt kikötő széles e világon biztos révé lön azon britt hajóknak, melyek britt legénységgel ellátva, britt ágyukkal felszerelve, békés kereskedésünket pusztíták; pusztíták még azon hajóinkat is, melyek britt kikötőből jövének, britt terményekkel rakottan, sőt még azokat is, melyek ajándék-gabnát szállítanak Anglia szegényeinek számára. Nagy-Britannia első minisztere az alsóházban helyeslő felkiáltások közt még a gondolatot is nevetségessé tévé, hogy Anglia törvényei a

mi kérelmünkre akkép módosíttassanak, hogy a semlegesség valóság legyen; és most már igazságosaknak elismert felszólalásainkra a britt külügyi államtitkár azt válaszolá, hogy Nagy-Britannia nem változtathatja meg törvényeit vég nélkül.

Amerika népe akkor barátságos viszonyokat óhajtott Angliával, a mit mindig óhajtott, a mit óhajt most is, és a mit akár Angliában, akár Amerikában senki sem óhajthat forróbban mint magam. E hon mindig jó viszonyokra vágyott Angliával. E vágy Amerika összes történelmében csak háromszor volt őszintén viszonozva: Cromwell és Hampden napjaiban; azután az idősb Pitt (Earl of Chatham) első minisztersége alatt; és utólszor Shelburne minisztersége idejében. Nem mintha Nagy-Britannia népe közt nem léteztek volna mindig igaz emberek — olyanok, mint p. o. Halifax II. Jakab idejében; vagy olyanok, mint egy Granville, egy Argyll, egy Houghton saját napjainkban; és mi nem lehetünk közönyösök oly ország iránt, mely egy Cobdent, egy Brightot szült; de a béke legbiztosb borgonya Anglia munkás-osztálya vala, mely legtöbbet szenvedett polgárháborúnk miatt, de azalatt is, míg fájdalommal szegte meg kenyerét, nem szűnt meg minket kitartásra buzdítani.

A pártütők, mint hadviselő fél elismertetése Franciaországgal egyetértőleg történt, — az Amerikában annyira szeretett Franciaországgal ama jótétemenyeknél fogva, melyeket az amerikai népre halmozott, s melyeknél nagyobbakat nemzet nemzetre nem halmozhat; — Franciaországgal, mely műveltségének valódiságát és fiának vitézségét és nemes indulatait tekintve a legelső helyet foglalja el Europa százazföldén; — Franciaországgal, mely saját szerű útján századok óta haladott előre az értelmi és politikai szabadság felé. Ama politika, mely Amerikának európai hatalmak általi jövő gyarmatosítása ellen tiltakozik, s mely „Monroetan“ név alatt ismeretes, Franciaországban keletkezett, s ha valakinek, úgy Turgotnak nevét kellene viselnie. E politika el volt fogadva XVI. Lajos által, kinek kabinetjében Vergannes volt a legfontosabb tag. Ez kiválólag Franciaország politikája, melyhez mulékony eltérésekkel, mind a Bourbonok, mind I. Napoleon, mind az Orleans ház mindig ragaszkodának.

A néhai elnököt folyvást olyas hírekkel kinozák, miszerint III. Napoleon császár a pártütésben levő államokat forma szerint

független hatalomnak óhajtotta elismerni, és hogy ebben őt vagy Anglia vonakodása, vagy Franciaország szabadsági hagyományai, vagy saját jobb ítélete és világosabb belátása gátolák. Ámde a velünk határos mexikói köztársaság, mint a mienk is, véres tusát küzdött egy lázadás ellen, még pedig hasonló okoknál fogva. Az angol monarchia ránk kötötte a rabszolgaságot, mely függetlenségünk megalapításakor sem enyészett el. Épen úgy maradt fenn Mexikóban is a nyugotindiai egyházi zsinat által V. Károly és II. Fülöp alatt megállapított spanyol clericalis politika. Az 50 éves polgárháború, mely az országot elsorvasztá, a spanyol monarchia bigót rendezésének hagyatéka volt, épen a mint nálunk az örökül reánk hagyott rabszolgaság tartotta ébren a viszályt, mely végre a polgárháborúban érte el tetőpontját. Valamint nálunk nem lehetne béke, míg a rabszolgaságnak véget nem vetettünk, úgy Mexikóban nem lehetne jólét, míg a türelmetlenség letipró zsarnokságának vége nem szakadt. Az Egyesült-Államok rabszolgaság melletti pártja ügynököket küldte segélyért Európába; s épen úgy tön a régi spanyol indiai zsinat által szervezett egyházi párt is Mexikóban. De az eredmény különböző vala. Épen mikor a köztársasági pártnak sikerült a lázadást elnyomni, és a legjobb kormányt, melyet Mexiko valaha ismert, megalapítani, épen mikor kilátás nyílt, hogy a nemzet valahára békét, rendet és jólétet fog élvezhetni, hírül vevők, legmélyebb inségünk pillanatában, hogy a francia császár Éjszak-Amerikában az imperialismusnak támaszt akarván szerezni, a mexikói köztársaságot másodszülöttségi monarchiává szándékozik alakítani. Amerika panaszkodhaték ugyan, de akkor nem vala képes a dologba avatkozni, s ennek elhalasztását igazolák a körülmények. Világosan látható vala, hogy Mexiko roppant földgazdagsága mellett sem versenyezhet se gabbaneműekben saját éjszak-nyugati vidékeinkkel, se tropikus termékekben Cuba szigetével; e fölött egy a mexikói nép által ellenzett dynastia alatt nem édesgethette az országba a tőkét, nem teremthetett közmunkákat, nem aknázhatta ki a bányákat, nem kaphatott pénzt kölcsön; úgy hogy Mexiko imperialis rendszere, mely csakhamar kénytelen lön a bőlesebb köztársasági politika felsőbbségét elismerni, mit e politika elsajátítása által bizonyított be, nem bizonyult egyébnek, mint lecsapoló ároknak, mely a francia kinestart meríté ki.

E közben egész hosszú sora a legfontosabb kérdéseknek merül fel a gondolkozók előtt. A köztársasági rendszernek sikerült mind a közrend, mind a szabadság valamennyi elemeit bevinni az alkotmányba; de a köztársasági kormány folytonossága a választások folytonosságától látszott függeni. Most tehát azt szükség megfontolni, mikép lehessen e folytonosságot az idegen foglalás ellen biztosítani. I. Károly utódja (II. Károly) Angliában uralkodását atyja halálától kezdve számította; a Bourbonok, midőn hosszas forradalmak után visszatértek Franciaországba, azt követelék, hogy az a Lajos, ki ekkor királylányá lön, e néven a tizennyolczadik volt. A francziák mostani császára nem elégedvén meg a népválasztástól származó czímmel, III. Napoleonnak nevezi magát. Avagy egy köztársaságnak kevesb joga van-e a folytonossághoz, midőn berohanó hadseregek gátolják meg a független szabazást? Minő erőt tulajdoníthat a közbeeső törvényhozásnak? Minő érvényt azon kölesönöknek, melyek saját létének fölforgatására vétettek fel? E fontos kérdések Mexiko támadása által merültek fel megoldás végett. Egy szabad és valóban szervezett állam épen oly halhatlan mint annak népe; a mexikói köztársaságnak szükségkép újra föl kell támadnia.

A római pápát a mexikói ügyek állása arra határozá, hogy saját bajainkba avatkozzék, elannyira, hogy valamennyi világi uralkodók közt ő volt az egyetlen, ki a conföderált államok főnökét elnöknek, párthíveit pedig nemzetnek ismerte el, és a r. kath. egyház két nagy főpapjának az Egyesült-Államokban akkor tanácsoló a békét, mikor a béke egyértelmű vala a pártütés diadalával. Azonban az események a gondviselés végzései szerint fejlődnek. Azon áldás, melyet a pápa Rómában a mexikói császár fejére mondott, nem volt képes a XVI. század egyházi politikáját a XIX. században föleleveníteni; és az eredmény csak újabb bizonyítéka volt annak, hogy a közjólét lehetetlen oly államban, melyben vallási szabadság nincsen.

Az amerikaiak, midőn azon öntudatra ébredének, hogy az általuk folytatott harc a föld valamennyi népei szabadságáért vívatott, hogy az magának a szabadságnak hareza volt, hálát adának, hogy isten oly szigorú próbára tette őszinteségöket, és hajthatlan akarattal edzék magokat a kötelességök teljesítésére. Az elnököt a nép önfeláldozó példájának nagysága vezeté; és a mi-

ként a gyermeket sütét éjjel egy darabos úton apja keze vezeti és támogatja, úgy az elnök a nép kezét megragadva, nyugodtan haladott át a homályon. Míg Európa államférfiai az amerikaiak hiú és reménytelen erőlködését gúnyolák, e nép oly csudaszerű erélyt fejtett ki, a minőt a történelem még soha sem látott. Az Egyesült-Államok tengerhada, melyben a tengerek önkéntes harczosai örömet vállaltak szolgálatot, nyolcz hónap alatt megketőztetvé súlyerejét (tonmage), és Cap Hatterastól a Rio Grandeig sikeres ostromzár alá fogá a partvidéket; a háború folytában a tengerhad ötszörte növekedett súlyerőben és legénységben, míg az ország leleményes elméje hatályosabb ágyukat gondolt ki, s új formákat fából és vasból hajóépítészetben. Mintegy két millió ember állott hadi szolgálatba különböző időre, és múlt évi martiusban egy milliónál több volt szolgálatban, más szóval: minden két testileg alkalmas egyén közül egy vett valami részt a háborúban, s volt idő, mikor minden negyedik testileg alkalmas egyén csataterén állott. Egyetlenegy hónap alatt százhatvanötezer ember lön besorozva. Egy alkalommal Ohio négy hét alatt negyvenkét gyalog ezredet szervezett és küldött táborba; összesen majdnem harmincezhet ezer embert. És Ohio csak úgy volt vele mint más államok akár Keleten akár Nyugoton. A jó lovakkal ellátott lovaság 84-ezer emberből állott: elejétől végig két harmad millió ló vásároltatott össze. A katonai mozgalmakban tudomány segíté a hazafiságot; elannyira, hogy — sok példából csak egyet említve, — egy 23-ezer emberből álló hadsereg tüzéségével, szekereivel, podgyászával és marháival együtt, a vasúton hét nap alatt szállítottatott a Potomactól a Tennessee partjához 1200 (amerikai) mérföldnyi távolságra. A hosszú menetekben a hadi építészet remekei hidalák át a folyókat, és valahányszor a hadsereg megállapodott, bőséges élelemszereket talált azon örökké változó helyeken, melyek hadmunkálatainak alappontjai gyanánt szolgálnak. Az a silány gondolat, hogy az élet a legnagyobb áldás, soha sem merült fel. A vér hatszázhuszonöt ütközetben és csatározásban víz gyanánt folyt; elöntötte a pázsitos rónákat, ott véresre festette a sziklákat; ott piroslott az ős erdők eserjén; és a hadseregek magasztos bátorsággal nyomultak előre egyik viadalról a másikra, tudván, hogy istenért és szabadságért harcznak. Az orvosi kar végtelenül megszaporodott kötelességeit pontosan és gyorsan tel-

jesítette. Ha egy ütközet híre érkezett, városaink legjobb sebészei siettek a legnagyobb tapasztalás és ügyesség segélyét följánlani. A legszelidebb és legműveltebb hölgyek odahagyván családi köreiket, fényűzésöket, kényelmöket, kórodákat szolgáló sátrakat ütöttek fel a hadseregek közelében, és ápolói lőnek a betegeknek és haldoklóknak. Azon vallási oktatókon kívül, melyekkel a közönség oly bőven ellátá a hadsereget, a vallási községek legügyesebb lekipásztoraikat küldék a táborba harczoló véreik segélyére. A keresztyén bizottság, mely e czélra hatodfélmillió dollárt költött, négyezer lelkészt, kik a legjobbak közül választattak ki, küldött a táborba, hogy fertőzetlenül óvják meg a harczosok vallási jellemét, ruházattal, élelmi szerekkel és orvossággal ajándékozzák meg a katonákat. A magános felebaráti szeretet szervezete hallatlan mérveket vett föl. Az egészségügyi bizottság, mely hétezer társulatot foglalt magában, egy fizetetlen igazgatóság vezetése alatt tizenötmillió dollárra menő önkéntes adakozásokat osztott ki részint élelmi szerekben, részint készpénzben, — s ebből készpénzben másfélmilliót csak magából Californiából — és a háború színhelyét Paducahtól Port Royalig, és Belle Plaintól Virginiában Brownsvilleig Texasban házakkal és lakhelyekkel hintette be.

A hon szövetségesei valának: a Mississippi folyama, mely nem hagyá magát ketté osztatni, — és a bércsör, mely Nyugat-Virginián, Kentuckyn és Tennesseén keresztül, az alabamai hegyekig a szabadság erődje vala. De az ország még egy magasb hatalomnál, az örök igazságnál keresett oltalmat. A régi Görögországban, hol a rabszolgaság általános szokás vala, törvényül szolgált, hogy, ha a gyermek megverné szülőjét, a rabszolga védje a szülőt, és e tett által nyerje vissza szabadságát. Hasztalan ellenszegülés után Lincoln, ki a kérdés megoldását fokozatos emancipatio, gyarmatosítás és kármentesítés által kísérelte volt meg, elvégre is átlátá, mikép vagy el kell a rabszolgaságot törölni, vagy a köztársaság fog meghalni, és 1863. január 1-jén a szabadságot írta fel a hadseregek zászlóira. Mikor e proclamatio Európába érkezett, ama proclamatio, mely hárommillio rabszolgának töré szét bilincseit, Russell lord, földije Miltonnak és Wilberforce-nak, sietett az emberi nem nevében kijelenteni: mikép „ezen emancipatio igen különös jellemű“, „nagyon kétes jellemű

hadi rendszabály“, nem egyéb mint „bosszú a rabszolgatulajdonos ellen“, „oly rendszabály, mely csak állítja, hogy fölszabadítja a rabszolgákat ott, hol az Egyesült-Államok hatóságainak nincs módjuk az emancipatiót valósággá tenni.“ Már pedig nem létezett a hazának oly része, melyre Lincoln proclamatiója kiterjedt, hol az Egyesült-Államok ne tehettek és tényleg ne tették volna az emancipatiót valósággá. Azok, kik Lincoln elnökkel leggyakrabban találkoznak, azelőtt soha sem hallották őt keserűséggel szólni bármely emberi lényről; de ő nem titkolá, hogy Russel lord méltatlansága igen fájdalmasan hatott rá. Egy más szörszálhasogatónak Lincoln következőt írt: „Az emancipatio politikája és a színes katonaság alkalmazása a legsúlyosb csapás, melyet eddig a párttűzésre mérnünk sikerült.“ Az ügy nagy nemzeti ügy vala, és nem kell ócsárolni senkit, kinek becsületes része volt benne. Remélem, hogy a béke nem sokára jöni fog, és hogy maradandó lesz; és akkor majd lesz néhány fekete ember, kik meg fognak emlékezni arról, hogy ők is segítették az emberi nemet e nagy czél kivívásában.

A proclamatio elérte czélját, mert a háború folytában seregeink a párttűző államokat mind megszállották. S most lépett fel az az új hatalom is, mely a világ nemzetei közt az érzelem és gondolat egykorú szétáradásából támad. A föld millióinak sejtelmes rokonszenve önként ügyünkhöz csatlakozék. Europa legjelesebb írói felkelték a gondolkozókban a lélekismeretet, és az ó világ értelmiségének erkölcs érzete a tanulatlan nyugati államférfiú mellett nyilatkozik; Oroszország, melynek császára épen akkor egyikét valósította a legnagyobb cselekvényeknek az által hogy húszmillio embert szolgákból szabad telkesekké emelt, s ez által az orosz nép emelkedését és műveltségi fejlődését biztosította, tántoríthatlan barátunk marad. A polgárosodás legrégibb honában, melyben első példája merült fel a nép teljes egyenlőségének egy császári kormány alatt, Kung herezeg, a külügyminiszter, megemlékezik Confucius mondatáról, mely szerint „nem szabad másoknak azt tennünk, a mit nem akarunk, hogy mások nekünk tegyenek“, és a chinai császár kizárá kikötőiből a párttűzés hadi hajóit és kalózeit.

A háború tovább folyt, és a föld minden népe feszült figyelemmel szemlélé azt. A háború gondjai súlyosan nehezülének

Lincoln elnökre, kinek arczára mély barázdákat vésett a gond és a szomorúság. Roszakarattól és boszúvágytól egyaránt ment kebelével, a győzelem következtében annál inkább sovárgott béke után; és még ellenségei sem kételkedének soha adott szavában, s nem csüggedének el kegyelemre hajló tágkeblű indulata felett. Vágyott a kegyelem szavát kimondani mindenkire, de csak akkor, a mikor a néger szabadsága biztosítva lesz. A nagy ütközetek, Mill Spring alatt, mely Nashvillet juttatá kezünkbe, Donelson erődnél, Malvern Hill, Antietam, Gettysburg, Wilderness (Virginiában), Winchester és Nashville mellett, New-Orleans, Vicksburg, Mobile és Fisher erőd elfoglalása, az előnyomulás Atlantából, s Savannah és Charleston bevétele — mindezek előre láttaták a háború kimenetelét. Missouri, e földrész szive, mely önmaga eszükülé újjászületését, — Maryland, melynek füleiben sohasem kondultak meg az éjféli harangok oly kedvesen, mint mikor égen és földnek hirdeték, hogy ez állam ezentúl a szabad államok közt foglalja el helyét, — Tennessee, mely láng és vér, fájdalom és a halál árnyékai közt igyekezett saját szabadulását kivívni, és mint a sas saját fiainak hűsége által nyerni vissza ifjúságát — bebizonyíták, hogy a győzelem meg volt érdemelve, és megérte mindazon áldozatokat, melyekbe került. Mikor a kegyelem szavai, melyeket Lincoln Virginia vizein (Monroe erőd alatt a Hampton öbölben) mondott, daczosan visszautasítottak, az ország hadseregei, egy akarat által vezetve, mint a célba repülő nyíl, haladának előre, és a boszú indulata nélkül mérék a halálos csapást a pártütésre.

Volt-e a nemzetek történeteiben valaha államfő, ki a vigasztalásnak és örömnak annyi forrásaival birt volna, mint Lincoln? Honfitársai azzal tanusították volt szeretetöket iránta, hogy másodszor is megválasztották az elnökségre. A dühöngő harc, mely a hazát megosztotta volt, kissé lecsillapult, és a magánfájdalom el lőn némitva a háború eredményeinek nagysága által. A nemzet elérte szabadságának újjászületését, melyet az alkotmány módosítása nemsokára örökre biztosítandó vala. Lincoln kitartó szelidsége jobb indulatot ébresztett a déli államokban iránta. Gúnyolói Europa nagyjai közt tisztelni kezdék őt. Előmenetelében a munkás osztályok mindenütt saját emelkedésüket láták. A népek mindenütt áldást mondanak rá. És dicsősége tetőpontján, melynek még

nagyobb varázst adott alázatossága és szerénysége, orgyilkos kéz által esett el, és egyetlen diadalmenete a gyászmenet volt, mely őt sirjához kíséré.

Ez idő szerint nem lehet azt mondani, hogy az emberi dicsőség nem egyéb mint por és hamu, hogy mi halandók csak árnyak vagyunk, melyek árnyakat keresnek. Mi silány lény volna az ember, ha nem rejlenék benne valami magasb mint önmaga, — ha nem vehetne erőt az érzékek csalódásain, s nem volna képes az események összefüggését egy istentől eredő magasb fény világánál felismerni. Az ember annyira osztályosa az isteni rugó erőnek, hogy képességgel bír önző szenvedélyeit a honszeretetnek, és a személyes becsvágyat az ember nemesbülésének alárendelni. Lincoln nem élt hasztalan, mert segédkezett nyújtott arra, hogy a köztársaság az igazság példányává legyen, mely nem ismer más rangosztályt, mint az emberiségét. Ama hősök, kik hadainkat harcra vezették és a hon szolgálatában hullának el — Lyon, Macpherson, Reynolds, Sedgwick, Wadsworth, Foote, Ward és pályatársaik — nem haltak meg hasztalan; ők, és a névtelen vértanuk myriadjai, és maga a fővértanu örömet haltak meg, hogy a nép kormányja, azon kormány, melyet maga a nép, és a népért vezet, ne vesszen ki a földről.

Lincoln elnöknek, ki oly ment volt minden gonosz indulattól, meggyilkolása bizonyos tekintélyes befolyás által, nemét az ünnepélyes hangulatnak terjesztette el az országon, s a helyett, hogy felizgatná, elfojtá a boszú szomját. Úgy látszik, mintha az igaz a gonoszokért halt volna meg. Ha ama barátimra gondolok, kiket e háború alatt elvesztettem — és mindenki, a ki szavamat hallja, vesztett valakit, mint én, azok közül, kiket legjobban szeretett — érzem, hogy a vérpad nem képes vigasztalást adni, hogy semmi más nem adhat vigasztalást, mint az újjá született nemzet egysége.

Lincoln jelleme tökéletesen amerikai volt. Ő volt az első, ki az Alleghany-hegységtől Nyugotra eső föld fiai közül az állam legmagasabb polczára jutott; és minő szerencse, hogy az a férfiú, ki mintama vidék természetes növénye és legkorábban érett gyümölese, volt ajánlva az amerikai népnek, oly szeplőtlen tisztaságú volt magános életében, oly jó fiú, oly gyöngéd férj, oly szerető apa, és mint ember oly szeliden nyájas mindenki iránt. Feddhetlen jel-

leméről vetélytársa, Douglas, ekkép nyilatkozott: „Lincoln a legbecsületesebb ember, kit valaha ismertem.“

Elméje az elmélkedéshez, a mély gondolkozáshoz vala inkább szokva mint a cselekvéshez. Logikai éle és előadása kettőnél több vala mint végrehajtó képessége. Okoskodása világos, ítélő tehetsége helyes volt, elhatározása szilárd; de az akarat a cselekvésre benne késedelmes vala, mint egyetlen költője hősében, Hamletben; és ezért, nem pedig érzületének szerénysége és gyöngédsége miatt, fájjalá néha, hogy a rá hárult kötelesség nem jutott másnak osztályrészéül. Ő ügyes bonczoló volt, gyorsan és szabatosan felismeré a fűszmét, mely körül a kérdés forgott, s tudá mikép vetkeztetni azt ki minden fölösleges függelékéből, s mikép adni azt elő néhány egyszerű, erőteljes és mindenki által érthető szavakban. Ő szerette véleményeit emlékmondatokban kifejezni, példabeszédekkel fölvilágosítani, és egy történetkével vagy adomáscskával megértetni.

Lincoln oly kérdések fejtegetése által jutott hirre, melyek minden más kérdések fölött legkönnyebben vezetnek fanatismusra; de a lelkesedés heve sohasem ragadá őt a túlzás nyelvére; ő soha sem pártola szélső rendszabályokat, sohasem engedett a hirtelen támadt ingereknek uralmat maga fölött. A választás alatt, mely őt az elnökségre emelé, sohasem mondott véleményt, mely az 1784-ki úgynevezett Jefferson határozmányon túl ment volna. Mint Jefferson és Lafayette, ő is bizott a nép észlelő tehetségében, s ritka elmével olvasá ki ezen észlelő tehetséget. Ő tudta bevárni idejét, s inkább követé, mint megelőzé a közvéleményt. Ő sohasem igyekezett elől foglalni állást valamely vélemény zászlójával kezében, hogy a közönséget felvillanyozza, sőt inkább azt tanulmányozá, mikép lehessen tömör erővel nyomulni előre, a nélkül, hogy akár az elő- akár az utócsapatok veszélynek legyenek kitéve; úgy, hogy kormányzati rendszerét egy éles látású és mindig éber államférfiú számító politikájának lehete tekinteni, ha e politikát nem támogatják vala az elvek szilárdsága, mely már kezdetben határozott czélt állíta fel előtte, mely évről évre inkább megerősödék benne, s mely erélye által egész életét igénybe vév. Mind e mellett is érzékenysége nem volt nagyon éles, képzelő tehetsége nem vala elég eleven arra, hogy magának a csatatér

iszonyait és a kórházak szenvedéseit hű színekkel festhesse; lélekismerete gyöngédebb volt mint érzelmei.

Lincoln egyike volt a legigénytelenebb embereknek. Mikor a szerenese az ő ügyének kedvezett, a sikert részint azoknak tulajdonítá, kiket alkalmazott, részint a népnek, és mindenkifölött az isteni gondviselésnek. Ő nem tudta, mi a fitogtatás. Midőn elnökké lőn, elszomorodott inkább mint örült, s magaviselete és mólora erősebb tanúságot tőnek, mint valaha, meggyőződéséről, hogy az emberek mindnyájan egyenlőknek születtek. Ő a személyt nem sokra becsülte; se rang, se hírnév, se tett szolgálatok nem vakítak el őt. A jellemek megítélésében nem birt elég megkülönböztető erővel, s kinevezései néha roszaak valának; de ő teljes készséggel engedett a közvéleménynek, és a hadseregek vezéreinek azokat nevezte ki, kiknek a congressus világos elsőséget adott.

Egy jó elnök azzal biztosítja az egységet kormányában, hogy a közigazgatás különféle ágait saját felügyelete alá veszi. Lincoln, ki készséggel fogadott el tanácsot, sohase volt kabinetjének bármely tagja által vezetve, és határozottan kitűzött céljától sohasem volt eltántorítható; de a kormányzati ügyelésre való felügyelete ingadozó és hiányos volt, és néha hirtelen beavatkozása által túlmenvén a szokott formákon, inkább zavarba hozta mint előmozdította a közügyet. Ha mindig kellő tekintettel volt a congressus viszonylagos jogai iránt, az világosan nem történt számításból, úgy hogy közötté és a congressus között sohasem támadhatott összeütközés, nem keletkezhetett gonosz praecedens. Az igazságot szívesen elfogadta mindenkitől; de mások véleményeit nem használta fel mindaddig, míg azokat érett megfontolás által tökéletesen magáéivá nem tette.

A bocsánat szelleme Lincoln természetéhez tartozott. Mikor az ellenségeskedések megszűntek, ő, ki a hon zászlóját mindig valamennyi csillagaival küldötte volt a csatatérre, buzgott fogadni visszatérő honfitársait, s azon elmélkedett, minő újabb kiáltványt hirdessen Délnek. Ő komolyan és tántoríthatlanul pártolá ama záradékot az alkotmányhoz, mely a rabszolgaságot megszünteté. A háború legdühöseb szakában lelkébe pillanthatánk, midőn titokban Louisianának azt sugallá, hogy a szavazatjog meghatározásánál némelyeket a színes-fajból talán fel lehetne ruházni a sza-

vazatjoggal. „Ők — úgymond — jövő válságos időkben lehetőleg segíteni fognak a szabadság gyöngyét a szabadság családjának számára megőrizni.“ Lincoln 1857 ben, saját vallomása szerint, nem volt a mellett, a mit ő maga helytelenül „néger polgárságnak“ nevezett, mert az alkotmány különbséget tesz a „polgárság“ és a választóság közt. Három nappal halála előtt azon óhaj-tást nyilvánítá, hogy a szavazatjog „a színesfaj legértelmesebbjeinek, és azon négeknek, kik ügyünkért mint katonák fegyvert viseltek“, adassék meg; de azt óhajtotta, hogy e műtétet magok az államok tegyék meg önként, és eszébe sem jutott soha ezt bármely új államkormánytól elismerésének feltételéül követelni.

Fényes nap ragyogott le élete utolsó napjára, midőn e ház elnöke által szíves üdvözlétét izené a sziklás bércek (Rocky Mountains) és a Csendes tengerre hajló halmok embereinek; midőn ama száz meg százezernyi katonákra gondolt, kik most a termékeny ipar mezejére valának visszatérendők; midőn ama száz meg százezernyi európai kivándorlóra gondolt, kik partjainkra valának érkezendők; midőn szemeiben a lelkesedés tüze ragyogott, ha nemzete jövő gyarapodására gondolt. És a gondolatok között, melyek mindenike csak hazájának volt szentelve, ragadá őt el a halál ez élet fáradalmaiktól és kísértéseitől, s fogadá őt ölébe az örök nyugalom.

Alig takará a néhai elnököt a sir, midőn Anglia első minisztere is éveinek és tisztességeinek teljében meghalálozott. Palmerston törzsfája a hódító (I. Vilmos) idejéig nyult fel; Lincoln csak nagyapjáig mutathatá ki származását. Palmerston Harrow, Edinburgh és Cambridge legjelesb tanáraitól nyeré neveltetését; Lincolnak gyermekéveiben nem valának más tanárai, mint a néma erdő, a róna, a folyam, és a csillagok. Palmerston 60 évet töltött a nyilvános életben; Lincoln ez időnek alig tized részét. Palmerston egy meggyökeresült aristocratia ügyes vezetője vala, és az alsóházban avval dicsekvék, hogy Anglia érdeke képezi egyetlen shibbolethjét. Lincoln mindig épen úgy gondolt az emberi nemre, mint saját honára, s magának az emberi természet szolgálta. Palmerston angol szükkeblűségénél fogva egy udvarral, egy néppel sem tudta hazáját megkedveltetni, sőt inkább nyugtalanságot és ellenszenvet terjesztett iránta; Lincoln után Amerika az európai nemzetek szeretetét nagyobb mértékben bírta mint vala-

ha. Palmerston higgadtan és ügyesen tudta az aristocratia különböző factióinak egymással összeütköző követeléseit megégyeztetni; Lincoln, mint nyílt és egyeneslelkű ember, tudta, mikép kelljen egyensúlyoznia magát a nép eltérő véleményei közt. Palmerston igen dölyfös tudott lenni a gyöngék iránt, becsület dolgában érzékeny volt, a joggal nem gondolt; Lincoln visszautasított minden tanácsot, melynek nem volt más mint politikai czélja, és sohasem volt akarva igazságtalan. Palmerston lényegesen felületes volt, tréfákban gyönyörködött, s játszi könnyelműségével a legkomolyabb ellenszegülést is el tudta hárítani; Lincoln, végtelen tréfái mellett ajkain, szíve mélyében a legszomorúbb komolyságot viselte. Palmerston valódi képviselője volt a kor aristocratiai szabadelvűségének, mely nem az emberiség lélekismeretét, hanem az alsóházat választotta bírószekéül; Lincoln a szabadság örök igazságait hordozta szívében, azokat követte az isteni gondviselés parancsai gyanánt és hűsége bírójául az emberi nemet fogadta el. Palmerston semmi maradandót nem épített, az ő nagy vívmánya, Belgium elkülönzése Németalföldről, e kis országot oly helyre állította, hol mindig Franciaország felé kell gravitálnia; Lincoln oly művet fejezett be, melyet az idő sohasem lesz képes megsemmíteni. Palmerston ragyogó példánya a legügyesebb és legmagasb műveltségű aristocratának. Lincoln valódi gyümölcsét mutatja fel azon intézményeknek, melyek alatt a munkáknak része van hazája nagy eszméinek és terveinek alkotásában. Palmerston királynője parancsára a Westminster-apátságában temettetett el, s koporsóját a britt aristocratia kísérte sírjához, melyet néhány év múlva a világ alig fog észrevenni Fox és Chatham sírjai mellett; Lincolnt hazájának gyásza követte a continensen végig sírjához a Mississippi-völgy kebelében, s emléke az idő végéig élni fog honfitársainak és a világ minden népeinek szívében.

Mindent egybefoglalva: Lincoln keze emelte fel a harez zászlóját; az amerikai nép volt annak hőse; és így az eredmény egy új korszaka a republicanismusnak. A zavarok hazánkban nem a köztársasági intézményekből, hanem a rabszolgaságból nőttek ki, mely része az öröklött igazságtalanságnak; és ezen hazai anomalia kiküszöbölése a méltóság és dicsőség még nem sejtett pályáját nyitja meg a megújult nemzet előtt. Ezentúl hazánk erkölcsileg

egy, mint a szabad munka földje. A rabszolgaság melletti és elleni pártok megszűntek, és az egység és szabadság pártjába olvadtak. Az államok, melyek tőlünk el akartak szakadni, nem mint meghódított államok térítették vissza, mert különben csak addig tarthatnók meg, míg a hódítványt meg tudnók őrizni; ők jogos helyökre térnek vissza az alkotmány uralma alá, mint eredeti, szükséges és elválaszthatlan tagjai az összes köztársaságnak.

Mi emlékeket állítunk a halottaknak, de nem győzelmi emlékeket. Mi tiszteljük a rómaiak példáját, kik még meghódított tartományokban sem emeltek diadali jelképeket. És tábornokaink nem sorozhatók a közönséges hódítók csordája közé, hanem Timoleon, Oraniai Vilmos és Washington iskolájához tartoznak. Ők a kardot csak arra használták, hogy hazájoknak békét adjanak, s visszaszerezzék annak helyét a nemzetek nagy tanácsában. Gyűlekezetünket azon reménynyel zárjuk be, hogy most, midőn egy nép az ész törvényei szerint kezd élni, a köztársasági szabadságnak egy egész földrész képezi bástyáját.

GY. A.

B Á T H O R Y G Á B Ó R

FEJEDELEM BUKÁSA.

M Á S O D I K K Ö Z L E M É N Y . *)

HARMADIK FEJEZET.

A portai eseményekről Báthory „a deli (hóbortos) királ“ mint őt ott nevezék , vagy sehogy vagy csak hézagosan értesült, mert nem voltak ott orátorai, kik egyfelől érdekeit képviseljék, másfelől az értesítéseket első forrásból nyerjék. Góg és sértett hiúság dolgoztak benne, s nem tudta elfeledni, hogy Géczy athnamével láttatott el, még az áron sem, hogy a támogatás lanyha, az adott segély még figyelemre méltó sem volt. Lehetőknek hitte, hogy fejedelmi székét a porta ellenében is megtarthatja, s ezzel szakítani akart. A török csauszt, ki 1613. januárjában Brassóból hozzá ment, s őt intette, hogy Szebent adja vissza, nem csak elutasítólag s hidegen fogadta, hanem, midőn az őt a szultán rabjának nevezte, szidalmakkal illeté urával egyetemben, s levetett czipójét elibe tartva, mondá: „ennyit sem adok császárodon“**). Már ekkor a magyar királyra vetette szemeit s azon magyarországi pártra, mely az Erdély fejedelmével kötendő frigyet, Erdély bekebelezésére első lépésnek tartotta. Tudta, hogy ezt nagy mérvű engedélyek árán érheti el, s hogy főként kettő fog követeltetni: meghódolás minden kibuvó ajtók kizárásával, s segély ígérés a török ellen; épen

*) Első közleményt lásd : V. köt. 3. lap.

**) Sepsei Laczkó Máté krónikája 139. l., Krauss I. k. 37. l., Eigentliche Beschreibung 266. l.

e kettő, melyek ellen négy éves küzdelmet folytatott, s melyeket minden eddigi kiegyezéseivel elhárított. Még ezekre is hajlandó volt.

Mátyás maga, épen úgy mint a magyarországi államférfiak egy pártja, örömmel kaptak az alkalmon. 1612 december 24-én Bécsben *) tisztaba jöttek a föltételek iránt. Elkészítették a szerződés pontjait, mely a kiegyezés föltételeit foglalta magában. De annak egyik lényeges kelléke volt, hogy Báthory hon saját országában lecsendesítse a forradalmat, s meghódolásra bírja a lázadókat. E czélból a király Nagy-Mihályi Ferenczet Erdélybe küldé, 'ki januárius derekán érkezett Szebenbe **). Fő feladata volt körülnézni s biztos tájékozást szerezni. A szászok úgy hitték, hogy Bakos Bálint bécsi-követsége folytán jött az országba, s midőn a következő események azt mutatták, hogy csatlakoztak, árulással vádolták. Szemére lobbantják, hogy ajándékokat fogadott el, hogy pénzzel engedé magát megvesztegettetni ^{3*)}; mert ők eleve is más czélt tulajdonítottak Nagy-Mihályi küldetésének, s a királynak Eperjes körül táborozó s segélyökre rendelt hadairól hoztak híreket forgalomba. De midőn annak eljárása épen nem olyan, milyenre ők eleve gondoltak, kész volt a vád: ő az oka, hogy ama hadak nem nyomultak Erdélybe. Pedig ilyesmire gondolni sem lehetett már ekkor, a megkezdődött alkudozások közepett. Nagy-Mihályi saját tapasztalatain kívül hivatalos bizonyítványokat

*) Pray-Miller, Principatus G. Bethlen. I. k. 1 ső szám alatt ezen kelettel közli az utóbb ratificált szerződést. Ellenében a történetírók, következő év februárjában írják az okmányt keltnek. A dolog igen egyszerű; az utóbbi keletkezés a pozsonyi országgyűlés alkalmával jelenti a ratificálást. A dolog rendje szerint Nagy-Mihályi küldetésének meg kelle előzni a szerződés végleges aláírását.

**) Krauss, Siebenbürgische Kronik I. 35. l. Eigentliche Beschreibung, Kemény, Fundgruben I. 264. l. De mindkét forrás hibásan nevezi Mihályinak. Maga Mátyás, Brüsseli okmánytár IV. k. 68. l., Ferencznek írja keresztnevét.

3*) Bakosról írja Krauss, hogy 1612 december 20-án felment Mátyás-hoz. A dologhoz kérdés fér. Ha csakugyan felment, ez második útja volt. Láttuk ugyanis, hogy ez év martius 16-ára érkezett vissza Bécsből Medgyesre, de hogy ez évben csakugyan visszaérkezett, nyilván mondja a segesvári krónika írója (Keménynél, II. k. 116. l.). Hogy első fölmenetele eredménytelen volt, azt tudjuk.

is gyűjtött. Magával Szebennel — t. i. azon hatósággal, mely hivatalát Báthorytól nyerte, — íratott egy hódolati levelet: ők meg vannak elégedve, a fejedelem mindig kegyelmes hozzájok, nem kívánják, hogy a városból kivonuljon. Ez iratot aláírták s megpecsételték a többi szász hatóságok is*).

Nagy-Mihályi visszament, s február 11-én Báthory követei, Kamuthi Farkas tanácsos s tordamegyei főispán, Erdélyi István, hasonlólag tordamegyei főispán s Kassai István közügyigazgató és velök alárendelt minőségben Gillyén Imre, Kolosvárról Pozsonyba indultak, hová február 24-ére a magyarországi rendek is össze voltak hívva. A teljhatalommal ellátott követek szép drága ajándékokat vittek magokkal, a többi közt casula-kat keleti gyöngyökkel s drága kövekkel ékesítve**). Kedvesen lőnek fogadva, s Mátyás is kinevezte biztosait az alkudozásokra: Khlesl bécsi püspököt, legbefolyásosabb államférfiát Thurzó nádort, Batthyány Ferencz főlovászmestert, Dóczy Andrást szatlmári főkapitányt s Hetesi Pethe Lászlót. Mindenekfölött a titkos pontok — Báthorynak titkos reversalisa — fölött egyeztek ki: teljes bünbocsánat Mátyás híveinek s főként a jezsuitáknak, a kath. vallás szabad gyakorlata Erdélyben, s csatlakozás a magyar királyhoz egy török háború esetére ***). Egészen másképen hangzottak a nyilvános kiegyezési pontok: 1) Hogy Báthory Gábor úr, maradjon erdélyi fejedelemnek, Magyarország részei urának, a székelyek ispánjának, és azokban ő s utódjai a következő törvényes fejedelmek, és Erdély a szabad fejedelemválasztásban a császári és királyi felség s következő Magyarországi királyok, és az ország által megtartatnak. Úgy mind ő, mind a következő törvényes erdélyi fejedelmek és Erdély, s az alatta való magyarországi részek, kötelesek legyenek ennek az egyezésnek megtartására. 2) Azon fejedelem kötelezi magát, hogy a császári s királyi felségnek, és Magyarországnak, valamikor szükség lesz, a törökön kívül, minden ellenségei ellen egész tehetségével, erővel, igyekezettel, hűséggel segítségekre leszen, és Erdélyt, vagy más, eleitől fogva alatta levő vár-

*) Krauss, Cronica 37. l. — Eigentliche Beschreibung 265. l.

**) Segesvári Bálint naplója 181. l., Bojti Engelnél 333. l.

**) Maga a szerződés vagy reversalis még lappang, de hogy ezek a föltételek közt voltak, mondja a titkos tanácsi tárgyalás 1614 elejéről. Brüsseli okmánytár IV. k. 66—70. ll.

megyékét, erőseket vagy végeket, azon kívül a miképen most bírja, a magyarországi koronától soha el nem idegeníti, úgy ő felsége vagy a törvényesen következő magyar királyok, s az ország, és a felséges ausztriai ház s olyan országok és tartományok ellen, melyekkel ő felségének szövetsége vagy, soha semmi időben ellenkező és ellenséges igényeket nem indít, és ennek az országnak kiváltságai, szabadságai ellen titkon vagy nyilván semmit sem cselekszik, és másokat cselekedni nem enged; a magyarországi tartományokhoz, dézmákhoz, harminczadokhoz, s más egyéb Magyarországához tartozókhoz semmi jogát nem állítja, és maga vagy mások által ő felségének előleges megegyezése nélkül bele nem elegyedik, mely végett neki szabad leendő kérni. 3) A bécsi békét, a mennyiben nincsen ellenére ennek a kötésnek s a szabad választásnak, minden pontjaiban, czikkelyeiben megtartja. 4) A mint hogy másfelől a császári és királyi felség is, s az utána törvényesen következő magyarországi királyok és az ország, magának Báthory fejedelemnek s a következő törvényes fejedelmeknek, és Erdélynek, s alatta levő magyarországi részeknek, minden ellenségek ellen segítséggel lesznek, és Erdélyt, úgy az alatta való magyarországi részeket maga fejedelemségében, birtokában, jogaiban, kiváltságaiban, s egyéb ehez tartozókban megtartják; se nyilván, se alattomban semmi ellenkezőt nem cselekesznek, és másokat is cselekedni el nem szenvednek. 5) Báthory fejedelem, úgy utódai a törvényesen következő erdélyi fejedelmek, hasonlóképen Erdélynek alatta való részei, a mint a szükség lesz, és az iránt megkerestettek, az ő felsége hadi népét Erdélybe behocsátják. 6) A brassóiakat és a többi szászokat illetőleg, a kik a csász. felségnél esdekletek, hogy, ha a dolgot az erdélyi fejedelem közt és közöttök különben nem lehetne kiegyenlíteni, szabad legyen ő felségének maga követjeit Erdélybe küldeni, a kik az ő felsége nevével magokat közbe vessék, és szorgalmatosságokat arra fordítsák, hogy, minél jobban lehet, igazittassék el a dolog, csak hogy az a követség ezen az egyezésen, s Erdély jogain, kiváltságain csorbát ne ejtsen; mindazonáltal az erdélyi fejedelem követeinek innen elmenetek napjától fogva, legyen békesség és fegyver szünet három hónapig. 7) Kereskedések, által menetelek, követségek és küldetetések egymás között mind innen Erdélybe, mind onnét ezekre, minden akadály és ellenvetés nélkül szabadon engedtesse meg, és akármely letar-

tóztatások mind a két részről, mind Magyarországon és Ausztriában, s ő felsége más országaiban és tartományaiban, mind Erdélyben s alatta való részeiben igen is eltiltassanak, és mindenik fél a maga jogát törvénnyel keresse az illető bírónál. 8) Hogy ha ezután a magyarországi vagy erdélyi hajdúk az országoknak közönséges csendessége ellen valamit mozdítanának, vagy erőszakokat cselekedni merészelnének, mind a két rész köteles legyen ellenük felkelni, fegyvert fogni, és az ő gonosz tettelekért, mint közönséges békességnek háborítóit, ezen egyezésnek erejével illendőképén megbüntetni, és közönséges elégtételt tőlök venni *).

Miután a két fél biztosai e pontok felett is kiegyeztek s azt hivatalos alakba öntötték, az okmányt mártius 16-án Magyarország együtt ülő rendei elé terjesztették **). A rendek közt túlnyomó volt a párt, mely Erdélylyel békét óhajtott, s miután az egyezkedést Mátyás elfogadta, magok is részökről készeknek nyilatkoztak. Az az évben kelt törvényczikkek közül az 5. jelenti ki ezt: „minthogy ő cs. k. felsége az erdélyi követekkel bizonyos pontokat elvégeztet, határoztatik: hogy, ha Erdély fejedelme és Erdély s Magyarország kapcsolt részeinek karai és rendei azokat megerősítik s a megerősítést visszaküldik, akkor jövőben a legelőször tartandó országgyűlésen az ország törvényei közé iktattassék és bevezetessék: 1. §. Határoztatik, hogy jövőre nyílt háború ne indíttassék. 2. §. Ezen dologról a külön articulus, az 1608-ki koronázás előtti 2. articulus (melyet hasonlólag sértetlenül meg kell tartani) megújittatik.“ Szól pedig ezen törvény arról, hogy a király az ország tudta nélkül Magyarországon s részeiben háborút nem kezdhet s idegen hadat ide nem hozhat. Ily módon minden el volt érve, mit Báthory kívánt. A követek visszaindultak, s ápril 28-án Kolosvárra értek **). De ez időtt megjöttek Erdélybe Mátyás biztosai is, Nagy-Mihályi Ferencz s Koháry Péter, hogy jelen legye-

*) E pontokat kiadta latinul Katona, XXIX. 493. l. Pray idézett helyen, latin szöveggel; magyarul Balia, Erdélyország közönséges nemzeti törvényei. Ezenkívül az erd. muz. egyet birtokában (Kemény J. Erdély történeti eredeti levelekben II. k.) levő kéziratot közölte velem Szabó Károly. Mind e példányokat össze nézve, igyekeztem pontos szöveget adni.

**) Eigentliche Beschreibung 265. l.

**) Segesvári Bálint naplója 181. l.

gyenek azon országgyűlésen, mely a törvény ratificálása végett Szebenbe volt összegyűlendő *).

Egy időben a pozsonyi tractatussal megkezdődött az alkudozás a brassói lázadókkal s bezárt urakkal is. A fejedelem most el volt tökéelve, hogy azt eredményre juttatja. Február 20-án kicseréltek a tuszok : Forgács Mihály és Blauwerber Tamás tanácsosok, s Greissing, Heltner és Bánffi Pál választott polgárok, a brassóiak — s Cserényi Farkas és Putnoki János a fejedelem részéről **). A brassóiak egy terjedelmes okmányt vittek magokkal a fejedelemhez Görgénybe, hol vadászott, mely bőséges szavakkal tárgyalta sérelmeiket, kívánataikat. „Mi Brassó városa és benne való urak és nemcek, minden rend, mindeneknek, ez széles világon való keresztyénségnek, s minden hazájaszerető népeknek, hazánknak igaz fiainak akarjuk tudtokra és értékre adni, tudomást tenni és protestálni, hogy micsoda okok és szükségek vittek bennünket és kényszerítettek minket arra, hogy városunknak kapuit felvonjuk, és ide a városba Brassóba jönnünk és szorulnunk, és mindenben az várossal, hogy consentiáljunk Báthory Gábor az fejedelünk ellen. Akartuk magunkat menteni, hogy mi nem ok nélkül, hanem igaz méltó okokból indultunk és mentünk erre az akaratra s ellenkezésre; mely akaratban s ellenkezésben noha most csak mi vagyunk az nemzetben, de nem csak mi adtunk erre okot az ő felségével való ellenkezésre, hanem azok is sokan, kik Brassó városán kívül vadnak, ezelőtt velünk egy értelemben voltak, és mindenből consentiáltak, kik mostan vakok, némák, süketek, az fegyvertől való félelmekben, nem hogy valamit mernének az ő cselekedetekkel véghez vinni, avagy magok dolgát futni és szabadságokat megkeresni, sőt még csak éjjeli álmokat is alunni rettegéssel vihetik véghez. De mi Istennek kegyelmességében, elsőben az nagy Istennek providenciájához és Kegyelmelekhez folyamodván, és az hatalmas győzhetlen császárnak ránk való gondviseléséhez ragaszkodván, és annak felette az felséges római császárt ő felségét is ez mi állapotunkról megtalálván, hiszszük és tudjuk, hogy ő felsége, mint a keresztyénségben olyan

*) Brüsseli okmánytár, a fennebb is idézett helyen.

**) Az egykorú brassói források: Nössner 73. l., Bánffi Pál 261. l. Trausch, Chronicon 266. l.

nagy fejedelem, az ő szokott keresztyéni kegyelmessége szerint, gondot visel reánk és törekedik mellettünk az török császárnál ő hatalmasságánál, hogy igazi igyünkben mellettünk légyen. Mind-ezeknek utána az erősségünkhöz is és az város köfalihoz bizván, szabadságunknak és szegény megromlott hazánkunk s országunknak restituálásában forgódván, bátorságosan és nagy bizalommal merünk ő felsége ellen igazságunk mellett törökedni, fáradni és igaz igyünket s dolgainkat promoteálni. Miérthogy mi az fejedelmünket ő felségét, Báthory Gábor urunkat, mikor fejedelmünknek ismertük lenni, akkor mi országul ő felségéhez oly jó reménységgel és bizodalommal voltunk, felette örültünk ő felségének, és akartuk az ő felsége fejedelemségét; gondoltuk azt, hogy ő felsége beuntunket nem úgy tart és nem úgy viseli gondunkat mint idegen avagy mint más országbul támadott kegyetlen fejedelem, ki az országot magának erővel occupálta volna, hanem úgy mint igaz hazánkunk fia, magunk nemzetségünkéből támadott és származott természet szerint való fejedelem, magunk földünk gyümölese.“ Ily hangon foly a bevezetés tovább is. Elmondja, hogy „ő felségének maga viselése, udvarának állapotja és minden dolgai, hite ellen és ez ország régi szabadsága és törvényi ellen kezdének lenni, mert ő felsége sok számtalan, szokatlan, törvénytelen és elviselhetlen dolgokból kezdé ez országot háborgatni és kesergetni s terhelni, melyeket mikor láttunk volna, úgy kezdők magunkat eszünkbe venni és ő felségétől magunkat megvonni.“ Ezután áttér az okmány az engedetlenség okaira. Bármily súlyúak vannak ezek közt, azok egy része elfogadhatatlan, mert részint hamis, részint a lázadás mentségére felhozott vád, vagy egyszerűen csak következménye a lázadásnak.

Legelől rosz házasságát említi. Nejét „megveté és minden törvény nélkül nem különben mint rabot, hol egyik, hol másik várában tartá és nyomorú állapotban kesergeté.“ Előszámítja ennek botrányos oldalait, következményeit s feslett életét a fejedelemnek, kit valóban nem ment fel e vád alól, hogy nem szeretheté a „nagy kövér asszonyt.“ Azután áttér Szeben dolgára, mely város ellen hozott articulus törvénytelen, mert „Imreffii sokaknak megmondta és izente volt, hogy ha valaki élni akar, ellen ne szóljon“; megemlíti az oláh háborút, besztercei kivégzéseket, az urak elbujdosását, egyesek jószágainak lefoglalását, egyes kivégzéseket,

gyakran ismételve magát, összezavarva a dolgokat, mindent saját szempontból fogva fel s néhol még ferdítve is, csakhogy minél gyűlöletesebb színben tüntethesse elő Báthoryt.

„Ő felsége mioltától fogva — mondja a 9. pont — erdélyi fejedelem, azoltától fogva senki semmiféle marháját igazán övének nem mondhatta, mert semmi nem volt övé, hanem mind másé; az gonoszság pedig az sok számtalan dúló, fosztó és koppasztó, országunk pusztító latrok és hajdúság miatt meg nem szűnt soha. Az nagy húzás-vonás, dúlás, fosztás és kóborlás, emberöldöklés és tolvajlás, erőszak, paráznaság és fertelmesség és mindenféle, akármi névvel nevezett gonoszság, országunkban úgynaira eláradott, hogy az jámborok bátorságosan és békességesen soha útokban nem járhatnak és házokban nem lakhattanak; mely nyomorúság még ez ideig országunkban mind volt és most is vagyon.“ Ez úgy volt; a törvényhozás igyekezett is orvosolni, de a dolog vele járt a háborúval, s a tény fele a lázadók fejére szállt.

Egy másik pont — a 11. — a székelység ügyével foglalkozik. Ezeket ő, a fejedelem „sok számtalan törvényteleniségekkel bántotta és sanyargattatta, úgymint: idegenekkel, nem maga nemzetségéből való tisztartókkal, mindennemű szabadságokban őket megrontotta, szokatlan adófizetéssel, mindenféle élésszedéssel és mindenféle törvényteleniségekkel, mely miatt sok szabadszékelynek magokat immár méltán nem mondhatják; most is azonképen minden nap külemb-külembféle sok nyomorúságok és szabadságok ellen való dolgokkal sanyargatják és bántják az tisztviselők őket; kit noha ők szegények nem vesznek eszekben, de ha szintén veszik is, de nem mernek egyet is mozdulni, még csak szólni sem merik szájokat és nyelvöket feltátni, nemkülönben hanem „sicut ovis aut agnus coram tondente obmutescit“, az magok nyavalyájokról sem mernek szegények emlékezni.“ E vádnak is túlzott az éle. Báthoryt minden kitzdelmeiben leghívebben a székelyek követték, s egy, ezek soraiból származott évkönyvíró Nagy-Szabó Ferencz, nyilván tanúskodik mellette, hogy ő ezek közt népszerű ember volt.

Kevesebb mentséget lehet találni azon vádakra melyekkel hirtelen haragjában elkövetett gyilkosságait számlálja fel. De itt se minden adat történehető, mert ráfog olyakat is, melyekben része nem lehetett. S midőn az okmány tizenhat szenvedélyes

ponttal bevégzé kifakadásait, felkiált: „efféle sok számlálhatatlan törvénytelenségek, szabadságunknak, régi szép törvényünknek romlása és keserves siralmas veszedelme annyi volt rajtunk, kit előszámlálni és megírni nem tudnánk, és nem is győznénk. Ebből minden hazája szerető és igazság-ismerő keresztyén ember, sőt ez széles világon való keresztyénség ítéltet tehet, hogy mi nem ok nélkül cselekedtük ezt ő felsége fejedelmünk ellen a mit cselekedtünk. Hanem életünknek és szabadságunknak megtartásaért s megmaradásaért mindent kellett cselekednünk, az sok gonosz között az kisebbet kellett választanunk.“

A kifakadásoknak itt sines vége. Elmondja, hogy a hitet nem ők szegték meg, s hogy még mindezt eltűrték volna. De a jövőtől félték. Ily előzmények után nem volt semmi biztosság, s nekik magokra és maradékaikra gondot kelle viselniök „hogy a sok égő láng közepiben és tengernek vize és habjai miatt s háborúi miatt el ne vesszenek, el ne boríttassanak.“

Végül áttér a Brassóba zárkozott nemesség dolgára s miután bezáratások történetét elmondja, hajlékonyabbnak mutatkozik a kibékülésre. „Hogy pedig ő felségéhez az fejedelemhez ez ideig meg nem tértünk, és ismét uralni ő felségét nem akartuk, mind az ő felsége maga kemény viselése, mind ennekelőtte valók és mostaniak, ezek voltak az okok, kiket ő felsége cselekedett azután, hogy magunkat ő felségétől megvontuk, kiket ide fel az felyül való írásunkban előszámlálánk és megírtunk. Mert ha ő felségét láttuk volna, hogy magát és minden életét s minden állapotját megjobbitja ő felsége, tehát mi ő felségéhez „bonis tamen conditionibus et modis,“ megtértünk és meghajlottunk volna. De láttuk az ő felsége naponként való nagy keménységét és reánk való nagy haragját, az ő felsége alattvalóihoz való magaviselése rettetgetett és féltetett bennünket; az ő felsége mindennapi magaviselése példánk voltak, nem akartunk szemünk láttára az veszedelmre menni. De mindazonáltal, miérthogy mi az hatalmas győzhetetlen császárnak reánk való kegyelmes akaratiából, s mind pedig az felséges római császárnak az ő felségének akaratiából, kit tudunk, hogy mindenik az békességre int bennünket, mindeiktől intettünk az békességre: ilyen két hatalmas fejedelemnek és monarchának parancsolatját és intését nem akarjuk megvetni és hátrahadni, hanem ha ő felsége az fejedelem megtekéntvén és

nézvén szegény megromlott országának és hazánknek ilyen nagy szörnyű pusztulását s romlását, ha ő felsége magába száll, magát megismeri, életét és minden állapotját megjobbítja és jobb életre fordítja és szabja, alatta való híveire gondot visel: annak okáért, hogy az egész keresztyénség reánk ne nevéssen, hogy szegény hazánk az tengernek szélvész, háborúi és habjai miá teljességgel el ne boruljon és el ne merüljön, el ne vesszen és meg ne romoljon, a sok idegen hadak miá teljességgel el ne pusztuljon: mindezeket látván és meggondolván, im mi is magunkat megaláztatván, türelmes szívvvel magunkba szállván, ő felségéhez megtérünk és meghajlunk, esmét ő felségét, mint régi természet szerint való urunkat, kegyelmes fejedelmünket uraljuk és fejedelmünknek ismerjük lenni és tartjuk *).

S most előszámítja azon kívánságokat, melyek alatt a fejedelemmel a béke megkötése iránt alkudozni hajlandók: 1) Az fejedelem ő felsége, asszonyunkkal, feleségével megbékélték, hozzá vegye, vele lakják, ha nem szereti és nem akar asszonyunkkal lakni, törvény szerint suis modis repudialja, válják el tőle, és tisztességesen békével bocsássa hazájába. 2) Ő felsége Szebent az székszágnak restituálja, és régi székes helyére Fejérvárra menjen lakni. 3) Ő felsége az kifutott urakat meghívassa, velek megbékélték, uraságokat és jószágokat s minden nemű állapotjokat megadja és helyén állassa. 4) Ő felsége minden nemes embernek jószágát megadja és megadassa, személyében és minden állapotjában megtartsa. 5) Ő felsége az országgal ellene való vétségünkért felölünk az minemű articulust iratott és csináltatott volt, melyet ugyan ki is nyomtattak volt, azokat ő felsége cassaltassa és kivonassa, áruló nevünk országunkban semmiféle rendtől ne legyen, tisztességünk helyén maradjon, és minden ellene való vétkeink és dolgaink condonálva és felejtve legyenek. 6) Ő felsége az hajdúságot lecsendesítse, és az országból kiigazítsa, minden helyekről az duló, fosztó és országunk pusztító latrokat admoveálja, hogy minden rend járhasson békességesen útjában, és lakhassék minden jámbor jószágában s házában. 7) Ő felsége az magyarországi leventéket és az idegeneket, kik nem az ország és hazánk

*) Szamosközy hagyományaiból, függelékül Mikóhoz, kiadta Kazinczy Gábor. 284—300. ll.

fiai, mellöle ő felsége elbocsássa; tanácsi pedig ő felségének nem magyarországiak és nem idegenek, hanem erdélyiek, hazánk fiai legyenek. 8.) Ő felsége magát, udvarát és mindennemű állapotját az szegény elpusztult országunknak jóvedelméhez és proventusához szabja s rendelje, szokatlan és elviselhetetlen adózással ez országot ne bántsa és ne erőltesse. 9) Ő felsége az egész székelységet semmi törvénytelenséggel, ki régi szabadságoknak ellene volna, semmi nemű adófizetéssel, szedéssel, vedéssel, és szokatlan terhelviseléssel ne bántsa, sőt az nemesség és vármegye nélkül való hadba menésre ne kényszerítse és ne erőltesse. 10) Ő felsége minden rendeket, az országban az három nemzetet lecsendesítsen és megbékéltesen, hogy ez mostani disturbiumnak és zürzavarnak idején az minemű sok zürzavar, egyenetlenség, gyűlölség és háborúság esett, azok miatt ennél is nagyobb romlása szegény hazánknek ne következék, módot keresvén benne, hogy egyik nemzet az másikra törvén, buszút indítani ne erőlködjék. 11) Ő felsége minden szomszéd országokkal, Magyarországgal, Lengyelországgal, Moldvával, Havasalföldével, főképpen török és német császárokkal megbékéljék, és az hadakozástól ő felsége megszűnjék, hogy a sok had és viszavonás miatt, szegény hazánk ennél is nagyobb veszedelembé ne essék. 12) Ő felsége minden fejedelmeknek, de azoknak, qui veri et legitimi fuerunt Principes Transylvaniae, mindenféle, akármi névvel nevezett és azoktól emanáltatt leveleket in vigore stálni engedje és hagyja, hogy minden rend igazságát belőle prosequálhassa. 13) Ő felsége nem egyébnek, hanem az községnek és az itt való városi népnek, hogy félelmetes rettegést ne hozzon, akár csak két esztendeig magát attól megtartóztassa, hogy ide városunkba ne jöjjön. 14) Ő felsége mindezekre esmét újabban mindenre az országnak megesküdjék, úgy hogy minden rendeket szabadságában megtart, törvénytelen és ok nélkül senkit nem bánt, meg nem fogat, és az országnak régi rendtartását és törvényeit követi, az szent András király és az Decretumnak írott törvénye szerént *).

*) Közölve az erdélyi M. E. birtokában levő eredeti fogalmazványból (másolatát vette Szabó K. barátom). A Szamosközy-féle példány még négy pontot tartalmaz: 1) a fejedelem szokatlan deputatumokkal s terhekkel ne zaklassa az országot. 2) A Brassóhoz tartozó jószágokat adja vissz

De e követelések épen nem olyanok voltak, milyeket Báthory hajlandó lett volna elfogadni. Nagy részöket, főként Szeben visszaadását, boszúsan megtagadta. A brassói követeket visszaküldé. Kettő ezek közül, Bánffi és Heltner, Fogarasban maradt, a többi visszavitte Brassóba a tagadó választ. Mind a mellett sokat tisztult a helyzet. „A béke reménye — mond egy avatott száz évkönyviró — többé nem volt elvágva, csak az forgott már fenn, hogy a brassói követelések némelyike elhagyassék, másika módosítsassék^{*)}. S valóban épen az idétt, martius havában, Báthory egy utazást tett a székely-földön. Egy követség ment elibe Medgyesfalva felé, s ez előtt bizalmas beszélgetés közben mondá: „Meg kell kegyelmeznem mind Brassónak s mind Géczynek, s a többinek is, és a portának kedvét keresnem^{**)}. S valóban a félben szakadt alkudozás pár hét múlva újra folyamba indult. Brassóból a lázadók a fejedelem híveihez s ezek viszont a bezárt urakhoz leveleket küldöttek, s végre abban egyeztek meg, hogy újra követeket s kezeseket cseréljenek. Megtörtént ápril 5 én: a bezárt urak részéről maga Géczy András ment ki Nemes Jánossal, örök hűséget eskütvén János pap előtt az országnak, a városiak közül Chrestels János, Kattner Bertalan, Greissing Kristóf mintegy 50 lovassal; a fejedelem tuszai voltak: Tököli Miklós egy finom modorú ifjú nagyságos, s Jantsó Pál 40 inassal. Magokkal vitték a városiaknak újon formulázott kívánatait. Géczy Szebenbe érkezvén a fejedelem lábaihoz borult s bocsánatot kért és nyert. „Árulóvá lett, megszegte esküjét — mondja egy száz évkönyviró — ^{3*)}, hogy soha sem fog tőlünk elválni. Báthorynak tanácsadójává lett, s útásította mindenben, hogyan bánjon el velünk, mert minden még legtítkosabb dolgainkba is be volt avatva.“ Mind a mellett megakart tartani annak színét, mintha a brassóiak ügyét szíven hordozná, s ő volt az egyetlen, ki ápril vége előtt a követek közül ezeknek levelet küldött. De hitelének vége volt a mint megkegyel-

Báthory. 3) Engedje meg a fejedelem, hogy az universitas Brassóban vagy Segesvárott gyűljön össze, mint erre ők a portától kértek is engedélyt. 4) Géczy András nyerjen kegyelmet. — De tévedett gr. Kemény József, midőn e kívánatokat 1613 szeptemberről dátálja.

*) Fuchs, T r a u s c h Chronikonjában I. k. 266 l.

**) Szabó Ferencz 112. l.

^{3*)} Hegyes András Diariuma 276. l.

meztetésének híre Brassóba ért. E város még mindig félt és gyanakodott. Midőn a fejedelem követe, Vig Mihály, ápril 21-én megérkezett Brassóba, hogy a régibb követek Putnoki és Cserényi Heltnerért és Bánffiért cseréltesse ki, határozottan tagadó választ adtak. A közhangulat a folyamban levő alkudozások dacára sem volt a békére kedvező, annyira, hogy ápril 28 án Abdi apát, Mehemet begzadét és Gyulay Mihályt, a Bethlen Gábor szolgáját, visszaindíták a portára, hogy oda Géczy elpártolásáról hírt vigyenek, — s csak midőn ápril 29-én Gorgias Mártontól, a még két év előtt kiküldött bécsi követjüktől levél érkezett, mely Báthory és Mátyás kiegyezését tudatja, történt e részben kedvező fordulat *).

A bécsi udvarral folyt alkudozások sikere Báthoryban felkelté a vágyat, hogy a portával is egyezzek ki. A múlt évi országgyűlési határozat alapján, a kinevezett követeket Balassit és Borsos Tamást ápril elején szebeni udvarába hívatta. Megérkeztek ápril 12-én, a fejedelem ápril 20-án fogadta őket „és adá fel a követséget imígy amúgy nagy-kevélyen, hogy úgy mond: mondjátok sok szolgálatomat az hatalmas császárnak én szómmal, ha sok nem léssen az szebeni háztól. Kire kaczagva monda Kákonyi István, hogy: bizony kegyelmes uram, talán sok léssen az szebeni háztól“ **). Másnap elindultak, s épen ez időtt fordult meg a Báthory udvarában Mehemet aga portai csansz is.

Néhány nappal utóbb megnyilando volt az országgyűlés is, melyet a fejedelem május 1-ső napjára hívott össze. A rendek kitűzött napon összeültek s megkezdték az előleges tanácskozást. Fő tárgy volt a brassói urakkal kezdődött egyezkedés. Ezek lehangolt reményeik közepett már csak feltétlen bűnbocsánatot kértek, s ez érdemben Bernáld Ferenczet a rendekhez küldék következő levéllel: „Megemlékezhetik arról nagyságtok s kegyelmetek, miszerint ez az egész nemes ország romlásokban, nyomorult keserves állapotokban és nagy veszedelmekben forga és periclitála szegény hazánk immár sok időtt fogva, kik miatt mi ide Brassó városába jöttünk és szorultunk volt. Ez ideig, hogy az várossal egyértelemben voltunk, és hogy innét ki nem mehetünk, írna ő felsé-

*) Bánffi Péter naplója 261. l.

**) Borsos Tamás első portai követsége 233. l.

gének in az mi atyánkfiától Bernáld Ferencz uramtól ő felségének nagyságtok és ti kegyelmeteknek megírtuk és oda küldöttük, kit ő felségehez, nagyságtokhoz és kegyelmetekhez küldöttünk. Azért nagyságtok s kegyelmetek és az egész nemes ország, minden rend, először az úr Istent és az közönséges igazságot, annakutánna az mi romlott és nyomorult állapotunkot megtekintvén, könyörgünk az élő Istenért nagyságtoknak és kegyelmeteknek és az egész nemes országnak, hogy ti nagyságtok s kegyelmetek és az egész nemes ország végye szeme eleiben az mi igazságunkat, megtekintvén azt, hogy mi is kegyelmetek szegény atyjafiai és szolgálai vagyunk, gondolja meg kegyelmetek, hogy ha szabadságunkban mi romlunk, azután kegyelmetek magára viszont várhatja, ha most mi rajtunk, másszor nagyságtok- és kegyelmeteknél lehet; törekedjék és könyörögjön értünk és mellettünk az fejedelemnek ő felségének, hogy ő felsége tekintsen kegyelmesen reánk és vegye kegyelmes szeme eleiben az mi könyörgéstünköt, hanem ő felsége vétünkéről meg nem emlékezőn, örök feledékenységben tartsa, elfelejtse, és minden nemű jószágunkot s marhánkot adja és adassa meg. Ez ideig, hogy ő felségéhez ki nem mehettünk, nem egyéb az oka, hanem féltettek és rettegtek az ő felsége reánk való kemény haragjától. Immár ha ő felsége kegyelmesen reánk tekint és oltalma alá vészen s jószágunkat és bösületünket megadja és helyére állatja, készek vagyunk nagyságtok s kegyelmetekkel és az egész nemes országgal ő felsége mellett életet és halált szenvedni. Szóval is izentünk nagyságtoknak s kegyelmeteknek az mi atyánkfiától Bernáld Ferencz uramtól, valamit megmond nagyságtoknak etc. etc. *), annak hitelt adjanak.

Sőt magok a szászok is sokat leengedtek követeléseikből, s csak a Brassóhoz tartozó váraknak visszaadását szorgalmazák. Az alkudozást Chrestels, Kattner és Nemes folytatták, s végre is hajtották, miután a magyarországi követektől értesültek, hogy Mátyás részéről segélyre nem számíthatnak; de azon kikötéssel, hogy ha a frigylevél a brassóiaknak nem fog tetszeni, elvethessék. Május 13-án megnyílt az országgyűlés. Mindenekelőtt, a pozsonyi országgyűlés kívánata szerint a Mátyással kötött frigyet tör-

*) Eredeti fogalmazvány számos javítgatással az erd. muz. egylet kézírattárában. Közölte velem Szabó Károly barátom.

vénybe iktatták s törvénybe nyomon utána a brassóiakkal létrejött kiegyezés pontjait is. „A császárral ő felségével — irák — és nemes Magyarországgal felséged ilyen módokkal külső békességünket megerősítvén, azalatt itt benn az országban is immár két esztendőtol fogva gyuladozó tüzet (kinek legnyilvánbban feje és fészke Brassó városa volt) igyekezzvén megoltani, felségednek azonképen sok győzedelmes szerencséje után magokban szállván, és elsőben felségedet, azután országul minket is bizonyos atyáinkfiai Kristoff János és Ötves Bertalan által*), a nemesség közül penig Nemes János által megtaláltatván, hogy felségednél tagadhatatlan vétkekért törekedvén minden kegyelmességre, és bűnök megengedésére engesztelnők felségedet, természet szerint való szokott kegyelmessége szerint a minémű módokkal felséged is vélők végezett, jövődöbéli nagyobb erősségért, ez országgal mind a három nemzetül közöttünk a szent békességnek megmaradásáért azokat is in perpetuum mindenekben approbálván, ratificálván, ezen articulusunkban irattuk, melyek így következnek: 1) Hogy a brassóiaknak felséged minden vétkekről kegyelmesen elfelejtkezik, és fejeknek, jószágoknak, minden marhájoknak, javaknak megkegyelmez; előbbi kegyelmességébe és szeretetébe veszi őket; régi kiváltságokban és szabadságokban meghagyja és abban confirmálja is őket. 2) Rozsnyót és Törtsvárát a több Brassóhoz tartozó minden jószágokkal és azokkal együtt, melyeket priváta personáktól felséged, és az ország ellen való vétkekért elvették volt, azokat visszaadja és adatja cum omnibus suis pertinentiis et munitionibus ea conditione: az mely néhány ezer forintról való missilisek vagynak nálók, azokat ők is relaxálják mindenestől**). 3) Vélők egyetemben megesett attyokfiának, úgymint Gétzy Andrásnak, szolgálival egyetemen, hogy felséged megkegyelmezzon; azonképen a nemeseknek, kik eddig vélők voltak, úgymint: Kálnoki Jánosnak, Nemes Balásnak, Nemes Jánosnak, Nagy Menyhártnak, Bernáld Ferencznek, Geréb Györgynek, Kál-

*) T. i. Chrestels János és Kattner Bertalan, az ápril 5-iki követek. Ugyanis ez időben hivatalos okmányban mindig magyar nevet használtak a szászok.

**) Háromezer forintot fizessenek a fejedelemnek—írja Fuchs, az időbeli brassói pap. Chron. I. 267. l.

noki Benedeknek, Horváth Mihálynak, Mohai Istvánnak, Adámosi Nemes Jánosnak, Bölöni Jakabnak, Pribék Jánosnak és Angyalosi Mihálynak felséged megkegyelmez, és mindennémű igazságokban megtartja, és másokkal is megtartatni akarja. 4) Brassón kívül és pedig az ő nemzetségek közül ha találtatott volna, vagy találtatnék, ki titkon vagy nyilván a felséged méltósága és országunk ellen cselekedett, és practicált volna ez ideig, mindennémű vétkeiről kegyelmesen méltóztassék felséged elfelejtkezni, sőt fejenként úgy vegye oltalmába és kegyelmességébe, hogy a mostani motusban a nemes és székely atyánkfiaival mind magok náluk lévő marhájok felől, és mind ő tőlök városok mellett levő nagy károkról és mindenféle cselekedeteket örök feledékenységben eltemetvén, soha arról semmi időben meg ne emlékezzenek, hanem a mely marhát a városok számára elköltötenek, kit a városban deponáltak volt, oltalomnak okáért ez oda légyen; a mi pedig a városban feltaláltatnék, azt hit szerint adják elé; minden haragját felséged kegyelmesen róluk elvegye, se törvényt se egyéb úton felséged maga személyében meg nem keresi, és meg nem bántja, avagy keresteti őket, hanem előbbi becsületeket kegyelmesen helybenhagyván, azután mint igaz híveit kegyelmesen látja és tartja őket, egyéb rendekkel is becsületeket megtartatni parantsollya mind a Brassóban lévő nemességgel együtt.—Annakfelelte, minthogy felséged vétségekért velünk egyetemben proscribálta vala őket városostól, és a Brassóban lévő nemességgel egyetemben, articulusba is íratta vala, melyek ki is nyomtattattak, azokat a mostani országgyűlésében in ea parte quatenus ipsos concernit, cassáltattyuk, és neveket kivonattyuk, hogy áruló nevek semmi rendek előtt ne légyen ez után. 5) Minthogy ez országhéli nemzetteket a tempore rebellionis eorum ez ideig ők is lacedáltak, egyéb nem lehetett benne, azonképen őket is lacedáltak amazok, kik miatt netalán bosszúállásról is gondolkodnának némelyek, abban ilyen mód találtatott, hogy minden nemű zűrzavar, háborúság és gyűlölség, melyek ez ideig ultro citroque estenek közöttök, mind sopiáltassanak, békéljenek meg egymással, hogy egyik nemzet a másikra ne törjön, és se törvénynyel, se másképen ne keressék egymást, hanem atyafiúi szeretetben élvén, egymással nagyobb engedelmességgel és hívséggel szolgálhassunk mind három nemzetül. Mivelhogy pedig azon is könyörgöttek felségednek,

hogy minékiünk is kegyelmesen megengedje, hogy fide mediante assecurálnók őket, hogy abban is securusbak lehessenek, és a felséged halála után is az ő maradékjok valami bosszúállásról ne gondolkodjanak, mi is országul hittel assecuráljuk őket, hogy a felségedtől megnyert gráncziájokban és állapotjokban felséged halála után is meg nem háboríttatnak, és bosszút rajok nem állanak e mostani motusért és vétkökért; hac tamen interjecta conditione perpetuo observanda: hogy ők is ennekutánna soha semmi nemű időben felséged személye s méltósága, successori és országunk ellen, se titkon, se nyilván, se magok, se mások által támadást, ellenkező practicát nem indítanak, és efféle dolgot nem tentálnak, hanem mint igaz tökéletes hivek az országgal együtt úgy viselik magokat“ *).

S most áttértek a gyűlés többi tárgyaira, a fejedelmi propositionokra. Mindenekelőtt hízeltgésekkel telt bevezetésökben, Báthoryt újlag a haza atyja és megtartója czímmel ruházzák fel; azután megüjíták azon törvényezikket, melyek a közbátorság fentartására s a hatalmaskodók megzabolázására régiebb idők óta hoztak; végre az elszaporodott hamis pénzek verőire mondtak ki halálos büntetést. Minthogy pedig Csibora Gerárdról hallják, hogy, Kendi István példájára, Nagy-Bányán olyan garasokat veret, melyek rövid idő alatt rézzé változnak, kéri ő felségét, hogy legyen gondja rá, hogy jövőre csak teljes értékű pénzt verjenek ottan. Tapasztalván, hogy a múlt évi azon határozatoknak, mely a rablók üldözését elrendelé, már is következményei vannak, s „hogy csak öt vagy hat nevezetes megbüntetésével minémű nagy csendességet, respiratiot“ szerzettek a szegénységnek; újlag kibocsáták Török Istvánt az útonálló üldözésére, s a múlt évben hozott végzéseket továbbra is fentartani rendelik. Azután megüjíták a barmok kivételére hozott tilalmat, a törvényszék megtartására napot tűztek ki s az ez évi adót kapuszám után tíz tíz forintban állapíták meg. Ezzel a következő napon, május 14-én, eloszlották. A brassóiakkal kötött kiegyezést diploma alakjában elkészítették s mindnyájan megcsesérték.

Május 18-án ez okmánynyal együtt haza érkeztek a brassói

*) Balia, Erdélyország közönséges nemz. törvényei-ben 220 s köv. ll.

követek. Velök jött Géczy András, és mint fejedelmi biztos a fogarasi kapitány, Balling János. Ennek folytán a fejedelem követeit Tökölit, Janesót, Cserényit, Putnokyt haza bocsáták. A feltételek Brassóban nem nagyon tetszettek, s ügyök kedvezőtlen fordulatát Géczynek tulajdonították. De ez úttal más boszút rajta nem vehettek, minthogy másnapon — vasárnap vala — magyar lelkészekkel, János pappal, az eszküszegés ellen egyházi szónoklatot tartattak. Május 20-án Chrestels és társa, a tanács és választott polgárság előtt számoltak követi eljárásokról. Egészben véve helyeseltetett az. Másnapra a Barcasági kerület képviselői is összejöttek a brassói tanácssal, s tárgyalni kezdék a békét. Ezt öök kedvezőtlennek találták. Két évig tartó véres és költséges küzdelemnek egyetlen bére volt, hogy sajátjokat megtarthaták — de semmit sem nyertek. Azon remények közül, melyeket magoknak alkottak, azon biztatások közül, melyekkel a lázadás vezetői ámitották, egy sem teljesült. Azonban a török is, német is ajánlák a kibékülést. Hogy a portán már ez időben mi forrt, arról nem volt tudósítások; de hogy Mátyás Báthoryval kiegyezett, arról biztos értesítések voltak. Nem lehetett mást tenniök, mint hogy a békét egészben véve elfogadják. Azonban egyes pontjai ellen voltak kifogásaik s azokon óhajtának változtatásokat tenni. Május 24-ig folytatta a tanács és választott polgárság tanácskozásait, midőn végre azon módosításokat, melyeket a békepontokon s leteendő esküformán tétetni óhajtának, elkészíték, átadák, Báthoryhoz juttatás végett, a fogarasi kapitánynak. Báthorynak tagadó válaszát május 29-én Boer István hozta meg. Következőnapon a tanács újra ülésezett, s követeléseik közül a legélesebb pontokat kitörölte. Május 31-én Géczy és a többi, nemesek feloldoztattak a városhoz való kötelezettségek alól. Junius 2-án megérkezett Vig Mihály a fejedelem levelével, melyben az utolsó módosításokat megerősíté, s melyeket a tanács és választott polgárok is elfogadván, junius 3-án letették a hűség esküjét. Junius 4-én a város „örömet lövetett“ s nyomon rá Balling, Géczy visszamentek Fogarasba. Velök utaztak a város követei: Forgács és Hegyes, kik meg voltak bízva, hogy a város hitlevelét s ajándokait mutassák be a fejedelemnek. Fogarasban Géczy vendégelte meg őket, s gúnyolta is midőn a bortól fölhevült. „Egy tanácsot adok neked — mondá Hegyesnek — te még fiatal ember vagy, hasznát veheted. Tapasztalt embert ne fogadjatok be

városotokba, titkaitokba pedig épen nem avassátok be. Majd meglátjátok, mit fog nekem használni titkáitok tudása.“ A követek másnap, elmélkedve a kapott tanácson, tovább utaztak Vizaknára, hol a fejedelem ez időben mulatott. Báthory junius 8-án estve fogadta őket, s átvette az ajándékokat, kocsikat, ezüst neműeket. A város ezenkívül lemondott 32-ezer forint követeléséről s fizetett hétezer forintot. Pár nappal előbb Törcsvár, Rozsnyó visszaadtak a brassóiaknak *).

A béke e perezen teljesen helyre volt állítva. De mondhatni, pillanatra; s most az eddigieknél sokkal veszélyesebb ellenfél eszközlé annak felbomlását.

NEGYEDIK FEJEZET.

A szultán 1612. év végén Konstantinápolyból Drinápolyba ment. Midőn a lázadó uraknak és szászoknak követei, Benkner, Nemes, Usoma látták, hogy Géczy ügye a portán veszve van, s hogy ők Báthory megbuktatására új fermant nem lesznek képesek kieszközölni, egy egészen új ajánlattal fordultak a basákhhoz: Erdély, mert három nemzetről áll, osztassék három egymástól független vajdaságra **). Minden becsületes ember a hazában undorral fordult volna el azon leendő vajdáktól, kik eszközül engedték volna magokat felhasználtatni emez aljas hazagyilkoláshoz, s kétségtelenül e szerencsétlen árulókat is a düh ösztönözte e kétségbeesett lépésre. De a porta megfontolandónak találta e kérdést, ha nem lesz-e tetemes haszna Erdély szétdarabolásából s hatalmának ez úton leendő megtöréséből? Egyelőre nem határozott. Kétségtelenül a dolog háborúba keverendette Mátyással, s ezért várakozó állást foglalt el: Brassónak meghódolást, Báthorynak esélyesebb uralkodást s alattvalóival kibékülést parancsolt.

*) Fuchs 266—268.; Nössner 74., 75., Weiss folytatója 240. l., Bánfi Péter 262. l., Hegyes naplója, mely épen itt legterjedelmesebb 276—283. ll.

**) Borsos Tamás, 1618-iki portai követségének terjedelmes leírásában (269—272. ll.) említi e tényt. Ekkor is hasonló terv létezett, s a dolgot a mufti emlegette előtte és társa Balassi előtt. Ekkor is a szászok initiálták a dolgot, valamint 1613-ban is. „Az mely dolgot — mondá a mufti — szultán Ahmed ha meg nem hal, olyan hamar véghez is viszi vala.“ Mindkét esetben az erdélyiek hazafiúságán tört meg.

Így állottak a viszonyok, midőn 1613 februárban Bethlen Gábor, miután a hódoltsági basák közt magának pártot teremtett, Drinápolyba érkezett „madárny i lelkének szabadulást keresve, hatalmas császár szárnyai alá folyamodott, és úgy tetszik igen árvául gondolkodék vala azon, ha valóban életének táplálására egy falat adatik e kezébe“ *). Itt Güresi Mehemet basa karolta fel ügyét, s közbenjárásával részére nyerte Nazuf pasa nagyvezért is. E hatalmas pártfogók kieszközlék, hogy Ahmed szultán a divánban fogadta őt. Mindenekelőtt saját hűségére hivatkozott. Azután tájékoztatta a divánt a pártok állásáról s fel említi, hogy minekutána a nagy emlékeztető szultán Szolimán idejében a nemzet kétfelé oszlott, és egyik törökösnek másik németesnek tartotta, két párt is származott, melyek egymást gyűlölték, üldözték. Ő maga is már kétszer üzetett el hazájából azért, mert hű vala a portához. Ifjú korában könnyen tűrte a bujdosást, aztán azt hívé, hogy végre a fényes porta szárnyai alatt megnyughatik, s ime — mondá — hirtelen új és szokatlan tyrannismusnak neme alatt elnyomattatánk.“ Végül áttér ez új zsarnokságnak, a Báthory uralkodásának jellemzésére, s felhozza a porta előtt is már elégszer elmondott vádakát, melyeknek következtében „ma már — mondja — senki is valamire való ember s igaz értelmes hazafia nincsen mellette, hanem afféle tolvajok, kik annak előtte az erdőket és pusztákat lakták, s a győzhetetlen császár népeit felprédálták, azokkal éjjel nappal iszik, vendégeskedik, paráználkodik.“ S itt hozza fel Szeben dolgát is melyet csak azért foglalt el, hogy „onnan, ha kívántatik, a fényes porta ellen is rebellálhasson és mintegy fészke legyen minden gonosz cselekedetinek nagyobb bátorsággal való véghezvitelére“ **).

Bethlen megjelenése Drinápolyban, fogadtatása a divánban,

*) Irá maga Güresi Mehemet Bethlen Gábornak, már mint fejedelemnek 1615-ben. A levelet lefordította Rozsnyai.

**) Ezt a beszédet Bojti s nyomán Biró tarták fenn Elmondása idejül ápril 1-ét mondják. De a beszédet oly alakjában, mint Bojti közli, nem mondotta Bethlen. Nem is említve azon rágalmat, hogy Báthory saját nővérével vérfertőzést üzött volna, Bethlen nem hivatkozhatott Benknerre, mert ez már elment, nem Balassira s Borsosra, mert ezek még nem voltak a portán. Lehet, hogy előtte valamely fogalmazvány feküdt, melyet ő saját fantáziája szerint czifrázott fel. Különb is tudjuk Borsos portai követségé leírásából, hogy midőn ő ide érkezett, már Bethlen elutazott.

tekintélye, belátása, ügyessége, a dolgoknak más fordulatot adott. „Nem csak szembe lett a hatalmas császárral, hanem meg is hallgattatott, nem csak meghallgattatott, hanem reménysége felett császári nagy kegyelmességgel összekötött nagy ápolygatást is nyert“ *). Erdély felosztásának terve ez úttal félrevetettet. Azután barátai, pártfogói a divánban kivítették, hogy megsegtelése elhatároztatott, a nélkül azonban, hogy egyelőre még Báthory megbuktatásával azt kapcsolatba hozták volna. De midőn hírek érkeztek, hogy a fejedelem a magyar királyal frigyet kötött, s midőn értesültek, hogy Báthory, saját felfogások szerint, németessé lett, Güresi Mehemet s Bethlen többi barátai kivítették, hogy a diván Báthory letételét s Bethlen Gábornak fejedelemmé emelését elhatározá. Egy újabb kihallgatáson már mint fejedelmet üdvözlék, s a szultán karddal, buzogánynyal, kétezer tallérral, három szép lóval — egyike aranyos szerszámmal s nyereggel, ketteje pedig len csujtárokkal felöltöztetve vala — öt számmal s öt tevével megajándékozá. Azután elhatározá, hogy sereg élén küldik Erdélybe, melynek szerdárává Skanderbég temesvári basát nevezték ki. Erdély három nemzetéhez Nazuf basa nagyvezér fermant boesátott, mely előszámlálá, hogy Erdély mindig nyugodt, gazdag volt, midőn megmaradt a porta hűségében, s elpártolásáról „mindig sok pusztá kőkémény“ tesz bizonytságot. Im utolszor Báthoryt megerősítette a fejedelemségben, azonban úgy, hogy az országnak nem elrontója, hanem védője legyen. „De sok rendben ide küldött követeknek könyörgéséből megértette az hatalmas császár, Báthory Gábor miatt való sok nyomoruságtokat, főképen pedig az ti böcsületes atyátokfia, az nagyságos Bethlen Gábor, hatalmas császárnak fényes kapujára érkezvén, bizonyosban megértette: tett Báthory Gábornak sok hamis cselekedeti, mely ti nyomoruságos állapotokban hatalmas császár kegyelmessen felindulván, nem akarta tovább szenvedni az ti nyomoruságtokat. Tudástokra legyen azért, hogy ő hatalmasságától tinektek segitsegtekre mostanában szép hadakkal, Kanisai Begler Bek Szkender Passa boesátatott, a végre, hogy Isten akaratjából titeket Báthory Gábortól megszabadítson, és az országot minden dúló, pusztító ellenségtől megtisztítsa. Kevántatik azért, hogy mihelt

**) Güresi Mehemetnek fenn is idézett levele.

az hatalmas császár kegyelmes akarattya és parancsolattya értes-tekre adatik, mindgyárt fejenként öszvegyülekezzetek, és hatalmas császártól engettetett szabadságtoknak rendi szerént, magatok közül válasszatok egy fejedelmet, olyat, ki mind hatalmas császárnak igaz hive, s mind tinectek jó gondviselőtök legyen; de jól meglássátok, hogy olyat válasszatok, ki ez ideig némethez nem hajlott, hogy többé ilyen nyomoruság rajtatok ne történék. Erről való dologról hatalmas császár parancsolatja Szkender passa által mikor néktek megmondatik, meglássátok, hatalmas császártól engedelmes alázatossággal fogadgyátok, hogy ezután is az hatalmas császárnak minden kegyelmességet és oltalmát várhassátok fejetekre, melyet ha cselekesztek, így bátorságos és békességes megmaradástok lehet mindenek ellen. De ha Báthory mellett fegyvert fogtok, és hatalmas császár akaratjának engedelmesek nem lesztek, bizonyosan elhihetitek, hogy Isten akarattyaából rövid nap magam meglátogatlak benneteket. Legyetek békességben s jó egészségben“ *). Bethlen pedig nyomon elütazott az új szerdárhoz, hogy a beütés készülődéseiben részt vegyen.

Ide jutottak Báthory viszonyai, legfőként a portai ügyek elhanyagolása következtében, midőn végre követci, Balassi és Borsos, kíséretökkel együtt május 22-én Konstantinápolyba érkeztek, honnan a szultán már átment Kis-Ázsiába „Iszkider mellett való“ szerájlába. A követek bevonulása a fővárosba fényes volt. Maga a csausz basa vezette két agával a csauszokat, s Balassiék örültek, nem is gyanítva, hogy azon tisztesség csak szemfényvesztés. Nazuf basa nagyvezér május 25-én fogadta őket, még mindig elég udvariasan. Azonban a hozott ajándékokat nem vette el, s a basákéit sem hagyta megadatni, hanem mind összerakatá a császáréival „hogy ennek inkább kedveskedhessenek.“ A követek megnyugodtak a dologban, pedig ezzel a kinessovár basáknál azt akarta elérni Nazuf „hogy Báthorynak senki se legyen jó akarója a portán.“ Azután átmentek a tengeren a szultánhoz, ki május 29-én

*) Egész terjedelmében olvasható: Felső Magyarországi Minerva 1828. évf. 1919—21. II. Kelete e szerint martius 3. A török leveleknek még egykorú fordításaikon is gyakran hibás a hónap nevének átfordítása. Bojti szerint a diván Bethlent ápril 1-tén fogadta, május 1-én nevezte ki fejedelemmé, s így valószínű, hogy e levél is április és május közt kelt; kevésbé valószínű, hogy Bethlen ügyének eldőlte előtt kelt volna.

fogadta őket, s átvette gazdag ajándékaikat. Junius 5-én újra a vezérbasa fogadta őket, „a mikor — írja Borsos, egyik követ — a postulatumokat is beadtuk *), de bezzeg akkor sok szégyent vállánk; mert a többi között kérdé a basa Balassi uramtól, hogy „megbékélett-e Báthory Gábor ez országgal, Brassóval, Segesvárral, s a többivel, s vagyon-e az ország békességben?“ Monda arra Balassi uram, hogy „megbékélett és az ország jó békességben van.“ — Monda arra a vezér, hogy: „Jabana szulaz ag szakall köpeg;“ azaz magyarul: „Hiában szólasz agg szakálú eb, mert én tudom, hogy nem békélett.“ — Másodszor azt kérdé, hogy „Báthory Gábor hiva-e az hatalmas császárnak?“ Kire monda Balassi uram, hogy „igen is hiva.“ Monda arra a basa, hogy „ha hiva, miért nem adja meg a hatalmas császár várait: Lippát, Jenőt?“ — Ekkor csak mind ez féléről lőn a vetélkedés; ekkor kéré Balassi uram, hogy ne késlelne, hanem bocsátaná vissza jó válasszal; kire csak azt mondá: „Az te urad az én szolgámat négy hónapig tiltette Szebenben s én még is nem siettettem; ti most jötetek s immár nem győzitek várni; de várjatok csak, s választok leszén.“ — Vévők eszünkbe, hogy urunknak rosszul vagyon dolga a portán; titkon legelőször irtuk meg ez dolgot urunknak, mely levelet küldtünk Tergovistiára Boér Péter kezébe junius 15-én. E közben érkezék a portára Mikó Ferencz Bethlen Gábortól. Mikó Ferencznek igen hamar válasza lőn, mely levelet csuda mesterességgel Mark Antonival megláttatunk, és abból teljességgel megértettük, hogy nekünk rosszul leszén dolgunk; mert a mit a basa Bethlen Gábornak fogadott, azt teljességgel véghez akarja vinni, és urunkot a fejedelemségből ki akarja vetni; kinek oka nagyobb nem volt, hanem hogy urunk sem követét, sem kapitiháját, sem csak egy postáját is a portára nem bocsátotta, a ki itt benn Bethlen Gábor tractája ellen szólott volna és gondot viselt volna, hanem valamint Bethlen Gábor akarta, minden dolgot úgy végezett el az vezérrel. Aztán erős hüttel felfogadta a basa, hogy Bethlen Gábort Erdélybe béviszi. Ezeket megértvén nagy titkon, aztán úgy készítők el Pálfi Ferenczet valami Duna mellé való oláhokkal, s úgy íránk meg minden dolgot urunknak: hogy lásson dolgához,

*) Mátyás király e postulatumok (szerinte articulusok) keltét junius 11-ére teszi. Hihetőleg ő kapott ez napról tudósítást a dolgokról.

mert soha minket itt oly szép szóval nem tarthatnak; hogy általán fogva a basa reá küld urunkra, hogy fejedelemségéből kivessék. Bocsátottuk el Pálffy Ferenczet június 17-én.“

Egy hónapnál tovább sürgették a választ. A vezér július 10-én végre újra fogadta őket, eleinte hidegen szemrehányásokkal. „Ha ti is akarnátok — monda nekik —, tudnátok mit mondani uratok felől, mert ti sem szeretetből jöttetek ide, hanem féltetekben.“ S midőn a követek Báthoryt mentegették, még ingerültebbé lett. „A hatalmas császár, úgymond, a ti uratok hűségét semminek tartja. Jól tudja, hogy mikor Erdélyországa igazán hűségéhez tartotta magát, a hatalmas császár oltalma alatt oly gazdag volt, hogy még a szegény paraszt ember is ezüst kalánnal ett, de most a nemes ember sem ehetik ezüst kalánnal; minden ember az ő maga, őstől maradt házában, várában békével lakott, törvény volt az országban; de nihelyt a hatalmas császár hűségétől elszakadtatok, magatok ettétek, pusztítottátok meg egymást, nem a hatalmas császár; nám nem mondhatjátok, hogy a hatalmas császár csak egy házat is töletek elvett volna; maga ha akart volna, inkább megronthatott volna, hogy nem az német.“ Azután Báthory uralkodásának bírálgatásába ereszkedett. „Most is, folytatá utóbb szavait, miként ezt Borsos feljegyzé, az egész keresztyén fejedelmek és a hatalmas császár között való frigyét, szent békességet ő akarja felbontani, s hogy szenvedhesse el ezt a hatalmas császár? Több efféle számtalan sok rút dolgokat hánya a vezér az szemünk-re, kire mindazáltal a mennyire az úr Isten engedte, alkalmas válasszokat tettünk, de semmi mentségünknek semmi tekintete, semmi haszna nem lön; sőt mondá azt a vezér, hogy „csudálom, úgymond, ti az miesoda emberek vagytok, hogy csak egy szóval is mentitek, mert megirták nekem Erdélyből, hogy ha ti akarnátok, ti tudnátok bővebben szólni az országnak Báthory Gábortól való bántási felől, mert végére mentem én annak, hogy ti igaz hazafiái vagytok, nektek is sok bántástok volt Báthory Gábortól.“ De mi azért egy nyomot is a mi tisztünk kül nem mentünk, hanem mindenben mentettük. Végre azért aztán szép szóra jöve a basa, a ki azért azután csak szemfényesztés lön, s monda, hogy „no most ám legyen Lipppa s Jenő; a hatalmas császár három esztendeig engedte volt meg az adót, de azt a három esztendő ismét meghaladta két esztendő, de a hatalmas császár azt a két esztend-

dőt is megengedi s megtekinti az országnak is pusztulását: három esztendeig az adót tíz-tízezer arany forintra engedi; a mellett a régi mód szerint való sólymokat, aranyos kupákat, pogácsaeztüstöket megkivánja. Az három esztendő után az Murat császár idejébéli teftér szerint az adót éppen ajándékkal együtt adjátok meg.“

Mikor azt erősítettük volna, hogy a hatalmas császár ennek a mi urunknak és az országnak Bethlen Gábor által mikor athnamét adott, abban az athnamében ő hatalmassága az erdélyi adót örökben tízezer aranyra engedte; arról azt mondá a vezér, hogy „adjuk elé azt az athnamét, s ha úgy vagyon, ő is abban hagyja;“ de mi azt elé nem adhattuk, mert mi nekünk kezünkbe nem adták; de még a kancellárius kezéből is kivehetjük vala a párját, csak ötven aranyat adhattunk volna is neki, de azt sem adhatánk, mert otthon nem adtak vala pénzt, s itt is minden ember idegen volt tőlünk, s nem kérhattünk kölesön senkitől; mindazáltal ekkor arra vettük a vezért, hogy ha a tízezer aranyról athnaméja vagyon az országnak, az első adóval küldjék bé az athnamét, s megtartja abban a hatalmas császár az országot és a fejedelmet; mert Balassi uramnak erre az útra többet nem adtak vala mind költségre s mind ajándékra 400 forintnál.“

Úgy látszik hogy a porta készületeit nem tudta befejezni, s ezért bánt szelidebben a követekkel. Megint több telt el egy hónapnál s a vezérbasa megint szigorúbban kezdett velök beszélni. Ez alatt egyszer Balassit fogadta, azonban újra eredmény nélkül. De midőn Negroni is közbevetette magát Báthoryért, sőt a porta biztos tudósítást nyert a Brassóval létrejött kiegyezésről, a nagyvezér is hajandónak mutatkozott megkegyelmezni Báthorynak *). Augustus 14 én vele mind a két követ szemben lett. „Akkor — írja Borsos — jobb kedvű volt, és igen sokat disputáltunk, altercáltunk vele, és ugyan végre sok számtalan törekedésünk után meghajla; mert valóban meg is mondók neki, hogy csak hijában léssen az Bethlen Gábor dolga, mert mi tudjuk, hogy az ország ő mellé nem áll, mert ötet nem szeretik; más az, hogy Erdély Báthory Gábor helyett más fejedelmet nem választ, de ha ő nagysága így békét nem hagy Báthory Gábornak, bizony nagyobb búsulást szerez a hatalmas császárnak, mert Báthory Gábornak a keresz-

*) Bojti Engelnél 334 l.

tyén fejedelmek között sok jóakarója vagyon, magát elköti va-
lamely felé s úgy is nem hagyja magát és az országból ki nem fut,
s bizony nagyobb gondot ad a portának. Mire azt mondá a basa,
hogy „talán a németekkel vagy lengyelekkel fenyegettek? Mit
gondolok veletek, ha mind Német-, Lengyel-, Olasz-, Franczus- s
az több országok mellette léznek is? Semmit sem tartok tőletek;
ugyan is, mikor a német azelőtt is a hatalmas császárral hadako-
zott, tii is azokkal együtt az hatalmas császár ellen voltatok; Ka-
zul, Chilalj mind a hatalmas császár ellen volt, s mit használtak
vele? Az Isten a tii magatok fegyverét fordította reátok és az-
zal veretett meg; most is úgy jártok.“ Efféle számtalan sok ve-
szekedésünk lön az basával, kire ő mind elég választ tött, kit
megírni longum foret. Végre erőltettük arra, hogy tegyen választ,
vagy jót teszen vagy rosszat; nagy sok számtalan disputatióknk
után aztán végre monda: „Noha az ti sok szótok után nekem arra
kell hajlanom, hogy Báthory Gábor megmaradjon az fejedelemségben,
azt is megcselekszem; de adja meg az adót a hatalmas
császárnak; Jenőt, Lippát, s Bethlen Gábornak is kegyelmezzen
meg; adja meg néki Dévát s nem bántom, s légyen hü szolgálja
a hatalmas császárnak, még koronát küldök néki. Immár azért
tovább nem tartóztatlak, hanem elbocsátlak s megírom Szkender
basának s Magyar Ogli Ali basának, hogy ha eddig az országba
bé nem mentek, bé ne menjenek, hanem vesztteg légyenek, s te
menj bé Báthory Gáborhoz s ím írok neki is: ha ezeket megcsele-
kedi, legyen vesztteg a fejedelemségben, de ha meg nem cseleke-
di, reá menjenek; de te neked Szkender basa után kell menned, s
onnat kell Erdélybe bé menned“ *).

Balassi aug. 20-án elindult „elég gyalázattal, mert a basa se
egy bineczet, se egy czofageldit nem monda neki“, de annál több
reménynyel hogy küldetését sikerrel végzé be, Belgrád felé
Szkender basa után. Borsos a portán maradt, s nyolcz nap múlva
egy csauszt küldött Báthoryhoz saját és a vezér leveleivel „Ha-
vasalfölde felől Magyar Ogli után“, ki ez úton vala Erdélybe nyo-
mulándó, míg Szkender a szerdár Temesvár felé vezette hadát. Ki-
vülök Sahin Giráj tatár Khan s a két oláh vajda is parancsot kap-

*) Borsos Tamás, Itinerarium ad fulgidam portam ottomanicam. Egész
terjedelmél en megjelent: Erdélyország Történetei Tára II. k.

tak, hogy a török hadakat segéljék Bethlen Gábor bevitelében s trónra emelésében. E perczben úgy látszott, hogy minden attól függ, hogy a nagyvezér alkudozást parancsoló levelei az ellenségeskedés megkezdése előtt a szerdár kezébe adassanak. De a valóságban mind ez csak szín volt.

Erdélyben Bethlen Gábor közeledésének s a török beavatkozásának híre jóval előbb el volt terjedve, nem csak az által, hogy Bethlen barátaival, főként a székely fő-urakkal, folytonos érintkezésben volt, hanem magok a törökök által is. Egyik hadesapat már július elején Havasalföldön volt, honnan Magyar Ogli basa Huszain csauszt s Beraham agát, megbízott szolgáját, Brassóba küldé, kik ide július 16-án megérkeztek s felhívták a tanácsot, hogy két előkelő polgárt küldjenek Oláhországba. Pár nappal utóbb, július 21-én, Mikó György háromszéki főkapitány is, Mikó Ferencznek, Bethlen portai követének, ha nem testvére de rokona, Brassóba érkezett felhívni a várost, hogy Háromszékkal együtt álljon Bethlen pártjára. De bár röviddel utóbb egy párszor ismétlék felhívásukat, minthogy a bíró Báthory-párti vala, s a székelyek szándékát nem is tarták őszintének, semmi komolyabb egyezkedésbe nem bocsátkoztak velök, mindamellett hogy a város csak kénytelenségből hódolt meg Báthorynak s tulajdonkép figyelő állást foglalt el. Épen azért, midőn Báthory épen e napokban sürgetőleg követelte Huszain csansz kiadatását, megtagadták azt. A portának roppant haragját vonnák fejükre — irák a fejedelemnek — s rájok abból megmérhetlen kár hárulna. Sőt utóbb, augusztus elején, a bíró és egy párt ellenzése daczára a városi előljáróság elhatározá, hogy Magyar Ogli felhívásaira válaszolni fog, úgy azonban, hogy e válaszokat a fejedelemmel is közlik. E válasz augusztus 9-én, Bonyhay András által el is küldetett a basához, — de midőn ez azzal nem elégedett meg s megint követek küldését sürgette, a tanács, augusztus 26-án Benknert, Hegyest és Greissingot a török táborba inditá *).

Báthory csillaga már hanyatlott. Portai oratorai első tudósítását június 15-éről július hó második felében Boer Péter havasalföldi követe személyesen hozta udvarába, kinek ekkor már alkalma volt urát a török erő minden készülődéseiről értesíteni. A feje-

*) Hegyes foljegyzései 284 - 288. ll.

delem első pillanatra belátta a veszély egész nagyságát, segély-csapatokat szorgalmazott a nádortól, egész erélylyel folytatta hadi készülleteit, s meglepetéstől tartván, még egy kísérletet tett a porta megengesztelésére. E czélból ott levő oratorai támogatása végett újabb követeket küldött Konstantinápolyba. Sikertelenül. Az ő megbízottját *) az Oláhország felé nyomuló csapat a Dunába vetette, azon futárok pedig, kiket oratorai június második felében útnak indítottak, Pálfi Ferencz, ki június 17-én, s Szalánczy István ki június 29-én kelt útra, nem jutottak el hozzá. Ez utóbbit nem csak letartóztatták, de vasra is verték a török hadak **). Szerenesesebbek voltak az augustus elején útra kelt követek Csukás István és Szerdahelyi István személyökre nézve **), minthogy augustus második felében megérkeztek a fejedelmi udvarba, de híreik még mindig rosszul hangzottak. Balassi még semmi kedvezőt sem irhatott, Nazuf basa fermanja Báthory elmozdítását sürgette, Magyar Ogli átírata s az oláh vajda levele pedig figyelmeztette az országot, hogy a fényes kapuhoz maradjon hű.

Ez egész idő alatt egyetlen ellenséges katona sem lépett az országba. Az elrendelt hadi készültek csak későre, szénahordás után fejeztettek be, de a csapatok már közeledtek is Erdélyhez, midőn Borsos és Balassi az augustus 14-iki kedvezőbb választ kikapták. Pár nappal utóbb, augustus 26-án, Skander basa a temesi basaságban Erdély határszélén táborozott, augustus 20-án pedig a tatár előcsapatok, Horvát György kalauzolása mellett, a Barczaságba érkeztek. De Magyar Ogli és Sahin Giráj még mindig késtek, s az előbbi csak augustus vége felé ért Foksánhoz. Skander eleinte arra várt, hogy a két hadnak Barczaságba érkezéséről hírt vegyen, midőn egész véletlenül september elején Mehemet Deák bég s Balassi táborába érkeztek Nazuf basa fermánjával, mely elrendelé, hogy a szerdár próbáljon Báthoryval kiegyezni. Skander korábbi időkben nem volt ellensége Báthorynak, s a kísérletet nem ellenzette. E czélból Balassi Ferenczet s Ibrahim bégét Báthoryhoz küldé a porta feltételeivel: 1) Fizesse meg az öt évi adóhátralé-

*) Paylák Jánost írja Hegyes. De a név leírása alighanem hibás.

**) Hegyes naplója 287. l. Bojti 333. l.

**) Hegyes hibásan Chywkaetzy és Zerrehaftilnak írja. De Borsosból tisztán kivehetjük, hogy minő neveket rontott el Hegyes, vagy tán leírója.

kot. 2) Lippát és Jenőt adja át a portának. 3) Szebent adja vissza a szászoknak. 4) Bethlen Gábort helyezze vissza birtokaiba, méltóságába *).

Balassi s Ibrahim bég Báthoryval ennek Fehérvár melletti táborában találkoztak, hova ő hadait gyűjté. Mintegy tizezer embere volt együtt, mind a mellett, hogy „sem a hajduk, sem nemes-ség, sem székelység, sem senki nem mene takarosan és szívesen melléje, hanem csak imígy-amígy, immel-ámmal és kedvetlenül, sőt a ki oda ment is, csak elfutó módon volt ott, mintha menten el kellene futni és csak látni ment volna oda.“ A bég megjelent az országgyűlésén, s személyesen kérdezte az ország rendeitől: „ha akarják-e Báthory Gábort fejedelemnek vagy nem?“ És az ország arra azt mondotta, hogy: akarják. Melyre ilyen módon felelt a basa követe: „Bre ország! Mondjatok igazat, ne hazudjatok, mert ti magatok hívtátok a basát — nem jöttünk volna ha nem hittatok volna. Hallottatok-e egy példát? Egyszer volt egy tűzok, és a nyilas az ő hátába lövi az ő nyilát, melyet a tűzok nézni kezd, és látja hogy a nyilat a maga tollából csinálták. Szegény Báthory Gábornak mostan szinte úgy vagyon dolga ti veletek! No mostan én csak elmegyek, ezt a választ megviszem a basának (**). Azonban azon körülményből, hogy a török erő még mindig várakozó állást foglalt el, sőt egyezkedési javaslatot is küldött, reményt merített Báthory. Sőt úgy hitte, hogy e szigorú föltételekből le is alkudhatik egyet s mást, habár az ország s tanácsurái azok elfogadását ajánlák. Az adót megígérte, de csak egy évre, azonban tizenötezer aranyra emelve. De se Szebent nem akarta kiadni, se Bethlennek nem volt hajlandó megkegyelmezni. Másfelől a táborba gyűlteket szokásos hadi országgyűléssé alakítá, s ügyét ezzel is felkaroltatá. Ők, a rendek, — feletté velök — úgy hiszik, hogy a portának e hadjáratról tudomása sines. Ők mindnyájan hívei Báthorynak, vele akarnak élni, halni. Szabadon választák, s azt, ki hitét megszegi, Isten is megbünteti. Maga Bethlen Gábor hálátlan elméjü fölfuvalkodott ember, csak fejedelemséget keres. Kérik a szerdárt, állítsa meg hadait, s ne

*) A föltételeket közli Bojti 335, teljesebben Fuchs 271. l. Nössner 76. l.

(** Nagy Szabó Ferencz emlékirata 113 l.

vezesse az országra. De válaszolt maga Báthory is fejérvári táborában szeptember 9-én saját kezűleg: „Méltóságos atyánkfia! Kegyelmedet sok szóval terhelniünk nem szükség, holott az ország levelében bőv declaratioval mindenek megvadnak. Az dolog csak ez, hogy ha kegyelmed azt az áruló Bethlen Gábort megfogatván vagy kezünkbe küldi, vagy ide való országbéli embereink előtt megöleti mint olyan árulót, tehát ezen kezem írása légyen zálogul kegyelmednél, melyben az én igaz hűtömre azt fogadom, hogy valamit Géczy András a fényes portán hittel fogadott volt, úgy én is az előbbeni hadakozásnak alkalmatosságával török kézre esett Jenő és Lippa várait, ezekhez tartozó circumjacens több várakkal és kastélyokkal, s azokban levő requisitumokkal és apparatusokkal sine diminutione vel dispositione aliquali, ugyan kegyelmed által hatalmas császárnak kezébe bocsátom mind egyszerűs mind. Hogy az én időmben az adó is a fényes portára be nem ment, oka ennek is Bethlen Gábor az az áruló, mert fő tanácsom ő volt, és valamikor az adót be akartam küldeni, mindenkor elvert róla, és azt mondotta, ne adgyak adót, mert csak ajándékkal is megéri a török; már mostani dolgaiból látom, s veszem is ha későn is eszembe, hogy mind arra való hamis tanács volt, hogy légyen mivel vádolhasson a fényes portán engemet. De azonkívül is mit nem mondott a fényes porta ellen, mikor nekem az adónak beszolgáltatását sinistre svadéalta, de ezt ebben hagyván én kegyelmedet kérem igen, hogy szómnak adgyon helyt, hatalmas császár hadaival menjen Tömösvárhoz, és ott szálljon táborban. Én hatalmas császár ellen rebellis nem voltam, nem is akarok lenni, valamennyit az erdélyi nagy rendek között kegyelmed fog kívánni zálogul, kegyelmed mellett hadd legyenek. Én pedig ezen helyről táborommal edgyütt Lippára megyek és kegyelmednek hírt adok, hogy a mely napon mondom jöjjön el, és a megnevezett várakban szállitson török hadakat kegyelmed. Az restántziában lévő adót is valamennyi az én időmben suspendálódott, az jövő tavasszal nagy rendű követeinktől béküldöm a fényes portára, azontúl is valamint eleink Báthory István, Báthory Kristóf és Báthory Zsigmond, úgy én is a tizenöt ezer aranyokat esztendőnként igazán beadom, és ezután affélében más szájával nem eszem s szavát sem fogadom, hittel mondom. Ezen szavaimat, hogy kegyelmed előtt megmutassam igaznak len-

ni, im tulajdon kezemmel irt, s ujjamban viselt gyűrűmbéli titkos petsétemmel roboráltatott levelemet küldöttem kegyelmednek Ibrahim béghtől ő kegyelmétől, melynek megnyugodt elmével egész hitelt adjon kegyelmed“ *).

Báthory a törökkel megkezdett alkudozástól minden jót remélt. Úgy akarta hogy e kiegyezésnek semmi se álljon útjában, s épen midőn e napokban Mátyás, Dóczy Endre szathmári kapitány által felajánlá segélyét, Gyulafyt Dóczyhoz küldé azon izenettel, hogy nincs reá szüksége. Segély nem is jött számára, azonban a magyarországi hadakat Forgács mégis Kassára gyűjté, s Rákóczi mázra indítá, ügyelni akarván, nehogy a török had Magyarországra valami veszélyt hozzon. S midőn e sereg-mozgalmak miatt török követek szeptember 20-án Forgácsnál kérdést tettek, ez Gönczről teljesen megnyugtató válaszzal bocsátá őket vissza **).

Báthory reménye hiú volt. Válasza felbőszíté Skendert, kit Bethlen azon ígéretével, hogy a kérdéses várakat kézhez fogja adni, teljesen lekötöztetett, s ki szeptember 19-éről a vaskapu melől válaszolt Erdély rendjeinek. „Csudálkozunk azon — ír — felette igen, hogy ha még sem értette meg kegyelmetek az hatalmas császár mostani idebe bocsátott hadainak mi okbul küldte be, avagy ha hitelt sem adtatok még annak, hogy ez a had ő hatalmassága hírével jött volna be. Tudhatja azt kegyelmetek egész országu, hogy hatalmas császárok közül soha egyik is Erdélybe hadait, ország kívánsága ellen, békességnek idején be nem küldte, hanem mindenkor az ország könyörgésére küldöttek segítséget. Ez mostan bebocsátott hadakat is ő hatalmassága nem egyébért, hanem az országbeli urak, fő népek és kerített városok közül valók nagy sokan két avagy három félesztendőől fogván az ő hatalmassága fényes portáján, kapuján siránkozván alázatos könyörgések által kívántak az ő hatalmassága segítségét, mely által Báthory Gábor fejedelemsége alól szabadulhassanak meg, a ki az országot hűti ellen sok rendbeli szabadságiban meg-

*) E levél eredeti szövege lappang. Az itt adottat Rozsnyai Dávid a törökre fordított szövegből tette át magyarra. Tordai latin fordításában közlik Katona és Pray is, de hibás kelettel: Gyulafejevár october 9-éről. De Báthory innen táborával már october 1-ső napján eltávozott.

**) Mátyás egy 1615-ki levelének melléklete Hatvaninál. V. 68. Sepsey László. 139 l.

rontotta, Szebent, elvévén az szegény szászságot, minden javoktul, némelyeknek kinzások által, némelyeket erős fogság által megfosztotta. Mely dolgot ha tagadtok, küldjetek táborunkba kívánságunk szerint való főembereket zálogban, mi is innét oly urakat bocsátunk táborotokban hatalmas császár száncsák békjei közül a kik újjal mutogatják ki közületek az urakat, főnépeket, a kik könnyörgöttek nekik ez dologról. Mi szükség ebben ravasszágnak lenni és tagadást tenni az dologban, a melyre akaratotok volt az előtt.“ Itt elő számlálja, hogy Erdély csak akkor volt békében, midőn hűségét a porta iránt megtartotta. „Az mi a mostani kegyelmetek fejedelmét illeti — folytatja — mi is tudjuk, hogy régi szabadságtoknak rendi szerint választottátok, és azt is tudjuk, hogy minden fejedelemségek Istentől vannak, azt is tudjuk, hogy valakik fejedelmek ellen ok nélkül támadtak, Isten megbünteti őket; de mi is arra azt írjuk, hogy a fejedelmeknek Isten-főlőknek, igazság szolgáltatóknak kellene lenni, nem imide amoda hajlóknak, mert az ilyen fejedelmeket Isten is meg szokta büntetni, szegyeníteni; mi senkit közülök mint hálátlan elméjűt fölfuvalkodott újabb fejedelemség avagy ugyan fejedelemséget kívánó embert közénk jöttek lenni nem tudunk sem értettünk, a ki csak magának keresett avagy csak kért volna semmi állapotot, hanem valakik közületek hatalmas császár kapujára jöttetek, mindenek az országért könnyörögtek; hogy pedig Bethlen Gábor barátunk felől ily becsületlenül irt kegyelmetek, igen csudálkozunk rajta, országhoz nem is illenék hatalmas császár igaz híve felől úgy írni, Bethlen Gábor is örömet benn nyugodt volna házában, de ő sem maradhatván meg, fejedelmek miatt, kényszerítettett hatalmas császár kapujára menni, fejének oltalmát és házaiban való bejövésére oly módot keresni, hogy ezután fejét ő se féltse törvénytelségtől: kézben való kérésekben pedig nem is győzünk eleget csudálkozni, holott az hatalmas császár minden ő hatalmasságához ragaszkodó igaz híveit kegyelmes oltalma alá szokta venni, efféle illetlen kívánságról nem is illik írni kegyelmeteknek.“ S itt viszont áttér Báthory s az ország viszonyára s jelesen a rendek azon kérésére, hogy álljon meg táborával, mert eddig is ők tartották meg a fejedelmet hogy hadat nem vezetett a török ellen. „Ha az fejedelmeknek — válaszolá Skender — ahoz kedve vagyon, ne tartóztassátok, induljon meg, mi is Isten akaratjából megindulván, im megyünk és va-

lamihez kedve vagyon, semmi akaratját ne hagyja, eddig is közelebb mentünk volna, ennyit itt nem ültünk volna, de mi irásunk szerint választ akartunk várni kegyelmetektől. Végezetre írja kegyelmeitek, hogy a mostani fejedelmekkel élni halni akartok és mást uralni nem akartok, de mi ez dolognak sok hiját ítéljük lenni, mert az országot nem mindenestül az nemességből értjük állani, noha azok az első és azoknak is sok bántásit tudjuk lenni, hanem az egész százságot is egyik fő tagjának értjük lenni, kik mindenestül megrontattak szabadságukban. Mindazonáltal ha mi velünk végezni akartok megmaradástok felől, az szemeteket fölnyissátok, és különben gondolkodjatok az dologról és mi hozzánk oly fő és eszes embereket bocsássátok, a kikkel mi is mind fejedelmektől felől és minden dolgokról beszélgetvén, akaratunkat azok által jelenthessük, még az kegyelmeitek kívánsága szerint pedig az hatalmas császár szánésákbégjei közül, Ibrahim bég barátunkat imoda bocsátottuk az kegyelmeitek hitire, tisztességire, szóval is izentünk tőle, ott ne késleljétek, mindjárt bocsássátok vissza fő ember követetekkel együtt, mert ez dolog késedelmet nem szenved^{*)}. S ezzel szeptember 24-én, negyvennapos várakozás után, átvezette hadait a vaskapun, még mielőtt újabb választ kaphatott volna^{**)}.

Ekkor már a Brassó felől beütő hadak is útban voltak. Magyar Ogli Ali basa szeptember 2-án lépte át Erdély határát. Vele volt Radul oláh vajda is hadaival s némi tatárság Sehan Mirza alatt. Hétfalunál szállottak táborba, kalauzolta őket Benkner János, ki augusztus utolsó napján ment eljőik, s most visszatért Brassóba hirt adni ottan a hadak beérkezéséről. Ennek alapján a basához tisztelgő követség ment ajándékokkal. A vajda és basa táborba szálltak, s csaknem az egész hónapot ott tölték helyben. Magyar Ogli hadi népe épen nem volt derekas. Várta, hogy a moldvai vajda is csatlakozzék hozzá, várta Sahin Girájt s hordáját. Aztán szerette volna a székelyeket is megnyerni, s ezekkel alku-
dozásba bocsátkozott. Ezek egy része valóban kész volt meghódolni, de maga a nemzet hű volt Báthoryhoz s azért színelg alku-
dozásba bocsátkozott a basával, hogy ezzel is visszatartsa. S midőn ennek folyama alatt a törökök gyengeségét kikémlelte, helyeit

*) Eredeti kézirat az erdélyi muzeun-egylet birtokában.

**) Bojti Engelnél. 236. l. Bethlen 1613 november 11-én kelt levele Thurzó nádorhoz: Acta Londorpil I. 148 l.

elzárta s megerősítette, mert különben is tudta, hogy a Báthory-hoz szító Radul vajdában s oláh hadakban a basa feltétlenül nem bízhatik, a török csapatok zsákmánylásait s rab-hajtásait egyes kiesapásokkal torolta vissza.

A törökök megérkezével magában Brassó városában is viszály ütött ki. A bíró Drauth János s a tanács egy része hű akart maradni a fejedelemhez, de a nép törökös volt. Benkner s kik hasonló érzelműek voltak, e viszonyokról híven tudósíták a basát, s ez több ízben próbát tett a bírót táborába csalni. De a tanács soha sem engedte kimenni a bírót. Végre szeptember 7-én maga a basa kíséretével a város közelébe jött egy nyári lakba, s tanácskozás ürügye alatt oda hívatta a bírót. Drauth hajlandó volt — de a tanács másokat küldött a basához, kit ezúttal ottan „a tornáczon“ meg is vendégeltek. Magyar Ogli Hegyes által izente a bírónak: köszöni a lakomát, de abból, hogy hozzá nem jött, kilátja, hogy a hatalmas császárnak nem híve, azonban ő lássa mit csinál. S midőn néhány nap múlva, szeptember 11-én, Báthorynak eddig letartóztatott futárja, egy kapucsi basa kíséretében szabadon bocsátva ment át Brassón, a nép remegni kezdett, hogy Báthory kegyelmet nyert.

Szeptember 12-én a török had új növekedést nyert. Tomsa István, moldvai vajda megérkezett hadaival. A rablás és pusztítás még mindig folyt, mi közben szeptember 19-én az oláhok Báthorynak egy főrangú hívét, Horvát Lázárt, elfogták, ki urától elkérdezett, hogy „tatár nyelvet fogjon“. Ez idő alatt Brassóval is hatezer forintnyi sarczot fizettetett a basa, s azután szeptember 20-án beljebb vonult a Bárczaságon. Szeptember 25-én végre megérkezett a tatár horda is Sahin Giraj khán vezérlete alatt, mintegy 15-ezer főből álló, s egyesült a basa hadával. Most az összes sereg megindult s szeptember 27-én átment a Sárkányon, rabolva, égetve, pusztítva, mindent mi útjában esett. „Elérkezvén azért — mondja az egykorú Nagy Szabó Ferencz — a tatár és majd az egész százság, valaki oly ember volt mind fellázad, és a tatárral elegy reá kijöve — dúla, foszta, kóborla és rabla. Akkor kiáltották egymást a szászok, hogy a tatárral együtt nyargalt a kabalán: „Handa, handa, handa! Komm Hánesz, komm Hánesz, komm, komm Nanánder, Brader Piter.“ No, azért szállának tatárul a jó vitéz szászok, s addig handagatának — hendegetének, hogy alá mené-

nek és megegyezének a basával és Bethlen Gáborral.“ September 30-án a had Szakadátón volt, s másnap elhaladt Szeben alatt, melynek parancsnoka Kákonyi István volt, Keresztyénsziget alá*).

Épen ez napon, october 1-jén, szedte fel táborát Báthory is. Első terve volt a bevehetetlennek tartott Szebenbe venni magát, s készületeit is ehhez képest tette, éjjel nappal készítettván a Maroson átvezető hidat. Aztán még mindig remélván a békés megoldást, nem csak Magyar Ogli basát sürgette, hogy várja meg a megkezdett alkudozás kimenetelét, hanem a rendekkel is iratott Skenđernek újabb nyilatkozatot, hogy ők tőle elállani nem hajlandók. Ily körülmények közt váratlan volt rá nézve a két tábor közeledése, melyek közül az egyik, az Alié, elvágván a Szeben felé vezető utat, táborával Kolosvárnak indult. Hadának egy része october 2-án érkezett meg, maga a derék haddal october 3-án. A tatár előőrsök nyomában voltak s küzdöttek a magyar hadakkal. De miután az ötvösök tornyából egy fő emberöket, Sehan Mirzát lelőtték, elszéledtek rablás és rabhajítás végett, a magyar és székely vidékeken. Azonban a kolosváriak Báthoryt sem eresztették be, s „nem is hívták sem fölöstökömre, sem ebédre, sem ozsonára, meg szogtak volt elégedve lenni az ő szép tánczának látásával. Eléggé bánták a bírónék és polgárnék, hogy be nem bocsátották, nem tehetének róla, az ő tánczoknak itt lett vége.“ S most Báthory hadának egy része eloszlott, de sokan még vele maradtak s kísérek őt. Ezekkel ő Várad felé indult -- csak Sebesváraljáig kísérvék, ígéré nekik, ottan fel fogja őket esküjök alól szabadítani. S főurai, csapata el is mentek, de nem oda, mert a kalauzok által „más bolygó útakra, sürü erdő kretélyezettettek“, mialatt maga Báthory néhány hívével Almás felé tért, hol kedvese, Dengeleghi Luppá, tartózkodott s honnan a Szilágyságon át folytatta útját Váradra. E várba october 16-án szállt be hajduival, udvari népével**).

Ali hada october 3-án érkezett Fejérvár alá, s az üresen maradt magyar táborban megfészkelte magát. A basa s két vajda

*) Fuchs, Nössner, Bánffy, Krauss, Hegyes az idézett helyek folytatásain. Az utóbbi különösen pontos adatokat szolgáltat, valamint az Eigentliche Beschreibung is. V. ö. Nagy Szabó Ferenczcel 113 s Bojtiyal 338. ll.

**) Segesvári Bálint 181. Bojti i. h. V. ö. az 1613 october 22-iki kolosvári országgyűlési articulások előszavával.

másnap a fejedelmi palotába szálltak. October 5-én ide érkezett Skender is Bethlen Gáborral, s az egyesült had, egy napi pihenés után, october 9-én elindult Báthory hada üldözésére. Útközben ennek czigány zenészeit elfogták, s attól fogva ebédek alkalmával ezekkel muzsikáltattak. „Nagyon tetszett ez töröknek, oláhnak“, mondja egy táborukban levő szász évkönyviró. A had october 9-én Torda alatt Keresztesmezején táborozott, s most egymásután ide érkeztek, hódolatuk bemutatása végett a szász helységek kövétei, s a főurak közül néhányan, kik elhagyák Báthory zászlóját. October 15-én Bethlen Kolosvárra ment, s másnap a környékben levő nemeseket tanácskozássra összehívta, october 13-án felelt a hasa a fejevári rendek hozzá küldött leveleire. Válasza Magyarországnek szólt, mely még mindig Báthoryhoz szított. Az ország pusztítását — ír — tulajdonítsák Báthorynak s saját macakosságoknak. Letétele különben is el van határozva. „A hatalmas császárnak soha ő hozzá azulta semmi kedve nem volt, miulta sok istentelen életének és veszekedésének végére ment; elvégezett tanácsa is ez ő hatalmasságának, hogy Báthorynak soha Erdélyt birni nem hagyja; bizony nem is engedi soha; ez szót higye meg mi tőlünk kegyelmetek: hogy ha egy nagy havast megtöltene is arannyal Báthory, és az hatalmas császárnak adná, sem engedné. Ez előtt való napokban az köztünk való tractálás pedig az mint kezdetett vala, arról jól emlékezünk, melyet mi tökéletesen meg is állottunk volna, noha láttuk akkor is, hogy az dolog jó végbe nem megyen; de az égetésért, rablásért az tömösváriak az hatalmas császár kapuján keserves panaszokat tévén, nagy hirtelenséggel érkezék újabb parancsolatink ő hatalmasságától, Báthoryra való menésünkről, Ali pasa barátunkhoz, kiben mi semmit sem tudtunk. Arra való képest indult meg hadaival, és im hozzánk is eljutván a parancsolat, kényszerítetünk elindulni; az előtt is az tractáláshoz nekünk semmi kedvünk nem volt, de akkor ez országnak Báthory mellett való magok viselését értvén, nem akartuk, hogy miatta az ország romoljon; de most ez országi fő népektől, nagy sokaktól és kerített városoktól végére menvén, hogy nem ő akaratjokból irtak olyan leveleket, noha ő velek pecsételtették meg, de fegyver alatt levénők, némák voltak — annyival inkább az hatalmas császár az Báthory fejedelemségét nem szenvedí, sőt valakik még kegyelmetek közül melléje vonson,

kegyelmes uratoknak és fejedelmeknek nevezvén, ezután ő hatalmassága ellenségének tudjuk lenni, és büntetlenül nem hagyjuk. Annakokáért hogy kegyelmek mégis jobban megértse, ha kegyelmek ő hatalmasságának igaz hívei akar lenni, és az országra ennél is nagyobb veszedelmet nem akar hozni: az előbbi írásunk szerint Kolosvárra menjen minden ember, s ott mindjárt fejedelmet válasszon kegyelmek maguknak (így). Innet általán fogva az országból addig ki nem megyünk; de mihelyt az fejedelmválasztás meglészen, az mi Istenünkre, hitünkre eszközüink: hogy mindjárt kimegyünk, és kegyelmekre s országtokra oly gondot viselünk Isten akaratiából, hogy békességes megmaradása lészen minden ellen ez szegény országnak. Vásárhelyen az gyűlések nem lehet; mivel hogy immár sok nemesség és szászság Kolosvárra gyülekeznek. Ezzel pedig semmit ne késsetek; hanem szombaton vagy vasárnap Kolosvárra gyűljön minden ember, mert az késedelemség kegyelmeknek árt, nem mi nekünk; az hadakat csak Isten tudja mint tarthatjuk meg nehezen ez öt hat nap alatt dulástól; ha pedig el nem jő kegyelmek, bizonyosan elhühetitek, hogy mindjárt hadainkot bocsátjuk reátok“ *).

Báthory letétele már valóban csak idő kérdése volt. Senki sem remélhette többé, hogy az ő ügye ki fog egyenlítettni, számára a portától senki sem várhatott kegyelmet. A Kolosvárott levő főurak, nemesek, székelyek, szászok, Skender basa kívánatához képest, országgyűléssé alakultak, levelekkel híván össze az ott meg nem jelenteket, kiket Kamuthi és Erdélyi — Báthory hívei — az odameneteltől fenyegető levelekkel is vissza akartak tartani. E törekvések daczára is megalakult a gyűlés, melyre a basa fegyverekkel is hajtotta a magyarságot a mely mindenekelőtt megállapította a tényt, hogy Báthory az országot a rendkívüli veszély idejére fej nélkül hagyta — s ezért tizenkét férfiuból ideiglenes kormányt alakított. Azután Skender basa fenn idézett levelét tárgyalta, s Báthory letételét elhatározá, daczára hogy Kamuthi és Erdélyi még mindig fenyegetőztek Báthory visszatérésével. E végzés egy bucsúzó levéllel volt neki tudtára adandó, mely elkészítettvén, october 21-én meghitelesített s aláíratott. Mindenekelőtt a leté-

*) Egykorú nyomtatvány alapján megjelent Erdélyország Történeti Tára II. k. 251—254. II.

tel okairól számoltak. „Akartuk volna—írak—bizonyára szívünk szerént, eddég néktünk kegyelmes urunk és fejedelmünk, ha ez mostani irásunkra és cselekedetünkre se ez üdönek magával való terhes és változhatatlan állapotja, se az hatalmas győzhetetlen császárnak erőszakkal és hazánknek hallatlan iszonyú romlásával való kételenítése, és az felséged eddég köztünk való magaviselése miatt okot nem adott volna, holott mi is ezekre az keserves és siralommal teljes napokra nem jutván, ennyi tüzét, lángját édes hazánknek és nagyobb részének porrá, hamuvá lételét, és sok ezer lelkeknek örök rabságra vitelét szívünk szakadásával nem néztük volna, melyre valaki okot adott, ő magok az kik azt cselekedték az ő hatalmas fejedelmek császárok parancsolatjából, az úr Istennek méltó büntetését kéri fejekre; de az mit az üdök magokkal hoztanak, mi arról nem tehetünk, és az hatalmas győzhetetlen császárnak éles fegyvere és kemény parancsolatja ellen semmiképen tovább nem rugódozhatván, mostani szörnyű veszedelméből, nem különben mint az tenger habjaiban szintén elboruló hajót kiragadjuk és megszabadítsuk, kételenítettünk az felséged személyetl elszakadnunk, és eddig köztünk való fejedelemségétől örökben búesüt vennünk, kire ha lelkiismeretünkre szállván, mely igen méltó okokat adtunk felségeddel egyetemben egész országul; noha az mi szemünkben való gerendát hátra hagyván, az más szemében való szálkát háragotnunk nem illik. De nem gondolván sem az Istennek sok intő és rettentő csapásával, kik rajtunk forgának: egynehány renden való saskajárások, szörnyű árvizek, hallatlan köesők; sem pedig az embereknek világbiró császároknak jó intésivel, fenyegetésivel: az jó és bódog állapotot nem Isten áldásának, hanem csak prédának és ragadománynak állítván, ezt hozta az magunk szófogadatlan vakmerőségünk; kiből hogy felségeddel egyetemben ki nem tudtunk térni, az Istennek türesét és sok várását, most immár későn súlyos ostorát rajtunk látván felségeddel együtt siratjuk. Jóllehet felséged felől bizony azt szomorú szívvel halljuk, hogy ilyen iszonyú romlását szegény hazánknek, most is mintha örvendezne rajta, csak táncczal és víg lakásokkal mulatja. Noha pedig eddég felségedet, úgy mint fejedelmünkhöz való kötelességünket csak az is méltán felszabadította, hogy semmi rendeket az egész országban régi szabadságában, törvényében meg nem tartván, sőt abban, nekünk adott hűt ellen sokképen meg-

rontván és háborítván, az szomszéd országokkal való csendes békességes állapotunkat felháborítván, az mi nagyobb, az hatalmas győzhetetlen császárt, mind több keresztyén fejedelmeket bosszúsággal, szidalommal illetván, megmaradásunkért nemhogy fejedelmi kegyelmességgel viselt volna gondot, de esküvéssel mondotta, hogy „csak viselt papucsát sem adná érettünk!” Annakutána se tanácsinak, se országul minékünk intésünket, esedezésre való kérésünket az fejérvári táborban meg nem fogadván, egy gonosz személynek kedvéért országul ellenünk, az egész nemesség ellen, titkos és ártalmas végezési voltak mindnyájunknak leváratására. Annak felette az Kolosvár mellett való táborból, estve sötétben való indulásakor, Sebes vára felé mutatván útát, országul izené: hogy csak Sebes váráig kísérjük felségedet, azután szabadon kiki mind gondot viselhet magára, és hitünket is felszabadítja. Az alatt pedig maga kalauzi által az seregeket más bolygó útakra, sűrű erdőkre tévelyesztvén, kiknek az éjnek sötétsége miatt kénytelen eszek veszett, felséged, az kikkel akarta, más útra szakadt és vált tőlünk, Almás és Somlyó felé, és így maga hagyott el olyan veszedelmes állapotunkban bennünket. Harmadik és fő oka pedig: hogy ennek az mi szegény hazánknak megmaradását mostan csak az hatalmas győzhetetlen császár oltalma és hűsége alatt esmérjük, kitől valaki el akar bennünket szakasztani, annak mi hűségére kötelesnek nem tartjuk magunkat. Látjuk pedig hogy felséged most is igen nyilván ő hatalmassága ellen akar igyekezni, ki miatt hazánknak megmaradott része is kétség nélkül semmivé lenne. Azért ez okon is kénytelenek vagyunk felségedtől való elszakadásra. — Mely nyilván való nagy idegensége legyen pedig az hatalmas győzhetetlen császárnak az felséged fejedelemségéhez, ez levelünkbe includált szerdár Szkender basának leveléből felséged megértheti, ki ellen hogy nekünk tovább való tusakodásunk és várakozásunk lehessen, ennyi hadaknak rajtunk való szörnyű pusztítása, és utolsó veszedelemtől való félelmünk nem szenvedni.“ Ez okoknál fogva, ők, a rendek, ma búcsút vesznek Báthory fejedelemségétől, kéri ne szidalmazza őket, alázza meg magát Isten előtt, s tölje szerencsét csendesesen. Lám ez nálánál hatalmasabb uralkodókkal is megtörtént. Soha sem szégyen az idő kénytelenségének engedni *).

*) Ugyanott 266—270 ll. V. ö. a fennidézett szász forrásokkal.

Azután mindenekelőtt az utolsó időben elítélteket, a brassóiakat s oda beszorult urakat s Bethlen Gábort, ki, mint irák, sohasem volt megidézve, habár törvényes idézésre megjelenni késznek nyilatkozott, menték fel a nota alól. Végre october 23-án ugyáncsak Bethlen Gábort fejedelemmé választák, elkészítették a föltételeket, s hűséget esküdtek neki, ki maga is elfogadván a föltételeket, october 24-én letette az esküt. Most a gyűlés, october 25-én, a tordai táborba ment, hol másnap Skender basa, Magyar Ogli s a két oláh vajda jelenlétében Bethlent a porta részéről a fejedelmi jelvényekkel földiszíté. Ekkor az új fejedelem s a két oláh vajda egymásnak kezet adva, örök barátságot fogadtak. Ekép rendezve levén minden, october 27-én a török, tatár s oláh hadak — hatezer ember kivételével — elvonultak az országból. Bethlen visszatért Kolosvárra, hol october 28-án a székelyek és szászok letették a hűség esküjét — „de nem a magyarok — írja Hegyes —, mert ezek többnyire Báthory pártiak voltak“.

Báthory már ekkor nem élt. Váradra, mondhatni, csak hajduit s udvari népét vitte magával, s mert a tatárok is nyomában voltak, Forgács Zsigmondot segély adásra szólítá fel. A generalis, Abaffi Miklós alatt kétezer embert küldött, kiket Báthory nagy tisztességgel s becsülettel fogadott ugyan, de a várba nem bocsátott be, hanem azonkívül helyhezett el*), valamint saját udvari drabantjait is kapitányukkal, Nagy Balázsszal, a vár mellé szállítá, míg kék haczerit az egyes száguldó tatár hordák ellen küldé. Ő maga megszokott életmódjáról még most sem mondott le. „Táncz-
czal és vig lakásokkal“ töltötte idejét, s azon török hölgyekkel, kiket Petneházy István, jenei kapitány, ajándékba küldött neki. Szerencséjének hanyatlása az áruló Géczyt újabb árulásra birta. Előtte világosan állott, hogy Báthory a törökkel ki nem egyezhetik, s hogy az események által kényszerítve van magát Mátyás karjaiba vetni. Ez az ő és a hajdu kapitányok magán érdekeivel nagy mértékben ellenkezett. De egyszersmind elzárva látta magát attól is, hogy az új erdélyi fejedelemmel s általa a törökkel is

*) Mátyás többször idézett s Hatvani által kiadott emlékirata azt mondja, hogy Báthory már ekkor hajlandó volt Váradot a töröknek átadni. Hogy mi forgott eszében, Isten tudja, de hogy erre ajánlatot nem tett s nem tehetett, azt tudjuk, mert ez időszak minden napjáról birunk pontos napló följegyzéseket.

kiegyezhessék. Erre úgy hitte egy út vezet, a Báthory holt testén keresztül.

Az aljas ember ez utálatos büntől sem irtózott. Előre kiegyezett a hajdukapitányokkal Szilassival *) és Ladányival, Zámboval, magával Abaffival is. Sőt ha az akkori híreknek hinni lehet, a bihari főurak, Dezsőfi Gáspár, Boldai Gergely is beleegyeztek az orgyilkosságba. Kezdetben saját palotájában akarák megölni, s Géczy és Abaffi együttesen: „mert úgy informálta vala Géczy Abaffit—a mint a közönséges hír tartja: „Igen kedves ember vagy — úgymond — a fejedelem előtt és nagy hitöd vagy on nála; menjünk bé hozzája, és csak dicsérje meg kegyelmed a kardját: ottan kivonsza és kezébe adja. Ha kezébe leszen a kardja, hiszöm könnyű mindjárt stb.“ M ikor azért bémentek volna és köszöntötték volna, a fejedelem felállá és tisztességesen fogadá. Azután Abaffi dicsérni kezdé a fejedelem asztalán lévő kardját, a fejedelem is monda hogy igen jó, és mindjárt kivoná a kardot, és Abaffinak kezébe adá, mondván: „Ihon, lássa kegyelmed, hogy jó kard ez!“ De a fejedelem szívében lehetett valami gondolat, mert mihelyt a kardot kezébe adá, ottan mindjárt fordula, és a szögön levő hegyös törét kivoná, és ő is kezében tartván és forgatván, dicséri vala igen: hogy az még az kardnál is jobb volna. Azonban egy inas bénýtá az ajtót reájok, mert csak hárman valának a palotában, és letevő Abaffi a kardot, a fejedelem pedig helyekre tevő a fegyvereket.“

Másképen fogtak tervök kiviteléhez, az első kísérlet meghiúsulása után. October 27-én elrendezék — írja Bojti — a gyilkosokat azon az úton melyen rendesen tíz festett lőtől húzott aranyos kocsijában a táborba szokott menni. De éppen ez napon honn maradt. Most Géczy ebéd után a váron kívül néhány házat felgyújtott s ezzel csalta ki. Nemi eltéréssel s valószínűbben adja elő e tényt Sepsei Laczkó. Ez napon ebéd után „bémene Géczy András a fejedelemhez és monda: fölséges uram, a hadban oda ki oly hír vagy, hogy fölségöd féltében Ecsed várába ment, és a felföldi hadak mind haza akarnak menni, immár mind feltiltanak (mert

*) Bojti szerint Szilassit nejének elcsábíttatása birta e dologra. Különben ez akkor a legelterjedtebb dolog volt, Báthory ellen akárki, akármit tett, az mind nejeért vagy leányáért állott boszút.

álnok tanácsból tatár hírt comminiscálván, a hadakat mind fölültették volt), csak induló félben vannak — úgymond. Mely dolog ha úgy leszen, igen nagy kára következik belőle fölségednek; mert semmi had mellettünk nem lesz, és félő, hogy a török eljövén, a várat reánk ne szállja. Hanem — úgymond — ha tetszenék fölségednek, én igen javallanám, hogy fölséged menne ki a várból a hintón, hadd látnák a hadak fölségedet, hogy sehova nem ment fölséged, és ha látnának inkább megmaraszthatnók őket. A fejedelemnek tetszék a színes tanács és monda: bátor úgy legyen! Készítsék a hintót, kimegyek, hadd lássanak. A fejedelem hintójára ülven, kiméne a várból (A mely puskákat a hintón tokokban viselnek vala, a tokokat mind bekötözték vala, mely dolgot a fejedelem nem vőn eszébe). És mikor a vártól egy kicsinnyé a hostát utczájában haladott volna, a vár kapuját mindjárást fölvonák, melyben a fejedelem semmit nem tud vala. Mikor pedig a mezőre kiment volna egy kicsinnyé, mondá a fejedelem: menjünk vissza immár. Visszatérven, a mely utczán be szokott vala járni, a belső sarampó-kapuját addig előtte belánczolák, és hogy a külső sarampókapun behalada a hintóval, a subornatus sicariusok mintegy hatvan lóval utána nyargalának, az útczán mintegy kertbe szoríták, és Szilasi János, Ladányi Gergely és a tokaji kapitány Abaffi Miklós hadabeliek, Basa János a zászló tartója, Zámbo Balázs és többek, a fejedelmet véletlenül a déljesti concio alatt három és négy óra között a Petze vize mellett hintójában meglövődözék, és hintójából kiszökvén, hogy magát oltalmazná, egy fűzfánál megülték, testét megfosztván, a Petze vízébe veték. Mely dolog a hadaknál kinyilatkozván, igen megzendülének, a fejedelmet igen szánták, és Nagy Balázs, a gyalogok kapitánya a testet fölvevén, szállására vitte, azután szekérre tevén Ecsedbe vitte, azután a felföldi hadakat mind haza bocsáták Váradról. A szerencsétlen mindössze tizenhárom sebet kapott. A gyilkosok hintáját s homu maradt holmiét kirablák, zsákmányt tettek. Báthoryt két-szolgája védelmezé: Lónyai Farkas és Komáromi Endre. Mindketten megsebesültek: az első pár nap múlva meghalt, az utóbbi felgyógyult ugyan, de haláláig szenvedő maradt.

Az utálatos gyilkossággal egy hosszúra nyúlható s könnyen veszélyessé válható küzdelem lett befejezve. Azon kárhozatos cynismussal, melylyel Géczy előkészíté a katasztróphat, adott hírt a

rendeknek még a gyilkosság elkövetésének napján s azon reménnyel, hogy az új fejedelemtől kegyelmet nyer, jelenté ki esatlakozását hozzá: „Az nagy hatalmú szent, véghetetlen irgalmú, felséges atya, mindenható úr Isten az mi előbeli kegyelmes urunknak, fejedelmünknek, Báthory Gábornak, sok mód nélkül való magaviselését, cselekedetét megelégtelvén, az szegény hazának is ennyi sok kárvallását, szörnyű inségét megszáván ez mai nap, úgy mint octobernek huszonhetedik napján délután 3 órakor Váradon, Velence-utezában, valami legények által életének véget vete; és így az nagy félelemnek, inségnek is vége lévén és megszabadítván azokból, az vár kapuját az városbeli nemességgel és bennevalókkal felvonatván, az egész várban mindenféle rendet, nemességet, fizetett népet, városbeli embert és parasztságot ezen eskettünk meg: hogy az várat senki feje fennállásáig meg nem adja; hanem, minthogy ilyen szép véglázat az mi eleink és atyáink Erdélynek jóvedelméből az keresztyénségnek megmaradására építette volt, életünk fogytáig Erdélyországnak megtartjuk.“ S miután elmondja, hogy a római császár sergeitől nincs mit tartani, azok el fognak távozni, s a török hadak eltávolítását is sürgeti, a rendekhez fordul: „Ha mi hireik lesznek — írja —, adja értésemre, és mindenben paranesolván, az szegény hazának minden erőmmel, tehetséggel teljes életemben szolgálni akarok. Jenő várába, Lippába és Karánsebesbe, Lugasba is mindjárt megíratam, hogy imide amoda ne hajladozzanak, hanem ő nagyságát, az mostani új fejedelmünket és nagysádtokat állapotjok felől megtalálván, ő nagyságának és kegyelmeteknek is megmaradásokra kiváltképen való gondviselések lészen“ *).

E levelet Jánosi János, Báthory bejárója, vitte meg Kolosvárra, s october 28-án esti 9 órakor át is adta a fejedelemnek. A megdöbbentő hírnél hatása is rendkívüli volt. Skender, kit e hír kifelé mentében talált, örült „mert igen tart vala bátorságától, vitézségétől, szerencsésjétől.“ De még vígabbak voltak a szászok: „Nem tudtunk mit csinálni örömmünkben, egészen újra éledtünk, minthogy korábban a veszély miatt csaknem meg voltunk halva“, írja egyik, Hegyes, mert minden siker mellett is, mit eddig elérték, hangukat nyomott volt; —ők valóban féltek Báthorytól, s tartottak

*, Erdélyország Történetei Tára II. k. 289., 290 l.

azon visszás helyzettől, melybe jutniok kelle, ha ezt Mátyás kegyei-be fogadandotta. A magyarok sajnálattal, undorral értesültek a fekete tettről, mert sokan még Báthory pártiak voltak. Azonban most ezek is Allia, Cserényi, Kovasoczy, Erdélyi, Bethlen Gábornak hűséget esküdtek, mert többé semmi sem állott útjában annak, hogy ez fejedelemmé ismertessék.

A gyilkosok azonban tévedtek számításaikban: a nemesis utólérte őket. Leghamarább s legkérlelhetetlenebbül Géczyt sújtotta, kinek bűnhődése arányban állott bűnével. Ő „megfogattatván — írja Szalárdi —, Balingh János, akkori fogarasi kapitány keze s vendégsége alá adatott volt, hogy a Báthory fejedelemnek kedves hive — mint a kit mind egyéb szép virtusiért, jóságos cselekedetiért, s minthogy igen híres és fő kobzos is volna, előbb mozdított, s állapotra nevelt vala — lévén, vele jöltett uráért bossuját megállani nem kevésbé kívánná. Ki ugyan alkalmas idők alatt tartatván fogva Fogaras várában, mind az idő alatt siralmas kenyérrel vendégelteték minden naponként: mert a kapitány rendeléséből egy kegyetlen, ura parancsolatját híven elkövető szolgája jár vala le hozzá, ki valamikor bemegyén vala, mindenkor hol fustéllyal, bottal dedolálja, s hol csak ököllel is keményen megöklözi, veri, kínozza vala; praebendájára pedig, hogy szintén éhen meg ne halna, nagyjában valami fekete czipócska s víz adatik vala. Végre sok nyomorgatása után egy rusnya tyúkkosárba dugatván, a város piacznán levő akasztófa alá viteté, s ott vétetvén feje, azon kosárban gyalázatosan az akasztófa alatt temettetet vala.“

Lakoltak a többiek is. Bethlen 1614 február 23-ára Medgyesre országgyűlést hívott össze. Báthory gyilkosai Szilasi, Nadányi, Zámbo azon reménnyel, hogy meg fognak jutalmaztatni, ékes öltözetben, nagy tollason és emelt füvel megjelentek itt márczius 4-én. Szilasi a gyűlés előtt panaszt emelt, hogy őt és társait úton útfelén bántalmazzák a katonák, s aztán előadta, hogy ő ellenkezőleg jutalomra számít. A gyűlés hangosan tiltakozott e szemtelenség ellen s hallgatást parancsolt. Akkor felkelt a szebeni királybíró s előadva, hogy nekik orgyilkosokkal közök nem lehet, kívánta, hogy ezek a törvényszék elé állíttassanak. A nép ítelt felettök mielőtt ez bekövetkezhetett volna. Midőn a nyomorultak a gyűlésből kiléptek, a darabontok által üldözöbe vették. Kétségbe esetten

szaladtak egy puszta toronyba s védelmezni kezdék magokat. A tornyot azonban bevették a darabontok s mind a hármat kilökték az ablakon.

Báthoryról az egykorú történetírás két egymástól különböző képet hagyott ránk. Az egyik kéjenezet, esztelen zsarnokot ad csak róla, kiben még emberi érzés sem volt,—ezek festői esetjüket a gyűlölet mérgébe márták, ebben kerestek kárpótlást szenvedéseikért, sérelmeikért, s még a természeti csapásokért is őt teszik felelőssé. Ide tartoznak a szászok mind, Nössner kivételével; ide Bojti, ki Bethlen Gábort ekkép vélté legjobban igazolhatni, ide Kazy, kit a vallásos gyűlölet heve ragadott el. A kik a másik félen állanak „békés és kegyelmes urat“ látnak benne, kiben „vitézi bátor szív, nagy liberalitas és kegyelmesség volt.“ Ezek: Nössner, Nagy Szabó, Sepsei Laczkó s a később korú Szalárdi a középosztály közvéleményének voltak tolmácsai. Túlzás egyik úgy mint a másik. Báthory nem volt esztelen zsarnok: szigorúbb rendszabályokra lázadások kényszeríték, s még azon, bár törvénytelen, de nagyszerű eszmére, hogy Erdélyt unificálja, ellen-lábasai fondorlata vezette. De más felől liberalitása, kegyelmessége is vesztegetésben állott, s helyesen mondja Kemény János, hogy ha még sokáig él, a fejedelmi udvar tartására sem marad vagyona az országnak. Pezsgő vére lehetlenné tette nála a higgadt megfontolást, az államférfiúi bölcsesség helyét vakmerőség, dőlyf foglalta el. Helyzetét félreismerte, számítani nem tudott. Mondhatni, megbuktatta önmagát. De azért nem lehet feladata a történetírásnak, hogy untalan csak a zsarnokság rémképét szemléltesse benne, — mert az nem volt. Elég lakolás volt rá nézve, elhalni ifjan s azok keze által, kiket leginkább méltatott bizalmára. Ne folytassa a történetírás is a lakoltatást túl az igazság határain.

SZILÁGYI SÁNDOR.

A MAI KÖLTÉSZET.

A Revue des deux Mondesban Martha C. cikke, melyből e kivonatos közlést adjuk, a mai francia költészetről szól ugyan; de e sorok közlője, úgy is mint olvasó, úgy is mint író annyit értett s vett szívére belőle, hogy azt kell binnie: minden magyar olvasót s magyar költőt is érdekelni fog a mai francia költészeti állapotok ez éles és szellemdús bírálata, mint mikor a példabeszéd szerint „leányomnak szólok, menyem is értsen róla.“ A cikkíró nem nevez senkit, nekünk sem kell nevezni, a rajz azért nem kevésbé találó s a gyakorlati alkalmazás nálunk sem lesz nehéz.

I.

Irodalmunk — így kezdi a francia szemleíró — néhány év óta oly különös jelenséget mutat, mely tán egyetlen az irodalom történetben, s annál különösebb, mert senki nem ügyel rá. A költészet kiveszett a francia irodalomból; de előttünk nem ez a meglepő, hanem az, hogy a közönség azt se kérdi, hova lett s vajjon örökre tűnt-e el? Nem érzi hiányát, nem sajnálkozik rajta. Ismertek-e valakit a ki sajnálná, hogy nincs vers a mit olvasson? Nem mondjuk, hogy a közönség megnyugodott a veszteségen, mert ez azt tenné, hogy veszteségnek érzi azt. Nem, számba se veszi; nem is tudja jóformán, hogy hiányzik az irodalom ez eleme. Mert a ki valamit sajnál, abban vágy s némi remény is van, a mi azt mutatja, hogy nincs minden végkép elveszve. Ha találkoztok emberekkel, kik sajnálkozva emlegetik, hogy a politikai szellem kiveszett Franciaországból, bizonyosak lehetnek, hogy a politikai szellem lehell még, habár csak e panaszokban is. Ha a kegyes lelkek a vallásos érzelem kiveszéséről panaszkodnak, érzitek, hogy mégis él az, épen e kétségbeesett panaszokban. De az irodalomban nincs a költészet iránt semmi ilyes jelenség. A legjobb, a legmíveltebb, a legfinomabb érzékű emberek, úgy látszik, észre sem veszik, hogy az irodalom legszebb ékességétől meg van fosztva. Sőt olyba veszik, mintha előhaladás volna, hogy a nyelv

végre kezd kibontakozni a versformák sokáig divatos nyüegeiből. A költészet csak egy különöz szokás emlékét hagyta maga után, mint például a kalapon viselt tollak, vagy a lábszáron hordott csipkék, melyeket, hogy többé nem kell viselni, senkinek sem esik nehezeire.

Mondjuk-e, hogy részünkről nem osztjuk ez általános egykedvűséget? A költészet halála, nézetünk szerint, az irodalmi barbárság egy nemének volna kezdete, melynek szomorú következményeit vajmi hamar meg fognók érezni.

A költői irodalom hanyatlása, a nevelés és erkölcsi oktatás legszebb, legjogosultabb és legkönnyebb eszközétől foszt meg. Van kétségkívül oly életkor, melyben nélkülözhetjük a költészetet, midőn a kiképzett szellem, az irányt nyert szív, a kötelességek komolysága, az élet gondjai, megengedik, sőt követelik, hogy kizárólag a valóra gondoljunk; de az első ifjúságban nem lehetünk büntetlenül megfosztva e nemes szórakozástól, e komoly gyönyörtől. E szintoly veszélyes, mint bájos években, mikor az ember nem gyermek többé, de még nem férfi, mikor még alig tudja mivel tölteni be édes üres idejét a tanuló bevégzett munkái s az ember még be nem állott kötelességei között, a költészet, a szív és lélek annál biztosab nevelőjévé válhatik, mert minden lélek, mely azt felfogni képes, szívesen is fogadja s önként megnyílik előtte. A mohó képzelődésnek táplálatot nyújt, az álmodozó szerelemnek bálványt s a tétlen szívnek tárgyat, melyet imádjon. A mellett gyakorolja a szellemet, képezi az izlést, az ébredező gondolkodási és vitatási ösztönnek anyagot szolgáltat.

A költészet így egyszersmind lesz az ifjúságnak gyakorlat, gyönyör és örző angyal. S ha volna még érzék ez irodalmi műnem erkölcsi jelentősége iránt, azt mondanók, hogy minden örző angyalok legbiztosabbika ez, mert mióta a vallás elvesztette uralmát s a bölesészet szabálytalan vitatkozásokká fajult, mióta semmi tan nem bír uralkodni a lelkeken s minden kéteessé vált, még a kötelesség is, azóta a fiatalság legnagyobb részét semmi más nem korlátozza, csak ha megszokott nemesen és firoman gondolkodni. Ne mondja nekiünk senki, hogy a jelenkor költészete fölöslegessé vált, mert itt vannak a classikai remekes, melyek elegendők elbájolni s megnesemesíteni a szellemeket. Nem. A fiatal ember az iskolából ismeri, s azt hiszi eléggé ismeri azokat; jól lakott velök. Szabadulni óhajt e nagy szellemek gyámkodása alól, melyeket tanáraivá tettek; ő mind azt böleséségnek s elévült dicsőségnak tartja. Nem kell neki a múlt; a jövőbe tekint s a jelennek akar szót váltani. Egyedüli dicsvágya, hogy a nap életébe vegyüljön, részt vegyen küzdelmeiben, s maga is megpróbálja fiatal tribuni hevét és erejét a politika és irodalom mozgalmában. Oly korban van ő, melyre hogy hasson, a versnek is a nap szenvedélyei hangján kell szólnia. Mi is, kik már nem vagyunk egészen fiatalok, ilyenek voltunk egykor. Mi is szerettük költőinket! Hogy sokszor igen rossz verse-

ket is bámultunk, kétségtelen; hogy bizonyos varázssok elámitottak, mit törödnénk azzal most? elég hogy ifjúságunk gyönyörködött bennük, elragadtatott általok, s örök ismeretséget kötött a legszebb képzelődésekkel. Tele voltunk a bölesesség minden bolondságaival. Ma kevésbé bolondok az emberek; de vajjon bölesebbek-e azért? Ma a fiatalság nem szerezheti meg magának a gyönyört, még ha akarná is; nincsenek költői, nincs a ki ez üdvös bolondságból töltson poharába. Annálfogva oly gyönyörök után esik, melyek nem a képzelődéséi; vagy a legjobb esetben anyagi üzletekbe boesátkozik. Merő bolondság vagy merő bölesesség, ez a jelszó. „A tavasz kiesett az évből“, mint Aspázia mondta, Perikles százával *). Az ember önkénytelen azt kérdi, minő gyümölcsöt hozhat a legdúsabban hajtó erővel s nedv-teljjel bíró fa, melyet egy zsarnoki korszak elültött, hogy virágozzék?

A legtöbbben nem gondolják pedig mily szoros összefüggésben van a prózai irodalom a költőivel. Minden valóban irodalmi száznaknak megvoltak nagy költői, s talán nagy prózairói is csak azért voltak, mert nagy költői valának. A költészet oly nehéz művészet, díja oly magosra van függesztve, annyi lángész kell hogy valaki első rangú fényre jusson benne, annyi érdemmel jár benne még a közepszerűség is, s annyi finomsága kíváztatik a szellemnek, hogy valaki a legszerényebb névre is szert tegyen soraiiban, hogy a legmegfeszítettebb munkát kívánja mindazoktól, kik neki szentelik magokat. Csak igen kevesen érik el a kitünőséget, de mind a kik aztán vágytak, fölékesíték szellemöket, hogy a műzsáknak tessenek. Csak megkísérteni is a küzdelmet: nagy erőt kíván, rajongást a művészet iránt, s azt, hogy nagyra tartsuk az eszmét és kimerítsük a nyelv minden segélyforrásait. A kik nem is jutnak föl a tetőre, lakoztak a magosságok közelében, kedvet kaptak a nagy dolgok iránt, tiszteletére gyűltak a tökélynek s ha nem lehettek is valódi költők, de biztos és finom ítélők lettek az irodalmi izlés dolgában. Végre is képezik a közönséget.

Így a költészet, az irodalmi művészet legmagasb kifejezése levén, magával vonja a prózát is s emelkedésre kényszeríti. Minden emberi dolgok közös gyöngesége, hogy tétlenségök és súlyok által lefelé vonatnak; mihelyt valamely művészetben hiányzik a versenyzés dícsvágya, magára hagyatva, sülyedésnek indul s alá száll. Ha valamely országban nincsenek nagy politikai szóonokok, lábra kap az üres és ügyetlen fecsegés; ha a bölesészet fölhagy a nagy kérdésekkel, csakhamar minden böleseségttek a köz-helyekre és példabeszédekre fog szoritkozni. Ha kivesz a költészet, bizonyos, hogy elsatnyúl a próza is. Szükség, hogy valami tökély-példány álljon az emberek előtt, egy távoli cél, melyre tekinteni, mely után futni lehessen. Ha a próza nem lát maga

*) S Arany János, „Rachel“-jében.

előtt egy magasb művészetet, melylyel versenyezni akarjon, ha nem érzi színetlen magán a gyakorlott és finomult izlés bíráló szemét, természetének enged s visszaesik ellágyulásába. Majd még szinte érdemül tudatja be magának, hogy gondtalan könnyűséggel tudja magát kifejezni, erénynek kiáltandja könnyűségét s már is nem egyszer próbálta azon tant állítani föl, hogy az irodalom művésze abból áll: úgy fejezni ki az érzelmeket a hogy jönnek. Így sülyed könnyebbről könnyebbre, sekélyről sekélyre, le az amerikai prózáig, vagy a Jourdain úréig, ki csakugyan a legtermészetesebb, legőszintébb s legrövidebb volt minden prózairók közt, mikor azt mondta: „Nicole, add ide a papucsomat!”

Azt hisszük, senki sem fogja tagadni a költészet e jótékony befolyását a nyelvre s az állam irodalmi és erkölcsi nevelésére. De ki tehet róla, hogy a költészet veszendőben van; vajjon intézményeinkben van-e a hiba, erkölcseink változásában-e, a közönség részvétlenségében vagy magokban a költőkben? mert ma is vannak költők, kikben se tehetség, se kecs, se lélek, se finomabb törekvés nem hiányzik. Csakhogy nem élnek velünk, mintha idegenek volnának a mi világunktól, nem igyekeznek azon, hogy olvassuk és értsük, nem számunkra írnak. Mindenik csak saját szenvedélyével vagy szeszélyes képzelődéseivel van elfoglalva. Mint találunk sokszor a mező közepén egy magános fát, messze az erdtől s az emberek lakától, melynek ágai között száz meg száz láthatlan madár dalol, fityörész, csattog, énekel, vigan vagy szomorún, s egyik sem ismeri a másikat, egyik sem hallgat, sem gondol a többivel; kellemes hangverseny, minden öszhang nélkül, melynek összes hatása egészen elvész az egyes hangok zavarában. Ime mai költészetünk képe. Ki ne habozna, mielőtt egy parittyakövet dob e sűrű lombzatba, e bájos dalok közé?

II.

S mégis, hogy kimagyarázhassuk a költészetnek e szerintünk is némileg megérdemelt elhagyottságát, néhány általános igazságot szándékozunk elmondani költőinknek a nélkül, hogy neveket idéznénk vagy valakit megjelölnénk, azon tisztelettel, melylyel félreismeret vagy nem eléggé méltányolt tehetségeiknek tartozunk. Mi azt hisszük, ők is félreismerik művészetök feltételeit, s oly elveik és megszokásaik vannak, melyek miatt azokat mind inkább elhanyagolják. A költők panaszoznak a közönségre; a közönség nem panaszol rájuk, mert nem ismeri őket; de talán szintoly méltán panaszkodhatnék ellenök. Az a nagy baj, hogy költők és közönség nem értik egymást, nem ugyanazon nyelvet beszélik. Melyiknek van igaza, melyiknek nincs? ezt akarjuk megvizsgálni, megmutatván mindenekelőtt, hogy ha a közönség nem gondol a költőkkel, nem fordulnak hozzá, nem írnak neki, s csak magok gyönyörűségére akarnak verselni. Vajjon elhagyottságuk,

mint rendesen történni szokott, nem az önzés és lenéző kevélység büntetése-e?

A mai költészet legfőbb s mindent magába foglaló hibája: a szerző személyiségének túlságosan előtérbe állítása. Valamennyi verses könyvben, legyen szomorú vagy vidám, komoly vagy könnyed, mindig csak egy személy, egy hős foglalja el a színtért, ki folyvást magáról, maga nevében beszél: a költő maga. E magánbeszédféle eleinte érdekes lehetett, mikor még új, merész, különös volt, mikor a szerző egyénisége hatalmas s bizonyos dícsőkörral övezett volt, mely profétát s papot csinált belőle. Most e varázs meg van törve. Nem mindenkinek adatott: magára venni s lekötönni egy országot figyelmét, és mint az Iliasz olympi Zeüszének, arany lánczán függve tartani a világot. Sőt végre neveltségessé válik ez egymást követő, mindig ugyanazon szerepet játszó, mindig saját apró szerencsétlenségeit, kis fájdalmait, kis reményeit, kis haragjait nyögdelő s önalkotta színpadát önmagával betöltő poéták egyhangú sora. Hibáztassuk-e a közönséget, hogy nem áll meg ezeredikszer kihallgatni ugyanazon nyomást?

E személyiség, ez önteltség, ez egykedvűség minden más iránt, ez ártatlan önzés, nevezzük akárminek, ez minden baj oka. A költő azt képzei bájos (magára nézve legalább bájos) hiszékenységében, hogy minden eszméje becses lesz, mert neki mindegyik becses s mind az övé. Mit mondunk: minden eszméje? azt akartuk mondani: minden álma. Ha eszméit adná, érdeklél kísértő s megértő; az emberiségnek egy közös nyelve van: a szellem és szív nyelve. Világos és következetes eszmék, áthatva érzelemtől, kiszínezve a képzelet által, legyenek bár erősek vagy gyöngéek, bizonyos mértékben mindig felkelték figyelmünket, mert nem csak a költői, hanem a miénk is s magunkra ismerünk bennök. De a mai költők majd nem erényt csinálnak abból, hogy nem gondolkodnak, csak álmodoznak. Álmodozni: ez egyetlen foglalkozásuk, ezt tartják dícsőségüknek. Szerintök a költészet nem egyéb, mint egy éber ember álma, s a mi nem álom, nem is lehet tulajdonképen költészet. Az álom kedvencz szavuk s oly gyakran fordul elő költeményeikben, hogy már méltó borzadályt költ. Álmodoznak istenről, a természetről, a szerelemtől, a politikáról. Ha a költő történetből, a mi ugyan ritkaság, magán kívül más személyt beszéltet költeményében, e hős, e fiatal ember vagy leány, állat, növény vagy ásvány, akármi legyen, álmodozik. Világért sem tagadjuk, hogy az álmodozásban is lehet báj, bizonyos nemű rendetlenségnek is meglehet a maga szépsége; s hogy kellemesebb egy saját kényére csapongó és kanyargó patak futását kísérni, mint az egyenes árok közé szorított csatornát. Például a lyrai költészetben jó: nem fékezni túlságosan a lángészt s ha akad olykor egyegy erőteljes szellem, melyet szenvedélyei vakmerő fogata viharosan ragad s

ő, neki tüztűlt lovaira bizva magát, rettenthetlen önbizalommal rohan a mélységek fölött: a látvány kétségkívül megragadó, s maga a veszély is, melyben a költő forog, növeli csodálatunkat. Ez-úttal nem a lyrai rendetlenség kiesapongásait kárhoztatjuk, nem is ez a mai költők hibája; azon lágyútt álmodozásról szólunk, mely ideoda tévedez, melyben test nélküli eszmék követik egymást látszólagos rendben, de a nélkül, hogy céljukat, irányukat kivethnők. A költő, saját kénye-kedvére, képzelődése szeszélyére bizza magát, s lehet, hogy az nem a miénk is egyszersmind. Tárgyat nem nyújt, nem tudja honnan indul ki, hova megy, s gyakran szinte kérkedik vele hogy nem tudja*). Futó benyomásokat látunk föl s eltűnni szemcink előtt, összefüggetlen eszméket, s többé kevésbbé színezett mindennemű haszontalanságokat. Nem a földön járunk már, hol minden anyagnak megvan alapja, de a szellem országában sem hol, minden alak tisztán körvonalozott, — hanem az árnyak birodalmában.

Umbrae ibant tenues, simulacraque luce carentum.

Ez árnyak egyikére szegzed szemeidet, megállítod, hogy jobban szemügyre vehesd, azt hiszed fogod is már:

Ter frustra comprehensa manus effugit imago!

Maga a költő ha megérti e tisztán személyes képzelmenyeket. Néha még a szerző is elrejtőzik s szintoly kevésbé értjük személyét mint gondolatát: műve ilyenkor egy árny álma.

Az álom nem csak hogy körvonalaiban határozatlan, hanem folyamában is összefüggetlen s egész irányában céltalan; úgy hogy se kezdete se vége nincs. Tégy próbát, végy elé egy száz soros költeményt, vágj el belőle húsz sort, itt, amott, a hol akarod, elejéből, közepéből, végéből, az egész nem szenved alatta, nem vágta el elevenbe. Az ily költészet azon képzeleti lényekhez hasonlít, melyekkel a regékben vagy éji álmainkban találkozunk, ama látható de tapinthatlan árnyalakokhoz, melyeket meg lehet szűrni, vágni, ütni, melyek kétfelé válnak s ismét összefolynak.

Az ily álmokban lehetnek érdekes részletek, finom érzelmek, vagy az irány szépségei; de mit gondol az ember oly szeszélyekkel, melyek minden szabály nélkül támadtak a más lelkében s melyekre sokszor maga az illető sem látszik sokat adni. Nem lehet unalmasabbat gondolni is, mint mikor valaki, múlt éji álma részletes elbeszélésével untatja az egész társaságot valamely salonban. S a költészetben lehetne-e becse annak, mi a társasági elbeszélésben untató vagy éppen sületlen? Bizony ideje volna véget vetni ez álmoknak, melyek senkinek nem adnak se hasznót, se

*) Nem erre mutat-e azon, irodalmunkban igen is lábra kapott szokás, czím nélkül bocsátni világba a verset, czím helyett csupán kezdő szavaival vagy sorával — ?

gyönyört, s csak úgy eloszlanak a levegőben, mert a közönség ép oly kevésse gondol már velők, mint nem jut eszébe senkinek, óra hosszan nézni a felhőket a mint háza fölött átválnának.

Sajnáljuk, hogy gúnyolni látszunk e költészetet, holott elhagyottságában inkább biztatást várna tőlünk. De nem a költők tehetsége ellen szólunk, melyet sokakban szívesen elismerünk; azon hibás felfogást támadjuk meg, melyet művészetők felől táplálnak s mely elveszti őket. Hogy nincs többé hatásuk, hibáikból foly, melyek ismét egymásból folynak. Miután elhitették magokkal, hogy álmaikkal leköthetik az olvasó figyelmét, elhitették azt is, hogy az olvasó el is érzékenyülend velők, mert ezek az ő álmaik mindig nedvesek a könyvtől, ez oszló-foszló felhők soha nem szükkölnének zápor nélkül. Tagadhatlan, hogy a szomorúságnak (a versekben) mindig megvan a maga bája; az irodalmi könnyek hullatása mindig gyönyörrel jár, az ember azt sem tudja miért, de úgy van. Csakhogy mai napság azt hiszik, hogy ez igazságot most fedezték fel ők, s mértéktelenül visszaélnék vele. Pedig e méla szomorgás egyidejű az emberiséggel, egyidejű a költészettel; ott van Homérban és Sophoclesben, Lucrétiusban és Virgilben, ki e méla bűnnek a legrövidebb s legtalálóbbs meghatározását adta: *Sunt lacrymae rerum*. Csakhogy ez erős szellemek, e nagy művészek tudták, hogy a férfiaságnak is megvan költészete, s az erőben nagyság, türelemben pathosz rejlik. Ők nem erőszakolták a könnyeket, s kimélték olvasóik szívének szemének e tiszta nedvét. Ma ismeretlen e kimély, s minden költőnek egyetlen célja, hogy sorsa fölött elérzékenyítsen s kicsalja könnyeinket. Mi sem vagyunk érzéketlenek, csak azt kívánjuk, hogy ha panaszkodat kell hallgatnunk, legalább legyenek indokoltak. Mikor a kórházban haldokló Gilbert végrimeit, a vérpadra menő Chenier utolsó szavait halljuk, vagy csak belső tragédiákról s erkölcsi keservekről szólva, de Musset Alfred mély levertségét a fölött, hogy életét elvesztegette, egy szóval: ha valódi szerencsétlenséget beszél el a vers, ki ne indulna meg rajta? De a mi költőink nyögnek, a nélkül, hogy megmondanák miért? Micsoda idétlen büszkeség vagy rejtelmes ridegség az oka, hogy nem közlik velünk szomorúságuk valódi okát? Oh költő, ha van igazi bánatod, mond meg! az égre, miben áll szerencsétlenséged? mert ha meg nem mondd, végre is gyanúba veszünk, hogy csak szerepet játszol és semmi jogod nincs részvétet követelni. Egyik, úgy látszika fölött kesereg, hogy elvesztette vallásos hitét, — s ha valaki visszaadná azt neki, nem tudná, mit csináljon vele. A másik hűtlen kedvese után nyög, de ugyan megijedne, ha az ismét nyakára visszakötné magát. Van olyan is, ki ellenállhatlan ösztönt érezve a sirásra, jobb okot pedig nem találván, egy rózsza fölött önti könnyeit, mely — hallatlan szerencsétlenség! — elhervadt.

E panaszos hang csupa mánia, mely ragályossá vált már. Valamint az álmok a valódi gondolat hiányát, úgy e siránkozások az igazi szerencsétlenség hiányát bizonyítják. Költőink legnagyobb szüksége, hogy költői tárgyak híjjával vannak. Innen ered mai költészetünk egy másik betegsége: a leírásokkal való szenvedhetlen visszaelés. Mihelyt a költő nem talál agyában és szívében semmit, nincs hova forduljon mint leírásokhoz, erre nem kell nagy erőfeszítés, csak kinyitja szemeit s megragadja a mit lát. Almodozás, siránkozás, leírások, — im körülbelől ennyiből áll az egész mai költészet.

Lesz talán a ki bámulni fog, midőn azt mondjuk, hogy az összes költői segélyforrások közt a leírás a legkevésbé érdekes. Mindamellett divatban van s szeretik és csodálják. Mintha csak most találták volna fel s mintha irodalmi hódítmányaink legfontosabbika volna. Vers és regény, a képzelet minden műve, ezzel van tele, s a költők meg vannak győződve, hogy ez a legjobb eszköz lckötni s elragadni az olvasót. Néha még a kritika is ugyan csak tapsol a jól sikerült, a meglepő stb. leírásoknak. Részünkről nem tartozunk e modor bámulói közé; sőt azt hiszszük, hogy a leírás nem egyéb, mint a szegénység fényűzése. Nem szólnak itt a magokban is érdekes dolgok eleven festéséről, mely a tárgyakat egészen szemünk elébe állítja, s valamely cseményt lefest a helyett hogy elbeszélne; az ily leírás maga a költészet, s nincs nagy költő, ki ily értelemben leírni, vagy is inkább festeni ne tudna. Csak azokat a részletekből összerakott képeket értjük, melyeket akárhol ketté lehet vágni, mert bennök a költő csak az aprólékosságok észrevételére való tehettségét fitogtatja. Az ily leírás elhibázott modor, mert lassu egymásutánja a festészettel akarna versenyezni, melynek gyors s egyszerre előterjesztésével nem birhat. Például egy mezei tájkép, ha jól van festve, előbb — mert egy tekintetre élvezhetjük mint magát a természetet. Ha a festő egymás után sorban mutatná föl a tájkép részleteit, előbb egy fát, aztán folyót, rétet, majd egy tehenet, meg az eget, bizony kevéssé gyönyörködnénk benne. Pedig a költői leírás épen erre van kárhoztatva, hogy egymás után adja előnkbe tárgya részleteit. Minden művészetnek megvannak a maga határai, melyeket büntetlenül át nem léphet. A szobrásznak nem fog eszébe jutni, hogy erdőt faragjon; a festő hibáz, ha oly jelenetet fest, melyet csak élőszóval lehet megmagyarázni; a zenész nevetségessé válik, ha a színek hatását akarja utánozni hangokkal, például biborvöröst a trombitával. A leírásnak csak egy világos és kellemes neve van, az, mikor néhány, kevés de jól választott vonással az olvasó lelkében egész csoport képet sikerül felköltetni. Szükség, hogy a költő által megkezdett képet az olvasó végezze be. A nagy írónál nem is találunk más nemű leírásokat. Vagy alkatrészei az elbeszélésnek, mint Homérnál, vagy a tanuláság élénkebb kifejezései, mint a tanköltemé-

nyekben. Mindig van valami czéljok s támaszkodnak valamire, mert nem állhatnak magokban. Minden leírásnak hatása csak úgy van, ha rövidbe van foglalva, ha egy pillanatásra áttekinthető, mint egy festett kép. Ilyenkor a villámsugár, mely egyszerre megvilágosítja az egész helyzetet s föltárja a költő gondolatát fenéig. Goethénél, mikor Werther kétségbeesetten jő ki este Lottitól, kezében a pisztolylyal, elszántan a halálra, történetből az égre emeli szemeit, a csillagos az, örökkévaló égre. Bámulatos rövidség a leírásban, mely egy szóval érezteti ez irtoztató elmentét a természet nyugalma és az ember tragikus szenvedélyei között. Mikor Plutarchnál Cato már elkészítette kardját az öngyilkosságra s az éjet azzal tölti, hogy Phaidont olvassa újra meg újra, egyszerre észreveszi, hogy ideje végeznie, mert a reggel közelg, a madarak énekelnek. Azért hoztuk föl e két példát, mert olyanok, mik ma is meg bírnak indítani. Tegyék föl, hogy Goethe az éji eget, Plutarch a hajnalt hosszasan s részletesen írta volna le, mint ma divat: éreztetek volna e költői megindulást? — De a nagy művészek e modora nem tart soká, s érdekes figyelemmel kísérni a súlyedés fokozatait. A mérsékelt, mert áthalt Virgil után Lucanus jő ki pattogó versekben, hosszas és haszontalan leírásokat ad, mert egész hidegvérrel ír. De festvényeit legalább keretbe foglalja. Azután oly költők következnek, kik nem tudván mit mondani, merő leírásokat adnak, mint Delille és kortársai. A lehető legszebb irányban elmondják, hogy a nap feljő, hogy hegyek és völgyek vannak, a völgyekben patakok, azok partján berkek és virágok, a fákon levelek, s ezer dolgot, mit mindenki tud és senki sem kíván hallani. Még itt sincs vége. Erre következik oly kor, s ez épen korunk, mikor a költők ott kezdik a leírásokat, hol az előbbiek végezték. Nem kell-e elmondaniok, hogy e levelek némelyike zöld, másika piros meg sárga, hogy némelyik félig vissza van hajolva, a mi igen szép, s hogy a hajlásban színes rovarok sétálgatnak. Mindent a legvégletesb aprólékossáig le kell írni, azon fárasztó részletességgel, a mint az ember erős nagyító üvegen látná a tárgyakat. Mellékesen megjegyezzük, hogy költőink ilyes festményeiben semmi meghatározott látvány (perspective) nincs. A hegyet nagyoknak, a láthatárból kimagaslónak mondják, a mi azt föltételezi, hogy bizonyos távolból nézik; de aztán elmondják, milyen fák vannak a hegyoldalon s azoknak milyen a lombja, mily hasadozott a kérge — a mi ismét a legközelibb szemléletet föltételezi. A költői képzelődés ezáltal igazán szárnyon jár, majd közel majd távol repül s egyesíti magában a teleskop és a mikroszkop gyűpontjait. Mindazáltal nem czélunk teljesen száműzni a költői leírásokat. A hol szükség van rájuk, a hol valami újat, ismeretlent s érdekesebbet adnak, örömmel is vesszük, mint a tropikus táj és természet leírásait Bernardin de Saint-Pierrenél, vagy az amerikai ős erdők mély magányáét

Chateaubriand-nál ; az efféle egy neme a tanúlságnak , egy fényes részlete a tudománynak ; de az is hiú volna , ha szilárd alapja nincs magában a költői mű tárgyában. Ilyenkor csak üres és hegye ékitmény , mely nem bizonyít egyebet , mint hogy a költőnek se tárgya , se fölhaláló ereje nem volt.

Ha már e költeménynek külalakját tekintjük , ebben is többnyire a tárgy föl sem vevését s az eszme iránti megvetést találjuk. Mi lehet hidegebb , mi gyermekesebb , mint a túlgazdag rím ama keresése , mely azt mutatja , hogy a költő a külsőségen kívül minden egyéb iránt egykedvű. Abban kétségkívül egyetért mindenki , hogy hanyagul vagy roszul rimelni nem kell ; szükség , hogy a rím ne legyen igen könnyen előre kitalálható , hogy lepjje meg némileg mind a fület mind a lelket. De ezt sem szabad túlvinni , mindenekfölött nem szabad szándékosan s mintegy fitogtatva keresni a nehézség virtuózítását. Ha az olvasó a sor végén egy nehéz rímű szót lelve , azt lesi , vajjon hol talál reá majd rimet a költő : akkor el van vesztve a költői mű élvezete s a mesterség bálumlatává válik. Az ily rím-remek hasonló a chinai csecsebecséhez , melynek belértéke nincs , beese csak a faragás nehéz , majdnem hihetlen voltában áll ; az ember nem tudja , ügyességét vagy haszontalanságát bámulja-e inkább ? Kevésbé komoly költeményben az ily rímjáték még tűrhető volna ; de ismerünk kitűnő költőket , kik komoly sőt fenséges tárgyakról írnak , kiknek mindig új mindig rendkívüli rímei azon gyanút ébresztik , hogy előre ki voltak keresve éppen ritkaságuk miatt s úgy szabva hozzájuk a gondolat. Nekik a rím nem engedelmes rabszolgájuk , hanem könnyörtelen zsarnokuk. Ez nem művészet , hanem esinos kézimunka. Vagy hasonló a kuleslynkon borsót keresztül hajigáló mesterhez , kinek Nagy-Sándor (vagy Mátyás király) jutalmul (persze gúnyból) egy véka borsót adatott , hogy művésze anyagából ki ne fogyjon. Az ily költőknek egy teljes rím-szótárt kellene adni jutalmul. Bizonyára semmi sem szebb , mint nemes könnyűséggel győzni le nagy nehézségeket ; de önmagának csinálni , keresve , a nyaktörő akadályokat : ez nem művészet , hanem látványosság , köteltáncz , komédia. S a ki valódi költő lehetne , miért akar akrobata lenni ? Az eszme nem adja bele magát gépíes erőszakba. Az kitélik tőle , hogy rímbe , mértékbe simul , de szabadságát visszaköveteli a végleteknél. Annyi szabadságot megkíván , hogy könnyen mozoghasson kedvére , s részünkről helyeseljük azon költő választát , ki midőn szemére vetették , hogy rímei nem elég teljesek , azt felelte : ha nem is éppen teljesek , de legalább kényelmesen érzik magokat.

Nem volt célunk sorban mind elészámlálni a mai költészet hibáit. A kritika igen neveltségessé tené magát , ha például tehetséges költőknek akarna tanítást adni , kik szándékosan írnak rosz verseket s azzal mulatják magokat , hogy sárral kenik be a múzsá

ábrázatát, mintha egy istennőt bántalmazni férfias tett volna. Ré-
szünkről csak az eltévedt őszinteséghez intézzük megjegyzésein-
ket, mely öntudatlanul vétette el útját, azon költőkhöz, kik aka-
ratlanul követnek rossz rendszert. Mert, tudva vagy nem tudva, de
rossz rendszert követnek valóban. Közönségesen azt hiszik, hogy
ellehetnek tárgy nélkül, hogy pókhálóra úgy himezhetnek, mint a
vászonra, hogy érdekes verseket írhatnak valódi tárgy nélkül,
hogy a költészet határozatlan érzelmekben áradozhat, s homályos
eszmékből, alap és part nélküli kiöntésekből táplálkozhatnak. Mű-
veik legnagyobb részére illenék ez epigraph: *M a t e r i a m s u p e r a b a t o p u s*. Im a balítélet, mely ellen küzdünk a költők érde-
kében, kiket senki sem olvas többé; maga a költészet érdekében,
melyet nem szabad elveszni hagynunk; a közönség érdekében,
mely legnemesb gyönyörétől van megfosztva. A költészet tárgyat
kíván, s megszűnik létezni, ha nem valamely inkább vagy kevésbbé
szilárd valóságának szolgál ékességül. Csodálatos jelenség min-
den irodalmak és művészetek történetében, hogy némely kényel-
mes és hízogató tévedések, melyek rendre rendre jönnek be s végre
meggyökereznek, mikép kényszerítik a kritikát a legegyszerűbb igaz-
ságok emlékeztetbe hozására. Mutassuk meg azért, ha kell, néhány
szóval, hogy a költészet soha nem nyughatik személyes szeszé-
lyen, ha általános igazságok nem támogatják; hogy minden idő-
korban csak a közérzületnek s általános eszméknek adott kifeje-
zést; hogy nem fél a nép erkölcsi s politikai, társadalmi és házi
szokásai közé vegyülni; egyszóval: hogy mindig s mindenütt a
valóságából táplálkozott. A közönség csak akkor feledkezett meg
rőla, akkor fordult el tőle, mikor ő eltávozott a tényleges világtól
s kézzel foghatlanná párolgott. Vajjon a mi kötelességünk-e illatai
után szaladni, vagy az ő kötelessége hozzánk közelíteni?

III.

Különös és új előítélet azt hinni, hogy a költészet idegen ma-
radhat a társadalomtól, annak erkölseitől, szokásaitól, szenvedé-
lyeitől, vallásától, bölcsészettétől, tudományától, gyönyöreitől s
mindentől a mi ember előtt becses. Soha, se régiek, se az újabbak
e jelen század előtt, ezt nem hitték, a miről könnyű meggyőződni,
ha csak futó pillanatást vetünk a főbb irodalmakra. A régieknél
a költészet oly tárgy-gazdag, annyira igyekszik a közérzületet fe-
jezni ki s a közvéleményhez hajolni, oly való hű festéseiben, hogy
majdnem azt mondhatjuk Aristotelesel: „a költészet bölcselmibb
és igazabban való mint a történelem.” Ez ad mély érzelmet Jou-
bert ítéletének: „ha az erkölcsöket s a politikát akarod ismerni,
olvasd a költőket. A mi bennük tetszik, azt tanulmányozd, mert
az igaz; ők legyenek a bölcsésznek, ki az embert ismerni akarja,

fő tanulmányai.“ Hozzá tehetjük: főtanulmányai annak is, ki a régi társadalmat akarja ismerni.

Hogy a régi költészet örök tartósságú s nem fárasztja ki a tudományos kíváncsiságot, ez előnyt nem csak művei tökélyének, hanem azok történeti becsének is köszöni. Görögországban egy egész nemzet eszméit tartalmazza. Nem az egyéni képzelődés szélsőyes játéka, s még merész szabadságaiban is a közvélemény értelmezője. Vallást, erkölcsöket, politikát, ünnepeket, gyönyöröket, mindent megszépít, tagadhatlan, de semmit sem vetkeztet ki természetéből: a köz és magán életnek ékessége, mert annak fölékesített de hű képe. Mint a Görögország földjéből kiásott márványdarabok, mindennap adnak valani a régiség pontos ismeretéhez, úgy költészetének legkisebb föltalált töredéke is jobban jobban föltárja előttünk azon nép erkölcsait, mely egész lelkét sőt élete részleteit is kinyomta műveiben, emlékeiben úgy mint könyveiben, egészen lantja legfutóbb hangjáig. Ezért lehet történetét összeszedni művészete romjaiból, elszórt verseiből és szobrászata szettört porából.

Kísérjétek a görög költészetet hajnalától hanyatlásáig, s meglátjátok, hogy folyvást a társadalom képe s szintoly figyelmes észlelő mint erős képzelő. A műzsák lába a földön nyugszik, ők az Emlékezet leányai. A hőskorban a költészet már a keletkező társadalom története. Homér költeményei nem levegőbe épültek, s akármit itéljünk felőlők, azt érezzük, hogy tele vannak történeti igazsággal. A vallási képzetek is a nép köz-hite, az epikai tények az ő hagyományai, a hősök jellemei a fél-barbár kor hőseiei, s a benne levő tudomány a kor összes tudománya. Az Iliász és Odysseia segélyével vázolni lehet az akkor ismeretes földrajzot, csillagászatot, az akkori földművelést, fegyvereket, ruházatot, építkezést és bútort. E történeti jellem már a régieket is annyira meglepte, hogy ők Homérnak szintannyira bámulták tudományát mint költői lángeszét. Költeményeiről úgy beszélnek sokszor, mint mi valamely encyclopaediáról. Azt mondják hogy csillagász, politikus, hadvezér, orvos, geograph volt, sőt hogy mindenféle mesterséghez értett. Az újabbak meg kíváncsian összeszedegették mind azt, mit az agg költő az emberi tudás különböző ágaiból, s a művészetekből tudott. Még Homér Flóráját is összeállították. Próbáljátok meg a holdhoz és csillagokhoz írt összes versekből a legesekélyebb csillagászati fogalmat is alkotni!

Azért szólunk Homérrol, mert ő a költők apja, ő a kar feje, s mert a többi görög költő is úgy tett mint ő. Hesiod, korának hitani, erkölcsi és földművelési tudományát adja versekben elé; a tragikusok az istenek és hősök szenvedélyes történetét beszélik el a kegyelet és hazafiság számára; Pindár költészete diadal-énekeket, himnusokat, dithyrambokat, szent körmeneti imákat, vallásos tánczenekeket s gyászszertartási dalokat nyújt városának. A

ki mind e műfajok történetét írná, azon nép erkölceinek írná meg történetét, mely egész életét lerakta költészetébe, s melynek költészetével úgy látszik az volt egyetlen czélja, hogy hű képet fessen magáról. Ha van költői műnem, mely távol látszik állni a történelemtől, az bizonyára a lyra; ebben a költő legtöbbnyire csak saját ihletét követi; de Görögországban a kis lyrai költők is, kik azt hitték, hogy csak egyéni érzelmeiket, gyönyöreiket s szerelmeiket zengik, tulajdonkép a házi és családélet rejtelseit tárják föl előttünk. Hittregei képeik a vallásból vannak kölcsönözve, leírásai hazájuk vidékeiről s gyönyöreik azok, melyek többi polgártársaikéi. A nélkül hogy tudnák vagy keresnék, lefestik koruk és környezetük társadalmi állapotát s házi szokásait. Történetírók a magok hatáskörében. Még az irány részleteiben és a költői fordulatok- s kifejezésekben is valók. Ha azt mondják: *éneklek*, akkor igazán énekelnek; ha a műzsát hívják, valódi vallásos hittel hívják őt; ha Apollo segélyét kérik, kérésük valódi ima. Az újabb irodalmak egyik bűne, hogy hemzsegnék a közkeletű hazugságoktól s a régiség olyas utánzásaitól, melyeknek nálunk semmi valóság sem felel meg. A mi lyrai költészetünk csak egyezményes nyelven szól, s benne minden részlet, a képek, a hasonlatok, a ruházat, a bútorok, minden idegen a valódi élettől. S ha nyelve nem az élet nyelve, és alatta a gondolat is idegen, igazság nélkül való: természetes, hogy az egész költészet távol marad az élettől, nem hat reá semmit, nem ragad magával senkit, mert senki sem találja föl benne önmagát.

Azért idéztük a görög-költészet e történeti jellemét, hogy megmutassuk mi volt a költészet eredetileg, önkénytelen virágzásában, természetes fejlődése szabadságában. Soha nem volt varázsa s hatalma nagyobb, soha nem hallgatták általánosabban, mint azon korban, midőn összhangját kölcsönzé a népek nagy és kis, de mindig való szenvedélyeinek, s mint egy nyugodt tükörben láttatá velök saját képöket. Ilyen volt a görög művészet minden ágában. A nép nem mehetett végig az utcán, hogy történetét ne olvasná az építészek, szobrászok, festők műveiben; a lakomáztalra gondtalanul könyöklő vendég nem emelheté föl poharát, hogy abban valamely vallásos, nemzeti vagy családi emléket ne találjon.

Azt veti ellenünk valaki, hogy ez csupán a görög költészet jelleme, s hogy például a latin költészet már nem oly való, nem oly hű, mert az már csak utánzása az előbbinek. Valóban, a műveletlen Itália egyszerre költői nyelven kezdett szólani, mely nem volt sajátja s melyet hirtelenében tanult meg. Irodalmi formák, képzelmenyek, eszmék, még hasonlatok is, Görögországból származtak át, s a latin költők úgy raboltak, mint a zsákmányoló katonák a győzelem után. Ez igaz; de nem kellene feledni, hogy a görög élet, intézmények, szokások, eszmék, vallás, mind átszármaz-

tak Itáliába, s a görög-latin versek egyidejűek a görög-latin erkölcsökkel. Rómában görögös lett minden; hellén istenek uralkodnak a Capitolban; görög fényűzés, romlottság, életmód az utczákon és házakban; görög grammatikus tanítja a gyermekeket, görög rhetor képezi a szónokokat, görög bölcsész kormányozza a lelkiismereteket. Görögországból hoznak dajkát és szakácsot. Róma külső tekintete szintazon változáson megy át, mint az eszmék és szokások. Korinthetai és athenei szobrok ékítik a templomokat, utcákat, csarnokokat. Művészet, divat, ruházat, még a házi eszközök is, minden görög. Természetes, hogy a latin költészet, hű képe akarván maradni a társadalomnak, föl kell hogy tüntesse a latinság ez átmenetét a görögségbe; az irodalom megfelel az erkölcsöknek.

Az ellenvetés tehát nem állja ki a bírálatot; a latin költészet szintoly hű tükrökre az életnek mint a görög. Tegyük hozzá, hogy annyira a valódiság dolgaival foglalkozik, hogy tulajdonképen nem is egyéb, mint a rendezett és fölétkített valódiság. Vallásos, polgáris, gúnyoros, erkölcsi, házias, de sehol sem lép ki az élet köréből. Ha elhagyja is az anyagi világot, csak az eszmék és tanok birodalmába emelkedik, melyek szintén egy részét teszik az emberi életnek. Minden világos, határozott, kézzel fogható benne, semmi sem az álmoké vagy képzelgéseké. Mely költő egyénibb Horácznál, s van-e még is rómaibb költő nála? Ódái magán életének képei vagy a közérzület ihletett viszhangjai. Satirái és levelei csaknem egészen kimerítik Róma véleményeit, tanait, napi krónikáját. A Georgicon minden sora, bármily költői legyen is, oly szilárd alapon nyugszik, hogy Virgil nézetei fölött csak oly bizony lehet vitatkozni, mint bármely más agronom tanain. Az erkölcsi eszmékkel foglalkozó költők oly becsesül birnak, hogy szintúgy helyt foglalnak a bölcsészet, mint a költészet történelmében, s ha valamely epikúri vagy stóai meghatározást keressz, azt világosabban és szebben megtalálod Lucretiusban vagy Persiusban mint a prózairóknál. A legkönnyedebb költők, a Tibullus és Propertius-félék, e henye kéjenczek is, a magok nemében szintoly szilárd alapon állanak; őket olvasva: a római élet folyamába képzeled magadat. Hogy e költők mindenike mily tele van valódi tartalommal, az is bizonyítja, mert mindenkinek megértésére történelmi jegyzetek kellenek, s magyarázat a szokásokra tett folytonos vonatkozásaikhoz. A jogtudorok használhatják e költői műveket a római jog nehézségeinek fölvilágosítására; az orvosok, egyes költői helyek összevetéséből, elég tiszta fogalmat alkothatnak magoknak a gyógytan állásáról Rómában; sőt a eszmadia kimerítő utasítást találhat a sarukról; annyira áll, hogy e magas, élénk, könnyed költészet minden ízében testtel bír s örök tartósságát épen e tartalomteljességének köszönheti. A mi költőinkhez nem kellenek magyarázó jegyzetek, mert verseik ég és föld közt lebegve, semmi időkor, semmi hely bélyegét nem viselik magokon s kép

zelődésük csak az empyreumban lakozik, melynek sem történelme, sem helyirata nincs!

Csalódnék pedig a ki azt hinné, hogy a költészetnek csak az ó korban volt e valódi és gyakorlati jelleme s az újabb időben nem érintkezett az élettel. A XVII. század nagy költői az embert és társadalmat oly élesen szemlélik s oly behatólag festik, mint bármely más nagy irodalmi korszakéi. Sőt azon kor kisebb s majdnem költői becs nélküli műveiben is, legalább napi érdekű valótartalmat mindig találunk. A leghaszontalanabb sonettnek is van valami történeti, társadalmi vagy szokás-erkölcsi vonatkozása, van valami tárgya. A XVIII. század költészetéről szintezt mondhatjuk. Ha gyakran frivol, de frivolsága közérdekű tárgyak körül forog. Van-e Voltaire legmúlóbb becsű apróságai közt csak egy is, melynek a pillanat szerint érdeke ne volna? A költészet e korban gyakran nem egyéb, mint egy darab a történelemből, egy cikkely a bölcsészetből, egyes vonások, egyes vitatások; de mégis valami, van tárgya, alkalma, célja.

Csak e mi századunkban kezdettek oly költészetet hozni létre s divatba, mely ne érdekeljen senkit, melynek ne legyen semmi haszna; írni verseket minden alkalom, ok, tárgy nélkül, melyek semmi időhöz, semmi helyhez ne legyenek kötve; s melyekben a költő csak magába mélyedve, azon zavart morajt igyekezzék zengzetes de alig ismert nyelven visszaadni, mely saját szívében zsong-bong, s mely a fülhöz tartott tengeri csiga zúgásához hasonlít.

Általánosan elismert dolog, hogy költészetünk hanyatlik, s napról napra jobban alászáll a közönség részvétlensége közepette. Létezik még, de tulajdonképi nyilvánosságra alig jut már. Senki sem olvassa, senki sem hallgat rá. Pedig tehetségekben nincs hiány az írás és verselés művészetére. Mi az oka e különös részvétlenségnek, mely Franciaországban valódi újság? Vajjon a század gyakorlatias irányát kelljen-e vádolnunk miatta? Ki merjük mondani, hogy a költők hibásabbak, mint a közönség, hogy el vannak hagyva, mert eltávoztak az élettől, mert nem igyekeznek az általános eszméket, a közérzületet és az uralkodó nézeteket fejezni ki. Képzeldésük egészen külön világba vonúlt vissza, melynek még annyi érdeme sincs, hogy jobb volna mindig a miénknel, s mely annál fogva nem bírhat reánk nézve sem a valódi élet érdekével, sem az eszményi vonzerejével. Nincsenek a század fölött, kivüle vannak; sem szemlélői sem festői a valódi életnek, makacsul csak álomképzeteikkel kínálnak, melyek ránk nézve merőben idegenek. Nem a világ hagyta el a költőket; a költők hagyták el a világot.

Forgassátok át a mai költészet évről évre keletkező s mindjárt el is száradó újabb termékeit, s meglátjátok, miért nem hallgatjuk; mert nem szólnak rólunk, nekünk. E költészet sem bölcselmi, sem vallásos, sem történeti, sem nemzeti, sem politi-

kai. Tanúlhatunk-e belőle valamit az emberi szívről? igyekeznek-e fölemelni a szellemeket s fölgyújtani a bátorságot? vagy festik-e legalább életünket, hibáival, visszásságai s nevetségességeivel? Szó sincs róla. Költőink a rideg magasságban tartózkodnak, kevély elégtelenséggel táplálkozva, indokolatlan szomorúságba merülve, kimagyarázhatlan bágyadtságba, minden tanulmány nélküli kételemekbe süllyedve, beteg lélekkel. Lyrájok, bár finom néha, tárgytalan, álmodozásokba vész el, vagy hiú és haszontalan önvallomásokat nyújt. Némelyikök mintha a társadalmat festené. — de eltorzítja, s valótlán és valószínűtlen alakot kölcsönöz, erőszakolva annak. A legjobb tehetségek, merészen állítva, hogy a költészet ellehet tartalom nélkül, páratlan szépségű és művészi arányu strófákat faragnak, vésnek, öntenek, — míg művök hasonló lesz a gyönyörű domborművekkel ékitett edényhez, melyben semmi sincs.

De mit tegyen a költészet, hogy ismét visszanyerje uralmát a szellemeken? Volt idő, mikor a kritikának mind csak ezt kelle ismételnie: Bátran, bátrabban! Ma nem mondhat egyebet mint ezt: Józanon! józanabban! Ez üres álmok, e zilált képzelődések, nem kellenek senkinek; valódiságot, életet, tartalmat követelünk, s csak az a könyv lelend ismét meghallgattatást, mely ezt írhatja homlokára:

„Eszméim a napfényt bátran fölkeresik;
S versem, jól vagy roszul, mindig mond valamit.“

Semmiből semmi sem lesz, még a költészetben se. A közönség úgy van alkotva, hogy szívesen meghallgatja a világos, érthető, tartalomteljes beszédet. Ha oly tárgyat talál a mit megérthet s élvezhet, megáll s kész tanulni vagy gyönyörködni. A léleknek táplálék kell; durva vagy finom, édes vagy keserű; nem utasít vissza semmit a mi táplál vagy szomjat olt; csak az oly családtektől fordul el, melyek ingerlik étvágyát s szomját a nélkül, hogy kielégítenék. Hány éve már, hogy tehetséges költők, ritka tehetség némelyikök, nyújtják felénk a poharat, melyből költői lelkesedéssel kellene megittasúhunk; senki sem fogadja el, nem nyújtja felé ajakát, mindenki megy a maga útján, némelyik gúnymosolylyal, másik bosszankodva fordul el. Pedig a pohár szép, izlést gerjesztő, aranyból van. Oh, esztelenek! csak egyet feledtetek el: bort nem öntöttetek belé!

SZÁSZ KÁROLY.

IRODALMI SZEMLE.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar tudományos Akadémia történelmi bizottmánya. Második osztály: Irók. XII. köt. E külön czím alatt is: Brutus János Mihály magyar királyi történetíró magyar históriája, 1490—1552. A magyar királyi egyetemi könyvtár eredeti kéziratából a szerző életével közli Toldy Ferencz, m. akad. r. tag s a történelmi bizottmány előadója. Első kötet. II. Ulászló király országlata. Pest, 1863. n. 8-r. IX. és 461 lap.

Egy külföldi származatú tudósnak, Brutus János Mihálynak, a történetírók által nevezetes kútforrásul elismert munkáját veszszük a fennecimzet kötetben Akadémiánk kezéből. A külföld tudósai, kevés kivétellel, annakelőtte is, mióta rólunk irnak, ferde nézetekből kiindulva annyi valótlanlalt bocsátottak ki a világ elé felőlünk, hogy tölök hazai ügyeink- s viszonyainkról valami alaposat nem várni, már is szokásunkká vált nem ok nélkül: annál meglepőbb tehát és teljes méltánylásunkat érdemlő, hogy Brutus műve, e tekintetben, a ritka kivételek közé tartozik.

Ismerkedjünk meg előbb magával az íróval azon terjedelmes és kimerítő életrajz után, melyet a mű közlője, Toldy Ferencz, állított össze.

Brutus János Mihály született 1517-ben Velenczében. Tanult Paduában. Hazáját, nem tudni mi okból, elhagyni kénytelen lévén, majdnem egész életét külföldön töltötte. Bejárta Olasz-, Francia-, Német-, Spanyol- és Angolországokat, sok udvarokban huzamosan mulatott, néha bajok közt, többnyire kellemesen, mindig hasznosan. Közrebocsátott munkáival, melyeket helykiméletből czimeik szerint sem említhetnek, de Toldynk által gondosan elősorolvák, meg volt már alapítva európai hírneve, midőn 1563- és 64-ben Velenczében mulatásakor Forgách Ferencz, váradi püspök, a ki, úgy látszik, már ekkor szándékozott kora történeteit megírni, s Brutus classikai tolla segedelmét is igénybe kívánta venni, fényes föltételek alatt meghit- ta, de, Brutus tán nem bizva egy magán úr állandóságába, foganat- lanul. Évek multak s ezen ügy el volt mintegy ejtve: de Forgách Szapolyai János által, kinek hűségére tért, kanczellárrá emeltetve,

1571-ki áprilban Kovasóczy útján a nyolcz év előtti meghívást, a régi föltételek mellett, megújította. Brutus igenelve válaszolt, az úti pénzt s első évi fizetést, Erdélyben nem kapható dolgok vásárlására, Párisba kérte küldetni; könyvtárát s egyebét azonnal elszállítván, maga is csakhamar útnak indulandó. Mig ezek emigy történnek, Erdélyben Szapolyay János meghalván, s Báthory István választatván fejedelemmé, a két, osztrák és török, császárral való alkuvások, az investitio, a székelyek támadása, a Békesy zavargásai, a kormány új szervezése közt múlt az idő, s Brutus nem vett semmi hírt. Ennek dacára útra kelt s decemberben Bécsbe, innen Szemptére szállt, hogy onnan, mihelyt úti társasága akad, Erdélybe menjen. Egy hónapon túl jó alkalmat hasztalanul lesve, Forgáchot hollétéről tudósította s Bécsbe kérte maga után küldetni a költséget, de választ nem kapván, 1572. évi martiusban Bazelbe ment, ott várandó be a történendőket. Ott vön nem sokára Crato Jánostól, Miksa császár híres orvosától, hírt, hogy Forgách embere Bécsben kereste őt, hol számára száz arany forint vala úti pénzül útalványozva. Készült tehát a szeptemberi frankfurti vásárkor újra megindulni, a hova a pénzt is küldetni kéré; kéré másodszor is, de se levelet, se pénzt nem kapott. Maradása sem volt. Úgy látszik, adósságok nyomták, sőt tán személyes szabadsága is veszedelemben forgott. E kétségében visszaemlékezett Dudith Andrássra, kivel már azelőtt megismerkedett s ki ekkor a lengyelek közt, lemondva a pécsi püspökségről, boldog házi viszonyok közt élt. Brutus előtt e férfiú tűnt fel egyetlen révpart gyanánt. Prágába sietett tehát, onnan Lengyelországba szándékozva. De új akadályra bukkant. Lengyelország királyválasztási mozgalmaktól forrván, s dőghalál is uralkodván, Brutus, barátai tanácsára felhagyott szándékával, s Bécsbe, innen vissza Bazelbe ment. Kedvezőtlen viszonyai közt lepte őt meg Báthory István fejedelem meghívása Forgách által. Brutus elfogadva a meghívást, 1573 szeptemberben már Frankfurtban volt s 1574 február 7-én Kolosvárra érkezett.

Itt a fejedelem által nyájasan fogadtatva, utóbb az udvarral Gyula-Fejervárra ment, hol számára külön lakház volt kirendelve, évdíjúl 800 ezüst tallér, megbízatása pedig, nem a fejedelem, hanem Magyarország történetét a legrégibb időktől a jelenkorig megírni. Brutus azonnal a készületekhez fogott; de az új haza levegője nem kedvezvén egészségének, Erdély elhagyásáról gondolkodott: azonban Blandrata mestersége kiépítette őt, vagy legalább tetemes enyhülést szerze neki, mert nem csak maradt, hanem idővel magát igen jól is érezte helyzetében.

Báthory István 1576-ban lengyel királyllyá választatván, Brutus is Krakkóba kísérte az új fejedelmet, s ott élte le Báthory egész haláláig életének reánk magyarokra nézve annyira gyümölcsöző tizenegy évét. Itt írta művét, nem a Báthory által kívánt kiterjedésben — olyanba hajlott kora miatt fogni nem mert, hanem miként azt eddig kéziratban birtuk, ezentúl pedig kinyomva, noha csak csonkán — mert a

XV. — XX. könyvek hiányzanak egészen, a többi majd mind hézagos, a XIV-ből csak egy darab van meg — birandjuk.

Báthory halála után Brutus állása Lengyelországban tarthatlan-ná vált, mert a trónkeresők közül Ernő főherceg mellett sajtó útján agitálva, legjobb embereivel is, Zamoyskival, Zborovskiakkal, ellentétbe jött. Hihető Prágába költözött át, a hol, valószínűleg, Ernő főherceg szorgalmazására, magyar királyi történetíróvá neveztetett ki, a pozsonyi m. kir. kamarától húzandó évdíjjal láttatván el. Ezóta Pozsonyban lakott, már Krakkóban befejezett történelmét vagy újra dolgozva, vagy tán a legújabb időt (1751 óta) írva. De évei meg voltak már számlálva. 1591. évi decemberben ugyanis hirt veszen Brutus, hogy Báthory Zsigmond fejedelem, a Báthory István király ingóival birtokába jutott Históriaét, sajtó alá adni készül. A most Rudolf király díján élő aggastyán megrémül a híren, mert az nem úgy lehetett írva, a hogyan mostani urának tetszelt; s így az idő előtti kiadás megelőzése végett, a kemény tél dacára, december 16-án útnak indult. Az iszonyú utazás egy hónapra túl tartott; s ő 1592 január 26-án lehetett csak szemben, Gyulafejevárott, Zsigmond fejedelemmel. Ez, mint a következők mutatja, felfüggeszté a kiadatást; de Brutus az út fáradsalmaitól megtörve, betegeskedik, február végelőtti napján ágyba dől, s május 16-án, élete hetvenötödik évében, meghal.

Brutus ott kezdi főleg hazai (részint már elveszett) írótól, hivatalos irományokból, s magyarokkal folytatott társalkodás- és levelezésből gyűjtött adatokra fektetett, lelkiismeretesen szőtt, nagy szépségű, de, a mit tagadni nem lehet, helyenként elmélkedésekkel terhelt, áradozó művét, midőn az erélyes Mátyás után a gyámtalan Ulászló uralkodása alatt Szapolyay, Ujlaki s mások féktelenkedése s egymással viszálykodása miatt a királyi tekintély alászállt, s gyors hanyatlásnak eredett a haza. Mátyás Európaszerte, dicsővé, tiszteltté tette a magyar nevet; a külföld nem vette, úgy látszik, észre a nagy ellentétet, mely az ünnepelt király s az erélytelen Ulászló országlata közt szembetűnőleg mutatkozott. Olyannak képzelve, mint csak az imént volt, képesnek tartá a nemzetet diadalmasan szembeszállhatni a harcziás lelkületű Selim zultánnal, kitől remegett nem egy koronás fő, s hogy elháríttassék a veszély, mely keletről fenyegeté a világot, a pápa mindent elkövete, hogy Ulászlót s testvérét, Zsigmondot, a lengyel királyt, háborúra bírja a török ellen. Voltak, köztök Bakács, kik a háborút ajánlották, voltak, a kik ellenzették. A két párt okait Brutus részletesen terjeszti elő. A félénk Ulászló a békepárttal tartva, Selimmal három évre békét kötött. Ennek is akadtak ócsárlói, köztök a hiú és nagyragyogó Bakács, ki engedélyt nyert a pápától szent hadat toborozni a török ellen. Megtette a mélyebbre látók intései dacára, s a toborzás gyászos kimenetele, Dósa pórhada, eléggé ismeretes. Brutus a jobbagység siralmas állapota ecsetelésével, a fellobbantott láng szitói-

nak jellemzésével, a nyers tömeg dúlásainak s végre teljes leveretésének leírásával élénk képet állít előnkbe e gyászos polgárháborúról, melyben felesigázott vágyak, mindkét részről boszú, kiválóan szerepeltek. Rombolva pusztító árhoz hogy hasonlított a felbőszített nép, nem csuda; olvassuk csak azon lázító beszédet, melyet a pór származású Dósa, elvetve álarczát, a már akkor roppantná növekedett néptömeghez, Brutus szerint, emigy tartott:

„Magyarok! Eddig az volt szerencsétlenségtek, hogy szenvedéseiteknek, melyeket nem annyira ellenségeitek ereje, mint inkább saját tunyaságtok és habozástok árasztott reátok, nem láttatok más végét, csupán a kíváncsú halált, mely megszabadítana a fölöttetek lebegő veszélytől: most, Isten jó voltából, az a szerencsétek, hogy ha fel akarjátok használni a nemesség igazságtalan uralma alól való felszabadulástokra, s a mit mindenkor nagyon óhajtottatok, ellenségeiteknek, szenvedéseitek szerzőinek, megboszulására kínálkozó alkalmat, senki közületek ne kételkedjék, hogy igazságos kívánataitokat óhajtott süker kísérendi. Töletek ezúttal csak az kíváncsú, hogy fölébredve a halálos álomból, mely tinmagatokról s ellenségeitekről oly huzamosan megfélemlítettet, a máris kezetekben levő alkalmat abból kisiklani ne engedjétek; mit ha megtehettek s ha annyit, a mennyit birtok, erős férfiakhoz illően megtehetni fölismertek, s e szerint fölismert erőtüket a közellenség ellen kifejteni bátrak lesztek: a győzelem felől ne kételkedjétek, ne aggódjatok. A méltó könyörgésekkel hasztalanul kérelt Isten könyörül a segélyt óhajtókon, midőn az arra szorultak visszatartásitják a segélyhozónak jobbját. Én, szabadságtok védője, oly hangulatúnak látom lelketeket, hogy ha inkább beszédemmel, mint szenvedéseitek emlékezetével remélnélek felbuzdítani, bevallanám, hogy nem csak a ti, hanem saját ítéltem szerint is az emberek legüggyetlenebbikének kellene tartatnom. Hiszen nincs annyira távol lakó nemzet, melynek füleihez szenvedéseitek és szerencsétlenségtek el nem jutottak volna, elvitte azokat a hír a világ legvégső határaiglan, melyek enyhébb gyógyszerrel, a mit kívánnotok kellene, hogy meg ne orvosoltathassanak, oka, nem csak azoknak nagysága, hanem ellenségeiteknek, a kik rajtatok elköveték azokat, kegyetlensége is. Az éhség, szegénység, rondaság, a legiszonyúbb szolgaság bizonyos jelei, aztán a testi piszok, halványosság, soványosság, forduljatok bárhova, ha hallgatnátok is, feltűnők az emberek szemében, kik, ismételem, szennyetek, búsongástok, könnyeitekről nagyon csekély vigasztalástokra ugyan, mert onnan semmi segély sem hárul reátok, de nagy szégyenére beszélnek és gyalázatára azoknak, a kiknek bűne tevé, hogy gyűlöljétek élteteket, óhajtsátok a halált, mely megszabadítson annyi szenvedéstől, a mennyivel elhalmozva és körülvéve vagytok. Oly mostoha volt hozzáatok a szerencse, hogy a mitől minden állat, természeti ösztönnél fogva, fut, ti, a bajok súlya alatt görnyedezve, önként óhajtsátok a halált. Átkoznotok kell a világot,

mely már születéstelekkor azon rossz sorssal fogadott, hogy soha ne derüljön reátok a múltnál keservesebb nap, mely nyilvánvalóbbakká és világosbakká tenné szenvedéseiteket, melyekre hogy sajjóbban ne aggaszszanak, a feledés örök homálya volna borítandó. Erőtlen emberek, durva zsarnokok, titeket, az ősöknek, kiktől származtatok, kik évek hosszú során át neveltek, igazán férfias, de az uralom legigazságtalanabb terhével elnyomott ivadékat arra kényszerítettek, hogy az ősi fajt és a természettől belénk oltott vitézséget feledjétek el s gyűlölve az életet, halált óhajtsatok. Azt pedig ők, kik istentelen bűnnel bemocskolvák, azon gyalázatos és iszonyú szándékkal tevők, nehogy magatokról megemlékezve, bizalmat s őseitekhez méltó bátorságot vegyetek magatoknak szabadságtok kegyetlen elnyomóinak, ezen iszonyatos embereknek, megboszulására. Boldog élete azoknak, a kik miatt ti szomorkodva, búban és szennyben éltek, okozza, hogy házi bajaitokat keservesebben éreztétek; azután a házi bőség-, gazdagság-, lakomák-, tivornyáknak, melyekben a ti szerencsétlenségekre dűskálnak, gögös fitogtatása, mintha igazságos háborúban legyőzött ellenség. örökös fáradalom s hánytorgatott szerencsétlenség fölött diadalt ülnének. Mindezek, ha férfiak vagytok, rövid idő múlva nyakukra forrnak azoknak, a kik szabadságtok s boldogságtok kegyetlen elrablói lévén, hogy könyörgéseitek ne lágyítsák meg irlalomig őket, minden emberi érzelemből kivetkőztetett lelkeiket mindennemű büntömmel zárolták körül. Szerencsájuk változával pedig annál mélyebbre bukadnak, minél magasabbra emelkedtek a ti nyomorotok által. Valameddig ők ellenetek vadul és kegyetlenül tomboltak, untalan arra gondoltatok, mire a szerencse kényszeríti a nyomorúakat, hogy bármily alkalom adassék szolgáltatástól megszabadulástokra, azt a menekülés reményében ragadjátok meg bátor lélekkel; hogy óhajtsatok valaha beteljesedhetnék, azt reményleni mai napig soha eszetekbe sem jutott, még pedig azon oknál fogva, mert erőtöket kelletténél kevésbre becsültétek, de a melyet most úgy mutat fel a kedvező szerencse, hogy elfogadva a kínálkozó alkalmat, legkevésbé sem kell tartanotok attól, óhajtsatok beteljesedae a kívánt célhoz ne jussatok. Mert a szerencsés végrehajtás reménye, kell hogy úgy éleszsze vágyaitokat, miszerint ha hasonló lelki erőt támaszt bennetek mind származástok, mind azon szenvedéseknek emlékezete, melyek e szándékhoz folyamodnotok kényszerítették; úgy a jó kezdetet, mit jósolni lehet, örvendetes fogamat kísérendi kétségtelenül. Nem illenék azt várnotok a szónoktól, miszerint szenvedéseiteket, hogy még inkább felingerüljön lelketek szabadságtok eltiprói ellen, a beszéd hatalmával nagyítva, azokat keservebökké és súlyosbakká tegyem, mint a minőknek tinmagatok tapasztaljátok. Most azt az egyet kell tennetek, hogy egymásra tekintve mintegy tükröl, melyben bajaitokat lássátok (mert mindannyian egyenlő nyomorúak vagytok), szolgáljatok egymásnak és lássátok tettek, arczotok, szájatok mivoltát, akkor, ha van bennetek emberi

érzelem, szükségkép meg fogtok győződni, hogy szívetek keserítése és kínzására élesebb fájdalmat nem kell máshonnan várnotok. Én legalább midőn éhségtől halvány ajkaitokat, redőktől eldisztelenült homlokotokat, szomjtól beesett arcotokat, soványságtól ránczos, összeaszott bőrötöket szemlélem, ha felöletek való reményemet vitézségek nem támogatná, alig hitetném el magammal, hogy annyira megviselt, félholt testekben rejlének annyi lelki erő, a mennyit a jelen háború kíván. Ők gyűlöletre kétségtelenül sok oknál fogva, de leginkább azért méltók, hogy midőn titeket, fajukat feledve, testetek sanyargatásán szerzett mulatságaik és fényűzésök eszközeivé tesznek, nem engedik meg, hogy az ősi vitézséget képviseljék azok, a kik távol tartvák azon finom gyönyöröktől, melyekbe ők, saját hiedelmök szerint, boldogok, mások nézete szerint, hitványak, eltemették a magyar nemzettel született erélyt és lelki nagyságot. Nekik tudniillik csak egy a gondjuk, hogy a ti rondaságtok által fényljenek, a ti munkáttal szerzett gyümölcsökön hízzanak és jóllakva királyi étkekkel, majd bormámortól elkábultan, majd érzékiségbe merülve, gondtalan boldog életet éljenek; s csupán ez a gondjuk? nem, hanem, hogy tenni is látszassanak, annál égetőbben s élénkebben érezték a nyomorotokból kelt fájdalmat. És nem csak irántatok kegyetlenek ők, hanem kegyetlenek a mindannyiunkat szülő természet iránt is, melynek méltánytalanságát a ti károtok- és szerencsétlenségekkel bünyösen kapcsolják össze; mert nem természet szabálya, törvénye az, hogy egyazon, nem csak gabonatermő, hanem az élet használatára és kellemeire szükséges ércz-, ezüst- és aranyban gazdag tartományban született embereknek akként legyen kiosztva részők, hogy másnak roppant nagy munkával szolgáltatassák azt, a mivel életét táplálja, ők magok pedig folyvást éhség által marcangoltassanak; és a kik mások munkájával táplálkoznak a szegények iránt azon ok se bírja őket kiméletességre, hogy életök, mely nejké, gyermekeiké, szülőiké, rabul van fűsvény és kegyetlen uraknak adva. Ők tehát nem elégedhetnek meg azzal, hogy bárhova forduljanak, diadalt ünneplő vezérekként, nemes lovakon, szemkápráztató ragyogó aranyban, csillogó gyöngyökben, jobbagyok hosszú sora által kísértetve lássák őket a szegények; tudniillik, hogy legyenek, a kiknek gyámoltalansága, bűja, nyomora-, éhségével mintegy ellentétbe állítván a kevesek szerencséje, ez fényesebbnek s nagyobbyszerűnek tűnjék fel. Ez, mondom, az egyetlen ok, hogy nyakatokból vért szopjanak, gyermekeiteket éhséggel kinozzák és öldököljék, miszerint legyen, a mivel kiűn ragyogjanak, házuknál fényljenek s mindenhonnan nagy költségesen összegyűjtött étkekkel, hatalmas királyokként, táplálkozzanak. Emígy ha olyanok vagytok, a minőknek reméllek, vitézségek pedig ígér, az életet, melyet ők naponként (s ezt gyakran kell nektek ismételnem) százszor fojtogatnak, valahára az általatok kívánt szabadság árul, a ti dicséretetek- és dicsőségekre,

szabjátok. Így az életet vagy magatoknak és, a kiké, gyermekeiteknek visszanyeritek, vagy megmentitek a kegyetlen uraktól, a kik nem eléggé pompásan s úrilag élnek, ha életöket nem a ti örökös sérelmekkel tölthetik, ha az életnek s nem inkább szegényeken hőlködásnak nevezhető. S ha vannak, kik e sérelmet nyugodt lélekkel tűrhetik, ti öket, szolgaságra termettetek, ne kövessétek, ök azért vetik meg a szabadságot, mert nem ismerik; ti, hacsak nem csal vitézségtek felöl való reményem, és a hozzátok hasonló, inkább fogtok bármit, mint szolgaságot tűrni, inkább hősileg, mint gyalázatosan meghalni. Pedig tisztán áll előttetek a helyzet, melyet, ha férfiak vagytok, bátorságotok ne utasítson vissza: vagy mint győzők, pedig e szándékkal kell a háborúhoz fognotok, ellenségeitek romjain szerencsésekké lesztek; vagy mint legyőzöttek (mit isten az ellenségnek adjon) a nyomasztó szolgaságból, melylyel irgalmatlan emberek zaklatnak benneteket, becsületes halállal fogtok valahára kimenekülni. Elleneiteken kell hogy az ellenkező történjék; mert ha győznek, a ti elpusztulástokkal az ő romlásuk lesz összekötve; ha legyőzetnek, az életben maradtak sorsa nyomorúbb lesz a háborúban elestekénél. Ezek közül akármelyik történjék, el kell a finom élve-, ünnepélyek-, tánczok-, játékok-, korhelykedéstől szokniok, a melyek nem dicséretes nagylelkűséget, hanem bűjálkodást, kegyetlenkedést és azon szenvedéseket hirdetik, a melyekkel, sőt életökkel, mi nekik alig van, sem képesek fedezni uraik tömérdek költségét a tűrhetetlen adózásokkal tönkre juttatott szerencsétlen emberek. Ök magok tanulandnak földet művelni, szőlőt metszni, kapálni, szántani, fát vágni, barmot hajtani, és a nem másokéval, hanem saját munkájokkal szerzeteket nagyobb gyönyörrel élvezni. Én ugyan katonalétemre azt, a miről néha bölcs embereket hallottam beszélgetni, nem resteltem veletek megvizsgálni. Kezdetben a természet rendelte úgy, hogy minden, közboldogság végett szövetkezett sokaságban legyenek, kik, mint az emberi testben az ész és okosság, uralkodjanak, s mások, kik a jobbak által parancsoltakat a reájok bizott hivatalnál fogva serényen és szorgalmasan végrehajtsák. Hanem a természet e dicséretes intézményét a vakmerő szerencse, mit egyebekben is szokott tenni, fölforgatta nagy hátrányára az emberi életnek, mely nem is élet, ha, kiosztva mindenkinek a maga részét, nem őriztetik meg épségében a dolgok egyeteme. Mert a szerencse kedvezése által oly sokan hágnak fel az ország kormányára, hogy ha engedelmeskedni kell a természet törvényeinek, mely úgy parancsolásra, mint engedelmeskedésre alkalmasakká alkotja az embereket, a legalsóbb rétegbe jutottak mások parancsára piszkos, szolgai munkákat akaratlanul is végezni kénytelenek. És, hogy mellőzzek másokat, kiesodák azok, kiknek uralma alatt vagytok ti. egy azon fajú emberek, kiket egyazon haza szült, ápolt, nevelt? Minő erénnyel, előkelő férfiúhoz illő minő foglalkodással, minő tudománnyal, minő tapasztalattal fénylenek, hogy méltóknak tartassanak, miszerint

úgy házi vagyonossággal, mint hivatallal s hatalommal tündököljének? Hát ha azok közt, a kik fölött uralmat gyakorolnak, ész-, erény-, tanács-, lelki jelesség-, erélylyel igen sokan felülmúlják őket? Ámde legyen: adjuk meg azt az ősök érdemeinek, hogy utódaik, ám-bár elfajzottak nemzetségük erényétől, de apáik szobraira, arczképeire, győzelmeire s a dicsőségnek más fényes czímeire támaszkodnak, tiszteltessenek; szabadjon a gyáváknak, az ősök erényében bizóknak, de a magokéban bizalmatlankodóknak, magas polczon magokat láttatniok, fényes hivatalokba jutniok, jogos s a legfőbb hatalom jelvényeit viselniok, fölforgatva rendét a természetnek, mely őket, emberekhez alig hasonlókat s vadállatokként élőket, a legalsóbb rendűek közé taszítja; legyen, a halhatatlan isten örök gondviselésének úgy rendelte mélyen eltitkolt végzése, hogy undok szörnyek, kiknek illőbb hivatás volna disznóólatok vagy árnyékszékeket tisztogatni, uralkodjanak; hogy tekintélyes nemzetek, nagy városok, gazdag országok és birodalmak kormányzása azokra bízassék, a kiknek, hogy emberek közé számítassanak, magoknak kormányzóra s igazgatóra van szükségök: de a természet intézkedésének miért nem engedelmeskednek legalább abban, hogy valamint az táplálkozására az állatnak nem valami csekélységet, hanem azt, a mivel él, mindegyiknek igazságosan osztja, úgy ők is tűrjék, hogy az, a mit a természet, saját művének e gondos fentartója, egyazon polgártestületben közösnek akart, igazságos lélekkel közölve legyen az övéikkel? miért akarják, hogy csak rólok gondoskodjék, csak számukra termeljen a természet? a föld gyomrából, a folyamok medréből csak számukra ásassék, mosassék az arany? pénzze csupán számukra veressék és szobrokká öntessék? fonák hiúsággal kevélykedőknek miért szabadjon egy lakomakor annyit eltékozolniok, mennyi egy falu táplálására egész éven át elegendő volna? miért akarják a főt felsodrozottnak, fénylőnek, kenőcsökkel bekentnek, a többi tagokat pedig, kezeket, szárazakat, lábakat, mintha más testhez tartoznának, vastag piszokkal bemocskolva láttatni? Mi mutat szörnyek, csudák nemzésére, ha ez nem? Ugyan úgy e? a polgárrendek közt az legyen a különség, hogy jobb sorsuk legyen azoknak, kiknek kedvez a szerencse, és megvettessenek azok, kiknek szegénysége élmezésekre is annyira elégtelen, hogy a nagy nélkülözésben éhséggel küzködjének? Lehet-e ezt helyeselni, egy-szersmind remélni, hogy sokáig lesz ép s fölvirágzik az ország? A ti béketűréstek elég sokáig tette őket vadakká; valamig ti tűrni fogjátok a méltatlanságokat, addig ők is érzéktelenül bántalmaznak titeket, s ebben ha magatok nem szabtok valami határt, ők abban, hogy titeket gonosszal illessenek, titeket, nejeiteket, gyermekeiteket zaklassanak. vagyontokat elragadozzák, határt magoknak önként soha sem szabnak. Magyarok! immár jobb reményre, hozzátok, származástokhoz méltó dolgokra bátorodjatok; egyszer valahára fegyverrel követeljétek vissza a szabadságot, melytől amonnan a

nemesség igazságtalansága, eminnen vele nem gondolástok, vagy inkább jogotok elhanyagolása avagy nem tudása, melylyel erőtlen emberek vesztetekre éltek vissza, fosztott meg bennünket; mondom, fegyverrel, tüzzel, várak, falvak elpusztításával, dúlásokkal, a háború valamennyi inségével kell őket kötelességeihez akaratum ellenére téríteni, mert azt soha önként nem teendik, hogy mind magokat, mind titeket valaha becsüljenek, pedig ebben áll a közélet fenntartásának egyetlen bizonyos módja. Megbüntetendők e kegyetlenek azon durva, fájdalmas, szabad nép által nem tűrhető bűnökért, melyeket a kegyetlenség és embertelenség minden nemében annyi éven át ellenetek elkövettenek, melyek oly nagyok valának, hogy ha mindnyáját csak rövid időre is szemetek elé állítjátok, a halált, melyet a büntetés nagysága nem tenne keservessé, csekély megtorlásnak tartásatok azokra nézve, a kik övéik hallatlan öldöklésével undokíták be magokat; mert úgy viselték magokat, hogy a halál, a szegényeknek e közös kisegítője a szenvedésekből, se nyisson nekik menedéket a büntetés elől. Én, a ti osztálytokból származva, kit épen azért mindnyájatoknál inkább gyűlöl a nemesség, bármily néven nevezettek tetszéstek szerint, mindenkor kész leszek mindenről gondoskodni és cselekedni mindazt, a mit javatokra és biztosságtokra nézve hasznosnak itélendek.“

Brutus a korosbaktól sokat hallhatott s bizonyosan hallott is a Dósa által támasztott viharról, melyet részletesen le is ír, és e pártvezér lázító beszédeiről; de azért ki merné állítani, hogy Dósa a fennebbit épen úgy, a mint Brutusnál olvasható, valóban el is mondotta? Az egyike azon értekezésszerű szakaszoknak, melyeket e munkában találunk. Kétségtelen egyébiránt, hogy az mind a földesurak kiméretlen bánását, mind a jobbágyság sanyarú helyzetét, mind a pártvezér fájdalmas és sajgó sebhelyeken tapogatózását kellően tünteti fel.

Közölhetném még érdekes jellemzését azoknak, a kik Ulászló uralkodása alatt hatályosabban szerepeltek, vagy a „Magyarok erkölcsi“-nek ismertetését (220. s k. l.), de annyi tért a „Budapesti Szemlé“-ben igénybe vennem nem szabad; elég legyen azokra figyelmeztetnem a történetkedvelőket.

GARÁDY.

RÉGI NYELVÉSZEINK.

Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum. — A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétseig. — A magyar tud. Akadémia megbízásából kiadta Toldy Ferencz rendes tag. Pest, 1866. 8-r. XVIII. és 717 l.

Érdekes gyűjteményt adott kezünkbe az akadémia a fenczimzett műben. Nagy érdekű lehet a magyar nyelvészek előtt, mert többnyire oly könyvek hű utánnyomatát tartalmazza, melyek csak egy vagy két példányban maradtak korunkra, de érdekes mindazokra nézve is, kik nyelvünkéről gondolkozni, fejlődését szemmel kísérni szeretik.

Mi, kiknek feladatunkon túl csapna a nyelvészeti kérdések mélyeibe ereszkedni, csak az általános eszme fejlődést, a nyelv törvényeinek apránkénti fölfedezését igyekeztünk feltüntetni, olykor egy-egy oldal-pillantást vetve a napjainkban divó tömérdek soloecismusra és nyelv-kificzamisításra, ha a régi nyelvben éppen ezeket pótló tösgyökeres magyar kifejezés ötlük szemünkbe.

Mint a havat gurgolyázó gyermeké, a ki gombolyagját minden gördítésnél nagyobbodni látja, olyféle érzet kél bennünk e könyv lapozása közben, mikor egy-egy jól eltalált nyelvtörvény vagy helyes észrevétel által lassan és folyvást haladni látjuk íróink nyelvismeretét a tökélyesbülés útján. Minden, bármily jól írott nyelvtörténeti fejtegetésnél érdekesebb e régi nyelvészeket így, eredetiségökben, minden hibáikkal együtt látni; amott csak halljuk őket jellemezni, itt maguk beszélnek, megelevenednek előttünk, miként egy dráma alakjai, a kort is csaknem előnkbe hozva. — De ime a referada.

A kötetben foglalt tíz nyelvész sorát Erdősi (Silvester) János nyitja meg (1539). — Nem ő a legelső, ki magyar nyelvtant irt, mert, mint a kiadói előszó mondja, Cesinge János már 1472-ben, tehát oly időben megirt egyet, midőn még egyetlen európai nyelvnek sem volt nyelvtana (a legelső, az angoloké, 1509-ben készült); de Cesinge munkája kéziratban maradván, elveszett. Erdősi munkája két nyelvű: magyarul is, deákul is tanít egyszerre, a mi, természetesen még jobban megnehezíté az úttörői munkát; szövege latin, de a szabályokat, definitiókat mindjárt a deák mellett magyarul is kiteszi, például: „*Oratio est sermo, quae dictionibus constat; Az szóbeszéd semmi nem egyéb, hanem olly beszilis, melly ighikből vagyon.*“

Mint egészet tekintve Erdősi nyelvtanát, rendszert nem igen lehet benne találni. Előbb hosszan szól a betűkről, igyekszik kimagyarázni azokat, melyek a latinban nincsenek meg: hangzót ötöt nevez meg, s ezeket rectae és obliquae-re osztja; rectae: mondá, keresé, orom, hús, obliquae: mondá, keresé, öröm, hús. Két betűs consonansainkat (gy, ly,) az illető betűk (g, l,) mellé tett kis vonáská-

val írja. Azután áttér a nomenekre; közējök számítja a mellékneveket is, fejtegetését mindjárt a comparatióval kezdi, melyet így jelöl: feyr, feyrb, fölötte igen feyr (albissimus), tehát a *legfeyrb* alak még vagy nem volt meg, vagy, a mi sokkal hihetőbb, mert már 80 év múlva Molnárnál megvan, ő kifeledte. A főnevek (latin) neveiről hosszú szabályokat ad; elsorolja a *holdnapok* (mit a *holnap*-tól — *cras* — élesen megkülönböztet) neveit, ilyen: januar = fűhó avagy erős hó, februar = fagyhó, martius = fűhegyhó, april = kinyiló hó, majus = előgyümölcsű hó, junius = kaszáló hó, julius = hó hó avagy arató hó, augustus = szőlő érlelő, september = szőlő szedő, october = borvető, november = borlátogató, december = viganlakó hó. — A számokról szólva észreveszi, hogy számok után a magyar csak egyesben beszél, „s ha így szól: száz ember^{ek}, peccas in patriae sermonis proprietatem.“ Általában sok ily helyes észrevételt tesz, s megjegyzi hogy mennyire tévednek azok, kik azt hiszik, hogy a hazai nyelv és a deák közt szókötésre nézve kevés a különbség: „mert ha némelyekben egyeznek is, ez század részét sem teszi annak, a miben különböznek.“ — Hosszan ír azon articulusról. Melancton ellen, ki görög nyelvtanában azt állítá „hogy a görög articulust senki határozottan meg nem értheti, hanem ha német mintából“, fölhozza a magyar nyelvet, melyben szintűgy megvan az articulust: *az*. Ez *az* iránt vitába áll Dévaival, ki, pár évvel előbb megjelent „Orthographia Ungaricá“-jában azt állítá, hogy articuluskat a latin *ad* mintájára (*acclamo*, *affero*) mindig az utána álló szó kezdő betűjéhez kell alkalmazni, így: *ab barát*, *af fal*, *ah harang*, *al ló*. Erdösi azt tartja, hogy „bár a tudatlan nép csakugyan úgy ejti, e hibát folytatni nem szabad, hanem orvosolni kell“ s ezért ő mindig *z-t* ír, *az barát*, *az fal*. — A declinatióknál a magyar nyelvnek semmi különös sajátosságát nem veszi észre, s elsorolván az öt latin declinatiót, a magyarban csak egyet állít föl, következő ragokkal: nominativ és vocativ a *zó* (ember), genitiv *é* (emberé), dativ *k* (embernek), accusativ *t* (embert), ablativ *l* (embertől); többes szám: *k*, *ké*, *knek*, stb. — Affixumot kettőt említ, a birtokragot és a factitivust, (házzá, kertté); kifejti a hasonlóságot, mely a zsidó és magyar nyelv közt van, a nélkül, hogy az alhangúak s felhangúak közt különbséget tenne. — Az igéknél ismét csak a négy latin conjugatiót állítja föl; jellemző hogy e korban még a latin igékre nézve sem fedezték föl az infinitivust, mint oly ismertető jelt, mely által a négy hajtogatás megismerhető, s Erdösi a jelen idő második személye által (*amas*, *doces*, *legis*, *audis*) a 3-dikat és 4-diket pedig a jövő idő második személye által (*legeris*, *audiris*) különbözteti meg. A latin nyelvben négy conjugatio levén, ennyit állít föl a magyarban is; módszer-egyformaság hajhászat, melytől nyelvészeink Révaiig nem tudtak menekülni (sőt ő sem egészen), s melynek a mindent három részre osztani akaró hegeli bölcsészet a XIX. században is rabja. — Erdösi sajátosságosan sorozza az igéket; megismerhető, úgymond, az ige a jelentő mód félmult-

jának egyes harmadik személyében, s ahhoz képest a mint ez *á*-val, vagy *a*-val, s *é*-vel vagy *e*-vel végződik, tartozik az ige is a négy hajtogatás valamelyikéhez: így első helyen: mond*í*, második mond*á*, harmadik terem*té*, negyedik terem*té*. Látszik tehát, hogy az alhangúak és felhangúak, valamint az egyszerű és tárgyi hajlítás közti különbséget már érezte, de formáját eltalálni nem tudta: mint alább látandjuk a kötetben levő minden nyelvtan így tapogat, de a bibéjét egyik sem tudja eltalálni, — ez Révainak maradt fenn. Erdősi a fennebbi négy hajtogatás után még megjegyzi „hogy hazai beszédiünk személyek kitétele nélkül is kitudja fejezni a személyt“ s ehhez képest paradigmáját adja: 1-or a „verborum transitivae formae cum affixis“ p. o. szeretlek, szeretlek *vala*, szeretilek; 2-or „transitivorum cum affixis pronominibus“ p. o. szeretem, szereted, szereti. Harmadik rend nála az igékben a passivum: s ennek alakja határozottan ez: szerettetem, szerettetim, -tettetem *vala*, -ttessél, (jövő) szerettetem, (kötmódú jövő) szerettetendem stb. — Ezt a szenvedői alakot tehát minden időben és módban kifejtik mind Erdősi, mind a többiek, de egyiknél sem találunk se -ódik -ódik-es formát, mely a debreczeni grammatika által elterjesztve, mind e mai napig nem birt elveszni, se, annál kevésbbé, *lön* segédigével képzett passivát (el lön döntve) mely legújabbán a német *wurde*-s alak majmolásából lábra kapva, ma ugyancsak virágzik. Hogy e *lön*-ös alak mértéktelen használata hova vezet, mutatja a mostanában már szélteben használt „el van utazva, el volt utazva“-féle, nyelvünkkel teljesen ellenkező, valódi segédigés múlt, melyhez már igen közel van, hogy így szóljunk: „Péter el van esve az útcán. (P. ist gefallen).“ — Nem akarunk károskodni a tat-os, tet-es forma mellett se; szépnek egyáltalában nem tartjuk, de ha valaki oly mondat hálóba keveredik — a mi kisebb nagyobb mértékben többnyire saját hibája — hogy szenvedő alak nélkül nem tud kisiklani, inkább használja ezt, mint a csúfódik-et, vagy a még csúfabb, s nyelvünkkel össze nem férő *lön*-ös, *van*-os szenvedő múltat vagy jelent. E tanulsággal elválhatunk Erdősitől; gyarló a munka, annálval gyarlóbb, mert két nyelvet akart egy kalap alá húzni, de nagy az ő érdeme, mert oly korban bibelődött nyelvünkkel, mikor „inter arma“ senki más.

Második munka a kötetben az „Orthographia ungarica cracoviensis, 1549.“ melynek szerzőjéül Dévai Mátyást, kiadójaul Abádi Benedeket gyanítja Toldy. Alig néhány lapnyi, magyarul írott, kis a-b-c; szól a vocalisokról, a diphtongusokról (ilyenek neki az *é*, *ú*, *ö*, *ü*) és a consonansokról s végül, olvasási gyakorlatul néhány imádságot ad. Érdekes a mit a *c*-ről mond: nyelvünkben nem csak *e* és *i* előtt kell *cz*-nek olvasni, hanem minden vocalis előtt is, mint *czompo*, *czucza*, s azért ilyen helyen jobb utána vetni a *z*-t; a *k*-t csak a szó végén kell vele írni, „illen hellen is *k* szocot lenni, de hogy az *k* olyan nagy ágas betű, megrutítja az nyomást, jobb azért *am mi* nyelv-

vüncben az c.“ Ugyanezt mondja alább Molnár is: „plurales nominativi in *k* desinunt, pro qua *elegantiae causa* in fine vocis *c* ponitur.“

Hanem a krakkói a-b-cnek fentebbi mondata lehetetlen, hogy eszünkbe ne juttassa az *aki*-sták és a *ki*-sták közti, jelenleg is folyó harcztot. Nem akarunk magunk is fegyvert fogni, csak figyelmeztetjük az *aki* párton vívókat, hogy e régi nyelvészek határozott következtességgel *ac ki-t*, *am mi-t* (néha egy szóban *acki ammi*) irnak, a *mi* arról tanúskodik, hogy ezeket mindig pattantva ejtették ki, s hogy e kimondást önkényűleg megváltoztatni s megcsúfítani nem lehet. Csudálatos, hogy éppen a kötet tudós kiadója védi leghevesebben az *akit*. Furesa botlást tesz a krakkói a-b-c az „*áz ez* ighétskénél“; ezekről azt tanítja (mint fentebb Dévai), hogy consonanssal kezdődő szó előtt „ugyan azon consonanssal kell írni, ki az utánnoc való ighénee elein vagyon“ s példának felhossa ezeket így: *az barát*, az *pap*. A hiba világos, mert a szabálynak ily írás felelne meg: *ab barát*; no de az ilyen botlás újabb nyelvészeinken is megeshik, s például Riedl Szende — általunk különben sok tekintetben nagyrabecsült — Nyelvtanában azt tanítja, hogy „a szóképzésnél és ragozásnál, a hol a szó törzs a képzőtől vagy ragtól tisztán megkülömböztethető, rendesen a szóelemzés határozza meg a mással hangzók írását, p. o. nem *agygya*, bár úgy hangzik, hanem *adja*, nem *azomban*, hanem *azonban*.“ S hogy e különbség nem sajtó hiba, bizonyítja az, hogy Riedl e szót mindeütt így írja; míg a krakkói a b-c hibája származhatott a kiadó járatlanságából is.

Harmadik helyen jő Szenczy *Molnár* Albert latinul írott Magyar Grammatikájával (1610). Ő a legeredetiebben és legönállóbban gondolkozik nem csak az egész kötetben foglalt szerzők közt, hanem, az egy Révait kivéve, valamennyi nyelvtan íróink között is. Munkáját két fő részre osztja: 1) Etymologia, 2) Syntaxis.

Az elsőt szokott módon a betűkkel kezdi; az *y-t*, mint lágyítót ő használja először (gy, ly, ny, ty,), a mai *cz-t tz-vel*, a *cs-t cz-vel* írja; a dyphtungusokat még tovább fejti, s még nagyobb hibába esik mint elődei, neki nem csak az *ö*, és *ü*, hanem az *áy*, *ay*, *éy*, *ey*, *oy*, *uy*, (nyáy, ayto, éyel, feysze, boytos, uység) is mind dyphtungus, sőt triphtungus is talál: *böyt gyüyt*. Majd a betűk összealkotásáról tesz néhány helyes észrevételt, s a metaplasmusokat fejti ki apró részletekig; az articulushál megint tévedésbe esik, mert kettőt említ: *az* és *ez*, a mit már Erdösi jobban eltalált. Mellözve a szavak eredetéről, származtatásáról tett találó megjegyzéseit is, térjünk át *nomen*-eire. Ezek közül a melléknévet fejti ki először; a comparatiót ő is következetesen egy *b-vel*, és a sziszegő betűk után köthangzó nélkül adja: *tiszta*, *tisztáb*, *legtisztáb*, — *jó*, *job*, *legjob*, — *tudós*, *tudósb*, *legtudósb*, — *ékes*, *ékesb*, stb. A főneveknél hét casust vesz föl: a *hat latint*, s hetediknek a *mutativust* (*vá*, *vé*), sőt ezenkívül még egyet az *asimilativust* (*ül*, *ül*, deakül igazságul = *instar justiae*). — A declinatiók osztályozásnál, valamint, miként alább látandjuk, az ighéknél is, még

határozottabban érzi Erdősínél az al- és felhang közti különbséget, s így próbálja formába önteni: első declinatio az, mely a dativusban *nac*-kal, második, mely *nec*-kel végződik (*fának*, *ekének*), e két declinatiót megint több alosztályba sorozza; észreveszi a *daru*, *darvak*, — *gyapju*, *gyapjak*, — meg a *dolog*, *dolgot*, *malom*, *malmot*-féle hangváltozásokat s betűugrásokat is; affixumot mindenik declinatio-nál két-két félélt említ: a birtokragot, s azokat, melyek a latin prae-positioniók helyét pótolják; ilyenek a *nak*-os declinatio-nál: *n*, *an*, *in*, *on*, *ra*, *ba*, *ban*, *nál*, *val*, *ból*, *ról*, *tok*, *hoz*; a *nek*-esnél: *n*, *en* *on*, *ün*, *re*, *be*, *ben*, *nél*, *vel*, *ből*, *ről*, *től*, *hez*, *höz*; mindkettőnél különbség nélkül: *ért*, *ig*, *nélkül*. Ezeket, s aztán a kicsinyítőket, az általa úgynevezett cognominatio-kat, és az összetett szavakat saját rendszerében apró részletekig kifejti, s e részletekben tömérdek Columbus-tó-jást talpra állít, a melyeken nélküle talán még sokan hiába törték volna fejüket. — Áttérve az igékre, ő mondja ki legelőször, hogy a magyar igék törzsöke a jelenidő egyszám harmadik személye. Igéit több osztályba sorozza: 1) Activum, s ez megint vagy első, a mi maga a törzsök, péld. *lát*, vagy második, mely más általi cselekedtetéssel toldja meg az elsőt: *láttat*; mindkettő lehet indirect, mely nem irányul személyre vagy dologra: *lát láttat*; vagy direct, mely személyre vagy tárgyra irányul: *látja*, *láttatja*. 2) Passivum, mely a második, indirect activumból származik *ik* raggal: *láttat*, pass: *lát-tatik*. 3) Neutrum az, melynek nincs passivuma: *jár*, *ül*, *sétál*: de ezek némelyikéből lehet második activum: *ültet*. 4) Deponens, mely a passiva jelentést mintegy leteszi: *örizkedik*, *tusakodik*. 5) Vannak absolut jelentésű igék, melyek magukban értelmet fejeznek ki: *ül*, *lehel*, *eszik*; és transitív jelentésűek: *csinál*, *tisztel*, *dicsér*; s a neutrumok is többnyire transitívvá lesznek: *bort iszik*, *utat jár*. 6) Potentiale, mely *hat-hét* raggal minden igéből lehet: *láthat*, *láttathat*, *låt-tathattat* stb. — Mellőzve az idők osztályozását, csak azt említjük meg, hogy mind e régi nyelvészek megegyeznek abban, hogy a magyarban indicativ futurum nincs és csak kötmódi jövő van: *látand* = viset, contingere poterit ut videat, „azonban ez is, bár írásban használják, beszédben ritka.“ — Conjugatiót ismét kettőt vesz fel; első az, melynek igéi a jelen idő többes harmadik személyében *nak*-ba, második, melyéi *nek*-be mennek ki (látnak, kérnek); mindkettőt aztán saját rendszerében részletesen kifejti, hajtogatási táblázatokat közöl, mint anomaliákat felhozza a *van* és *szik*, s mint csoportos anomaliát a *leszen*, *teszen*, *veszen*, *hiszen*, *eszen*, *megyen* igéket, mely utóbbiak „külön, en-es conjugatiót alkotnak, mint görögben a μ végzetű igék.“ A *leszen* ige perfectumát így adja: *lök*, *löl*, *lön*, *lönk*, *lötök*, *lönnek*; az *eszen*-ét pedig így: *evék*, *evél*, *ön*. Nem ereszkedhetünk apróbb részletekbe, hanem e helyett, minthogy éppen az ikes igéről, s a történeti múltról (*evék*) vala szó, ezekre nézve tesszünk két általános megjegyzést, melyeket Molnárról szólva mondhatunk el legillőbb helyen. Egyik az,

hogy a régi írók, egészen a XVII. század végeig a legnagyobb pontossággal megtartják az *ik*-es és *ik*-telen igét, noha fölismerni, kifejteni nem bírják, — meg, még a sziszegő betűvel végződő törzsökű *ik*-telen ige második személyében is az *sz* ragot (*teszesz, téssz, leszesz, léssz, olvassz*), melyet egy újabb nyelvtan-írónk, a mai közhasználat szerint, a szabályellenes *el l ol* raggal (teszel, hozol) hajlandó felcserélni*), — sőt volt a régi nyelvben egy így ejtett összerántás: *metszesz*, mi a *mit teszesz*-ből alakult. Másik észrevételünk a régi perfectum, s az óhajtó módi jelen többes első személyére vonatkozik, melyekben, ha határozott tárgyra vonatkoztak, a régiek Molnárig pontosan megtarták az *ök, ök, nők, nők* ragokat (*meglátók a hegyet, ezt nem hinnők*), s csak Molnár után kezdték előbb a határozatlan raggal felváltva használni, utóbb végkép elejteni. Furcsa jelenség, hogy ez épen azután veszett ki, mikor Molnár alakba öntötte; az *ik*-es ige akkor tájban (noha már előbb is kezdett) lazult el, mikor Révai kifejtette; — s ma, mikor nyelvészeink azt tanítják, hogy valódi segéd-ige a magyarban nincs, a leghatározottabb segédigékké kezd a *van, lön, fog* alakulni. Mintha csak a nyelvészeknek akarna az élőnyelv feltördelni való diókat adni. vagy arra akarná őket emlékeztetni, hogy mily gyarló minden emberi mű, mennyire nem maradandó egy nyelvtan.

De térjünk vissza Molnárhoz. Az igék után az igékből származott nevekről szól. Ezek, szerinte, *vagy participalia*, melyek még idői jelentést tartanak meg magukban, így jelen idői jelentést: *látó, látható, láttatható, forgó, hívő* stb., — múlt időit: *látott (visus) járt-kelt, vert*, — jövőit: *látandó, kérendő*, s mindezek, nevek módjára, declinálhatók is (*látóé, látónak, látotté, látandóé*); *vagy verbalia*, melyek idői jelentést nem, csak az igével rokon értelmet tartanak meg, s ezeknek képzőiként elsorolja az *ás, és, (látás, kérés) at, et (akarat, szeretet) mány, vány, mény, vény, (tudomány, kéremény, jövevény) lom, lem (hatalom)* és *ász (halász)* ragokat. Szól még a gyakorító igékről, az affixumokról, adverbiumokról stb., s mindezek ben igen éles, és igen határozott alosztályokat különböztet meg.

Ezzel végződik Molnár nyelvtanának első része, az etymologia, s itt áttér a második részre, syntaxisára. „A mondat-alkotás (compositio) vagy összeállítás által, (convenientia, concordantia) vagy egymástól függés (rectio) által történik“, — mondja szabályul. A convenientiára nézve sajátságos, önálló nézete van; ez, úgy mond: *vagy separata*, midőn az összeállított szavak elkülönítve maradnak, pl. *Úr Isten; Minden ember halandó*, — vagy *conjuncta*, mely származhatik pronomenből: *istenem*, pronomennel összekapott ragokból: *énhozzámiglan*, és praepositíóból: *bebocsátom* stb.

*) Riedl Szende Magyar Nyelvtana, Pest 1864. 25 lap.

A szókötésre nézve fölállított szabályait csak nagyjából is elsorolni sok volna; hanem idézünk néhányat, melyeknek felemlítése ma sem fölösleges. Így a névelőről szólva, fölhozza, hogy adverbiumok előtt hathatósabb meghatározásnál névelőtt kell alkalmazni „*A* mikor isten akarja“ — „*e* minap történt“; — ma ezt már kezdjük elfelejteni. — Ugyanitt azt mondja, hogy a névelő a *valgyon* és *nincsen* ige elé téve „*ea* materialiter poni significat“, például: jobb a *valgyon* a *nincsennél*; — s ebben nagy igaza van. — A *se* és *sem* kötszókat nem hozzáadása nélkül használja: „*se* egyél *se* igyál addiglan“ — „*sem* élek *sem* halok“ — „*nem* láttam, *sem* hallottam, *sem* gondoltam ilyen dolgot“; — sokkal szebb forma, mint mai pleonasmusunk: „*se nem* láttam.“ — *Ha* kötszónál megjegyzi, hogy utána megfelelő kötszót tenni nem kell, pl. ha isten engedi, holnap fölkelek; — megemlítjük ezt azért, mert mostanában kezd bekapni a német *so* mintájára az *úgy* is: *ha* isten engedi, *úgy* holnap fölkelek.“ — Még néhány apró tanúság, egyes szavak viszonyítására nézve meríthető a jó öreg úrtól: *hasonló* valakihez, tehát nem, mint ma kezdik, *valakire*, vagy *valakivel*; megmondattott a *prophétától*, tehát nem *által*; két forintot adnak egy bibliát, tehát nem forintért; megfogyatkozik eledel *nélkül*, nem eledelben; *ezelőtt* három nappal történt, tehát nem a németes „három nap *előtt*“; szépen alkalmazza a magyar infinitívot a latin supinum és gerundium helyén: *látni* megyek (visum eo), — házhoz ment kenyeret *enni* (ad edendum panem), neki adom tartani (ad servandum). — „Van — mondja hátrább — egy más infinitív is, *ton*, *tön* raggal, mely, csak saját igéje elé tétetvén, folytonosságot jelöl, például: mondon mondj; állton állasz; menten megyen; *etten* eszik, *itton* iszik stb.“

Ezzel megválhatunk Molnártól, azon általános jellemzéssel, hogy az akkori nyelv teljes ismerőjének, erős gondolkodónak, s igen rendszeres főnek tartjuk őt; a fő osztályozásokat nem találta el, de saját, önálló rendszerét oly szépen kifejtette, hogy meg kell hajolnunk előtte.

Negyedik nyelvtan a Geleji Katona Istváné (1645). E közt, s a Molnáré közt idő-rend szerint Alvinczi Péteré volna ugyan (1639), de ennek csak híre szállt korunkra, maga a nyelvtan elveszett.

Geleji kis munkája meglehetősen rendetlen; 76 magyarul írott szabályt tartalmaz, melyek közül 32 „Az igaz magyar írásnak módja felől“ — 44 pedig „Az igaz magyarán szólásnak módja felől“ tesz „observatótskákat.“ Az előbbieket egytől egyig mind talpra esettek. Mindjárt in medias res ugorva, azon kezdi, hogy *csicsegést* magyarul nem *ch*-val, hanem *ts*-sel kell írni; a hol pedig a törzsök úgy kívánja *ds* (imádság) vagy *gys* (lágyság) vagy *tts* (veszettség) vagy *tss* (átság, szakáttság) teendő. — „Az *y-t* *i* helyett nem kell használni, mert amaz csak a betűk meglágyítására való, s ezért rusnya így írni Gönczy stb.“ Szintűgy mint fent a *cs*-nél, kifejti a *cz* és *dsz* (*adsz* — nem *accz*) *gy* és *dj* (adja) *ty* és *tj* (barátja, látja, nem, mint még

Molnár is használta, *láttya*, *baráttya*) használatának módját; figyelmeztet, hogy a *v* végű szavakat *cum* ragnál két *v*-vel (szívvel, könyvvvel) kell írni; hogy az accentust pontosan fel kell rakni, mert más *számára* és más *számara*; hogy az *és* helyét potló *s* mellé elől kell a hiányjelt tenni, nem a következő szóval kötni egybe (így: *smonda*, a mint akkortájt használták sokan), mert elől marad ki az *é*; ha pedig hátul áll, akkor *is*-nek kell írni (nekem-*is*), bár a székelyek *es*-nek ejtik (nekem-es). Szóval, észrevételei mind gyakorlatiak; többnyire úgy írunk ma is.

A „szóllás módja felől” tett észrevételei közt már több rossz van, bár sok jó is. Ő mondja először, hogy a genitivust declinálni lehet és kell: péld. emberé, emberéi, emberéinek stb.—Az activum és passivumnak származékait élesen meg kívánja különböztetni, de tulajdonságba megy: nem jó, úgy mond, ez: „Az isten nevének szidalmazása”, mert az isten neve nem szidalmaz senkit, hanem így kellene kegyesen szólni: „szidalmaztatása.” — A *ki* és *mely* közt ő teszi legelőször a ma is tanított különbséget; de sok helyen nagyon accuratus akar lenni, szám után többest rak (száz lovak), a *sol* és *dies* közt *nap* és *nappal* szavakkal octroyál különbséget stb. Az infinitivekről szólva, felhossa ezt, mint kiváltképen való szép szólást: meg kell téged *vernelek* tanitanolak. Igazán szép, de ez másnál sehol sincs, s nem tudjuk mennyire hihessünk Gelejinék; nagyon szeret új szavakat, alakokat csinálni, — mindent szabályba hajtani, s ha nem hajlik, tőri. A szószármaztatással is könnyen bánik: azt mondja *sarkantyú* ebből lett: sarkán levő *tyú*, „mert a régi magyarok azt a hegyes ösztönt *tyú*-nak hívták”; *vitéz* ebből: *vít* ez.

Ötödik helytt jó Komáromi Csipkés György „Hungaria illustrata” című latinul írott rendszeres művével. — Tudományos férfit, ki három évi külföldi útazásában az akkori tudományos világ nyelvein: deákon, görögön, zsidón kívül Nyugat-Európa élő nyelveiben is jártasságot szerzett. Nyelvtana írásában, mint előszavában mondja, célul tűzte maga elé, ellenkezőleg az eddigi írókkal, „kik nyelvtanaikat szorosan a latin nyelvhez alkalmazzák”, a magyar nyelvet saját szelleméből és természetéből fejteni ki. Ehhez, úgymond, semmi segédmű nem állt rendelkezésére, mert Molnár nyelvtanát látta ugyan valamikor, de hogy hol, nem tudja, Gelejiét pedig nem tudta megkeríteni. — Kitetszik ez művéből is: főbb dolgokban, melyekre nézve Molnár, egyszeri olvasásra, erősb behatást tett reá, követi vagy tovább fejti annak elveit; kisebb észrevételeknél sokat nem tud, a mit már Molnár jól megírt.

Munkáját nyelviünk eredetével kezdvén, a magyar nyelvet, miután „az *ég* alatt egy nyelvhez sem hasonlít annyira, mint a zsidóhoz, de ehhez sem annyira, mint a nyugatiak egymáshoz” anya nyelvnek tartja, mely a babiloni confusiokor keletkezett. Átterve a betűkre, tökéletesen a *mai* alphabetet állítja föl.

De itt már, s a következő nyelvtanoknál még kevésbé részletezhetünk mint eddig; nem csak azért, mert ők mind több-több apróságra reá bukkanva, ismertetésünkbe, mindez bele nem fér, hanem azért is, mert mind inkább közeledvén a mai felfogáshoz, ama fejtegetéseknek nincs annyira meg ismeretlenségi érdekük.

Komáromi főneveinél tehát csak annyit említünk, hogy ő csak egy declinatiót tanít, s ebben 7 casust: a négy latint (a vocativust s ablativust igen helyesen eldobja) és ezen felül a *locativust* (emberen), a *traductivust* (emberre) és *conjunctivust* (emberestől); — tehát tovább fejtí Molnár *mutativusát*. A hangzók elváltozásáról is ő szól először, s azt mondja, ez három okból történhetik: a többes miatt (kéz, kezek), declinatio miatt (búza, búzáé) és rag miatt (fecské, fecském, fecskétől). — Az igéknél ő is tudja, hogy a törzsök az egyes harmadik személy, de rendszere, szabályai s magyarázatai sokban gyengébbek a Molnáréinál. Nyolcz rendes conjugatiót vesz föl, az egyes szám első s második személyeinek ragjait tartván útmutatónak: 1) conj. *om, d* (tanulom, tanulsz); 2) conj. *om, l* (gondolkodom, gondolkodol); 3) *em, d* (szeretem, szereted); 4) *em, l* (esem, esel); 5) *lek* (kérlek); 6) *lak* (várlak); 7) *ok, 8) ek* (járok, kérek). — Látjuk ebből, hogy az ikés és iktelen igék megkülönböztetéséhez már közelebb jár, de a tárgyra vonatkozás és nem vonatkozás közti különbséget, mit már Molnár kijelölt, nem tartja meg. Általában az ő rendszere szerint sokkal kevésbé lehetne elhagytatni az igéket, mint Molnáré szerint, melyet Komáromi deák nyelvtan utánzásnak mond. — A magyar nyelvnek „bámúlato teljessége” bebizonyítására elsorolja a *ver* igének nyolczvan alakját (elég lesz az elsőt és utolsót bemutatni: *verek* és *vergelődődégtethetlek*), azonban ezen ő is csak bámul, s megfejteti, kimagyarázni az alakokat nem igyekszik, úgy hogy az egész mintegy curiosum-képen figurál. — Szól még végül a particulákról, s ezekben részletes, de olykor fölösleges vagy nem találó megkülönböztetéseket tesz.

Hatodik nyelvtan Pereszlényi Pál jezsuita latin nyelven írott nagy és rendszeres munkája (1682), mely a katolikus iskolákban sokáig tankönyvvül szolgált. Kétségtelenül a legtöbb anyagot s legrendszeresen magában foglaló mű az egész kötetben; felhasználja mindazt, a mit előtte a nyelvről irtak; számos példát idéz: s bár maga nem sokat fedez föl, ügyesen rendezi a korábban fölfedezetteket. Azonban néhány lényeges szabályt ő is eltátal: Molnár *nak-nek*-je, és Komárominak egyes ragoknál még határozottabban distinguált azon szabálya után, hogy *a, o, u* végzetű szótag után *nak, tól, talan* (*haszontalan*) *e, ő, ü*, után pedig *tól, nek, telen* (*embertelen*) stb. ragok alkalmazandók, Pereszlényi már általános szabályúl mondja ki mind igékre, mind nevekre nézve, hogy az *a, o, u, a-t* vagy *ó-t*, — az *e, ő, ü, e-t* vagy *ő-t* kíván, az *i* pedig hol ezt, hol azt; tehát még csak a nevet (alhang, felhang) nem tudja.

Nyelvtanát négy részre osztja: első szól a nomenről, második a pronomenről, harmadik az igéről, negyedik a szókötésről.

Declinatiót csak egyet tanít, s ebben a hat latin casust, „melyet többel pótolni nincsen is ok“, — a miben bizony kétszeresen tévedt. Ő sem állhatja meg, hogy a főneveknél himnemet (*atyá, bíró*) s nőnemet (*anya, gazdasszony* stb.) ne emlegetsen; de nem csuda, még Révai sem hagyhatta e magyarban képtelen megkülönböztetést minden említés és példák nélkül. — A maga declinációját aztán ügyesen kifejti Pereszlényi; de mellőzve ezeket, csak arra a sajátos fejlődésre hívjuk fel olvasóink figyelmét, melyen mellékneveink fokozása átment, hogy t. i. a közép fok, mely Erdösi idején (1539) még csak *feyrb*, egy *b*-vel, Pereszlényinél már mindkét alakban, *b*-vel és *bb*-vel (*jób és jobb*) megvan, ma pedig csak két *bb*-vel él; az *s*, *sz* végű szavaknál, melyekben Molnár soha sem alkalmazott köthangzót (*alkalmatosb*), ma már a végbetiűt is megkettőzvé (*erőssebb alkatmátossabb*; — közbeszédben).

Birtokragjait, névmásait, s egyéb ragjait mind jól részletezi Pereszlényi, hanem abba a hibába esik, hogy harmadik személyű birtokragnak tartja a *nya, tya, gya*, hangtolulásokat is (*kinnya, úttya, kargya*); mit az igéknél még azzal told meg, hogy a hajtogatási ragtáblázatba *gyuk, gyük, nyuk, nyük, lyuk, lyük* (adgyuk, szedgyük, vonnyuk, szolgállyuk, gyüülllyük) ragokat szed föl, melyek aztán könyve terjedelmét ok nélkül növelik, s melyeket, ha Geleji tanítását figyelembe veszi, szépen elkerülhet vala.

Az igéket négy conjugatióba osztja: 1) a határozatlan (indeterminatum, itt először használt szó) mind al- mind felhangú activum; 2) az activum determinatum (ad certam rem); 3) a passivum, 4) a neutrum. — Az elsőhöz, elég hibásan, mert a másodikhoz kellene, adja a *tégető*-nek is nevezett (szeretlek) alakot; a harmadikhoz pótlékkül, a *mandativumot* (olvastat) és *potentialé-t* (olvashat). Mint rendetleneket ezeket sorolja el *alszik, vonsz, lesz, van, sző, fő*, s a velők egyformán alakulókat.

Pereszlényi nyelvtanának negyedik részében sok helyes syntaktikai szabályt elmond és sorba szed, részint az előbbi írók után, részint újakat; de ezek, épen azért mert ma is fennállanak, s mert semmi feltűnően jó vagy téves szabály nincs köztük, kevés érdekekkel bírnak. — Az ikes és iktelen igék közti különbség még itt is pontos: *keressz, olvassz, leszesz, téssz* vannak használatban; bár, hogy miért, Pereszlényi sem tudta.

Hetedik helyen áll Kövesdi Pál latinul írott nyelvtana (1686), de erről, valamint Szőnyi Nagy Istvánnak nyolczadik helyen, és Tsétsi Jánosnak tizedik helyen következő munkáiról kevés mondani valónk van.

Kövesdié, mely az evangélikus iskolákban sok ideig használatban volt, sőt rövideége miatt a katolikus iskolákba is bekapott, tovább fejti, sőt valóságos garmadákká növeli Pereszlényi azon hibáit,

melyeket a *kinnyja, láttyja*-féle szóragozással s írásmóddal elkövetett, és czálta tulajdonképeni alapítójává lesz azon iskolának, mely a Révai-ellenes úgynevezett *ypsilonistákban* (élükön Verseghy) érte el virágzása teljességét, hogy aztán minél előbb lefonnyadjon. — Kövesdinél vége az íkes igéknek: az *olvassz* alak él ugyan még, de már van *ivék, evék (én) gyönyörködök, lakok* stb. is, az infinitiv ragja nála *nyi (olvasnyi)*, s passivumát kettőzi: *szerettettetem, szerettette-tendettem, olvastattattatom*; — szóval mind a nyelvtan írók készakarva rontani kezdik, mind magától is romlik a nyelv, s azon elhagyottság, melyben a XVIII. század folytán irodalmunkat, nemzetiségünket a külföldieskedő főurak, és a latin neveltetésű középosztály hagyák, mintegy behatni látszik a nyelv belső természetébe is, s a pór nép gunyhóiba szorult magyar beszéd elveszti szebb alakjait, eltertyed és elparlagul. Hála a külső nyomás alatt felduzzadó nemzetiségi érzetnek, hála a múltak emlékeit föl kutató nyelvész buzgóságnak, melynek még egyszer sikerült a nyelvet közhasználatúvá, szép pé, gazdaggá tenni, kiirtani belőle a gyomot, — csak aztán mi, újabb nemzedék, másnemű és gonoszabb gyommal el ne áraszszuk, a mint már belekezdünk.

Sz ö n y i N a g y István „Magyar Oskolája“ (1695) ügyes kis abc; arra oktat, miként lehet tizenkét óra alatt megtanulni olvasni, „melyeket azonban nem úgy kell számlálni, hogy reggeli egy órától déli tizenkét óráig lekössed a tanulót.“ — Legérdekesebb az egész munkában az, hogy a syllabizáltatás ellen kikel, mert „micso-da hijábavalóság s kerengő útvesztés ezt: *Paradicsom*, így olvastatni: *Pé a, pa, er, a, ra, para, dé i, di, paradi, csé o em, csom paradicsom*.“ De ez okos szó elhangzott, és még 17 éve is így tanultunk a falusi iskolákban.

T s é t s i János nyelvtana (1708) még teljesen ment a Kövesdi-féle hibáktól; a régebbi nyelvészek nyomán halad, egypár helyen határozottan látszik, hogy Gelejit ismerte. Összesen 34 régulát tartalmaz, melyekről annyival inkább fölösleges szólni, mert Páriz-Pápai-nak ma is igen elterjedt szótára végéhez van ragasztva az egész kis munka, s így közismeretű.

Hátra van még M i s z t T ó t f a l u s i K i s Miklósnak időrendszerint, s a kötetben is kilenczedik helyen álló helyesírási elmélkedése (1697), melyet azért hagyánk legvégül, hogy a kötet végén levő töredékekkel: Gelejinek az öreg graduálhoz adott előszavával, Mikolai Hegedűs Jánosnak „A mennyei igazság tüzes oszlopához“ csatolt útószavával (1648), Csepregi Turkovics Mihálynak rövid észrevételével (1648), s Medgyesi Pálnak az Egyházi tanácsról írt könyve előszavával (1650) egybefoglalva szólhassunk róla. Mert mind e munkák egyneműek, s szerzőik által közzétett nagyobb művekben alkalmazott helyesírást igyekeznek okadatolni.

Tótfalusi Kis Miklósnak itt közlött Elmélkedése, tulajdonképen csak harmadik része „Apologia Bibliorum“ czímű munkájának, me-

lyet Amsterdamban 1684-ben, nyomatni kezdett bibliája védelmére s pótlására kiadott. Helyesírási észrevételeit tiz pontba foglalja; szól a többes birtokragok pontos megtartásáról (nem *embereknek szokása*, hanem *embereknek szokások* stb), a ragoknak a nyelvszármaztatás szerinti írásáról (nem láttyuk, hanem látjuk,) kárhóztatja az oktalanul elterjedt betű kettőzést (*erőssebb, dicsősség* stb), fölöslegesnek tartja s gúnyolja az idegen nevekben a *ph, th, ch*, (Pharao, Bethlehem, Cherubim) megtartását, mert, úgy mond, ezek mint külön betűk fordulnak elő a magyarban (*kaphatok, naphoz, láthatok, gáthoz*) s azért zavart okoznak, úgy hogy *Paphust pap-húsnak* olvassák, *Náthán*-ról meg azt hiszik *náthás*. Még néhány észrevételt tesz, s valamenynyiben erős meggyőződéssel s éles logikával védi elveit a másik, ama Kövesdi-féle iskola ellen. Az említett többi töredéket, melyek hasonlóan a saját írásmódjukat védik, csak általában dicsérjük meg azon buzgalomért, melylyel a nyelv felett örködtek. Hány író nem tudná ma okát adni, miért ír valamit így, vagy amúgy? — s vajjon Peresztlényi ellen, ki azt állítja, hogy *supinum* és *gerundium* a magyarban nincs, tudnák-e épen mai (1866 július 1, — a legjobban kezünk ügyébe eső példa) napi lapjaink, melyek ezt írják, hogy „a primás Rohicsba megy, a fürdőt használandó“, eme *gerundiumot* védeni. No de ez vitás kérdés, s a *gerundiumot* mi sem akarjuk eldobni, legfőlebb az ily esetekben mint a fennebbi, a hol az infinitív (fürdőt használni) rövidebb is, szebb is. Ha csak ilyféle hibák volnának irodalmunkban, örvendetes dolog lenne.

Összefoglalva még egyszer mind a tiz grammatikust, s mérlegelve az általuk elért eredményt, kétségbevonhatlan, hogy nyelvünk, irodalmunk igen igen sokat köszönhet nekik. — Ha el-eltévedtek is olykor a nyelv szövevényes ösvényein, de mégtörték, jártta tették az igaz utat is, melyen aztán Révai diadallal végig haladt. — Hiba van bennök sok, hiány még több; de ez ma is van elég, s lesz is még sokáig, mert valamennyi törvényhozás közt, bár mind nehéz, talán legnehezebb egy nyelv törvényeit minden részletig pontosan megalkotni, vagy, jobban mondva, ellesni. Hogy mai nyelvszabályaink sem teljesekek, példaként megint Riedl Nyelvtanából idézzünk egy hiányt; reméljük nem veszi boszantani - akarásnak, — ellenkezőleg: mikor újabb nyelvtanainkról akarunk szólni, épen azért idézzük mindig az övét, mert ezt tartjuk legteljesbnek, legjobbnak, noha pár hiányt, s másutt meg egy-két fölösleges szabályt (p. mikor e magyaroknak, magyarul írt nyelvtanban arra tanít, hogy a *b-t* a *p-től*, a *d-t* a *t-től* hogyan lehet megkülönböztetni, a mit bizony szükségtelen megemliteni, mert magyar ember a *babot papnak*, *holdat holnak* nem ejti soha) találtunk is benne. — Tehát a szóban forgó nem kis hiány ez: Riedl úr Hunfalvy nyomán eldobván Révai *határozatlan és határozott* igealakjait, amazt *egyszerű*, ezt *tárgyi* (talán helyesb volna *tárgyas*) hajlításnak nevezi, s az egykor *tégetőnek* nevezett alakot (*várlak*) a tárgyi hajlítás egy al-fajául jelöli. Mindez, mi is azt hisz-

szűk, helyes. De azt feleli megemlíteni, hogy mikor az alany az (egyes vagy többes) harmadik személy, s a tárgy az (egyes vagy többes) első vagy második személy, továbbá mikor az alany az (egyes vagy többes) második, s a tárgy az (egyes vagy többes) első személy, — ez esetekben, bár a tárgy teljesen határozott, a határozatlan, vagy Riedl szerint *egyszerű* hajlítás alkalmaztatik (vár, várnak engem, téged, bennünket, benneteket — vársz engem stb.). Pedig e sajátság megfejtí az annyiszor száműzni akart *bennünket* és *benneteket* accusativusokat is, mert ezeket csak a fennebbi esetekben, s ezekben akkor alkalmazzuk, ha a mondat súlya az igén van, — míg, ha a súly a tárgyra esik, *minket, titeket* accusativust használ a nyelv. (p. *Kit vársz? titeket.* — Mit csinálsz itt? *várlok benneteket* stb.).

Hanem tulesaptunk feladatunkon, mely csak a kötet megismertetése, s belőle egy-két tanuságnak vonása vala. Köszönetünket fejezzük ki az akadémiának, mely e rejtett régiségeket közkézre bocsátotta; sokat tanulhatunk belőlök s bár

Ut silvae foliis pronos mutantur in annos,
Prima cadunt; ita verborum vetus interit aetas.
Et juvenum ritu florent modo nata vigentque . . .
(Ars Poética.)

ezt Horatius mondhatta, de nekünk jobb a múltba menni vissza szavakért és alakokért, mint magunknak csinálnunk rosztat és idegent.

A. L.

Zilahy Károly összegyűjtött munkái. Kiadták Dalmady Győző, Dömötör János, Komócsy József, Szabados János, Szász Béla, Tolnai Lajos s az elhunytak több barátja. Két kötet. Pest, 1866. Eggenberger.

Petőfi Sándor életrajza. Irta Zilahy Károly. Pest 1864. Emich.

Zilahy Károlynak, e korán elhunyt fiatal írónak, összegyűjtött munkáit akarjuk megbírálni, melyeket nemrég barátai adtak ki; hozzájuk csatoljuk egyszersmind egy régebben kiadott munkáját is, a Petőfi életrajzát, melyet e gyűjtemény nem foglal magában. Mind erről, mind amazokról számos magasztaló bírálatot olvastunk a lapokban. A fiatal irodalom, az új nemzedék, a mint nevezi magát néhány fiatal író, mintegy Lessingjét ünnepelte s ünnepli ma is az elhunytban. Halála után munkái kiadására több író egyesült, épen mint a Kisfaludy Károlyéira. Emlékére Dalmady Győző egy dicsőítő költeményt írt, mely inkább illik Shakespearere vagy I. Napoleona, mint Zilahyra, ha ugyan illik valakire. A munkáihoz csatolt életrajzban egy helyt ezt olvassuk: „A kritikai pályán csak az egy Macaulayt tudjuk, a ki 25. évére Zilahynál többet producált.“

Nem lesz érdektelen vizsgálnunk: vajjon Zilahy csakugyan oly rendkívüli tehetség volt-e, ki már is nagy becsű munkákkal ajándékozta meg nemzetét, vagy csak egy törekvő fiatal író, kinek kísérletei tehetségre mutatnak s kiből, ha buzgósága nem lankad, látköre tágul, ítélőtehetsége megéri, izlése nemesül, idővel talán jeles író vált volna.

Összegyűjtött munkáit eredeti és fordított költeményei nyitják meg, számra mintegy harmincznégy darab. Majd mind lyrai költemények; nem mutatnak valami gazdag érre, alig van köztök egy pár sikerült; de van bennök egy oly sajátság, melyet egyetlen magyar költőben sem tapasztaltunk. Zilahy költészete nem csak vigasztalhatlan, hanem sivar, majdnem a kopárságig. A természet bájjainak, az élet örömeinek egyetlen sugára sem csillámlik át rajta; nem viszhangzanak benne a hazafiság eszméi; sehol az ifjú szív lelkesülése, édes bánatja, viharos haragja, enyhítő könye. De a kételkedő elme, a fájdalomtól marczongolt szív szilaj melancholiáját sem halljuk. E sötét hangulatnak nincs elég tárgya, eszméje, gazdagsága s általában költőisége. Mintha nem is egy huszonöt éves ember írta volna e költeményeket. Kietlen pusztaságon érezzük magunkat, az eget felhők borítják, de nem támad vihar, se ki nem derül; éles szél fú, de nem válik szélvészszé, se szellővé nem lágyul; egy-egy villám gyúl ki, de nem követi dörgés. A tájképnek nincsenek változatos alakzatai s épen úgy hiányzik a vihar nagyszerűsége, mint az éj búskomor pompája. Phantasiánkat semmi sem foglalkodtatja és szívünk megdöbbenés vagy borongó felindulás helyett némi kellemetlen érzéssel telik meg. Zilahy egyik költeményében e szavakkal: „Az én szívem sötét, rideg“ tökéletesen jellemezte költészetét. S mind ebben az affectationnak kevés nyomára találhatni. Úgy látszik, hogy betegség s más csapások hamar feldúlták szívét, mely, minthogy nem igen volt fogékony az öröme, a fájdalomban sem lehetett gazdag. De lett légyen szíve bármennyire fogékony, annyi bizonyos, hogy phantasiája nem volt eléggé költői, hogy élményeiből bár kétségbeesett, de szivreható költészetet alkothasson. A költészetben csak oly érzés hathat igazán a szívre, akár öröm, akár fájdalom legyen, melyet mennél több ember érezhet s ha a költő képes azt oly formába önteni, mely teljesen kifejezi. Zilahy költeményében mind kettő meglehetősen hiányzik. Nem tud maga iránt elég érdeket gerjesztetni; fájdalmát nem érezhetjük, mert nem értjük. Ott van például a „H a j ó t ő r t“ című költeménye. Minden sora kétségbeesést lehel, de nem tudhatni okát e kétségbeesésnek. Egy bűnös ember jajveszeklése-e ez vagy egy nagyravágyóé vagy általában az emberi dolgok mulandósága miatti elkeseredés? A költemény hol ezt, hol amazt látszik sejtetni. A „V a d o n b a n é l e k“ kezdetű szintén ilyen érthető fájdalmat fejez ki. A költő magányba vonul és múltját siratja.

S bár kárba ment mind mind a mit reméltem,
Megcsalt, kicsufolt miben hinni véltem:

A fény, mit az elmúlt láng visszavet,
Még édesen hevíti szívemet.

kiált föl a költemény közepén, s már mintegy enyhülni véljük, azonban így folytatja :

S ha eltagadja sugarát a nap,
Villám elalszik vak felhők alatt ;

Itt hajlik rám egy rozmarinbokor,
Egy bőszt titkot s jaj, szörnyű gyászt takar,

S kinek sírján a gyászos ág rezeg
Ifjan, ártatlanul itt szenvedett.

S a mint a lomb a kőre ráborúl ;
Ártatlanul, úgy mond, ártatlanul.

Minek örültem, mért élnem lehetne,
E néma kő alatt van eltemetve.

Mi az a bőszt titok ? Ki nyugszik ott a sirban ? Mind nem tudjuk. Hogy lehessen elég részvétünk ez érthetetlen fájdalom iránt, még akkor is, ha a költő több erővel vagy gyöngédséggel tudná kifejezni érzéseit ? A „Livornóban“ című költeményben, melynek első verszaka így hangzik :

Ne híj magaddal engemet,
Szögfürtű szép halászleány.
Ha áldva kulcsol most karod :
Megátkoznál a csók után.

úgy látszik, azt akarja kifejezni, hogy az ő sötét szíve képtelen a boldogságra ; de a költemény elején és végén belopózott egy pár oly vonás is, melyek őt kiégett szívű csábitónak sejtetik, mi bizonyosan nem volt szándékában. Ily nem eléggé határozott érzés jellemzi Zilahy költeményei jó részét, melyhez talán épen ez okon bizonyos bágyadság is járul. A Cs. emlékkönyvébe, Tünődés, Páris, Völgyben zúg a bércezi csermely, Marengói sikon című költeményein többé-kevésbé ily bágyadság vonul el.

Azonban vannak oly költeményei, melyekben határozottabb és erősebb érzéssel találkozunk. Csak hogy itt is ritkán találja meg s még ritkábban öszpontosítja a legfőbb vonásokat, vagy pedig nem épen összeférő árnyalatokat vegyít össze, mi ismét némi bizonytalanságban hagyja az olvasót. Testvérem emléke című költeményében meghalt testvérét siratja. A bevezető sorok nem igen illelenek e fájdalomhoz. A költeménynek nincs eleje, közepe sovány. A szeretett testvér képe csak a két versszakban tűn elénk :

Imént volt, hogy merengve, gyúlva
Távol esendült kürt hanginál,
Mondád : mi sem maradhatunk el,
Ha majd mindenki síkra száll.

Most volt, hogy paripánk repülve
A bérczen együtt dobogott ;
Most sirattuk a drága angyalt,
A kis galamb fejü sasot.

A két végső sor célzatát nem érthetni tisztán ; a költő nem rajzolja oly vonásokkal a közte és testvére közti viszonyt, melyek, erős részvétet keltve, megértessék mély fájdalmát. Ha meg tudta volna eleveníteni szeretete tárgyát, mennyivel hatásosabb lett volna a két végső versszak, melyek valóban sikerültek :

Ha én volnék ott kiterítve,
Megrepsztené szívedet !
Oh mennyire szeretél minket.
Lelkem ! én is megyek veled.

Nincs szó ! . . . De mely eddig nekem csak
Várt nyugalom volt, semmi más,
A halál, mert veled közös sors :
A legnagyobb vigasztalás.

A többi költemény mind a megcsalt szerelem fájdalmát zengi, de itt sem értjük mindennél a költő lelki állapotját :

Elöttem állsz ragyogva, büszkén,
Tollad mint leng, fátylad lebeg ;
Csalárd tündér, álmélva nézlek,
Szegény lány, szánlak tégedet.

kezdi egyik költeményét : tehát a csalódott szerelmes kedvese bájainak hatása alatt áll még, de erkölcsi fensőségében szánja is őt. Ez volna a első versszak értelme. A szánalom közelebbi okát érinti is a költő, bár nem elég világosan, midőn így szól :

De véled tán : nem vettem észre
Szíved mélyén a bánatot.
Csekély a felhő fenn az égen,
S homályba ejti a napot.

Ez vagy azt teszi, hogy a leány büszkesége kedvese irányában csak szerep, mely fájdalmába kerül, vagy azt, hogy a leány sem boldog, mert talán mást szeret reménytelenül. Bárhogy álljon a dolog, az egész költemény hangulatával ellenkezik a bevégzés átkos kitörése

Megölve, kővé válva fekszem :
Elet nálad, nálam halál.
Ne láss, kerülj, felejts el, oh e
Kiontott vér fejedre szál !

De meg kell vallanunk, hogy e költeménynek van egy szép versszaka is :

Megmondtam én, tündér vagy, angyal,
 Angyal kinek csak szárnya nincs;
 Igaz szerelem szárnyat adhat,
 Minden más vágy csak rabbilincs

Azonban e sikerült versszakot is elrontja, midőn elkezd magyarázni:

Bilincs, mely sárba porba von le,
 Kőd, mely eloltja fényedet,
 S bűbájából — oh jaj — kitépi
 Varázsban égő képedet.

„A Hegedű szóban szép mese“ tárgya szintén szerelmi boldogtalanság; allegoria, még pedig eléggé izetlen és homályos. A költő az utcán egy ifjú sápadt nővel találkozik, ki egy mesét juttat eszébe. Volt egyszer egy pásztorleány és pásztor ifjú, kik egymást szerették és boldogul éltek, de egyszer csak megszólal ez erdőben egy kürt. Megjelen egy árny, kit az ifjúnak követni kell a Feketevárba, melynek örökös foglya marad. Mikor az árny elvitte a pásztor, a leány elájult, azonban a fáról egy kandur ugrott le, megcsókolta a leányt, s határa véve egy barlangba vitte. A leány föleszmél, sóhajt, jajgat; egész nap sír, de nincs szabadulás. Így él boldogtalanul a két szerelmes, egyik a Feketevárban, másik a kandur körmei közt. Az egész csak annyit fejez ki, hogy két szerelmes egymástól elválasztva mily boldogtalan; de hogy miért történik mindez, minek jelképe az árny, minek a kandur, mind nem érthetni. Se naivitas, se humor nincs benne; valami fásült hangulat szüleménye az egész, mely mély értelemmel kaczerködnek.

A Képzelve kezdetű költemény első versszaka így hangzik:

Képzelve vagy álmomban,
 Már nem tudom és nem bánom.
 De láttalak, emlékszem,
 Könyezve, halaványon.

Ez inkább fásült, mint méla hangból mindjárt a második versszakban a legérzelmesebbe esik belé:

Beszélj oh drága gyermek,
 A mond el a mi bántott!
 Bár messze, soh'se hágy el
 Legigazabb barátod.

Azonban a könyező hölgy bánatával nem sokat foglalkozik, hanem a helyett, a magát beszél el, elmondva, hogy mindent föloldozott érte s kérdi, vajjon van-e a leány szívében egy gondolat az ő számára vagy pedig úgy tesz, mint a syrén, ki bűvös énekével a vándort a tengerhez csalja s míg ez hívón eseng, imádkozik, amaz tovább evez s örökre oda hagyja. A syrén hasonlatát ilyenmő fordulattal már többen sokkal szebben használták föl. De nem ez a költemény főhibája, hanem az, hogy a hangulat benne zavart, a részek közt nincs szerves kapcsolat, annyira, hogy két költemény is kitelnék belőle. Áltá-

lában Zilahy nagyobb költeményei majd mind ilyenek, kivéve a Véletlen látogatást, mely e tekintetben sikerült. A költő álmát beszéli el. Kedvese s ennek rokona anyja látogatására jönnek. A leány kiünn marad; a rokon bejö s elmondja, hogy csak pusztá félreértés forog fenn, a leány híven szereti. A költő kirohankedveséhez, ki szótlan néz reá. „De meddig tart e hallgatás még.“ Ekkor anyja lép hozzájuk s a leány mosolyogva szól: „A ki hallgat, megegyezik.“ Anyja áldását adja a boldog párra.

Kezem feléd nyujtom valóban,
Nyujtom, de már te nem vagy ott,
Nézlek, a szürkület mutatja
A hóvirágos ablakot.

A dérelepett viskók felett fenn
Szemem hamar reá talál,
Hol dombtetőn díófa mellett
Anyámnak síri halma áll.

Elfordulok. Arczképed ott van
S fölötte függ még fátyolod
Mit esküvőd napján fejedről
A haragvó szél elkapott.

Ez kerek egész; az álom rajza ugyan élénkebb és jellemzőbb lehet ne; a befejezés minden esetre jobb, csak a fátyol egy kissé erőltetett. Hogyan jutott az a költő birtokába? Főlkapta-e és eldugta vagy a szél vitte ablakába? Ez önkénytelen kérdés könnyen paralyzáthatja a hatást az olvasóban.

Kisebb költeményei compositio tekintetében sokkal jobbak, kár, hogy legtöbbször egy-egy elhasznált hasonlatnál vagy epigrammai fordulathal nem emelkednek fölebb. Minden tekintetben legjobbak köztök az „Elült a szél“ kezdetű, ezt mint a gyűjtemény legjobb költeményét ide iktatjuk:

Elült a szél: ezüst-olajfák alszanak.
Elöttem a Durance moraj nélkül halad.

Szivem fáj s mégis oly könnyű, mert bánatom
Éjében sugárzó képedet láthatom.

Te jutsz eszembe, te, s édes fájdalmamat
Nem háborítja szó s nem egy rossz gondolat.

A félig meghalt hang keblemben újra él,
Rabod még egyszer hisz, eseng, szeret, remél.

Verselése és nyelve elég gondos, bár nincs feltűnőbb eredetisége vagy bája. Megakad ugyan itt ott egy-egy fülsértő egyhangúság, mint:

De elfed oh
Elfed s engemet eltemet

vagy a rövid szótagok rhythmustalan halmozása mint

Én csak képei betege vagyok

de e tekintetben általán véve méltánylást érdemel. A rossz, izetlen hasonlatoktól is sokkal mentebb, mint ifjú pályatársai. Valami újat, meglepőt alig nyújt ugyan, de a dagályt kerüli. Ilyenmő feltünőbb izléstelenséget csak két helyt vettünk észre. „J e n ő“ című költeményében elhunyt barátját éltévedt üstököshöz hasonlítja, mely a sokaság közt elhagyatva élt s nem levén mit ölelni a földön, az égbe szállott. Tehát az üstökös a földről száll az égbe. Az „A j á n l á s“-ban azt mondja, hogy a bánat tengerére szállott, s ott tébolyogva az árban gyöngyöket talált; vad éjjel, bőszerű fergetegben kedvese képe kísérté, érte rohant gyászba, vészbe s gyöngyét is neki szenteli. Viharos éjben szedni a tenger gyöngyeit egy kissé nehéz mesterség.

Fordított költeményei közül legjobbak azok, melyeket Puskinból fordított Bodenstedt után. E német fordító nevét ugyan elhallgatja, de ez már nálunk így szokás. Legkevésbé sikerültek a Heineből fordítottak, melyek nagyon nehézkesek. Ariosto töredékét gondos nyelv tünteti ki, de sok helyt hiányzik benne a sormetszet s az octava rima három rime helyett négy rimet használ.

Költeményeit elbeszélései követik, öt eredeti s egy fordított Turgenieff után. Elbeszélő költészete még sivarabb, mint a lyrai. Az idealismus tökéletes hiánya jellemzi majd mindeniket. Egyetlenegy személye iránt sem viseltethetünk érdekekkel; férfiai és női úgy erkölcsi mint széptani tekintetben a legkellemetlenebb benyomást hagyják magok után. Bűnösök minden szenvedély, gyöngék minden küzdelem nélkül. Mintha a költő nem is költeményt írta, hanem elbeszélne egyet-mást az életből, a mit látott hallott, de mélyebben nem vizsgált. A költői igazságszolgáltatásnak, a művészeti világ e gondviselésének, nyomait sem találhatni e beszélekben. Mintha az erkölcsi világban nem is volna nemesis. A mi történik, csak történik, s az emberek bensőleg sem boldogok, sem boldogtalanok. Nemcsak becsületes nincs köztök, de valódi érző sincs. Nem látunk küzdelmeket, nem halljuk az öröm vagy fájdalom hangját. Se nem nevetünk, se föl nem indulunk, se a humor vegyes hangulatai közt nem hánykódunk. Sivar világ veszik körül bennünket, maga a költő sincs részvétellel személyei iránt, s csak némi fanyar ironiával kíséri őket. Ide járul még, hogy Zilahynak nincs találékonysága, csak elbeszélni tud, de nem egyszersmind bármely egyszerű mesét szöni, s jellemet rajzolni. Alakjai nem emelkednek ki, cselekvényeinek nincsenek érdekes forduló pontjai s bevégezése vagy elhamarkodott vagy erőltetett. A mi beszéleiben jó, azok a mellékdolgok, egy egy tájkép, a hely vagy a társaság rajza, mely beszéleiknek színhelye. Itt egy pár vonással biztosan rajzol, s látszik rajta a tapasztalat közvetlensége. Mintha érezné, hogy ebben áll minden ereje, igen is belé merül, oda hagyja főszemélyeit, elejti a különben egyszerű cselekvény fonatát, s meg-megrontja a forma arányait.

Ily formátlan valami a „C s a l f a á l m o k , t ö r t r e m é n y e k“

czímű beszélye. A költő akarna is tudna is elbeszélni valamit, de nincs mit elbeszéljen. Két szerelmes történetét beszéli el, mely épen oly érdektelen, mint visszataszító. Orgován Helén bele szeret egy Zelinszky nevű hadnagyba. Minthogy a szülők nem akarnak beleegyezni a házasságba, Helén elszökik a hadnagygyal. Összeesküsznek, Zelinszkynek Szepességen lakó gazdag nagybátyja letévén értők a cantiót. Azonban kevés jövedelmök levén, csak nyomorognak. A megbántott szülők semmit sem akarnak tudni leányukról. Zelinszky a kártyán próbálja megalapítani szerencsáját, de vesz. Nincs más mód, mint az öreg nagybátyához folyamodni. Oda utaznak s épen halálos betegesen találják; azonban halálából nem sok hasznot húznak. Az öreg úr csak tizezer forintot hagyott nekik végrendeletében, a többi Orsolya asszonyé lett, az öreg gazdasszonyáé és ápolójáé, kivel, úgy látszik, némi viszonya volt. Zelinszky beküldte lemondását az ezredhez, s Helénnel és a tizezer forinttal Bécsbe költözött. Itt hamar nyakára hágtak a pénznek. Azonban kisegítette őket a jó szerencse. Zelinszky Leviczky grófnénak lett kedvese, Helen pedig Leviczky grófnak. Volt újra pénz. Semmiben sem szenvedtek fogyatkozást. Mindnyájan egy fényes palotában laktak, s egymás féleségét megcserélve, boldogul éltek. A gróf fia, az ifjú Leviczky, megzavarja e boldogságot; ugyanis meghallván szülői botrányos életét, Velenczéből Bécsbe jő s Zelinszkyt párbajra hívja. Zelinszky veszélyesen megsebesíti az ifjút, aztán elszökik Poroszországba, onnan Párisba, hol mint magyar menekült szerepel. Helén, úgy látszik, hányódik-vetődik a világban. A költő mint gyermekkori ismerőseivel a vasúton találkozik vele, s úgy tapasztalja, hogy valamint őt Swift, úgy Helént az élet tökéletesen demoralizálta. Miért és hogyan demoralizálta a költőt Swift, nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy a beszély épen oly kevésbé erkölcsös, mint költői. Helén szépségét lelkesülten rajzolja a költő, de kedélyvilágát egy pillanatra sem tárja fel; sokat beszél Helén szenvedélyéről, fájdalomáról, de maga a szenvedély egyetlen mozzanatban sem nyilatkozik. Nem értjük e szegény leányt, s nem is hiszszük, hogy volna szíve. Szülőit minden küzdelem nélkül hagyja oda, mintha csak bálba menne. S vajjon szeretted-e férjét? A házassági viszony felbomlása épen oly könnyen megy, mint az elszökés. S csodálatos! A költő közli velünk Helén naplóját. Felvilágosítást remélünk belőle meríthetni, s nem találunk benne egyebet Karthausi-modorban írt világfájdalmas ömlengéseknél, melyek csak pusztá általánosságok s nincsenek kapcsolatban házaselete eseményeivel. Úgy látszik, a költő ez ömlengéseket, töredékgondolatokat régebben írta, s hogy kárba ne vesszenek, beszélyébe szőtte. Helén erkölcsi süllyedése körülményeiről sem hallunk semmit. A költő, mint valami újdonságíró, csak a tényt közli minden benső kapcsolat, fejlődés nélkül. Zelinszkyt szintén csak így rajzolja. Általában személyeire igen illik az a mit ő mint kritikus egyik beszélyírónk személyeiről megjegyzett, tudniillik, hogy olyanok, mint a más,

melynek fejéhez a gyermek *con amore* suhintja fűzfá vesszőjét, gyönyörködve a kicseppenő fehér nedvben, vér nincs honnan ömöljön. Mindamellett egypár érdekes mellékrészlet nem hiányzik a beszélyben; a berendi udvar, a kis városi pletykák rajzai tehetséget árulnak el, valamint helylyel-közzel az elbeszélés elevensége is.

Az „A p r o p o s - k és m a l a p r o p o s - k - n a k már inkább van meséje, de ez is elég rideg világ, bár komikai beszély akarna lenni. Zekula, egy haszonbérleből lett birtokos, fainak tanítót fogad, egy ifjú papjelöltet, Endi Lőrinczet. Ez bele szeret unokahugába, Kláriba, Zekulané pedig az ifjú tanítóba. Tóni, Zekulané társalgónője, észrevévén asszonya hajlamát, igyekszik elősegíteni e viszonyt. A szemérmes Lőrincznek kártyát vet, kiveti, hogy szerelmes és szeretettetik. Lőrincz azt hiszi, hogy Tóni Klárra czéloz, zavarba jő. Tóni e zavart Zekulanéra magyarázza, bátorítja a félénk szerelmezt, sőt más nap este azt sugja fülébe, hogy menjen a kerti lugasba, hol neki tegnap kártyát vetett, kedvese ott várja. Lőrincz Klárral vélt találkozni és szerelmi vallomását egy levélre bízva, elindult a lugasba. Ott Zekulané várt reá; nem ismerte meg, azt hitte Klárhoz szól s átadta neki a levelet. Azonban csak hamar észreveszi tévedését és elszalad, Zekulané pedig a szobába siet elolvasni a levelet. Van zaj a háznál. Zekulané fellármázza ferjét, ki meginti ugyan Lőrinczet, de egyszersmind azt is kinyilatkoztatja, hogy ha valami biztos álmomást szerez magának, nem tagadja meg tőle unokahuga kezét. Lőrincz erre elmondja, hogy ily állomása már akadt, mert épen ma hívták meg udvari papnak kedvező föltételek mellett. Klári férjhez megy Lőrinczhez, de férje helyett a fiatal bárót, Lőrincz kegyurát, szeretgeti, mit Lőrincz a maga hasznáért épen nem akadályoz. Meg nem foghatni, hogy a költő miért teszi Lőrinczet hűvány emberré. Naiv komikai alak helyett kár volt egy nyomorultat rajzolni. A durva és veszekedő Zekula is hamar válik jámbor, szíves indulatú emberré. Mennyivel jobb lett volna, ha Zekula féltékenységből adja férjhez unokahugát. Így Zekulané komikaibb alakká válik, Zekula szükségesebb személy, s a cselekvény menete élénkebb. Az expositióban sokat hallunk a szereplő személyek múltjáról, többet, mint a mennyi ily kis beszélyben szükséges, de nagyon keveset arra nézve, a mi a fejlődéssel és kifejléssel kapcsolatos. A tárgy épen oly rideg, mint a tárgyalás. Komikai vidor kedv vagy humoros hangulat helyett, fanyar szeszély ömlik el az egészen.

„Egy magyar énekesnő külföldön“ egy gazdag ifjú szerelmi története, ki Olaszországban egy Bianka nevű kaczer színésznőbe szerelmes. Az ifjú a lányra költi minden pénzét, aztán hamis kártyás lesz, a színésznő czimboráival segíti kifosztani az idegeneket, végre egy éjjel észre vévén, hogy kedvese mást is szeret, vetélytársát megöli, elszökik, s e közönyös megjegyzéssel fejezi be a beszélyt, melyet maga beszél el: „Néha csakugyan furcsa társaságokba keveredik az ember.“ A személyek közt senki sincs, ki

részvétünkre lenne érdemes. A költő itt inkább feltárja főszemélye bensőjét, mint első beszélyében, de nincs köszönet benne; cselekvénye kerekesebb, elevenebb, mint a másodikban, de a tárgy és tárgyalás ridegebb, visszatartóbb mindeniknél. A színesznő lehetne kaczer, hűtelen, csak volna benne valami báj, szeretetre méltó, valami emberi érzés, hogy értenők az ifjú szenvedélyét s ne kellene csak útalnunk. Az ifjú lehetne sokkal bűnösebb, csak volna valami szenvedélye, küzdelme, bűja. Prévost is ilyenemű viszonyt tárgyal híres beszélyében, Manon Lescaut-ban, de mily különböző a felfogás, hogy egyebet ne említsünk. Manon többször megcsalja kedvesét, mint itt Biánka Oszkárt, de minő bájos teremtés, könnyelműsége mily naiv, szíve hűtlenségében is mily hű s mennyi küzdelemmel, szenvedéssel fizeti meg egyetlen hibáját, hogy a szegénységet nem tudja túrni. És Grioux esztelen, de mély szerelme mily emberi, igaz és részvétre méltó. Könnyelműsége annyi mély érzéssel, erkölcsi megemmisülése a szerelmi feláldozás oly erkölcsösségével vegyül, hogy megindítja szívünket. Mindezt csak azért hozzuk fel, hogy Zilahy beszélyének tárgya még magában nem zárja ki a költőiséget, sőt a francia beszélyirodalom egyik valódi remekműve ily nemű viszonyon alapul. Nem e beszélynek tárgyát hibáztatjuk, hanem a felfogást, a tárgyalást, melyből hiányzik minden költőiség. Nincs költőitlenebb mint a bűn szenvedély nélkül. Oszkár szerelme nem szerelem, pusztán gavalléri kaland, minden szenvedély, sőt lélektani érdek nélkül. Biánka a legközönségesebb személy, ki valaha beszélyíró tollára akadt. S mily nyomorult a két főszemély környezete. Csodálatos, hogy egy huszonöt éves beszélyíró az életnek csak sivár, mondhatni leghitványabb oldalát festi. Mintha nem találna részvételre érdemes tárgyat, s a mit talál, az nem más, mint egy bárgyu gyermek. A „Verőfényes napok” című beszélyét valóban az tünteti ki, hogy részvéttel viseltetik főszemélye, egy bárgyu gyerek iránt, ki játszótársa volt s hozzá egész haláláig ragaszkodott. De vajjon a költő részvéte elragad-e az olvasóra is, az egészen más kérdés. Nem az a kifogásunk, hogy a beszély hőse egy tíz-tizenkét éves gyermek. A költészet örök forrása és tárgya az emberi szív, legyen az gyermeké, ifjúé vagy öregé. Azonban az ember oly állapota, mikor születésénél fogva vagy más testi bajok miatt csak egy fokkal több az állatnál, inkább az orvosi tudomány tárgya, mint a költészeté. A mi jellemző nem mindig egyszersmind költői is. Más tekintetben e beszély vagy helyesebben genrekép legsikerültebb Zilahy elbeszélő művei közt. A főpontok arányosan emelkednek ki, kevés benne az áradozás, egypár részlet kitűnően sikerült. Turgeneff orosz beszélyíró befolyását ugyan megérezhetni rajta, mindamellett Zilahy sehol sem eredetibb, és sehol sem tanusít több elbeszélő tehetséget, mint épen e művében. A „Székely legény” című humoreszkjéről ellenkezőleg semmi dicséretet nem mondhatni. Ez oly izetlenség hogy alul van minden kritikán. Még csak egy kis székely jellemzetesség

sincs benne. Zilahy egyik bírálója azt jegyzi meg, hogy sok székely szót igyekszik meghonosítani az irodalomban. E székely tárgyú népies beszélyben mi nem találtunk többet két közönséges székely szónál: *kabala* (kancza), *vesdi* (verseny). Többi beszélyeiben a mi tájszó előfordul, azok erdélyi magyar tájszók s van köztök egy pár oláhos is, mint például *szokotyálás*, melyek használatát nem igen ajánlhatni.

Útirajzokat is írt: „*Kirándulás Provenceba*“, „*Adalok földjéről*“ és „*Nizai élet*“ czimek alatt. Nem tárgyilagos rajzok, melyek az átútagzott országokat akarják előnkbe varázsolni, tanítva és mulattatva, hanem hol satyrai, hol lyrai hangulatok, melyeket az út keltett fel a szerzőben vagy maga árasztott reája. A szerző alanyiséga volna a fő, a mi ellen semmi szavunk. Azonban alanyiséga itt is oly rideg, oly kopár mint lyrai költészete, s épen úgy akar na is, tudna is elbeszélni, ha volna mit, mint elbeszélő költészetében. A mit lyrai és elbeszélő költészetéről mondottunk, jó részt illik ide is. Útirajzaiban is a mellékdolgok, az apróságok sikerülnek leginkább: egy-egy hajnal, alkony vagy táj rajza, néhány gúnyoros megjegyzés és élezt, bár néha vagy diákos vagy cynicus vagy pedig mindkettő egyszerre. Ha valami nagyobb fog, például kalandját beszéli el, egy kis satyrai rajzot akar kikerekíteni vagy épen reflexiókba bocsátkozik, majd mindig unalmas vagy ízetlen. Ilyesmit ritkán is kísért meg, abban telik kedve, ha apróságot apróságra halmozhat. Beütazza Sweitz egy részét, s gúnyra nem talál méltóbb tárgyat, mint a lausannei polgármester kiáltványának e szavait: „Lausanne méltónak mutatta magát, hogy Waadt canton fővárosa legyen,“ föllengzését pedig mind kiárasztja Chillon várára, néhány phrasist szentelvén Byronnak. Franciaországgal is így tesz; ennek is beütazza egy részét s satyrája megalégszik azzal, hogy kicsúfolja Castellane tábornagyot, kinek vén létére fiatal szeretője van. Föllengzése itt is mint Sweitzban nem emelkedik fölebb egy költő emlékenél, a Petrarcaénál, ki „Laura sirjára könnyeinek gyámántesőjét hullatta s minden könnyű egy dallá változott és viszhangzott egy félezred éven át milliók szívében.“ A sweitz-i és francia társadalmi, politikai életről egészen hallgat, mintha nem érdekelné vagy nem fordult volna meg semmiféle társaságban. Csak magával foglalkozik s egy-egy úti társával, csak a vagonban, vendéglőkben és utczákon szedi minden tapasztalatát. Jól van, csak lássunk belőle valami érdekest, de alig látunk egyebet hajhászott genialitásnál, mely semmiségeknek mély jelentőséget akarna adni, de nem tud. Toulonban egy spanyol hölgy szólítja meg, később karját kéri; utazónk ásit s oda adja. Miért ne járna vele, hiszen őt Toulonban úgy sem ismerik. Együtt járnak meg a várost. Legtöbbet az örültek házában mulatnak. A sennora beszédbe elegyedik az örültekkal s kérdi utazónktól, miért nem szól ő is. „Hagyja el sennora — úgymond — én nem tudok a bolondok nyelvén beszélni, ez nekem már egyetmás bajt okozott s még fog is okozni; de isten neki, elszalasztottam azt

az időt, a mikor megtanulhattam volna; hát csak maradok eddigi tudományommal; akad elvéte egy-két okos ember, a ki megért így is.“ Ezzel tovább sétálnak; a sennora elbeszéli, hogy ő Toulouseból való és Soult marechal keresztleánya, egy év óta Marseilleben lakik, most főhadi szállását Toulonba akarta áttenni, azonban nem tetszik neki e város, igen szomorú és sivár; misem köti ide, holnap fölszedi a sátorfát s megy Livornóba, az is kikötő hely. Nem tudni miért, a kikötők iránt különös előszeretettel viseltetett. Végre egymástól elválni készülnek; a sennora egy mély és jelentésteljes pillantás után megkéri útzónkat, hogy vegyen neki valami emléket a belvárosban. Útzónk nem szereti a pénzt haszontalanságra költeni. Van egy papagálya, melyet Marseilleben vett, s melytől szabadulni akar; ezt ajándékozza neki. Hogy bármily tekintetben mi érdekes van az ily históriákban, nem tudjuk felfogni. A ki útirajzban alanyiságát teszi központtá, igen érdekes egyéniségnek kell lennie, ki gazdag kedélyt élénk phantasiával párosít. Zilahyt Heine és Petőfi útirajzai vezethették félre. Hasonló formára törekedett, de semmivel sem tudta pótolni Heine humorát és Petőfi szeretetreméltóságát. Rajzaiban legsikerültebb az a részlet, hol kevésbé foglalkozik magával s van valami tárgya, s ez a nizzai élet rajza. Azonban itt sem elégíti ki mindenütt a fölkeltett kíváncsiságot. Antibesbe kirándulását oly hosszan írja le, mintha valami érdekest akarna elbeszélni, s csak holmi apróságokat talál föl. Követelő fenhéjazással mondja, hogy őt az utazásban nem a tudomány érdekli, hanem az élet, ezért szeret a nép közé elegyedni s tanulmányozni belső sajátságait. Ezért egy korcsmában néhány francia katona közé ül. Hallgatja mit énekelnek, hát a francia dicsőségről énekelnek s így azzal a hallatlan nagy tapasztalattal gazdagodik, hogy a francia dicsvágyó nép. Leszámitva néhány nehézkes vagy nem elég magyaros mondatait, nyelve gondos, sőt a hol valódi gondolatja van, szép is. Útirajzai valamint novellái is leginkább styl tekintetében érdemelnek figyelmet.

Ideje már szólnunk irodalom-történeti és széptani munkáiról, melyeket mint legkitünőbbeket emelnek ki barátai és bírálói. Köztök a Petőfi életrajza a legterjedelmesebb, de egyszersmind a leggyöngébb. Zilahy Petőfi jellemrajza helyett bizonyos tekintetben torzképét festi. Csodálkozunk, hogy, ha más nem, legalább Petőfi barátai, kik részint szerkesztők, részint hirlapok dolgozótársai, nem szólaltak föl ez életrajz ellen. Igaz, Zilahynak nem rossz indulat vezette tollát, sőt ellenkezőleg Petőfi leglelkesebb tisztelői közé tartozik. Majdnem imádja s elragadtatása némi szolgálai érzelmévé fajul, midőn könyve mottójául Ariosto e sorát teszi: „E könyv urunknak lesz szentelve.“ De mit ér a lelkesülés, ha a dicsőített költő hőbortos alaként tűnik föl, kit se mint embert, se mint költőt nem érthetünk? E tíz füve terjedő könyv csak adatgyűjtemény s egyéb semmi. Zilahy jól rosszul, kritikával és kritika nélkül összeszedett mindent, a mit Petőfiről olvasott és hallott, de nem vizsgálta a tények lélektani indo-

kait és benső kapcsolatát. Nem lévén vezéreszméi, nem tudja csoportosítani az eseményeket. Petőfinek csak külső élete tárul fel előttünk s a mellékdolgok, apróságok, esetlegességek, mint gyom a virágot, betemetik mindazt, a mi fő és lényeges. Innen van aztán, hogy a könyv egészen más benyomást tesz az olvasóra, mint a műnőt a szerző czéloz. Egyaránt hiányzik belőle a philosoph szelleme s a művész alakító ereje, sőt a nyelv gondossága, a styl szépsége is, melyre Zilahy másutt észrevehető törekvést tanusít. Itt csak újdonságírói, tudósítói előadással találkozunk, mely a történetírás alantibb színvonalára sem emelkedik.

Zilahy Petőfit csak mint embert igyekszik rajzolni s egészen mellőzi a költőt; élete minden apróságaira kiterjeszkedik, de szelleme legnagyobb vonásait sem tárja előnkbe. Ez a könyv egyik legnagyobb hibája. Zilahy, úgy látszik, azt hitte, hogy a költő jellemrajzát nem kell összezavarni az ember életrajzával, mert az két különböző dolog; azt hitte, hogy, mert vannak politikai, aesthetikai jellemrajzok, melyek nem akarnak életrajzok lenni: tehát az életrajzban sem lehet helye a jellemrajznak. A jellemrajz különösen élő íróról, keveset olvaszthat magába az illető életrajzából; legfőbb feladata az író összes munkásságát, hatását rajzolni, megítélni, nem pedig körülményei és munkássága, magán- és közéleté, élményei és művei kapcsolatát kimutatni, annyival inkább nem, mert az író életében az életrajzi adatok nem igen lehetnek ismertesek, vagy ha azok is, discretionális okokból nem használhatók elég szabadon. Azonban az író halála után a jellemrajz is mindent magába olvaszt az író életrajzából, mi czéljára szükséges. Macaulay politikai és aesthetikai jellemrajzai a legfényesebben igazolják, hogy mennyit nyer a jellemrajz igazságban és mélységben a szükséges életrajzi adatok felhasználásával. Ha a jellemrajz nem lehet el az életrajz legfőbb adatai nélkül, az életrajznak épen kötelessége nagy vonásokban mindent felölelni, mi az író munkásságára, szelleme jellemzésére, sőt művei bírálatára tartozik, a mennyiben tudniillik az elbeszélő forma folyamatossága és arányai megengedik. Főfeladata, hogy az embert és írot együtt rajzolja, magán- és közéleté kölcsönös egymásra hatásával, hogy kiséreje tehetsége és jelleme fejlődését a társadalmi, politikai és irodalmi viszonyok kedvező vagy kedvezőtlen befolyásai közt, s kimutassa szelleme hatását és munkái becsét. Az életrajz is történetírás, nem krónika, s épen úgy megkívánja a történelmi kritika, a philosophiai vizsgálódás és művészi alakítás vegyületét, mint akármely más történelmi mű. E nélkül csak adatgyűjtemény, mely se tanulságot, se gyönyört nem nyújt az olvasónak. Ugyan mit tanulhatni oly életrajzból, mely mindarról hallgat, a mi az írot irodalomtörténeti személylyé emeli s érdemese teszi arra, hogy megírják terjedelmes életrajzát? Hogyan gyönyörködhetnénk oly életrajzban, mely sokat emlegeti a költő nagyságát, de a nagyság plasztikai arányai sehol sem emelkednek fel előttünk, és szobor helyett csak kódarabokat találunk a költő sirján? Zilahy

sok mindent elmond Petőfőről, még azt is hányszor volt ittas, azt is, hogy 1849-ben kinek a lovain ment Székely-Keresztúrról Bem főhadiszállására, de költői alakját egy pillanatra sem tünteti föl. Hűségesen följegyzí, hogy ez meg amaz munkáját mikor írta vagy adta ki, magáról a munkáról csak egy pár sort ír, ezt is csak néha, a legtöbbször hibásan. Például, hogy a „Borozó“ című költeményen, mely Petőfi első nyomtatott műve, más szín és hang ömlik el, mint a mi eddig lantos költészetiünkben divatozott, hogy „Levél színész barátomhoz“ című költeménye oly pont költészetében, mely nézet-módját, de főleg páratlan eredetiségű kedélyét leginkább hordja magán, hogy „Hóhér kötele“ című regényének nyelve példányszerű, és Tigris és Hiéna drámáját gyors cselekvény, érdekes menet, eleven festés és nyelv jellemzik, s mégis drámai becse alig van. Ily töredékes és félszeg megjegyzésekkel jellemzi Zilahy Petőfit mint költőt. Kinek költészete oly szoros kapcsolatban van életével. Ide járul még, hogy a kor társadalmi- és politikai viszonyait még csak nem is érinti, holott Petőfi költészete épen oly hű kifejezése korának, mint saját életének. Zilahy könyvének e tekintetben egészen elhibázott tervét azzal akarta jóvá tenni, hogy bevezetéskép „Petőfi álláspontja“ cím alatt Petőfi költészetéről összeirt néhány lapot, melyek ciceróval szedve sem tesznek egy félveceskét, s melyekben, a mint maga megvallja, meg sem kísérli Petőfi költői nagyságának jellemzését. Egy pár töredékes eszmét mond el Petőfi álláspontjáról, melyeket előtte mások sokkal jobban elmondottak. Feltűnő, hogy Petőfit nem mint dalköltőt s a specifus magyar dal megalkotóját emeli ki, a mi költészetének legerősb oldala, hanem csak általában mint lyrikust. Az egész vázlatban kevés szabatosan jellemző vonás van, de annál több a tulság. Zilahy csak Petőfit ismeri el a magyar költészet voltaképi képviselőjének s azt hiszi, hogy ha valamit mutatni akarunk a külföldnek, egyedül csak vele állhatunk elő. Shakspeare bizonyára sokkal nagyobb költő Petőfinél, de legrajongóbb imádójának sem jut eszébe az, hogy az angol költészet egyedüli képviselőjének nevezze. Azonban ha e vázlatban Petőfi sikerült jellemrajzát írja vala is meg Zilahy, még sem teszi jóvá könyvének hibás compositióját. Életrajzban a jellemrajznak szerves résznek kell lenni, egyiknek a másikba olvadni, s egymást táplálva együtt fejleni egy egészszé.

A könyv másik hibája még ennél is nagyobb. Petőfinek mint embernek rajza teljességgel nem sikerült. Nem csak művészetlen, hanem nagy részt érthetlen is. Épen úgy nincs benne művészi alakítás, elevenség, mint bensőbe ható törekvés, lélektani következetesség. Zilahy csak külsőleg fűzi össze az adatokat, nem bensőleg is, s ez adatok közt sok az aprólékos, mellékes, s a lényeges aránylag csekély. Kedveli, halmozza a felöltő, bizarr, adomaszerű vonásokat, de nem tudja kapcsolatba hozni a jellem belső mivoltával, s el-eltorzítja a költő nemes alakját. Nem értjük, hogy e csavargó, hóborz, görömba ifju kebeléből hogyan fakadhatott annyi költészet? Meg-

döbbenve kérdezzük: ez-e Petőfi, hisz gyöngeségei az esztelenségig emelkednek, szeszélyei a kiállhatatlanságig, és sehol vagy csak sejtetve oly tulajdona, mely részvétünket lebilincselhetné. Zilahy épen oly kevéssé tud iránta érdeket gerjesztetni, mint beszélyeiben fősze-mélyei iránt. Ez életrajz épen oly visszatetszést szül, mint beszélyei; a mint azokból, úgy ebből is hiányzik az idealismus, s a dicsőítő phrasisok nem takarhatják el kedélye ridegségét. De legfeltűnőbb az, hogy nem levén kulcsa Petőfi jelleméhez, csak a felületen marad, vagy lélektani abszurdumokba téved, mi nem engedi feltűnni Petőfi valódi fény- és árnyoldalait.

Mindezt már Petőfi gyermeksége rajzán észrevehetni. Zilahy híven leírja, hogy Petőfi szülői honnan származtak, hány hold föld-jök volt, de hogy mily jelleműek voltak s mily befolyást gyakoroltak fiokra, arról hallgat, pedig az atya szigora, úgy látszik, befolyt a fiu daczos természete kifejtésére, s leginkább az anya gyöngéd érzése nem engedte elvadulni érzéseit. Több mint valószínű, hogy a dacz és gyöngédség vegyülete, a szív nemessége bizonyos nyerseségbe ol-vadva, mi Petőfi jellemének egyik alkatrésze s mit zivataros ifju-sága még inkább kifejtett, már a szülői háznál veszi kezdetét. Hogy a hely, hol született, a családi körülmények, melyek közt felnőtt, a hányt-vetett élet, melybe korán belé sodródott, mennyi-ben hatottak költészetére, szintén mellözi Zilahy. Ő Petőfi népies irányát Csokonai- és Gvadányinak tulajdonítja, kik már selmeczi ta-nuló korában kedvenz költői voltak. Szeberényi, kitől Zilahy a sel-meczi adatokat veszi, se Csokonait, se Gvadányit nem említi, csak Vörösmartyt, de valószínű, hogy Petőfi amazokat is már korán is-merte, azonban nagy tévedés hatásukból magyarázni ki Petőfi népies irányát. A magyar irodalomban már Petőfi föllépte előtt megindult a népies irány fejlődése. Mihelyt költészetünk kibontakozott a classi-cismus békőiből, a nemzeti irány már hajlott a népieshez, hogy erő-södést és eredetiséget merítsen belőle. Kimutathatni ezt már az Au-rorakör törekvéseiben, kivált a Vörösmartyéban; később a népköl-tészet mind élénkebb figyelem tárgya lön, s megindult a magyar nép-költési gyűjtemény. A nemzetiség fejlődése, a politikai életben felküzdő democratiai irány mind elősegítették költészetünknek nem-zetiesbbé válását. Petőfi pályáját mintegy egyengették az irodalmi- és politikai viszonyok. Nem Csokonai, ki csak kivitelkép ereszkedett le a néphez, nem Gvadányi, kinek nem volt izlése, keltették föl Petőfi népies irányát, hanem az irodalmi és politikai viszonyok összes ha-tása és saját egyéni körülményei. Az alföldön született; Kis-Kunságon töltötte gyermekségét, a nép közt nőtt fel, sokat hányódott, megfor-dult Magyarország majd minden vidékén, sokat érintkezett a néppel. Gyermeksége és ifjúsága benyomásai, emlékei, kalandjai, hajlamai, szenvedései mintegy a magyar népszellem képviselőjévé avatták föl. Ha grófnak születik, ha a fensőbb körökben nő fel, bizonyára in-kább válik belőle magyar Byron, mint magyar Burns.

Zilahy, Petőfi iskolai életét is hibásan ítéli meg. „A mit Petőfi iskolai hanyagsága felől költői szeszélyében összedalolt vagy csevegett — úgy mond Zilahy — az nem egyéb kedélyes mesénél“. Az igaz, hogy Petőfi a maga iskolai életét költeményeiben a humor kedvéért néha a valónál élesben rajzolja — nem való például, hogy az iskolából kiutasították, ellenkezőleg maga szökött meg — de hogy szorgalmas, rendes tanuló lett volna, azt épen nem mondhatni. Egyéb-iránt Zilahynak különböztetni kellett volna. Petőfi iskolai pályájáról 1838-ig kevés adatunk van. Ugy látszik, egész tizenöt éves koráig, mikor a selmeczi iskolába került, gondos felügyelet alatt volt, szorgalmasan tanult s ekkor vetette meg műveltsége alapját, bár tanítói szigora néha daczra ingerelte. Ezt nem emeli ki Zilahy, hanem jónak látja a mellett kardoskodni, hogy Petőfi mily szorgalmas tanuló volt, tanárai mily szűkfejú, lelkiismeretlen és igazságtalan emberek voltak. Hogy Selmeczen Petőfi épen nem volt szorgalmas tanuló s az iskolai törvényeket többször megsértette, kitetszik Szeberényiből, ki Petőfi ez évét körülményesen leírja. De Szeberényi menti is Petőfit; azt mondja, hogy a tanároknak ugyan nem tanult, de buzgó tagja volt a képző társaságnak és szorgalmasan olvasta a magyar költői és történelmi munkákat. Mindezt nincs okunk kétségbe vonni, bizonyos tekintetben a tanárokat is hibáztathatni, de mindent csak az ő nyakukba róni, s Petőfit minden alól fölmenteni, a mint Zilahy teszi, épen ugy ellenkezik az adatokkal, mint Petőfi fejlődése lélektani folyamavál. Petőfi, távol szülőitől, minden gondosb felügyelet nélkül, szülői megrongált pénzviszonyai miatt régebbi állapotjához képest szükségét is szenvedve, már megkezdí küzdelmét az élettel. Szilaj természete, függetlenségre vágyó lelke nem fér meg az iskola korlátai közt. A színészet iránti hajlam korán fölbred benne; homályos érzelmek, vágyak, zsbongják körül. A lángész öntudatlan sejtelméi kinozzák, daczos ingerlékenysége, könnyelmi szeszélyei összeütközésbe hozzák az iskolai és családi viszonyokkal. Hanyagsága tanárai boszuságát kelti föl, gazdájának tulzott panasza atyja szigorát, ki leveszi róla kezét. Az elkeseredett, de hajlani nem akaró ifjonez a világba indul, egyik csinyből a másikba sodródik, az iskolai életbe többé nem tud bele zökkenni, most katona, majd tanuló, aztán színész, megint tanuló, és ismét színész. A nyomorban sem vesztí életkedvét, sikertelen küzdelméi közt is fentarja önbizalma, erkölcsi tévedéseiben is megörzí hitét az erkölcsben, hanyódásai közepezt is olvas, ír, de legtöbbet tanul az életből. Ime Zilahy jó igyekezetű tanulója, kinek hanyagsága nem egyéb mesénél. Zilahy mindemellett con amore beszéli el az ifjonez Petőfi vásott csinyeit, hogy szerzett pénzt az utra a catholikus papoktól, hogy szedte reá atyját, mily kóbor életet élt Pesten. Mindezt Zilahy helyesnek derék dolognak látszik találni, kiszinezve adja elő, de azt csak érinti, hogy mily lelki és erkölcsi erővel emelkedik ki Petőfi ifjusága és csavargó élete tévedéseiből, megtalálva pályáját, mily szorgalmat és munkásságot fejt ki, mint kíséri folyvást anyja képe s mily szeretet-

tel fordul szülőihez. hogy végnapjaikban gyámoluk legyen. Nemcsak itt, hanem másutt is hibája az életrajznak, hogy az ilyesmiket csak mint száraz adatokat adja elő, de mindazt, a mi felöltő, bizarr, kiszínezve írja le. Amazokon átsiklik az olvasó, emezek megmaradnak emlékeiben s a jellem körvonalai akaratlan is elferdülnek.

Nincs szándékunk az életrajzt részletesen bírálni, annyival inkább mert hibája nem egyes részletekben rejlik, még kevésbbé az adatok pontatlanságában, mint az egészen előmlő szellemen, mely képtelen az adatokat feldolgozni, az indokokat leleplezni s hű képet rajzolni. A munka egyedüli érdeme az, hogy az eddig elszórt adatokat összegyűjtötte, egy pár ujjal pótolta; vannak ugyan benne tetemes hézagok, például Petőfi házassága körülményei, irodalmi tanulmányai, író barátjaihoz való viszonyai alig érintetnek; a mellékes adatok közt hibákat is találhatni, például, hogy Petőfi 1840 elején Sopronból Selmeczen át ment Horvátországba (holott Sopronból egyenesen Pozsonyba ment, s ott találkozott Szeberényivel, ki akkor pozsonyi tanuló volt), hogy 1847-ben kiadott összes költeményeit az Életképekben b. Eötvös ismertette meg (Eötvös a Pesti Hírlapba írt egy kis tájékozó és védő cikket Petőfi költészetéről), hogy „Táblabíró“ című satyrikus beszélytörredékét 1849-ben írta a budai hegyek között (e törredék már azelőtt két évvel megjelent az Életképekben), hogy a Hóhér kötele című regényét a kocsai párkányán és a korcsma falán írta s több ilyes: mindamellett egészben véve az életrajz e tekintetben méltánylatot érdemel. Néha lapokon át nem is találunk benne egyebet adalnál, csoportosítás és minden behatódó lélektani fejtegetés nélkül, rozszúl elbeszélve. S mennyi aprólékosság van itt minden lapon. Zilahy fontosnak tartja följegyezni, hogy 1841-ben Kápli Lajos Sopronban a Maurer vendéglőben 1 frt 6 krajczárig rugó vacsorát fizetett Petőfinek, hogy egész 1847-ig kitől és mennyit kért kölcsön, egész addig, hogy Pozsonyban mikép öltöztette ki Lisznyai, ócska ruháját hogy szerezte meg Wilim szabó az Apáczasoron, ki azt ma is mint szent ereklyét őrzi. Mintha bizony 1842-ben széles körben ismerték volna Petőfi nevét s épen egy német szabó lelkesült volna Petőfi ócska ruhájáért. Ez adatot Zilahy Lisznyaitól vette. Látszik rajta a Lisznyaias phantasia, valamint a Vahot Imrétől vettek is a dicsekedő szellem. Az ily aprólékosságokkal teljes életrajz hasonlít az oly arczképhez, melyen a képiró minden porust, pattanásocskát megjelöl. Vásznan vagy könyvben semmi sem árt annyira, mint a lényegtelen dolgok halmozása. S mégis Zilahy könyvében még ezt is szívesebben eltűrhetni, mint azt, midőn itt ott bele kezd Petőfi jelleme rajzolásába. Jellemzése a legtöbbször vagy phrasis, vagy esetleges történetnek rendes vonássá emelése, vagy lélektani kulcs nélkül felhozott különbségek. Egy párnak czáfolatát ide jegyezzük, leginkább Petőfi emléke iránti kegyelethől.

„Na hogy Petőfinek különös modora volt, tagadhatlan!“, kiált

föl Zilahy s elbeszéli, hogy midőn Vahot Imrének volt segédszerkesztője s nála lakott, Vahot kis gyerekeinek, kik oly örömet barátkoztak volna vele, soha egy jó szót sem adott, mindenféle grimaceokkal, vadállati fogvicsorgatással és szemhunyoritással ijesztgette őket. Lehet, hogy a Vahot gyermekei sokat alkalmatlankodtak neki, lehet, hogy ajtójánál lármázván, rájuk ijesztett, mit az érzékeny szülők rossz neven vettek, de hogy Petőfi a gyermekeket ne szeretete volna s goromba lett volna irántok, az nem való, sőt ellenkezőleg sok volt magában is a gyermekies, naiv. 1845-ben Pákh Albert atyjánál mulatva, barátja ifjabb testvéreivel órákig ellapdázott, Arany János gyermekeivel örömet játszott, a fiú mulatságára egy költeményt is írt, mely „Arany Laczinak” címet visel, s a gyermekek számára írt magyar költemények között a legjobb. A gyermekekhez ily vadnak rajzolván Zilahy Petőfit, a nők irányában éppen szemtelennek hirdeti, s öltözködését a leghóbortosabbnak festi. Halljuk saját szavait: „A nők irányában nem tudott szeretetre méltó lenni; ha jól találta magát, mindjárt lelkemnek, galambomnak czimezte, s minden előljáró beszéd nélkül össze-visszaölelgette őket (a miért egyébiránt az asszonyok nem szoktak megharagudni — csak okkal móddal); öltözete, magaviselete mind másforma volt mint más emberfiáé; főleg viseletében szeretete a különczöt játszani, úgy hogy a ki meglátta, vele álmadott. Majd olyan kalapokat kiszíttetett, mint egy rézbogrács, csodálatos süvegeket; majd ember nem látta, fül nem hallotta zekéket, dolmányokat virágos atlaszból. És ő mindezt nem hűségéből vagy hatásvadászatból tette, mert hozzá férni nagyon bajos volt, hanem szeszélyből és különczségből”. Ezután leírja Zilahy, hogy Tóth Gáspárnál mily prémes dolmányt, sujtásos mellényt, magyar nadrágot s asztrakán kucsmát csináltatott magának, mely ruháját aztán majdnem egy esztendeig viselte. Nem valóságos torzvonások-e ezek? Lehet-e jobban rágalmazni Petőfit, mint a hogy ott dicsoítóje Zilahy teszi? Amott lélektani képtelenség, emitt a valóság egészen elferdülve. Volt-e, van-e a világon oly ember, kiről el lehet mondani azt, mit Zilahy Petőfiről oly határozottan állít s egész cynissussal mintegy helyeselni látszik? A legféktelenebb ember sem viselheti magát így társaságban; hogy Petőfi nem viselte, azt mindenki bizonyítja, ki őt ismerte. Petőfi inkább tartózkodó, elfogult volt a nők irányában, mint bátor vagy éppen vakmerész, s ha a finomabb társas körök illeté megsejtette is kendőtlen nyakával, keztyűtlen kezével, a női becsületről mindig lovagiasan gondolkozott. A mi öltözetét illeti, azt is túlozva, ferdítve adja elő Zilahy. Hogy ebben nem volt mindig jó izlése, ez igaz, de hogy valóságos ijesztő lett volna, éppen nem áll. A virágos atlaszból készült szem nem látta, fül nem hallotta zekékből és dolmányokból csak annyi igaz, hogy 1847-ben volt egy virágos atlasz attilája, de ilyet akkor nem csak ő viselt, hanem Egressy, Kuthy, Kazinczy Gábor s mások is. 1845-ben nem annyira különczségből, szeszélyből, mint nemzeti büszségről öltözött tetőtől talpig magyar ruhába. A magyar költők so-

kat emlegették, hogy a nemzet eldobta ősei bajnoki köntösét s rút idegent cserélt; az ő erős nemzeti érzése nem akart a szónál maradni. Peleskei nótáriusnak gúnyolták, de azért nem tágitott, részint daczból, részint kénytelenségből, mert nem élt oly körülmények között, hogy könnyen csináltathasson új ruhát. Később úgy öltözött mint más, kivéve, hogy frakkot, kabátot nem viselt, s mellényén, pantalonán mindig volt egy kis magyar sujtás.

Petőfi különczségei, gyöngéi vagy épen hibái, egy-egy tiszteletre méltó elvnek vagy nemes érzésnek voltak túlságai, melyek benső természete és költészete szellemében lelik leghelyesb magyarázatukat. E nélkül csak esztelenségeknek tűnnek föl, és Zilahy hibája épen az, hogy e kapcsolatot nem látja vagy nem emeli ki kellően. Petőfi, Zilahy szerint, büszke, rátartó, szótlan vagy nyers ember volt; a kik barátságot tartottak is vele, panaszkodtak uralkodásvágya, erőszakossága és zsarnokoskodó természete ellen; rokonszenveit épen oly sürűen gyorsan változtatta mint ruháit; az önbecsülésben sem tartott mértéket, néha túlvitte, máskor nem vette figyelembe; a szeszélyt jellemerőnek, a makacsságot állhatatosságnak vette. Mindez rágalomnak is beillenék, ha nem volna értetlenség. Petőfi jellemének és költészetének egyik kiváló jellemvonása az őszinteség. Sok körülmény hatott oda, hogy ez benne majdnem a betegségig kifejlődjék. Az őszinteség szép tulajdon az életben, s éltető forrása a lyrikusnak, de csak egy bizonyos pontig. Az igen őszinte költő könnyen megénekel olyat is, miről talán hallgatni kellene, az igen őszinte ember olyakat is mondhat másnak, mi már nyerseségnek, gorombaságnak is beillik. Petőfin mind kettő megesett. De az ily nyersség az életben nem a szív vadsága, hanem bizonyos szilaj naivitás, az ily gorombaság nem sértés, mert nincs benne rossz akarat, hanem csak az illemi formák önkénytelen mellőzése. Ily értelemben volt Petőfi nyers, mit még feltűnőbbé tett népiessége. Valamint költeményeiben néha oly népies kifejezésén is megbotránkoztak, mely ellen nem szólhat az aesthetika: úgy az életben is némely igen elfinomodott embert könnyen bántathatott népies modora. Lehet, hogy később mindebbe vegyült egy kis affectatio is, de az kétségtelen, hogy nyersségének alapja az őszinteség volt, mely előbb mint naivitás nyilatkozott, majd mint elv kapcsolatban demokratiai, sőt köztársasági érzelmével. Büszkesége, melyet Zilahy helytelenül rátartással told meg, hasonlított nyersségéhez. Eleven önérzete volt; sokat tartott becsületére, melyet feltékenyen őrzött, függetlenségére, melyet szenvedések árán vásárolt, táplálta költői tehetségébe vetett erős hitét, mely nem engedte csüggedni, pályát nyitott számára, s fentartotta a támadások ellenében. Nem tűrte a megaláztatást bármi formában, s néha annak tartotta azt is, mi csak tapintatlanság volt. Annak nincs alapja, a mit Zilahy állit, hogy önérzete néha elhagyta, vagy a mint ő oly furcsán mondja: „olykor nem vette elég figyelembe önbecsülését“. Önbecs érzete soha sem hagyta el, sőt túlságokba sodorta. Utálván

a szerénykedő képmutatást, az alázatos kevélységet, örömeesebb akart szerénytelennek látszani. Ha valaki lenézte költeményeit s nemely költőtársaiét, melyek gyöngébbek voltak, jobbaknak ítélte, társaság és irodalomban nem restelte kimondani, hogy az övéi jobbak, de soha senki után nem járt, senki hiúságának nem hízelt, hogy cserébe tömjénezést nyerjen. Költői önérzete vagy éppen hiúsága kitöréseit a legtöbbször humor enyhíti vagy jókedvű malice. Csak ha mélyen sértve érezte magát, tört ki heves lelke szilaj szenvedélyességével, melyet nem igyekezett fékezni. Heves véralkatú, ingerlékenységét még inkább kifejtette szakadatlan és termékeny költői munkássága. A sok írás idegessé tette, mozgékony képzelődése, a benyomásokra oly fogákony kedélye, könnyen ragadta hol kitörő jó kedvre, hol búskomorságra; innen szeszélyei, de hogy a szeszélyt jellemerőnek vette volna, az mesebeszéd. Inkább a daczot és szenvedélyességet vette annak, mert erős meggyőződésai voltak, elvein majdnem fanatismussal csüngött s egész a végletekig alkalmazta. A mi ezek körén kívül esett, ahoz nem volt érzéke. Föllengző idealismusa, költői nemes alanyiséga mintegy ragadta magával; az életben is a lelkesülés rohamai között élt. Innen csakély okból is könnyen összeütközött barátaival, kikhez egyébiránt híven ragaszkodott. Gyermekekori barátjai közül csak az egy Szeberényivel hasonlott meg végkép s nem minden ok nélkül. Pákhkal kétszer is összezördült, de folyvást barátja maradt. Vörösmartyval politikai meggyőződése erős összeütközésbe hozta, de polémiái után is úgy ragaszkodott hozzá mint atyjához. Zilahy Petőfit a barátságra méltatlannak rajzolja s mégis egy helyt így kiált fel: „Igazi ragaszkodó, ily nagy szellemhez méltó vele élő-haló barátja nem is volt senki“. De ennek ellenére ugyanazon lapon mégis idézi Petőfinek egyik levelét, melyben ez Emődyt leghívebb, legönzéstelenebb és legtiszább lelkű barátaival egyikének nevezi. Ki érti meg ebből, hogy mily barát volt Petőfi s milyenek voltak barátaival?

De halljuk tovább, hogyan jellemzi Zilahy Petőfit, mint barátot és szerelmest. „Egy futó perc elég volt reá — úgy mond—hogy a férfit barátjának, a nőt kedvesének vallja, a másik perc pedig, hogy örökre meggyűlölje. Debreczenben 1846-ban történt, hogy színelőadás alkalmával egy szép színésznő szomszédságába esvén, az első felvonás alatt megismerkedtek egymással, a másodiknál örök szerelmet vallottak, a harmadikat végig sem nézték, hanem futottak tiszteletes Tóth Mihály uramhoz, kivel Petőfi különben is igen jó barátságban állott, hogy eskesse őket össze azonnal. A tiszteletes szerencsére azt válaszolta, hogy gyertyavilágnál esküdni hazai canonjaink értelmében tilos, legfeljebb dispensatio mellett történhetik, azért menjenek, hozzanak előbb dispensatiót. Petőfi e szűkkeblűségen rendkívül fölháborodott, tiszteletre méltó barátját szidta mint a bokrot s úgy vált el tőle, mint halálos ellenségétől. Aztán ismét megbékéltek. A kedélyes művésznő pedig a helyett, hogy a fölmentés

után járt-kelt volna, férjhez ment máshoz. Petőfi is jobbat gondolt és útjaik többé nem találkoznak“. A tény fővonásaiban igaz, s annyival terhelőbb Petőfire nézve, mert akkor már ismerte és szerette leendő nejét. De vajjon nem volt-e ez eset kivételes, sőt egyetlen egész életében, valamely gonosz óra kísértése, melynek nem tudott ellentállani? Vajjon igaz e, hogy gyakran tett ilyesmit s ez volt főjellemvonása barátságban, szerelemben, mint Zilahy állítja? Vajjon nincs-e ez eseménynek lélektani kulcsa, mely megfejtí nekünk e halhatatlan könnyelmű, sőt érthetlen tettet? Elmondjuk röviden a mit tudunk; tartozunk vele Petőfi emlékének; nem menteni akarjuk e tettet csak kimagyarázni s megmutatni, hogy Petőfi nem volt kötözni való bolond, a mint Zilahy rajzolja.

Petőfi Szathmármegyében 1846 őszén megismerkedett egy ifju hölgygyel, kit aztán 1847 őszén nőül is vett. Mindjárt az első napokban szenvedélyesen megszerette; szerelme viszonzatott. Visszatérve Pestre, a leányt levélben megkérte atyjától, kit nem ismert, mert az látogatásakor nem volt otthon. Az atya azt válaszolta: ő még nem ismeri annyira Petőfit, hogy határozott választ adhasson, leánya is még nagyon ifjú, várjanak egy évig, s ha akkor is mindkettő megmarad szándéka mellett, ő nem vet a házasság elébe akadályt, még akkor sem, ha nem helyeselné. Petőfi nem volt megelégedve e válaszzsal, azt hitte, hogy a kitűzött határidő csak arra való, hogy elfordítsák tőle kedvese szívét. Lángoló szenvedélye nem ismert gátot s égbekiáltó igazságtalanságnak tartotta az atya magavi selejét. Végletekre hajló természete, a társadalmi formák megvetése, meggondolatlan lépésekre ragadták. Erdődre utazott, sürgette a házasságot s összetűzött a szülőkkel, kik megmaradtak határozatuk mellett. Ekkor a leányhoz fordult s kérte, hogy szökjék el s esküdjék meg vele a szomszéd városban. A leány nem hajlott kérésére, de megígérte, hogy hű marad hozzá s a kitűzött határidő múlva neje lesz, szülei ellenére is. Petőfit felingerelte e válasz, keserősége most a leány ellen fordult, kétkedni kezdett szerelmében s kétségbeesve hagyta oda Erdődöt. Így érkezett Debreczenbe, hol egy szép és elmes színésznő kacérsága azt a gondolatot ébreszté föl benne, hogy e leányt par dépit nőül vevén, bosszút álljon kedvesén, ha magát boldogtalanná teszi is. Mindez egy óra műve volt; tüstént megakart esküdni a színésznővel, úgy látszik félt, hogy egy óra múlva nem lesz elég ereje végrehajtani bosszuját. Nem találván papot, ki megeskesse, másnap Pestre utazott, örvendve, hogy nem tette meg azt, a mit meg akart tenni s a mi miatt most már önvádat érzett. Ime e kaland indoka és körülményei. Zilahy mindezt nem tudta, talán nem is tudhatta, de így sem volt följogosítva, egy puszta, minden indok nélküli esztelenségre képesnek hinni Petőfit s mi több, jellemrajza alapjául venni. S ezzel megválhatunk e könyvtől. Ennyi is elég tájékozni az olvasót s az irodalomtörténettel foglalkozókat, hogy e

könyv csak adat-gyűjtemény, de nem életrajz, s legkevésbé Petőfi hű képe.

Térjünk át Zilahy széptani kísérleteire, bírálatai- és polemiáira, melyekből áll nagy részt munkái második kötete. Itt inkább helyén van, mint az életrajz terén. Legalább megvan benne a küzdelmi szenvedély, ha nem is vezeti mindig erős meggyőződés, van bátorsága, bár könnyen hegykeségbe vagy cynismusba sodródik, látköre nem széles, ismeretei nagyon töredékesek, de a mint utolsó, félbeszakadt töredéke mutatja, kezd nyomosabban gondolkozni. Életrajz-írója termékenységet, eszmei tartalmasságát és önállóságát emeli ki. Szerinte a világirodalomban, az egy Macaulayt kivéve, nincs példa rá, hogy valaki huszonöt éves korában többet producált volna Zilahynál. Nem tudjuk, hogy Macaulay hány éves korában kezdett kritikát írni, de hogy legelső kísérletének egyetlen lapja is többet ér, mint Zilahy összes kritikai munkássága, az kétséget nem szenved. Nem jártunk utána, hogy Európa legkitünőbb kritikussai, hány éves korukban emelkedtek hírnévre, de azt látjuk, hogy Zilahy egyetlen kritikát sem írt, mely akár formára, akár tartalomra nézve kiünő legyen; legjelesb dolgozata is csak tehetségét tanúsítja, egy fejlődésben levő tehetség küzdelmét, mely még nem találta meg útját. A termékenység alatt az eszmék és jeles munkák gazdagságát értjük, nem pedig a pusztá számarányt. A mi önállóságát, eredetiségét illeti, melyet maga Zilahy is nagy önérzettel szokott emlegetni, eszmeköre sokkal szűkebb, mint a magyar aesthetikai irodalomé, még ebben sem tudja magát biztosan tájékozni, nem hogy szélesbíteni. Az bizonyos, hogy Zilahynak vannak eredeti gondolatjai, de ezek vagy absurdumok, vagy zavaros fogalmairól tesznek tanúságot. Ő pálczát tör Molière egyik legkitünőbb műve fölött, de Bajza Jenőnek igen gyöngé s még némi drámai tehetségre is alig mutató tragédiáját kitünőnek hirdeti. Arany János költészetét inkább a tanulmány, mint a teremő phantasia szülöttének tartja, de Vajdában mélységet és eredetiséget fedez fel. A forradalom utáni évekből 1860-ig egyetlen figyelemre méltó lyrikust sem talál, azonban Dalmadyt és Vidát úgy üdvözli, mint őszinteségből és igazságból kivetközött lyránk megváltatásának első hírnőkeit. Elitéli az egész magyar journalistikát, mint a melynek nincs erkölcsi súlya s a közönségnek legfeljebb bohócza vagy colporteurje, s a Vajda János szerkesztette Magyar Sajtóhoz szegődik, melyet leginkább a botrányok tettek emlékezetessé. Fejtegetése és stylusa nagyon egyenetlen; a helyes megjegyzéseket helytelenek követik, a világos és szabatos mondatokat homályosak, majdnem érthetlenné váltják föl. Fölvet egy-egy fontos kérdést, de megfjetlen hagyja, néha megrója mi nem hiba s dicséri a hibát. Soha sem bocsátkozik valamely író vagy mű derekasb bonczolatába, megelégszik egy pár általánosb vonással, vagy egy-egy feltünőbb részlettel s a földolgot ritkán találja el. Keresi a polémiát, néha csak a polemia kedvéért s küzdő bajnok helyett

csak fecsegő Thersites. Hajlamból vagy szükségből kedveli az ügyvédi fogásokat; erőlteti a legélesebb gúnyt egész az izléstelenségig, de rosszul esik neki, ha őt is gúnyolni merik. Büszke rá, hogy nem ismer el tekintélyt s mégis panaszkodik, hogy Arany tekintélyével nem lépett föl védeni őt valamelyik polemiájában. Szeretne egy irodalmi új párt vezére lenni, de csak egy kis türelmetlen cottaeria élén találja magát, mely doronggal akarná bevenni Helicont; szeretné az új költőkkel megverni az idősbeket, az új nemzedékkel a régit, de nem találván nagy tehetségeket, a kicsinyeket nagyítja; szeretne mint valami új irány képviselője nagy változást hajtani végre a magyar irodalomban, de nincsenek új eszméi s maga sem tudja mily irányt követ.

Azonban e hiú küzdelem, ez elkeseredett vergődés közepett folyvást fejlődik s bizonyos erő nyilatkozik benne, mely alkalmasint előbb-utóbb kiemelte volna ferde helyzetéből. Az íróság suhanc éveit élte s oly irodalmi körben, hol ő volt a legokosabb ember. Kiöcsudása valószínűleg nem sokára bekövetkezett volna s a csalódások felköltve elégedetlenségét talán oly útra terelik vala, melyen hasznos szolgálatot tehet a magyar kritika ügyének. Utolsó munkája legalább ilyesmire mutat. Apró s napi becsű bírálatok helyett egy nagyobb tanulmányba fog, mely nyomosabb gondolkozást tanúsít. A tanulmány címe a „Tragédia bölcselete, vonatkozással Teleki László Kegyzenczére.“ Csak töredék, mert halála félbe szakasztotta, de legtöbbet ér széptani dolgozatai közt. Nem fejt ki ugyan még nagyában sem a tragédia bölcselétét, számos paradoxonra találhatni benne, de néhány jó gondolatot mond el a tragikumról. Kár hogy fejtegetésében néhol hiányzik a benső kapcsolat, előadása helyenként homályos, igenis philosophiai akar lenni, bár nem otthonos eléggé a philosophiai műnyelvben. „A tragédia fogalma — úgymond Zilahy — ezen gondolatban összpontosul: a természetileg igazolható, de erkölcsileg nem jogosult indulatot az erkölcsi joggal ellenkezésbe hozni és a kettő között az erkölcsi jognak adni elégtételt. Más szóval: a concret emberi ellen az abstract világrendnek szolgáltatni igazságot.“ Zilahy, úgy látszik, a világrend alatt csak az erkölcsiség törvényeinek összegét érti s a tragicum határát egy kissé szűk körre szorítja. Az egyén, midőn a világrendnek keztyűt dob, az egyetemes vagy együttleges ellen támad fel, s ez nem mindig az erkölcsiség törvénye. Egy politikai ballépés nem az erkölcsiség megsértése s mégis lehet tragikai alap. Néha erőnyeink hozhatnak tragikai helyzetbe, nem azért, hogy nem voltunk eléggé erkölcsösök, hanem mert átléptük az okosság határait. Lear nem sérti meg az erkölcsiség törvényét, csak az okosságát, s mégis oly szenvedések martaléka lesz, mint ha nagy bünt követett volna el. Épen az a tragicum egyik jellemző oldala, hogy a nemesis nem csak a bünt bünteti, hanem mindent, a mi ellenkezik a dolgok kényszerűségével, s a büntetés a tévedéssel nincs mindig arányban. Alább maga Zilahy

is észre veszi, hogy vannak oly drámai hősök, kik nem sértik az erkölcsiség törvényeit s mégis bukásuk tragikai hatásu, de nem tudja megmagyarázni okát. Azonban igen helyes megjegyzése az, hogy a tragédia mindig oly eszmét juttat győzelemre, melynek megértése miatt a hősnak buknia kellett, de abban téved, midőn a tragédia céljának csak a büntetést tűzi ki s nem egyszersmind a kiengesztelődést is. Innen van aztán, hogy a tragikai félelmet is csak a büntetésben helyezi, holott a félelem a részvét szüleménye, mely már akkor megkezdődik, midőn a hős a bűn vagy tévedés bonyodalmaiba sodródik, s folyvást növekedik a katasztrófig, hol a kiengesztelődés enyhíti, mely a szánalom és megnyugvás vegyes érzése. Az ó-kori és újkori dráma különbségeire a tragikai alapot illetőleg, szintén helyes észrevételeket tesz, különösen találó ez, hogy az ó-kori drámában a világ rend, melyet mi a dolgok természetébe bele helyezünk, mint a fölött kívül álló nemesis szerepel, de abban ismét téved, sőt ez állításával is némikép ellenkezésbe jő, midőn az ó-kori tragédia egyik főkülönbségét abban keresi, hogy a régiek egyén helyett typust vagy általában csak embert rajzoltak, az ember fogalmában pedig csak érezhető a tragikum, de belőle ki nem hozható. A mondat ez utóbbi részét nem értjük, de nincs is szükségünk reá. A tragikumra nézve nem tesz különbséget az, hogy a hős egyén, typus vagy általában ember, mert a tragikai bünt bármely alakban elkövetheti. A főkülönbség e tekintetben az ó- és újkori költészet tragikuma között az, hogy az újkori költészet a tragikai bünt a tragikai bukással a legszorosb kapcsolatba hozza, míg az ó-kori ezt nem tartotta okvetlen szükségesnek. Aristoteles megkívánja ugyan, hogy a hős ne legyen ártatlan, de csak azért, mert egy tökéletesen erényes embernek szerencsétlensége nem volna részvét- és félelemgerjesztő, csak iszonyú, borzasztó, de sehol sem emeli ki a tragikai bűn és katasztróf szoros kapcsolatát. Innen foly az is, hogy az újkori tragikum teljes magyarázatát nem találjuk meg Lessingben, ki a tragikum értelmzésében egy hajszálnyit sem tértel Aristotelestől. Legtöbb fogyatkozást találhatni e tanulmányban, hol a dráma és eposz közti különbségeket fejtegeti. A nyelv homályos s a legfőbb különbségek mellőzvék. A dráma és regény közti különbségekről épen hallgat, pedig erről annyival inkább kellett volna szólnia, mert a legujabb drámákban igen észrevehető a regényi compositio felé hajlás. Teleki Kezenczéről keveset ír, mert a tartalom elmondásánál megszakad a tanulmány. Bár nagyon is túlbecsülni látszik e művet, mert bizonyos tekintetben Hamlet mellé állítja, mindamellett főhibáját helyesen emeli ki. Általában e tanulmány, fogyatkozásai mellett is, bizonyosságot tesz Zilahy kritikai tehetségéről és tanulmányáról. Kár, hogy Bajza Jenő Zách Feliciánja dicsőítését ide is belé vegyíti. Vagy hitte, hogy barátja tragédiája lángeszű mű: ekkor ítélőtehetségét kell kétségbe hoznunk; vagy nem hitte s barátságából dicsőítette: ez lehet szép tulajdon a barátok előtt, de az irodalomban pajtáskodás, melybe épen annak kellett volna legkevésbbé bele esni, ki másokat sokszor ezzel vádolt.

A Drámai nyelvről írt rövid értekezése keveset ér. Fölveti a kérdést, hamar kész a felelettel, de teljességgel nem fejt meg. „A drámai nyelv — úgymond — az, mely legközvetlenebbül foly a helyzetből, a szereplő egyén jelleméből, és a melyben a beszélő személy legtisztábban kiadja, mi lelkében történik, kevés szóval sokat mondván“. Vajjon e meghatározás nem illik-e a költészet minden nemére? Például a lyrai nyelv az, mely legközvetlenebbül foly a költő helyzetéből és jelleméből, melyben legtisztábban kiadja mi lelkében történik, kevés szóval lehető sokat mondván. Az epikai nyelv az, mely legközvetlenebbül foly a dolog természetéből, a személyek helyzetéből, jelleméből, legtisztábban kiadja a mi lelkükben történik, kevés szóval lehető sokat mondván. Ez csak azt teszi, hogy a költészet minden nemében legjobb nyelv az, mely a czélt legjobban szolgálja, de ez oly általánosság, mely a dolog lényegére nem vet világot, mert éppen azokat az eszközöket mellőzi, melyekkel a czélt elérhetni, azokat a jellemvonásokat nem számlálja elő, melyek az általános költői nyelv módosulásait jelölik a drámai költészet körében. A cikk többi része csak aesthetikai elmefuttatás, mely a főtételt nem magyarázza ki. S midőn Zilahy Heine azt a mondatát, hogy a színpadról inkább hat a rhetorikai, mint a költői nyelv, elfogadja, s a költői rhetorika érthetlen fogalmával toldja meg, bebizonyítja, hogy nincs fogalma a valódi drámai nyelvről. Heinet nem értette. Heine itt gúnyosan szól s a nagy tömegre czéloz. Az igaz, hogy a lyrai vagy értekező nyelvnél a színpadon hatásosabb a rhetorikai, mert a rhetor is a nagy tömeghez szól, mint a drámaíró, de ez a valódi drámai nyelvnek csak legfeljebb pótszere, mint a színpadi csiny a valódi drámai hatásnak. E cikkébe is belevegyíti Bajza Jenőt, a drámai nyelv példányaul hozván föl egy szerencsétlen hasonlatát.

Zilahy szeretett a drámával foglalkozni. „A drámai igazság és a magyar drámairodalom,“ „Baklövések a dramaturgia abecéjében,“ „Hivatlan bíró, fogadatlan prókátor“ című cikkei mind dramaturgiai polemiák. Köztük legigénytelenebb és legjobb az első, a mennyiben egy lapnak azt az állítását, hogy Othellóban a zsebkendő ellopásának történetessége idézi elő az egész tragédiát, néhány szóval helyesen czáfolja meg. Más két polemiája nagyobb igényű, de csak esetlegesen vagy a mellékdolgokban találhatni bennök egy-egy helyes megjegyzést, a fődologban sehol sincs igaza, meg ott sincs, hol az igazság mellett küzd, melyet nem tud megvédeni. Zavaros eszmék vagy absurdumok jellemzik e két polemiáját. Kimeríti olvasottságának egész tárházát s csak még meg nem érett ítélőtehetségéről tesz tanubizonyosságot. A Baklövések című polemiájában két lap ellen folytat polemiát: a Gombostű és a Magyar Sajtó ellen. A Gombostű ez állítását akarná czáfolni: „A tragédiának nem főczélja a költői igazságszolgáltatás, mert különben Romeo és Julia nagyon rossz tragédia

volna, a mennyiben az ártatlanság legyilkolása nem bosszultatik meg; a szép Desdemona, a szenvedő Luiz s más kedves leánykák, a kiket a roszak bántalmaznak, csak azon reményben szenvednek, hogy túl a siron megjutalmaztatnak, és épen ez a költő föladata.“ Zilahy igen helyesen szükségesnek tartja a költői igazságszolgáltatást, de Romeo és Julia bukásának kényszerűségét nem tudja kimagyarázni. Azt mondja, hogy a mű tragikuma a szeretők indulatának nyilatkozási módjában és mértékében fekszik, s kimutatja azt a határt melyen túl emberi szenvedély, bármily fényes legyen, nem emelkedhetik. Tehát Romeo és Julia tragikai bűne az, hogy igen szeretik egymást, de e miatt még boldogok lehetnének, ha szerelmök nem ütköznék össze a szülői, családi, sőt egész nemzetségi kegyelettel, ha Romeo nem ölné meg Tybaltot, ha a két családban kibékítés helyett nem gyújtana föl még nagyobb gyűlölséget s helyzete nem ragadná oly pontra, hol csak a legvakmerőbb cselszövény segíthet, s a véletlen uralma kezdődik. Desdemonát sem jól védj. „A költészeti eszményi világában — úgymond — Desdemona halála nem halál, mert alakja erkölcsileg egészben marad fen számunkra és fájdalma épen a költői igazságnak legnagyobb eszköze (a cél megszenteli az eszközt), a mely Othellót megejtí. Nincs-e Desdemona megboszulva e bukásban?“ Hogy a hős bukásakor környezetéből ártatlanságát is magával ránt, kik hozzá ragaszkodtak, az természetes, ez soha sem gyöngíti a tragicumot, de egyébiránt Desdemonának megvan a maga tragikai bűne: tapasztalatlanságával, jó szíve gondatlanságával maga is taszítja férjét amaz örvény felé, melynek ő is martaléka lesz. A vita másik főbb pontja a reformator tragikuma körül folyt. A Gombostű azt a tételt állította fel, hogy minden reformator született tragikai hős s mennél inkább sikerült eszméje, annál alkalmasabb. Zilahy inkább csak mellékdolgról ostromolja ez állítást, de a földolgot mellőzi, tudniillik, hogy a reform sikere nem lehet tragédia tárgya, mert nincs bukás, a sikertelenség pedig mindig az, mert vagy abból foly, hogy a reform idő előtti volt s a fenálló rend életerejének kényszerűségével jött ellenkezésbe, vagy abból, hogy a reformator túlsága, ballépései vagy szenvedélyei miatt eljártszotta a siker jogát. A Magyar Sajtóval a tragikai részvétről vitatkozik, de szintén nem oldja meg a kérdést. A Magyar Sajtó tárczaírója nem tartotta szükségesnek, hogy a tragikai hős mindig részvétre gerjesztő legyen, s felhozta a többek között Shakspeare III-ik Richárdját, ki a dráma eleitől végig országos gazember s így a részvét elméleténél fogva nem lehetne tragikai hős. Zilahy vitatja, hogy Richárd iránt részvéttel érezhetünk, mert a rejtett motívumoknak nyilvánulásakor a cynismus humora alatt égő fájdalom mély tüzében, a születése által letiprott és meggyalázott ember átkos végzetében a jellem megkövesült vadságának erkölcsileg magyarázatát, és leküzdhetetlen nagyraívágásában egyéni igazolását találjuk, s a kedély elborzasztó kétségbeesett sivárságán részvétre gerjedünk. Valaminek magya-

rázata, lélektani igazolása, még nem részvétgerjesztés, a mi pedig elborzasztja az embert, nem igen gerjesztheti részvételre. Zilahyt a részvétel szó hozta zavarba, s nem tudott belőle kibontakozni. A tragikai érdek megszokottabb neme az, hogy a hős részvétgerjesztő legyen; az ó-kori drámairók tragikai hősei mind ilyenek, sőt a Shakspearei is. Azonban Shakspeare megkísérlett olynemű tragikai érdek-eket is, melyben a részvétel nem foglal helyet, hanem valami egyéb helyettesíti. Ez a nagy bűnösök tragédiája, kik mint kész bűnösök, sőt gonoszok lépnek föl. A hős nem részvételre gerjesztő, hanem megdöbbentő tulajdonaival fog érdeket gerjesztetni, minők rendkívüli szellemi sőt démoni erő, vakmerő vitézség, mindent feláldozó tevékenység és szilárdság. Inkább megdöbbenünk mint részvételre gerjedünk, nem őt féltjük a bosszuló nemesis karjától, hanem inkább attól félünk, hogy démoni erejével daczol mindennel, s midőn győzelme tetőpontján, az elért de rögtön meghiúsult siker perczében, a fellázadt erkölcsi erők a bukás örvényébe sodorják, kiengesztelődünk és megnyugszunk. Az ily tragikai hős rajza igen nehéz s ritkán sikerül, s még a siker esetében sem oly nagy hatásu, mint a másik, mert az abszolút gonoszság részvétellenes hatását bajos enyhíteni s a költői igazságszolgáltatás kiengesztelődésébe könnyen vegyülhet az undor bizonyos íze. Leginkább Shakspeare lábolta meg ez örvényt III. Richardjában, de nem az által, hogy hőse kedélyének borzasztó sivársága iránt részvétet keltett, hanem hogy gonoszságába rendkívüli szellemi erőt és hősiséget tudott vegyíteni. Dramaturgiai polémiai harmadikát a Koszoru ellen intézte Zilahy; Molière Tartuffe-je fölött tör pálczát benne, s azt akar-ná kimutatni, hogy Molière a romanticismus költője. Molière ostrom-lásában Schlegel fegyvereit használja s elég ügyetlenül. Szinbirála-tainkban többször kimutattuk, hogy Schlegel éppen oly igazságtalan-ságot mint korlátoltságot tanusít Molière megítélésében. Itt nincs miért mindezt ismételnünk; Molière romanticismusát is éppen csak megemlít-jük. Zilahy életirója panaszkodik, hogy Zilahyt a klasszicismus és ro-manticismus nem értésével vádolták, pedig e czikke is mutatja, mily jól értette. Zilahy a romanticismus költőjének nevezte Molièret, ki a franczia klasszicismus egyik hőse. S hogyan magyarázza ki magát? Minthogy a romanticismus a keresztyén korszak költészete s Molière keresztyén volt, tehát a romanticismus vigjátékirója; igaz ugyan, hogy a franczia klassikai iskolához is tartozik, de az csak a kis klasszicismus, s így Molièret nevezhetni a nagy romanticismus költőjének, melyben benne van a kis klasszicismus, a kis romanticismus, de nincs benne a nagy klasszicismus. S ez okoskodást, mely éppen annyi irodalomtör-téneti járatlanságot, mint logikátlan gondolkozást tanusít, a romanti-cismus helyes felfo-ásának tartják Zilahy életirója s munkái kiadói. Nem zavarjuk őket boldog hitökben, idővel majd felvilágosodnak, s olvasóinknak, úgy hiszszük, elég volt az okoskodás felmutatása is.

A lyrai költők közül Vajda János, Szabados, Dalmady és Ata-la költeményeit bírálta Zilahy, amazokat sok rokonszenzvel, emezt

pedig meglehetősen ellenszenvvel, melyeknek aesthetikai okaira nem igen találhatni az illető bírálatokban. Vajda különös kedvence, a jó akarathban nincs hiány, csak az a baj, hogy a mit egész naivitással dicséretkép mond, megrovásnak illik bc. Kiemeli eredetiségét, mélységét, de egyszersmind megjegyzi, hogy Vajda a Petőfi iskola legközvetlenebb tanítványa, kin Petőfi Felhőinek hatása érzik. Tehát Vajda eredetisége abból áll, hogy Petőfi leggyöngébb költeményeiből merítette lelkesülését. Valóban különös eredetiség. Hibáztatja a közönséget, hogy nem olvassa Vajdát, magát a költőt is hibáztatja, hogy miért hajhászsa a nem közönségest, miért költészetének alapszine sötét, miért nyerseskedik, shakspeareskedik; azért nem olvassák. Valami egyéb okának kell lenni, mert a nem közönséges már az új ság ingerével is hat, Byront költészetének sötét alapszine mellett is olvassák, Shakspeare és Petőfi nyersesége sem kergeti el az olvasókat. Valami más miatt nem olvassák Vajdát, mit Zilahy elfeledett fejtegetni s mi sem fejtegetünk. Szabados és Dalmady nem részesülnek ily akaratlanul gonosz dicséretben, de nem érthetni, hogy miért üdvözli őket Zilahy úgy, mint az igazságából és őszinteségéből kivetközött lyránk megváltatásának első hirnökeit. Semmit sem mutat ki bennök, mi rokonszenvét igazolná és az olvasót meggyőzné. Szabadosban megdicséri az „Utolsó Zrinyi“ című balladát drámai voltaért, holott az egész egy igen hosszúra nyújtott elbeszélő magánbeszéd, melynek semmi drámai formája sincs; különösen kiemel belőle egy versszakot, mely csakugyan jó, de inkább elbeszélői ügyes fordulat, mint Berzsenyiféle összeszorított ódahang, melyhez hasonlítja. Megjeli néhány költeményt, melyek olvasást érdemelnek s fölbonzol egy csoport rossz hasonlatot. Ennyinél sokkal többet találhatni az 1850—60 ki korszak nem egy költőjében, kiket Zilahy annyira lenéz. Dalmadyban az érzés valóságát és erejét dicséri, de a miket belőle idéz nem épen igazolják itéletet, sőt Dalmady nyelve sokszor annyira nem az érzése, hogy lapos prózának is beillik. Kiemeli hangjának kenetességét, mely határozott világnézet visszatükrözése; hogy megvan-e ez Dalmadyban, már csak azért sem tudhatjuk, mert nem értjük, hogy mit teszen. Általában nagy hibája Zilahynak, hogy nem tudja jellemezni a bírálandó költőt, s a mi helyest mond, az inkább egy-egy versszak szépségére vagy hibájára vonatkozik. De megcsik rajta, hogy megdicsér egy-egy rossz versszakot is. Például Dalmady e következő versszakát a hangulat és gondolatmenet nemes szépségének izlettőjéül mutatja be:

Ki fekszik e mohos sir alján,
Melynek nincs már keresztje sem?
Rejtelmesen beszél a szellő:
Tán egy világ, a szerelem!
A bogárcák csak jönnek, jönnek,
Míg eltűnnek két oldalán —
Az alatt oly rég álmodónak
Hírt visznek a földről talán.

Mily nyelvtani hiba mindjárt a második sor. Jól magyarul ez így van: Melynek már keresztje sincs. A sirba mászó bogárkák (talán férgek), melyek a halottnak hirt visznek inkább rütság, mint szépség. Zilahy e bírálatait rendszeren egy-egy tájékozó bevezetéssel kezdi, mely a magyar költészet fejlődésének némely pontjait érinti, de éppen úgy nem találja el a főjellem-vonásokat, mint a bírálandó költőkben. A Szabados bírálatához irt bevezetésében megemlíti a magyar költészet nemzetibb fejlődését, s ez irány képviselői: Petőfi és Arany mellé oda teszi Sárossy Gyulát, ki „Arany Trombita”-jával nagy mértékben elősegíté ez irány fejlődését. Az Arany Trombita nemis költői mű, hanem egy versbe szedett politikai pamphlet, melynek ugyan volt politikai hatása, de nem egyszersmind költői s a nép-nemzetes költői irány fejlődésére semmit sem hatott. Az Atala bírálatában találoán jegyzi meg, hogy e költőnőnek nem annyira egy húrja, mint inkább csak egy hangja van, de hogy miz a hang, nem mondja meg. Fölbonzol egy pár sikerült és nem sikerült versszakot s abban állapodik meg, hogy Atalában legkevesebb a lyrai természet, s beszély- és regényírásra utasítja. Miért? Mert prózával érintkező bölcséleti irányt lát benne s bizonyos hajlamot az abstractióra: tehát a bölcséleti irány és abstractio a beszélyírói tehetség jelei.

Még e gyűjtemény három bírálatáról kell szólanunk. Egyiknek tárgya Vadnai „Eszter” czimű regénye, a másiknak Madách „Ember tragédiája”, a harmadiknak Arany „Buda halála”. Vadnai regényének főhibáját abban találja Zilahy, hogy nincs hibája, azaz nincs benne semmi positiv jó. Nem olvasván e regényt, nem tudjuk mennyiben igaz ez ítélet, mennyiben nem, de azt különösnek találtuk, hogy Zilahy alább mégis positiv hibákról beszél s a többek közt ezt: „Az én kedves kis hügom újra vidámságot fog hozni a mi szobánkba”, émelegő germanismusnak bélyegzi, mert ez így van jól: kedves hügom, szobánkba, s nem az én kedves hügom, a mi szobánkba. Ebben semminemű germanismus nincs, sőt valahányszor nagyobb nyomatékosságot akarnak adni a személyragnak, a névmás kitétele multhatlan. Zilahy az Ember tragédiájában semmi feltűnőt nem talál. Örvend, hogy irodalmunk Madáchban egy tapasztalatokon megszürt, mélyen gondolkodó fővel gyarapodott, de meg kell vallania, hogy műve mint költemény semmit sem ér, mint drámai költemény még kevesebbet, tehát a semminél is kevesebbet. S mond-e valamit a mű hiányai- és hibáiról? Keveset, tulajdonkép semmit. Fő ellenvetése az, hogy Madách Adámja nem külön egyén, midőn mint külön alak jelen meg, ha az lenne, akkor Madách annyiszor multa volna felül Göthét, a hány külön alakot teremt vala. Mi azt hisszük, hogy úgy sem multa volna felül egyszer sem, noha Faust is inkább typus, mint egyén. A művészetnek vannak oly tárgyai, melyek kiválóan eszményítést kívánnak, nem pedig egyénitést. A Krisztus- és Madonnaképet nem az egyénítés teszi műremekké. Az Ember Tragédiájának tárgya nem egyéneket követelt, hanem éppen a

különböző korszakok típusait. Hogy e minden esetre nevezetes költemény, mennyiben sikerült, annak fejtegetése nem ide tartozik, elég tudnunk, hogy Zilahy minden analysis nélkül tör pálczáat fölötte. De csoda-e? hisz Arany János „Buda halálát“ is szintén így ítéli el. Töredékjegyzeteiben, melyeket e költeményről összeirt a romanticus és naiv époszt akarná megmagyarázni. Fogalmai itt is zavartak. Nem érti, hogy a naiv époszt nem írják, hanem a nép teremti századokon át, s így főleg a népköltészet szülötte. Azonban a műköltészetben is naiv éposznak hívják az oly époszt, mely az eredeti naiv éposz nyomain halad s a korviszonyokhoz képest, a mennyiben lehetséges, sajátosságait igyekszik mintegy visszavarázsolni. Minthogy a keresztyén korszak népköltészetének jelleme általában véve romantikus, az ily naiv éposz szintén romantikus. De hogy másnemű romantikus mű-époszok is vannak, melyek kevésbé támaszkodnak a népköltészetre s ezért nem neveztetnek naivoknak csak romantikusoknak, az természetes; mert a naivitás nem lényeges része a romanticismusnak, a mint ez később a műköltészetben kifejlődött. Zilahy vádolja Aranyt, hogy Attila alakjába nem tudott fönséget lehelni. Hogy mért nem fönséges Arany Attilája, azt nem mondja meg, hanem költészetére általában ezt a megjegyzést teszi: „Arany összes költészetére el lehet mondani, hogy ő meggyőzni mindig tud. megindítani gyakran, de felemelni alig és igazában soha. Az ő költői természetében a phantasia a legkevesebb, holott az éposz minden egyéb között ezt kívánja túlnyomólag. Még csak egyetlen oly dala sincs, mint Csokonainál a „Földiekkal játszó égi tünemény“ vagy a „Tihanyi echo“-hoz irt ritka varázsu óda, melyekben a sentimentalismus égető bája a fenségest csapkodja. Petőfit nem is említem.“ Zilahy aesthetikai műszavain néha nagyon nehéz eligazodni. Nem értjük mit tesz, hogy Arany meggyőzi olvasóit. Meggyőzni valakit valamiről, a tudomány. a szónoklat dolga, nem a költészeté. Ily értelemben veszi-e a szót, ez okon tagadja-e meg a phantasiát Aranytól, nem vehetni ki tisztán, sőt ellenkezőleg, úgy látszik, hogy ezt éppen dicséri benne mint alsóbb rendű költői tulajdönt. A phantasia hiányát egyébből látszik következtetni, abból, hogy Arany époszaiban nincs lyrai föllengzés, sentimentalis ábránd, legalább ide mutat az, hogy Csokonai dalait hozza föl. Hogy a lyrai föllengzés, sentimentalis ábránd nem forrása az epikai fönségnek, s általában nem is szükséges az époszban, úgy hiszszük, nem szükség mutogatnunk. De várhattunk-e más ítéletet Zilahytól, ki Bajza Jenő tragédiáját dicsőíti, s Vajda egyik legyőnébb költeményét mesterinek nevezi? Már ez magában fölöslegessé tesz minden czáfolatot.

Ime Zilahy kritikai pályája, mely egy kissé különbözik lapjainak rajzától, de bizonyára hübb a valóhoz. Mindamellet halálát vesztetéségnek tartjuk irodalmunkra nézve. Egy tehetséget tanusító fiatal írónak fejlődése első stadiumában sokat szabad hibázni és téved-

ni. Zilahy még alig végezte be gymnasialis tanulmányait, midőn már az irodalmi pályára lépett, alig került ki az egyetemből, midőn már a kritika triposzára ült. Becsszomja távolról sem állott arányban tehetségével, s egyszerre akart oda jutni, hova a lángész is, bár gyorsan, de csak fokanként emelkedik. A mohó és szertelen ambitio talán soha sem volt annyira divatos irodalmunkban, mint jelenleg. De Zilahynak legalább tehetsége volt, mely reményre jogosította az embert; ő legalább küzdő és törekvő ifjú volt, ki nagy részt csekély becsü műveit alkalmasint becsesebbekkel feledtette volna el. Nem annyira az, a mi volt, hanem a mi talán lehetett volna, nem annyira multja, mint jövője fejezi ki az irodalom veszteségét, s pályája kritikai méltánylatát.

GYULAI PÁL.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

(1866. Junius—Julius).

Junius 4-én a philos., törvény- és történettudományi osztályok jöttek egybe. Három előadást hallottunk. Pauler Tivadar r. tag olvasta dr. Vécsy Tamás eperjesi jogtanár értekezését: Tanulmányok a római jog köréből. Tárgya volt ez értekezésnek a római törvénykezés ismertetése. Ez előadás tartalmára dr. Hoffmann Pál lev. tag több észrevételt tett. — Ez után Mátyás Flórián lev. tag „Anonymus időkora bizonytalan voltát” mutogatta éles dialectikával. Igérte, hogy e tárgyban positiv véleményét is közölni fogja. — Végre Wenzel Gusztáv „Száva-Szent-Demeter (a régi Sirmium = Mitrovicz) város történetéhez” küzlött egészen új, s a Szerémség összes történeteire új világot derítő adatokat. A mi a nevezett várost illeti, kiűnik ez adatokból, hogy:

1) A régi Sirmium a népvándorlás alatt, bár történeti jelentősége változott is, nem enyészett el, hanem a magyarok honfoglalásakor fennállt még, s azóta is „Száva Szent Demeter” név alatt Sirmium vidékének legelőkelőbb helységévé lett. A „Sirmium” név csak a vidék s a püspökség nevezetében maradt fenn mint város, a XIII. század óta, nem fordul elő.

2) „Száva-Szent-Demeter város” nevét Pejacevich, Katancsics és Csevapovics csak felemlítik, de róla egyebet nem szólnak. A Wenzel által felhozott adatok már határozott felvilágosítást adnak annak keletkezésére, történetére és XVI. századbeli átalakulására vonatkozólag.

3) A „Szent Demeter” nevet szent Demeter cultusának alapján nyeré, mely e vidéken régibb volt ugyan, de a magyarok honfoglalása folytán új lendületet nyert. Porphyrogeneta Konstantin még „Sirmium”-nak nevezi; de azon magyar hadjárat óta, mely Cinnamus szerint Comnenus Alexius császár (1081) előtt történt, s melyet Radó nádor okmánya 1057-re tévén, pontosabban meghatároz, a Szent Demeter név mind szokásosbbá lett. Megfelel ez a magyarok azon általános régi szokásának, hogy a helységeket főtemplomaik véd-szentjéről nevezik el. Nem csak ez, számos más adat is bizonyítja, hogy Száva-Szent-Demeter magyar város volt; miről máskor midőn

Szerém Újlak (a mai Illok) történetéről értekezik Wenzel, bővebben fog szólni. Ma elégnék tartotta röviden figyelembe hozni, hogy Száva-Szent-Demeter szerb város bizonyára nem volt, különben a szerb kútfőkben legalább említve kellene lennie; pedig e szerb kútfőkben, melyeket Dancsity György a legnagyobb szorgalommal átvizsgált, s rólok „Rjecsnik iz knjizsevník sztarina Szrpszkich“ című történelmi szótárt készített, Száva-Szent-Demetert hiába keresnök.

4) A város, úgy látszik, csak III. Béla óta lett jelentékenyebb. Régibb tudósításokban csak „Sirmium“ névre találunk; ezenkívül Zeugminium és Pagatium mint városok, Száva-Szent-Demeter mint benedekrendű kolostor említetnek fel. A III. Béla korabeli déldunai változások, melyek Konstantinápolynak a keresztések általi elfoglaltatásához (1204) vezettek, Sirmiumban is változást idéztek elő, kivált azt, hogy a Sirmium név a Száva jobb partján fekvő vidékre is kiterjedt. Ez részint politikai, részint egyházi okok eredménye vala. Az előbbiekre vonatkozik IX. Gergely pápa 1229-diki bullája, mely azonban a kettős Sirmiumról, létezésén kívül, csak csekély felvilágosítást nyújt. Bővebb földérintést Radoszlaw akkori szerb király történetének biztosabb földolgozásától kell várnunk. Az bizonyos, hogy a magyarországi „citerius Sirmium“-ot a másiktól az „ulterius“-tól meg kell különböztetni; s minthogy ez utóbbinak jobbára keleti hitű lakosai voltak, ez IX. Gergely pápát s a kalocsai érsekeket arra bírta, hogy őket a római egyházzal egyesíteni igyekezzenek, a mi aztán a szerémi püspökség alapítását vonta maga után. Az „ulterius Sirmium“ — úgy látszik — csakhamar bevonatott a Nemanidák akkor alakított szerb államéletébe; a „citerius“-ra azonban a szerb befolyás nem terjedhetett ki. Nem föladatom e viszonyok részleteibe ereszkedni, csak Száva-Szent-Demeterre szorítkozom tehát, mely a szerbek hatalma alatt bizonyosan nem állt; mit nem csak az bizonyít, hogy a tatárjárás után, 1247-ben a szerémi katolikus püspök az itteni Benczekolostorba tette székhelyét, hanem Kun László királyunk privilegiuma is.

5) IV. László e privilegiumát, melyet III. Endre, Robert-Károly s Nagy-Lajos is megerősítettek, nem birjuk ugyan már, de a szerémi káptalannak 1366-ban Bebek István országbíróhoz intézett jelentése határozottan hivatkozik reá. Daczára tehát a szerb kútfőknek, melyek a Szerémséget a XIII. és XIV. század fordulán Szerbiához tartozónak állítják, ezt csak az „ulterius“-ról lehet értenünk; a „citerius Sirmium“ az általam felhozott okmányok tanúsága szerint Magyarországhoz tartozott.

6) A város történetére vonatkozó okmányok részletes fejtegetése értekező mai előadása körén túlsapván, elégnék tartotta kiemelni, hogy a városi szervezet teljesen kifejllett, s a magyar jog szabályai szerint vala rendezve. A bemutatott okmányok már csak e szempontból is kiváló fontosságúak; mert ilyenmü vizsgálatok segélyével városi életünk fejlődését az olasz,- francia,- németországi és

schweiczi városokéval párhuzamba tehetjük. Száva Szent-Demeterrel e tekintetben első kísérletet akar értekező tenni; azonban a viszonyok fölvilágosítására a dunántúli városok s meg az egész Szerémség fejlődését is szemügyre kell vennie, mit egy más előadásra tart fenn.

7) Be lévén Száva-Szent-Demeterről bizonyítva, hogy még az 1521-ki török hadjáratban szerepet játszott, s hogy neve csak a fontos XVII. században változott „Mitrowicz“-czá, világos, hogy a mai Mitrowiczot a római Sirmiummal közvetlenül összekötő hiba, mert a kettő között Száva-Szent-Demeter állott mint összekötő kapocs.

Junius 11-én a mathem. és természettudományi osztályok ülésében Martin Lajos lev. tag, pozsonyi tanár, a villanydelejességnek az erőműtanra való alkalmazásáról tartott előadást. Különös figyelmet fordított értekező szabatos előadásában a villanyfolyamosulás elvére, a mi mindekkor a villanydelejes mozditó erők elméletében tekintetbe nem vétetett. Értekező komoly törekvő szakember, kit a központnak megnyerni igen óhajtanánk. Ugy halljuk, a pestvárosi reáliskolánál a természet-tani tanszékre pályázott.

Junius 18-án megint a philos., törvény és történettudományi osztályokon volt az ülés sora. Megint három értekezés volt napirendre tűzve, mint ez osztályoknak e havi első ülésében. Az elsőt, mely nagyterjedelmű igen becses monographia, rendkívüli szorgalommal és sok kutatással egybeállítva, s általános műveltség- és jogtörténeti szempontból egyaránt érdekes, — kimerítőbben fogjuk ismertetni. Pesty Frigyes lev. tag értekezése ez, melynek címe: A perdöntő bajvívások története Magyarország.

Íme, az ivekre terjedő monographiának rövid kivonata:

A középkor feltűnő sajáttságainak egyike, hogy az isteni gondviselésnek közvetlen intéző befolyást tulajdonított az emberek cselekedeteire. Az isteni szándék nyilvánulását nemcsak rendkívüli események alkalmával vélték felismerni, midőn a szellemeket egy általános irány kapta meg, mely aztán egy világrésznek szabta elő kifejlődésének módját, nemcsak oly világtörténelmi pillanatokban, midőn egy amiensi Péter remete buzdítására százezeren fellekesültek, és Clairmontból azon felkiáltással: „Isten úgy akarja!“ az első kereszthadba rohantak, és midőn 1146-ban ugyan ezen szó hangzott egész Franciaországon át sz. Bernátnak Vezelayban tartott szónoklatai következtében, hanem igénybe vette a középkor Isten közvetlen beavatkozását a mindennapi igazságszolgáltatásnál, oly annyira, hogy alig létezett akkor kivált ország Európában, melynek szokásaiban, sőt törvényeiben ezen vélekedés kifejezést ne talált volna, s hol ennél fogva több, kevésbé kifejlett megfelelő intézményeket vagy azok nyomait ne találunk.

Az ordaliák, melyekhez a bajvívások is tartoznak, pogány eredetűek, s az utóbbiakat a scyták is ismerték. El mellőzvé az azon nyo-

mokat. melyek az Eddában találtnak, történeti térre lépven, azt mondjuk, hogy a burgundi király, Gundobald volt az első, ki ezen szokást 502. év táján törvénybe foglalta, s midőn 534. évben Burgundiát a frankok elfoglalták, ezen intézmény a frankokra származott át, úgy, hogy csakhamar a góthoknál, longobardoknál, normannoknál, Skandináviától Siciliáig, Scótiától Magyarorszáig elterjedett.

A bajvívás szabályai, melyek a középkor kapuit nyitó nemzetek törvényeiben gyakran nagy részletességgel körülírva, a magyar Corpus Jurisban tökéletesen ismeretlenek. mindamelllett, hogy az istenítéletek ezen neme a nemzet mivelődési történetében és igazságszolgáltatási rendszerében jelentékeny szerepet játszik. Ha tehát az ordaliai bajvívásokat, miként Magyarországhban divatoztak, összefüggő történeti munkában ismertetni akartuk, az okmánytárakhoz kellett fordulni, és azok tartalmát a külföldi régi törvényhozás fényénél hasznosítani. A viszálkodó felek, kik ügyüket bajvívással akarták elvégezni, egymást bizonyos jegy átadása által kiszóliták, a jegy elfogadása a bajvívás elfogadását jelenté, okmányaink szerint: *signum duelli porrexit*. Minthogy a bajra kihívó jegyet vissza is lehetett utasítani, következik: hogy maga a bajvívási tény a felek közös beleegyezésétől függött. Miből állt azon kihívó jegy, melyet okmányaink annyiszor említenek? nem egyéből, mint egy faczövekből, melyet az, ki saját ártatlanságát bizonyítani akarta, a törvényszék előtt ellenfelének daczosan átnyújtott. A kihívó, átadván a vádlottnak a faczöveket (*ligneum claviculum*, vulgó *chewk vocatum*), kéri a törvényszéket, miszerint a bajviadalt engedélyezze. A frank és német népjogok gyűjteményei szerint a szabad férfiak legelső osztályában levő vádlottak csak akkor tartoztak bajvívásra kiállani, ha vádlójuk hasonrangu volt. De a visszaütés hazánkban csak ritkán fordul elő, mint például a nagy-padányi nemeseknek 1434. évben Várkonyi Amadé ellen viselt pörükben. Mátyás király 1486. évi törvényével szigorúan megtiltá, miszerint valaki a törvényszék engedélye előtt ellenfelének bajvívási jegyet átnyujtsa, és ily módon többé nem a perlekedő felek jó akarától, hanem egyedül a törvényszék ítéletétől függött valamely bajvívás megtarthatása. Az Anjouk kora előtt a czövek használata elő nem fordul, de arra sem fordul elő eset, hogy a bíró a bajvívásra ítélest a felek beleegyezésétől tételezte volna fel, vagy azok e részbeli akarátját figyelembe vette volna. De a XIV. és XV. században a felek beleegyezése a bajvívásba szabálylyá nőtte ki magát, különben pedig a bajvívás egyes mozzanatainak meghatározása a bíró avagy törvényszék ítéletétől függött, és abban senki a perlekedők közül változást nem tehetett. — A bíró tüzte ki a bajvívás határnapját és helyét, ő rendelte, vajjon a perlekedők személyesen-e vagy viadorok által, gyalog vagy lóháton, fegyveresen-e vagy meztelen vívjanak; és ha a felek egyezkedni akartak, az csak az ő engedélyével történhetett. A bajvívás határnapján azok, kik egymással vívni

készültek, magukat a bírónak felfegyverkezve bemutatták. A bemutatás ott, hol a hűbéradományozás és vasal-rendszer divott, a hűbéresek ura előtt történt, ki mindenekelőtt a fegyverkezést vizsgálta meg; szemle alá vétetett, vajjon a személyek, lovak, hadi öltözet választásában nem sértettek-e meg a törvények, nem használtak-e mérgezett nyilak a küzdelemben stb. A gondoskodás, mely kifelé irányult, abban állt, hogy minden kapu bezáratik, minden torony, erőd és sáncz megszállva tartatik, az utcák vaslánczokkal elrekesztetnek. Minden nőszemély, vagy 13 éven aluli fiú a nézéstől eltiltatik, a közönség pedig komolyan intetik, hogy minden mozgástól, jeladástól, zajtól óvakodjék, az e tekintetben vétkezőkre szigorú büntetés, sőt halál is várakozott, ha hibájuk miatt a küzdelem eredménye megzavartatott. Bajvivó fegyverekül említettnek a dárda, kard, bot, tör; továbbá nyilak, bolgár bunkó és a nyárs (framea), melyent Tacitus szerint a régi németek viseltek, és egyéb nem volt, mint rövid szuró eszköz; védszerűl szolgált a pajzs. A vivók mindegyike két-két karddal élhetett. A bajvivó az esti harang megszólalásáig vala kénytelen bevárni ellenfelét; a mely rész a kitűzött óráig meg nem jelent, ügyvesztettnek nyilatkoztatott. A vivás csak alkonyatig folytatott, a ki addig ellenfelének ellentállt, győzelmesnek tekintett. Így harczolt alkonyatig a leleszi prépost viadora, de végre ellenfele által legyőzetett. A legyőzött fél ugyanazon büntetéssel lakolt, melyet a törvény az általa elkövetett bűnre szabott. De azon fél is, mely alkonyatig bevárta, meg nem jelent, olybá vétetett, mintha a bajvívásban elbukott volna. A meg nem jelenőre különben elfogatási rendelet adatott ki. Magyarországon a papok és nők soha sem személyesen jelentek meg a küzdőtéren, azonban Európa más államaiban az utóbbiak nem ritkán maguk szálltak ki az ellenféllel. Ilyenkor a harc képesség egyforma ereje és aránya különféle módon hozatott egyensúlyba, a wolfenbütteli törvénykönyv szerint például a férfi gödörben állt, a nő pedig körülfutotta, hogy megtámadhassa.

Az alatt, míg a viadorok a harcztéren küzdöttek, azok, kiknek érdekében a bajvívásba mentek, elzárva tartattak, hogy a vivókat ne láthassák, s ha főbenjáró bűn forgott fenn, kötelet fűztek nyaka körül, hogy azt felakasztsák, kinek viadora a bajvívásban elbuknék. Így volt ez Franciaországban, azt rendeli a régi bajor törvény is; de ezen szokás aligha valaha gyakorlatban volt hazánkban. A bajvívások természetéhez tartozott, hogy azon pör, melyben ezen istenítéletre történt hivatkozás, véglegesen legyen eldöntve, és semmi szín alatt meg ne legyen ujítható. Ez oly élénk gyakorlatban volt, hogy midőn Hector gróf 1231. évben jogát a dunai halászatra viadorának a bajvívásban legyőzetése miatt elvesztené, az illető ítélet különösen kijelenté, hogy ha jogának védelmére Hector gróf a neki Imre király által adott kiváltságot valaha előmutatná, ez érvénytelen legyen, sőt maga a kiváltságos levél izekre szakíttassék azonnal. A győzelemre éppen nem kívántatott, hogy az ellenfél a harc közt megöletessék,

meggyőzve volt az, kinek vére legelőször festé a földet, ki bizonyos sorompókat átlépett, ki erővesztés vagy fegyvereitől való megfosztás következtében tovább küzdeni nem képes stb. Főfontosságú kérdésekben halálra is szólt a vívás, miként Nagy Lajos is egy honárulási esetben ítelt, hogy a felek mindegyike két éles karddal addig vívjon, míg az egyik el nem esik. Hütlenségre mindig halálos bajvívás volt kimondva. — Az értekező bővebben fejtegeti a segéd-esküvők hivatását a saliai frankoknál, a föltételeket, melyek alatt bajvívásban egyezkedés jöhetett létre, és a békéltetők (probi viri) közbenjárói tevékenységét, s átmegegy a birságra, melyet a viadal végeztével fizetni kellett. Súlyosabb bűnhődéssel és birsággal, mint más ordalia, járt a kardviadal, azért még mielőtt e küzdelem megindult volna, a vagyonállapot vétegett vizsgálat alá, az ó-frizeknél például 7 szomszéd által. Bizonyos esetekben ezen díj „követség” címét viselte, és elég magas lehetett, mert még a főpapság is emelt ellene panaszt. A birság fizetésétől fölmenthette az illetőt a király vagy nádor jó akarata.

Nem minden esetben, midőn a törvényszék a vádlót és vádlótat a bajvívás próbájára utasítá, vívtak a felek személyesen egymással, hanem nagyon elterjedt s a nép helyeslésére talált jogi szokás volt az ordaliai viadalt erre rendelt, erre fogadott vagy ajánlkozó egyénekre bízni, kik vagy a vádló vagy a vádlott érdekében a sorompóba kiálltak, s megbízójuk helyett harezoltak azzal, a kivel szembe állítottak. A viadorok neve régi törvényekben camphio, campio, conductus (mind három néven például Luitprand longobard törvényeiben), a duellator, gladiator, athleta és pugil — és ez utóbbi elnevezést használják folyvást hazai kútforrásaink. A viadorok azon szolgálatért, hogy más személyért a küzdőterre kiálltak, és ott egy harmadik fél ügyét fegyverök súlyával védelmezték, pénzbeli jutalmat vettek attól, ki őket fogadá. A közönséges viador tekintélye, ki mindenkit szolgált, a ki fizette, nem lehetett nagy, sőt foglalkozása azon kor fogalma szerint épen meg nem engedé, hogy más polgárokkal egyforma becsültetésben részesüljön. A fogadott viadorok jogtalan személyeknek tekintettek, kiket minden Wehrgeld fizetése nélkül lehetett megölni. A viadorok szokásban voltak a longobardoknál, frizeknél, normannoknál, angoloknál, scótoknál, a germán népek közül pedig kivált a bajoroknál. A bérelt viadorok polgári állása kedvező nem lehetett. A legtöbb törvény becsstelennek tekinté, másutt meg a keresztény temetkezést tagadták meg tőlük. Viador, ki valamely nő ügyét védte, s a viadalban legyőzetik, bitófára kerül, míg a nő maglyán megégettetik. A saliai törvényekhez 819. évben csatolt additamentában mondatik, hogy azon viador, ki a bajvívás előtt hamis tanúságot tett, ha legyőzetik, jobb karját veszítse. Sokszor fejükkel is lakoltak, ha főben járó bűnről volt vádolva az, kit a harezban képviseltek. Ezen vonások kirekesztőleg a külföld törvénykezéséből és gyakorlatából vannak véve, hazai okmányaink legkisebb adatot sem

szolgáltatnak azon véleményre, mintha a viadorok Magyarországon hasonló mostoha sorsban részesültek volna. Eltekintve attól, hogy maga a papság, mint az értelmiség és erkölcsiség hivatott képviselője, peres ügyei eldöntését viadorok fegyvereire és harczias ügyességére bízta, hivatkozunk arra, hogy Achilles, Csiba fia (1228) csak azon árulás következtében, melyet, mint Hector gróf viadora, annak ügyén, fegyvereinek eldobása által elkövetett, ítéltetett nejével és gyermekeivel örökös szolgaságra, a mi tehát azt jelenti, hogy az árulás elkövetése előtt a baza szabad polgárai közt foglalt helyet. De birtokos is volt, minthogy az idézett ítélet szerint Achilles minden ingó és ingatlan vagyona az általa elárult Hector tulajdonába bocsáttatott. Olvassuk továbbá, hogy IV. Béla 1262. évben János viadornak, Zágor vár földéből Batina nevű birtokot adományozza, és ez alkalommal a viador szolgálataira s érdemeire hivatkozik. Érdemek említése és jószágadományozás a király részéről nem vonatkozhatnak becstelen személyre. Azon birtoksere alkalmával, mely 1389. évben Belsey földre nézve történt, háromszor említettnek Maglan viador földjeinek határai. A régi magyar törvénykezési eljárás állandó viadorokat is ismert, olyanokat t. i., kik a király, valamely terület, vagy tán főur szolgálatában álltak. Különös érdekű pedig, miszerint a viadori hivatal egy magyar nemes családnál örökös volt. Még IV. László király 1274. évben Budafalvi Pétert és testvéreit a harczó udvarnokok fiai sorából kiveszi és az ország nemeseinek sorába emeli. A nemesítő okmányban a király Budafalvi Pétert az ő „személyes viadorának“ nevezi, kinek azonkívül, hogy a csehek elleni hadban magát kitüntette, nagy érdemül rovatik fel, miszerint a király parancsára tizenegy ízben szállt bajvívásra, és mint bátor viador harczolván, mindannyiszor fényes diadalt aratott. IV. László ezen adománylevelét 1333. évben átírta László kalocsai érsek és Tamás erdélyi vajda Simon mester javára, ki a nemességet szerző Budafalvi Péter fia volt, de már a Vermes melléknevet viselte. Nagy Lajos 1356-ik évben a budafalvi Vermes család nemességét elismervén, ama levélben a király Vermes Miklóst szintén viadorának (pugil noster) nevezi, megjegyezvén egyszersmind hogy a nevezett viador apjának, Robert Károlynak igen kedves embere volt. Ily kijelentés után lehetetlen feltennünk, hogy Magyarországon a viadorok társadalmi állása a többi osztályokhoz képest kevesebb becsültetést igényelhetett és élvezett volna. De mi feladata lehetett a királyi viadornak? Botka Tivadar azt véli, hogy midőn a közálladalom érdeke veszélyeztetett, és a bűnöst a bajvívás próbája által kívánták megfenyíteni, a bűnöst a királyi viadossal állították szembe a harczi sorompóban. Volt azonban gondoskodva kimenetelről, mert a vádlott csak meztelenül vihathott a fegyverzett viadossal. — Az angol történeti kútfőkben egy Campio Regis című hivatalról tétetik említés, nevezetesen: I. Henrik angol király chartáját aláírja Robertus de Bajocis, Campio Regis. Ezen Campio az angol királyok koronázásánál szere-

pelt, és fennhangon kikiáltotta, hogy ő kész mindenkivel párviadalt vívni, a ki tagadná, hogy a most koronázott királynak teljes joga lenne Angolország uralmára. Ez történt II. Richard, IV. Henrik és VI. Edvárd koronázásaik alkalmával. Angolországban a királyi viador hivatala legrégibb időben a Marmison családnál volt örökös, ettől pedig leányágon a lincolni Dimok családra leszármazott. — II. Richard alatt egy Dimok volt a király viadora.

Más állandó viadorok apátságok, egyházi testületek, vagy előkelő férfiak szolgálatában állottak. Ez így volt külföldön, így hazánkban is. A magyar bajvívások legrégibb biztos emléke éppen arról szól, hogy Szent István király 1024 évben a zalavári sz. Adorjánhoz címzett apátságot alapítván, alapítási levelében kötelezi magát, hogy az apátság érdekében viadort tartand, azt fegyverekkel fel is szereli, miszerint valahányszor az apátság jogai vagy birtokai megtámadatnának, azokat bajviadalban védelmezze. A winoxbergeni apátságról Flandriában hasonló módon volt gondoskodva, és általában nem ritkák a példák, hogy az apátságok, a helyett, hogy csak előforduló szükség esetében folyamodtak volna valamely viador harczi képességéhez, minden esetekre készen tartottak saját viadort szolgálatukban. A zalavári apátság példáján kívül szerző számos másokat hoz föl arra, hogy a papság hazánkban elfogadta s elismerte a viadorok által végbement bajvívások ítéleteit és következményeit. Ha a törvényszék viadorok által végzendő bajvívásra adott engedélyt, egyúttal meghatározá, hogy a felek újoncz avagy már gyakorlott viadorokat vezessenek-e a sorompóba, hogy a viadal gyalog vagy lóháton történjék-e. A legrégibb ismert eset lovas viadorok által vívott bajharezről III. András korából, nevezetesen 1299. évből való, de ezenkívül több más eseteket hoz fel szerző, a mi annál inkább figyelmet érdemel, mert Beaumanoir Fülöp azt vitatta, miszerint a viadorok általában gyalog és soha lóháton nem harcoltak. A bajvívási ítéletben a helyettesítés többnyire meghatározott körülmények és föltételek közt történt. A longobard törvények az igen fiatal embereket, a 60 éven túli aggodat, a nőket és a betegeket jogosíták föl viador küldésére, de hazánkban — ha általában indokolás előfordul — ezen kedvezmény inkább a királyi kegyelem kifolyásául tüntettetik fel. Voltak oly személyek, kiket a törvény kirekesztett a viador által helyettesítés jogából. Ilyenek a parricidák, haramiák és más nagyobb bűnök elkövetői; úgyszintén a legalsóbb sorsu emberek, kivált ha kétséges vala, vajjon szabad állapotuk-e vagy szolgaságban levők. A bajvívási ítéletek következtében sok ártatlan család szenvedett, és belőlük azt tanuljuk, hogy napjaink azon nagy igazságtalansága, mely egy elítéltnak nejét, gyermekeit, és utódjait is sújtja, már igen régi eredetű, — de éppen e régiségben egy nagy vád fekszik korunk igazságszolgáltatási rendszere ellen. II. András ezen káros iránytól eltért, midőn arany bullájának 12-ik cikkében azt rendeli, hogy: az életből költözők, az ítéletileg ha

lálra kárhoztatottak, s a bajvivásban elbukottak nejeinek hozománya ezektől el ne csalattassék. Ez egyszersmind első példája annak, hogy a bajvívás noha csak elvétve, törvényeinkben említették, mielőtt Mátyás király az eltörlési törvényt hozta volna. Egyébként úgy látszik, hogy a viadorok különösen hozzá járultak a bajvivások tekintélyének és hitelének sülyesztésére. Törvényes szokás volt Magyarországon, hogy a nádor minden esztendőben háromszor szabad ég alatt, felhánnyal dombokon, sátrak alatt törvényszéket tartott. Ez a nyilvánosság érdekében történt. A nép, az egész falu közbádlókénti szereplése e helyen több új vonással eseteltetik. A halmokon, szabad ég alatt tartott törvénykezés a régi Franciaországban és Németországban is létezett. Ezen törvénykezés emléke fennmaradt a Mahlbürg német névben, melynek másolata a francia Maubergeau. A Mahlbürg előbb a törvénykezés helyét, aztán magát a törvényszéket, nem különben a törvényszékre gyülekezett népet jelenti, alakult pedig a mahl és bürg szavakból. A régi német törvénykezésben a signum = Mahl. A frank törvényekben Mallus annyi mint publicus conventus, iudicium civile, avagy das Landanruff. Ebből lett mallare, admallare = citare, in jus vel iudicium vocare. Mindezen szavak a német mahlen (designare) szótól származnak. A francziáknál a festési képesség: ars pingendi = dessiner, egy részről a signum, más részről a mahlen szóra rávezet, stb. A régi mallus a németeknél Mahlstatt, és ezen jeles szót még V. Károly császár használja büntetőtörvénykönyvének 215. §-ban: „Sollen auf bestimmte Zeit und Mahlstatt erscheinen“. Ezen nyelvészeti adalék becstét tárgyunkra nézve félre nem lehet ismerni, először mert a magyarok czövek átadása által szokták ellenfelüket bajvivásra kihívni, az ilyen czöveket pedig okmányaink, és csakis a mi okmányaink signum-nak, = Mahl nevezik; továbbá, mert egy szabad ég alatt, és mesterséges dombokon tartott törvénykezésre vonatkoznak, mely hazánkban is a palatinalis iudiciumok nevezete alatt Mátyás király idejéig a fenyítő igazságszolgáltatást gyakorolta. Csodálkozni kellene, ha ezen törvénykezési mód, melynek divatoztáról annyi történeti emlékünknél van, egyetlen megfelelő helynévben sem örököltette volna meg magát. De szerző figyelmünket irányozza a „Biróhalom“ nevű dombokra, melyek sopronmegyei Lócson, a jászkunsági Szabadszálláson stb. találtnak. Ide tartoznak a „törvényhalom“, a „királyszerk“, a „kádárhalom“ és hasonló elnevezések, melyek mind a nyilvános törvénytartás szokására utalnak.

Magyarországban nem csak Budán, a király székhelyén, hanem az ország más vidékein is voltak állandó bajvivási terek. Külföldi analógiák alapján azt is állítja szerző, hogy bizonyos városi községek kiváltsággal bírtak, miszerint keblükben a bajvivások tartassanak, miként a tízes vas és forró víz próbájára a püspöki és káptalani székhelyeken kívül Pozsony, Nyitra és Nagyvárad, később még Ó-Buda és Arad főegyházai voltak törvény által kijelölve. Állandó bajtér még volt Tordán Erdélyben, és hihetőleg Székesfehérváron is.

A bajvívások idejére nézve megtudjuk, hogy a bírák, midőn a bajvívás határnapját kitűzték, azt többnyire oly bőven kimérték, hogy a felek, akár személyesen szándékoztak mérkőzni a küzdterén, akár viadorokra bízni ügyük sikerét, eleve elég készüléket tehettek, hogy a szerencsés eredményt maguk részére valószínűvé tegyék. Franciaország legtöbb részeiben, különösen Normandiában és Lotharingiában a kihívó és kihívott a bírónak zálogot (gagia duelli) adott, és ezen zálogadás napjától kezdve 40 nap múlva rendeltetett a bajvívás tartása. Azon példák, melyeket szerző felhoz, bizonyítják, hogy hazánkban a viadal napja sokkal hosszabb időre halasztatott, mint bármely más országban. A bírák közt, kik bajvívásra ítéltették a feleket, legelső sorban áll a király, következnek a nádor, az országbíró, a királyi kancellár, az erdélyi vajda és alvajda, a vármegye, az alnádorok, az alországbírák. A munka egyik nagyérdekű része, melyben bizonyítatik, hogy a bajvívások lefolyása sokszor a király, a királyné és az országnagyok személyes jelenlétében ment végbe, a felhozott adatok erre nézve kétséget nem tűrnek. Zápolya János király 1540. évben épen akkor halt meg, midőn Szászsebesen egy az ő színe előtt folyt bajvívásban bíráskodni akart.

Egyes városok és osztályok azon esetleges ítélet ellen, miszerint peres ügyeiket bajviadalban igazolják, felmentési kiváltságot nyertek. — Így Valko, Nagyszombat, Zágráb, Pest, Korpona, Jasztreborszka, Vasvár, Nagy-Maros, Kaproncza, Kassa és Krapina felmenttek, hogy ügyeiket bajvívás eredményeire bizzák, avagy hogy valakinek kihívása folytán bajvívást elfogadjanak. Szerző nem a harcias szellem hanyatlását látja e jelenségben, és felhoz külföldi analógiákat. — Regensburg, Frankfurt, Dortmund és Worms szintén kiváltságot nyertek, hogy bajvívást elfogadni nem tartoznak. A papság állását a bajvívás intézményéhez a munkában különösen kiemelve találjuk, egyúttal a tüzes vas ordaliája összehasonlítottat a bajviadalal. A tüzes vas próbájának történeti vázlata erős vonásokkal vezettetik szemünk elé, és meg kell azokból győződnünk, hogy a papság inkább kedvelte a tüzes vas próbáját, melynél befolyását érvényesíthet, mint a bajvívásokat. Előadatik, mily lépéseket tett a hierarchia a legrégibb időtől fogva a bajvívások eltörlésére. VI. Kelemen pápa hiába fáradozott Nagy Lajosnál, hogy ez intézményt megszüntesse, ez nem sikerült, holott a papság által pártolt tüzes vas ordaliája a 13. századon túl beh bizonyíthatólag elő nem fordul hazánkban. Az ítéleteknek is külön fejezet van szánva. Minthogy a küzdterre meg nem jelent, és ellenfele által alkonyatig bevárt fél elvesztettnek tekintett a bíró által, és makaességből azonnal elítélte tett kényes helyzetbe jutott az elmaradó, midőn a per tárgya becsületben járó dolog volt. Ezen ítélet hatását annyira félték az illetők, miszerint a becsületbeli dologért vitatkozó felek néha nemcsak a leg súlyosabb betegségben fekvőket ágyastól hozták el a párviadal kitűzött-napján a bajvívás terére, hanem azon felek testeit is, kik időköz-

ben meghaltak és eltemették. Ezen eljárás azonban legfeljebb akkor jött gyakorlatba, midőn Mátyás király a bajvivásoknak törvény által gátot vetett, de korántsem elébb. A büntetés nemei a törvénykezés ezen eljárásában nem sokfélék, de súlyosak valának. Ha a viadal különben élethalálra nem folyt, előfordul a jószágvesztés, Rómába zarándoklás, Mátyás kir. reformja óta pedig a becstelenség.

Sajátságos dolog, hogy oly pörös ügyben, melyben a bajvívás mint bizonyítéki eszköz szóba sem jött, melynek eldöntésére a bajvíváshoz senki sem utaltatott, sem folyamodott, az ítélet bizonyos eshetőségek számbavételével a feleknek oly büntetést helyez kilátásba, mint ha a perdöntő viadalban is elbuktak volna. Történt ez többnyire egyezkedések, szerződések, fizetési határnapok kitűzése alkalmával, a midőn is szokás volt kinyilatkoztatni, hogy a mely fél a megállapított feltételeket meg nem tartaná, ezen tény által azonnal a bajvesztés büntetésébe esnék. Elmondatik aztán, mily büntetések voltak szabva, ha a bajvívás valóban végbement, és milyenek, ha más pör eljárás követtetvén, bajvivási veszteség büntetésének magukat a felek alávetették. A bajvívás útján eldöntött bűnesetek hazánkban mindig olyanok voltak, melyek vagy erkölcsi jellemük, vagy a fennforgó anyagi érdekek tekintetéből nagyobb figyelmet érdemeltek. VII. Lajos, francia király, az Orleansban dívott szokást, hogy minden adóssági kérdésben bajvíváshoz lehetett folyamodni, oda módosítá, hogy ez csak akkor történhessék, ha a követelés öt sou-t meghalad. — Ez csak helybeli rendelet volt, és Szent Lajos ideje óta elég vala, ha a követelés 12 denáron tulment, hogy a per bajvívás által eldöntessék. Történetforrásainkban következő bűnesetek utaltatnak bajvívásra: hazaárulás, mely esetben a viadal élethalálra történt; félégsértés és pénzhamisítás, a kegyuri jog illetéktelen gyakorlata zárdák és templomok felett, jószágfoglalás, gyilkosság és rablás, fegyveres megrohanás, megsebesítés, testi megcsónkítás, marha elhajtás, tolvajlás, verekedés, erőszakos letartóztatás, kétes rokonság, szüzeknek elkövetett erőszak, vámjövédelmekre és birtokra való tulajdonjog és örökösödési kérdések. A szorosan vett adósságok tehát ezen pernyomozáshoz nem tartoztak hazánkban.

A munka utolsó fejezetében szerző a bajvivásokat művelődés-történeti szempontból bővebben méltányolja. Már azon körülmény, hogy közel egy évezredig különféle nemzeteknél, még pedig éppen olyanoknál, kik a műveltség hordozói valának, a bajvivások szokását törvényesítve, és többé kevésbé gyakorlatban találjuk; azon körülmény, hogy ezen istenítéleti viadalmak a középkor derekán inkább gyarapodtak mintsem gyérültek; hogy ezen intézmény keletkezése óta conciliumok, pápák, püspökök által ünnepélyesen rosztaltatott, királyok által pedig majd engedtetett, majd megtiltatott, és mindamellett egyes jelenségeivel mostani századunkig kihat, világosan mutatja azt, miszerint valami szükségnek a népek életében megfelelt, és hogy tehát addig, míg az erkölcsük meg nem változtak, minden tila-

lom, megszorítás és kiátkozás ezen intézmény ellen sikertelen maradt. Szerző bizonyítja, hogy hol a bajvívás intézménye behozatott, a társadalom a kifejlődés már magasabb fokán állott, példa erre a ripuari frankok állapota a saliai frankokéhoz képest. Bírálat alá vétetik aztán azon kérdés, vajjon micsoda nemzettől kölcsönözték át a magyarok az ordaliai bajviadalt, és itt szerző megezáfolván azon kombinációkat, melyek III. Henrik német császár 1044. évi fellépéséhez kapcsolhatatnának, — a midőn t. i. a magyarokat bajor törvényekkel megajándékozta volna saját kérelmükre, véleményével oda járul, hogy a bajvívásokat nem a németek hozták hazánkba. A keleti góthok például a hunoknak voltak alávetve, a longobardok pedig Pannoniában az avarok barátjai és szövetségesei valának, ennél fogva mindketten a hun-scytha népekhez igen közeli viszonyban álltak. Nem szenved kétséget, hogy ezek jogéletére is hatottak, a miért dr. Wenzel Gusztáv méltán már évek előtt a góth és longobard törvények ezen szempontból megvizsgálását a magyar jogtörténetre nézve igen érdekesnek véleményezte. Rávezettünk tehát, hogy a frank törvények befolyásának tulajdonítsuk a bajvívások meghonosulását, annál inkább, mivel idősb Bartal György szerint Szent István korában a frank királyok capitularéi európaszerte a legbölcsebb törvények szentélyének tartattak. Ezen törvények Magyarország azon részében, melyre a várkunok (avarok) visszaszorítása után a Pannonia franczia név ragadt, nem lehettek ismeretlenek, és így Szent István mint egy magától rájöhetően, nemcsak a haza politikai szervezetében, hanem törvénykezésének megalapításában is a capitularék nagy tekintélyű tétéleiből kiindulni.

Semmi meglepő nincs abban, hogy a bajvívások szokása oly gyorsan terjedt el a magyaroknál, mint a mely nemzetnél a kardtisztelet ősi vallásának egyik részét képezé. Ezen intézmény 1024. év óta, a midőn Sz. István a zalavári apátságot viadossal ellátja, egész 1635. évig, mely időtájban mint a nép köztudomásában élő jogbiztosítékot szemléltük, 600 évig törvénykezésünk részét képezte, és Ludvig János hazánkfa ennél fogva a végrehajtó hatalom felelősségéről Magyarországon szóló röpiratában nagyon tévesen jegyezte meg, hogy ez csak mulékony jelenség volt Magyarországbán. De tévedt abban is, hogy az 1486. évi eltörlési törvénynek más indokot tulajdonítván, a bajvívásokat idegenszerűnek állítja a magyar törvényhozáásban, holott habár ezen intézmény jellemzése hasonlíthatlanul nagyobb részt csak az okmányokból nyerhető, mégis II. András arany bullájának 12. cikke, és Nagy Lajos 1351. évi törvényének 9-ik cikke azon mellékes modorban is, a melyben a bajvívásokat említi, eléggé bizonyítja, miszerint Mátyás király előtt is az istenítéletek ezen neme törvényhozásilag megpendített.

Oly nemzet, melynek jellemével a bajvívás összehangzott, még királyi rendelettel sem engedé magát megfosztani ezen szokástól, a mint Nagy Károly tapasztalá, kihez az egész lombard nemzet járult

azon kérelemmel, hogy mivel a hamis eskük mindinkább lábra kapnak, állíttassék vissza a bajvivás intézménye. Majdnem ellenkező utat, mint Gundobald burgundi király a bajviadalok törvényesítésével követett Rotharis longobard király, ki oly esetben, melyben eddig a bajvivás szolgált bizonyítékkal, a segédesküvést rendeli el, de sok esetben fennhagyja a bajvivást. a mit mintegy nehéz szívvvel így indokol: *qui incerti sumus de iudicio dei, et multos audivimus per pugnam sine iusticia causam suam perdere, sed propter consuetudinem gentis nostre Langobardorum legem ipsam vetare non possumus.*

Van Mátyás királynak 1486. évi, és az öt ismétlő II. Ulászló 1492. törvényében azon állítás is, hogy a bajvivások szokása, „hazánkban kivül az egész világon hallatlan törvénykezési mód“. Hogyan? a bajvivásról, mely akkor egy évezred óta Európa legtöbb tartományaiban több kevesebb elterjedést nyert, és mint Grimm mondja, a leghíresebb, leggyakoribb és legnemesebb ordalia levén, mint ilyen a törvényt, sőt a vallást megillető tiszteletben állott, arról a mivelt lelkű Mátyás király jobb tudomást nem szerezhetett volna? A bajvivásról, melyről a korábbi magyar királyok okmányilag úgy nyilatkoztak, hogy ez hazánk egyes vidékein a „szászok módjára“ vívatott, mely nemcsak távolabb országokban, hanem egész Németországban, melyvel mindig élénk érintkezésben voltunk, sőt a határos Ausztriában, Morva- és Csehországban is divatozott, Mátyás király, és mindazok, kiknek tanácsával élt, azt hihették volna, hogy ez oly szokás, mely Magyarországon kivül sehol a világon elő nem fordul? És Bonfin Antal. Mátyás király nagy tudománu historio-graphusa, ki éppen egy évvel előbb jött hazánkba, mielőtt az idézett törvény hozatott, ő a mivelt lelkű tapasztalt olasz szintén csak magyar szokásnak veszi a bajvivást, és megerősítő azon véleményt, hogy ezen bizonyítéki eljárás „absurdum“ és más törvényszékeknél hallatlan? Valóban ez oly állítás, mely az újabbkori „extra Hungariam non est vita“-féle exelusivitásnak méltó társa, és a mit szerző ezen tünemény magyarázatára felhoz, teljes figyelmet érdemel. — Igaz, hogy a bajvivások nem indultak ki az észjog szabályaiból, hanem a súlyt oly befolyásra fektették, mely kiszámíthatatlan, és az emberi jogfogalom körén kivül esik. De mennyivel szomorúbb emléket hagytak hátra a népek történetében azon intézmények, melyekkel a bajvivások ezen hibája közös! Csak a borzasztó bosszorkánypöröket emlíjük, melyeknek még apáink tanui lehettek. Vízbe dobták az állítólagos bosszorkányokat, és csak ha elmerültek, mondatnak ártatlanoknak. Mily barbar, mily embertelen és erkölcstelen eljárás a XIX. század küszöbén! I. Lipót császár egy 1668. évi rendelete feledékenységre kezd jutni, mely szerint valamely várat ok nélkül feladó katonaságot megtizedelték. De ezen istenitéleti eljárás európaszerte ma is ismeretes, ma is divatozik. A katonaságnak, mely fellázad, büntetése az, hogy minden tizedik embere, miként

a sors éri, kivégeztetik. Ki felejtette közülünk, hogy 1849-ben a komáromi magyar várórség mily véráldozatot hozni vala kénytelen az igazságnyomozás ezen fogalmának, mely a középkorból nagy felvilágosodással dicsekvő napjaink mozgalmaira is kihat? Nem akarunk az úgynevezett amerikai párviadalról szólni, mely két ember közt, kik valamely okért összetűztek, azt, ki fekete golyót hűz, tetemes idő mulva is kényszeríti, hogy a kitérőn napon sajátkezüleg föbe lőjje magát; de szólnunk a tövényszékeinknél divatos eskütételekről, melyek becsület, vagyon, igazság és polgári létről határoznak, vagy legalább elhatározására lényegesen befolyanak. Vajjon ki ismeri azon ember világosságának mértékét, a kinek nyilatkozatától függnek legszentebb érdekeink? Ki tagadná, hogy az igazságszolgáltatás itt oly eszközhez folyamodik, mely nagyon is ordáliai természetű? Ki fog bennünket biztosítani, hogy a legünnepélyesebb eskü csak az ártatlanságot, az igazságot fogja sikerre segíteni?

Mikor a törvénykezési bajvivások szokása eleunyészett, a párviadatok mai neme keletkezett, ezek a régi kettős viadokok csak árnyoldalait tarták meg, és mikor a nyilvános duellumok megszűntek, a titkos párviadokok harapóztak el. Senki sem fog ezen utóbbiakban haladást látni. A XV. században a bajvívás intézménye hanyatlani kezdett, a római jog behozatott, és vállain a kivallatás is. De a torturáról csak nem fogja senki sem mondani, hogy az emberiségre nagyobb jótétemény volt, vagy igazságosabb elven alapult.

Érdekesek azon adatok, melyek az átmenetet a bajvivásról a jelenkor szokásaihoz feltűntetik, míg végre szerző oda ér, hogy ama régi bajviadokok nyomait némely eltorzított emlékekben, a népnek ma alig értett szokásaiban kimutassa. A munka végefelé az összehasonlítások a jelenkor közéletével, erkölcsével mindig sűrűbbek, és ezen összehasonlítások nem nagyon magasztalólag hangzanak a XIX. századra, mely oly büszkén mutat mindég vívmányaira. „Még csak tegnap — úgymond szerző — hagytak fel a boszorkány-nyomozással, még csak tegnap hangzott el az utolsó jaj és nyögés a kínzó kamarákban, még csak tegnap söpörte el a szél a máglyák utolsó hamvát, és egy Buckle Tamás lehetségesnek tartja, hogy kedvező (!) viszonyok közt Spanyolország a Torquemadákat látandja ismét. Ha meggondolom, hogy a milliók közös joga és szabadsága mily kis téren, mily kevés országban ismertetik el; hogy a nép leghűbb és legőszintébb barátja a nyeglék és önhasznukat lesők nagy serege mellett hiában áldozza tehetségeit, életét; hogy az erkölcsiség külszínért, a jogérzet vagyonért, kitüntetésért becséréltetik; hogy a tudomány talán emelte emberi méltóságunk öntudatát, de a nélkül, hogy a tényleges állapotok, a gyakorlat egyforma lépést tartottak volna, valóban aggódnom kell, hogy a középkor fél barbárságába visszaesünk. Már csak azért higgadtabban illik méltányolnunk a lefolyt századok jelenségeit“.

Így vagyunk értesülve, hogy e nagybecsű munkát, melyből

itt kivonatot közöltünk, szerző önállóan kívánja kiadni. Figyelmeztetjük rá kiadóinkat. Ily mű kiadása által irodalmunknak több tekintetben hasznos szolgálatot tesznek; s meg vagyunk győződve, hogy e münél a közönség pártolására is számíthatnak.

Az ülés másik tárgya volt Nagy Iván lev. tag és szorgalmas történetbuvárunk értekezése a várrendszer némely viszonyairól, melyekben főleg a várnép s a várjobbágyok, kik a király jobbágyságainak is nevezettek, és a várjobbágyokból lett királyi szolgák (vagyis a nemesek) birtokviszonyait érinté, és egy 1402. évi pör alapján kimutató, hogy a várjobbágyoknak a várbirtokból kiszakasztott adományos birtokaik ugyan örökösödési természetű, de nem örök tulajdonaik voltak, ellenben a várjobbágyokból fölemelt királyi szolgák (servientes regales) utóbb nemesek, szintén akképen nyert birtokaik örökös (perpetuus) tulajdonok voltak.

Végre Greguss Ágost lev. tag Pfau német tudós munkáját ismertette és bírálva, az állam kötelességét a művészet körében tárgyalta.

Ime ez értekezés rövid tartalma.

„A költészetet, zenét, színészetet — mert vissza nem utasíthattuk többé — felvettük nemzeti létünk jogosult tényezői közé; de a művészet többi ágát, különösen a képzőművészetet, még mindig nem tekintjük egyébnek, fényűzési cikkknél. Csak az a baj, hogy míg a többi fényűzési cikkre jólétünk megrontásával pazarul fecséreljük vagyonunkat, a művészet irányában Molière Harpagonjánál is fukarabbak vagyunk. — Pedig épen ez a fényűzési cikk az, mely — hogy a mai kor szavával éljek — magát legjobban kifizeti. A tudomány kimutatta, s az élet bizonyítja, hogy a művészet egyik legerősebb nemzetgazdasági tényező. Korunk Briaraeusának, az ezerkaru iparnak, mennyi munkaalkalmat és munkaanyagot szolgáltat a művészet minden egyes ága! Csak az egy építészet például — pedig erről csakugyan nem mondhatni, hogy jelenleg fénykorát éli — mégis a napszámosok és mesteremberek minő seregét táplálja! S mily virágzó jóléltben azon országok és városok, hol a művészet virágzik! De a művészet nemcsak előmozdítja az anyagi termelést, maga is részt vesz benne, s közvetlenül is növeli a társadalom jólétét. Így az öt millió lakosu Belgiumban a művészi termékek évenként öt millió franknyi forgalmat idéznek elő. Hát még az erkölcsi haszon, mely a művészet által az emberiségre hárul, s a pénzbelinél ezerszer nagyobb és fontosabb! A művészet az emberiség leghatalmasabb nevelője: leghatalmasabb, mert a szív által hat; és nevelő, mert — emoluit mores nec sinit esse feros — nélküle csakugyan neveletlenség az ember osztályrésze, s a lelkiismeret, ez az erkölcsi izlés, fogékonytalan marad. A művészet tehát, mind anyagi, mind szellemi tekintetből, kiváló mértékben igényli az állam figyelmét és gondoskodását.

„Ezen és hasonló eszmékre gerjeszt azon értekezés, melyben egy száműzött német, Pfau Lajos, a művészet helyzetét fejtegeti az

állam irányában. Az értekezés eredetileg hirlapi cikksorozatban. még pedig először francziául jelent meg — mert a szerző származása alatt, francia íróvá is képződött — „L'art et l'état,” később németül átdolgozva, „Die Kunst im Staat“ czím alatt. *)

„Pfauf értekezése külföldön méltó elismerésben részesült, benünket magyarokat pedig annál inkább érdekkelhet, minthogy a művészet ápolásában még nem haladtunk annyira, mint Francia- és Németország. Nálunk mindössze két műintézet, a pesti és kolosvári nemzeti színház, áll országos védelem alatt (Mert a nemzeti muzeumot voltakép nem tekinthetjük műintézetnek.). Tudományos Akadémiánk van már; de mennyire vagyunk még azon időtől, midőn művészeti akadémiánk is lesz, mint a francia Académie des beaux arts! De hiszen még a német festész. akadémiákhoz hasonló intézeteink, sőt csak országos rajziskoláink sincsenek! A hazai művészet előmozdítása véget alakult intézeteink egytől-egyig magánvállalatok, részvényes egyletek. A Kisfaludy-társaság, mely új alapszabályzatába a költészet mellé az összes művészet ápolását is felvette, még maga sem országos intézet.

„Ohajtandó tehát, hogy valahára törvényhozásunk is felvegye a művészet ügyét, és pedig annál sürgősebben, mivel, ha valahol, hazánkban — igazán mondhatjuk — még hiányzik mindaz, mire az államnak, művészet dolgában szüksége van.

„Időszerűnek látom ennél fogva Pfau Lajos értekezését, a művészet országos előmozdítása szempontjából, rövid ismertetésben a tudomány ítélőszéke elé terjeszteni — hiszen a tudomány a művészetnek ugyis ikertestvére“.

Következik ezután az idézett értekezés ismertetése, nevezetesen: a művészet aesthetikai meghatározása és viszonya a tudományhoz, történelmi feladata, társadalmi működése, nemzetgazdasági szerepe, hatása az iparművészetre, s igényei az állam irányában. Előadódó helyesli az értekezés tartalmát, a mennyiben a művészet igényeit állapítja meg az állam irányában; de tiltakozik ellene, a mennyiben a művészetten kívül még csak a tudománynak tulajdonít abszolút értéket, az erkölcsöt merőben relativ becslésnek ismeri, a vallást meg épen félreveti.

Ezután az úgynevezett exact bölcsészet több tételét tüzetesen megczáfolván, így végzi előadását:

„Midőn azonban (Pfau) bölcsészeti alapelvei ellen felszólalok, legkevésbé sem akarom gyöngíteni annak hatását, a mit ő a művészet fontosságáról, a társadalom anyagi és szellemi jóllétére nézve, s ennek következtében az állam kötelességéről a művészet iránt helyesen és szakavatottan elmond: ezt nekünk, különösen hazafiai szem-

*) Megolvasható szerzőnek összegyűjtött tanulmányai között, melyek szintén két kiadásban, francziául és németül jelentek meg. (Etudes sur l'art. Bruxelles. 1862. — Freie Studien Stuttgart. 1865.

pontból is, pártolnunk és terjeszteniünk kell, hogy a művészet ügye hazánkban elvégre a népszerűség azon fokára emelkedjék, mely azt, csak a művészeti virágzásnak a nemzeti virágzással való szoros kapcsolatnál fogva is, oly méltán megilleti“.

Junius 25-én a nyelv- és széptudományi osztály ülésében Hunfalvy Pál, mint a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztője, ezen közlemények V. kötetének, vagyis az 1866 ki-évfolyamnak első füzetét ismerteté meg. E füzet tartalma következő: I. A magyar úgynevezett igekötők s az árja praefixumok, Budenz Józseftől. Az értekezés a magyar **meg, el, ki, be, fel** stb. szócskákat tárgyalja, melyek az igékkel összetett szókat képeznek, ámbár el is válnak azoktól, p. elvállik, el is válik, megenni, meg akarja enni, megetted-e? **meg** stb. Tudva van, hogy vannak ilyenféle szócskák az árja nyelvekben is, p. o. a latinban: **com-edo, af-fero, au-fero, re-duco, per-duco** stb.; a németben **auf-nehmen, um-bringen, ver-achten** stb, mely példákban az **ab, af, au), com, re(d), per;** az **auf, um, ver** olyanféleképen egyesülnek az igékkel, mint a magyar **el, meg, ki** stb. Vannak ilyenek a többi árja nyelvekben, teszem a görögben, szanszkritban, szlávban. Az áltaji nyelvek közt a magyaron kívül leginkább a vogul nyelv használja így az afféle szócskákat; s az eszt nyelv is e tekintetben egy jó lépéssel áll közelebb a magyarhoz mint a finn.

Voltak, kik a magyar **az** szónak szereplésében a főnevek és más szók, sőt a mondatok előtt is (**az** ember **a** legszebben **akkor** **az** kor) cselekszik, mikor kötelességét teljesíti az árja nyelvek articulusának utánozását vélik vala feltalálni, s a kik az említett **be, ki, fel, le, el, meg** szócskák igekötői szereplését is hasonlóképp árja utánozásnak veszik. Azonban a ki a nyelvek történeteit csak kissé tudja, az arról győződik meg, hogy a nyelvek bizonyos fejlődésekre saját belső ösztönüktől, minden külső behatás nélkül jutnak el. Mert olyatén fejlődések saját észjárásunk folytában keletkeznek a nyelvekben. Az igekötőkre nézve, melyeket Hunfalvy Pál **igehatározóknak** nevezett, annyit állított volt az úgynevezett új nyelvészeti iskola, hogy azok eredetileg viszonyítók, s a mai igekötői szereplésekre hasonló észjárás útján jutottak, melyen az árja nyelvekben a praefixumok. Brassai a Nyelvt. Értesítő III. kötetében őt, vagy szorosabb utána nézéssel, hét megezáfolthatatlan különbséget fedez fel a magyar igekötők és az árja praefixumok között, s nagyon haragszik az „újdön felesperedett nyelvészre,“ Budenzre, hogy a M. Nyelvt. Közlemények II. kötetében az árja nyelvek praefixumait, melyek eredetileg irány-jelentő (tehát viszonyító) szók voltak, hasonló szereplésiüknek mutatta fel a magyar igekötőkhöz, hozzátevén, hogy az árja nyelvekben azon eredeti irány-jelentők, mint praefixumok, néha nagyon elváltoztatták első jelentésöket. Brassai azt vitatván tulajdonképen, hogy a magyar igekötők és az árja praefixumok közt, grammatikai szereplésekre nézve, nyelvalkotói, észjárásbeli külön-

ség van, tehát nyelvtörténeti különbséget állítván fel (milyen p. o. az, hogy az árja praefixumok, a hol magukra állanak, csak praeposíciók képében jelennek meg, a magyar kérdéses szók ellenben soha postpositíói szerepet nem viselnek; — vagy hogy a magyar igekötők nem az igék jelentését módosítják, hanem „széltiben“ az idők megkülönböztetésére szolgálnak): Budenz azt mutatá meg, hogy Brassai rendesen a nyelvtényeket nem helyesen, legalább nem teljesen hozza fel, s hogy okoskodásai rendesen akkor sem találunk, ha úgy állanak is a nyelvtények, a hogy Brassai azokat látja.

Az árja praefixumok s az úgynevezett magyar igekötők a nyelvalkotás kitünő részeihez tartozván, s azoknak értelmezése a latin és görög nyelvtanításban sok helyt és időt igényelvén: azt hisszük, nyelvtanáraink szívesen fogják Budenz értekezéseit olvasni, kinek nézetei alapos ismereteken alapulnak, és jól fegyezett nyelvészeti logikával bírnak.

II. A füzet második cikkében ugyancsak Budenz ezen czím alatt: „Szántén valami az a ki, a miről“, azt nyomozza: mi a relativ névmás eredete, s mi által lesz azzá, a mi? Továbbá: mi tulajdonképen a relativ névmás természete és rendeltetése? E két kérdés megfejtése sok világosságot derít a nyelvtan némely részeire, jelesen a relativ mondatokra, melyek sok bajt okoznak a nyelvtanítóknak.

III. A baszk nyelv ismertetése, Ribáry Ferencztől, becses része a Nyelvtud. Közlemények jelen füzetének. Olvasóinkat már értesítettük arról azon tudósításban, melyet arról az ülésről adtunk, melyben Hunfalvy Pál ezt az ismertetést felolvasta.

IV. Rövid cikket közöl gr. Kun Géza „Assyr szók hasonlítása“. Szerző nagy szorgalommal üzi a sémi nyelvészetet; e cikke is szorgalmának újabb tanúsága.

V. Leghosszabb cikke a füzetnek (81—160. l.) a „Mordvin közlések“, melyek közvetlen folytatását a második füzet fogja hozni. Budenz eddigelé Reguly hagyományaiból a csuvas és cseremis nyelvket világosította fel, használván minden egyebet is, mit e nyelvekről részint az új testamentom fordításai, részint más nyomozók útján össze lehetett hozni.

A magyar nyelvudomány ekkép azon szerencsés helyzetbe jutott, hogy Reguly fáradozásai következtében a vogul, csuvas, cseremis nyelvekről legkimerítőbb és legbiztosabb készlettel bírhat. Most Budenz hasonlóképen a Reguly hagyományaiból előterjeszti az eredeti erszamordvin szövegeket, melyeneket sehol sem találunk; azután Reguly nyelvtani jegyzeteit; végre pedig ad egy mordvin szótárt, mely a moksa- és ersza-mordvin nyelvjárások szókincsét a mennyire a megkövetelt anyagokból és közlésekből tudnunk lehet, magában foglalja. A következő füzetben kapjuk meg a szótárt. Így a Magyar Nyelvt. Közlemények csakugyan forrásai lesznek az egyetemes nyelvudománynak.

nak is. A mordvin népszellem ismertetésére szolgálnak különösen a dalok és mesék, melyek közt állatmesék is vannak.

Hunfalvy Pál után Vámbéry Armin lépett a szószékre, töröktatár vagy keleti török és magyar szóhasznalatokat közölve, melyek azonban nagy ellenmondásra találának.

Ennek felfogására tudni kell, hogy Vámbéry úr Angliában, s már azelőtt itt is gyakran azt állította, hogy a legnagyobb nyelvrokonság a magyar és a keleti török közt létezik. A ki csak historice ismeri is a magyar nyelvtudomány ujkori mozzanatait, az tudja, hogy Hunfalvy Pál mindjárt első föllépésekor a magyar nyelv rokonait az áltaji nyelvekben mutatta ki, névszerint a finn és török-tatár nyelvekben, s azt állítá mindjárt elején, hogy a magyar nyelv középső helyet foglal el a finn és a török-tatár rokonai között. Hogy a magyar és török-tatár nyelvek közt rokonság van, azt régóta tudja a világ: de hogy milyen ez a rokonság? — vagyis, micsoda történeti lefolyást mutatnak az áltaji nyelvek, ha azokat egymáshoz hasonlítjuk? azt csak az újabb idő kezdte észrevenni és határozgatja meg. S erre Reguly nyomozásai egyfelől, s a mordvin nyelv másfelől vezették az úgynevezett új magyar nyelvészeti iskolát.

Első tekintetre is a magyar igének azon sajátsága, mely szerint megkülönbözteti a tudok és tudom-féle igeragozást, legfőbb jellemvonásnak tűnik fel. Hunfalvy Pál 1856-ban, a Magyar Nyelvészeti I. kötetében (190—193. l.) először taglalgatá az igék úgynevezett határozott alakját, s kisíté, hogy ezen alakban a személyes vagy alanyi ragon kívül tárgyi rag is fordul elő, a mely vagy világosan látható (p. o. tud-já-tok), vagy amazzal összeolvadt (p. o. tudom); s azért tárgyi ragozásnak nevezé el. A M. Ny. II. kötetében ismertetvén a mordvin nyelvet, a melyben hasonlóképp megvan az igének tárgyi ragozása, ezt a sajátságot még alaposabban megfejteté a 363—370. lapokon, a taglalásból hozván ki a szófüzeti szabályokat is. Minthogy ilyenféle ragozás sem a török, sem a finn nyelvekben nincsen: világossá lett, hogy a rokonnyelvek közt a magyar nyelvvel legrokonabbak azok, melyekben az igének tárgyi ragozása van. Ezzel igen sokat nyert a nyelvtudomány; s a nyereség nagyobbá s megczáfolhatatlan bizonyossággá a vogul nyelv által lett. Az 1864-ben megjelent: „Vogul föld és nép” című munkában, melyet Hunfalvy Pál Reguly hagyományaiból kidolgozott és kiadott, már terjedelmesen találjuk leírva és jellemezve a rokonnyelvek csoportjait, jelesen a finn, ugor és török nyelvekeit, melyből leírásból kitetszik, hogy az ugor nyelvek az ige tárgyi ragozása által tűnnek ki, hogy tehát a magyar nyelvnek legközelebb rokonai az ugor nyelvek, azaz a vogul, osztják, mordvin stb., nem a finn, nem is a török nyelvek. — Természetesen, az ugor csoportbeli nyelvek egyébre nézve is legközelebb állanak egymáshoz, p. o. a szárnevek, az emberi test részeit, a természet legszembevetőbb tárgyait

stb. jelentő-szókra nézve. Ugyanott eléggé bőven találjuk a magyar nyelvnek azon külsőségét is felhozva, mely szerint egy rakás török szót mutat fel, melyeket a törökből kölcsönvett szónak *) kell tartani; s mely szerint egy más rakás török szót látunk a magyarban, a melyek eredeti közösségre utalnak.

Míg Vámbéry Konstantinápolyban és Közép-Ázsiában szenvedett, tanult, fáradozott, nem vehet valaha tudomást arról, a mit mások itt Pesten, kényelmesebben, másunnan és mások által szerzett adatokból kihoztak. S hogy a török-tatár nyelvekről is már igen bő és széles körű adatok voltak meg Vámbéry előtt, azt a világ tudja, s a tudomány nemcsak a török irodalomból, nemcsak Meninszky nyelvtani és szótári roppant munkáiból, hanem az orosz- és finnországi tudósok (Mirza-Kazembeg, Böthlingk, Castrén, Trojánszky stb.) könyveiből is épült és folyvást épül. Ezek közt természetesen Vámbéry nemcsak követel, hanem érdemel is kitünő helyet, ha török-tatár ismereteit kitárandja. De a nevezettek és még nevezhetők egyike sem bátorzkodott és bátorodik a nyelvek nemzetközi viszonyait határozgatni, a nélkül, hogy tekintetbe és számba vegye a finn és ugor nyelveket magukat, vagy legalább az ezekről érkező kicsiny magyar nyelvtudományt. Vámbéry nemzetközi határozatokat mer állítani, a nélkül, hogy a magyar nyelv tudományát ismerné, a nélkül, hogy általában azokat a nyelveket tekintené, a melyek egyedül ellenőrizhetik szóhasználatát, szóval, nyelvészkedését.

A Vámbéry közölte szóhasználatok többnyire azt bizonyítják, hogy nem igen aggályosan ragaszkodik azon szabályokhoz, a melyek nélkül lehetetlen a hangok törvényeit fölfedezni. Azonban ő, ki sokkal nehezebbet megtanult már, megtanulja majd a nyelvtudománynak saját logikáját is, és akkor nem fogja állítani p. o. hogy okmak és okádni egy, mert nem fogja átugorni az ád-tagot, hanem belé fog akadni; akkor különbséget fog tenni a szőröstől-bőröstől átvett szók közt és olyanok közt, melyek eredeti hasonlatosságokat viselnek magukon.

Julius 2-án a matematikai és természettudományi osztályok jöttek egybe. Jendrassik Jenő lev. tag tartott székfoglaló előadást, két új szemmérési módról értekezvén, a melyek által élő szemem nagyobb pontossággal, mint eddig, meghatározható a szemforgás és elő-csomópontjának távolsága a porczhártya felületétől. Egyszersmind bemutatta értekező a terve szerint dr. Meyerstein látszerész műhelyében, Göttingában készült tükkörkészüléket, melynek segítségével ezen mérések eszközölhetők. — Ezután Szabó József lev. tag jelentette, előbbi jelentéseit kiegészítőleg, a felső-magyarországi megyékben folyó 1866. évi június 9-én látott tűzes meteorra nézve, hogy annak elpattanása után kö-

*) Nem is az oszmanli törökből, hanem másból, gyakran casvasos törökből.

vek hullottak le Zemplén és Unghegye határain, Knahinya nevű falu határán. A legnagyobb darab, mely eddig Pestre került, 17 fontot nyom. Minden darab még nincsen összeszedve. E meteorok a vastartalmu, fénytelen mázu meteorövekhez tartozik, s legközelebb áll a mező-madarasihoz. Rövid időn kimerítő jelentéseket vél tehetni Szabó ur e tárgyban.

Julius 9-én a philosophiai, törvény- és történettudományi osztályoknak volt heti ülésök. Három értekezés volt bejelentve, de a harmadikra (Peregriny Elek lev. tagtól: Az állam, mint nevelő intézet), már nem jutott idő. Karácson Mihály lev. tag vette igénybe mindenekelőtt a hallgatóság figyelmét. Értekezésének címe: „Aquincum. Bevezetés Budapest történelméhez“. A miket a régiségbuvárok és történetnyomozók e tárgyra vonatkozólag napfényre hoztak. Karácson ur egybefoglalá röviden, kiemelvén Aquincum római telep nagy jelentőségét. — Ugyanez alkalommal Wenzel Gusztáv rendes tag, részben levéltári nyomozások alapján, Stibor vajda életrajzát ismerteté. Ki ne ismerné olvasóink közül a népmondát a Vág völgy hatalmas, kegyetlen uráról? Wenzel ur szerint a népmonda Stibora torz-kép; s feladatául tűzé értekező a történeti alakot ismertetni meg. A biographiai tanulmánynak, mely Stibor személyes és családi viszonyait, birtokviszonyait is felderítendi, ma csak első részét hallottuk, — az életirati adatokat. Stiborezi Stibor vagy Stibor vajda, eredetileg lengyel származású volt, az Osztoja nemzetségből. Mikor született, nem tudjuk, de azt tudjuk, hogy Nagy Lajos királyunk alatt jött Magyarországra; s hogy a velenzei és bolgár háborúkban már kitüntette magát. Lajos halála után Erzsébet királynénak szolgált a lengyel ügyekben, mely érdekeit a nevezett királynő méltányolta is. Utóbb Erzsébetet és Máriát a déli részekbe kísérte, s velök el is fogatott. Itt kezdődik Stibor politikai szereplése. Kiemelte értekező, hogy Stibor pozsonymegyei főispán volt, s e hivatalt Miklós és Endre testvéreivel együtt viselte; hogy két ízben (1395—1401 és 1411—1413 között, ha ugyan jól értettük az adatokat) volt erdélyi vajda, s mint erdélyi vajda, részt vett a török és oláh háborúkban, valamint a nikápolyi háborúkban. De legfontosabb szolgálatokat tett különösen Nyitra és Trencsénmegyékben, Zsigmondnak, mint e királynak rendületlen és tevékeny párthive, mi miatt a pápai követ anathema alá vetette, Zsigmond pedig utóbb kitüntetésekkel halmozta el. Abban igaza van a mondának, hogy Stibort a Vág völgy urának mondja. Zsolnától Nagy Szombat vidékéig terjedt uralma. Valóban oly kegyetlen földes ur volt-e, ostora jobbágynak, mint a monda tartja: nem mondá Wenzel ur. De a halálát illető monda valótlanágát felderítette. Wenzel ur ugyanis okiratokkal kiderítette, hogy Stibor vajda nem Beczkón, nem is nyáron, hanem Budán 1415. év elején, január hó végén vagy február első felében halt meg, és Krakkóban temettetett el külön kápolnában. — Ugyanez ülésben a titoknak bemutatta Keglevich Péter „né

mely írásba foglalt említésre méltó „naptári „jegyzeteit“ 1599-től kezdve több éven át, mely jegyzeteket latin és részben horvát nyelven írt a nevezett férfiú. E jegyzeteket eredetiben és magyar fordításban, Deák Farkas ajándékozta a magyar tud. Akadémiának, rövid előszóval ellátva, mely a naplóíró jellemzésére s a jegyzetek történelmi szempontból méltatására vonatkozik.

Végre Romer Floris lev. tag, mint szerkesztő az „Archaeologiai közlemények“ VI. kötetének első füzetét ismertetette.

Azon ritka építmények közé, — úgymond — melyek koruk jellege megtartása mellett, még épen fennmaradtak napjainkig, tartozik a Borsodmegyének nyugoti határán fekvő apátfalvi cisztercezi rendű apátsági templom. melynek leírását Ipolyi tagtársunk nagybecsű egyedleírásban nyújtja. De ne ijedjen vissza senki egy középkori szigorú szerzetnek eme fennmaradt ereklyéje egyhangúnak vélt, száraz ismertetésétől, melyben az olvasó, némi adományozásokon, az apátok gyér sorozatán és talán egyes szerzetesek testi gyötrésein kívül alig remél valami érdekesebb adatot találni! Csalódik! Mert a komor kép helyett, egy regényes tájkép előtt fogja magát találni, melyen a főszemélyek illő helyüket elfoglalván, a néző magát az említett korba visszahelyezheti, és azt minden sajátságival megismerheti.

Az első fejezet a honfoglalásig megy vissza, és a leírandó vidéknek ősi képét terjeszti eléénk, annak palóczi lakóival és hírneves dynastiáival. Következik a kunok béli három-forrásról nevezett apátságának alapítása, melynek főczélja lehetett a még pogánysághoz ragaszkodó kunok megtérítése. Előállittatik, és számos idézetekkel be van bizonyítva azon szerves összefüggés, mely az anyakolostorok közt Franciaországban és a magyarhoni cisztercezi kolostorok közt létezett, s melynek kikutatására még sok okmány lappanghat Franciaország levéltáraiban. Ezen remek czikk után előadja szerző az apátság gyarapodását, a vidékre való befolyását, főleg a gazdaszat és kertészet előmozdításában, a szomszédokkal való birtokuk miatti pörlekedéseket. Lajos királynak e szerzetes telepítvény iránti kegyességeit. Akkor, midőn a világiak egyáltalán hazánkban üldözék a szerzeteseket birtokaik miatt, az apátfalvai monostor sem maradhatott ezen kellemetlenségtől érintetlenül; tanuljuk a szóbeli perek sebes eljárását, és a sajátságos modort, melylyel a birtokra való jogukat őseink bizonyíták.

A XIV. század vége felé, és a XV. ik elején apátságunk elérte virágzása korát. Miklós apátja, mint pápai biztos szerepel; a szerzetesek saját birtokukon terjesztik a szőlőművelést, mely Eger vidékének egyik fő jövedelmi forrása; kezdődik a szerzetes javadalmak világi papokra, sőt világi főurakra való átruházása, melynek következőse a szerzetes-házak fegyelmetlensége, és itt ott végeloszlása vala. A béli apátság fokenként az egri püspökök birtokába megy át, míg végre csupa czímmé és az egri káptalan birtokává válik.

Mindezen érdekes fejezetek részint számos munkák idézeteiből állítottak össze, részint 24 a XIII. századból a XV ig terjedő, többnyire eredeti okmányokból meritvék, melyek mint igen becses adalék a leíráshoz csatoltattak. Ez utóbbiakból állítá össze-értekező az apátok sorozatát is, és azt több eddig ismeretlen egyénnel szaporítá. Eddig a történelmi rész.

A VI-ik fejezetben tárgyalatik maga a fenálló templom építészeti része, összehasonlítottván a ciszterciek általános építészetével, és a szent szerzet szigorú sajátosságival. Ezen rész megértését könnyebbitik a fametszvények, és a hét remek réztábla, melyek a becses műemlék átmetszeteit és egyes kitünőbb díszített részleteit adják elénk.

Ez által az apátfalvi monostor monographiája be lenne végezve; de Henszlmann megtoldja, és mintegy kiegészíti e becses munkát „építészeti arányaival,” melyekben a nevezett templomot a b é n y i v e l összehasonlítván, azt következteti, hogy ez időtájban a régibb, tömörebb és nehezkesebb arányokat mindinkább karcsubb és magasabb arányokra változtatták át. Ezen igazság bebizonyítására nemcsak az általános mértékeket, hanem a két templom ablakait, a rózsákat, a kapuzatokat és párkányzatokat is összeveti, hogy így a gyakorlati részt az elméleti által annál inkább érdekessítse.

A második czikk Rupp Jakabtól való, és „Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban” czímű értekezésének IV-ik és V-ik közleményét foglalja magában.

Rupp ur dolgozata nemcsak azért fölötte érdekes, mert egy emberélet-hosszat töltött olyan kütfők kutatása közt, melyekhez a többi vizsgáló csak kivételesen és többnyire csak rövid ideig férhet hozzá; hanem leginkább azért, mert semmi tekintély, semmi tudományos pártszínezet nem bírja arra, hogy a fonák tanokat magáévá tegye, vagy vakon híven mások állításainak, megvetendő utánimádóvá magát lealacsonyítsa. Rupp ur hosszú évek során át tanulmányozta azt, mit e rövid értekezésben számunkra feldolgozott, és benső meggyőződéssel, és a valódi tudós igazság szeretetével hirdeti azt, mihez bámulandó tudományos készlete segítségével jutott.

A ki a budai várról, annak egyes hirnevesb építményeiről, a külvárosok nevezetességeiről alapos tudomást kíván magának szerezni, olvassa ezen értekezés első részét. Itten a IV-ik közlemény Ó-Budakoronamező városáról adván az általános bevezetést, a régi királyi várról, I-ső Lajos király váráról a buda-újlaki dombon, Új- és Nagy-Budáról, sz. Péter prépostságáról és több klostorról értekezik, oly következetes kitaró szorgalommal és szabatos modorban, hogy a régészetet valóban kedvelő alig fogja e czíket kezéből letenni, hogy egészen kielégítve ne legyen.

Az V-ik czikk: Ó-Budának legközelebbi környéke, ha lehetséges, tárgyai miatt, az előbbinél még sokkal vonzóbb. Itt is bevezetésül áll az általános átpillantás; majd Sz.-Jakabfalvára

(Ujlak), majd a keresztes barátok monostorához és a fehér Mária hírneves templomához, Árpád sirja közelében; majd a sz. Lélekhez címzett keresztes kórodához, végre a dunai szigetekhez, s ezek közt a Margitszigetre is elvezet bennünket a tudós író; mindezeket a legrégibb korszaktól a törökök pusztításaig hiven ismertetvén, biztos adatokkal hitelesítvén.

Adja az ég, hogy Rupp ur, a lelkiismeretes, a buzgó kutató és szerencsés író gazdag tárából a honi műveltség főszékeit a közép-korban az eddig nem eléggé méltatott kolostorok ismertetését befejezhesse, és irodalmunkat igen becses munkálkodásával szaporíthassa.

A két nevezetes értekezést, mint elkerülhetetlen adalék, követi szerkesztőtől a magyar régészeti krónika. A 793-ik számtól a 843-ig mozaikszerűleg összeállítva találjuk a helyek betürendjébe mindazt, mi hazánk területén akár a lapok útján nyilvánított, akár pedig a szerkesztő folytonos utazásai, sűrű levelezése közt tudomására jutott.

A nagyon érdekes köirásokon, téglabélyegeken kívül először jelennek meg zsidó sírkövek felirásai, mint honi történelmünk egy egészen elhagyott részlete. E kövek Nagyszombatban találtattak, és 1340-től egészen 1391-ig érnek.

Hogy ezen krónika, mint a magyar régészeti térképnek alapja, minél gazdagabb és minél hitelesebb lehessen, szükséges, hogy a magyar intelligentiától melegen pártoltassék, és hogy minden egyes lelet az archaeologiai bizottmánynak bejelentessék. — A szomszéd tartományok régészeinek keserves panaszai eléggé tanúsítják azt, hogy mindinkább saját középpontunk felé kezdünk hajlani, és hogy bizottságunk, bármily csekély pénzbeli erővel dolgozhatik, és bár nem egészen azon erélylyel támogatatik felülről, mint ezt tudományosságunk szent érdekében várnunk lehet, mégis mindinkább nagyobb sikernek örvend, nem kell másképen, mint krónikánk és a muzeumi archaeologiai jegyzőkönyv által bebizonyítani?

Az „Adalék a magyar régészeti irodalomhoz“ figyelemmel kíséri mindazt, mi hazánkban e téren napvilágot lát, vagy külföldön jelenvén meg, hazánkat érinti. Még sovány, alig egy-két lapra terjedő szemle ez, melynek kiterjedésétől fog függni e tudományunk történelmi nemzethez illő terjedése és virágzása.

Az egészet bezárja az archaeologiai bizottság jegyzőkönyveiből egy rövid kivonat, mely a nagyobb közönség elé terjeszti a bizottság munkálkodásának azon részét, mely közérdekű és törekvéseink hű képét visszatükrözi.

Julius 16-án a mathematicai és természettudományi osztályok jöttek egybe.

Szabó József lev. tag a mathem. és természettudományi bizottság Közleményeinek közelebb megjelenendő IV-ik kötetét, — Kruspér István lev. tag pedig a Meteorologiai Füzeteket ismerteté, a melyek szintén rövid idő alatt kikerülnek sajtó alól. — Ez is-

mentetések, az akadémia határozata folytán, hivatalosan fognak közzétetni a lapokban.

Ez ülésnek még egy tárgya volt. Szabó József lev. tag tett jelentést, előbbi közléseit kiegészítőleg, az ungmezei Knyahinya község határában lecsett meteorövekről. E meteorövekből Duma György gymn. h. tanár Ungvárról 27 példányt küldött az akadémiának, melyek között a legnagyobb, egészen ép darab hét (7) fontnál többet nyom. E példányok közül vagy 13-nak van rendeltelése a beküldő kívánata szerint, a többire nézve fennmarad az akadémiának rendelkezési joga. Jelentő lev. tag ehhez képest indítványozza, hogy a legnagyobb példány adassék a nemzeti múzeumnak: a többi darabokból küldjön az akadémia ajándékban néhány darabot néhány külföldi tudományos intézetnek. Ilyen intézetek, miután Bécs gyűjteményei már el vannak látva példányokkal: Parishan a Jardin des plantes, Londonban a British Museum, Éjszak-Amerikában a washingtoni Smithson-intézet, a philadelphiai Academy of natural Sciences és a new-orleani akadémia. Ez utóbbi intézetek ugyanis bőkezűleg ellátják a M. Tud. Akadémiát nyomtatványaikkal. A meteorövek tanulmányozását Szabó József és Than Károly lev. tagok viszik véghez. A mi tanulmányozásuk után még fennmaradt a meteorövekből, szintén a nemzeti múzeumé lesz. Megjegyzí továbbá jelentő lev. tag, hogy a Duma úr által beküldött darabokon kívül még Haszlinszky lev. tag is küldött be egy darabot. A legnagyobb darabok, noha ígérve voltak hirlapilag is, levélben is a múzeumnak, egy pesti ásványkereskedőhöz kerültek. Ezek legnagyobbika legalább kétszer olyan nagy ugyan, mint a Duma úr által beküldött legnagyobb darab, azonban kétharmadában körül le van törve, s így nem oly érdekes, mint az akadémia, illetőleg a n. múzeum példánya. Jelentő lev. tag egy példány meteorövet csiszolt állapotban is bemutatott, melyen a vastartalom sokkal jobban kivehető volt mind mennyiségre, mind alakra nézve. A lehullott kövek számát, az eddigi adatokból, ötvennél többre tehetni.

Szabó úr indítványai elfogadtattak. Duma urnak pedig köszönet szavaztatott a tudomány iránti buzgalmaért, s költségei megtérítetnek.

Julius 23-án a nyelv- és széptudományi osztályon volt az ülés sora.

Hunfalvy Pál rendes tag, „régí magyar szókrol“ értekezék. Minden nyelvnek szavai, hogy úgy mondjuk, egy-egy gondolatnak megkövesülései; mi élünk a szóval a nélkül, hogy öntudatunk volna azon szellemi szikráról, mely egyszer elővételte vala a szót. E szerint világos, hogy mindenik szó egy darabka történetet foglal magában, mely a szellem munkáját beszéli el, vagy külső történetet hirdet. Ha sikerül megfejteni a szók első vagy alapjelentéseit: akkor a szók kitárják azt, mit a szellem munkájából vagy a külső történetekből magukban rejtettek. Ezen az uton sokat lehet még a

régi magyar pogány hitből, s általában a régi magyar szellemi életből tudomásunkra hozni; s az ily feladások, ha szabad úgy neveznünk, reánk nézve nem kevésbé becsesek, mint a föld történeteit hirdető kövesülések, a melyeket összehasonlítás és tanulmányozás végett a muzeumokba gyűjtenek. A Magyar Nyelvtudományi Közlemények a magyar nyelvre nézve hasonló muzeum; bár ideiglen-öráiglan nem vonják is még nagyon a közfigyelmet magukra. Igaz is, hogy az eredeti ökörnek, szarvasnak vagy elefántnak csontjai, szarvai erősebben megütik a bámulónak figyelmét, mint például a rej, kégy szók, a melyekről Hunfalvy értékezésének elején szóla.

Mátyás Flóriánnak „A magyar nyelv történeti szótára” című munkája, mely nála készen van, s csak kiadásra vár, gazdag bányalesz. Azon mutatványokból, melyeket Mátyás eddig közzé tett, meríté Hunfalvy értékezésének első részét.

A legendákban gyakran előfordul a révülés vagy rejlés szó, extasis, elragadtatás értelmében. Mátyás azt véli, hogy a szónok első, vagy alapjelentése „transfiguratio, phantasma,” de hogy a rém szó csak rázódást jelent, és nincs semmi viszonyban a révüléssel vagy réjléssel.

Hunfalvy a szónok tőjét és azután alapjelentését kutattván, azt mutatja, hogy a rév, rej szó a régi pogány hitnek egyik maradványa. A természeti vallásban a bűbájosság főtényező, a mely által, úgy hiszik, a lélek ereje fokozódik, s képessé válik kitudni, mit a közönséges ember nem tudhat, vagy megtenni, mit más ember nem bír véghez vinni. A lapp bűvész éneklés által teszi magát elragadtatásba, a melyben elalszik, s álmában tudja meg lelke, a mit mondani fog. A vogul bűbajos a bűvész dobát veri addig, míg teste reszkedni kezd, s ő magánkívüli állapotba jut. Erről az állapotról azt mondják a vogulok, hogy „Isten réje jutott reá, szólni készíti”. A vogul tehát réj-nek nevezi az elragadtatás állapotát. S ime, a vogul réj csodálatosan megegyezik a magyar rév vagy réj főszóval nemcsak a hangra, hanem az értelemre nézve is; s így igazoltatik a fölvetél, hogy a rév vagy réj a magyar pogány hit maradvéka.

Mi már a szónak alapjelentése? Az elragadtatás, látások látása stb. egy szónak sem lehetnek alapjelentései, mert azok átvitt értelmű vagy másodrendű jelentések; így például a lélek, mint anima, nem első jelentés, hanem a lehelés az. Általában eleinte a szók az érzelmi világot fejezik ki, mert az érzékek szolgáltatva benyomások által keletkeztek. A szók érzéki világból csak azután emelkedik ki a nyelv a szellemi világ kifejezésére; s az utnyomainak kimutatása, melyeken a nyelv az érzékiségről a szellemiségre hág fokanként, fölötte tanulságos.

A réj vagy rév-nek alapjelentése nem tűnik ki azokból az alakokból melyeket a legendákban találunk: de a vogul réj alapjelentése megvan még, az ott megleget jelent. Föl lehet, sőt föl kell tenni, hogy

a magyar réj vagy rév is eredetileg meleget jelentett volt. Általában a lelki bízdulás testi melegséggel jár: „est Deus in nobis, agitante calescimus illó,” éneklí Ovidius. Maga a buzog, buzdul, buzgó, buzgóság szavak töje buz is melegséget, hőséget jelent, mint a régi nyelvelmékek bizonyítják: így jelentett volt a réj vagy rév is hőséget, meleget. Ez a szónak alapjelentése; a többi jelentések, úgymint elragadtatás, a látások látása stb. átvitt és másodrendű jelentések.

A rév, réj mint ige: réjlik; ebből lett réjem-ni vagy rejem-ni, mint fut, folyból lesznek futam-ni, folyam-ni; a réjem, rejem összevonva: rém, melynek látást, phantasmát tevő jelentését ismerjük; rém-lik, további képzés, mint a futam-lik, folyam-lik stb. Így a rém, rémséges, réműl, rémit szók mind a rév, réj alapszóra visszaigazítandók, s mind megannyi maradványa a régi magyar pogány hitnek.

Miután a rév, réj alapszónak mivolta és hitregei jelentése ki volt tudva, egyszeribe más ismeretes tények járultak hozzá, világosságot adók és elfogadók. Csengery Antal felhozá, hogy az elrejtezik szó sok vidéken ma is azon jelentéssel jár, melyet hajdaninak állított elő Hunfalvy Pál. Azt mondják ugyanis: nem halt meg, csak elrejtezett, azaz magánkívülivé lett, alvásba esett, mint a lapp vagy vogul bűvész; — ez az asszony gyakran elrejtezik, azaz magán kívül van. Hunfalvy Pál is egy régibb jegyzetében azt találja: Az elrejtezés = hosszú betegség alvás. Csakugyan hát egy darabka magyar mythologia is jut így napfényre.

Talán nem kevésbé érdekes a kégy szónak értelmezése. — A régi nyelvtudományokhan a kégy, kigy szó útmértéket, stadiumot jelent. A magyar mér föld, tudnivaló, hogy mély föld, mert az mille, meileből való, ez tehát új szerzemény; s azt mély föld-nek kell irni. A régi útmérték kégy volt, mi lehet a szónak alapjelentése?

A nyelvrokonság egyedül szellemi rokonságból keletkezhetett; a szellemi rokonság ki- és fölfedezése tehát azon korba helyhez benünket, a melyben nyelveink támadtak. Igen gyerekes azon ficzankodás, a mely a nyelvrokonságnak komoly, mert meghatározott, tanulása helyett vagy ellenére, hol a magyar nyelv és szellem eredetiségével teszen tüntetéseket, hol viszontag a világ összes nyelveivel hasonlítgatja a magyar nyelvet. A magyar nyelvészet megtalálta már körét, a melyben legelől az ugor nyelvek (magyar, vogul, osztják, mordvin, cseremis, szürján), azután a finn nyelvek (finn, lapp, eszt, liv, vót), harmadik helyen a töröktatár nyelvek állnak; következnek még a szamojéd, végre a mongol-mandus nyelvek is. A nyelvrokonság ezen egymásutánja dönthetetlenül áll; s a természet és történelem rendjét lehetetlen megfordítani.

Ha a kégy szónak értelmét keressük, arra nézve a magyar

nyelv nem ad felvilágosítást, tehát a legközelebbi rokonokhoz folyamodunk, kiknél hasonló eredeti szemléleteket tehetünk fel. Volt, a ki a kígyó képzetéből akarta megfejteni a kégyet, mint útmértéket: de ha az hitregei fölfogás volna, azt annál biztosabban megtalálhatnók rokonainknál, kik tovább megőrzötték a pogány fogalmakat

Azoknál azonban a kígyó nem szerepel az útmérték jelölésében, hanem szerepel náluk a hang, a szó; mert a voguloknál, mordvinoknál, finneknél, törököknél az teszi az út mértékét, „a meddig a szó elhallik“. Innen a vogul amp suj = eb szó, a finn penin kimlema = eb-hallás, = meddig az eb-szó elhallik, a török csagirim-kiáltás stb. útmértéket (verstet, mélyföldet — mert a nagyság itt indifferens) jelent. — Ebből is bátran következtethetjük, hogy a magyar kégy szó nem viszonylik kigyóra, hanem inkább hangra. Ezt tudván, a kaja, kéja gyökszóra igazítottunk vissza, mely hangot jelent. Kájálni, kéjálni, kéáltani stb. A kéj szóhoz egy g képző járult, s lett kégy = hang, mely azután útmértéket jelent vala nálunk is, mint a rokon népeknél.

Az út szó eredetileg jegyet, nyomot jelent, a szót a régi oklevelekben uot-nak is találjuk írva. A vogul nyelvben uotén azt teszi, fákat stb. jegyzek, hogy az utánam jövő megtalálja az utat; uot ilyen úti jegy; uotmi ugyanaz, többesszámban uotmit út. Hogy a magyar utnak ugyan azon jelentése volt, bizonyítja az útján hasonmása „után“ viszonyító; mert valaki után menni, annyit tesz, mint valakinek nyomain menni. A viszonyítók azzal tüntetik ki magukat, hogy ragozott szók létében új ragokat vesznek fel, p. o. el ebből lesz elé, azután eléje, eléjébe vagy elibe, vagy újra elibém. Ilyen tetéző ragozást látunk az után-on is, ha „utánam, utánad, utáná“ stb. mondunk.

Ezután következének a temetési beszédnek odutta féle alakjai, melyeket átugorván, sz. László III. decretumában előforduló evvre k, sarchas, wz heg, jo e e c r y d e h szókat fejtegeté Hunfalvy, de elhaladván az idő, félbeszakasztá előadását. Az olvasót tehát a Magyar Nyelv Közlemények V. kötetére utasítjuk.

Fogarasi János rendes tag „Az ilyen névmás a mongol nyelv után“ czimű értekezését olvasá fel. Fogarasi ur roz néven veszi az úgynevezett „finnezőknek,“ hogy mindent a finn nyelv segítségére akarnak megfejteni, mintha finn volna az egész világ, — pedig van még sok azon kívül, és Fogarasi ur ebből a sokból kezd gazdálkodni. „Roppant azon érdekelttség, melyet bennem Déguignes történelmi nyomozásai ösztönzésére, a tatárok és mongolok nyelveinek tanulmányozása költött,“ úgymond. — A magyar nyelvtudomány csak nyerhet a mongol- és tatár nyelvek behatóbb tanulásától; a finnezők, úgy tudjuk, nem is tagadják azt, sőt meglehetősen forognak már a török-tatár nyelvekben is. Kifogásuk van azon egyoldalúság ellen, a mely szántsándékkal mellőzi a finn- és ugor nyelveket, s mégis az

egész magyar nyelvtudományról akar ítélni. Még a mongol, sőt a sinai nyelvek sem boldogulnak magukra: de mindenesetre sokat fog érni, a mit majd Fogarasi belölök közül. Ezúttal a magyar ilyen szót a mongol ejin-nel fejt meg, mely = ilyen, és ejimi volna ilyen, régiesen: ilyen". Lehet-e nagyobb rokonságot csak képzelni is? kérdi értekező. Az illetőktől várjuk a feleletet reá. Ez az értekezés is a Nyelvtudományi közlemények V. kötetében fog megjelenni.

Julius 30-án tartotta a M. Tud. Akadémia utolsó ülését a szünnapok előtt.

A philos., törvény- és történettudományi osztályok ültek együtt.

Az előadások sorát Szilágyi Sándor lev. tag nyitá meg. Rozsnyai Dávid életíratát és történeti maradványait ismerteté.

Rozsnyai 1641-ben született [Maros-Vásárhelyt. Gondos nevelésben részesült. Fiatal korában s még később is szeretett verselgetni, és jártas volt a classica irodalomban. Mint 22 éves ifju, Segesvárra ment, a hol (1663) a fejedelmi udvar tartózkodott. Udvari szolgálatot kért, s Csepreghy Mihály ajánlatára és sógorának az erdélyi ref. püspöknek közbenjárására ki is nevezetett török deáknak, és nyomon rá az adót megvívó követséggel el is indíttatott a török nyelv megtanulására. Belgrádon Panajut mellé adatott, a ki rögtön török ruhába öltöztette. Ez évben a törökök háborút indítottak a magyar király ellen és Rozsnyai a török táborral volt ez évben folytonosan. Mint szemtanu, terjedelmesen leírta Apafi Mihálynak Érsek-Ujvár alá menetét. S e munkája annál becsesebb, mivel Haller Gábor megöletésének indokait és részleteit ebből tanuljuk ismerni. Az 1664-ik év nagy részét Belgrádban töltötte tanulással. 1665-ben Konstantinápolyba ment. Fejedelmétől ekkor már nevezetes megbízatásokat is nyert. A Zólyomi ügyben, midőn e hirtelen haragu férfi a fejedelemséget magára kérte ruháztatni, s már pártfogókat is nyert, ő volt az alkudozással megbízva, és szerencsésen meg is buktatta Zólyomi követeléseit. Később is fellépett Zólyomi újra s ekkor is Rozsnyai dolgozott ellene, még pedig megöletését is ki akarta vinni, mi azonban nem sikerült. A fővezér Krétában tartózkodott, s midőn Zólyomi oda is elküldte követét, Rozsnyai egy sajkában oda sietett, hogy Zólyomi követeit megelőzze. Krétában értesült, hogy a fejedelemnek más versenytársa is van: Rákóczy Ferencz, Zrinyi Péter veje. Panajuttal kötött ismeretségének itt sok hasznát vette, sokat tett az, hogy Apafi versenytársai követelései meghiusultak. Alig végezte be Rozsnyai ez ügyet, a midőn a bujdosók ügyének támogatásáért bízott ismét meg. Ezek kérvényeit ő fordította törökre, s ügyeiket ő tolmácsolta. 1672- és 1674-ben ezen kívül még tagja volt annak a követségnek, mely a török tábor számára Lengyelországba élelmet szállított. Ezután leginkább otthon folytatta a tolmácskodást.

Egy ízben 1683-ban, Szamos-Ujvárott, nem tudni minő vétségért, elzárattott. — Konstantinápolyi tartózkodása alatt több felől, de főleg Zülfikarnak, Bethlen Gábor tolmácsának fiától, sok török levelet vársórt, s ezekből füzte össze főmunkáját, Erdélyország történelmét, mely sok fontos okiratot tartalmaz. — Miután a török uralom megbukott, az ő hivatala is megszűnt, és Rozsnyai most erdélyi főurak számára többször lemásolta ezen munkáját. Sokat változtatott rajta, miglen szövegét megállapíthatta. Érdekes variánsokat tartalmaznak a II. Apafi Mihály, Bethlen Miklós és Sárossy számára készített példányok. Sőt ezekben külön-külön nagyon becses adalékok is vannak. E munkáját Rozsnyai latinra is lefordította. Ezenkívül más, nevezetes munkák is maradtak Rozsnyaitól: 1) Két itinerarium 1660—1670 között és 1705-ből. 2) Önéletírása, mely az 1663 és 1669—1673 közti dolgokat foglalja magában. 3) Apafi Mihály érsek-ujvári útja. 4) Szolgálati lajstroma, melyből csak egy lap maradt fenn, és 5) egy folyamodványa, melyben szolgálatait sorolja fel. Mindezek, tekintve, hogy hivatalánál fogva ő az államtitkokba is bevolt avatva, igen fontos dolgok. Meghalt Rozsnyai 1718. martius 4 én Fogarasban. Hátrahagyott történelmi művei most, Szilágyi lev. tag szerkesztése alatt, a történelmi bizottság által adatnak ki.

Ez ülésben még két előadást hallottunk.

Romer Flóris lev. tag egy értekezését ismerteté, melyet az archaeologiai közlemények számára írt, s a melynek tárgya: „A rómaiak védelmi rendszere a Duna mentében Ó-Szönytől Szekesőig“. Összeállítása a római castrumok lelhelyeinek. E munkához értekező térképet is csatolt.

Henszlmann Imre lev. tag pedig a pécsi székesegyház rajzait mutatta be, magyarázó előadás kíséretében. Henszlmann ur, Bécsből vett felszólítás következtében készíti a művet, melyhez e rajzok készültek, Doby és Frey építész segélyével. Előadó röviden megértinté, hogy egyaránt tévednek azon történetírók, a kik a pécsi székesegyházat római műnek tartják, vagy Péter királynak tulajdonítják. A XII. század vége felé kezdhették e székesegyház építését, s a XIII. században folytatták és fejezték be. Ezt mutatja stylusa, mely egyenesen magyar rendszer, a basilica, összekötve a római castrummal, négy toronnyal. Ilyen volt III. Béla alatt a székesfehérvári székesegyház, ilyen szent Adalbert esztergami székesegyháza, ilyen szent László székesegyháza Nagy-Váradon. III. Béla alatt kezdődött az ó román stylu építés, a székesegyházakról átmenve a lendület a kolostori templomokra, míg Franciaországban ellenkezőleg a kolostori templomok adták a lendületet. Az ószerű román-styl már a pécsi székesegyháznál átmegy lassanként az új román stylbe, mit különösen a domborműveken láthatni. Még Szepe-si idejében egy kis kápolna nyomaira akadtak, mint hallá Henszlmann ur. Az lehetett Péter basilcája. A catacombát, mely a templom mellett van, 1790-ben fedezték fel. Akkor egy ház állott felette.

Henszlman ur előadásából sajnosan értesült az akadémia, hogy a pécsi székesegyház befalazott altemploma, mely valószínűleg a török foglalás előtt záratott el, s gyaníthatólag becses műkincseket, egyházi könyveket, eszközöket és ruhákat foglal magában, értekező többszöri sürgetésére sem bontatott fel; a templom meletti cataomba pedig, az első keresztyén századoknak (III—IV.) a continensen Olaszországot kivéve, ez oly ritka műemléke, évről évre mindinkább ki van téve a föld nedvessége pusztító hatásának. Ezek folytán felkértem az elnök, báró Eötvös József, hogy az érintett műemlékek ügyében vesse közbe személyes befolyását a pécsi püspök-nél, az utóbbi műemlékre, a cataombára nézve különösen oda hatván, hogy az amerikai módon körülásatván, a földből emeltessék ki, vagy, ha ez nem vihető ki, legalább a fresco-festések, olasz módra, vétessenek le és huzzassanak vászonra a nemzeti muzeum számára.

CS. A.

TARTALOM.

XIV. ÉS XV. FÜZET.

	<i>Lap.</i>
BÁTHORY GÁBOR FEJEDELEM BUKÁSA. — Első közlemény. Szilágyi Sándortól.	3
A BÖLCSESZET MAGYARORSZÁGON. — Negyedik közlemény. — Erdélyi Jánostól.	51
A LEGÚJABB ÚTAZÁSOK ÉS FÖLFEDEZÉSEK. — Első közlem. Áfrika I. A Nilus mellékei és forrásai. — Hunfalvy Jánostól.	65
A RÉGI HÚN-SZÉKELY IRÁSRÓL. — Első közlemény. — Szabó Károlytól.	114
TENNYISON ALFRÉD NÉPIES KÖLTEMÉNY. — Közli Szász Károly.	144
IRODALMI SZEMLE. — I. A francia színpad 1865-ben. A Rev. d. d. Mondes után. — II. Aristoteles elveszett munkái. T. — III. Prevost-Paradol beiktatása a francia akadémiába. Sz. K. — IV. Amerika gazdagsága. A. L. — V. Flegler Szalay Lászlóról. Második közlem. Gy. P. — VI. Bárány Péter munkái. Garádytól.	150
M. TUD. AKADÉMIA. — 1866. Márczius — Május. Cs. A.	191
KISFALUDY-TÁRSASÁG. 1866. Márczius — Április. — Gy. P.	231

XVI. ÉS XVII. FÜZET.

A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN. — Első rész. — Szilágyi Ferencztől.	249
A BÖLCSESZET MAGYARORSZÁGON. — V. közlemény. Erdélyi Jánostól.	296
A NÉPISKOLA A XIX. SZÁZADBAN. — Harmadik közlemény. Hollandia.	314
LINCOLN ÁBRAHÁM. — Emlékbeszéd Bancrofttól. — Közli Gy. A.	352
BÁTHORY GÁBOR FEJEDELEM BUKÁSA. — Második közlemény. — Szilágyi Sándortól.	383
A MAI KÖLTÉSZET. — Martha C. után. — Szász Károly.	428
IRODALMI SZEMLE. — I. Brutus János Mihály magyar királyi történetíró magyar históriája. Garády. — II. Régi nyelvészeink. A. L. — III. Zilahy Károly összegyűjtött munkái. Petőfi Sándor életrajza. Irta Zilahy Károly. Gyulai Páltól.	445
MAGYAR TUD. AKADÉMIA. — 1866. Junius — Julius. — Cs. A.	496